MSS No. 409/6 Subject Ramayana

Name of MSS Valmiki Ramayana Yudh Kand Tika

Author

Period Folios 803

Script Devnagiri Source Prithipal Singh, Jalandhar

Missing Folios

श्री॰ रा॰ वा॰ यु॰ टी॰ १

ॐ श्रीगणेशाय नमः श्रीरामचंद्राय नमः। पुरे देवो गणान्हत्वा पुष्पकेण निजां पुरीं सीतया सह चागत्य रेजे रामो ऽभिषेचितः १ एवं हनूमतः स
काशात्सीतावृत्तांतं श्रुत्वा कृतकार्यं अस्मत्स्वामिन उचितां वृत्तिं लोकेभ्य उपदेष्टुं हनूमंतमश्लाघीदित्याह श्रुत्वेति अनंतरं प्रियश्रवणोत्तरकाले।

ॐ श्रीरघुनाथाय नमः श्रुत्वा हनूमतो वाक्यं यथावदभिभाषितं रामः प्रीतिसमायुक्तो वा-
क्यमुत्तरमब्रवीत् कृतं हनूमता कार्यं सुमहद्भुवि दुर्लभं मनसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले
२ नहि तं परिपश्यामि यस्तरेत महोदधिं अन्यत्र गरुडाद्वायोरन्यत्र च हनूमतः ३ देवदा
नवयक्षाणां गंधर्वोरगरक्षसां अप्रधृष्यां पुरीं लंकां रावणेन सुरक्षितां ४ ॥ ॥

योग्यं १ भुवि दुर्लभं भूलोके दुःखेन लभ्यं यद्वस्तु सीतारूपं तद्विषयं यत्कार्यमन्वेषणरूपं तत् हनूमता कृतं यद्धरणीतले ऽन्येन मनसा
पि न शक्यं कर्तुमिति शेषः अनपवर्गे दुर्लभत्वमुक्तं २ असाधारणत्वमेवाह नहीति ३ देवदानवयक्षाणामिति कारणे शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठी १

2 तांप्रविष्टः निष्क्रमेत्पुनः स्वदेशमागच्छेत् प्रवेशोपि दुर्लभः स्यात् कइति योहनूमतः समोनस्यात्सकोविशेत् अन्वयः विक्रमस्यसदृशांस्य
बलस्यचबलकार्यंसमुद्रलङ्घनलङ्कानलङ्काप्रवेशादिरूपंविधायहनूमतामहत् उक्तादधिकमपिसुग्रीवस्यभर्तुःकार्यंसुग्रीवस्यस्वामिनोचितकार्यं

प्रविष्टस्तुसमागच्छतिजीवन्कोनामनिष्क्रमेत् कोविशेत्तुउदधिंघोरंराक्षसैःसुसमावृतां ५ यो
वीर्यबलसंपन्नोनसमःस्याद्धनूमतः ममकार्यंहनूमतःसुग्रीवस्यकृतंमहत् एवंविधायस्वबलं
सदृशंविक्रमस्यच ९ योहिभृत्योनियुक्तःसन्भर्त्राकर्मणिदुष्करे कुर्यात्तदनुरागेणतमाहुःपुरु

सीतादर्शनवनभङ्गादिरूपंकृतं ५ ९ हनूमतोभृत्योत्तमत्वंदर्शयितुं उत्तमादिभृत्यानांलक्षणमाह योहीति योभृत्योभर्त्रादुष्करेकर्मणि
नियुक्तस्तत्कार्यंकृत्वातदनुरागेणोक्तकार्याविरोधेनकार्यान्तरमपिकुर्यात् तंपुरुषोत्तमंभृत्यंपुरुषेषुश्रेष्ठमाहुः ७ ॥

रा॰टी॰ यस्तु युक्तो बुद्ध्या समर्थः सन् परं स्वामिसंदिष्टादधिकं नृपतेः प्रियं न कुर्यात् किंतु संदिष्टमेव कुर्यात् तं मध्यममाहुः भृत्यस्तु यः परं कार्यं न कु-
युद्धे र्यान्नृपतेः प्रियं भृत्यो भृत्यः समर्थोऽपि तमाहुर्मध्यमं नरमिति पाठे यः समर्थोऽपि भृत्यः परं कार्यं न कुर्यात् स भृत्यः उक्तमात्रकरणात्तथापि
२ 3 ककरणाद्वा भृत्योस्तं जनमधममाहुः ८ यो नियुक्तो नृपतेरुक्तमपि कार्यं न कुर्यात् तं नरमधममाहुः ९ अथ हनूमन्तमुत्तमं ज्ञात्वा दर्शयति

यो नियुक्तः परं कार्यं न कुर्यान्नृपतेः प्रियं भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुर्मध्यमं नरं ८ नियु-
क्तो नृपतेः कार्यं न कुर्याद्यः समाहितः भृत्यो युक्तः समर्थश्च तमाहुः पुरुषाधमं ९ तन्नि-
योगे नियुक्तेन कृतं कृत्यं हनूमता न चात्मा लघुतां नीतः सुग्रीवश्चापि तोषितः १० अहं
च रघुवंशश्च लक्ष्मणश्च महाबलः वैदेह्या दर्शनेनाद्य धर्मतः परिरक्षिताः ११ ५

तदिति नियोगे सीतान्वेषणमात्रे कृत्यं अधिकमपि कृत्यं कृतं अतः उत्तमभृत्योयमिति भावः उत्तमत्वे युक्तं तरमप्याह नचात्मेति रक्षोभि-
रपराजितत्वात् सुग्रीवश्चापि तोषितः अधिककार्यकरणादिति शेषः १० धर्मतः धर्मप्राप्त्येत्यर्थः एतेन स्वाम्याज्ञापालनेन भृत्यधर्मो-
पि सूचितः महाशयः परिरक्षिताः सीतासमाचारालाभेन मत्प्राणोत्प्राणाश्च लक्ष्मणभरतादीनां नाशादिति सर्वनाशशङ्कासंगरस्तिभा २ वः ॥

4 एवंहनुमत्कर्मणःस्वावनकत्वेपितत्सम्यक्प्रकारकरणेनोविषादः सीताप्रवृत्तिश्रवणजमानंदमपितिरोधायमांसंतापयतीत्याह इदंत्विति नकुर्मिनकरोमि
सदृशंएतत्कृतप्रियसदृशंप्रियं १२ ननुत्वत्प्रियांतांरामपश्यन्ग्रामंप्रविष्टमेवतथापश्यदित्याह एषइति सर्वस्वभूतः भगवद्देहस्पर्शजानंदस्
स्वातंत्र्येणनस्यसर्वस्वभूतत्वंबोध्यं आनंदएवहिभगवतःसर्वस्वंआनंदएवहिरामादिदेहत्वेनभासतेइतिगीताभाष्यविवृत्तसहस्रनाम

इदंतुममदीनस्यमनोभूयःप्रकर्षति यदिहास्यप्रियाख्यातुर्नकुर्मिसदृशंप्रियं १२ एषसर्वस्व
भूतस्तुपरिष्वंगोहनूमतः मयाकालमिमंप्राप्यदत्तस्तस्यमहात्मनः १३ इत्युक्त्वाप्रीतिहृष्टां
गोरामस्तंपरिषस्वजे हनूमंतंकृतात्मानंकृतवाक्यमुपागतं १४ ध्यात्वापुनरुवाचेदंवचनंरघु
सत्तमः हरीणामीश्वरस्यापिसुग्रीवस्योपशृण्वतः १५

भाष्ययोर्भगवत्पादैः स्पष्टमेवोक्तं ब्रह्मांडपुराणादिषु च एवंपरिष्वंगद्वाराब्रह्मानंददर्शनमेवहनूमतेकृतमितिबोधितं तस्यहनूमतः उत्त
मत्वंतस्यहनूमतः १३ प्रीतिहृष्टांगःप्रीतिपुलकितगात्रः हनूमंतमित्यादिर्वाक्यं १४ ध्यात्वा समुद्रतरणेकथंस्यादितिसंचिंत्येत्यर्थः
सुग्रीवस्येतिसप्तम्यर्थेषष्ठी शृण्वतिसतिवाचेत्यन्वयः १५ ॥

रा॰वा॰ 5 सकृतंत्वधिकस्यापिकरणादित्यर्थः समासाद्यउत्तरंत्वमालोच्यपुनर्नष्टंसीतावृत्तांतश्रवणेनहृष्टमपिपुनर्विषादंप्राप्तं १९ समागताः
युटी मिलिताः २० किंचैषवृत्तांतोममैवकिंतुसीतयाप्रपीत्याद्यद्यपीति ग्रंथार्थः एषतुवृत्तांतःसमंवैदेह्याप्रतिपादितः अतोहरीणांपारगमनेकि
३ मिवोत्तरंउत्तरकालोचितंकर्मकिमित्यर्थः २१ शोकसंभ्रांतःज्ञातेपिसीतावृत्तांतेतस्याःप्रतिवंधपर्यालोचनयाकलुषितांतःकरणः२

सर्वथास्यकृतंतेनताचत्सीतायाःपरिमार्गणं समागतंसमासाद्यपुनर्नष्टंमनोमम १९ कथं
नामसमुद्रस्यदुष्पारस्यमहांभसः हरयोदक्षिणंपारंगमिष्यंतिसमागताः २० यद्यप्येष
तुवृत्तांतोवैदेह्यागदितोमम समुद्रपारगमनेहरीणांकिमिवोत्तरं २१ इत्युक्त्वाशोकसंभ्रां
तोरामःशत्रुनिवर्हणः हनूमंतंमहावाहुस्ततोध्यानमुपागमत् २२ इत्यार्षेरामायणेयु
द्धकांडेप्रथमःसर्गः १ तंतुशोकपरिद्यूनंरामंदशरथात्मजं उवाचवचनंश्रीमान्सुग्री
वःशोकनाशनः १

सर्थः ध्यानंध्यानमिवतरणोपायविषयचिंतामिवः २२ पेयमानः इत्यार्षेरामायणेवाल्मी
कीयेयुद्धकांडेप्रथमःसर्गः १ शोकपरिद्यूनंशोकसंतप्तम् १ ॥ ३

6 प्राकृतोयथातप्यतितथात्वयाकिंतप्यतेइत्यन्वयः एवंसंतप्तःकृतघ्नोयथासौहृदंत्यजतितथात्वंसंतापंत्यज २ स्थानंनिमित्तंप्रवृत्तौजीवने ३ प्राज्ञ
वित्तीत्यादिशास्त्रवित्तः मतिमान्भाव्यर्थज्ञानयोग्यबुद्धिःशास्त्रोविचारकुशलःपंडितः विचारपूर्वंसिद्धांतप्रतिष्ठापनसमर्थः सत्वमिमांप्राकृतांमम
दिरहितप्राकृतजनोचितांविबुद्धिंदीनबुद्धिंत्यज कृतात्मायोगीयथार्थस्यस्वेष्टस्ययोगस्यदूषिणींदूषिकांकामादिविषयांबुद्धिंत्यजतितद्वत्त्वम्

किंत्वयातप्यतेवीरयथान्यःप्राकृतस्तथा मैवंभूस्त्यजसंतापंकृतघ्नइवसौहृदे २ संतापस्यचतेस्था
नंनहिपश्यामिराघव प्रवृत्तावुपलब्धायांज्ञातेचनिलयेरिपोः ३ मतिमानशास्त्रवित्प्राज्ञःपंडित
श्चासिराघव त्यजेमांप्राकृतांबुद्धिंकृतात्मेवार्थदूषिणीं ४ समुद्रंलंघयित्वातुमहानक्रसमाकुलं
लंकामारोहयिष्यामोहनिष्यामश्चतेरिपुं ५ निरुत्साहस्यदीनस्यशोकपर्याकुलात्मनः सर्वा
र्थाव्यवसीदंतिव्यसनंचाधिगच्छति ६ इमेशूराःसमर्थाश्चसर्वेनोहरियूथपाः त्वत्प्रियार्थंकृ
तोत्साहाःप्रवेष्टुमपिपावकं ७ ॥

जेत्यर्थः ४ समुद्रलंघनेपिचिंतानकार्येत्याह समुद्रमिति वक्ष्यमाणोपायेनेतिशेषः आरोहयिष्यामः आरोत्स्यामः ५ निरुत्साहत्वादि
गुणकोव्यसनंदुःखपरंपरामधिगच्छतिप्राप्नोति ६ ननुकिंबलादस्माकमुत्साहःस्यादत्राह इमेइति सर्वतःसमर्थाइत्यन्वयः ७ ॥

रा.बा. 7 मन्त्रियार्थमिमेकुतोत्साहाः इतिकथंज्ञातंतत्राह एषामिति हर्षेणसमुद्रतरणरावणप्रसंगेजायमानेनतत्कार्यमुत्ववित्कासादिनानुमिते
पुटी नेत्यर्थः समापिदृढस्तर्कः समुद्रतरणरावणहननादिविषयोदृढनिश्चयश्चेत्यर्थः तत्सर्वंसमेषत्कर्ममेतिभावः २ यदेवमतः यथारि
५ पुंहत्वासीतांविक्रमेणसमानेष्यतथा तद्वचितमस्तासंत्वंकर्तुमर्हसीत्यर्थः ३ किंमयाकार्यंतत्राह सेतुरिति अत्रसमुद्रेयथातस्यरा

एषां हर्षेण जानामि तर्कश्चापि दृढो मम २ विक्रमेण समानेष्ये सीतां हत्वा यथा रिपुं
रावणं पापकर्माणं तथा त्वं कर्तुमर्हसि ३ सेतुरत्र यथा वध्येद्यथा पश्येम तां पुरीं तस्य राज्ञः
स राज्ञस्य तथा त्वं कुरु राघव ४ दृष्ट्वा तां हि पुरीं लंकां त्रिकूटशिखरे स्थितां हतं च रावणं युद्धे
दर्शनादवधारय ५ अबध्वा सागरे सेतुं घोरे च वरुणालये लंका न मर्दितुं शक्या सेंद्रैरपि
सुरासुरैः ६ ॥

२ युद्ध

तस्य राज्ञस्य तां पुरीं पश्येम तथा त्वं कुरु इत्यास्वा लंवनेनेतिशेषः ४ त्रिकूटशिखरस्थां तां लंकां दृष्ट्वा
दर्शनात् तद्दर्शनसमनंतरमेव युद्धे रावणं हतं जानीहि ॥ सेतुंबंधं विना प्रकारांतरं लंकाप्राप्तौ नास्ति सोपि कृतप्रवेति निश्चिन्विमारे अ ५

४ लंकासमीपतः तत्समीपं यावत्सेतुर्बंधः कृतपवसर्वसैन्यं तीर्णमेवास्माभिर्जितं चेत्युपधारय निश्चितु तथा निश्चयेहेतुमाह तथादीतिद्वियमत्तादपा
शौर्यवतो हरयः मेदर्पं ते यस्तैः यतस्ते कामरूपिणः १३ ततस्मादिक्लवं सर्वार्थनाशिनी बुद्धिसवलंब्यालं द्वियतः शौर्यापकर्षात्तत्र शोकः 

सेतुर्बंधः समुद्रे च यावल्लंकासमीपतः सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्युपधारय तथा हि समरे वीरा हर
यः कामरूपिणः १३ तदलं विक्लवा बुद्धिराजन्सर्वार्थनाशिनी पुरुषस्य हि लोकेस्मिञ्छोकः शौर्या
पकर्षणः १४ यत्तु कार्यं मनुष्येण शौण्डीर्यमवलंब्यता तदलंकरणायैवाकर्तुर्भवति सत्वरं १५
अस्मिन्काले महाप्राज्ञ सत्वमातिष्ठ तेजसा शूराणां ———ष्याणां त्वद्विधानां महात्मना विनष्टे वाप्र
नष्टे वा शोकः सर्वार्थनाशनः १६ त्वं तु बुद्धिमतां श्रेष्ठः सर्वशास्त्रार्थकोविदः मद्विधैः सचिवैः सार्थम
रिञ्जेतुं समर्हसि १७



मनुष्येणात्र शौण्डीर्यं न युक्तं यत्कार्यं कर्तव्यं योग्यं तदेवावलंब्यतां अवलंब्यितमुचितमित्यर्थः यतः सत्वरं क्रियमाणं तत्कर्तुरलंकरणायैव भवति फल
साधनाय समर्थं भवति १५ अतो हे महाप्राज्ञ त्वं तेजसा सह सत्वगुणमातिष्ठ विनष्टे सीवदर्शनं गते प्रनष्टे रथारथ वत्सर्वथादर्शनं गते १६ अपसंह

रा॰वा १ न्नायेषु पुरुषकलं तेसामर्थ्यमस्तीत्याह नहीति तिष्ठेत्स्थानं शक्नुयात् १८ सहायसंपत्याविजयं निश्चिन्वित्याह वानरेष्विति वानरेषु महा-
युटी बलेषु समासक्तं शोषु समासक्तं कर्तव्यत्वेन संबद्धं कार्यं न विपत्स्यते नैव नश्यति १९ तदिति शोकमालंब्यालं शोकं मालंब्यमित्यर्थः क्रोधमालंबेति
५ यथाप्राप्तं शत्रुविषयकमित्यर्थः अत्र वक्ष्यति भेकाभ्यां शत्रुविषये कोपश्रावण्यकरस्याह निश्चेष्टा इति मंदाः शत्रुविषये क्रोधहीनाः क्षत्रिया नि-

नहि पश्याम्यहं कंचित्त्रिषु लोकेषु राघव गृहीतधनुषो यस्ते तिष्ठेदभिमुखो रणे १८ वा-
नरेषु समासक्तं न ते कार्यं विपत्स्यते अचिराद्द्रक्ष्यसे सीतां तीर्त्वा सागरमक्षयं १९ तदलं
शोकमालंब्य क्रोधमालंब भूपते निश्चेष्टाः क्षत्रिया मंदाः सर्वे चंडस्य बिभ्यति २० लंघना-
र्थं च घोरस्य समुद्रस्य नदीपतेः सहास्माभिरिहोपेतः सूक्ष्मबुद्धिर्विचारय २१ लंघितेत
तैतैः सैन्यैर्जितमित्यवनिश्चिनु सर्वं तीर्णं च मे सैन्यं जितमित्यवधारय २२

श्चेष्टा भवंति शत्रुकृतवैधनादिनेति शेषः चंडस्य उद्वितकोपस्य सर्वे बिभ्यति २० अस्माभिः सह नदीपतेर्लंघनार्थं लंघनेहेतुमस्माभिरुपेतः
सन्सूक्ष्मबुद्धिः सन्विचारय २१ सर्वं तीर्णं जितमिति चावधार्यतामवधारय तत्र सागरे लंघिते सति जितं मदीयैः सैन्यैर्जितमिति निश्चिनु पाठांतरे
समुद्रे लंघिते तेन वानरैः सप्त रावणस्य सैन्यं जितमिति निश्चिन्वित्यर्थः २२ ॥ ५

10 तेषु तेन रत्नशक्तिमाह इमे हीति २३ कथंचित्केनाप्युपायेन वरुणालयं लंघितमेव पश्यामि २४ निमित्तमेवाह नमइति २५ इतिश्रीरामायणे युद्ध
कांडे द्वितीयः सर्गः २ सुग्रीवस्येति परमार्थवत् परमार्थभूतं स्वार्थं भवति श्रुत्वा प्रतिजग्राह अंगीचकार अग्र्यत् तदंगीकारानंतरं १ तपसात
पः कार्यसंकल्पसिद्ध्या अत एव सकलसुरवर्तिशालिनां ब्रह्मलोकेनयनेवद्रमाने संगच्छते सेतुबंधनेन गंगायेगांगेयेन शरैरिव सागरो

इमे हि हरयः शूराः समरे कामरूपिणः नानरीन्विधमिष्यंति शिलापादपवृष्टिभिः २३ कथंचित्संप्र
पश्यामि लंघितं वरुणालयं हतमित्येव तं मन्ये युद्धे शत्रुनिबर्हण २४ किमुक्त्वा बहुधा चापि सर्व
था विजयी भवान् निमित्तानि च पश्यामि मनो मे संप्रहृष्यति २५ इत्यार्षे युद्धकांडे द्वितीयः सर्गः २
सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा हेतुमत्परमार्थवत् प्रतिजग्राह काकुत्स्थो हनूमंतमथाब्रवीत् १ तपसा सेतु
बंधेन सागरोच्छोषणेन च सर्वथापि समर्थोस्मि सागरस्यास्य लंघने २ कति दुर्गाणि दुर्गाया लं
कायास्तद्ब्रवीष्व मे ज्ञातुमिच्छामि तत्सर्वं दर्शनादिव वानर ३

च्छोषणेन दिव्यास्त्रबलेन इति शोषः सर्वथा सर्वप्रकारस्य लंघनोपायस्य विद्यमानत्वादित्याशयः २ दुर्गायाः गंतुमशक्यायाः कति दुर्गा
णि जलगिरिवनादिनानाप्रकारदुर्गेषु कति प्रकाराणि दुर्गाणि सतीमर्थः दर्शनादिव अपरोक्षानुभवादिव ३ ॥

परिमाणं संख्यापरिच्छेदं द्वारदुर्गक्रियां द्वाराणां दुष्प्रवेशत्वसंपादने गुप्तिकर्म प्राकारादिषु यंत्रादिस्थापनेरूपं गुप्तक्रममिति पाठे प्राकारादिभी रक्षाक्रममित्यर्थः ४ यथासुखं यथावच्च दृष्टवानसि तत्सर्वं तत्त्वेनाचक्ष्व सर्वथा कुशलो ह्यसि यथावद्दृष्टप्रतिपादने

बलस्य परिमाणं च द्वारदुर्गक्रियामपि गुप्तिकर्म च लंकाया रक्षसां सदनानि च ४
यथासुखं यथावच्च लंकायामसि दृष्टवान् सर्वमाचक्ष्व तत्त्वेन सर्वथा कुशलो ह्यसि
श्रुत्वा रामस्य वचनं हनूमान्मारुतात्मजः वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो रामं पुनरथाब्रवीत् ६
श्रूयतां सर्वमाख्यास्ये दुर्गकर्म विधानतः गुप्ता पुरी यथा लंका रक्षिता च यथा बलैः ७
राक्षसाश्च यथा स्निग्धा रावणस्य च तेजसा परां समृद्धिं लंकायाः सागरस्य च भीमतां ८
विभागं च बलौघस्य निर्देशं वाहनस्य च एवमुक्त्वा कपिश्रेष्ठः कथयामास तत्त्ववित् ९
प्रहृष्टा मुदिता लंका मत्तद्विपसमाकुला महती रथसंपूर्णा रक्षोगणनिषेविता १०

इति शेषः ५ श्रुत्वा प्राब्रवीदित्यन्वयः ६ दुर्गकर्मविधानतः दुर्गत्वसंपादककर्मविधानेन यथा गुप्ता बलैर्यथा रक्षिता तथाख्यास्ये ७ रावणस्य तेजसा संपादितां परां समृद्धिमाख्यास्येऽत्येवं क्रमेणान्वयः ८ बलौघस्य पादातसंघस्य वाहनस्य गजाश्वरथलक्षणस्य निर्देशं सं

12 परिखावंति परिखायोगभेदस्यातमद्धरोर्गलत्वातयोरितिविस्वः ईदृशानिद्वाराणिसतीसन्वयः ११ तत्रतेषुद्वारेषुइषचक्रमश्मफलायत्रनाम्नेक्षेपकयंत्राणि
तैर्द्वारैरागतेपरसैन्यंतत्रतेषुप्रतिनिवार्यते १२ अक्रयंत्रैःसंस्कृताःसन्नाःकालायसमयाःग्रयःसारमयाः शतमेकप्रयोगेनघ्नंतीतिशतघ्न्यः चर्मवद्

दृढवद्धकपाटानिमहापरिखवंतिच चत्वारिविपुलानिअस्याद्वाराणिसुमहांतिच ११ तत्रेषूपलयंत्राणि
बलवंतिमहांतिच आगतंप्रतिसैन्यंतेस्तत्रप्रतिनिवार्यते १२ द्वारेषुसंस्कृताभीमाःकालाय-
समयाःशिता शतशोरचितावीरैःशतघ्न्योरक्षसांगणैः १३ सौवर्णःसुमहांस्तस्याःप्राकारोदु
ष्प्रधर्षणः मणिविद्रुमवैदूर्यमुक्ताविरचितांतरः १४ सर्वतश्चमहाभीमाःशीततोयामहाशुभाः
अगाधाग्राहवत्यश्चपरिखामीनसेविताः १५ द्वारेषुतासांचत्वारःसंक्रमाःपरमायताः यंत्रैरुपेता
बहुभिःमहद्भिर्गृहपंक्तिभिः १६ ॥

त्वचमाणलोहकंटकयुतामुद्गरविशेषाःशतघ्न्यः पातघ्नीवचनतरैस्तालोद्धकरकिनीगडेद्वनिवेजयंती १३ प्राकारोरत्नखचितइत्याह मणीति १४ प
रिखाःग्रहेर्पातखाना १५ द्वारेषुचतुर्षुतासांपरिखानांमध्येसंक्रमामार्गरूपएववाःपरमायताःप्रतिविस्तृतमार्गाःगृहपंक्तिभिःप्राकारशिरोगृह

रूपंक्तिभिःउपेताश्मप्रकर्षः ९

रा॰ वा॰ 13 तत्र ते षुसंक्रमेषु परसैन्यागमे सति ते संक्रमास्तैर्यंत्रैः प्राकारस्योपरि प्रतिष्ठापितैर्यंत्रैराकृष्यंते रक्ष्यंते ट्टियंते इति पाठे ते संक्रमा नाशं प्राप्नुवंति तैर्यंत्रैरा
टी॰ सपरिखोसनंतसमीपं प्राप्तानि परसैन्यानि समंततो विकीर्यंते क्षिप्यंते १७ एकोप्यस्याः संक्रमः प्राकारमध्यवर्ती सा तत्र सर्वप्रवेशसाधनभू

आयांते संक्रमास्तत्र परसैन्यागमे सति यंत्रैस्तैरवकीर्यंते परिखासु समंततः १७ एकस्त्व
कंप्यो बलवान्संक्रमः सुमहादृढः कांचनैर्बहुभिस्तंभैर्वेदिकाभिश्च शोभितः १८
स्वयं प्रकृतिमापन्नो युयुत्सू राम रावणः उत्थितश्चाप्रमत्तश्च बलानामनुदर्शने १९

न्योऽकंप्यः सुदुर्भेदः तत्र हेतुर्बलवान् बहुलबलकृतरक्षः दृढो दृढप्रतिष्ठानः तदेव दर्शयति कांचनैरिति १८ एवं पुरस्वरूपमुक्त्वा पुरपतेः स्व
रूपमाह स्वयमिति युयुत्सुरपि प्रकृतिमापन्नः प्रशस्तां धैर्यातिशयोक्तिं स्थितीश्च नियावत् बलानामनुदर्शने उत्थितः उद्युक्तः अप्रमत्तः सावधानश्च १९ १

14 निरालंबाग्रनिम्नस्था महोच्चगिरिशिखरप्रतिष्ठितत्वेनारोहणालंबनरहिता देवदुर्गा देवनिर्मितदुर्गरूपिणी। अत एव भयावहा नादेयं दुर्गं नद्या सर्वतः सं-
भूतनद्या चतुर्दिक्षु भ्रमणात् पर्वतं त्रिकूटरूपं कृत्रिमं प्राकाररूपं च तत्र प्राकारत्वेन प्राकाररूपं च तत् चतुर्विधं दुर्गमस्तीति शेषः २० तत्रास्य द्वाः स्थि

लंकां पुनर्निरालंबा देवदुर्गा भयावहा नादेयं पार्वतं चान्यत् कृत्रिमं च चतुर्विधं २० स्थिता पारे स-
मुद्रस्य दूरपारस्य राघव नौपथश्चापि नास्त्यत्र निरादेशश्च सर्वशः २१ शैलाग्रे रचिता दुर्गा सा
पूर्देवपुरोपमा वाजिवारणसंपूर्णा लंका परमदुर्जया २२ परिखाश्च शतघ्न्यश्च यंत्राणि विवि-
धानि च शोभयंति पुरीं लंकां रावणस्य दुरात्मनः २३ अयुतं रक्षसामत्र पूर्वद्वारं समाश्रितं शूल-
हस्ता दुराधर्षाः सर्वे खड्गाग्रयोधिनः २४ नियुतं रक्षसामत्र दक्षिणद्वारमाश्रितं चतुरंगेण सैन्ये-
न योधास्तत्राप्यनुत्तमाः २५

नेति दूरपारस्य दूरपारं परवतीरं यस्य तस्य नौपथः नौमार्गः अत्र समुद्रे सर्वशो निरादेशः
प्रदेशविभागरहितः समुद्र इति शेषः निरादेश इति पाठे निरादेशः सर्वदिक्संचाररहितप्रदेशः २१ शूलं करहस्ता एवं न केवलं अपि तु खड्गाग्रयोधि-
नः खड्गाग्रेण युध्यमानेन तादृशाः २४ नियुतं लक्षं चतुरंगेण सैन्येन आप्लाविता योधास्तत्रापि दक्षिणद्वारेऽपि संति अनुत्तमाः प्रशस्ताः २५ ॥

रावा॰ युद्धी ८ 15

प्रयुतेरशलत्वे २६ कुलपुत्राः किंकराः यद्वा योद्धृत्वसकलप्रसन्नाः २७ मध्यमं स्कंधं पुरमध्ये सेनानिवेशस्थानं साग्राकोटिः सपादकोटिः २८
यद्येवं श्रीलंका कथमस्माद्दुर्लभेति शंकां निराचष्टे तेमयेति तेसंक्रमाः परिखामार्गा मया भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः शिलेष्टकादिभिः।

प्रयुतं रक्षसामत्र पश्चिमद्वारमाश्रितं चर्मखड्गधराः सर्वे तथा सर्वास्त्रकोविदाः २६ न्य
र्बुदं रक्षसामत्र उत्तरद्वारमाश्रितं रथिनश्चाश्ववाहाश्च कुलपुत्राः सुपूजिताः २७ शत
शोऽथ सहस्राणि मध्यमं स्कन्धमाश्रिताः यातुधाना दुराधर्षाः साग्रकोटिश्च रक्षसां २८
ते मया संक्रमा भग्नाः परिखाश्चावपूरिताः दग्धा च नगरी लंका प्राकाराश्चावसादिताः
येन केन तु मार्गेण तराम वरुणालयं हतेति नगरी लंका वानरैरुपधार्यतां ३० अंगदो
द्विविदोंव——वान्पनसो नलः नीलः सेनापतिश्चैव बलशेषेण किं तव ३१ प्लवमाना
हि गत्वा तां रावणस्य महापुरीं सपर्वतवनां भित्वा सखातां च सतोरणां ३२ ॥

रितिशेषः चेनवलैकदेशान्तयोपि कृतश्च समर्थः २९ येनकेनस्वाम्युक्तेषु प्रकारेषु तमेनसमुद्रं तराम तत्रैवं सति वानरैः स्वयमेव लंका हतेति उ
पधार्यतां निश्चीयतां ३० किंचाशेषनरलोपापविनाहृष्टैवप्रबलैर्बलैः समागतैरेव कार्यसिद्धेरित्याह अंगद इत्यादि ३२ ॥ ८

16 पतेगंदाद्यपवलंकाभिवासीनामानेष्यंतिकिंवलप्रोषेणतवेत्यन्वयः २३ पवमिति एवंशथानैरेवकार्यसाधनमिष्टंचेत् क्षिप्रमिदानीमेवानयेतत्यज्ञाप
य यदिवलानांसर्वसंग्रहेवलेसंमेलनमुद्दिश्यपवलानामपिपारनयनमिष्टंतदायुक्तेनयाग्रोचितेनमुहूर्तेनप्रस्थानंस्वयात्रामभिरोचयः २४ वशीमा

सर्वाकारांसमभवनामानयिष्यंतिराघवः ३३ एवमाज्ञापयक्षिप्रंवलानांसर्वसंग्रहं मुहूर्तेननयुक्ते
नैवप्रस्थानमभिरोचय ३४ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेतृतीयः सर्गः ३ श्रुत्वाहनूमतोवा
क्यंयथावदनुपूर्वशः ततोऽब्रवीन्महातेजारामःसत्यपराक्रमः १ यन्निवेदयसेलंकांपुरींभी
मस्यरक्षसः क्षिप्रमेतांवधिष्यामिसत्यमेतद्ब्रवीमिते २ ॥

नः इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेतृतीयः सर्गः ३ श्रुत्वेत्यादि पूर्वशः अनुक्रमेणतत्रांगदादिसुखेनकार्यनिर्वहणमशक्यंमत्वानसोचनायतदंगीकुर्वन्निव।
सत्यमन्यथार यदिति रक्षसएतांपुरींक्षिप्रमेववधिष्यामीतियन्निवेदसेतत्सत्यमेव तथापितेपराक्रमस्यैव तथापितेनभ्यसत्यमनेब्रवीमीत्यर्थः २ ॥

रा.वा 17 तदेवाह अस्मिन्निति सुग्रीवप्रयाणमितिषष्ठीतत्पुरुषः तमेवाह यतोमध्यमन्त्रोदिवाकरः प्राप्तोऽतो विजयेविजयपदेऽभिजिदाख्येमुहूर्ते युक्तो
युटी मेनिर्गमइतिशेषः एतदुक्तं अस्मिन्मुहूर्ते विजये प्राप्ते मध्यंदिवाकरः स्वस्यैमधिकं कृतक स्वासात् ३ एतन्मुहूर्ते प्रस्थितस्य ध्रुवो विजय इत्याह
९ सीतामिति तद्धृतः सीतांहृत्वाकामेयात स्वदेशमिति शेषः अथाप्यसौ जीवितः सन् कर्तेरितिष्ठजीवनं भृत्वा कया सप्ततिरथापि अविवलेया

अस्मिन्मुहूर्ते सुग्रीव प्रयाणमभिरोचय । युक्तो मुहू
र्ते विजये प्राप्तो मध्यं दिवाकरः ३ सीतां हृत्वा तु
यात्वासौ यास्यति जीवितः सीतां श्रुत्वाभियानं
मे आशां प्राप्स्यति जीविते ४ जीवितान्तेऽमृतं स्पृ
ष्ट्वा पीत्वामृतमिवातुरः ५ ॥
त

अथ योऽत्र तमाह सीतेति श्रुत्वा सिद्धिं वा दिग्भवतः जीवितान्तप्राप्तो दृष्टान्तः आतुरो जीवितान्ते जीवितनाशप्राप्तौ अमृतं अमृतत्वसाधनं दिव्यौष
धं स्पृष्ट्वा द्रवरूपममृतं पीत्वा च यथा जीविताशामेति तद्वत् जीवितान्तेऽमृतं स्पृष्ट्वा पीत्वामृतमिवातुर इति पाठः पाठः ५ ॥ रामायनमः ९

18 ममतारावलमस्तीमाद्दोन्नरेति योरुचंद्रश्तिशेषः पुनर्वसुजातस्यहस्तोवथतारउत्तराच्सीतायाजन्मतारावहस्तनन्मतारायांतन्मोचनार्थेयात्रा
यामवशंतन्मुक्तिरितिभावः अग्रग्रमातमानेनमार्गशीर्षकृस्राष्टम्याकृमसप्तम्यावामार्गशीर्षपौर्णिमान्तरेनदमतरस्मिन्नुत्तरालभात

उत्तराफाल्गुनीत्वद्यश्वस्तुहस्तेनयोक्ष्यते अभिप्रयामसुग्रीवसर्वानीकसमावृताः ५
निमित्तानिचधन्यानियानिप्रादुर्भवंतिवै निहत्यरावणंसीतामानयिष्यामिजानकीं ६
उपरिष्टाद्धिनयनंस्फुरमाणमिमंमम विजयंसमनुप्राप्तंशंसतीवमनोरथं ७ ततोवा
नरराजेनलक्ष्मणेनसुपूजितः उवाचरामोधर्मात्मापुनरप्यर्थकोविदः ८ अग्रेयातु
बलस्यास्यनीलोमार्गमवेक्षितुं वृतःशतसहस्रेणवानराणांतरस्विनां ९ फलमूल
वतानीलशीतकाननवारिणा पथामधुमताचाशुसेनांसेनापतेनयः १० दूषयेयुर्दु
रात्मानःपथिमूलफलोदकं राक्षसाःपरिरक्षेथास्तेभ्यस्त्वंनित्यमुद्यतः ११

अभिप्रयामेतिश्लोकाः ५ ६ मनोरथंमनोरथविषयं विजयंसमनुप्राप्तमिवशंसतीत्यन्वयः ७ ८ शीतानिकाननवारीणियस्मिन् ता
तादृशेनपथामेनापतेनीलसेनांनयेत्संबन्धः ९

रा॰ वा॰ 19 दृष्येदुर्विषादिनेतिशेषः निम्नेषुघृत्रामदासावधानःसन् १० वनदुर्गेषुवनात्मकेषुदुर्गेषु वनेषुअदुर्गवनेषुचनिम्नभूमौनिहितंगुप्तप्रहारार्थंलीनत्व
युद्धे यास्थापितं ११ यत्तुफलाम्बुनिःसारंबलंबालवृद्धादिहीनत्वात्युद्धानर्हंतत्त अत्रैव किः किंधायामेवोपपद्यतांनिष्ठतुहि यस्मात्तत्रत्यःक्रमप्रह्व
४

निम्नेषुवनदुर्गेषुवनेषुचवनौकसः अभिप्लुत्याभिपद्येयुःपरेषांनिहितंबलं ११ यत्तुफ
लावनंकिंचित्तद्रैवोपपद्यतां पतद्धिकूरसंघोरैनोविक्रमेणाप्रयुज्यतां १२ सागरौघ
निभंभीममग्रानीकंमहाबलाः कपिसिंहाःप्रकर्षन्तुशतशोथसहस्रशः १३ गजश्च
गिरिसंकाशोगवयश्चमहाबलः गवाक्षश्चाग्रतोयान्तुगवांदृप्तइवर्षभः १४ यातु
वानरवाहिन्यावानरःप्लवतांपतिः पालयन्दक्षिणंपार्श्वमृषभोवानरर्षभः १५ गंध
हस्तीवदुर्धर्षस्तरस्वीगंधमादनः यातुवानरवाहिन्याःसव्यंपार्श्वमधिष्ठितः १६ या
स्यामिबलमध्येहंबलौघमभिहर्षयन् अधिरुह्यहनूमन्तमैरावतमिवेश्वरः १७ ॥

पंथाऽरमतोविक्रमोपपन्नबलेनप्रयुज्यतांयात्विति शेषः १२ १३ कपिसिंहानेवाहगजश्चेति १४ १५ यस्यमदेगंधाद्दस्तोगजाः पला
यंतेसगंधहस्ती १६ ईश्वरःइंद्रः १७ ॥ ४

20 शृंगादेनवाहनभूतेन सार्वभौमःकुबेरःयक्षेशत्वात् १८ ऋक्षराजोवोजांववानित्यन्वयःकुलिकद्दुपलक्षितंसेनाग्रुक्ष्मभागे १९ २०
गुहाभ्यःशिखरेभ्यःपर्वतस्वस्थितिप्रदेशेभ्यः २१ २२ २३ हृष्टप्रमोदयोर्वीप्साभ्यन्तरकृतोभेदः २४ आप्लवंतःसमंताद्गताए

शृंगदेनैषसंयातलक्ष्मणशांतकोपमः सार्वभौमेनभूतेशोद्रविणाधिपतिर्यथा १८
जांववांश्चसुषेणश्चवेगदर्शीचवानरः ऋक्षराजोमहावाहुःकुलिरक्तनवेत्रयः १९
राघवस्यवचःश्रुत्वासुग्रीवोवाहिनीपतिः व्यादिदेशमहावीर्योवानरान्वानरर्षभः २०
तेवानरगणाःसर्वेसमुत्पत्यमहौजसः गुहाभ्यःशिखरेभ्यश्चआशुप्लवितेतदा २१ त
तोवानरराजेनलक्ष्मणेनचपूजितः जगामरामोधर्मात्मासमैन्योदक्षिणांदिशं २२ शा
तैःशतसहस्रैश्चकोटिभिश्चायुतैरपि वारणाभैश्चहरिभिर्ययौपरिवृतस्तदा २३ तंया
न्तमनुयातीसामहतीहरिवाहिनी हृष्टाःप्रमुदिताःसर्वेसुग्रीवेणाभिपालिताः २४ आ
प्लवंतःप्लवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः क्ष्वेलंतोनिनदंतश्चजग्मुर्वैदक्षिणांदिशं २५ ॥

र्थंप्लवमानाःप्लवंतःअग्रेणाथनार्थं गच्छंतःक्ष्वेलातुसिंहनादःस्यादितिनिर्णयःगर्जामेघादिसदृशाःशब्दःनिनादःसामान्यशब्दः २५ ॥

लीलार्थमहावृक्षानुद्वहंतोमंजरीपुंजधारिणस्तन्मरीमनुकर्षः २६ निर्वदंतिविनोदार्थमेकेवदंति नपातिक्षिपंतिचावमानुकंभस्मौपातयंतिपतंति
अभवंतिकेवलंगच्छंतीत्यर्थः अमेउत्पतंतिआकाशमार्गेगच्छंति २७ नोस्माकंअस्माभिरितियावत् कुमानोकर्तरिवेतिषष्ठी २८ पुरस्ताद्दृषभइति

भक्षयंतःस्वसंधीतिमधूनिचफलानिच उद्वहंतोमहावृक्षान्मंजरीपुंजधारिणः २६ अन्यो
न्यमहमाहमानिर्वदंतिक्षिपंतिच पतंतश्चोत्पतंतस्येपातयंतःपरेपरान् २७ रावणोनो
निहंतव्याःसर्वैचरजनीचराः इतिगर्जंतिहर्षेणराघवस्यसमीपतः २८ पुरस्ताद्दृषभोनी
लोवीरःकुमुदएवच पश्चात्तेशोभयंतिस्मवानरैर्बहुभिःसह २९ मध्येतुराजासुग्रीवो
रामोलक्ष्मणएवच वलिभिर्बहुभिर्भीमैर्वृतःशत्रुनिवर्हणः ३० हरिःशतवलिर्वीरः
कोटिभिर्दशभिर्वृतः सर्वामेकोह्यवष्टभ्यरक्षदहरिवाहिनीं ३१ कोटीशतपरीवारःके
सरीपनसोगजः अर्कश्चबहुभिःपार्श्वमेकंतस्याभिरक्षति ३२ ॥

अयंरुवदक्षिणपार्श्वविनियुक्तात्द्मोनीलसहकारी २९३० सर्वांवाहिनीमवष्टभ्यैकोरक्षत्समंततोभ्रमन् रक्षतीत्यर्थः ३१ केसरीपादी
नांचतुर्णांद्वाद्वौनस्यवलस्यदक्षिणंवामंचैकैकंपार्श्वमभिरक्षंतीत्यर्थः। इतिकतकः पश्चात्स्थःपूर्वभागानियुक्तादन्यइतिनीर्थः ३२ ॥

सघैर्गजां ववंतैश्चप्रायः सेनामध्येवर्तमानं सुग्रीवं पुरः कृत्वा जघनं सेनापुच्छभागं रक्षन्तः ३३ पर्यवारयत् नगरादिपीडारहितयथाभवा-
तितथापरिवार्यानयदित्यर्थः ३४ सर्वतः वेगोतिशायादितिभावः ३५ गच्छंतिगच्छन्तश्च सह्यमपर्यंतः सरश्चादीनिजापयंत श्वत्र।

सघैर्गोजांववाश्चैववरूथैर्वऽभिसंवृतो सुग्रीवंपुरतःकृत्वाजघनंपरिरक्षतः ३३
तेषांसेनापतिर्वीरोनीलोवानरपुंगवः सेयतश्चरतांश्रेष्ठानदलंपर्यवारयत् ३४
वलीमुखःप्रजंगाश्चजंभोप्यरभसःकपिः सर्वतश्चपुर्वीरास्त्वरयंतःप्लवंगमान् ३५
एवंतेहरिशार्दूलागच्छंतिवलदर्पिताः आप्लवंतगिरिश्रेष्ठमगिरिषानाघुते ३६ सरा-
सिचसुफुल्लानितडाकानिवराणिच रामस्यशासनंज्ञात्वाभीमकोपस्यभीतवत् ३७
वर्जयन्नगराभ्याशांस्तथाजनपदानपि सागरौघनिभंभीमंतद्वानरवलंमहत् ३८
निःसर्पमहाघोरंभीमवेघमिवार्णवे तस्यदाशरथेःपार्श्वेशूरास्तेकपिकुंजराः ३९
तूर्णमापुप्लवःसर्वेसदश्वाइवचोदितः कपिभ्यामुह्यमानौतौशुशुभातेनरर्षभौ ४०

प्रथमदिनवासःनिज्ञायते ३६ भीतवत्भीतःसन्त्वत्यर्थः ३७ वर्जयन्वर्जेपित्वागच्छन् ३८ भीममशोघमर्णवमिवग्रुर्थचादिरणीवःनिः

रावा 23
युद्धी
१२

मदघ्यांग्रहाभ्यांराहुकेतुभ्यांसंस्पृष्टौअर्धभागेसंस्पृष्टौचंद्रभास्करावितिवमदघ्योधर्मसंस्पृष्टाविति निपातांतं ५१ ५२ पूर्णार्थःप्रतिभानवान्
पूर्णार्थस्यपूर्णार्थस्यकार्यस्यप्राज्ञैः प्रतिभानवान् करिष्यमाणकार्यस्यपूर्णत्वज्ञानवान् निस्पर्थः परिपूर्णार्थमितिरामविशेषणं ५२ सेनामनु

मदघ्यामिवसंस्पृष्टौग्रहाभ्यांचंद्रभास्करौ ततोवानरराजेनलक्ष्मणेनसपूजितः ५१
जगामरामोधर्मात्माससैन्योदक्षिणांदिशं तमंगदगतोरामंलक्ष्मणःशुभयागिरा
उवाचपरिपूर्णार्थःपूर्णार्थःप्रतिभानवान् हृतामवाप्यवैदेहींक्षिप्रंहत्वाचरावणं ५२
समृद्धार्थःसमृद्धार्थामयोध्यांप्रतियास्यसि महांतिचनिमित्तानिदिविभूमौचराघव
शुभानितवपश्यामिसर्वाण्येवार्थसिद्धये अनुवातिशिवोवायुःसेनांस्निग्धोहितःसुखः
पूर्णवल्गुस्वराश्चेमेप्रवदंतिमृगद्विजाः प्रसन्नाश्चदिशःसर्वाविमलश्चदिवाकरः ५४

वातिसेनाष्टमभागेनवातिस्रद्दिनस्वप्रदेः क्रमेणसंघर्षोमसोरभाणक्रमाणिपूर्णानिविच्छेदरहिता वल्गवःश्रोत्रसुखाःस्वरायेषांते ५४ १२

24 भार्गवोभृगुपुत्रउशनाशुक्रोपिप्रसन्नार्चिःत्वामनुगतोस्ति शुक्रमौढ्यनास्तीत्यर्थंभवति यतःपुरःशुक्रभावोधनिनइतितत्रःदक्षिणेनरंगां
त्तणेकदापिपुरः शुक्रप्रसक्तेरभावात् ब्रह्मराशिर्भवः ब्रह्मणांसमर्षीणांराशिःपुंजीभावोयस्मिन् सत्रयातास्मात् विशुद्धोद्धोऽध्याम
दिमालिन्यरहितः तत्पुंजीभावमेवदर्शयति शुद्धाश्चभादिहीनाः सुर्वेध्रुवंप्रदक्षिणंकुर्वाणाःसूर्यविंभंतःप्रशस्त्वाविशेभत्वाप्रकाशंते ५०

उशनाचप्रसन्नार्चिरनुत्वांभार्गवोगतः ब्रह्मराशिविशुद्धश्चशुद्धाश्चपरमर्षभः सूर्यविंभं
तःप्रकाशंतेध्रुवेसर्वेप्रदक्षिणं ५७ त्रिशंकुर्विमलोभातिराजर्षिःसपुरोहितः पितामः
हःपुरोस्माकंइक्ष्वाकूणांमहात्मनां ५८ विमलेचप्रकाशेतेविशाखेनिरुपद्रवे नक्षत्रंप
मस्माकमिक्ष्वाकूणांमहात्मनां ५९

सपुरोहितःभगवद्विश्वामित्रसहस्वसमीपवर्तिसमर्थिमेऽल
मध्यवर्तिवसिष्ठसहितइत्यर्थः ईदृशस्त्रिशंकुरस्माकंपुरोभाति नस्यदक्षिणदिक्यात् पितामहाःपुरोस्माकमिति पाठःपाठइति
कृतकः ५८ इक्ष्वाकूणांपरनक्षत्रंकुलनक्षत्रं विमलेग्रहगारकादिदुष्टग्रहाक्रमणरहिते ५९

राया 25 ग्रयनैर्ऋतेनलक्षपीडामाह नैर्ऋतेनेर्ऋतिदेवताकं मूलः मूलमित्याचनक्षत्रेषुमूलं प्रतिपीडितेप्रसंतेपीडिते केनतत्रा मूलवतानि मूः
घटी लवतो वृक्षदेशकाद्ययोस्थितेन धूमकेतुना स्पृष्टो धूप्यते संतापितोयो भवति ५० यतः कालेनकाले कालग्रहीतानां स्वग्रहीतानां स्वग्रही
१३ तानां त्वं ग्रहपीडिते शमंगायसादारिग्रहपीडितेभवतीतिशेषः ५१ उशनाचेमायेनदंतेस हेकिंचित्कालेविश्रम्य फलमूलादिभक्षणाद्युनाराश्री

नैर्ऋते नैर्ऋते नाभ्यो वनं तु मतिपीडिते मूलो मूलवतां स्पृष्टो धूप्यते धूमकेतुना ५० सर्वं चैव हि
नाशायालसनानामपस्थिते काले कालग्रहीतानां नक्षत्रग्रहपीडिते ५१ प्रसन्नाः सरसाश्चा
पो वनानि फलवंति च प्रवांति नाधिकाः गंधा यथर्तु कुसुमं द्रुमाः ५२ खद्योतानि कपि सैन्यानि श
कायांते धिकं प्रभो देवानामिव सैन्यानि संग्रामे नारकामये ५३ एवमाद्यैसमीक्ष्यैत सौ तो भवि
नमर्हसि ५४ ॥

गमनकालेलक्षणोनप्रदर्शयन्ने प्रतएवद्दृष्टिसा सम्यानिदिवाजमिति सरसाश्चापः सरसीषिशिशेषः गंधाश्च
नंतः गंधवंतोवायवोधिकानप्रवांतिमंदंवांतीत्यर्थः द्रुमाः सम्यकर्तुमनतिक्रम्यजातकुसुमाः ५२ ग्रामयशब्देनशः खद्योताद्यालक्ष
ते नारकस्यतस्कासरस्यामयोविनाशोयस्मिन् नादृशेसंग्रामेदेवसेनान्यान्यूढानिदेवानासैन्यानीवप्रकाशंते ५३ १३

26 सौमित्रिः स्वयंनिमित्तैराक्षसस्यआनराश्वासायहृष्टः सन्भ्रातरमब्रवीत् आश्वसेतिपादः ५४ अस्त्वादयः कर्त्तारः कराग्रादीनिकरणानि ॥५५
उद्धृतंभीमंरजोलोकमंतरदधे छेत्रर्दितमकरोत् नदद्दिगंतदिशामितिशेषः ५९ ५० सर्वाणिनदीस्रोतांसिविपरीतवत्वैपरीत्येनसस्यंदुः

इतिभ्रातरमाश्वास्यहृष्टः सौमित्रिरब्रवीत् अथावृत्यमहींकृत्स्नांजगामहरिवाहिनी
अस्त्ववानरशार्दूलैर्नैर्वृक्षाग्रयुधैरपि कराग्रैश्चरणाग्रैश्चवानरैरुद्धतंरजः ५५ भीमम
न्तर्दधेलोकंनिवार्यसवितुःप्रभां सपर्वतवनाकाशांदक्षिणांहरिवाहिनी ५६ छाद
यंतीययौभीमाद्यामिवोद्धृदसंततिः उत्तरेणाश्वसेनायाः सततंबहुयोजनं ५७ नदीस्रो
तांसिसर्वाणिसस्यंदुर्विपरीतवत् सरांसिविमलांभांसिद्रुमाकीर्णाश्चपर्वतान् ५८ स
मान्भूमिप्रदेशांश्चवनानिफलवंतिच मध्येनचसमंताच्चतिर्यक्चाधश्चसाविशत् ५९
समावृत्यमहींकृत्स्नांजगाममहतीचमूः तेहृष्टवदनाः सर्वेजग्मुर्मारुतरंहसः ६०

यथाभ्रेषुधावत्सुचंद्रोधावतीवतद्वत्सेनागतिर्नदीप्रवाहेषुभ्रांत्याभातिस्मेत्यर्थः इतिकतकः वस्तुतोनदीषुवारणांप्रवाहाभिमुखंचरणे
नैतद्गतानिजलानिविपरीतवद्दन्नभीमस्यंदुः ५८ साविशत् अयंहिनीयोवासइतिप्रतीयते ५९ पुनर्यात्रामाह समावृत्येति ६० ॥

रामा 27 समारोपितविक्रमाः एवमेव मयाकर्त्तव्यमिति सत्याभ्यर्थं विमर्शेक मितविक्रमप्रकाराः ८१ विविधाश्चकारान् तानेवाह तत्रेति ८२ वान
पुरी राणां हर्षादिव निनदाः किलाकिलाः आस्फोटयन् पुच्छानि भूमावताडयन् ८३ निक्षिप्य प्रसार्य ८४ ममृदुः मर्दितवन्तः ८५ ८६ श्रीम
१४

हर्षयोगाच्च सर्वे समारोपितविक्रमाः दर्पं वीर्यबलोद्रेकान्दर्शयन्तः परस्परं ८१ यौवनो
न्मेकदर्पाद्धि विविधांश्चक्रुरध्वनि तत्र केचित्तु ते जग्मुः हसन्तश्च तथा परे ८२ केचित्किलकि
लाचक्रुर्वानरा वनगोचराः आस्फोटयंश्च पुच्छानि संनिजघ्नुः पदान्यपि ८३ भुजान्विक्षिप्य शै
लांश्च द्रुमानन्ये बभञ्जिरे आरोहन्तश्च शृङ्गाणि गिरीणां गिरिगोचराः ८४ महानादान्प्रमुञ्चन्ति
क्ष्वेडामन्ये प्रचक्रिरे ऊरुवेगैश्च ममृदुर्लताजालान्यनेकशः ८५ स्तम्भमाणाश्च विक्रान्ता विचि
क्रीडुः शिलाद्रुमैः ततः शतसहस्रैश्च कोटिभिश्च सहस्रशः ८६ वानराणां सघोराणां श्रीम
त्परिवृता मही सा सम्पाति दिवारात्रं महती हरिवाहिनी ८७ प्रहृष्टमुदिताः सर्वे सुग्रीवेणा
भिपालिता वानरास्त्वरिता यान्ति सर्वे युद्धाभिनन्दिनः प्रमोक्षयिषवः सीतां मुहूर्त्तं क्वापि ना

तत्परिवृतत्वीयां तेश्रीमद्भिरित्यर्थः अर्थतत्तीयो वासः दिवारात्रं मध्यरात्रे एवमयामसमात्रं वासः समाशयः ८७ प्रमोक्षयिषवः मोक्षयि
तुमितत्करोतीति सम्यार्थे व्यासलोपे उप्रसयेव रूपं प्रमोचयितुमिच्छावन्तः इत्यर्थः नावसन् दिवे निशेषः ८८ ॥ १४

महापर्वतं तं मलयपर्वतं दक्षिणभागं तमासाद्य ते वानराः समारुरुहुः तच्छिखरमिति शेषः ॥१०॥ महापर्वतमासाद्य मलयं च महीधरमिति पाठांतरे
तीर्थं संमतं ॥११॥ ॥१२॥ प्रस्तरेषु पाषाणेषु स्थितानिति शेषः ॥१३॥ षट्पदैरनुकूजद्भिरुपलक्षितो मारुतो वाति ॥१४॥ धातुभ्यः गैरिकादिभ्यः १५

ततः पादपसंबाधं नानावनसमायुतं महापर्वतमासाद्य वानरास्ते समारुहन् ॥१०॥ कान-
नानि विचित्राणि प्रसन्नबहुलानि च पद्मपत्रप्रियोद्यानाम् अमलस्य मलयस्य च ॥११॥ चंपका-
स्तिलकाम्रातानप्रसेकान्सिंधुवारकान् निंबिपोषाकरवीरांश्च भंजंति स्म प्लवंगमाः ॥१२॥
अशोकांश्च करंजांश्च प्लक्षन्यग्रोधपादपान् जंबुकामलकान्नागान्भंजंति स्म प्लवंगमाः
प्रस्तरेषु च रम्येषु विविधाः काननद्रुमाः वायुवेगप्रचलिताः पुष्पैरवकिरंति तान् ॥१३॥ मारु-
तः सुखसंस्पर्शो वाति चंदनशीतलः षट्पदैरनुकूजद्भिर्वनेषु मधुगंधिषु ॥१४॥ अधिकं
शैलराजस्तु धातुभिः सुविभूषितः धातुभ्यः प्रसृतो रेणुर्वायुवेगेन घट्टितः ॥१५॥ सुमह-
द्वानरानीकं छादयामास सर्वतः गिरिप्रस्थेषु रम्येषु सर्वतः संप्रपुष्पिताः ॥१६॥ केत-
काः सिंधुवाराश्च वासंत्यश्च मनोरमाः माधव्यो गंधपूर्णाश्च कुंदगुल्माश्च पुष्पिताः ॥१७॥

॥१६॥ केतक्यः पुष्पिताः शरदि केतकास्तस्मात् गंधपूर्णाः गंधाढ्याः वसंते सर्वविशेषणं कुंदगुल्माः कुंदानां गुल्माः ॥१७॥

रा०वा०
पुरी 29
१९

वंजुलोवानीरः १८ कोविदारःपीतकूरंटकः १९ २० प्रीयमाणैः उक्तपुष्पदर्शनेनेतिशेषः २१ २२ २३ नत्रसह्यागिरिप्रांते २४ नम्यमस

चिरिबिल्वा मधूकाश्च वंजुला वकुलास्तथा रंजकास्तिलकाश्चैव नागवृक्षाश्च पुष्पिता
नूताः पाटलिकाश्चैव कोविदाराश्च पुष्पिता मुचुलिंदार्जुनाश्चैव शिंशपाः कुटजास्तथा १९
हिंतालास्तिनिशाश्चैव चूर्णकानीपकास्तथा नीलाशोकाश्च सरलासः अंकोलापद्मकास्तथा
प्रीयमाणैः प्लवंगैस्तु सर्वे पर्याकुलीकृताः वाप्यस्तस्मिन्निमा रम्याः पल्वलानि तथैव च २०
चक्रवाकानुचरिताः कारंडवनिषेविताः प्लवैः क्रौंचैश्च संकीर्णा वराहमृगसेविताः २२
अरैस्तत्र रक्तभिः सिंहैः शार्दूलैश्च भयावहैः व्यालैश्च वड्भिर्भीमैः सेव्यमानाः समंततः २३
पद्मैः सौगंधिकैः फुल्लैः कुमुदैश्चोत्पलैस्तथा विचित्रैर्विविधैः पुष्पैः रम्यास्तत्र जलाशयाः २४
नस्पमानुबकूजंति नानाद्विजगणास्तथा स्नात्वा पीतोदकास्तत्र जले क्रीडंति वानराः २५
प्रस्तोमंप्लवयंतीस्म पोलमारूढवानराः फलान्यमृतगंधीनि मूलानि कुसुमानि च २६
वभंजुर्वानरास्तत्र पादपानां मदोत्कटाः द्रोणमात्रप्रमाणानि लंबमानानि वानराः २७

समलस्यसस्य च २५ प्रमत्तगंधीनिमुक्तसोमानि प्रपंचनर्थौवासः २६ २७

30 पीत्वा मधुभिर्हरिभिरावृतमभवदुपमा यथेति पक्वैः पक्वफलैः कमलकेसरैर्वीहितैस्त्रैर्ययाभातीव पाहृत्तथा र्थ्येन यौतैः पूर्णिवसुधावभूव १९ त
ग्नत्क्रमपिवासयथमस्य हौर्थ्यं आगिवेशपोक्तैः तेसर्वे वानराः आनुपूर्वेण मेन्या संनिवेशक्रमेण २३ अवरूह्य महेन्द्राद्रिमर्थः २४ सहसोत्

ययुः पिबन्तः स्वस्थास्ते मधूनि मधुपिङ्गलाः पादपानवभञ्जन्तो विकर्षन्तस्तथा लताः २८
विविशुस्ते गिरिवरान्ययुः प्लवगर्षभाः वृक्षेभ्यो निर्गताः पथ्योनदन्तो मधुदर्पिताः २९
अन्ये वृक्षान्प्रपद्यन्ते प्रपिबन्त्यपि चापरे बभूव वसुधा तैस्तु सम्पूर्णा हरिपुङ्गवैः ३० यथा
कालमकेदारैः पक्वैरिव वसुन्धरा महेन्द्रमथ संप्राप्य रामो राजीवलोचनः ३१ आरुरो
हमहाबाहुः शिखरं द्रुमभूषितं ततः शिखरमारुह्य रामो दशरथात्मजः ३२ कूर्ममीन
समाकीर्णमपश्यत्सलिलाकुलं ते सह्यं समतिक्रम्य मलयं च महागिरिं ३३ आसेदुरा
नुपूर्वेण समुद्रं भीमनिस्वनं अवरुह्य जगामाशु वेलावनमनुत्तमं रामो रमयतां श्रेष्ठः स
सुग्रीवः सलक्ष्मणः ३४ अथ धौतोपलतलां तोयौघैः सहसोत्थितैः वेलामासाद्य विपुलां
रामो वचनमब्रवीत् एते वयमनुप्राप्ताः सुग्रीव वरुणालयं इहेदानीं विचिन्ता सा या नः पूर्वमुप

स्थितैः तरङ्गैरूपेण णातैस्तोयौघैर्धौतं तालितमुपलेयस्यां तां २५ या पूर्वमुपस्थिता चिन्तातरणविषया सेदानीमपि प्रवर्ततेति शेषः २९

रावा 31 अतीरः अलभ्यपरतीरः अनुपायेन उपायसंपातेन हीनेन ९७ मंत्रो विचारः ९८ १॥ स्वां स्वां सेनामुत्सृज्य कश्चिदपि कुतोपि देशे तो मा व्रजेत् यतो नो
युद्धे स्माकं छन्नं शूरस्तो मायाकृतत्वात् गूढं भयमस्तीति ज्ञेयं सावधानतया स्थेयमिति बोधितं अतो यूयं शूराः सर्वे वानराः सेनां रक्षार्थं गच्छन्तु सेनाया
१९ अतः परमतीरोयं सागरः सरितां पतिः न चायमनुपायेन शक्यस्तरितुमर्णवः ९७ त
दिहैव निवेशोस्तु मंत्रः प्रस्तूयतामिह यथेदं वानरबलं परं पारमवाप्नुयात् ९८ इती
व स महाबाहुः सीताहरणकर्शितः रामः सागरमासाद्य वासमाज्ञापयत्तदा ९९ स
र्वाः सेना निवेश्यन्तां वेलायां हरिपुङ्गवाः संप्राप्तो मंत्रकालो नः सागरस्येह लङ्घने १॥
स्वां स्वां सेनां समुत्सृज्य मा च कश्चित्कुतो व्रजेत् गच्छन्तु वानराः शूरा ज्ञेयं छन्नं भयं च नः १
रामस्य वचनं श्रुत्वा सुग्रीवः सहलक्ष्मणः सेनां न्यवेशयत्तीरे सागरस्य द्रुमायुते २ वि
रराज समीपस्थं सागरस्य तु तद्बलम् मधुपाण्डुजलः श्रीमान्द्वितीय इव सागरः २ वे
लावनमुपागम्य ततस्ते हरिपुङ्गवाः निविष्टाः परं पारं काङ्क्षमाणा महोदधेः २ ॥
अतर्हितं गत्वा तत्र स्थिता तीरद्रुमान्वितेत्यर्थः १ २
मधुपाण्डुजलो मधुपिङ्गलवानराणां वज्जलं यस्य सः मधुशब्दस्य मभिप्रायेण पाण्डुशब्दः पिङ्गलः वर्णवाची निज्ञेयः ३ १९

रा 32 समुद्रशब्दं संततया घोषं समं वा समशब्दः शुश्रुवे ५ त्रिधा निविष्टा स्कन्धतो लांगूलवानरानुपत्रियूथभेदेन स्कन्धगोलांगूलानामपि वानरत्वा
न्नरजातित्वात्स्थैर्येण वानरत्वेनाप्युक्तिर्नामसंगता त्रिधा निविष्टा त्रिवलया निविष्टे सत्ये ६ पश्यमाना पापं पश्यन्ती हृष्टाभूदिति शेषः ७ असंबाधं
मध्ये योगिभ्यां प्रागप्राश्रयः रहितं वरुणालमकलविशेषणं वरुणावासं कपश्यन्तो निषेदुरित्यन्वयः ८ चण्डनक्रग्राहैर्महाघोरं क्षपादौ दि

तेषां निविशमानानां सैन्यसंह्रादनिस्वनः अन्तर्धाय महानादमर्णवस्य प्रशुश्रुवे ५ सा वा
नराणां ध्वजिनी सुग्रीवेणाभिपालिता त्रिधा निविष्टा महती रामस्यार्थपराभवत् ६
सा महार्णवमासाद्य हृष्टा वानरवाहिनी वायुवेगसमाधूतं पश्यमाना महार्णवम् ७
दूरपारमसंबाधं रक्षोगणनिषेवितम् पश्यन्तो वरुणावासं निषेदुर्हरियूथपाः ८ चं
डनक्रग्राहघोरं क्षपादौ दिवसक्षये हसन्तमिव फेनौघैर्नृत्यन्तमिव चोर्मिभिः ९ चन्द्रोद
ये समुद्धूतं प्रतिचन्द्रसमाकुलम् चण्डानिलमहाग्राहैः कीर्णं तिमितिमिङ्गिलैः १०

वसक्षये तेन प्रदोषकाले चन्द्रोदयेन प्रवृद्धफेनौघैर्हसन्तमिव स्थिते उपलक्षणमिदं ऊर्मिभिर्नृत्यन्तमिव स्थिते ९ समुद्धूते रहं ऊर्मिस्य प्रतिचन्द्रैः स
माकुलं ख्यातं चण्डानिलतुल्यवेगैर्जलचरैर्महाग्राहैः तिमिः अस्ति मत्स्यस्तिनिर्नाम शतयोजनमायतः तन्निलस्तिनः तिमिङ्गिलः तिमिङ्गिलगिलः तैः की

॥ सुं ३१ ॥

गावा 33 दीप्तभोगैरुज्ज्वलदेहैर्भुजंगैराकीर्णं वरुणालयं पातालमिव ॥ तुङ्गैः शोभनानिलेकादीनि उर्मिणि यस्मिन् तुङ्गैर्मार्गैरुच्छ्रायमार्गैरुच्छ्रायपरंपार।
पुटी प्राप्तुपायमिमर्थः ॥२ जलराशयः क्रमिरूपाः भास्वराः फलममिभिर्भासमानाः अम्बुमहोरगाजलसर्पा यस्मिन्तं अनन्तं वा अग्निचूर्णं विस्फुलिंगान्
१०

दीप्तभोगैरिवाकीर्णं भुजंगैर्वरुणालयं अवगाढं महासत्त्वैर्नानाशैलसमाकुले २१
तुङ्गतरङ्गमार्गैस्तमगाधमसरालयं मकरैर्नागभोगैश्च विगाढावानलोलिताः २२
उत्सेन च निपेतश्च प्रस्पृष्टाजलराशयः अग्निचूर्णमिवाविद्धभास्वराम्बुमहोदधिम् २३
सुरारिनिलयं घोरं पातालविषयं सदा सागरं चाम्बरं चैव ममेवं सागरोपमं सागरं चा
म्बरं चेति निर्विशेषमदृश्यत २४

उपमाविहिं त्विम मिवादृश्यत इति शेषः सदा पातालविषयं पातालगोचरं सागरं ॥ अम्बरमाकाशं चैव तुल्यानलत्वेः तैरेव चांबरं सागरोपमं उपमेयोपमा
लेकारः एवं सतियत्फलं ति नदा चवहूसादत निर्विशेषं परस्पराति रिक्तमदृश्यत इति ॥२४॥ १०

34 तयोरेव समानधर्मान्तरमाह संश्लिष्टमिति संश्लिष्टं तुल्यमित्यर्थः नभोंभसोस्तुल्यरूपत्वात्तारारत्नसमाकुले मत्स्याश्चेष्टैर्नक्रचेष्टैश्च समाकुले समु
द्रनभसोस्तादृग्रूपे परस्परसदृशरूपे दृश्येते १५ समुत्पतितमेघस्याम्बरस्य वीचिमालाकुलस्य सागरस्येत्यन्वयः १६ सक्ताः निरंतराः वायुनाभि

संश्लिष्टं नभसाप्यंभः संश्लिष्टं च नभोंऽभसा तादृग्रूपे स्म दृश्येते तारारत्नसमाकुले १५ समु
त्पतितमेघस्य वीचिमालाकुलस्य च विशेषो न द्वयोरासीत्सागरस्याम्बरस्य च १६ अन्यो
न्यैराहताः सक्ताः सस्वनुर्भीमनिस्वनाः ऊर्मयः सिंधुराजस्य महाभेर्य इवाहवे १७ रत्नौ
घजलसन्नादं विषक्तमिव वायुना उत्पतन्तमिव क्रुद्धं यादोगणसमाकुलम् १८ ददृशु
स्ते महात्मानो वाताहतजलाशयम् अनिलोद्धूतमाकाशे प्रवल्गन्तमिवोर्मिभिः १९ त
तो विस्मयमापन्ना हरयोऽस्थुः स्थिताः भ्रान्तोर्मिजालसन्नादं प्रलोलमिव सागरं २० ३१
६ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ४

षक्तं संबद्धं उत्पतन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा ऊर्मिमयजलसन्नादवन्तं उत्पतन्तं क्रुद्धमसंतमिव स्थितं १८ जलाशयः समुद्रः १९ भ्रान्तानां घूर्णितानाम
र्मिजालानां सन्नादो यस्य तं भृशं प्रलोलं प्रचलमिव स्थितं २० नरपमानः इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे चतुर्थः सर्गः ४

रा॰वा
टी
१८

35 स्वारक्षा सुकृतमारक्षणेनाऽऽरक्षणं यस्याः सा सुसमाहिता सम्यग्रचिता २ ३ अथ समुद्रवेलावनाद्युद्दीपकदर्शनात् रामस्य सीतास्मरणाच्छोचति
शोकश्चेति गच्छता कालेन इष्टानां वियोगजः शोकोऽपि गच्छतीति प्रसिद्धिर्मम प्रियाविरहजेन शोकेन विपरीतमित्याह ममचेति वचनार्थे ४ नन्व
चिरात्स्वस्याहरिष्यामः किं शोकेनेमत्र तत्रैव विज्ञ चिन्तयाऽऽदुःखमित्याह नमेदुःखमिति प्रियादूरे स्थितेति मे दुःखं नास्ति स्त्रीयमर्दिवसवत् तथा

२

सा तु नीलेन विधिवत्स्वारक्षा सुसमाहिता सागरस्योत्तरे तीरे साधु सेना निवेशिता १
मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तत्र वानरपुंगवौ विचेरतुश्च तां सेनां रक्षार्थं सर्वतो दिशम् २ नि
विष्टायां तु सेनायां तीरेण नदनदीपतेः पार्श्वस्थं लक्ष्मणं दृष्ट्वा रामो वचनमब्रवीत् ३
शोकश्च किल कालेन गच्छता ह्यपगच्छति मम चापश्यतः कान्तामहन्यहनि वर्धते
न मे दुःखं प्रिया दूरे न मे दुःखं हृतेति च एतदेवानुशोचामि वयोऽस्या ह्यतिवर्तते ५

एतेनापि न दुःखं विशेषतो दुःखं कर्मवशप्राप्तत्वात् अपि त्वस्या वयः प्राणावस्थितिकालोऽतिवर्तते सा समयमात्रजीवनमित्यर्थः तत्रापि वृद्धि
वयस्यमयात् यद्वा वयो यौवनमिति प्राकृतवदाहः ५ ॥ १८

36 यतोयस्यांदिशिकांतातद्दिशिवाहिगच्छन्स्थितांतांस्पृष्ट्वामामपिस्पृश किंमेतावतातन्वेसद्वाह त्वयीति कांतास्पर्शवतित्वयिमेगात्रसंस्पर्शो
निशाचतमहश्चेष्टेदेसमागमोयथाऽदिवलदृष्टितायस्याभकएवंत्वत्स्पर्शोगात्रीयाविलतापस्पोषणामकइत्यर्थः निदर्शनाज्वालंकारः
८ अयहेलक्ष्मतरेणशोकःतन्मेऽति ह्रियमाणासानाथेतिपदब्रवीत् नदेवअग्रजमानेनअशशयेचितेस्थितमितिशेषः पीतविषमिवमेगा

वाहिवातयतःकांतातांस्पृष्ट्वामामपिस्पृश त्वयिमेगात्रसंस्पर्शश्चंद्रेदृष्टिसमागतः
तन्मेदहतिगात्राणिविषंपीतमिवाशये हानाथेतिप्रियासास्यांह्रियमाणायग
दब्रवीत् ७ तद्वियोगेंधनवतातच्चिंताविमलार्चिषा रात्रिंदिवंशरीरंमेदह्यते
मदनाग्निना ८ अवगाह्याणवंस्वप्स्येसौमित्रेभवताविना एवंचप्रज्वलन्कामो
नमांस्वप्नेजलेदहेत ९ ॥

आणिदहति ७ रात्रिंदिवमितिनिपातः ८ सौमित्रेत्वमत्रैवतिष्ठेतिशेषः भवताविनाहमेकएवार्णवमवगाह्यस्वप्स्ये एवंप्रतिज्वलन्कामो
नलेस्वप्नमनदहेत नलस्याग्निविरोधित्वात् मनोमलकामस्यसमेभ्योमनउपरमेणोपरमाच्चेतिभावः भवताविनेत्युक्तिरेकाकित्वेननिद्राभासे ९

रा वा
युटी
१९ 37

यद्यस्मात्तद्यहं साच वामोरूरेकां यशाणि माश्रितौ एतत्कामयमानस्य वड्ड पनेउजीवितं शाकं कार्मुकपकरणाभ्यासेनेनयथाजीवति नथाप
नेनापि जीवितशंका एकोभूलोकस्यान्वेनलाभसंभवसत्वादितिभावः ॥१॥ यथा सोदकस्य केदारस्यापस्नेहेन संवायेन निरूदकोऽपि केदा

वडूनत्कामयानस्य शंका मे तेन जीवितं यदहं सा च वामोरू रेकां यशाणि माश्रितौ ॥१॥ केदारस्ये
व केदारः सोदकस्य निरूदकः उपस्नेहेन जीवामि जीवती यत्क्षणो मिता ॥२॥ कदा नु वलसंघ्रो
णीपापत्रायते त्वाणीं विजितस्पर्शाञ्चन्द्रहासामिसीतां स्फीतामिव श्रियं ॥३॥ कदा न्नु चारुदन्तोष्ठं न
स्याः पद्ममिवाननं सम्रत्रामम्यपास्यामि रसायनमिवातुरः ॥४॥ तौ तस्याः सहितौ वीनौ स्तनौ ता
लफलोपमौ कदा नु खलसोत्कंपौ हंसस्यामाभजिष्यतः ॥५॥ सा नूनं समितापांगी रहामभ
यगता सती सनाथानाथहीनेव त्रातारं नाधिगच्छति ॥६॥ कथं जनकराजस्य दुहिता मम च प्रि
या राक्षसीमध्यगा शेते स्नुषा दशरथस्य च ॥७॥ अविक्षोभ्याणि रक्षांसि सा विधूयोत्पतिष्य
ति विधूय जलदान्नीलान् शशिलेखा शरत्स्विव ॥८॥

रसस्येवधासंजीवतिनश्यतितद्वत् तस्याः जीवनवार्ताश्रवणेनाहमपिजीवामि ॥२॥ स्फीतां श्रियमिव समृद्धां राजलक्ष्मीमिव ॥३॥ रसायने
पारदादि ॥४॥ अविक्षोभ्याणि रक्षांसि विध्यमनदहारा तेषां विधूननं कृत्वोत्पतिष्यतीति संबंधः ॥८॥ १९

38 स्वभावतन्तुका वक्तुमाकृशशरीरा देशकालविपर्ययात् प्राचीनदुष्कर्मवशात् मद्दुःखसाधनदेशकालसंबंधात् १८ प्रत्याहरिष्यामि निराकरिष्या
मि निधाय स्थापयित्वा मानसे मनसि वर्तमाने अस्मादृशाणां भावनया प्राणिणो कोत्सर्गात्क्रामाधुत्वे १९ संकण्ठमालम्ब्य समवयः २० शुक्लेतरं मलिनं २१ विल

स्वभावतन्तुकान्नं शोकेनानशनेनच भूतलं नूनं रामसीतादेशकालविपर्ययात् १८ क
दानुरागस्समेष्यामि निधायोरसि सायकान् शोकं प्रत्याहरिष्यामि शोकमग्नस्समानसे १९
कदान्नु खलु मे साध्वी सीतामरसुतोपमा सोत्कण्ठा कण्ठमालम्ब्य मोक्ष्यत्यानन्दजं जलं २०
कदा शोकमिमं घोरं मैथिलीविप्रयोगजं सहसा विप्रमोक्ष्यामि वासः शुक्लेतरं यथा २१
एवं विलपतस्तस्य तत्र रामस्य धीमतः दिनक्षयान्मन्दवपुः भास्करोऽस्तमुपागतः २२ आ
श्वासितो लक्ष्मणेन रामः संध्यामुपासत स्मरन्कमलदीर्घाक्षीं सीतां शोकाकुलाकुलीकृतः २३

इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे पंचमः सर्गः ५ ॥

पतो रामस्य विलापं कुर्वतः सर्गः २२ सीतां स्मरन्
हेतौ शतृप्रत्ययः तत्स्मरणहेतोः शोकाकुलीकृतो रामो लक्ष्मणेनाश्वासितः २३ गरमानः इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे पंचमः सर्गः ५ ॥

रा.वा अथयक्किनाद्धनुमत्कृतिनिवृत्तिःसमुद्रतीरेरामानयनपर्यंतामुपवर्ण्यनविहृत्संगेनरक्तालिकाःसभयरावणव्यापारउपवर्ण्यते वाचःक्रमवृत्तित्वातलं।
यु.टी कायामिति हनुमताशक्रेणेवकृतंघोरंकर्मदृष्ट्वाराक्षसानब्रवीत् । ह्रीवीजमाह धर्षितेति आक्रांतेत्यर्थः वानरमात्रेणएकेननिरायुधेनचेत्यर्थः २
२.

लंकायांतुकृतंकर्मघोरंदृष्ट्वाभयावहं राक्षसेंद्रोहनुमताशक्रेणेवमहात्मना । अब्रवीद्राक्षसा
न्सर्वान्ह्रियाकिंचिदवाङ्मुखः १ धर्षिताचप्रविष्टाचलंकादुष्प्रसहापुरी तेनवानरमात्रेणदृष्टा।
सीताचजानकी २ प्रासादोधर्षितश्चैमःप्रवराराक्षसाहताः आविलाचपुरीलंकासर्वाहनुमता।
कृता ३ किंकरिष्यामिभद्रंवःकिंवायुक्तमनंतरं उच्यतांनःसमर्थंयत्कृतंभवेत ४ मंत्रमूलंचवि
जयंप्रवदंतिमनस्विनः तस्माद्वैरोचयेमंत्रंरामप्रतिमहाबलाः ५ ॥

आविलाक्षुभिता ३ वोभद्रमस्तु किंकरिष्यामिअनंतरंवोयुष्माकंकिंयुक्तं योगपात्रस्थनंकिंरोचनइतिशेषःयत्कर्मानुष्ठितेसतःसमर्थंभ सुं.
वेत्एवंकृतंसम्यगनुष्ठितंश्लाघनीयंभवेततदुच्यतां ४ सर्वतःसमर्थस्यतवकोविचारइत्यत्रराजनीतिंनिरूपयामित्याह मंत्रमूलमिति मनःस्विनःप्र २.

40 स्वस्योत्तमत्वप्रभुत्वप्रसाधनपोषणयोर्मंत्रैर्विभ्यान्नध्यंत्रैवध्यमाह त्रिविधा इति पुरुषामंत्रापेक्षिणः प्रभुः पुरुषः समवेतानां स्वकीयैश्चूपाणां लक्षणा
तानं विना विवेकसमर्थानां गुणदोषौ उत्तमानां गुणौ मध्यमानां गुणदोषौ अधमानां दोषावेति विवेकः १ यस्य मंत्र उत्तमात् लक्षणौ त्रिभिः सं
युक्तो भवति यो वा मित्रादिभिस्त्रिभ्योधिकैरपि सहितो मंत्रयित्वा कर्मारंभान्प्रवर्तयेत् दैवदैवसहायेवयत्नं कुरुते तमुत्तमं पुरुषमाहुः २ ३

त्रिविधाः पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः तेषां तु समवेतानां गुणदोषौ वदाम्यहं १
मंत्रिभिस्त्रिभिर्हितसंयुक्तः समर्थैर्मंत्रनिर्णये मित्रैर्वापि समानार्थैर्बांधवैरपि वाधिकैः २
सहितो मंत्रयित्वा यः कर्मारंभान्प्रवर्तयेत् दैवे च कुरुते यत्नं तमाहुः पुरुषोत्तमं ३ ४
एकोऽर्थं विमृशेदेको धर्मे प्रकुरुते मनः एकः कार्याणि कुरुते तमाहुर्मध्यमं नरं ५ गुण
दोषावनिश्चित्य त्यक्त्वा दैवव्यपाश्रयं करिष्यामीति यः कार्यमुपेक्षेत्स नराधमः ६ ॥

एकोऽर्थमिति विचारोऽस्य गुणः स्वस्वनिरपेक्षता दोषः ९ गुणदोषौ युक्तायुक्तत्वहितादिकमिष्टः सहनलिप्सिमदैवव्यपाश्रयं त्यक्त्वा दैवोप
लक्षणं वा कार्यं करिष्यामीत्युपक्रम्य तदपि उपेक्षेत निवर्तयेत्स नराधमः ६

रा.वा. यदुक्तमन्त्रभेदैस्त्रैविध्यमुक्तं तस्यापीदानीं त्रैविध्यमाह ये चेति ॥ तानेव मन्त्रप्रकारानाह ऐकमत्यमिति शास्त्रदृष्टेन नीतिशास्त्रप्रसादेनेव चक्षुषा
युद्धे 41 नयनचक्षुषा मन्त्रिणो यत्र मन्त्रे ऐकमत्यमुपागम्य निरताः प्रतिष्ठितास्तं मन्त्रमुत्तममाहुः ॥२ बह्वीर्मतीर्गत्वा बहुविरुद्धमतिविषयतां प्राप्यार्थः पु
२१ नरैकमत्यानन्तरं राजभीत्या स्वयं प्राप्य तो यत्र मन्त्रे ऐकतामेकमत्यं प्राप्तः स मन्त्रो मध्यमः ॥३ अन्योन्यमतिं भिन्नभिन्नमतिमास्थाय यत्र मन्त्रे सम्मन्त्र्यन्ति

ये चेमे पुरुषा लोके उत्तमाधममध्यमाः एवं मन्त्रोऽपि विज्ञेय उत्तमाधममध्यमः ॥१ ऐकमत्यमुपागम
म्य शास्त्रदृष्टेन चक्षुषा मन्त्रिणो यत्र निरतास्तमाहुर्मन्त्रमुत्तमम् ॥२ बह्वीरपि मतीर्गत्वा मन्त्रिणाम
र्थनिर्णयः पुनर्यत्रैकतां प्राप्तः स मन्त्रो मध्यमः स्मृतः ॥३ अन्योन्यमतिमास्थाय यत्र सम्प्रतिभाष्यते
न चैकमत्ये श्रेयोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते ॥४ तस्मात्सुमन्त्रितं साधु भवन्तो मतिसत्तमाः कार्यं सम्प्र
तिपद्यन्तामेतत्कृत्यतमं मम ॥५ ॥

सम्प्रतिभाष्यते एकमत्ये चित्तैक्ये नैकमत्येऽपि श्रेयः स्वनास्ति मन्त्रोऽधमः ॥४ उपसंहरति तस्मादिति यत्कार्यं सुमन्त्रितं भवति तदेव साधु भवति भ
वन्तः स्वमन्त्रे मत्या सत्तमाः श्रेष्ठाः अतो यत्कार्यं सुमन्त्रितं साधु भवति तत्कार्यं संप्रपद्यन्तां ऐकमत्येन निश्चिन्वन्तु एतदेव भवद्भिर्निश्चितं तदेव म
म कृत्यं कर्तव्योऽयं मतमिदं ॥५ ॥

विचारप्रयोतिकाणाञ्जभीति स्वनिश्चितास्माकमिमाह वानराणामिति अभ्येतीतिवर्तमानसामीप्येलट् अचिरादागमिष्यत्येवेत्यर्थः १५ न
नुकथंदुस्तरेसागरेस्थितेरामागमनशंकेत्यत्राह तरिष्यतीति सुव्यक्तंसुखंतरिष्यतीति प्रथमान्तपाठे सागरस्यगोत्रापदसंसागरइतिनामविशेष
णं तदासागरमितिद्वितीयान्तमन्यत्पदमध्याहार्यं कोवानरणोपायस्तस्येत्यत्राह तरसेति बलेन तयोवलादित्यादिज्ञानमन्यतमेनेत्यर्थः

वानराणांहिधीराणांसहस्रैःपरिवारितः रामोभ्येतिपुरींलंकामस्माकमुपरोधकः १६
तरिष्यतिचसुव्यक्तंराघवःसागरंसुखं तरसायुक्तरूपेणसानुजःसबलानुगः १७ स
मुद्रमुच्छोषयतिवीर्येणान्यत्करोतिवा तस्मिन्नेवंविधेकार्येविरुद्धेवानरैःसह १८
हितंपुरेचसैन्येचसर्वंसंमंत्र्यतांमम १९ आर्षेरामायणेयुद्धकाण्डेषष्ठःसर्गः ६ ॥

बलैर्वानरबलैः अनुगैःसुग्रीवादिभिश्चसहितः १७ तदेवाह समुद्रमिति अन्यत्सेतुबंधनं तस्मिन्नेकस्मिन्वानरेएवंविधव्यापारेसति बहु
भिर्वानरैःसहरामेविरुद्धेकार्येविरुद्धकर्तृमयेनेसति यन्ममपुरेसैन्येचहितंतत्सर्वंसंमंत्र्यतां १९ जायमानः आर्षेयुद्धकाण्डेषष्ठःसर्गः ६

रामा 43 नवादौदुर्मेत्रिणांतत्रैमैत्रमाह इत्युक्ताइति यतोभीतिताराराक्षसपवाबुद्दयस्तेराक्षसाद्विषमस्परामसुग्रीवादेवंलमविज्ञायज्ञात्वापिमोहाद
युद्धी दिगणाख्यप्रांजलयः संतोरावणीमत्तु नदेवारराजन्निति स्पष्टिरसि । २ उच्यमासाशत्रणोथनदस्त्वयासमरदत्तकदनंयुद्धंकृत्वावशगः कृतः ४
३३

इत्युक्ता रावणेन्द्रेण राक्षसास्ते महाबलाः ऊचुः प्रांजलयः सर्वे रावणं राक्षसेश्वरं । १ हिमवत्सदनम
विज्ञायनीतिवाद्यास्त्वं हृद्यः राजन्सखीवपान्कालिशूलपरिधीकृतले २ समहद्वावलंकस्माहि
षादंभनतेभवान् त्वया भोगावतीं गत्वा निर्जिताः पन्नगाधिपाः ३ कैलासशिखरासीनायदेवेड
६ मिराहृतः समन्तकदनं कृत्वा वशगस्तथनदः कृतः ४ समरेश्वरसाख्येन श्लाघमानस्त्वयावि
भोः निर्जितः समरे रोषाल्लोकपालो महाबलः ५ विनियासपुचयतोयान्विदो भविनिरस
व त्वया कैलासशिखराद्विमानमिदमाहृतं ६ मयेन दानवेन्द्रेण त्वद्भयात्सख्यमिच्छता
दुहिता तव भार्यार्थे दत्ता राक्षसपुंगवः ७

नदेवप्रपंच्यते सइति सथनदःमहेश्वरसख्येनदेतनास्वयंश्लाघमानोपितो
कुपालोपित्वयासमरेरोषान्निर्जिताः ५ नजयमात्रमपितुसर्वस्वापहारोपीत्याह विनिपात्येति इदंविमानपुष्पकं ६ मयइतिभार्यामंदोदरी ७ ३३

44 कुंभीनसी रावणस्य स्वसेति तीर्थः तस्याः सार्ववाहो भर्तेत्यर्थः ८ नदीनागविशेषः ९ दानवाः कालकेयाः १० तत्रैतैः सहवासान्मायाश्चाधिगताः शा-
स्त्राः ११ चतुर्विधबलेरथगजतुरगपादातरूपं १२ मत्स्यदंष्ट्रूपो महाग्राहो यस्मिन् तं बलसागरं शाल्मलीद्रुमैर्यान्तनारुद्रे हेमैंडितं सागरोपिहीये

दानवेंद्रो महाबाहो वीर्योन्मिक्तो दुरासदः विद्युज्जिह्ववधामानीतः कुंभीनस्याः सार्ववाहः ८
निर्जितास्ते महाबाहो नागा गत्वा रसातले वासुकिस्तक्षकः शंखो जटी च वशमाहृताः ९
अजेया बलवंतश्च शूरा लब्धवराः पुनः त्वया संवत्सरं युद्धा समरे दानवा विभो १० स्वब-
लं समुपाश्रित्य नीता वशमरिंदम मायाश्चाधिगतास्तत्र बहवो वै राक्षसाधिप ११ शूराश्च
बलवंतश्च वरुणस्य सुता रणे निर्जितास्ते महाभाग चतुर्विधबलानुगाः १२ मत्स्यदंष्ट्रम
हाग्राहं शाल्मलीद्रुममंडितं कालपाशमहावीचिं यमकिंकरपन्नगं १३ महाज्वरेण दुर्ध
र्षं यमलोकमहार्णवं अवगाह्य त्वया राजन् यमस्य बलसागरं १४ जयश्च विपुलो प्रा
प्तो मृत्युश्च प्रतिषेधितः सद्युद्धेन च ते सर्वे लोकास्तत्र सतोषिताः १५ ॥

अद्भुतं मेरितोभव कालपाशा एव महामोवीचयो यस्मिंस्तं १३ १४ प्रतिषेधितः पराभूतः कृतः तेन त्वया सर्वे लोकाः सर्वे प्राणिनः सन्तोषिताः प्रीणि-
ताः तृप्ताः १५ ॥

रा.वा एवंविधं जयमुक्त्वा भीमं जयमाहः त्वद्वीर्यैरिति उद्यमाणाश्रुतेः त्वद्वीर्यैर्वसुमती पूर्णासीत् १९ तेपि प्रसह्य त्वयाहताः राघवस्त्वद्गुणेन तेषां वीर्या
पु.टी 45 दिभिर्वसुमानस्तद्वयेकाचिंतेतिभावः १८ एकाग्रतां प्रशास्य तत्र प्रेत्स्वंवति तिष्ठेवेति हेमहाराज तव मन्त्रेषोलक्ष्म किंतस्मात्तूष्णीमेव तिष्ठ
२३

त्वद्वीर्यैर्वैङ्भिर्वीरैः शक्रतुल्यपराक्रमैः आसीद्वसुमती पूर्णा महद्भिरिव पादपैः २९ तेषां वीर्यगु
णोत्साहैस्तेनैः समो राघवो रणे प्रसह्य ते त्वया राजन्हताः समरदुर्जयः १० तिष्ठ त्वा किं महाराज श्रमेण
तव वानरान् अयमेको महाराज इन्द्रजित्क्षपयिष्यति १९ अनेन च महाराज माहेश्वरमनुत्तमम् ३
इष्ट्वा यज्ञं वरो लब्धो लोके परमदुर्लभः १९ शक्तितोमरमीनं च विनिकीर्णान्त्रशैवलं गजकच्छप
संबाधमश्वमण्डूकसंकुलं २० रुद्रादित्यमहाग्राहं मरुद्वसुमहोरगं रथाश्वगजतोयौघं पदाति
पुलिनं महत् २१ अनेन हि समासाद्य देवानां बलसागरं गृहीतो दैवतपतिर्लंकां चापि प्रवेशि
तः २२

तव श्रमेण किंफलं एक एवेन्द्रजित्क्षपयिष्यति महाराजेति द्विरुक्तिरादरात् १८ कस्मात् अस्यैव सामर्थ्यं तत्राहः अनेनचेति
माहेश्वरमीतिकं दृष्ट्वा कृत्वा १९ देवबलं सागरत्वेन रूपयति शक्तीत्यादि विनिकीर्णानि यानि २० महत्समंतात् २१ २२ ॥ २३

46 पितामहस्य चतुर्मुखस्य रुद्रस्य यदिन्द्रात्तेन लब्धवरस्य तन्नियोगात् तदाज्ञया सर्वस्य जगतः प्रजापतिः पितामहो भगवांश्चतुर्मुखः रुद्रः पितामहः भगवान्हिरण्य-
गर्भः प्रपितामहः एत एवादित्यरुद्रवसुप्रधानाः सर्वश्चाद्देवताः सर्वे यज्ञदेवताः समस्तास्तु सर्वं प्रजा यास्यमस्य सर्वस्य भूतानि इति कनकः पोवं

पितामहनियोगात्त्वमुक्तः शंबरवृत्रहा गतस्त्रिविष्टपं राजन्सर्वदेवनमस्कृतः २३ त-
मेवत्वं महाराज विसृजेन्द्रजितं सुत यावद्वानरसेनां तां सरामां नयति क्षयं २४ राज-
नापद्युक्तेयमागता प्राकृतान्जनान् हृदि नैव त्वया कार्या त्वं वधिष्यसि राघवं २५ इ-
त्यार्षे रामायणे युद्धकांडे सप्तमः सर्गः ७ ततो नीलांबुदप्रख्यः प्रहस्तो नाम राक्षसः
अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं शूरः सेनापतिस्तदा १ देवदानवगंधर्वाः पिशाचपतगोरगाः
सर्वे धर्षयितुं शक्याः किं पुनर्मानवौ रणे २ ॥

इन्द्रं दंतिसः २३ तं यावत्प्रयाति नेष्यतीत्यर्थः २४ प्राकृतान्नरवानररूपान्जनान् आगतां संभावितां रामनाशरूपामापदं हृदि एतच्चिंतां ते प्रयुक्ताः कर्त-
मयोग्या सर्वं पैपार्चितात्त्वया हृदि नैव कार्या यतस्त्वं राघवं वधिष्यस्येव २५ भावमानः आर्षे रामायणे युद्धकांडे सप्तमः सर्गः ७ ततइति। २

रावा
युटी
२५

47

नाविदानीमेवेवानरैर्योकैनैवयदर्शीकृतेकथंप्रधर्षयितव्याकाइतिवचोऽनन्तरमाह सर्वेइति प्रमत्ताःभोगादिपरवशाःविस्रस्ताः शत्रुधर्षणासंभवबु
ध्यानिःशंकतयास्थिताः अतएवहनूमतावविचिताश्च आर्षोविसर्गइतिकतकः आमाःदिकःपरिभावोनम्यूनतायेइतिभावः मेजीवतइति आ

सर्वेप्रमत्ताविस्रस्ताश्चविचिताश्चमहात्मना नहिमेजीवतोगच्छेज्जीवन्सवनगोचरः ३ सर्वान्सागरप-
र्यन्तान्सशैलवनकाननान् करोमिवानरान्भस्ममामाज्ञापयतुमेभवान् ४ रक्षांश्चैवविधास्यामि
वानरान्गजवीवर नागमिष्यतितेदुःखंकिंचिदात्मापराधजं ५ अब्रवीन्ममसंक्रुद्धोदुर्मुखोना-
महात्मनः इदंनक्षमणीयंहिसर्वेषांनःप्रधर्षणं ६ ॥

र्षीषष्ठी प्रमादाद्यभावविशिष्टजीवनवतिमयिप्रदस्तेसतिसजीवन्नगच्छेदित्यर्थः ३ करोमिकरिष्यामि ४ आत्मापराधजेसीतापहरणापराध
जे ५ नक्षमणीयंक्षमितुंनयुक्तंप्रतिक्रियैवकर्तव्येतिभावः इदंपदार्थमाह सर्वेषामिति ६ ॥

48 भूयःपुनःपुरस्तातःपुरस्यचायंपरिभवोदारुणोनक्षमणीयइत्यनुषंगः वानरेंद्रप्रधर्षणंनहेराक्षसेंद्रस्यइः एवमहमेकःप्लवगान्भीमान्सागरादीन
विप्रविष्टान्हत्वानिवर्तयिष्यामिप्रधर्षणाद्धेः एवंनिवर्तयिष्यामि । ८ मांसशोणिताभ्यांस्वसवहाभ्यांभूषितंभयजनकं ९ कृपणेनदीनेन
प्रकाशंसचारोभयाद्द्वारीकृतकार्येणवा तपस्विनाशोच्येन हनूमताकिंप्रलस्यस्पंदननेनप्रयोजनमितिभावः कृपणादिशब्दानांपारु

अयंपरिभवोभूयःपुरस्यांतःपुरस्यच श्रीमतोराक्षसेंद्रस्यवानरेंद्रप्रधर्षणं ७ अस्मिन्मु
हूर्तेगत्वैकोनिवर्तिष्यामिवानरान् प्रविष्टान्सागरंभीममंबरंवारसान्नले ८ ततोब्रवी
त्सुसंक्रुद्धोवज्रदंष्ट्रोमहाबलः प्रगृह्यपरिघंघोरंमांसशोणितभूषितं ९ किंमेहनुमता
कार्यंकृपणेनतपस्विना रामेतिष्ठतिदुर्धर्षेससुग्रीवेपिसलक्ष्मणे १० अद्यरामंससुग्रीवंप
रिघेणसलक्ष्मणं आगमिष्यामिहत्वैकोविक्षोभ्यहरिवाहिनीं ११ इदंममापरंवाक्यं
शृणुराजन्यदिच्छसि उपायकुशलोह्येवजयेच्छत्रूनतंद्रितः १२ ॥ नमःसरस्वत्यैः

ण्यमात्रेतात्पर्यं नतवेथे मात्सर्यास्यादिगालिदानवत् नर्दिकोर्दनव्यसनयाद रामेतिष्ठति अहतेतिष्ठतिसति किंमनेनहनेनमर्थः
१० यदेवमतोचरामंमिति ११ इदंपराक्यमाह उपायेति १२ ॥

ततः किं तत्राह कामरूपेति पुरुषर्षभ १३ ज्ञातोपि किं तत्राह काकुत्स्थमिति विहृतं स्पष्टं वपुः धृत्वेति शेषः १४ भरतप्रेषितत्ववचनेनापि किं ततस्त्रा
ह सहेति सीतां वानरसेनां समुत्पाट्याव्यक्तात्स्वीयत्वात्वदिप्रमेवोपयास्यस्मानिति शेषः १५ ततः किमिति प्रस्मेन्मध्ये मार्गे प्रहरामेति वधकर

कामरूपधराः शूराः सुभीमा भीमदर्शनाः राक्षसानां सहस्राणि राक्षसाधिप निर्जिताः १२ काकुत्स्थमु
पसंगम्य विहृतं मानुषं वपुः सर्वे ह्यसंभ्रमा भूत्वा ब्रुवन्तस्त्वं सत्तम १४ प्रेषिता भरतेनैव भ्रात्रा तव यवीय
सा सहसेनां समुत्पाट्य क्षिप्रमेवोपयास्यसि १५ ततो वयमितस्तूर्णं शूलशक्तिगदाधराः चाप
बाणासिहस्ताश्च त्वरितास्तत्र यामहे १६ आकाशे गगणस्थांस्तान्हत्वा तान्वहविवाहिनी अस्त्रशस्त्र
महावृष्ट्या प्रापयाम यमक्षये १७ एवं चेत्कुरु समर्पेतामनयं राम लक्ष्मणौ अवश्यमपनीतेन जहतामे
व जीवितं १८ कौंभकर्णिस्ततो वीरो निकुंभो नाम वीर्यवान् अब्रवीत्परमक्रुद्धो रावणं लोकरावणं

णमत्रमाह तत इति यामेति लोट् उत्तमः १६ उक्तमेवात्मकार्यसिद्धिमाह एवं चेदिति एवमस्मदुक्तप्रकारप्रयत्ने कृते जानातिरदा सर्वथा स्मदीयमनयं
कैतवरूपसर्पेतां प्रापयातांतमपनीतेन कैतवकृतप्रहारेणावश्यमेव जीवितं जहतां जहेतामितियावत् १८ कौंभकर्णिः कुंभकर्णापत्यं १९

२० अद्रवान्वानरान् असंग्रामे नापश्यितान्वानरानित्यर्थः २१ स्कंधं अष्टौपाते २२ वारुणं मधुमयपेनेनदत्तोद्याहूतिः २४ वर्मानकः इत्या

50

सर्वे भवंतस्तिष्ठंतु महाराजेन संगताः अहमेको हनिष्यामि राघवं सहलक्ष्मणं २० सुग्री
वं सहनूमंतं सर्वांश्चैवाद्य वानरान् ततो वज्रहनुर्नाम राक्षसः पर्वतोपमः २१ क्रुद्धः परि
लिहन्वक्त्रं जिह्वया वाक्यमब्रवीत् स्वैरं कुर्वंतु कार्याणि भवंतो विगतज्वराः २२ एको
हं भक्षयिष्यामि तान्सर्वान्हरिवाहिनीं स्वस्थाः क्रीडंतु निश्चिंताः पिबंतु मधु वारुणं २३ अ
हमेको वधिष्यामि सुग्रीवं सहलक्ष्मणं सांगदं च हनूमंतं सर्वांश्चैवाद्य वानरान् २४ इत्या
र्षे रामायणे युद्धकांडे अष्टमः सर्गः ८ ततो निकुंभो रभसः सूर्यशत्रुर्महाबलः सुप्तघ्नो यज्ञ
कोपश्च महापार्श्वो महोदरः १ अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसः इंद्रशत्रुश्च बलवा
न्ततो वै रावणात्मजः २ प्रहस्तोथ विरूपाक्षो वज्रदंष्ट्रो महाबलः धूम्राक्षश्चाथ निकुंभश्च दुर्मु
खश्चैव राक्षसः ३ परिघान्पट्टिशान्शूलान्प्रासान्शक्तिपरश्वधान् चापानि च सबाणानि ख
ड्गांश्च विपुलांबुभान् ४

र्षे रामायणे युद्धकांडे अष्टमः सर्गः ८ कतकरीत्याऽत्र सर्गविच्छेदः ततः इति
कौंभकर्णिरेवायं निकुंभः परैः सहितैः पुनराह सबाणानीति वाऽवीदिः विपुलाबुभान् निर्मलजलकांतान् ४ ॥

राबा सम्प्रतसोत्याय ५ किमब्रुवनन्तदाह् अथेति ६ विभीषणस्तान्सर्वान्वारयित्वा पुनः प्रयुपवेश्योपवेशयित्वा रावणं प्रतिप्रांजलिर्भूत्वा वाक्यमब्रवीत् ७ त्रि
युटी भिरुपायैःसामदानभेदरूपैःतस्यार्थस्याप्राप्यस्यार्थमितिशेषः तान्नीतिशास्त्रोक्तान्विक्रमकालान्नाहुःमनीषिणः नीतिशास्त्रज्ञाः तानेवकालनाह
२९ 51

प्रगृह्यपरमक्रुद्धाःसम्प्रनयस्यवरात्मनाः अब्रुवन्रावणंसर्वेप्रदीप्ताइवतेजसा ५ अद्यरामंवधिष्यामः
सुग्रीवंचसलक्ष्मणं कृपणांचहनूमंतंलंकायेनप्रधर्षिता ६ तान्गृहीतायुधान्सर्वान्वारयित्वावि-
भीषणः अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंपुनःप्रत्युपवेश्यतान् ७ अप्युपायैस्त्रिभिस्तातयोर्थःप्राप्तुंनशक्य-
ते तस्यविक्रमकालांस्तानुक्तानाहुर्मनीषिणः ८ प्रमत्तेष्वभियुक्तेषुदैवेनप्रहतेषुच विक्रमास्तात
सिध्यंतिपरीक्ष्यविधिनाकृताः ९ अप्रमत्तंकथंतंतुविजिगीषुबलेस्थितं जितरोषंदुराधर्षंतंधर्षयितुमिच्छथ १०॥

प्रमत्तेष्वसावधानेषु अभियुक्तेषुपरानंतरराक्रांतेषु दैवेनप्रहतेषु महारोगादिनेतिशेषः परीक्ष्यकृतविक्रमाश्चसिद्धिनिमित्तसत्तोपरीक्ष्यमर्थ्यः ९
प्रकृतेविक्रमानर्हएवकालश्चराद् अप्रमत्तामिति विजिगीषु अनेनशत्रुनराहितं बलेदैवबलेस्थितंजितरोषमित्यनेनमोक्षराहितं दुराधर्षत्वेन

२
युद्धकाण्डटीका
२९

52

कोविद्यान्मनसाधिकः श्रमयात्मकर्तयेत्ने हनुमति एवंवेष्टांसंभावयेत् ॥१॥ एवमेवहनूमतादेर्बलान्यपरिमेयानि वीर्याणि पराक्रमाश्च सर्वं लो
कानिगातव्इतिज्ञानीयेति शेषः अतोहेनिशाचराः परेषांसहसाज्ञावज्ञानकार्या ॥२॥ किंचास्माभिस्तवान्यैपोनरामेश्यार किंचेति यशस्विनो
यस्य भार्यांजनस्थानादाजहार तेन रामेण राक्षसराजस्य पुरापूर्वंकिमपकृतं कोपकारः कृतः न कोपि ॥३॥ ननुखरादिहननमेवापकारः

समुद्रंलंघयित्वातुघोरंनदनदीपतिं गतिंहनूमतोलोकेकोविद्यात्तर्कयेत वा ॥१॥
बलान्यपरिमेयाणिवीर्याणिचनिशाचराः परेषांसहसावज्ञानकर्तव्याकथंचन ॥२॥
किंचराक्षसराजस्यरामेणापकृतंपुरा जहारयज्जनस्थानाद्यस्यभार्यायशस्विनः ॥३॥
खरोयद्यतिवृत्तस्तुसरामेणहतोरणे अवश्यंप्राणिनांप्राणारक्षितव्यायथाबलं ॥४॥
एतन्निमित्तंवैदेहीभयंनःसुमहद्भवेत् आहृतासापरित्याज्याकलहार्थेकृतेनुकिं ॥५॥

कृतइत्यत्रेवमत्राह खरइति खरोरामेणनिरस्तः इतियदिउच्यतेतदाखरेण मुनिहननसमर्थात् स्वस्थानमतिक्रम्यतदेशंगत्वातन्मीनायैर्ग्रहणतः
तितेन हतः ताहशामहननेचन्याय्यमेवेत्याह अवश्यमिति ॥४॥ एतस्मिन्निमित्तस्वरादिवनिमित्तसाध्याहृतावैदेहीयदितदाएतन्निमित्तमेव ॥

रावा 53 वैदेह्याः रागनिमित्तमेव नः समुद्रयं भवेत् भाविपतन्निमित्तमित्यर्थः अतो भयदेतुः सापीत्याशा कालदार्थैकलदफलके कस्मिंश्चित्कर्मणि कृते किं
युद्धे नु फलमिति शेषः अनयपवेत्यर्थः १५ १९ वधूतान्भास्त्वात् १८ नवाग्रपुंखत्वात् नवाम्रत्वानानि अग्राणि फलभागाः पुंखभागाश्च येषां पुरा
२०

न त्वदमंवीर्यवतानेन धर्मानुवर्तिना वैरं निरर्थकं कर्तुं दीयतामस्मै मैथिली १६ यावन्न स-
गजाश्वा बहुरत्नसमाकुला पुरी दारयते बाणैर्दीयतामस्मै मैथिली १७ यावत्सुघोरा
महती दुर्धर्षा हरिवाहिनी नावस्कन्दति नो लोकास्तावत्सीता प्रदीयतां १८ विनश्येद्धि पुरी लं-
का शूराः सर्वे च राक्षसाः रामस्य दीयतां पत्नी न स्वयं यदि दीयते १९ प्रसादये त्वां बंधुत्वात्कु-
रुष्व वचनं मम हितं तथ्यं त्वहं ब्रूमि दीयतामस्मै मैथिली २० पुरा शरत्सूर्यमरीचिसन्निभा-
न्नवाग्रपुंखान्सुदृढान्नृपात्मजः सृजत्यमोघान्विशिखान्वधाय ते प्रदीयतां दाशरथाय
मैथिली २१ ॥

सृजति सन्तततः पुराक् मैथिली दीयतां १८ १९ २० २१ ॥ २०

तान्सर्वान्सुहृदस्तादिदृक्षुर्मंत्रिणो विभीषणोच २२ सुगुरुमानः ग्रंथाष्टमसर्गसमाप्तिः कोतककीला इत्यार्षेयुद्धकांडेनवमःसर्गः ९ प्रत्युषसिप्रा
54 तकालेप्राप्ते प्राप्तोधर्मार्थयोर्निश्चयोयेन सविभीषणोराक्षसाधिपतेरावणस्यवेश्मवासभूतंवस्तुमाणविशेषणग्रस्तंप्रविवेशेति
सप्तमश्लोकस्थेनान्वयः भीमकर्मरावणसमीपेसीतादेयेतिउक्तवचवक्ता १ शैलाग्राणांशैलशृंगाणांचयः समूहस्तत्संकाशंवृक्षास

त्यजाशुकोपंसुखधर्मनाशनंभजस्वधर्मंरतिकीर्तिवर्धनं प्रसीदजीवेमसपुत्रबांधवाःप्रदी
यतांदाशरथायमैथिली २२ विभीषणवचःश्रुत्वारावणोराक्षसेश्वरः विसर्जयित्वाता
न्सर्वान्प्रविवेशस्वकंगृहं २३ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेनवमःसर्गः ९ ततःप्रत्युषसि
प्राप्तेप्राप्तधर्मार्थनिश्चयः राक्षसाधिपतेर्वेश्मभीमकर्माविभीषणः १ शैलाग्रचयसं
काशंशैलशृंगमिवोन्नतं सुविभक्तमहाकक्षंमहाजनपरिग्रहं २ मतिमद्भिर्महामात्रै
रनुरक्तैरधिष्ठितं राक्षसैश्चाप्तपर्याप्तैःसर्वतःपरिरक्षितं ३ मत्तमातंगनिश्वासैर्व्याकुली
कृतमारुतं शंखघोषमहाघोषंतूर्यसंबाधनादितम् ४ ॥

दन्त्वादेवनादः २ अनुष्ठितमितिपाठेप्यधिष्ठितमित्येवार्थः आप्तैर्हितैःपर्याप्तैःकार्यनिर्वहणसमर्थैः ३ व्याकुलीकृतमारुतं मिश्रीकरणे
नवात्मानुरूपमायापादितोयद्धन्तं तूर्याणांसंबाधेनविघ्नेननादितं ४ ॥

रा॰बा॰ प्रजल्पितमहापथं श्राद्धिकर्मणिकः प्रातःकालत्वात्साधुजल्पमहामार्गे निर्यूहो द्वारे निर्यूहः शिखरे हारेऽतिविश्वः ५ ६ तेजोभिर्विस्तृतार्थमा

वृ॰टी॰ 55 यो येषां मतिनाद्दृशमशिमानिर्ययेः ७ ८ सुमनोहृतैः पूजितान्स्थिपात्रैः सर्पिभिश्च गुरूहस्तानि तिशेषः मंत्रान्वेदं ब्राह्मणांश्च विदंति ता

२८ पुष्पादितैः

प्रमदाजनसंवादं प्रजल्पितमहापथं तमग्र्यकांचननिर्यूहं भूषितोत्तमभूषितं ५ गंधर्वाणामिवावासमा
लयं मरुतामिव रत्नसंचयसंबाधं भवनं भोगिनामिव ६ तमहाभ्रमिवादित्यस्तेजोविस्तृतरश्मि
वान् अग्रजस्यालयं वीरः प्रविवेश महाद्युति ७ पुराणमृषपदेर्चार्चाश्च वेदविद्भिरुदाहृतान् शुश्राव
स महातेजा भ्रातर्विजयसंश्रितान् ८ पूजितांस्थिपात्रैश्च सर्पिभिः सुमनोहृतैः मंत्रवेदविदो विप्रा
न्ददर्श स महाबलः ९ संपूज्यमानो वहीभिर्दीप्यमानः स्वतेजसा आसनस्थं महाबाहुर्ववंदे यथाग्र
जं १० सराजदृष्टिसंपन्नमासनं हेमभूषितं जगाम स समुदाचारं प्रयुज्याचारकोविदः ११ सराव
णं महात्मानं विजने मंत्रिसंनिधौ उवाच हितमत्यर्थं वचनं हेतुनिश्चितम् १२

न. ९ १० राजदृष्टिसंपन्नं पुरःप्रदेशावति राजदृष्टावोचितपरिग्रहं च आसनं जगाम प्राप्य तत्रोपविवेशेति यावत् समुदाचारं विजयीभवे
त्यादिविनयप्रकाशकमाचारं प्रयुज्य सत्कृत्वा ११ विजने मंत्रिव्यतिरिक्तजनैरहिते हेतुनिश्चितं युक्तिभिर्निश्चितार्थं १२ ॥

56

स्वं तेन भ्रातरस्मात्सा प्रत्युपस्थितक्रमः अनुष्ठितवंदनादिक्रियाक्रमः इह लोकपरावरं भावप्रथामाप्त्वा श्रेष्ठायेन सः देशकालार्थसं
वादीनि देशकालोचितमन्त्ररूपीनुसारीत्यर्थकं वचनं विशेषणं १३ तदेव वचनमाह यदेति १४ तानिनिमित्तमाह सस्फुलिंग इति अ
ग्निमथनादिनोन्मकालेस धूमकलुषोदयः धूमकलुषाय उदय स ततस्त सहितः उमनंतरप्रसादायनकालेसस्फुलिंगः साधूमार्चिः १५

प्रसाद्य भ्रातरं ज्येष्ठं स्वं तेनोपस्थितक्रमः देशकालार्थसंवादि इह लोकपरावरः १३ य
दा प्रभृति वैदेही संग्रामे ह्यपरंतपः तदा प्रभृति दृश्यन्ते निमित्तान्यशुभानि च १४ सस्फु
लिंगः सधूमार्चिः सधूमकलुषोदयः मंत्रसंधुक्षितोप्यग्निर्न सम्यगभिवर्धते १५ अ
ग्निष्ठेष्वग्निशालासु तथा ब्रह्मस्थलीषु च सरीसृपाणि दृश्यन्ते हव्येषु च पिपीलिकाः
गवां पयांसि स्कन्नानि मदावरकुंजराः दीनमश्वाः प्रहर्षेण न च ग्रासाभिनंदिनः १६

अग्निष्ठेषु महानसादिषु अग्निशालासु अग्निहोत्रगृहेषु ब्रह्मस्थलीषु वेदाध्ययनस्थानेषु सरीसृपानि सर्पा लिंगव्यत्ययश्चार्षः १६
स्कन्नानि स्कंदितानि शोषणयोः न च ग्रासाभिनंदिनः अनेन क्षुन्नभोगस्य पिपासितानि इति सूचिते १७ ॥

भिन्नरोमाणः ऊर्ध्वरोमाणाः अहंतत्वमार्षं संवर्त्तिच अश्रूणीतिशेषः विधानैश्चिकित्साकमभिश्चिंतिताः पर्यालोच्यमानाः अपिस्वभावेप्रकृतौ नावति
ष्ठंति १८ पुरीमुपरिपुर्याउपरिहेसंध्ययोःउपपन्नाः समीपंप्राप्ताः २० क्रव्यादाम्मृगावृकादयः चरत्वर्यैःसविस्फूर्जितनिस्वनाः विस्फूर्जितसहशति

नै
स्वेरोहाश्चनराराजन्भिन्नरोमासवंतिव नस्वभावेवतिष्टंतिविधानैरपिचिंतिताः १८ वायसाःसं
घशःक्रूराव्याहरंतिसमंततः समवेताश्चदृश्यंतेविमानाग्रेषुसंघशः १९ गृध्राश्चपरिलीयंते
पुरीमुपरिपीडिताः उपपन्नाश्चसंध्येद्वेव्याहरंत्यशिवंशिवाः २० क्रव्यादानांमृगाणांचपुरीद्वा
रेषुसंगराः श्रूयंतेविपुलाघोषाःसविस्फूर्जितनिस्वनाः २१ तदेवंप्रस्तुतेकार्येप्रायश्चित्तमिदं
दंतमे रोचयेवीरवैदेहीराघवायप्रदीयताम् २२ इदंचयदिवामोहाल्लोभाद्वाव्याह
तंमया नत्वापिचमहाराजनदोषकर्तुमर्हसि २३

स्वनाः २२ प्रस्तुतेकार्येप्रवर्त्तमानेअस्मिन्कर्त्तव्येउद्भवनिर्मितशंप
नविधौप्रायश्चित्तंदुर्निमित्तस्यविनाशापशोधनं २२ रावणस्यातिक्रूरत्वाद्धस्ततोहितस्यापितेनानिष्टत्वात् ग्रहणासंभवात् को
पंतमापयति मोहःकार्यतत्वापरिज्ञानं लोभात्जीवलोभात्नदोषमपिकर्तुमर्हसि २३

58 अयंदोषःसीतापहारदोषस्तन्मूलदुर्निमित्तदोषश्चेत्यर्थः सर्वस्यजनस्येत्यादितृतीयार्थेषष्ठी सर्वेणजनेननरत्वद्यादिरूपेणोपलक्ष्यतेदृश्यते
यद्वासर्वस्यराक्षसादिरूपस्यैतन्निर्मितफलंउपलक्ष्यतेइत्यर्थः २४ ननुत्वदतिरिक्तःकोपीमंमंत्रंनददाति त्वमेवकथंब्रवीषीत्यतआह श्रवणेइति
श्रवणेमंत्रश्रवणेप्राप्तेयद्यपित्वाद्दृशान्सर्वेमंत्रिणोनिवृत्तास्तथापिमयाभ्रात्रायद्दृष्टंश्रुतंवातत्सर्वंहितमवश्यंवाच्यमेवसमानस्त्वभागि

अयं हि दोषः सर्वस्य जनस्यास्योपलक्ष्यते रक्षसां राक्षसीनां च पुरस्यान्तःपुरस्य च २४
श्रवणे चास्य मंत्रस्य निवृत्ताः सर्वमंत्रिणः अवश्यं च मया वाच्यं यद्दृष्टमपि वा श्रुतं
संविधाय यथान्यायं तद्भवान्कर्तुमर्हसि २५ इति स्वमंत्रिणां मध्ये भ्राता भ्रातरमब्रवीत् २
रावणं राक्षसश्रेष्ठं पथ्यमेतद्विभीषणः २६ हितं महार्थं मृदु हेतुसंहितं व्यतीतकालायति
संप्रतिक्षमं निशम्य तद्वाक्यमुपस्थितज्वरः प्रसंगवानुत्तरमेतदब्रवीत् २७ भयं न पश्यामि
कुतश्चिदप्यहं न राघवः प्राप्स्यति जानकीं मैथिलीं सुरैः सहेन्द्रैरपि संगरे कथं ममाग्रतः स्थास्य
तिलक्ष्मणाग्रजः २८

त्वात् २५ स्वमंत्रिणां सभ्रातृमंत्रिणां २६ व्यतीतकाले आयातौ उत्तरकाले संप्रति वर्तमानकाले च
क्षमं हितं उपस्थितज्वरः प्राप्तः क्रोधः प्रसंगवान् कुतश्चित् दुर्निमित्तानन्तरच्चाशंकैश्चेत्यर्थः २८

रा॰बा
युद्धे
३॰ 59

२९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे सर्गः ९ कतकरीत्यानवमः सर्गः कृपात्वेदेत मैथिलीकाममोहितः इति मैथिलीविषयेण कामेन मोहितः देवे
तेः सुहृदां विभीषणादीनां असत्मानान् जुगुप्सितान् प्राप्तवेदेतः पापेन कर्मणा जनितं दुर्णादाप्रदार्हपम् १ तस्मिन्काले रावणो

इत्येवमुक्त्वा समैत्र्यनाशनो महाबलः संपतिर्चंड विक्रमः दशाननो भ्रातरमात्मवादिनं विस
र्जयामास तदा विभीषणं २९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे दशमः सर्गः ९ स बभूव कृशो राजा मै
थिलीकाममोहितः असत्मानाच सुहृदां पापः पापेन कर्मणा १ अतीव कामसपत्नो वैदेहीं मनु
चिंतयन् अतीतसमये काले तस्मिन्वै युधि रावणः २ अमात्यैश्च सुहृद्भिश्च प्राप्तकालममन्यत
स हैमजालवितत मणिविद्रुमभूषिते ३ उपागम्य विनीताश्च माहरोहं महारथं तमास्थाय र
थश्रेष्ठं महामेघसमस्वने ४ प्रययौ रत्नसंश्रेष्ठो दशग्रीवः सभां प्रति असिचर्मधरा योधाः स
र्वायुधधरास्ततः ५ राक्षसा राक्षसेंद्रस्य पुरस्तात्संप्रतस्थिरे नानाविकृतवेषाश्च नानाभू
षणभूषिताः पार्श्वतः पृष्ठतश्चैनं परिवार्य ययुस्तदा ६ ॥

युधि युद्धे अतीतसमये पि विभीषणोक्तरीत्या नवसरं उस्यापि अमात्यादिभीषणातिरिक्तैः सह युद्धमेव प्राप्तकालं काममोहित
त्वात् अमन्यत २ असैन निश्चयाय सभाप्रस्थानं सहैमेत्यादि ३ ४ ५ ६ ॥ १॰

60 ग्राक्रीडद्भिः गतिभेदेन क्रीडां कुर्वद्भिः १ ततः शस्यानोन्तरं २ ग्रातपत्रेच्छत्रे ३ ग्रलंकाराय हेमनिर्मिता मंजर्यो गर्भे ययोस्ते स्वच्छस्फटिकविग्र
हे तेनातिशुक्ले ॥ सव्यदक्षिणे समाहारोद्वंद्वः सव्यदक्षिणपार्श्वयोरित्यर्थः १२ विरचितो विश्वकर्मणेति शेषः स्ववर्णरजतास्तारणा तैः कृतेरुक्म

रैर्यस्यातिरथाः शीघ्रमनेरश्ववरवारणैः अनुमेन दशग्रीवमाक्रीडद्भिश्च वाजिभिः १ गदापरिघहस्ता
श्च शक्तितोमरपाणयः ततस्त्रयं सहस्राणि मजजैर्निस्वनो महान् २ तुमुलः पाविशोद्धेश्व सभा गच्छ
तिरावणे सनिमित्तघोषेण महान्सदसाभिनिनादयत् ३ राजमार्गे श्रियाजुष्टे शतिपे हेमहारथः वि
मलं वातपत्रं च ग्राटहीतमशोभत ४ पाण्डुरेणातसेव्द स्वपूर्णेस्ताराधिपोयथा हेममंजरगर्भेण शुद्ध
स्फटिकविग्रहे ॥ चामरव्यजनेनास्य रेजतुः सव्यदक्षिणे तेकृतांजलयः सर्वे रथस्थं पृथिवीस्थि
ताः १२ राक्षसाराक्षसश्रेष्ठं शिरोभिस्तं ववंदिरे राक्षसैः स्तूयमानः सञ्जयाशीर्भिरिंदमः १३
ग्रासस्साद महातेजाः सभां विरचितां तदा सुवर्णरजतास्तीर्णां विशुद्धस्फटिकांतरां १४ विराज
मानोवपुषा रुक्मपट्टोत्तरच्छदां तां पिशाचशतैः षड्भिरभिगुप्तां सदा शुभां १५ ॥

दिमामित्यर्थः विशुद्धास्फाटिकाग्रंतरे मध्यभागे भौमियस्याःसा १४ विराजमानो वपुषेति प्रविशद्रावणविशेषणं रुक्मालंकृतः पट्टवस्त्रमुत्त
रच्छदो यस्यास्तां षड्भिः पिशाचशतैः षट्शतपिशाचैः ग्रभिगुप्तां रक्षितां सदा शुभा भावत्वंशुभयेतिशेषः १५ ॥

राघा तस्य सभायाम ऐरावणो वैदूर्यमयैर्वैदूर्यरत्ननिर्मितैः प्रियकाख्यस्तरगसंवेष्टिनापरमस्य जिनेन संवृते १६ सोपानश्रेण्यां सोपधाने ईश्वरवत् ईश्वरासने १७
पुटी शत्रुभिर्महत्सु सकलेषु कार्येषु मंत्रिभिः प्रतिजाने शत्रोराक्षसाः समानयेनेतिशाषाम १८ राक्षसाहतनृपाः ग्रन्थगेहमवस्थाय प्रविश्य विहाराद् दिशो व्यासक्तान्यपि।
३१ 61

प्रविवेश महात्मानः सद्गुणैस्तां विश्वकर्मणा तस्याः सवैदूर्यमयैः प्रियकाजिनसंवृते १६ महत्सोपानश्रेण्यां भेजे रा
वणः परमासने ततः शशासेश्वरवद् द्वीपान्लघुपराक्रमान् १७ समानयन्तमे हिंसितुमिहैतान् राक्षसानिति
कृतमस्ति मरा ज्ञातानेकर्तव्यमिति शत्रुभिः १८ राक्षसास्तद्वचः श्रुत्वा लंकायां परिचक्रमुः ग्रन्थगेहम
वस्थाय विहारशयने श्रुत्वा १९ उद्याने च चरन्तां सिंचोदयतोऽह्यभीतिवत् तेऽरथ्यां तथा पर्यन्ते स्मा।
नेकेहत्याहयान् २० नागानेकैरथिकरुहनरमुख्यैकपदातयः साधुभीपरमा कीर्णा रथकुंजरैः
वाजिभिः २१ संपतद्भिर्विकरुणवेगरुन्माद्भिरिवावरे तेवाहनामवस्थायथ्यानानि विविधानि
च २२ सभांपद्भिः प्रविविशुः सिंहा गिरिगुहामिव राज्ञा पादौ प्रदीप्तानतराज्ञा तेऽप्रति पूजिताः
२३ पीठेषु मेहसीषु समभ्रमोकेविडपाविशन् २३

तां सिंचावणाज्ञयाध्यभीतिवत् नदर्योवोधयंतः संतोलंकायां परिचक्रमुः १९ तेऽग्राहताराक्षसाः रथ्यांतचराः रथ्यास्वसंचारिणः जगृभुरितिशे
षः हयानिमान्याधिकरुहरितियकर्षः २० परंग्राकीर्णा २२ हसीहृतासने २३ ॥

62 यथामात्याः यथायोग्यं तत्तन्मंत्रविषये मुख्याः निश्चितार्थेषु भावेनिष्ठा याद्दिता आदिः अर्थनिश्चयेष्विमर्षैः अमात्याउपमंत्रिणाः सर्वज्ञाः सर्वशा॰
स्त्वज्ञाः बुद्धिदर्शिनेवत्र्द्यैवाते २५ सर्वार्थस्य निश्चयायाप्रतिशेषः सत्वापन्नेमायदमंविचारयित्वे २६ सपुरंपशोभनाप्रायाश्रास्यायस्मितेसंसदे

ते समेत्य सभायां वै राजन् सा राजशासनात् यथार्हं सुपतस्थुस्ते रावणं राक्षसाधिपं २४ मंत्रिणश्च य॰
थामुख्या निश्चितार्थेषु पण्डिताः अमात्याश्च गुणोपेताः सर्वज्ञा बुद्धिदर्शनाः २५ समीयुस्तत्र शात॰
शः शूराश्च बहवस्तथा सभायां हेमवर्णायां सर्वार्थस्य सुखाय वै २६ ततो महात्मा विपुलं सुयुग्मं प॰
र्यवरं हेमविचित्रतोरणं शुभं समाश्रित्य यथायशस्वी विभीषणः संसदमभ्युपेत्य ३० स्वस्वं वर्णाय॰
वरं जः श्रावसनाम यपश्चाद्वारणो ववंदे शुकः प्रहस्तश्च तथैव तेभ्यो ददौ यथार्हं पृथगासनानि
सवर्णनानामनिभूषणानां सुवाससां संसदि राक्षसानां तेषां परार्घ्यागरुचंदनानां स्रजां च गं॰
धाः प्रववुः समंतात् ३९ नचुक्रुशुर्नानृतमाह कश्चित्सभासदो वापि जजल्पुरुच्चैः ससिद्धार्थाः
सर्वएवोग्रवीर्याः भर्तुः सर्वे ददृशुश्चाननं ते ३ ॰

देसभां ३२ नामस्मरणपूर्वकं नमस्कारः कार्य इति सदाचारः
वसुव्रिवितत्यारातः स्वागमनज्ञापनायवृतेभ्यः सभामागतेभ्यः समेभ्यः पृथग्ददौ तन्मदासनस्यानं वोधिवान् २८ तेषां राक्षसा॰
नां यानि परार्घ्यागरुचंदनानि स्रजः तितेषां गंधावायुः सर्वथावहुः २९ ससिद्धार्थाः सफलमनोरथाः ३० ॥

रा०बा
युद्धी
३२ 63

समितौसमागमे समितिः सगरेसाम्येसभायामपिसंगमे ३१ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेएकादशसर्गः ११ सइति १ कृतविद्याःशिक्षितास्त्रशास्त्रविद्याः व
तविधाःरथिदन्तिसादिपदातिरूपेणचतुर्विधायेयोधावसन्तितेयथानगरस्तात्रासावधानाःसन्तस्तथातान्यादेष्टुमर्हसि अनेनसभ्यदर्शीरामगमनंवाउ

सरावणःशस्त्रभृतांमनस्विनांमहाबलानांसमितौमनस्वी तस्यांसभायांप्रभयाचकाशेमध्येव
सूनामिववज्रहस्तः ३१ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेएकादशसर्गः ११ सतांपरिषदंकृत्स्नांसमी
क्ष्यसमितिंजयः प्रबोधयामासतदाप्रहस्तंवाहिनीपतिं १ सेनापतेयथातेस्युःकृतविद्याश्चतु
र्विधाः योधानगररक्षायांतथाव्यादेष्टुमर्हसि २ सप्रहस्तःप्रणीतात्माचिकीर्षन्राजशासनं
विनिक्षिप्यबलंसर्वंबहिरन्तश्चमन्दिरे ३ ततोविनिक्षिप्यबलंसर्वंनगरगुल्मषु प्रहस्तःप्रमु ७
खोराज्ञोनिषसादजगादच ४ विहितंबहिरन्तश्चबलंबलवतस्तव कुरुष्वाविमनाक्षिप्रंयद रामरामराम
भिप्रेतमस्तिते ५ प्रहस्तस्यवचःश्रुत्वाराजाराज्यहितैषिणः सुखेप्सुःसुहृदांमध्येव्याजहा
रसरावणः ६

सर्वेनज्ञातवानितिगम्यते २ प्रणीतात्मासावधानचित्तःमंदिरेगृहे ३ तदेवाहनगरेगुल्मेषुप्रति ४ अविमनाअव्याकुलचित्तः राज्यहितैषिणःप्र० ३२

64 प्रियादिविषयेषु धर्मादिविषये कृच्छ्रे संकटेषु च यूयं वेदितुमर्हथ कर्तव्यकृत्यमिति शेषः ७ मंत्रकर्मनियुक्तानि मंत्रकरणपूर्वं नियुक्तानि प्रेरितानि
युष्माभिः समारब्धानि मे सर्वकृत्यानि सर्वदा सफलान्येव न तु कदाचिदपि विफलानि न ८ समर्थयितुं सर्वानभिमतमंत्रान्नियोजयितुं तत्कर्मानियोज
यित्वेति बोधयितुमुद्यतः पूर्वोक्तमप्यर्थं पुनरुक्तवानित्यर्थः किंच कुंभकर्णस्य स्वप्नात्स्वापाद्धेतोरिममर्थं नो चोनावेदयं इदानीं स उपस्थितस्तस्यापि

प्रियाप्रिये सुखं दुःखं लाभालाभौ हिताहिते धर्मकामार्थकृच्छ्रेषु यूयमर्हथ वेदितुं ७ सर्वकृत्यानि यु
ष्माभिः समारब्धानि सर्वदा मंत्रकर्मनियुक्तानि न जातु विफलानि मे ८ ससोमग्रहनक्षत्रैर्मरुद्भिरि
व वासवः भवद्भिरहमत्यर्थं वृतः श्रियमवाप्नुयां ९ अहं तु खलु सर्वान्वः समर्थयितुमुद्यतः कुंभक
र्णस्य तु स्वप्नान्नेममर्थमचोदयं १० अयं हि सुप्तः षण्मासान्कुंभकर्णो महाबलः सर्वशास्त्रभृतां मु
ख्यः स इदानीं समुत्थितः ११ इयं च दंडकारण्याद्रामस्य महिषी प्रिया रक्षोभिश्चरिताद्देशादानीता जन
कात्मजा १२ सा मे न शय्यामारोढुमिच्छत्यलसगामिनी त्रिषु लोकेषु चान्या मे न सीता सदृशी प्रि
हि या १३

बोधनार्थं पुनरुक्तिरित्यर्थः १० ११ सीतासमर्पणं विना राघवजयोपायो विचार्यतामिति बोधयितुं तस्या उपन्यसनमाह इयं चेति रक्षोभिश्चरि
तः सेवितो यो देशो जनस्थानं तस्मात् १२ सीतासदृशी अन्या मेऽनन्यमानसमनोहरेत्यर्थः १३

रावा हेम्नानिर्मितंयद्बिंबप्रतिमातन्निभा मायेवेनिर्मितत्वान्मनुष्यांगपीवदोवस्तुविशेषेमाया १४ हुताग्निरर्चिःसंकाशासितग्रेपिदृष्टादीप्यतेमेशरी
पुटी मेरुमनुव्रजते उन्नतानासिकायस्मिंस्तत् १६ अवशोस्वाधीनएवतस्यावदनेपश्यन एपिवान यत्किंचिद्विषयनिमित्तक्रोधहर्षकालयोरपिसमाने
३३ न तावप्यभिभूयेतःप्रवृत्तेन दुर्वर्णाकरणेनकांतिनाशकेनतदशभिजयोःपैराकर्त्तनापयोर्निमित्तेनप्रवर्तकेन नवस्वनगरेस्थितायांतस्यांकिमित्येवंदुःख

65

तनुमध्याश्रुश्रोणीशारदेंदुनिमानना हेमबिंबनिभासौम्यामायेवमयनिर्मिता १४ स
लोहिततलौश्लक्ष्णौचरणौसुप्रतिष्ठितौ दृष्ट्वातामनवौतस्यादीप्यतेमेशरीरजः १५ हुता
ताग्निरर्चिसंकाशामेनासौरीमिवप्रभा उन्नसंविमलंवल्गुवदनंचारुलोचनं १६ पश्यंस्तद
वशस्तस्याःकामस्यवशमेयिवान् क्रोधहर्षसमानेनदुर्वर्णकरणेनच १७ ॥

मेरोःतत्राह सातमेवत्समापिपर्येतरामंप्रतीक्षममास्पर्शमयाचत मयापितयास्तिश्नितिज्ञातं बलात्कारेणशापान्मरणभियास्वनैवकृतंसमयं
नयाचितत्वेनकृतइति अतएवस्तनतवां नदिसीताएवंयाचितमर्हतीति अतएवपूर्वेसामेनशय्यामारोढुमिच्छसलसगामिनीतिसामान्येनैवोक्तं १७ ३३

66 नन्वेवं संवत्सरानंतरं त्वद्दर्शो भविष्यत्येव रामस्य तिष्ठामस्मसन्निधिरेवेति कातेचिंतेत्यापंक्यालोऽपिरिपुनेपेत्तश्रुतिनीनिशासुवर्णालोचनयामंत्रप्रेरयामी
स्याह कथमितिनकथमपीत्यर्थः २० अथापिसंभावनानास्तीत्याह अथवेति एकेनापिनासहस्कदनंकृते २१ अतःकार्यगतयोरुक्तयोस्तस्मायस्य

शोकसंतापनित्येनकामेनकलुषीकृतः सान्त्वंसेवत्सरंकालंमामयाचतभामिनी २० प्रतीक्षमाणाभ
र्तारंसममायातलोचना तन्मयाचारुनेत्रायाःप्रतिज्ञातंवचःशुभे २१ आनीताहंततस्तेनकामायत्ताहयश्च वा
धनि कथंसागरमक्षोभ्यंतरिष्यतिवनौकसः २२ बहूनांलक्ष्मणांकोटीनीवादण्डंयथात्मजो अथ
वाकपिनैकेनकृतंनःकदनंमहत् २३ उक्तयाःकार्यगतयोर्भर्तुस्तस्यचयामतिः मानुषाणांभ य
यंनास्तितथापितुविमृश्यताम् २४ तदादेवासुरेभ्योऽस्माभिःसहितोजयं नेमेभवन्तश्च।
तथासुग्रीवसग्रवाहरीन् २५ ॥

पितामीतस्यरामादधिकमेवतेभय
यथामतियज्ज्ञातितत्कृत नन्वेकक
मितिभयदेतः सीतामस्यतामित्याशंक्यभयाभावमाह मानुषादिति २२ भयाभावहेतुमाह तदेति येयुस्माभिःसहितोदेवानजा
एतेभवंतोमतयावतयैवसंतिअतोमानुषाद्भयंयद्यपिविमृश्यतांविचार्यतामितिपूर्वश्लोकेनान्वयःविमर्शेदनुमाहसुग्रीवेति २३

रा·वा रथात्मजौहतेनवरुणालयमतिक्रम्यसीतायाःपदवींप्राप्यान्विष्यसुग्रीवप्रभृतिवानरहरीश्वरस्क्रम्यसमुद्रस्यपरेपारेसंप्राप्ताविति कृते २ ४
यु·टी 67 अतःपरंयथासीताअदेयायथयावदशरथात्मजौतथैवमंत्रोभवद्भिर्मंत्र्यतां अथवासुनीतंसुनिश्चितंमंत्रतत्वमभिधीयतां २५ निश्चि
३५ तमायपवशाजयश्चाह नहीति जगतिलोकेकस्यचिद्धेहेरपिअस्मज्जयेशक्तिंनपश्यामि अन्यस्यमनुष्यरूपशत्रोर्वानरैःसहसा

परेपारेसमुद्रस्यप्रत्स्कृमन्दपात्मजौ सीतायाःपदवींप्राप्यसंग्रामौवरुणालयं २४ भ्रा
देयाचयथासीतावध्योदशरथात्मजौ भवद्भिर्मंत्र्यतांमंत्रःसुनीतंचाभिधीयतां २५ नहिश
क्तिंप्रपश्यामिजगत्यस्यकस्यचित् सागरंवानरैस्तीर्त्वानिश्चयेनजयोमम २६ तस्यका
मपरीतस्यनिशम्यपरिदेवितं कुंभकर्णःप्रचुक्रोधवचनंचेदमब्रवीत् २७ ॥

गरंतीर्त्वाऽस्मज्जयेशक्तिःसंगमपिनपश्यामि अतोनिश्चयेनसर्वथासमेवजयइतियोजना २६ अथकुंभकर्णोभ्रातरंनायम्लानचेः
ष्टामि दर्शनात् कुडयादेशादि तस्येति परिदेवितकामशोकप्रलापं प्रचुक्रोधमहाराजःसन् रेदृशःसभायांप्रलपतीतिक्रोधः २७ ३५

68 तदेववचनमाह यदात्विति यदा सलक्ष्मणस्य रामस्य सीता सक्रन्दमीशैव तात्कालिकापातविचारं कृत्वैव प्रसह्यापहृता न दैवं तं चिन्तय।
मुनाधामुनन्कृदमिवस्तु निश्चितं भजेत निश्चय भजनीदंघाघाघमुनाहष्टिघामवतारस्तेमप ह्वस्वकृदपूरयतिकालांतरेत समुद्रगत
त्वाज्जलस्य तन्मूराणां संभव एवमस्माभिः सह विचारस्य स एव कालः इदानीं त्वनर्थनिश्चयो जात एवेति विचारो निष्फल इति कोपजातस्य गो
ष्ठिः २८ प्रागनयोक्तमेव सामादप्याह सर्वमिति यदेतद्वचनापूर्वं प्रसह्यपरदारहरणादि कृतं एतत्सर्वं महाराजत्वयाप्रतिमं अ

यदा न रामस्य सलक्ष्मणस्य प्रसह्य सीता खलु साधु दृष्टा सक्रन्दमीशैव समस्तनिश्चिते
तदा भजेत न वितेय मुनेव धामुनेम् २८ सर्वमेतन्महाराज कृतमप्रतिमं त्वया विधीयेत
तमस्माभिरादावेवास्य कर्मणः २९ न्यायेन राजकार्याणि यः करोति दशानन।
न स संतप्यते पश्चान्निश्चितार्थमतिर्नृप ३० ॥

नुचितं इदानीं विचारोपि निष्फल इत्याह विधीयेतेति अस्य कर्मणः करणमुद्दिश्य प्रवृत्तिकाल एव यद्यस्माभिः सह मंत्रयेत तत्त।
दा विधीयेत तदा विधीयेतास्माभिरस्य विचारणमिति शेषः इदानीं क्रियमाणे विचारे त्वगतजलसेतुबंधनसम इति भावः अथ मं
त्रिभिरसमं अकृतनिंद्यकर्म पश्चात्परितापाय भवतीत्याह न्यायेनेति प्रथमं मंत्रिभिः सह निश्चितार्थमतिर्भूत्वा योन्यपतिन्यायेन राज
कार्याणि करोति स तत्कार्यं कृत्वा पश्चान्न संतप्यते ३० ॥

राजा 69 अन्यथाव्यतिरेकमप्याह अनुपायेनेति मंत्रिभिःसहसमायुपायविचाराणालंबनेनमोहात्स्वयमेवयानिविपरीतान्यन्यायकृतानिकरोति।
पुरी तानितथाक्रियमाणानिदुष्यन्ति कश्मलंप्राप्नुवंतिअप्रयतेष्वभिचारत्वादयपवित्रेषुयागेषुहुतानिहवींषिपावनानिनिःप्रयोगोवमभिचार।
३५ स्थानेष्वनिकर्तृहं कश्मलंप्राप्स्येवं नद्धदिदंकर्मापाजनःस्वामिवभासमानमपिपरिणामेदुःखायैवेतिभावः ३१ यथाकालंयस्यक
र्मानारंभःसम्भवेदित्याह यइति पूर्वकार्याणिप्रथमकर्तव्यानिकर्माणिपश्चादभिचिकीर्षति एवंपश्चात्कर्तव्यानिपूर्वंकरोति सत।

अनुपायेनकर्माणिविपरीतानियानिच क्रियमाणानिदुष्यंतिहवींष्यप्रयतेष्विव ३१ यः
पश्चात्पूर्वकार्याणिकर्माण्यभिचिकीर्षति पूर्वंचापरकार्याणिसनवेदनयानयो ३२
चपलस्यतुकृत्येषुअसमीक्ष्याधिकंबलं छिद्रमन्येप्रपंद्यतेक्रौंचस्यत्वमिवद्विजाः ३३ ॥

यानयोनवेद नात्रिप्रथमंप्रयोक्तव्येदंडेपश्चात्प्रयोक्तव्यसामचेत्यर्थः यद्वाविचारानंतरंकर्मकरणमविचिंततद्वैपरीत्यंकुर्वंस्त्वनीत्या।
नीतिह्नेत्यर्थः ३२ विषयचपलमप्यप्रयोजनमित्याह चपलस्येति अप्यशत्रवःपरस्याधिकंबलमसमीक्ष्यापिकृत्येषुचपलस्य।
निग्रहायछिद्रंरंध्रप्रपद्यंते द्विजाहंसाग्रुलेख्यस्यापिक्रौंचपर्वतस्यलवनायकुमारषाक्तिकृतंविवरंप्रेमिव: ३३ ॥ ३५

70 एवंकर्मैकंकृतस्त्वैतावत्कालंजीवनमितिभाग्यवशादित्याह त्वयेति येनत्वयाऽप्रतिचिंतितंभाविफलंविनाशहितंयदिदंमहत्कार्यं प्रव
लदारुणंरूपमास्थितस्त्वाशमोतिप्रबलोपिदिष्ट्यानावधीत् विषमिश्रमामिषभोज्यवस्तुभोक्तारंयथाहंतितद्वदितिसर्वः ३४ एवंगते
स्वकर्तव्यमाह तस्मादिति यस्मात्त्वयापरैःप्रबलशत्रुभिरप्रतिममनुचिंतंकर्मारब्धंयत्तस्मात्सामदानेनेच्छसिमारीचेनैवास्माभिरपिराजन्त्वा

त्वयेदंमहदारब्धंकार्यमप्रतिचिंतितं दिष्ट्यात्वांनवधीद्रामोविषमिश्रमिवामिषं ३४ तस्माद
यानत्वयारब्धंकर्मह्यप्रतिमंपरैः अहंसमीकरिष्यामिहत्वाशत्रूंस्तवानघः ३५ अहमुत्सादयि
ष्यामिशत्रूंस्तवनिशाचर यदिशक्रविवस्वंतौयदिपावकमारुतौ ३६ तावदहंयोधयिष्या
मिकुबेरवरुणावपि गिरिमात्रशरीरस्यमहापरिघयोधिनः नंदंतस्योद्यतदंष्ट्रस्यविभीया
हेपुरंदरा। ३७

तेचिंतमनुसंतव्यमेवतस्मादहंतवशत्रून्हत्वातत्कार्यंसमीकरिष्यामि संपादयिष्यामि यद्वा त्वयासमीकरिष्यामि त्वंयथाऽहमेक
रिष्यासितथाहमपिपरैर्योत्स्यामि नतुविभीषणवत्त्वांमत्स्यामीति ३५ उक्तमेवराक्षः प्रीतयेप्याह समत्वमासादयनाद्यग्रहमिति
यदिशक्रविवस्वंतौतत्तदेवाहृपा[illegible]तातयापि तावदहंयोधयिष्यामीत्यन्वयः ३६ गिरिमात्रशरीरस्यगिरिप्रमाणदेहस्य ३७

रावा युद्धी ३९ 71

पुनरिति यदिमांसरामएकेनशरेणाहनत्पुनर्द्वितीयेनशरीरंनिहनिष्यतिशावत्ततः पूर्वमेवतस्यरुधिरंपास्यामि काममाश्वस ३८ ते
नावावहंजयेदाशरथेर्वधेननवाहमाहंतेकर्तेयतिष्ये फलन्तदैवायतमितिभावः त्वादामित्वादिप्ये ३९ कत्तरीएकादशःसर्गः ॥

पुनर्मांसद्वितीयेनशरेणनिहनिष्यति ततोहंतस्यपास्यामिरुधिरंकाममाश्वस ३८ वधे
नवैदाशरथेःसावावहंजयेनवाहंतेमहंयतिष्ये हत्वाचरामंसहलक्ष्मणेनत्वादास्यिसवा
नहविष्ठपमत्वान ३९ रमस्वकामंपिबचाग्र्यवारुणींकुरुष्वकार्याणिहितानिविज्वरः
मयात्वरामेगमितेयमक्षयंचिरायसीतावशगाभविष्यति ४० इत्यार्षेयुद्धकांडेद्वादशःस
र्गः १२ रावणंक्रुद्धमाज्ञायमहापार्श्वोमहाबलः मुहूर्तमनसंचिंत्यप्रांजलिर्वाक्यमब्रवी
त् १

श्रूयमानकः इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसर्गः १२ क्रुद्धमाज्ञाय अप्रतिमंकृतमितिकुंभकर्णवचः श्रवणेतिशेषः मुहूर्तमनसंचिंत्य
सापेक्षत्वंवस्यापिमनोननुकूल तयेवंकोपश्चेदस्माकंतयोःक्रौर्यापिरश्छेदपक्ष्यादितिमनोनुकूलमेववाच्यमितिसचिंत्य १ ३९

72

यः खलुपुरुषोमृगव्यालनिषेवितेऽप्यवेशावनेप्राप्यतत्रचमधुसंप्राप्यतन्मधुनपिवेत्सवालिशमूर्खः एतेनप्रथमंरामाश्रमोऽत्ररासदस्तंप्राप्यत
त्रतन्स्त्रियंचप्राप्यतदुपभोगाभावोनयुक्तइतिसूचितं २ ननुबलात्परदारभोगोऽधर्मस्तादीश्वराज्ञाविरोधीमत्राह ईश्वरस्येति धर्मफलप्रवर्त्तका
नांयमादीनामपित्वमीश्वरोऽतस्तेयविचारोऽनुचितइत्यतः ३ अनानुकूलेकथंभोगस्तत्राह बलादिति कुक्कुटदृष्टान्तेन कुक्कुटीनाकामिकु

यः खल्वपिवते प्राप्यमृगव्यालनिषेविते नपिवेन्मधुसंप्राप्यसनरोवालिशोभवेत् २ ईश्वरस्य
सुरःकोत्तितवशत्रुनिवर्हणे रमस्वसहवैदेह्यावाचूनाकम्पमर्थम ३ बलात्कुक्कुटदृष्टेनप्र
वर्त्तस्वमहाबल आकाम्याकम्पसीतांवैताभुत्वचरमस्वच ४ लब्धकामस्यतेपश्चादागमि
ष्यतिकिंभयं प्राप्तमप्राप्तकालंवासर्वंप्रतिविधास्यसे ५ ॥

कुक्कुटसंयोगोऽक्रोधोजातिधर्मइतिवात्स्यायनः यथापिसंक्रुद्धाःकुक्कुटीस्वभर्त्रकुक्कुटायथासृविनस्तदन्यमपिभवेत्सर्थः नदेवदर्शय।
ति आक्राम्येति ४ अयस्त्वाभिलषितेसिद्धेप्रथमतोभयमेवनमहानेनत्वात् यथापितनिमित्तंभयंप्राप्तयात्ततापितत्प्रतिविधेयमे
वत्वयेत्याह लब्धकामस्येतिप्राप्तंप्राप्तकालंसावधानदशाप्राप्तकालंअप्राप्तकामभोगायसावधानदशाप्राप्तंवा ५ ॥

रावा युद्धी १० 73

कथमेवंवलेनस्तत्राह कुंभकर्णइति ९ एवमस्माकमेवप्रवलत्वात् चतुर्थोपायएवास्माभिरादरणीयइत्याह उपप्रदानमिति कुशलैर्नीति
कुशलैःकृतविषयविशेषः ७ रहसंप्रगृह्णितइत्यवत् यमंचिरहत्येयन्मयाप्रावाक्य वलादुपभोगस्याशक्यकरणतानिमित्तं ह्यात्मनःकिं

कुंभकर्णःसहास्माभिरिंद्रजिच्चमहावलः प्रतिषेधयितुंशक्ताःसवज्रमपिवज्रिणं ९ उपप्रदानं
सांत्वंवाभेदंवाकुशलैःकृतं समतिक्रम्यदंडेनसिद्धिमर्थेषुरोचये ७ इहैवसांत्वयैःसर्वाञ्छत्रूं
स्त्वंमहावल वशान्शास्त्रप्रतापेनकरिष्यामोनसंशयः ८ एवमुक्तस्तदाराजामहापार्श्वेनरा
वणः तस्यसंपूजयित्वाकुमिदंवचनमब्रवीत् ९ महापार्श्वप्रवदतेरहस्यंकिंचिदात्मनः वि
रहन्तंतदाख्यामिसुपदवासप्रागमया ० पितामहस्यभवनंगच्छन्तींपुंजिकस्थलां चंचूर्यमाणां
सहात्माकाशेग्निशिखामिव ११ साप्रसह्यमयाभुक्ताकृताविवसनाततः स्वयंभूभवनंप्रा
सालोहितानलिनीयथा १२ ॥

चिहृस्ततदाख्यामि ११ तदेवाह पितामहस्येति चंचूर्यमाणांमहर्षिणमीतिवशात् निलीयगतिमती ११ ततोदर्पानोतरं प्रसह्य
विवसनाकृतासामयाभुक्तालोलितागजेनेतिशेषः १२ ॥ १०

74 नतुममचरितंमहात्मानस्तस्यममैवेनिश्चितंज्ञातमासीत्मन्येइतितिङन्तप्रतिरूपकमव्ययं मन्येशोकेऽप्यंवशायोनियमपर्यायोग्रमीमताइतिकतकः १ ३
फलिष्यतिविशीर्णोभविष्यति कविदेवमेवकुबेरपुत्रनलकूबरशापोपिरम्भानिबंधनःश्रूयतेतत्रोपपत्तिश्चिन्त्याग्रस्यप्रथममन्येनस्यांबलात्कारा
सम्भवात् तस्यप्रथममन्येभ्योबलात्कारासम्भवादितिकेचित् नलकूबरशापस्यतपोबलेनाकिंचित्करत्वादयमेवशापोब्रह्मास्तवदशतिक्रि

नह्यतस्यतदामन्येज्ञातमासीन्महात्मनः ग्रथ्यसंकुपितोवेधामामिदंवाक्यमब्रवीत् १४ ग्रद्यप्रभृ
तियामन्यांबलान्नारींगमिष्यसि तदातेशतधामूर्धाफलिष्यतिनसंशयः १५ इत्यस्मिन्तस्यशापस्य
भीतःप्रसभमेवतां नारींहयेबलात्सीतांवैदेहीशयनेशुभे १६ सागरस्येवमेवेगोमारुतस्येवमेग
तिः नैनद्दाशरथिर्वेदत्यासादयतितेनमां १७ कोहिसिंहमिवासीनंसुप्तंगिरिगुहाशये क्रुद्धमृत्यु
मिवासीनंसंबोधयितुमिच्छति १८ नमत्तोनिर्गतान्बाणान्द्विजिह्वान्पन्नगानिव रामःप
श्यतिसंग्रामेतेनमामभिगच्छति १९ ॥

यायात्मानमूत्तमे १४ १५ अथमदापाल्योक्तस्वशापबालमेवव्याचष्टे सागरस्येत्यादि दाशरथिर्यस्मादेतन्मेबलंनवेदतेनमामासादयति
१७ कोहिज्ञातमहत्त्वइतिशेषः गिरिगुहारूपेशयनेवासेआसीनमेवसुप्तंसिंहमिव १८ नपश्यतिनपश्यतिस्म १९ ॥

रामा प्रादीपयिष्यामि यक्ष्यामि १९ युधा संग्रामेण न शक्यः जेतुं अस्मि इति शेषः वैश्रवणेन पालितेन सतेन पुष्पकं बलात्कारेण भगवताऽऽकृष्टं यद्नेति सू!
युद्धी चिंतं २१ पारमानःकः इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे त्रयोदशः सर्गः १३ अथ विभीषणः महत्स्नादिवचोति इमं वच उवाद निशाचरेंद्रस्येति वाक्य
३८ 75 रावणस्य गर्जितानि कुंभकर्णस्य अर्थयुक्तं वाक्यं वाचार्थः १ वृत इति अहिमध्यदेहोत्र भोगः बाह्वंतरं हृदयं भोगराशिः शरीरपरिणाहो य

शीघ्रं वज्रसमैर्बाणैः शतधा कार्मुकच्युतैः राममादीपयिष्यामि उल्काभिरिव कुंजरम् १९
तच्चास्य बलमादास्ये बलेन महता वृतः उदितः सविता काले नक्षत्राणां प्रभामिव २० न वास
वेनापि सहस्रचक्षुषा युधास्मि शक्यो वरुणेन वा पुनः मया त्वियं बाहुबलेन निर्जिता पुरा
पुरी वैश्रवणेन पालिता २१ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे त्रयोदशः सर्गः १३ निशाचरेंद्रस्य निश
म्य वाक्यं स कुंभकर्णस्य च गर्जितानि विभीषणो राक्षसराजमुख्यमुवाच वाक्यं हितमर्थयुक्तं १
वृतो हि बाह्वंतरभोगराशिश्चिंताविषः सुस्मिततीक्ष्णदंष्ट्रः पंचांगुलीपंचशिरोतिकायः सीता
महाहिस्तव केन राजन् २ ॥

स्य सः चिंतैव विषं यस्य शोभनं स्मितमेव तीक्ष्णा दंष्ट्रा यस्य अनुचिंतनं तस्य दर्शनादि जं स्मितं तस्याः पंचांगुल्यः पंच शिरांसि यस्य स चासावति
कायश्च एवंभूता सीता महाहिस्तव केन वृतः बद्धः कंठे इति शेषः यद्वा केन हेतुना वृतो गृहीतः इत्यर्थः २ ॥

वलेभ्यवेतिवानरनाम पर्वतकटमात्राःपर्वतशिखरप्रमाणाः ३ जीवंस्तरामस्यनमोस्यसे संन्निधिंप्राप्येतिशेषः ४ देवतभ्योनोस्माकंभयं

76

यावन्नलंकामभिद्रवंतिवलीमुखाःपर्वतकूटमात्राः दंष्ट्रायुधाश्चैवनखायुधाश्चप्रदीयतांदाश
रथायमैथिली ३ यावन्नगृह्णंतिशिरांसिवाणारामेरितारादसपुंगवानां वज्रोपमावायुसमा
नवेगाःप्रदीयतांदाशरथायमैथिली ४ नकुंभकर्णेन्द्रजितौचराजंस्तथामहापार्श्वमहो
दरौवा निकुंभकुंभौचतथातिकायःस्थातुंसमर्थायुधिराघवस्य ५ जीवंस्तुरामस्यनमोस्य
मेत्वयुतःसवित्रश्चप्युपवामरुद्भिः निशम्यवाक्यंतुविभीषणस्यततःप्रहस्तोवचनंवभाषे ६
नमोभयंवेद्मिनदेवतेभ्यो`````````````````` पयवाकदाचित नयक्षगंधर्वमहोरगेभ्योभयंनसंख्येपत
गोरगेभ्यः ७ प्रहस्तवाक्यंत्वहितंनिशम्यविभीषणोराजहितानुकांक्षी ततोमहार्थंवचनंव
भाषेधर्मार्थकामेषुनिविष्टवुद्धिः ८ प्रहस्तराजाचमहोदरस्त्वंत्वंकुंभकर्णस्ययथार्थजातं
व्रवीतरामंप्रतिपत्रथाक्यंयथागतिःस्वर्गमधर्मवुद्धेः ९ ॥

॥ २

इतिवधेनविघ्नसंख्येयुद्धे ७ प्रहस्तेति यथायाहशामर्थजातंरामंप्रतिपूर्वंब्रवीतचूततत्रशक्यंकर्तुमितिशेषः यथाधर्मयुद्धेःस्वर्गमुरि

रावा
पुटी
३१ 77

तर्तुंशक्तिरितिशेषः १० तथाविधस्यउक्तस्वभावस्य कृतेषुरणेषुत्वस्यसकललोकसंहारकृतेषुशक्रस्यपुरोगुयिदेवाश्चदेवाश्चापिविमृत्यवो
भवंति ११ यावदेनेकायंभित्वावाणाःप्रनमन्नदिशुयिनप्रविशंतितेनैवहेतुनातावतहेप्रहस्तत्वंविकत्थसे ...

वयस्तरामस्यत्वयात्वयावप्रहस्तसमैर्वैरपिरात्तसेवी. कथभवेदर्थविशारदस्यमहार्णवंनर्तुं
मिवाप्नुवस्य १० धर्मप्रधानस्यमहारथस्यइक्ष्वाकुवंशप्रभवस्यराज्ञः पुत्रोस्यदेवाश्चतथाविध
स्यकृतेषुशक्रस्यभवंतिमृत्यवः ११ नीत्वाननतावत्तवकंकपत्राङ्शरासदाराघवविप्रमुक्ताः
भित्वाशरीरंप्रविशंतिवीराःप्रहस्ततेनैवविकत्थसेत्व १२ भित्वाननतावत्प्रविशंतिकायप्रा
णांतिकास्तेशनितल्यवेगाः शिताःशराराघवविप्रमुक्ताप्रहस्ततेनैवविकत्थसेत्वं १३
नरावणोनाप्तिबलस्त्रिशीर्षोनकुंभकर्णस्यसुतोनिकुंभः नेचंद्रजिद्दाशरथिंप्रसोढुंत्वंवा
रणेशक्रसमंसमर्थाः १४ देवांतकोवीपिनरांतकोवातथातिकायोतिरथोमहात्मा अकं
पनश्चापिसमानसारःस्थातेनशक्राःयुधिराघवस्य १५ ॥

दितिशेषः १२ प्राणांतिकाःप्राणांतनपीडाकरस्तेकायंभित्वयावन्नप्रविशंतिरणुतावद्विकत्थसे १३ त्रिशीर्षस्त्रिशिराःत्वंवेतिप्रहस्तनिर्देशः १४ १५ ३१

78 व्यसनैः कामव्यसनैरभिभूतः अमित्रप्रतिमैः शत्रुतुल्यैः राक्षसनाशनार्थं राक्षसकुलनाशनिमित्तमन्वास्यते सेव्यते १६ अनंतभोगेन अपरिच्छिन्नदेह
बलेन परिक्षिप्तपाशेनेव वेष्टितं रघुनाथेनैकरणं महासर्पबंधनष्टमिवेति निदर्शनालंकारोऽप्यत्रापः १७ यावदितिवाक्यालंकारे केशग्रहणा

अयं च राजा व्यसनाभिभूतो मित्रैरमित्रप्रतिमैर्भवद्भिः अन्वास्यते राक्षसनाशनार्थे तीक्ष्णः प्रकृत्या
त्यसमीक्ष्यकारी १६ अनंतभोगेन सहस्रमूर्ध्ना नागेन वैकर्णमहाबलेन बलात्परिक्षिप्तमिमं भवंतो
राजानमुत्क्षिप्य विमोचयंतु १७ यावद्धि केशग्रहणात्सुहृद्भिः समेत्य सर्वैः परिपूर्णकामैः निरस्य
राजा परिरक्षितव्यो भवद्भिरेवाभीमबलैर्गृहीतः १८ सवारिणा राघवसागरेण प्रच्छाद्यमानस्त
रसा भवद्भिः युक्तस्तु पुनः तारयितुं समेत्य काकुत्स्थपातालमुखे पतंस्तः १९ इदं पुरस्तात्ससराक्षस
स्य राज्ञः अपथ्यं ससुहृज्जनस्य सम्यग्विधं वाक्यं स्वतनं ब्रवीमि नरेंद्र श्रत्राय ददातु मैथिली २० ॥

त्केशग्रहणपर्यंतमपमृत्युं वितं कृत्वा निरस्य राजा रक्षितव्यः भूतैः गृहीतः प्रमत्तः ग्रहैरिव १८ सवारिणा सचरित्ररूपवारिमता राघवसागरेण प्रच्छा
द्यमानो निमज्जमानः पुनः काकुत्स्थरूपपातालमुखे पतन् समेत्य राजा भवद्भिः समेत्य तारयितुं युक्तः १९ मैथिली रावण इति शेषः २० ॥

रा॰ यु॰ टी॰ ५० 79

स्थानंवृद्धोर्द्वयथापूर्वंस्वपचयापराहितेनस्थितिः तदपेक्षयापचयोवृद्धिः प्रकृतेद्विपरस्यवानरसहायतणासपत्न्यपचययोवर्तते ऽस्माकं
तावरनोशलकादाद्यादिकृतोपचयोस्तिपतन्तस्मेवंबुध्वात्वमरूपयःस्वामिहितेवतन्तस्मत्रीनभूयमित्यर्थः २१ अपाश्मातनकतकः ५३ ३
त्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ बृहस्पतेगुरुर्नेत्यर्थः यत्नेननिशम्यरावणःश्रुत्वामहात्मामहामनाः १ नातेकनिष्ठेत्यसमस्तं भीतव

पौरुषवीर्यस्यबलेचबुध्यास्थानंतयैवैवतथैववृद्धिं तथास्वपक्षेप्यनुरूपपुत्थावदेतदेमेस्वामिहितं
समंत्री २१ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेचतुर्दशःसर्गः १४ बृहस्पतेस्तुल्यमतेर्वचस्तन्निशम्ययत्नेनवि
भीषणस्य ततोमहात्मावचनंबभाषेततोंद्रजिन्नैर्ऋतयूथमुख्यः १ किंनामतेतातकनिष्ठवाक्य
मनर्थकंवैवहुभीतवच्च अस्मिन्कुलेयोपिभवेन्नजातःसोपीदृशंनैववदेन्नकुर्यात् २ ॥

तभीतस्येव अनर्थकमनुपादेयंवाक्यं किंनामकस्मादुच्यते अस्मिन्कुलेपौलस्त्यकुलेयोजातोनभवेदपितसहजदौर्बल्यादिमतिमनुष्यादिकुले
सोपीदृशंवचोनवदेत् ईदृशंचनकुर्यात् करोतेःक्रियेत्तामान्यवचनत्वान्नचिंतयेदित्यर्थः एवंचहीनजातेरपिहीनस्तवव्यापारइतिभावः २ ५०

80 तदेवाह सात्वेनेति सत्वं बलं वीर्यं पराक्रमस्तत्कार्यं शौर्यं रणादपराङ्मुखत्वं धैर्यं तत्कारणं स्थैर्यं तेजः स्मरणाभयंकरत्वं एतैर्गुणैरेकोवि
भीषणएवनातस्यकनिष्ठोस्मिन्कुलेशक्तः ३ हेभीरोप्राकृतेनैकेनापिरात्तसेनरणेनोमानुषराजपुत्रौद्दियतौनिदंतशक्योग्रतस्तोकिन्ना

सत्वेनवीर्येणपराक्रमेणधैर्येणशौर्येणचतेजसाच एकः कुलेस्मिन्पुरुषोविमुक्तोविभीषणा
त्तातकनिष्ठएषः ३ किन्नाममेतौमानुषराजपुत्रावस्माकमेकेनदिशाचरेण सुप्राकृतेनापिनिह
तमेतौशक्यौकुतोभीषयसेसभीरो ४ त्रिलोकनाथोननुदेवराजःशक्रोमयाभूमितलेनिविष्टः
भयार्पिताश्चापिदिशःप्रपन्नाःसर्वेतदादेवगणाःसमग्राः ६ सोहंसुराणामपिदर्पहंतादैत्योत्तमानाम
पिशोककर्ता कथंनरेन्द्रात्मजयोर्नशक्तोमनुष्ययोःप्राकृतयोःसवीर्यः ७ अथेन्द्रकल्पस्यदु
रात्मदस्यमहौजसस्तद्वचनंनिशम्य ततोमहार्थंवचनंबभाषेविभीषणःशस्त्रभृतांवरिष्ठः ८

मगृहीत्वास्मान्कुतोभीषयसेव्यर्थमेवननुतावतुताविभीमद्भ्रमर्थः ४ तदेवाह त्रिलोकेतिभूमितलेनिष्टः स्वर्गात्प्राच्याव्यभूमौवंदीकृतस्यापि
तः भयार्पिताभयसमर्पितपश्चमदत्तभयाः सर्वदेवगणाः दिशःप्रपन्नाशामाः ५ ६ कथंनशक्तोनिग्रहइतिशेषः ७ ८ ॥

रावा हेतातअत्रतवमंत्रेनिश्चयोनास्तिकृत्यविचारनिश्चयसामर्थ्यंनास्तियतस्त्वमद्याप्यविपक्वबुद्धिः अप्राप्तज्ञानपरिपाकवितोबालएवतस्मात्वयार्थेहीनमत्र
बुद्दी पादेयमात्मविनाशनायवक्रविप्रलब्धं एकेनापिहंतंशक्यइतिहृयाप्रलपितं ९ हेइंद्रजित्अत्रप्रवादेनयुद्धशब्देनोपलक्षितस्त्वंमित्रमुखोमित्रवद्
धा१ वभासमानोसितः शत्रुरेवासितदेवाह यस्यरावणस्यराघवरोहेंऽशे विनाशंनिशम्यापिमोहात्तमेवमन्यसेनवारयसि १० तस्मा

81

नतातमंत्रेतवनिश्चयोस्तिबालस्त्वमद्याविपक्वबुद्धिः तस्मात्वयाप्यात्मविनाशनाय ॥
वेचोर्थहीनंवक्रविप्रलब्धं ९ युद्धप्रवादेनतुरावणस्यत्वमिंद्रजिन्मित्रमुखोसिशत्रुः यस्येहपाराघ
वतोविनाशंनिशम्यमोहादनुमन्यसेत्वं १० त्वमेववध्यश्चसदुर्मतिश्चसचापिवध्योयइहानयत्वा
बालंहठंमाहसिकंवयोधेप्रवेशयन्मंत्रकृतासमीपं ॥ मूढोप्रगल्भोविनयोपपन्नस्तीक्ष्णस्व
भावोल्पमतिर्दुरात्मा मूढस्त्वमस्मत्सदुर्मतिश्चत्वमिंद्रजिद्बालतयानवीषि ११

त्वमेववध्यःउक्तोपिवसन् यश्चवृद्धानांमंत्रकृतांसमीपंप्रवेशयत् यश्चानुपत् आगमनार्थंप्रेरितवान्सोपिवध्यः ॥ मूढःकृत्याकृत्यविवेकहीनः अ
तएवअप्रगल्भः मतिप्रागल्भ्यहीनः अविनयोपपन्नोऽधृष्टः अल्पमतिः दीर्घदर्शितानहंबुद्धिःदुरात्माकामादिदुष्टांतःकरणमूर्खो साहसप्रवृत्तिपरःउक्त

धा१ [illegible] १२

82 उक्तदण्डेनचतुर्म्मुखकरगृहीतेनप्रतिमाः अमोघाः निर्गलसंहारशक्त्यासमानाश्चतन्समप्रकाशाश्चतानुतस्यैवविचारमर्चिष्मत इतिकालनिकाशरूपान् का
लाग्निकल्परूपत्वात् ३ रत्नानिश्रेष्ठवस्तूनिनिवेद्यसमर्प्य ४ शुभमानक इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेपंचदशःसर्गः १५ सुव्यक्तविस्पष्टंसुनिविष्टा

कोऽयंदंडप्रतिमप्रकाशानर्चिष्मतःकालनिकाशरूपान् सहेतबाणान्यमदण्डकल्पान्समक्षमुक्तान्
युधिराघवेण ३ धनानिरत्नानिसुभूषणानिवासांसिदिव्यानिमणींश्चचित्रान् सीतांचरामायनिवेद्यदे
वींवसेमराजन्निहवीतशोकाः ४ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेपंचदशःसर्गः १५ सुनिविष्टंहितंवाक्यमु
क्तवंतंविभीषणं अब्रवीत्परुषंवाक्यंरावणःकालचोदितः १ वसेत्सहसपत्नेनक्रुद्धेनाशीविषेणचे
नतुमित्रप्रवादेनसंवसेच्छत्रुसेविना २ जानामिशीलंज्ञातीनांसर्वलोकेषुराक्षस हृष्यंतिव्यसने
ष्वेतेज्ञातीनांज्ञातयःसदा ३ ॥

षेतत्व । सपत्नेनापिसहवसेत्नतुमित्रप्रवादेनमित्रपदव्यवहार्येण शत्रुसेविनाशत्रुपक्षपातिना नवसेत् सपत्नीषितस्यद्वेष्यकोऽपिवप्रतिष्ठामित्र
प्रवादेतद्वेष्यत्वेनस्थापितेनचेतिपरमदुःखमिति नतुसहवासनिषेधशत्रुसेवित्वेनास्यभगवद्भक्तत्वंसूचितं २ शीलंस्वभावंजानामितेदेवविद्ध

रावा प्रधानेमेहत्वादिनामाप्रेराज्ञेमाथकंराजमरत्वादेरितिप्रोषःवैद्येविद्यावंने प्रवृमसंपतेतुणवत्वेपिपूरागात्रनरहणतिम्हरंपरिभवंतिचरंप्रमत्विष्यंति ४ ।
पुरी ज्ञातयोज्ञातिरूपाः प्रम्निदोगरदग्रेवघ्रास्त्रपाणिर्धनापहः देवदारहरश्चैव षडेतेप्याततायिनः नेप्रच्छन्नरूद्याः प्रच्छन्नेनकार्यप्रवृत्ताप्रतएव
४२ 83 घोराप्रमोमत्वमेनेवापत्समरूद्धापत्सुसंरूद्धाभवं प्रतएवताज्ञातयोभयावहाः ५ ज्ञातिभीतिंहास्तिगीतेनस्पष्टयति श्रूयतइति हस्तिभिः

प्रधानेसाधकंवैद्येधर्मेशीलंचवादतम ज्ञातयोप्यमवमंसंतेसूरंपरिभवंतिच ४ नित्यमत्योप्य
मरुद्धाव्यसनेष्वाततायिनः प्रछन्नरूद्धाघोराज्ञातयःस्मभयावहा ५ श्रूयतेहस्तिभिर्गीताः
श्लोकापद्मवनेपुरा पाशहस्तात्ज्ञातिन्हष्ट्वास्तृणांश्वगदतोमम ६ नाग्निर्नोम्यानिशस्त्राणिननः
पापापभयावहाः घोरास्वार्थप्रयुक्तास्तुज्ञातयोनोभयावहाः ७ ॥

पद्मवनवर्तिर्दिव्यवनगजैःस्वबंधनायप्रवृत्तान्पाशान्पाशहस्तान्ज्ञातीन् दृष्ट्वापुरापूर्वहस्तिभिर्गीतायेश्लोकाःश्रूयंतेतान्गदतोममवक्त्राच्छृ
स्वार्थप्रयुक्ताःस्वार्थपराःहस्तियकायाज्ञाकरणेऽन्नमभोजनलाभादिस्वार्थपराः ७ ॥ ५२

84 यत्नेमज्ञातिभूताःपूर्वंगदहीनाःगजाःवहंतिकरिष्यंतीत्यर्थः नोविदितंनवशात्मनोनुभूतंचेत्यर्थः ८ संपन्नंवेद्यकव्यसाधनसंपत ९ ततइतिराव
णवाक्यं प्रहेलोकसत्कृतइतियत्नेनेष्टंप्रियमितिमन्ये तेषुसर्वपश्चा दिकमपि १० सुनार्येषुहृदस्वभावेषु ११ यथागर्जतांसिंचतामपिमेघानाम
वर्षेदपियायाश्चमसक्तेदोषुयामनानभवतितथानार्येषुसौहृदंनिष्फलमितिभावः यद्वावर्षासुगर्जतांसिंचतामपिमेघानांशरदितोयसक्ते

ते

उपायमेतेवदंतितत्त्वग्रहणेनात्रसंशयः कृतघ्नाद्दुर्यात्रातिभयंसकष्टंविदितंच नः ८ विद्यतेगोषुसंपन्नं
विद्यतेज्ञाततोभयं विद्यतेस्त्रीषुचापल्यंविद्यतेब्राह्मणेतपः ९ ततोनेष्टमिदंसौम्ययदहंलोकसत्कृ
तः पैश्वर्यमभिज्ञातश्चरिपूणांमूर्ध्निचस्थितः १० यथापुष्करपत्रेषुपतितास्तोयबिंदवः नश्लेषमभि
गच्छंतितथानार्येषुसौहृदं ११ यथाशारदिमेघानांसिंचतामपिगर्जतां नभवंत्यंबुसंक्लेदस्तथाना
र्येषुसौहृदं १२ यथामधुकरस्तर्षाद्रसंविदन्नतिष्ठति तथात्वमपितत्रैवतथानार्येषुसौहृदम् १३

दस्तथानार्येषुसौहृदमल्पकालस्थायीत्यर्थः १२ यथामधुकरस्तर्षादभिलाषाद्रसंपुष्परसंविदन्नपितत्रैवनतिष्ठतितथानार्येषुसौहृदमपिनतिष्ठति
तमपितथानादृशानार्यामीत्यर्थः १३ ॥

रा.वा.
युद्ध
५२

काशपुष्पं पिबन्नपि रसमलभमानः यथा नार्येषु मैत्री हृदं कुर्वतः फलालाभ इति भावः १४ यथा गजः पूर्वं स्नात्वा हस्तेन रजो गृहीत्वा यथात्मनो देहं
दूषयति स्नानकृतनैर्मल्यं नाशयति तथानार्याः पूर्वं कृतं स्नेहं स्वयमेव नाशयन्तीत्यर्थः १५ त्वत्तोऽन्यो यद्येवं ब्रूयात्तदास्मिन्मुहूर्ते न भवेत् त्वां

यथा मधुकरस्तर्षात्काशपुष्पं पिबन्नपि रसमत्र न विन्देत तथानार्येषु सौहृदं १४ यथा पूर्वं गजः स्नात्वा
गृह्य हस्तेन वै रजः दूषयत्यात्मनो देहं तथानार्येषु सौहृदं १५ योऽन्यस्त्वेवंविधं ब्रूयाद्वाक्यमे
तन्निशाचर अस्मिन्मुहूर्ते न भवेत्त्वां तु धिक्कुलपांसन १६ इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्यायवादी विभी
षणः उत्पपात गदापाणिश्चतुर्भिः सह राक्षसैः १७ अब्रवीच्च तदा वाक्यं जातक्रोधो विभीष
णः अन्तरिक्षगतः श्रीमान्भ्राता वै राक्षसाधिपं १८ ॥

तु धिक्कोदर्त्वेन वधानर्हत्वात् धिक्कृतिरेव दण्ड इति भावः १६ परुषं वाक्यं पूर्वोक्तं लंकावस्थाने पि पैतैः सह नाशस्य उक्तत्वात् ज्येष्ठोऽपि
सोऽस्य पथ्य प्रतिपन्नस्य कार्याकार्यमजानतः गुरोरप्यवलिप्तस्य परित्यागो विधीयत इति शास्त्रवत्त्वात् सर्वथा परित्यागरूपवेत्यालोच्यान्तरिक्षमाहित्वा

५२

पृथक्संभावितं ज्येष्ठमार्गेणार्थसिद्धमिति शंकानिरासपूर्वमाह सत्यं भ्रातेत्यादि ज्येष्ठत्वादिगुणकोपि न धर्मपथे स्थितः परदाराहरणादिरूपानेकधर्मसंबा
86 लित्वात् पतितैः सह संव्यवहारो न विद्यत इति स्मरतेः पतितानामाचार्येण तानि वा दृष्टेन गच्छेत न चास्मादुपयुंजीत यदृच्छासंमृहमानस्त्रीव्रजेदिति स्मृतेश्चा
ग्रजस्यापि ते इदं परुषं वाक्यं न क्षमामि अतः परमिदं स्थित्वेति शेषः १९ सुनीतं सुनिश्चितश्लाघ्यफलबोधकं वाक्यं हितकामेनोक्तं तत्त्वया

सत्यं भ्रातासि मे राजन्ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि ज्येष्ठो मान्यः पितृसमो न च धर्मपथे स्थितः १९ इदं हि परुषं वाक्यं
न क्षमाम्यग्रजस्य ते सुनीतं हितकामेन वाक्यमुक्तं दशानन २० न गृह्णन्त्यकृतात्मानः कालस्य व-
शमागताः सुलभाः पुरुषा राजन्सततं प्रियवादिनः २१ अप्रियस्य च पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः बद्धं
कालस्य पाशेन सर्वभूतापहारिणा २२ न नश्यन्तमुपेक्षेयं प्रदीप्तं शरणं यथा दीप्तपावकसंकाशैः
शितैः काञ्चनभूषणैः न त्वमिच्छाम्यहं द्रष्टुं रामेण निहतं शरैः २३ ॥

न गृह्णन्तीति शेषः तादृश एव लोकस्थितिरित्याह न गृह्णन्तीति सुनीतवाक्यार्थमिति शेषः २० उक्तमेवार्थं पुनर्मारीचोक्तं स्मरणेनाह सुलभा इति २१
सर्वभूतापहारिकालपाशेन बद्धं नश्यन्तं त्वां नोपेक्षे अतो मया किंचिद्धितमुक्तमिति शेषः २२ निहतं त्वां द्रष्टुं नेच्छामि अतएवोक्तमिति शेषः २३

रा.वा
युद्धी
४४ 87

कालाभिपन्नाः मृत्युनेतः कालपाशवद्धाः २४ यदुक्तमप्रियमिव हितेन तद्वान्मर्षयतु त्वम्यतां २५ मया विना सुखी भवेति योऽपोक्तिः २६ अविरमा
नक २६ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः १६ अथ विभीषणस्य रामसमीपगमनं वर्ण्यते इति परुषं आत्मानं सर्वेसर्वथेत्यादिरूपं रावणानुजो विभीष

मूढस्य बलवंतस्य कृतान्तस्याथ्वनराशते कालाभिपन्नाः सीदंति यथा वालुकसेतवः २४ तन्मर्षयतु यच्चो
क्तं गुरुत्वाद्धितमिच्छता आत्मानं सर्वथा रक्ष पुरीं चेमां सराक्षसां स्वस्ति तेस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया
विना २५ निवार्यमाणस्य मया हितैषिणा न रोचते ते वचनं निशाचर परान्तकाले हि गतायुषो नरा
हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितं २६ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे षोडशः सर्गः १६ इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं
रावणं रावणानुजः आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः १ तं मेरुशिखराकारं दीप्तामिव शतह्रदां
हृदां गगनस्थं महीस्थास्ते ददृशुर्वानराधिपाः २ ये चाप्यनुचरास्तस्य चत्वारो भीमविक्रमाः तेपि व
र्मायुधोपेता भूषणैश्च भूषिताः ३ स च मेघाचलप्रख्यो वज्रायुधसमप्रभः वरायुधधरो वीरो दिव्या

णः यत्र सलक्ष्मणो रामस्तत्राजगाम उत्पथप्रतिपन्नत्वाद्देहसंबंधेन गुरुं रावणं परित्यज्य गुरुं स्मरणमात्रेण सकलपापहरं गुरुं रामं प्रपन्नस्मात्राजगामेत्याश
यः १ मेरुशिखराकारं उन्नतत्वपीवरत्वरक्तवहुलत्वैस्तदाकारं दीप्तत्वगगनस्थत्वाभ्यां शतह्रदासाम्यं २ ३ ४ ॥ ४४

88 आत्मपंचमं आत्मा पंचमो यस्य तं मंत्रिचतुष्टयसहितं तमिति यावत् ५ शालान् शालवृक्षान् ८ यावद्धतानिपतंतिनिपतिष्यंतीत्यर्थः ९ तेषां
मितिनादरेषष्ठी तानन्योन्यं संभाषमाणाननादृत्य रामस्य भगवतः परमदयालुत्वभावेन यो तेषामनादरः खस्थ एव व्यतिष्ठते र्ह्रिः प्रयोगो निर्भयत्वे

तमात्मपंचमं दृष्ट्वा सुग्रीवो वानराधिपः वानरैः सह दुर्धर्षश्चिंतयामास बुद्धिमान् ५
चिंतयित्वा मुहूर्तं तु वानरांस्तानुवाच ह हनूमत्प्रमुखान्सर्वानिदं वचनमुत्तमम् ६ एषः
सर्वायुधोपेतश्चतुर्भिः सह राक्षसैः राक्षसोऽभ्येति पश्यध्वमस्मान्हंतुं न संशयः ७ सुग्री
वस्य वचः श्रुत्वा सर्वे ते वानरोत्तमाः शालानुद्यम्य शैलांश्च इदं वचनमब्रुवन् ८ शीघ्रं व्यादि
श त्वं राजन्वधायैषां दुरात्मनाम् निपतंति हता यावद्धरण्यामल्पचेतनाः ९ तेषां संभाष
माणानामन्योन्यं स विभीषणः उत्तरं तीरमासाद्य खस्थ एव व्यतिष्ठत १० स उवाच महा
प्राज्ञः स्वरेण महता महान् सुग्रीवं तांश्च संप्रेक्ष्य खस्थ एव विभीषणः ११ ॥

नावस्थानसूचनाय १० महाप्राज्ञः सर्वदोषाकररावणत्यागात् निर्दुष्टसर्वगुणाकररामाश्रयणाच्च महाप्राज्ञत्वं अत एव महान् महता स्वरेण सर्व
लोकशरण्यस्यान्तरंगश्रवणाय स्वरमहत्त्वं धीरगंभीरत्वे तेन निर्भयत्वप्रकाशः ११ ॥

रामा रावणोनामेत्यादिनास्वस्यभगवदानुकूल्यतत्प्रातिकूल्यराहित्यादिरूपशरणागत्यंगबोधनं आनुकूल्यस्यसंकल्पःप्रातिकूल्यस्यवर्जनंरक्षिष्यतीतिविश्वा
युद्धी सोगोप्तृत्ववरणंतथाआत्मनिक्षेपकार्पण्येषड्विधाशरणागतिरिति रावणत्वेनसर्वलोकपीडकत्वं दुर्वृत्तत्वेनाकृत्यकर्तृत्वं राक्षसत्वेनजातिक्रौर्यं राक्ष
४५ 89 सेश्वरत्वेननृशंसकार्यं तद्भ्रातृत्वेनस्वस्यापिदोषवत्त्वकथनात्स्वदैन्यनिरूपकार्पण्यमुक्तं १२ दुर्वृत्तत्वमेवाह तेनेति राक्षसीभिःरक्षितेत्यने

रावणोनामदुर्वृत्तोराक्षसोराक्षसेश्वरः तस्याहमनुजोभ्राताविभीषणइतिश्रुतः १२ तेनसीताज
नस्थानाद्धृताहत्वाजटायुषं रुद्धाचविवशादीनाराक्षसीभिःसुरक्षिता १३ तमहंहेतुभिर्वाक्यै
र्विविधैश्चन्यदर्शयं साधुनिर्यात्यतांसीतारामायेतिपुनःपुनः १४ सचनप्रतिजग्राहरावणःका
लचोदितः उच्यमानंहितंवाक्यंविपरीतइवौषधं १५ सोहंपरुषितस्तेनदासवच्चावमानितः
त्यक्त्वापुत्रांश्चदारांश्चराघवंशरणंगतः १६ ॥

नसीतापातिव्रत्यमाहात्म्यान्निःसृविता: तद्गतैर्दृताभीरक्षणानुपयोगइतिभावः १३ हेतुभिर्हेतुमद्भिःनिर्यात्यतांदीयतामितिहेतुमद्भिर्वाक्यैः पुनः
पुनःसाधुन्यदर्शयमित्यन्वयः अनेनभगवदानुकूल्यसंकल्पःप्रातिकूल्याभावश्चदर्शितः १४ विपरीतोमुमूर्षुः १५ दासवत्अवमानितःभ्राता
पिसन्निति शेषः शरणागतइत्यनेनात्मनिक्षेपरूपमंगंदर्शितं १६ ॥ ॥

९०

सर्वलोकशरणाय सर्वेषां शरणायेत्युपस्थितमां त्राता च भविष्यतीति कैकस्यैव लघुपुत्रेण विश्रवसा वरदानात् सात्त्विकत्वेन ब्रह्मणस्तस्यैव लब्धवरत्वेन च वि-
भीषणस्य सर्वलोकस्रष्टुः सर्वलोकान्तर्यामिणश्चायमवतार इति ज्ञानात्सर्वलोकशरण्यत्वमहात्मत्वज्ञानं रामविषये बोध्यं राघवाय किं त्वर्थि-
त्वदानीं दीनाक्रन्दनं तस्माद्यामिदं न इत्यादिवचनैः प्रसिद्धवैभवे भगवद्वंशावतीर्णाय अनेनार्थिप्रार्थनावैफल्याभावो ध्वनितः क्षिप्रमित्यनेन शी-
तलसरःसलिलेच्छाप्यस्य तृषितस्येव विलम्बासहत्वं उपस्थितं शरणागतत्वेन मां निवेदयत पारतन्त्र्यं इति ज्ञापयत अनेन गोप्तृत्ववरणं द्योतितं ।

निवेदयत मां क्षिप्रं राघवाय महात्मने सर्वलोकशरण्याय विभीषणमुपस्थितं ॥१७॥ एतत्तु वचनं
श्रुत्वा सुग्रीवो लघुविक्रमः लक्ष्मणस्याग्रतो रामं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥१८॥ प्रविष्टः शत्रुसैन्यं हि प्राप्तः
शत्रुरतर्कितः निहन्यादन्तरं लब्ध्वा उलूको वायसानिव ॥१९॥ ॥

प्रपन्नं प्रमेवेति विस्रम्भः प्रदर्शितः ॥१७॥ एतत्तु विभीषणोक्तं शरण्यलोकशरण्यपदोपत्तोन विश्वसनीय इति मत्वा राममपि तथैव बोधयन्नीत्याह
लक्ष्मणस्येति संरब्धं संरम्भोपेतमिति क्रियाविशेषणं ॥१८॥ इदंपदार्थमाह कश्चिदस्मच्छत्रुः शत्रुसैन्यान्यं वंशतो रावणस्य सैन्यं प्रविष्टः इदानीम
तर्कितागमन एव सन् अस्मत्सैन्यशत्रुः सोयमान्तरं लब्ध्वा उलूको वायसानिव नो हन्यात् ॥१९॥ ॥

रावा युटी ५९ 91

यदेवमतोमंत्रइति वानराणांचपुरेपांचकर्मादनुग्रह निग्रहार्थंतेमत्रेकार्यविचारेयदेमेनामन्त्रिवेशोनेपसेनानयते यज्ञ विचार्यतिस्थितानामु-
पायानांतत्रद्विपयप्रयोगेवारेपरबलहतानतानफलकेवारपुरुषप्रवर्तनेयुक्तः सावधानोभवितुमर्हसि एवसतितेभद्रमित्यर्थः २० युक्तेव
वेतिदिमाह अंतरिति अंतर्धानगताः अटपसचारस्वभावाः निकृतिज्ञाःकपटोपायेनरवढविशिवकराणाभिताः २१ किंच योयमागतः ।
तरावणामप्रणिधिस्चारएवभवेत अस्माकितमगाद अन्वितिभेदप्रगटादिविषये २२ विश्वस्तेप्रामविश्वासःस्मद्दलइतिशेषः २३

मंत्रव्यूहेनयेचारेयुक्तोभवितुमर्हसि वानराणांचभद्रंतेपरेषांचपरंतप २० अंतर्धानगताह्येतेराक्ष-
साःकामरूपिणः शूराश्चनिकृतिज्ञाश्चतेषांजातुनविश्वसेत् २१ प्रणिधीराक्षसेंद्रस्यरावणस्यभवे
दयं अनुप्रविश्यसोस्मासुभेदंकुर्यान्नसंशयः २२ अथवास्वयमेवैषछिद्रमासाद्यबुद्धिमान् अनु-
प्रविश्यविश्वस्तेकदाचित्प्रहरेदपि मित्राटविबलंचैवमौलभृत्यबलंतथा सर्वमेतद्बलंग्राह्यं
वर्जयित्वाद्विषद्बलम् २४ ॥

नन्वेतेनाप्यागतेनास्माकमधिकंबलमेवभविष्यतीत्याशंक्यनेत्याह मित्रेत्यादि मित्रंप्राटविकेनारण्यकेनप्रेषितंबलंमित्राटविबलंमौलम्
आप्तवंशप्रदितंबलम् मूलवशीकृतौस्वीयेरप्यकाराः भृत्यबलंतत्कालभृतिदानसंपादितंबलंमौलभृत्यबलमितिसमाहारद्वंद्वः
द्विषत्प्रेरितंबलंद्विषद्बलम् २४ ॥ ५९

92

अस्मिन्हि षड्गुणत्वमेव दर्शयति प्रकृत्येति अमित्रात्सागरावणस्य २५ अमित्रात्सागरावणस्यभ्रातृत्वं तत्स्वनादेव निश्चितमित्याह रावणस्येति निन्यु-
र्वादैवकृतमित्यर्थः २६ इदमपि वचोन वास्तवमित्याह रावणेनेति अगणितंशेषितंप्रवेदि भ्रातस्तस्य निग्रहेसंमंमन्ये तमवतांगुरुं वापरवदेत्

प्रकृत्याराक्षसोह्येषभ्रातामित्रस्यवैप्रभो आगतश्चरिपुःसाक्षात्कथमस्मिंश्चविश्वसेत २५ रावणा-
स्यात्मनोभ्राताविभीषणइतिश्रुतः चतुर्भिःसहरक्षोभिर्भवन्तशरणंगतः २६ रावणेनप्रणीतंहितं
मवेहिविभीषणं तस्याहंनिग्रहंमन्येक्षमंक्षमवतांवरं २७ राक्षसोजिह्मयाबुद्ध्यासंदिष्टोयमिहागतः
प्रहर्तुंमाययाछन्नोविश्वस्तेत्वयिचानघ २८ वध्यतामेषतीव्रेणदंडेनसचिवैःसह रावणस्यनृशंस-
स्यभ्राताह्येषविभीषणः २९ एवमुक्त्वातुतंरामंसंरब्धोवाहिनीपतिः वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंत
तोमौनमुपागमत ३० सुग्रीवस्यतुतद्वाक्यंश्रुत्वारामोमहाबलः समीपस्थानुवाचेदंहनुमत्प्र-
मुखान्कपीन ३१

तमावृत्तंवान्हूस्वार्थः २७ त्वयिप्रहर्तुंरावणेनसंदिष्टःसन्निहागतः २८ अतएषवध्यता २९ वाक्यकुशलंराम
मित्यर्थः ३० अथरामाशरणागतंश्रुत्वाआनिनीषुरपिसुग्रीववाक्यभंगस्यायुक्तत्वमालोच्यविचारंप्रस्तावयतिसुग्रीवस्येति ३१ ॥

वा वा
युटी 93
४७

सुग्रीवस्य स्वमतिं तावदिति ते पितं च मेविभीषणात् संश्रयादेरादिने तिशेष: प्रसर्थं हेतुमदर्थं युक्तिमत् २२ तस्य युक्तत्वमाह सुहृदामिति सुहृ
दां शाश्वतीं भूतिमिच्छता बुद्धिमता प्रशस्तबुद्धिना समर्थेन सदार्थकृच्छ्रेषु कृत्याकृत्यसंदेहेषु उपसंदेष्टुं सगुपदेष्टुं युक्तं उपदेशाकरणमनुचितमि
तिभाव: २३ इत्येवमिति मित्रैर्मित्रेभ्य उपदेष्टव्यमेवेति यतोऽतोयुष्माभिरपि स्वं स्वं मतमतन्द्रितैरिष्यतामित्यन्वय: २४ सोपचारमनृद्धिमिक्लन्तेषो॰

यदुक्तं कपिराजेन रावणावरजं प्रति वाक्यं हेतुमदर्थ्यं च भवद्भिरपि तच्छ्रुतं २२ सुहृदामर्थकृच्छ्रेषु
युक्तं बुद्धिमता सदा समर्थेनोपसंदेष्टुं शाश्वतीं भूतिमिच्छता २३ इत्येवं परिपृष्टास्ते स्वं स्वं मतमत
न्द्रिता: सोपचारं तदा राममूचु: प्रियचिकीर्षव: २४ अज्ञातं नास्ति ते किंचित्त्रिषु लोकेषु राघव
आत्मानं पूजयन्राम पृच्छस्यस्मान्सुहृत्तया २५ त्वं हि सत्यव्रत: शूरो धार्मिको दृढविक्रम: परीक्ष्य॰
कारी स्मृतिमान्निसृष्टात्मा सुहृत्सु च २६ तस्मादेकैकशस्तावद्ब्रुवन्तु सचिवास्तव हेतुतो मति
संपन्ना: समर्थाश्च पुनस्तथा २७ ॥

एवकारं दर्शयति अज्ञातमिति आत्मानमस्माकमात्मानं सुहृत्तया सुहृद्भावप्रकाशेन न पूजयन्निमर्थ: यद्वा एवं वानरेष्वप्यंशं सुहृदि सात्मन: की
र्तिं दर्शयन्निमर्थ: २५ सुहृत्सु निसृष्टात्मा कृतविश्वास: सत्यव्रत: रक्षस्वपि शरणागतरक्षणव्रतपालक: २६ तव सचिवा हेतुतो युक्तं ब्रुवन्त्वि

सिविवि: २२
५७

९४ इत्युक्तेइति हनूमदादिभिर्मंत्रिभिरितिशेषः विभीषणपरीक्षाफलकंवचनं राघवायोगाद्दोषुवराजत्वाद्ग्रहतउवाच ३८ तत्कंपयवंशाकंपएव विश्वासनीयः
विश्वासप्रयुक्तव्यवहारं सहसानकर्तव्योपितशनैरित्यर्थः ३९ तत्रहेतुमाह भावमात्रे ४० तस्यतस्यगुणदोषपरीक्षणेनर्थानर्थौहितत्वेनिश्चित्यते।

इत्युक्ते राघवायाथमतिमानंगदोग्रतः विभीषणपरीक्षार्थमुवाचवचनंहरिः ३८ शत्रोःसकाशात्सं।
प्राप्तःसर्वथाशंक्यएवहि विश्वासयोग्यःसहसानकर्तव्योविभीषणः ३९ छादयित्वात्मभावंहिचरंति।
शठबुद्धयः प्रहरंतिचरंध्रेषुसोनर्थःसुमहान्भवेत् ४० अर्थानर्थौविनिश्चित्यव्यवसायंभजेतह गुण।
तःसंग्रहंकुर्याद्दोषतस्तुविसर्जयेत् ४१ यदिदोषोमहांस्तस्मिंस्त्यज्यतामविशंकितं गुणान्वा।
पिबहून्ज्ञात्वासंग्रहःक्रियतांनृप ४२ शरभस्त्वथनिश्चित्यसा
र्थंवचनमब्रवीत् क्षिप्रमस्मिन्नरव्याघ्रचारःप्रतिविधी
यतां ४३ ॥

तद्रूपं व्यवसायमुद्योगंभजेतेति हृदयसिद्ध कस्मि न्नतिकीदृशोव्यवसायस्तत्राह गुणइतिगुणान्भूप।
त्यक्तेनेत्यर्थः ४१ तदेवविवृणोतियदिदोषइति ४२ सार्थंसोपपत्तिकंचारोहतःप्रतिविधीयतांप्रेष्यतां ४३ ॥

प्रणिधायचारैःप्रेषयित्वासूक्ष्मबुद्धिनाचारेणचयथान्यायंपरीक्ष्यततःसंग्रहःकार्यः ५४ अदेशकाले स्वामिदेशंविहायपरिगृहदेशआगमनेनानुचि
तदेशआगतत्व स्वामिनःसंकटकालेतस्यहागमनेनोचितमाट्उचितकालआगतोऽतःशंक्यतां सर्वथाशंकाविषयत्वेनसागाहेयवायमितिभावः

प्रणिधायहिचारेणयथावत्सूक्ष्मबुद्धिना परीक्ष्यचततःकार्योयथान्यायंपरिग्रहः ५४ जां
ववांस्त्वथसंप्रेक्ष्यशास्त्रबुद्ध्याविचक्षणः वाक्यंविज्ञापयामासगुणवद्दोषवर्जितम् ५५ ब
द्धवैराच्चपापाच्चराक्षसेंद्राद्विभीषणः अदेशकालेसंप्राप्तःसर्वथाशंक्यतामयं ५६ ततोमैंद
स्तुसंप्रेक्ष्यनयापनयकोविदः वाक्यंवचनसंपन्नोबभाषेहेतुमत्तरं ५७ अनुजोनामतस्यैष
रावणस्यविभीषणः पृच्छ्यतांमधुरेणायंशनैर्नरपतीश्वर ५८ भावमस्यतुविज्ञायततस्तत
त्त्वंकरिष्यसि यदिदुष्टोनदुष्टोवाबुद्धिपूर्वंनरर्षभ ५९ ॥

५६ हेतुमत्तरंअतिशयेनहेतुमत् ५७ अनुजोनामेति नामेतिप्रसिद्धौ अतोयंमधुरेणसौम्यभावेनैवपृच्छ्यतांगच्छन्तमुद्वेनरावणस्याहृ
तोऽतमितिशेषः ५८ अस्यबुद्धिपूर्वकंदुष्टत्वामदुष्टत्वंवानिर्णीयततस्तत्तत्त्वंउचितंकर्मकरिष्यसि ५९ ॥

96 ग्रथ्यहनूमान्सुग्रीवोक्तंवध्यत्वंराजवचनेत्वात्तेनाविचारमूलकमित्यपेत गुणादिपरिग्रहस्याग्रहणमंगदादिवचोऽनुवादपूर्वकंहूषयन्नाह
नीमेवदोषाःभावनिर्णयस्याकारत्वाद्विलंबेनपरिग्रहएवयुक्तइत्याह ग्रथ्येतिसंस्कारसंपन्नःसकलशास्त्रज्ञानसंस्कारसंयुक्तः अस्मद्वाम
दर्भंग्रथ्यंवत् लघुमितिशाह मधुरंश्रवणमात्रेणसात्विकरं ५। समर्थंसकलशास्त्रार्थतत्वनिरूपणसमर्थंप्रतिष्ठापयितुं ५। वादान
न्तककौशलप्रकटनाद्धेतोः संघर्षात्स्वविवादितरस्पर्धावशात् नाधिकात्मग्रथिकात् ग्रथिकबुद्धिमत्वाभिमानात् कामतः वचनेच्छातः

ग्रथ्यसंस्कारसंपन्नोहनूमान्सचिवोत्तमः उवाचवचनंश्लक्ष्णमर्थवन्मधुरंलघु ५१ नभवंतमति
श्रेष्ठेसमर्थंवदतावरं प्रतिष्ठापयितुंशक्तोबृहस्पतिरपिब्रुवन् ५१ नवादान्नापिसंघर्षान्नाधि
क्यान्नचकामतः वक्ष्यामिवचनंराजन्यथार्थंरामगौरवात् ५२ अर्थानर्थनिमित्तंहियदुक्तंस।
चिवैस्तव तत्रदोषंप्रपश्यामिक्रियानह्युपपद्यते ५३ ॥

यदेवमतोयथार्थमेववक्ष्यामि गौरवानुरोधेनेत्यर्थः ५१ तत्राङ्गदादिवादमतंहूषयति अर्थेत्यादि अर्थानर्थनिमित्तंगुणदोषनिश्चयनिमित्तंवच।
सचिवैरंगदादिभिर्यदुक्तंतत्रदोषंग्रहणेनैवगुणंपश्यामि शंकितस्यपरीक्षणीयत्वेति यदुक्तंतद्युक्तमेवकिंत्वेवंनिश्चयस्तस्तत्रेरिदमनंतरं।
तदेवाह क्रियानह्युपपद्यते क्रियाऽनंतररूपा यद्वापरीक्षणरूपा 3.
क्रियदानींनोपपद्यतेइत्यर्थः ५३ ॥

रावा तदेवाह कृतेति नियोगमाहते तमाह्वयत स्मैहृतांतनिवेदनरूपनियोगं विनासामर्थ्यं दानोपादीनो विमर्शं बोद्धुं न शक्यते तदिंगितानयेति·
पुरी चैतत्राह सदसादयद्वि नियोगोपि राजसन्निधिश्रावणरूपं वृत्तांतप्रतिपादनात्तु नादानरूपविनियोगोपि दोषवानेव प्रतिभाति तस्मात्समर्थ्य द्रा
५१ गात्वदीयवृत्तांतं ज्ञात्वा भवत्समीपानयनमुचितमिति भावः ५४ तदिंगितरभमनमेतवापि किमिमा शक्यतत्त्वं तेदूषयति चारेति प्रणिहित·
97 मितिभावे निष्टाचारेभ्रेषणं युक्तमिति यदुक्तं तत्र समवितैःप्रारभादिभिस्तदपिनोपपद्यते इतिदोषः यतस्तत्र चारप्रेषणे कारणं नोपपद्यते तत्स्य·

कृतेनियोगात्सामर्थ्यमववोद्धुंनशक्यते सदसाविनियोगोपिदोषवान्प्रतिभातिमे ५४
चारप्रणिहितंयुक्तंयदुक्तंसचिवैस्तव ग्रंथस्यासंभवात्तत्रचारणंनोपपद्यते ५५ ग्रदेशका
लेसंग्रामस्यपंथयद्विभीषणः विवक्षात्तत्रमेस्तीयंतन्निवोधयथामति ५६ ॥

योजनंनास्ति कुतः ग्रंथस्यासंभवादेवतत्स्यासप्रयोजनंसंभवादेव ग्रंथंभावः असन्निहितः प्रकटवृत्तांतेजनतज्ञानानतस्प्रेषणं नतप्रेस्यसेप्रकटत
यास्ववृत्तांतवेदकइति ५५ अयतज्ञावववडक्तमदेशकालप्राप्तिरूपशोकास्यदस्वजपासिध्याहूषयति ग्रदेशेति ग्रयंविभीषणोःदेशकाले·
संग्रामइति यज्ञाववववतोक्तंतत्रतद्विषयेपप्रदेशःकालस्यपंथाभवतितथैवमेविवक्षास्तीसन्वयः ५६ ॥ ५१

98 तंविवक्षाविषयमाह पुरुषादिति पापात्पुरुषाद्रावणादुत्तमं पुरुषं त्वं प्राप्य बुद्ध्वा ध्यानि स्थितस्तथाद्वयोस्तयोर्दोषगुणावपि प्राप्य बुध्यानि स्थितस
यद्वत्पूर्वकालोचितमार्गमनेकृतं तस्यैव बुद्धितः स्पष्टं पुरुषादिमूर्धोक्तस्यैव विवरणं दौरात्म्यमिति परदारापहरणाद्रावणे दौरात्म्यं त्वयि वि
क्रमं च कल्पदेशावर्णकृत्वा च तः सागरीश्वरलिंगकृतवतो वालिनः पके नैव बाणेन त्वया हननात् दृष्टस्यैः ५७ अप्येनमाकार्येतद्वचनतज्ञाव

लो

पक्षे देशस्थकालस्थभवतीरूपयातथा पुरुषान्सरूषं प्राप्य तथा दोषगुणावपि ५७ दौरात्म्यं रावणे दृष्ट्वा वि-
क्रमं च तथान्यपि युक्तमार्गमनन्यत्र सह शांतस्य बुद्धितः ५८ अज्ञातरूपैः पुरुषैः स राजन्स्वच्छतामिति
यज्ञक्रियत्र मे प्रेत्य कोविदस्त्वि समीहिता ५९ ॥

दर्शनाभ्यामेव तत्तदीयगुणदोषावर्वगतत्वाविविनिश्चयमतं स्थिरीकर्तुं चाशेषणापदे दोषांतरमादाज्ञातेति अज्ञातकुलशीलप्रयोजनैः पुरुषैः सविभी-
षणाश्च स्वच्छतामितिय न्मेदेनोक्तमत्र मे मयासमीचिताम्यकपरीक्षिताकाचिन्मेदाधीरस्ति ५९ ॥

नावा कामेनबादं पृच्छ्यमानइति अज्ञातपुरुषेणाकोभवान्कुतआगत इतिकिमर्थमागतइत्यादि पृच्छ्यमानःपृष्टःस्वरूपज्ञानरहितोबुद्धिमान्पु-
श्रुती 99 रुषस्तद्वचःसहसाद्राक्विशंकेत नेमेज्ञानामिकेनायंप्रेषितःकिमर्थंपृच्छतीतिशंकाकुलएवभवतिकेवलंनतउत्तरंददातिकिंचित्
५

पृच्छ्यमानोविशंकेतसहसाबुद्धिमान्वचः त
त्रमित्रंप्रच्छ्येतमिथ्यापृष्टंसदागतं ८ ॥

यदितत्पृष्टःशनैर्ज्ञातंभवतितदासदागतंसदार्थमागतंमित्रंचेतदामिथ्यापृष्टंवृथापुनःपृष्टंसन्मित्रभावात्सद्भुतभिधेतकिमर्थमेवं
विचारयतिपुरुषःस्वभावेनेतिसत्वेस्नेहंभवति एवंचमित्रहानिरितिभावः ८ ॥ ५

100

किंचनस्य शक्तुत्वेनतदभिप्रायं स्वैरैः पिण्डैर्नैर्यत्स्याह अशक्तमिति परस्य शक्ताभावस्यान्तरेण सत्स्याकथ्ये मायेण वेनेज्ञातं मराक्य एव अज्ञातेन तदस्यैव।
दानात् शक्तुप्रदिनत्वेनज्ञाते शक्ततदस्यापि शंसनात् नन्वेवंजगतिवाशेषनैर्गुण्यसप्रसंगइति चेन्नबहुकालंतत्रस्थितोनखचैनस्तव्यवहारैस्तत्प्रसंगदर्शा
मर्षादिभिस्तुतस्यशक्तुमिश्रसज्ञानाय तत्प्रबलसंभावात् यदेवमतोन्तरेणस्वैरंभिन्नैर्नैर्गुण्यंप्रपञ्चतामितिप्राचीनःपाठः अन्तरेणव्यवहारमध्येभिन्नैः

अशक्तंसदसाराजनभावोवोढुंपरस्यैव अन्तरेणस्वैरंभिन्नैर्नैर्गुण्यंप्रपञ्चताभृशं ८१ ॥

स्वैरैर्विलक्षणाविलक्षणस्वैरैःकंटकनिभिन्नैर्गुण्यंसदसदसनत्वनिस्सृयंप्रपञ्चतां करुतांभवत्विवानित्तिशेषः तत्रवाक्यंतत्वेभीमाप्रवीणमेशनकथनं।
तामसेन अन्यथावनितिनिस्सृयतामिप्रायः अन्तःस्वभावैर्गीतैस्तैर्नैर्गुण्यंप्रपञ्चताभृशमितिपाठेःभृशमित्यर्थः स्वस्मिन्नैर्गुण्यंप्रपञ्चतांजननतापि
प्रशान्तःस्वभावैराणाताः असमार्थत्वेपिगूढाभिप्रायैर्मितिभाषितैःपरस्वभावोभिप्रायःसदसावेतनशक्यादत्यर्थः ८१ ॥

रावा नन्वत्वयैवप्रथमंपरीक्षितानिमित्तिचेन्मयापरीक्षितमेवेत्याह नत्वमेति दुष्टभावता वचनैश्चेत्यादिभिर्दुष्टांतःकरणेनानलक्ष्यते प्रसन्नवद
युटी नताच ९१ उक्तार्थमेवस्पष्टयोर्थयाम्यासः अशंकितमतिः निश्चितशरणगमनमतिः शमशरणगमनमेवममेष्टसाधनमितिसुप्रतिष्ठितचित्तः
५१ अतएवत्वमस्यःस्वभावएवमन्यायेपरिसर्पतिनशठोगूढविप्रियथीर्भूत्वादुष्टवाकदुष्टशकार्यदोषवती ९२ नत्वशठोप्येवंवक्ष्यतीत्याशंक्या
101

नत्वस्यब्रुवतोज्ञातलक्ष्यतेदुष्टभावना प्रसन्नंवदनंचापितस्मान्मेनास्तिसंशयः ९२ अशंकि
तमतिःस्वस्थोनशठःपरिसर्पति नवास्यदुष्टवागस्तितस्मान्मेनास्तिसंशयः ९३ आकारश्छा
द्यमानोपिनशक्योविनिगूहितुं बलाद्धिविवृणोत्येवभावमंतर्गतंनृणां ९४ ॥

हाकारइति आकारआंतरोभावः यावच्छकाछागमानोपिनसर्वात्मनानिगूहितुंशक्यःकुतस्तत्राह बलादिति भावंसाधुभावंच विवृणोत्ये
व अंतर्यामिदेवतेतिशेषःसाहि तथावचनादिप्रेरणयातंप्रकटीकरोतीत्यर्थः अस्यचिरेकरूपावादान्निर्दुष्टत्वनिर्णयनइतिभावः ९४ ५१

102

ननुदुष्टस्वभावस्यास्यात्रागमनेकिंप्रयोजनमित्याशंक्याहदेशकालोविभज्ञानेमेवेत्याह देशेति हेकार्यविदांवरास्येदमत्रागमनं।
रूपंकार्यंदेशकालोपपन्नमेव उक्तरीत्याकिंचेदृशंकार्यंप्रयोगेणाभिसंहितमनुष्ठानेनसंपादितंशास्वानेविपुलकफलंकुरुतेइत्य
र्थः ९५ एतदेवविवृणोति उद्योगमिति उद्योगंरावणवधविपर्ययंमिथ्यावृत्तंमिथ्याबलंगर्वितंपापवृत्तंचदृष्ट्वारावणंदर्पाधिकं।

देशकालोपपन्नंचकार्यंकार्यविदांवर सफलंकुरुतेक्षिप्रंप्रयोगेणाभिसंहितं ९५ उद्यो
गंतवसंप्रेक्ष्यमिथ्यावृत्तंचरावणं वालिनश्चवधंश्रुत्वासुग्रीवंचाभिषेचितम् ९६ राज्यं
प्रार्थयमानस्तुबुद्धिपूर्वमिहागतः एतावत्तुपुरस्कृत्यविद्यतेतस्यसंग्रहः ९७ यथाशक्ति
मयोक्तंतुराक्षसस्यार्जवंप्रति प्रमाणंत्वंहिशेषस्यश्रुत्वाबुद्धिमतांवर ९८ इतिश्रीरामा
भिरामेश्रीरामायणतिलकेवाल्मीकीययुद्धकाण्डेसप्तदशःसर्गः १७ ॥

बलवालिनंहतंश्रुत्वाबुद्धिपूर्वं वालिवदेवरावणंहनिष्यतिसुग्रीववदेममपिराज्यंदास्यतिशरणागतवत्सलःसर्वथामांरक्षिष्यति इति
बुद्धिपूर्वं उपसंहरति एतावदिति ९७ मयाराक्षसस्यार्जवमार्दिष्यत्वंप्रतियथाशक्त्युक्तमधिकंवक्तुमयुक्तमिति श्रुत्वाशेषस्यकृत्यस्येति
शेषेत्वमेवप्रमाणम् ९८ इत्यमानःकतकटीका १८ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेसप्तदशःसर्गः १७ ॥

रा॰वा॰ वायुसुतस्य वचनमिति शेषः कृतवान्सकलगुणानुवर्णनवान् आत्मनिस्थितं स्वचित्तस्थितं स्वचित्तस्थितार्थप्रतिपादकमिति यावत् १ ममापि च
यु॰टी॰ वद्भ्यो विवक्षा विभीषणं प्रति विदितविवक्षा नास्ति न तत्सर्वं मद्विवक्षितं मम श्रेयसि स्थितैर्भवद्भिः श्रोतुं श्रवणसन्निहितं कर्तुमिच्छामि इय
५२ सूक्तिः सर्वस्वतन्त्रमतिनिक्षेपक स्वमतश्रवणेन सुग्रीवादीनां व्याकुलचित्तानामाभवदिति तेषामनुपरिपालनाय २ तत्रादौ दोषोक्तिः पूर्व
103 मयात्र वक्तुं कोदनुमता निर्दोषतोक्तिः पूर्वग्रन्थान्तवशुक्तं भगवांस्त्वत्र सुग्रीवाद्युक्तं दुष्प्रहारिमगीकृत्य परिणामतत्त्वस्यापय
ति मित्रेति शरणागतत्वे इति प्रसन्नवचनानुमित्रमित्रभावेन मित्रत्वेन संप्राप्तं प्रतीक्षिप्य भावेन प्राप्तमपत्तिमिव कथंचन

चि अथ रामः प्रसन्नात्मा श्रुत्वा वायुसुतस्य ह प्रत्यभाषत दुर्धर्षः श्रुतवानात्मनि स्थितं १ ममापि च
विवक्षास्ति काचित्प्रति विभीषणं श्रोतुमिच्छामि तत्सर्वं भवद्भिः श्रेयसि स्थितैः २ मित्रभावे
न संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन दोषो यद्यपि तस्य स्यात्सतामेतदगर्हितम् ३ ॥

सर्वदेशकालावस्थास्वपि न त्यजेयं भवद्भिरंधप्रहारमिथ्याविभीषिकाभीतानामिति शेषः ननु शत्रुपक्षत्वेन दुष्टं कथमेनं संस्पृशीम
शा इह दोष इति वस्तुतस्तस्यादोष एव नास्ति शत्रुपक्षत्वेपि नेतोभीतत्वात् शरणागतत्वात् यद्यप्यस्य दोषो भवदुक्तस्तदति वि
रुद्धः स्यात् तथापि तेनेनं त्यजेयमिति संबंधः यद्यपि दुष्टजनपरिग्रहः शिष्टगर्हितस्तथापि वध्यशरणागतप्रतिश्रयच्छेदी नैवमादि शा
स्त्रात् शरणागतदुष्टपरिग्रहणं सतामगर्हितं सज्जनमित्यर्थः ३ ॥ ५२

104

गादिनत्वमेवज्ञापयितुं सुग्रीवः शरणागतविषयेस्वविवक्षितं दोषं विभीषणे कथयति सुग्रीव इति सुभाषं वृत्तनूषततोविमर्शनेनतंसुमतरेशु
गुरुकृतदोषादप्यधिकोपः समर्थनरापरित्यागात्स्वेदेतुभक्तोदोषास्त्वमतिपादकं ४ सएषजनीचरः दुष्टो वाप्यदुष्टो वाग्रहदोषयुक्तो वाप्यदुष्टो वानदहि
तो वा न वाप्यसौ ग्राह्यः किं नैव ग्राह्यः कृतघ्नत्वादित्याह ईदृशमिति प्रबलशत्रुग्रस्तरूपं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेदत्यजत ५ तस्मा

सुग्रीवस्तद्वचस्तस्य वाक्यमाभाष्य च विमृश्य च ततः शुभतरं वाक्यमुवाच हरिपुङ्गवः ४ सुदु
ष्टो वाप्यदुष्टो वा किमेष रजनीचर ईदृशं व्यसनं प्राप्तं भ्रातरं यः परित्यजेत् ५ को नाम स
भवेत्तस्य यमेष न परित्यजेत् वानराधिपतेर्वाक्यं श्रुत्वा सर्वानुदीक्ष्य तु ६ ईषदुत्स्मयमा
नस्तु लक्ष्मणं पुण्यलक्षणं इति होवाच काकुत्स्थो वाक्यं सत्यपराक्रमः ७ ॥

को नाम स भवेत्तस्य यमेष संकटे न परित्यजेत् तस्मादस्मानपि संकटे सत्यमेव विस्रम्भघाति कृतघ्नत्वादित्यर्थः सर्वानुदीक्ष्य सुग्रीवस्यो
रस्कदर्शनबालत्वसामर्थ्यं सर्वहरीननुभाव्य तथा लक्ष्मणमुद्वीक्ष्य ईषदुत्स्मयमानः वक्तृत्वेन महत्तापरिज्ञानाभावाप्येतदेवं समतसि
तितीषद्धासं कृत्वेत्यर्थः इति होवाच ८ सुग्रीवैवमनस्यपरिहाराय तद्वाक्यप्रशंसापूर्वकमाह सुनधीत्येति ७ ॥

रावा हरीश्वरोयदुवाचेदृशंबहुशेवायदिनेनशास्त्राध्ययनरहितेनचनवक्तंशक्यं ८ अथैतदुपपत्तिमकिंचिदितीत्याह अस्तीति अत्रआत्
युटी परिसाहपदोषाद्भावेनापिसर्वराजसुप्रत्यक्षप्रमत्त लौकिकमेतत्ततः सर्वलोकप्रसिद्धंविषयतेमामंप्रतिभातिचतत्सहत्मतरंकिंचि
५३ दर्थरूपमस्ति ९ तदेथंरूपप्रतिपादयितेनतदुपयुक्तांलोकस्थितिमाह अमित्राइति राज्ञाममित्राः शत्रवोद्विधाकीर्तिताः तत्कुलीना

105

अनधीत्यचशास्त्राणिवृद्धाननुपसेव्यच नशक्यमीदृशंवक्तंयदुवाचहरीश्वरः ८ अस्तिसू
क्ष्मतरंकिंचिद्यथाऽप्रतिभातिमा प्रत्यक्षंलौकिकंचापिवर्ततेसर्वराजसु ९ अमित्रास्तत्कुली
नाश्चप्रातिदेश्याश्चकीर्तिताः व्यसनेषुप्रहर्तारस्तस्मा[द]दयमिहागतः १० ॥

नातयः प्रातिदेश्याः आसन्नदेशवासिनश्चेति तद्विद्विधाअपि स्वविरोधिज्ञाते स्वविरोधिनआसन्नदेशवर्तिनश्चव्यसनेषुअर्थात्मि
कादिविप्रकारकष्टेषुतत्सप्रहर्तारोभवंतीतिप्रसिद्धं अस्तुकिंततस्तत्राह तस्मादिति तस्मादिति नानाप्रकारस्वपीडाप्रहर्तृत्वज्ञाता
तिमयात्स्वत्राणार्थमिहागतः तस्मात्यसनप्रहर्तृत्वंज्ञातित्वात्समनिनेरावणप्रहतेमयविभीषणाइहागतइत्यर्थः १० ॥ ॥ ५३

106

अथशत्रुतासंयोजनकमपिनज्ञातित्वमात्रं किंतुपरस्परानिष्टचिंतायुक्तत्वमित्याह अपापाइति अपापाःपरस्पराऽनिष्टचिंतारहिताः
धर्ममार्गेणपरस्परहितैषिणःस्वतत्कुलीनान्ज्ञातयोयेतेस्वकान्मानयंतिएषउक्तोऽर्थःप्रायोवाङ्लेननलोकेउपलभ्यते नवेङ्गानां
नशोभनोपिहितैष्यपिज्ञातिःश्रकलीयएवमहत्तरराज्यैश्वर्यलोभसंभवात् उपजापवशादनिष्टचिंताया भरमात्रोदोह इत्वाद्युपवे

अपापास्तत्कुलीनांश्चमानयंतिस्वकानहितान् एषश्रायोनवेङ्गानांशंकणीयस्तथोभनः १
यस्तुदोषस्त्वयाप्रोक्तोह्यादानेरिवलस्यच तत्रतेकीर्तयिष्यामियथापाप्तमिदंशृणु २

स्तस्तांश्चकितरावणतोऽनिष्टसंभाव्यंतमक्राप्यमागतः किंचयोहिंसार्थमभिक्रांतंहंतिमन्युस्तमृच्छति तस्मिन्दोषस्तायसंतवोक्तं
रावणनाशार्थमागमनेऽप्यस्तनदोषसंभावः १ एवंभ्रातृसंगदोषंपरिहृत्यःपूर्वंपरिग्रहेरथप्रहारदोषउक्तस्तंनन्वेपरिहर
ति यइति अखिलस्यशत्रुपक्षस्यादानेपरिग्रहेयोदोषोरत्नप्रहारश्रपोदोषउक्तस्तद्विषयंयथाप्राप्तंयथान्यायंत्वंकीर्तयिष्या

[illegible] ८

रावा
युटी
५५
107

तदेवाह नेति वयं ननु कुलीनाः ज्ञातयः ज्ञातातिदेयशाश्च नभवामः अतोस्मदाम्यजिघृक्षाभावान्नास्मत्प्रहारोनैतनकार्यः किंतु
निजराज्यमेव स्वज्ञातिनिरासमसम्बन्धोवैनसंपादयतोस्तीति तदाह राज्यकांक्षीति अतोनोपजीव्यविरोधकरिष्यति ननुमरावैस्ततः

नवयंतत्कुलीनाश्चराज्यकांक्षीचरावणः
पंडिताहिभविष्यंतितस्माद्ग्राह्योविभीषणः
१३

प्रधानत्वात् रावणैः कथमेवंविचारकरणमतआह पंडिताइति पर्यालोचनपूर्वमनुष्ठेयनिश्चयसमर्थाः पंडितास्तु सर्वत्रभविष्यंत्ये
व एवंचैकजन्मत्वेपि यथाकुंभकर्णादिनिनामसः रावणभ्रातिराजसः एवंमयमितिस्वाविन्त्वैवंविचारशीलः इतिभावः उपसंहरति न

युद्ध
५५

108 उक्तं देवऋतुवादप्रवैर्विंशायत्नमृणसंहरन्ति अथान्याग्राइति सार्थेन तज्ज्ञातयोऽख्यग्राः अनाकुलाः निश्चयवर्तत इति यावत् प्रहस्ताः अग्नेर्मसेनत्वष्टा
अग्नेर्मोऽग्राश्चसंगताः परस्परमिलिता भविष्यन्ति इति सर्वलोकप्रसिद्धं तेभ्योऽमेत उक्तविपरीता इति प्रागुक्तरीत्या पापमूलराक्षसलोभा।
दिना भेदं गमिष्यन्ति ततोनन्तरमस्य ज्ञातिवर्गस्य पक्षलोकप्रसिद्धः रणादो अग्रहत्स्वपक्षो लाइलोभवति अग्नेर्मसमास्याप्यतो भयं वा

अथ्य ग्रामप्रहस्ताख्येन भविष्यन्ति सेनताः
रणादम्भमहानेषोऽग्नेर्मस्य भयमागते
इति भेदं गमिष्यन्ति तस्मात्त्वामेव विभीषणः
१४

गते भवतीति लोकस्थितिर्यतस्तस्मात् अयमेतावत्कालमनपगतसोऽभूत्रोऽपि केनचिन्निमित्तेन नाद्य शाम्यतेऽरः शरणमागतोऽयं।
तदेवेति कतकव्याख्या तीर्थस्तु नेषत्ततोऽस्येति पठित्वा अस्यभीतस्यैव महाननर्थानादः अयं तेन सत्ता बलवतो रावणात् अस्य
विभीषणस्य भयमागतमिति आत्माज्ञाणार्थमागतः परित्राणाय एवमर्थः इति रेते रामवदेव व्याख्येयमितरत् १४

रावा नतु भरतादिरूपेण दोषादर्शनात् भ्रातृमीदृशभेदासंभवोनस्यादत नसर्वेइति राज्यादीच्छयापि नसौभ्रात्राभावो भरताद्येन परमङ्कुर
युद्धी तेन पितृदत्त राज्यस्यागात् लक्ष्मणादेस्तु तदर्थमस्यानतदुक्तिः मद्विधा वा पुत्राः सदा लिङ्गयापितृवाक्यालंघनरहिताः सुहृदोवा
५५ 109 भवद्विधा सकामपि सर्वमोक्ष सर्वकारेण सर्वबलेन सर्वयत्नेन च मित्रकार्यसाधकः सुहृत्सरमतुलेभः इतिभावः श्रुत्रभूता

न सर्वे भ्रातरस्तात भवन्ति भरतोपमाः मद्विधा वा पितुः पुत्राः सुहृदो वा भवद्विधाः १५ ए
वमुक्तस्तु रामेण सुग्रीवः सहलक्ष्मणः उत्थायेदं महाप्राज्ञः प्रणतो वाक्यमब्रवीत् १६ रा
वणेन प्रणिहितं तमवेहि निशाचरः तस्याहं निग्रहं मन्ये क्षमं क्षमवतां वर १७

र्थेकथनं दृष्ट्वा ज्ञात्वा प्रशंसा दोषो भगवतः स्वगुणविक्रिया दोषो नास्ति भक्तार्थे संशानस्य स्यागीत्याशयेनाह इमिदं श्रुत्वेः १५ एवं
मायतो विभीषणस्याग्राह्यत्वे प्रतिपादितेपि प्रीत्यतिशयेनानिष्टासंभावनयास्वमतमेव सम्यगीत्याशयेनाह एवमिति सहलक्ष्म
णाशयेनेनोभयोरैकमत्यं दर्शितं उत्थायप्रणतश्चान्वयः १६ प्रणिहितमेवेहि ननु वैरस्यादागतमित्यर्थः तद्वाक्यविश्वासस्यमित्याश यः ५५ ७

110

उक्तमेवाह जिह्मयेति कुटिलयेत्यर्थः विश्वस्तेमयीमुक्तिः स्वव्यसनादपिस्वाश्रितव्यसनमरुंतुदमितिमत्वेतिबोध्यं १८ ताहृप्याल्लु
लक्ष्मणेत्वेह रावणभ्रातृत्व १९ मौनमुपागमत् त्रिवाचोक्तंमतोधिकंप्रभोनवक्तव्यमितिभावः येनेतिशेषः २० विमृश्यचेत्

राक्षसोजिह्मयाबुध्यासंदिष्टोयमिहागतः प्रहर्तुंत्वयिविश्वस्तेविश्वस्तेमयिवानघ १८
लक्ष्मणेवामहावाहोसवध्यःसचिवैःसह रावणस्यनृशंसस्यभ्राताह्येषविभीषणः १९
एवमुक्त्वारघुश्रेष्ठंसुग्रीवोवाहिनीपतिः वाक्यज्ञोवाक्यकुशलंततोमौनमुपागमत् २०
सुग्रीवस्यतुतद्वाक्यंरामःश्रुत्वाविमृश्यच ततःशुभतरंवाक्यमुवाचहरिपुंगवं २१ सु
दुष्टोवाप्यदुष्टोवाकिमेषरजनीचरः सूक्ष्ममप्यहितंकर्तुंममशक्तःकथंचन २२ पि
शाचान्दानवान्यक्षान्पृथिव्यांचैवराक्षसान् अंगुल्यग्रेणतान्हन्यामिच्छन्हरिगणेश्वर २३

प्रभ्रहारदोषःसंतिसंभवेप्यस्मास्वकिंचित्करइतिविचार्य २१ तमेवनिश्चयंदर्शयति सुदुष्टइति सएषदुष्टोदुष्टोवाकथंचिदस्तु
शुष्टापिममसूक्ष्ममप्यहितंकर्तुंकथंचनकथमपिशक्तःकिंनकथमपिशक्तइत्यर्थः २२ कुतइत्यत्रापरिमेयनिजशक्तिंतत्त्वोक्ति
प्रतिदृढमाह पिशाचानिति २३ ॥

रा०वा अंगुल्यग्रेण एकांगुल्यग्रमात्रेणापि अनेन संकल्पसिद्धिरेश्वर्यं विद्धमुक्तं यद्येवंमसदादिसंग्राहोऽयं पक्षस्तत्राहच्छ्त्रिनिस्वस्यनिशति
युद्ध शायमहिमानज्ञाविकब्रह्मभावप्रकटीकर्तुमिच्छन्यदिस्यानदानयेवक्रूर्यो संप्रतित्वदेवभावोयेननिजविलासेरपोषरवच्छन्नमस्य
५९ ॥। येवदनमितिनमरिपालनायस्वदिव्यभावस्वशक्तैवानथांप्यामानुष्यमर्यादायांस्थित्वात्तद्भावप्रकटनायेवसीताविवियोगमयुक्तेया
वदनवतभवाहंरणमहायमलनं वस्ततोनस्यातिरिक्तमहायातरायेतामम मनुष्याणांसमारमर्यादाज्ञायने तद्यवद्धारफलमि

श्रूयतेहिकपोतेनशत्रुःशरणमागतः अर्चितश्चयथान्यायंस्वैश्चमांसैर्निमंत्रितः २४ ॥

तिभावः एवंरथप्रहारभीतिंहरीकुर्वन्परणागतरक्षणंरसोऽयमंशतिकपोताख्यानेनदर्शयति श्रूयतेहीति भार्याहर्तेत्वा
त्कपोतशत्रुर्व्याधः शरणंस्वस्वनिवासभूतवृक्षमागतः यथान्यायमर्चितोऽग्नानयशीतनिवारणाद्युपचारैर्यथोचितं।
पूजितः स्वैर्मांसैर्निमंत्रितोभोजनार्थंप्रार्थितः २४ ॥

112 एवं वैरीमासहितो सोपि तिर्यग्जन्मा स्वभार्यापहर्तारं शरणमागतं प्रतिजग्राह नो वेदितवानिति स्मर्यते किं पुनर्मद्विधो जनः सकलधर्मरहस्यवेत्ता।
तत्प्रियो भक्तापकारे शरणमागतं प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः शरणागतस्त्वकायवाक्व्यापारैः संदिग्धमेवेत्याशयः २५ ननु त्वयैव धर्मदर्शनाद्धर्मो
न धिक्कृतः कपोतचेष्टा कथं धर्मप्रमाणं स्यादतो विधिमपि दर्शयति ऋषेरिति तदीयगाथायां प्रमाणप्रदर्शनाय सत्यवादिनः त्यक्ता निश्चिषि

सहितं प्रतिजग्राह भार्याहर्तारमागतं कपोतो वानरश्रेष्ठ किं पुनर्मद्विधो जनः २५ ऋषेः
कण्वस्य पुत्रेण कंडुना परमर्षिणा शृणु गाथां पुरा गीतां धर्मिष्ठां सत्यवादिनः २६ बद्धां
जलिपुटं दीनं याचंतं शरणागतं न हन्यादानृशंस्यार्थमपि शत्रुं परंतप। २७ आर्तो वा
यदि वा दृप्तः परेषां शरणागतः अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना २८ ॥

येषणस्य सुतानि सत्यवादिना अबाधितार्थप्रतिपादनवतेन अनपवर्गीन गाथा धर्मिष्ठा धर्मपरेत्यर्थः २६ तां गाथामाह बद्धांजलिमिति . ५८
याचंतं शरणमित्यर्थः आनृशंस्यार्थमघातकत्वसिध्यर्थं आश्रितरक्षणरूपपरमधर्मपालनार्थं वा २७ आर्तो वा दृप्तो वेति गुणदो
षौदासीन्यपरं वचनं परेषां शत्रूणां भयाच्छरणागतो अरिरपि पूर्वं कृतवैरोपि कृतात्मना धर्मशास्त्रविदितविवेचन शरणमुपरित्यज्यापि रक्षणीय [illegible]

रावा तथाकरणोपायमाह तस्यधर्मस्मृतिस्तत्वबोधनाय सचेदिति केनापिशरणागतयाचितःशत्रोःभयात्ततदुष्टात्तच्छत्रोः सकाशात्तस्मा।
युद्ध दाभयतुल्येदृपततोहेतोःमोहात्कार्येतरपारवश्याज्जनितविस्मृतेःकामाद्वा तच्छत्रुसकाशातःकिंचित्फललोभेनवाःस्वयाशक्त्याऽस्वसा
५० 113 मर्थ्येनसहायसंपादनेनस्वद्रव्यदानादिनावा यथान्यायंनरक्षेन्निचेच्छरणागतमितिशेषः तदातत्पापंअरक्षितस्यशरणागतस्यपापं
प्राप्नोतीतिशेषः तथालोकगर्हितं भावेनिष्ठालोकनिंदांचप्राप्नोति २९ नकेवलमेवदेवसुकृतनसर्वसुकृतापहारंचप्राप्नो।

सचेद्भयाद्वामोहाद्वाकामाद्वापिनरक्षति स्वयाशक्त्यायथान्यायंतत्पापंलोकगर्हितम् २९
विनष्टःपश्यतस्तस्यरक्षिणःशरणंगतः आदायसुकृतंतस्यसर्वंगच्छेदरक्षितः ३० एवंदोषोम
हानत्रप्रपन्नानामरक्षणे अस्वर्ग्यंचायशस्यंचबलवीर्यविनाशनं ३१ ॥

तीत्याह विनष्टइतियःशरणागतोरक्षितोविनष्टःस्यात्सपश्यतस्तस्यरक्षिणः रक्षार्थंहूतस्यसमर्थस्यैवतस्यरक्षिणःसर्वंसु।
कृतमादायागच्छेत् ३० एवंदनाकउगाथाः अथरामवाक्यं एवमिति अत्रतस्यदारक्षणंअस्वर्ग्यंस्वर्गप्रतिबंधकं बलवीर्यविना
शनंतपोबलंजयद्वीर्यंनिग्रहानुग्रहसामर्थ्यंतद्विनाशकमित्यर्थः ३१ ॥ ५०

यदेवमतः करिष्यामीत्यादिनावचनं शरणागतरक्षणपरं धर्मिष्ठं मनकृतासंबंधेनातिपापयितधर्मवत् युतोऽपकाले स्वर्ग्यं स्वर्गजनकं ३२
114 किंच परमकारुणिकस्य मम सर्वभूताभयदानरूपः कश्चित्संकल्पोऽस्तीत्याह सकृदिति सर्वभूतेभ्य इति पंचमी चतुर्थ्यर्थे विभक्तिश्शक्ति
मत्तोऽभयं ददामि अत्र वर्तमानप्रयोगेन नित्यत्वमाहनधर्मत्वभयदानस्य चोत्पत्तेतत एवाह एतन्मम व्रतमिति नियमपरिगृहीतो॥
नियमनियमप्रतिष्ठितोऽस्म्यहमित्यर्थः अत्र तात्कालिकमात्यन्तिकं चेत्युभयविधमप्यभयं दानं प्रतिज्ञायते तत्रात्यन्तिकं संसारभयापह

करिष्यामि यथार्थं तु कंडोर्वचनमुत्तमम् धर्मिष्ठं च यशस्यं च स्वर्ग्यं स्यात्तु फलोदये ३२
सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ३३ ॥

तिरूपं द्वितीयं तरावणादिनामित्यं तेभ्यस्सभयनिवृत्तिरूपं इदं चोत्पादितरहनिमित्तकाभयदानस्याप्युपलक्षणं नन्वेवं सर्वेभ्यस्यापि
तत्वनिर्निमित्ताभयदाने त्वैषम्यनैर्घृण्यादिदोषप्रसंगस्तत्राह सकृदिति अनेनोभयविधाभयदानस्य साधनमुपदिश्यते सकृन्नप
कैवल्यहताप्रपन्नायेत्यर्थः सकृदिति मते प्रतिपन्नो प्रकर्षश्च निरंतरत्वं सातत्यासमसादिवाक्यनज्ञमाभगवतः स्वात्मानेन
प्रतिपत्तिः स्वयं चज्ञानीत्वात्मैव मम मतः इति गीतोक्तः स्वयमेवात्यंतिकाभयदानपात्रं द्वितीयायाभयदानसाधनमाह ॥

रावा दानपात्रे द्वितीयायाभ्यंयदानसाधनमाह नवास्मीतिचवयाचतेइति औपाधिकभेदमवलंब्यतवाहंसेवकःत्वमेस्वामी अहंशी
युद्धे ष्यस्त्वंगुरुरहंदासस्त्वंस्वामीकइत्येवमुपासनांकुर्वतोद्वितीयाभयंभवतीतिभावेनावश्यंप्राप्तभयमपिसर्वेभ्यस्तेभ्योयथाभयंनभवतितथा
५८ 115 पश्चामीतिमेव्रतमित्यर्थः अनयाभूतेभ्यस्तुनपश्चामीतिननैघृणादिदोषप्रसंगइतिभावः ३३ अथापरिग्राह्यत्वादिनंसुग्रीवमे

आनयैनंहरिश्रेष्ठदत्तमस्याभयंमया विभीषणोवासुग्रीवयदिवारावणःस्वयं ३४ रामस्यतु
वचःश्रुत्वासुग्रीवःप्लवगेश्वरः प्रत्यभाषतकाकुत्स्थंसौहार्देनाभिपूरितः ३५ किमत्रचित्रं
धर्मज्ञलोकनाथशिखामणे यत्त्वमार्यंप्रभाषेथाःसत्त्ववान्सत्पथेस्थितः ३६ ॥

वलीन्परिग्राह्यत्वांगीकारयित्वातमेवतदानयनायप्रेषयति आनयेति अस्यवाक्यस्यायाभ्यंसुस्पष्टंशरणागतस्ययदिवारावणइति
कामरूपयःकारांतरावष्टंभयामितिशेषः ३४ अथसुग्रीवोविस्मयपरवशआह किमत्रेति धर्मज्ञशरणागतरक्षणधर्मरहस्य
ज्ञपलोकनाथानांशिखामणेआर्यमत्वावानसत्त्वेकनिष्ठत्वमार्यंकल्याणंप्रभाषेथाः इतियत्तत्रकिंचित्रं ३६ ५८

116 ममांतरात्मापिविभीषणंशुद्धंवेत्तितडाकाश्रवणादितिभावः किंचपरमचतुरेणहनूमताभावरूपादनुमानाच्चसर्वतःसुपरीक्षितातस्वायं·
तस्मात् ३० हरीश्वरेणाभिहितंसमानीयाविभीषणइतिवोधितेपतत्रिराजेनतदानीतेनोपदिष्टेनेत्यर्थः ३१ ग्रथितिमिमानःकतक ।
श्रमार्षेरामायणेयुद्धकांडेअष्टादशःसर्गः १८ सत्रतोभक्तिश्रवणःभूमिमवलोकयनत्अवरोहणापेतिभावः १ हृष्टश्चभिनमतला।

ममवाप्यंतरात्मायंशुद्धंवेत्तिविभीषणं अनुमानाच्चभावाच्चसर्वतःसुपरीक्षितः ३० ता·
स्मात्क्षिप्रंसहास्माभिस्तुल्योभवतुराघव विभीषणोमहाप्राज्ञःसखित्वंचाभ्युपैतुनः ३१
ततस्तुसुग्रीववचोनिशम्यतद्धरीश्वरेणाभिहितंनरेश्वरः विभीषणेनाशुजगामसंगमं
पतत्रिराजेनयथापुरंदरः ३२ इत्यार्षेरामायणेसर्गः १८ राघवेणाभयेदत्तेसंनतोरावणा
नुजः विभीषणोमहाप्राज्ञोभूमिंसमवलोकयन् १ खात्पपातावनिंहृष्टोभक्तैरनुचरैः
सह सतुरामस्यधर्मात्मानिपपातविभीषणः २ पादयोर्निपपातार्थचतुर्भिःसहराक्षसैः
तदैः अब्रवीच्चतदावाक्यंरामंप्रतिविभीषणः ३ धर्मयुक्तंचयुक्तंचसांप्रतंसंप्रहर्षणं

भवेंतमर्थंभेतावंतेयथापरिणताः

प्रकृतिगोचरमाश्रयिंतेतस्त्वमस्माकमितिः

भजन्तितप्रीतियुक्तःरामस्यनिपपातपादयोरित्यन्वयः २ सर्वमेकस्यैवपादपतनमुक्त्वाअंतेत्रिभिःसहितस्यतदाहपादयोरितिपादयोर्निप
पातसनेनशरणागतधर्मकथनं ३ युक्तिंयुक्तिंसांप्रतंसंप्रहर्षणंतत्कालसंतोषकरणं ४ सर्वभूतानांशरण्यमितस्यनेन

रावा
युद्धी
५९ 117

स्वस्यरामेभगवदवतारत्वागमःसूचितः ५ मेरामंचभगवद्धन्तमिमंमत्वासवज्ञातेनरामेणरावणंवधंकरिष्यसेवेतिनिश्चितमिति
गम्यते ८ पिबन्निवचक्षुर्भ्यांरागवंस्नेहसावलोकयन्निव ७ ५ शाक्रप्रतिबलःशाक्रबलसदृशबलवान् ९ वङ्गौधारूपमंग।

परित्यक्तामयालंकामित्राणिचधनानिच ५ भवद्गतंहिमेराज्यंजीवितंचसुखानिच तः
स्यतद्वचनंश्रुत्वारामोवचनमब्रवीत् ८ वचसासान्त्वयित्वैनंलोचनाभ्यांपिबन्निव आख्या
हिममतत्त्वेनराक्षसानांबलाबलं ७ एवमुक्तस्तदारक्षोरामेणाक्लिष्टकर्मणा रावणस्यबले
सर्वमाख्यातुमुपचक्रमे ८ अवध्यःसर्वभूतानांगंधर्वोरगपक्षिणां राजपुत्रदशग्रीवोवर।
दानात्स्वयंभुवः ९ रावणानंतरोभ्राताममज्येष्ठश्चवीर्यवान् कुंभकर्णोमहातेजाःश।
क्रप्रतिबलोयुधि १० रामसेनापतिस्तस्यप्रहस्तोयदितेश्रुतः कैलासेयेनसमरेमणिभ।
द्रःपराजितः ११ बद्धगोधांगुलित्राणश्चावध्यकवचोयुधि धनुरादाययस्तिष्ठन्नदृश्योभवती
न्द्रजित् १२ संग्रामेसुमहद्व्यूहेतर्पयित्वाहुताशनं अन्तर्धानगतःश्रीमानिन्द्रजिद्धन्तिराघव १३

लित्राणंयेनसःगोधाश्मावात्वावारणं अदृश्योभवतियुद्धेऽतिशेषः ॥ तस्वादृसंग्रामेइति सुमहद्व्यूहउचितबलसंनिवेशाव ५९

अनीकपाः उपसेनापतयः दशकोटिसहस्राणि संतीति शेषः इदं च प्रधानरावणविवक्षया १५ ते लोकपालाः १६ कर्मापदानानि युद्धकर्माणि वर्णितशौर्याणि तान्यहमेवगच्छाम्येव न तु तानि मयि प्रभविष्यन्तीति भावः १८ तदुक्तं भवद्भिस्तच्च मे राज्ञामिति तदवश्यं संपादयिष्यामीति

महोदरमहापार्श्वौ राक्षसः कम्पनः अनीकपास्तु तस्यैते लोकपालसमा युधि १४
दशकोटिसहस्राणि रक्षसां कामरूपिणां मांसशोणितभक्षाणां लङ्कापुरनिवासिनां १५
स तैस्तु सहितो राजा लोकपालानयोधयत् सह देवैस्तु ते भग्ना रावणेन दुरात्मना १६ विभी-
षणस्य तु वचनं श्रुत्वा रघुसत्तम अन्वीक्ष्य मनसा सर्वमिदं वचनमब्रवीत् १७ यानि क-
र्मापदानानि रावणस्य विभीषण आख्यातानि च तत्त्वेन ह्यवगच्छामि तान्यहं १८ अहं ह-
त्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सहात्मजं राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतच्छृणोतु मे १९ रसातलं
वा प्रविशेत्पातालं वापि रावणः पितामहसकाशं वा न मे जीवन्विमोक्ष्यते २० अहत्वा
रावणं संख्ये सपुत्रजनबान्धवं अयोध्यां न प्रवेक्ष्यामि त्रिभिस्तैर्भ्रातृभिः शपे २१ ॥

प्रतिजानीते अहमिति १९ रसातलं भूसन्निहिताधोलोकं पातालं अधोलोकावधिभूतं लोके मे मे मत्तः २० २१ ॥ ॥ ॥

रावा अथविभीषणोरामस्यस्वार्थसाधनप्रतिज्ञांकृत्वास्वयमपिरामकार्यसाधनंप्रतिजानीते शिरसेति २२ सोयंमाहाराष्ट्रवादिनीरावणावा
युद्ध हिणी २३ परिष्वज्यतेनेनमित्रत्वेनपरिग्रहणंसूचितं २४ प्रवृत्तकुशःसंतोषात्किलिकिलामकुर्वन् २७ वानराणांसैन्यैःपरिवृताःकथं
१ 119

कृत्वातद्वचनंतस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः शिरसावंद्यधर्मात्मावक्तुमेवप्रचक्रमे २१ रा
क्षसानांवधेसाह्यंलंकायाश्चप्रधर्षणे करिष्यामियथाप्राणंप्रवेक्ष्यामिचवाहिनी २२ इ
तिब्रुवाणरामस्तुपरिष्वज्यविभीषणं अब्रवील्लक्ष्मणंप्रीतःसमुद्राज्जलमानय २४ तेनचे
ममहाप्राज्ञमभिषिंचविभीषणं मध्येवानरमुख्यानांराजानंराजशासनात् २६ तत्प्रसादे
तरामस्यहृष्टाःसद्यःप्लवंगमाः कथंसागरमक्षोभ्यंतरामवरुणालयं २९ अब्रवीद्धनूमा
श्चसुग्रीवश्चविभीषणः प्रचकृशमहात्मानंसाधुसाधिचाब्रुवन् २८ सैन्यःपरिवृताःसर्वे
वानराणांमहौजसां उपायैरभिगच्छामयथानदनदीपतिं २९ तरामतरसासर्वेससैन्यावरुणा
लयं २९

केनोपायेनसागरंतराम २८ ससैन्यावरुणालयंयथातरामतथाकेरुपायैर्नदनदीपतिम्भिगच्छाममार्गप्राप्नयेत्तदुदेतिशेषः २९ ९

एवंप्रत्युपायमाह एवमिति २९ राघवेणशरणागमनेसमुद्रानुग्रहसिद्धौहेतुमाह खानितइति सगरेणपुत्रैरितिशेषः अयंसमुद्रःकर्ता
समीपःकर्तिपर्यायोऽशः ज्ञातेरामस्येत्यन्वयः ३१ एवंविभीषणेनोक्तमाकर्ण्ययत्ररामोवर्ततेतंदेशंसलक्ष्मणःसुग्रीवआजगामेतिसंबंधः ३२

120

एवमुक्तस्तुधर्मात्माप्रत्युवाचविभीषणः समुद्रंराघवोराजाशरणंगन्तुमर्हति ३०
खानितःसगरेणायमप्रमेयोमहोदधिः कर्तुमर्हतिरामस्यज्ञातेःकार्यंमहोदधिः ३१
एवंविभीषणेनोक्तेराक्षसेनविपश्चिता आजगामाथसुग्रीवोयत्ररामःसलक्ष्मणः ३२
ततआख्यातुमारेभेविभीषणवचःशुभं सुग्रीवोविपुलग्रीवःसागरस्योपवेशनं ३३
प्रकृत्याधर्मशीलस्यराघवस्याप्यरोचत सलक्ष्मणंमहातेजाःसुग्रीवंचहरीश्वरम् ३४
सत्क्रियार्थंक्रियादक्षःस्मितपूर्वमभाषत विभीषणस्यमन्त्रोयंममलक्ष्मणरोचते ३५
सुग्रीवःपण्डितोनित्यंभवान्मन्त्रविचक्षणः उभाभ्यांसंप्रधार्यार्थंरोचतेयत्तदुच्यतां ३६

सागरस्योपवेशनंशरणागमनं ३३ ग्रस्यसकलजगद्धरणाभूतस्यरामस्यापिप्ररोचत प्रकृत्युक्तित्वात्सागरेशरणागमनमितिभावः ३४
सत्क्रियार्थंविभीषणस्यपूजार्थंसलक्ष्मणःसुग्रीवंहरीश्वरमभाषतेत्यन्वयः ३५ उभाभ्यामर्थंकार्यंसंप्रधार्यनिश्चित्ययद्रोचतेतत्तदु

यु० ५४

रावा
युद्ध
६१ 121

समुदाचारउपचारः १७ नौआवयोः विभीषणेनयदुक्तंतत्कथंत्वंनरोचिष्यतिसर्वथाभिरुचितमेवेत्यर्थः १८ सापरायसागरप्रार्थं

एवमुक्तौततोवीरावुभौसुग्रीवलक्ष्मणौ समुदाचारसंयुक्तमिदंवचनमूचतुः १७ किमर्थं
नौनरव्याघ्रनरोचिष्यतिराघव विभीषणेनयत्तूक्तमस्मिन्कालेसुखावहं १८ अबध्वासा
गरेसेतुंघोरेस्मिन्वरुणालये लंकानासादितुंशक्यासेंद्रैरपिसुरासुरैः १९ विभीषणस्य
शूरस्ययथार्थंक्रियतांवचः अलंकालात्ययंकृत्वासागरोयंनियुज्यतां २० यथासैन्येनगं
तव्यामपुरींरावणपालितां एवमुक्तःकुशास्तीर्णेतीरेनदनदीपतेः संविवेशतदारामोवे
द्यामिवहुताशनः २१ इत्यार्षेरामायणेसर्गः १९ ततोनिविष्टांध्वजिनींसुग्रीवेणाभिपालितां द
दर्शराक्षसोभीत्यशार्दूलोनामवीर्यवान् १ चारोराक्षसराजस्यरावणस्यदुरात्मनः तांदृष्ट्वा
सर्वतोविग्रंप्रतिगम्यसराक्षसः २ प्रविश्यलंकांवेगेनराजानमिदमब्रवीत् एषवैवानरौ
घोलंकांसमभिवर्तते ३ अगाधश्चाप्रमेयश्चद्वितीयइवसागरः पुत्रौदशरथस्येमौभ्रा
तरौरामलक्ष्मणौ ४

नार्थंनियुज्यतांयाच्यतामितिशेषः २० वेदिमानकः इत्यार्षेसर्गः १९ निविष्टांसागरतीरेइतिशेषः १ तांवाहिनीं अगाधत्वंदुःखप्रवेशत्वेन

३४
६१

सीतायाःपदंज्ञात्वाइतिहरागतौ पदंव्यवसितंज्ञातस्थानलक्षणं वस्तुश ५ दशयोजनमाकाशंतावत्पर्यंतावकाशमावृत्यसंनिविष्टमित्य
नुषंगःतत्वभूतंयथार्थमित्यर्थः ६ उपप्रधानंसीतायाःसांत्वंसुग्रीवप्रतिसामवेदोवातेप्रसेवं ७ आत्मनोर्थंतत्कालोचितकार्यं
शुकमुवाचेत्यन्वयः सुग्रीवंप्रतिसामभेदप्रयोगार्थमितिशेषः ८ सुग्रीवमितियथासंदेशंमत्संदेशप्रकारमनतिक्रम्य अक्लीवम

122 उत्रमोत्रूपमंपत्रोसीतायाःपदमागतौ एतौसागरमासाद्यसंनिविष्टोमहाद्युते ५ बलंचा
काशमाहृमसर्वतोदशयोजनं तत्वभूतंमहाराजत्रिमेवेदितमर्हसि ६ तवहृतामहाराज
त्रिप्रमर्हतिवेदितं उपप्रधानंसांतवाभेदोवात्रप्रयुज्यतां ७ शार्दूलस्यवचःश्रुत्वारावा।
णोराक्षसेश्वरः उवाचव्यसहसायग्रःसंप्रधार्यार्थमात्मनः ८ शुकंसाधुतदातत्त्वोवाक्यमर्थ।
विदांवरं सुग्रीवंब्रूहिगत्वाशुराजानंवचनान्मम ९ यथासंदेशमक्लीवंश्लक्ष्णयापरया
गिरा १ त्वंवैमहाराजकुलप्रसूतोमहाबलश्चर्क्षरजःसुतश्च नकश्चनार्थस्तवनास्त्यनर्थस्तथापि
मेभ्रातृसमोहरीशः ११ अहंयद्यहरंभार्याराजपुत्रस्यधीमतः

कातरं ९ तवार्थःकोपिनास्तिरामसहायकरणेनप्राप्यंफलंनास्तिअनर्थश्चकश्चित्परिहर्तव्योनास्ति अतोनिष्प्रयोजनंनशत्
त्रुत्वंचेतितिभावःयद्यवाकश्चिदर्थोरामतोज्ञातःस्यात्तथापिमेभ्रातृसमोसितथाचमद्विरुद्धोदासिन्यमुचितमितिभावः १० ॥

रावा महद्वनमनाहृमागतेनापित्वयात्रकिमपिनकर्त्तुंशक्यमितिभावः नदीपमिति १२ शुकोविहंगमोभूत्वाशुकपक्षीभूत्वाग्रान्तमेवांबरंजगा
युटी मेतिशेषः १३ सागरस्योपर्युपरि सागरसमीपोर्ध्वदेशः १४ यथादिष्टंसर्वमुक्तंवाक्यमब्रवीदित्यन्वयः तत्प्रापयंतं रावणोक्तंसुग्रीवा
६२

123

किंत्वत्रतवसुग्रीवकिष्किंधांप्रतिगम्यतां नदीयंदुर्विभिर्लंकाप्राप्येषाकाकथंचन: देवैरपिसं
गंधर्वैः किंनरैर्वानरैः १२ सतदारावणसंदेशंसंदिष्टोरजनीचरः शुकोविहंगमोभूत्वातूर्णमाप्लु
त्यचांबरं सगत्वाहूरमध्वानमुपर्युपरिसागरं संस्थितोह्यंबरेवाक्यंसुग्रीवमिदमब्रवीत् स
र्वमुक्तंयथादिष्टंरावणेनदुरात्मना तंप्रापयंतंवचनंतूर्णमाप्लुत्यवानराः प्रापद्यंततदाक्षिप्रं
लोप्तुंहंतुंचमुष्टिभिः सर्वैःप्लवगैःप्रसभंनिगृहीतोनिशाचरः १६ गगनाद्भूतलेचाशुप्रतिगृ
ह्यावतारितः वानरैःपीड्यमानस्तुशुकोवचनमब्रवीत् १७ नदूतान्घ्नंतिकाकुत्स्थवार्यंतां
साधुवानराः यस्तुहित्वामतंभर्तुःस्वमतंसंप्रधारयेत् अनुक्तवादीदूतःसदूतोवधमर्हति । १८

येसर्वैः १५ प्रापयंतंगदहीतवंतः लोप्तुंमंथितुंसाविति शेषः १६ १७ यथोक्तराजसंदेशवादिनोममापराधोनास्तीत्याह यस्त्विति भर्तुः
मतंसंदिष्टमार्गंहित्वा स्वमतंतत्कालेस्वात्मायत्तमर्थमस्यदेवकिंचिद्यदिभाषतेतदासोनुक्तवादीत्यन्वयः इति १८ ६२

शुकस्यपरिदेवितरूपंवचनंश्रुत्वा मावधिष्टमावधिष्टमितियावत्‌पकवचनमार्षं २९ रामवचसाहरिभिर्भयेदर्शितेसति पुनःप्ल
124 वङ्गुःपत्रबलेनशीघ्रगतिर्भूत्वावचनमब्रवीत्‌ पतत्रबलङ्गुःपत्रैर्लङ्घुःलूनपक्षइतितीर्थस्तत्रताहशमप्यंतरिक्षगमनासंभवात्‌
रामस्यवचनानुष्ठानवाधाच्च ३० लोकरावणइत्यनेनतन्नेदेशंविनैवरामेणतनोमेमदरूपमितिसूचितं ३१ वाक्यंप्रतिसंदेश

शुकस्यवचनंरामःश्रुत्वातुपरिदेवितं उवाचमावधिष्टेतिघ्नतःशाखामृगर्षभान्‌ २९ सचप
त्रलघुर्भूत्वाहरिभिर्दर्शितेभये ग्रंतरिक्षेस्थितोभूत्वापुनर्वचनमब्रवीत्‌ ३० सुग्रीवसत्वसंपन्न
महाबलपराक्रम किंमयाखलुवक्तव्योरावणोलोकरावणः ३१ सएवमुक्तःप्लवगाधिपस्त
दाप्लवंगमानामृषभोमहाबलः उवाचवाक्यंरजनीचरस्यचारंशुकंशुद्धमदीनसत्वः ३२ नमे
सिमित्रंनतथानुकंप्योनचोपकर्तासिनमेप्रियोसि अरिश्चरामस्यसहानुबंधस्ततोसिवाली
ववध्यार्हवध्यः ३३ ॥

वाक्यं ३२ अननुकंप्योदयायोग्यं संप्रियस्सुसीतिशेषःअरतःसहानुबंधःसपुत्रमित्रादिपरिकरस्ततोरामोत्वादेववालीववध्योसि रा
मेणेतिशेषः ३३ त्वांमात्मंत्रराभारिसर्वैःसमेसेसन्वपः ३४ राघवस्यनमोस्मसे राघवानमेंद्यमेमेत्तर्दिनोनर्थोने ॥

रावा शक्त्या २५ पिशाचादीनामेकैकं समुदितं च त्रास्यं तारं न पश्यामि अत एव न जपं चकं चरितार्थं २६ किं च न डलं त्वयैव ज्ञातमिति त्वत्कृते बो
युटी देहमाजानीमङ्गमारः अवधीरिति जराहृंढं जरायुक्तं वृंद्धं चिरकालिकं चिरकालिको पि कश्चिद्दोषवैधासिम्यादिना जरारहितो भवेत् अ॰
९३ 125

निहत्य देवान्वा समस्तं सर्वं धर्मज्ञातिवर्गो रजनीचरेश लोकांश्च सर्वान्महता बलेन सर्वैः करिष्यामि स
मे समभस्म २४ नमो ह्सेरावणराघवस्य सर्वैः सदेहेश पिम्ढगुभः अतर्हितस्य पथं गतोपि तथैव
पातालमनुप्रविष्टः गिरीशपादाब्जमंगतोवा हतो सि रामेन महात्मनस्त्व २५ तस्यैते त्रिषु लोके
षु न पिशाचनरासुरं त्रातारं नानुपश्यामि न गंधर्वं न चासुरं अवधीस्त्वं जरावृद्धं स्थराजं जराशुष
किं नु तेरामसान्निध्ये सकाशेलक्ष्मणस्य च हृता सीता विशालाक्षी यां त्वं गृह्य न बुध्यसे महाब
लं महात्मानं दुराधर्षं सुरैरपि न बुध्यसे रघुश्रेष्ठं यस्ते प्राणान्हरिष्यति २८ ॥

चिरकालिकोपि कश्चित्प्रमादिना जरावानिस्तु भयोपादानं किं त्वं न हृता यदि बलमस्तीति शेषः न बुध्यसे स्वबलमिति शेषः २७
रघुश्रेष्ठं महाबलत्वादिगुणकं न बुध्यसे ऽस्यार्थः २८ ॥ ॥ ९३

126 श्रुंस्वामिमंदेशंशापणमात्रक्रमोदतपवन किंतत्रमनयापरावलपरीदाहृत्रिस्रारपव २९ कृतस्तत्राद नलिलितंदीतिपवंप्रमाणमेवंसूर
मितिमवंपरिछिन्नमितरथः ३० राज्ञासुग्रीवेण ३१ गुप्यतेच्छिद्यते ३२ रावित्राहोदेशात्रपरः यदिनेमिदृष्टिष्यामियदिनेवजातवानिति

ततोब्रवीद्वालिसुतोप्यंगदोहरिसत्तमः नायंहतोमहाबाहुस्तारकःप्रतिभातिमे २९ तलितंहिवलं
सर्वमनेनतवतिष्ठतः गृहीतामागमहंलंकामेतद्धिममरोचते ३० ततोराज्ञासमादिष्टाःसुग्रीवेणवा-
लीमुखाः जरद्गवंशरभंचविलंघ्यतमनाथवत ३१ प्रेकैस्तवानरैस्तैस्तत्रैतैःसंप्रपीडितः यावच्छ-
कोशमहात्मानेरामंदशरथात्मज लप्यतेमेवलात्सतौभिद्यतेमेतथात्विणी ३२ यावद्रात्रिमति-
ष्यामिजीवितंचयामहं एतस्मिन्नंतरेकालेयन्मयाशुभंकृतं सर्वंतदुपपद्येथानसंशयंचयदिजीवि
ते ३३ नायातयत्रदारामः कृत्वातत्परिदेवितं वानरानब्रवीद्रामोमुच्यतांहतबांधवः ३४ इत्यार्षे
रामायणेविंशःसर्गः २०

तदेतत्रेकालेजन्ममरणावधिकालेयन्मयाशुभंकृतंततत्सर्वंत्वासुपपद्येथाः त्वंप्राप्नुयाःयदीद
त्वयाःनिवारितास्तेनोजीवितंजहात ३३ भ्रमानःकतकरीमासर्गः १९ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेषट्कांडेविंशःसर्गः २० ॥

गवा ततइति महोदधेरंजलिं कृत्वा प्राङ्मुखो वरप्रार्थनाय प्रतिशिश्ये पायं न कृतवान् १ २ मणिप्रादि मुक्ताप्रवराणि तानि भूषणानि येषु तैः परमनारी
स्तुटी णां पक्षान्तरे तत्र तैः नेतरस्त्रीप्रसंगाभावात् नमध्याञ्जीजनानां भुजैरनेकधा स्वपनालंकरणादिकाले अभिमृष्टस्पृष्टं बाहुं अभिसंबंधः ३ पुरस्तात्पूर्वं
९४ बालसूर्यप्रकाशैरतिरक्तैश्चंदनैः कुंकुमैरिति यावदित्यर्थः ४ शयने तत्काले सीताया उत्तमांगेन शिरसा रामभुजार्पितेन शोभितं तक्षकस्य सं

127

ततः सागरवेलायां दर्भानास्तीर्य राघवः अंजलिं प्राङ्मुखः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः १ बाहुं भुजग
भोगाभमुपधायारिसूदनः जातरूपमयैश्चैव भूषणैर्भूषितं सदा २ मणिकांचनकायूरमुक्ताप्रवरभू
षणैः भुजैः परमनारीणामभिमृष्टमनेकदा ३ चंदनागुरुभिश्चैव पुरस्तादभिसेवितं बालसूर्यप्र
काशैश्च चंदनै रूपशोभितं ४ शयने चोत्तमांगेन सीताया शोभितं पुरा तक्षकस्येव संभोगं गंगाज-
लनिषेवितं ५ संयुगे युगसंकाशं शत्रूणां शोकवर्धनं सुहृदानंदनं दीर्घं सागरान्तव्यपाश्रयं ६

भोगं शरीरं गंगाजलेन निषेवितं स्थितं गंगाजलमित्यर्थः अत्र गंगाजलस्थाने सीता गौरवात्पवित्रत्वाच्च ५ संयुगे शत्रूणां शोकवर्धनं युग
संकाशं युगवद्दीर्घं दीर्घकालं सुहृदानंदनं सागरान्तस्य भवचक्रस्य व्यापाश्रयं प्रतिष्ठाभूतं ६ ॥ ९४

128 पुनःपुनःसर्वमस्यतावत्सागरान्विस्तृतंतज्ज्ञात्वाज्ञातेनविदितात्वपतत्ताहृशंसर्वभुजंभुजगेन्द्रभोगंगोसंहस्रप्रदानारंदक्षिणंवाहुंभुजंतद्दक्षिणे
कृपेणाउपविदेयोभुजःस्याइउपधायदक्षिणःस्वयमधिशिश्येइत्यन्वयः पुनर्वाहुभुजशब्दप्रयोगः पूर्वस्याव्यवहितपाविशेषप्र
तिपत्यर्थः अपत्रिदिनमुपासनयाप्रसन्नस्यसागरस्यप्रसादेनमेसैन्यस्यानतरणंवापिस्यात्ततः परंमुपेक्षिणोसागरस्यमतोमर।

अस्यतावत्पुनःसर्वंज्ञात्वातविदन्तत्त्वं दक्षिणोदक्षिणंवाहुंमहापरिघसन्निभं १ गोसहस
प्रदातारंमुपधायभुजंमहत् अद्यमेतरणंवाथमरणंसागरस्यवा २ इतिरामोधृतिंकृत्वा
महावाहुर्महोदधिं अधिशिश्येचविधिवत्प्रयतोऽभ्यस्थितोमुनिः ३ तस्यरामस्यसुप्तस्यकुशास्ती
र्णेमहीतले नियमादप्रमत्तस्यनिशास्तिस्रोभिजग्मतुः ४ सत्रिरात्रोषितस्तत्रनयज्ञोधर्म
वत्सलः उपासततदारामःसागरंसरितांपतिं ५ ॥

णमेवस्यादिति धृतिंकृत्वानिश्चित्येतियोजना मुनिर्मौनीमहोदधिसन्निधिशेषः १ २ ३ अभिजग्मुः ४ सत्र्यंगल्पत्वेण
तान्तस्यामित्यादिनाप्रकटितवीर्यः नयज्ञः सामाद्युपायापानापयोचितंश्रेयोक्ता धर्मवत्सलः शरणागतरक्षणरूपेधर्मेप्रतिमान्
उपासतउपासत ॥ ॥

प्रार्थनागतत्वेपि फलप्रधानामित्रत्वाभावात्सागरस्य सापराधत्वमाह नचेति मंदो मंदबुद्धिः ११ समुद्रस्य क्रुद्धः समुद्राय क्रुद्धः १२ अवलेपो गर्वः व।
तंतश्च इति शेषः प्रशमस्मितशांतिः क्षमा शक्यप्रतिक्रियापराधसहिष्णुता आर्जवं कौटिल्याभावः १४ एवं सतां गुणा निर्गुणेषु दयागुणहीनेषु अव।
लिप्तेषु तद्विषये असामर्थ्यफलाः सर्वशक्तियुक्तोपि दुष्टविषये प्रशमादिपरश्चेत्तमशक्तं मन्यत इत्यर्थः अतोयं दुष्टस्यैव विषय इति भावः आत्मप्रशं

नचदर्शयते रूपं मंदो रामस्य सागरः प्रयतेनापि रामेण यथार्हमभिपूजितः ११ समुद्रस्य ततः क्रुद्धो
रामो रक्तांतलोचनः समीपस्थमुवाचेदं लक्ष्मणं शुभलक्षणं १२ अवलेपः समुद्रस्य न दर्शयति यः
स्वयं प्रशमश्च क्षमा चैव आर्जवं प्रियवादिता १४ असामर्थ्यफला ह्येते निर्गुणेषु सतां गुणाः आत्म
प्रशंसिनं दुष्टं धृष्टं विपरिधावकं १५

सिनम् शौर्यादिगुणाभावेपि तद्वत्तया श्लाघमानं दुष्टं दुश्चरित्रम् धृष्टं अधर्मप्रवृत्तौ साहसिकं विपरिधावक इतस्ततः स्वगुणख्यापनाय परि
धावनशीलम् १५ सर्वत्र प्राणिमात्रे उत्सृष्टदंडं कृतं दंडम् सत्कुरुते बहुमनुते कीर्तिं देशान्तरख्यातिं यशः स्वदेशख्यातिं नशाकयते
प्राप्तुमित्यन्वयः १८ ॥

गणस्मिंजयोवानप्राशंसन्साक्यतःइत्यनुकर्षः सत्त्वाणिनिर्भिन्नैरत्नपवसत्त्वासर्वतःस्नवद्भिमत्स्यादिभिनिकृत्ततोये प्रच्छादितत्तोयंभो
गीनांभोगा''' महाशरीराणिकरिणांजलकरिणांकरानभिज्ञानप्रतिशोषःशंखजालशुक्तिकाजालसहितंसमुद्रंमिपन्वयः १९ गुडेनशरा

130

सर्वेशान्सृष्टवंश्चलोकःसक्रकृतेनरं नसाम्नाशक्यनेकीर्तिनसाम्नाशक्यतेयथाः १६ प्राशंसल्लक्ष्मण
लोकेस्मिंजयोवानरमूर्धनि अथसत्त्वाणिनिर्भिन्नैर्मकरैर्मकरालयं १७ निकृत्तोयनसौमित्रेज्वलव
द्भिःपयपसर्वतः भोगिनांपश्यभोगानिभायाभिज्ञानिलक्ष्मण १८ महाभोगानिमत्स्यानांक
रिणांचकरानिह सर्पांश्चशुक्तिकाजालेसमीनमकरांस्तथा १९ अथघगुडेनमहतासमुद्रंपरिशोषये
तमयादिममाशुक्तमामयमकरालयः २० असमर्थेविजानातिहस्तमामीह्यशोजने नदर्शयति
साम्नामेसागरोरूपमात्मनः २१ चापमानयसौमित्रेशरांश्चाशीविषोपमान् समुद्रंशोषयिष्या
मिपद्भ्यांयान्तुप्लवंगमाः २२ अद्यास्तोभ्यमपिक्रुद्धःक्षोभयिष्यामिसागरं वेलासुकृतमर्यादं
महसोर्मिसमाकुलम् २३ ॥

रेण २ असमर्थमविजनेयइतिशेषः २१ स्वेवैभवमष्टभ्यादच्चामभिति २२ वीलामतीरषुःकृतमर्यादंतदल्लघनेकृतनियमं २३ ॥ ॥

रामा
युद्ध
९९ 131

निर्मर्यादं लंघितवेलं २४ घोरं धनुःपाणेः संपीड्य संपीड्य पूर्वमज्ञं कृत्वा जगत्कंपयित्वा अन्यान्नेषेणोतिघोषः २५ समुद्रस्य तोयवेगाः संक्षोभः

निर्मर्यादं करिष्यामि सायकैर्वरुणालयं महार्णवं क्षोभयिष्ये महादानवसंकुलं २४ एवमुक्त्वाः
धनुःपाणिः क्रोधविस्फारितेक्षणः बभूव रामो दुर्धर्षो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् २५ संपीड्य च धनुर्घो
रं कंपयित्वा शनैर्जगत् मुमोच विशिखानुग्रान्वज्राणि च शतक्रतुः २६ ते ज्वलन्तो महावेगास्ते
गास्तेजसा सायकोत्तमाः प्रविशन्ति समुद्रस्य जलं वित्रस्तपन्नगं २७ तोयवेगः समुद्रस्य समीनम
करो महान् स बभूव महाघोरः समारुतरवस्तथा २८ महोर्मिजालचलितः शंखजालसमावृतः
सधूमः परिवृत्तोर्मिः सहसासीन्महोदधिः २९ व्यथिताः पन्नगाश्चासन्दीप्तास्या दीप्तलोचनाः दान
वाश्च महावीर्याः पातालतलवासिनः ३० ऊर्मयः सिंधुराजस्य सनक्रमकरास्तथा विंध्यमंदर
संकाशाः समुत्पेतुः सहस्रशः ३१ आघूर्णिततरंगौघः संभ्रान्तोरगराक्षसः उद्वर्तितमहाग्राहः संघो
षो वरुणालयः ३२

समारुतरवः वाणगणप्रवर्तितमारुतशब्दसहितः २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ 

सौमित्रिरित्यत्रोपगम्यविनिश्वसंतंरामंमामेत्युक्त्वा सत्वरंसत्वनाशेननकार्यमित्युक्त्वायत्रालल्लंमेधृतवानित्यर्थः ३३ एतद्विनापिद्रोभ
132 णाविनापि साधुवृत्तंसमीचीनोपायमेवदीर्घंयथाभवतितथापश्यन्त ३४ कष्टमितिब्रुवद्भिर्कंषादिभिर्महतास्वरेणमामेतिउक्ता शद्धो

ततस्तुतेराघववंशवर्धनवेगप्रकर्षमाणंयत्ररभसेनं सौमित्रिकरामविनिश्वसंतंमामेतिवोक्ताधृ
आलल्लंबे ३३ एतद्विनापिहृदयेस्तवाघसंपत्स्यतेवीरतमस्यकार्यं भवद्भिर्याक्रोथवश
नयातिदीर्घंभवान्स्पष्टपन्नसाधुवृत्त ३४ अंतर्हितस्थापितयातरित्वेब्रह्मर्षिभिश्चैवमहर्षिभिश्च
प्राहः कृतः कष्टमितिब्रुवद्भिर्मामेतिचोक्तामहतास्वरेण ३५ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेएक
विंशःसर्गः २१ अथोवाचरघुश्रेष्ठःसागरंदारुणंवच अद्यत्वांशोषयिष्यामिसपातालंमहार्ण
वं १ शरनिर्दग्धतोयस्यपरिशुष्कस्यसागर मयानिहतसत्वस्यपांशुरुत्पद्यतेमहान् २

दाशार्हः कृतशरण्यः ३५ मार्गमानकः २१ इतिश्रीरामायणेयुद्धकांडेएकविंशःसर्गः २१ एवंप्राणिपीडावेदनाभेनिवारितोशोष
णाप्रतिज्ञामेपादयितुमाह अद्यैक १ निहतानिसत्वानिप्राणिसमूहस्यउत्पद्यतेवर्तमानसामीप्येलट् २ ॥

रावा ३ विचिन्वन् जलादिष्वाहृड्रियुक्तःसन् हेदानवालयसर्वौकहेतोर्मतःसंतापंप्राणनाशंनिवंधनंगमिष्यामिनामप्रसिद्धौप्रसक्तेतिशेषः ४ अस्त्रे
शुदी णानन्त्रमंत्रेणसंयोज्य अभिमंमएवमभिमंत्रितेशरंयत्रुषिसंयोज्य ५ संपफालेचविशाशरन्तरिवपकवचनमार्षं ९ १ नत्तैःसहतिर्य
९०
133

मत्कार्मुकनिसृष्टेणशरवर्षेणसागरे परतीरंगमिष्यंतिपद्भिरेवप्लवंगमाः ३ विचिन्वाञ्चाभि
जानासिपौरुषेनापिविक्रमं दानवालयसंतापंमतोनामगमिष्यति ४ ब्राह्मेणास्त्रेणसंयोज्यब्र
ह्मदंतिभंशरं संयोज्यधनुषिश्रेष्टंविचकर्षमहाबलः ५ तस्मिन्विकृष्टेसहसाराघवेणशरासने
रोदसीसंपफालेचपर्वताश्चचकंपिरे ९ तमश्चलोकमावव्रेदिशश्चनचकाशिरे प्रतिचुक्षुभि
रेचाशुसरांसिसरितस्तदा ७ तिर्यक्चसहनक्षत्रैःसंगतौचंद्रभास्करौ भास्कराशुभिरादीप्तं
तमसाचसमावृतं ८

कंगक्षैोयथाशमश्वर्वापमार्गप्रतिरोधात् ह्ति णी तस्मार्गगामिणावभूवतामित्यर्थः भास्कराशु
भिरादीप्तमपितमसासंवृतमाकाशमासीदितिशेषः अनेनविरुद्धयोस्तेजस्तिमिरयोःसमानाधिकरणप्रदर्शनमसूचितः ८ ९०

134

निर्घाताःअशनयःनिर्जग्मुनिःसृताः ९ दिव्यमारुतपंक्तयःपरिवाहादिवातस्कंधाःवभुःप्रकर्षेणमहावेगेनवव्रुःवभंजेचेतिमारुतपंक्ति
रितिशेषःउद्दहन्मारुतसमूहइतिशेषः १० अग्रेप्येवपवकर्तांतेपतमानामहाशनयःमहावेगत्वादिग्गणान्वैद्युतानग्रान्मुमुचुः ११ अश

अवकाशेतदाकाशान्तविदीपिते अंतरिक्षादभिनिर्वातानिर्जग्मुरतुलस्वना ९ ववुःप्रकर्षेणवावुद्धि
व्यमारुतपंक्तयः वभंजचततदाहृत्वानजलदानुद्दहन्मुहुः १० प्राकृजंस्तैवशैलाग्राणिद्विवराणि
वभंजचः दिविचसमहावेगाःमहताःसमहास्वनाः ११ मुमुचुर्वैद्युतानग्नीस्तेमहाशयनेस्त
दा यानिभूतानिदृश्यानितुक्रुशुःभ्राशनैःसंभ्रमे १२ अदृश्यानिचभूतानिमुमुचुर्भैरवस्वनं शिशिरे
श्वाभिभूतानिसंत्रस्तान्युद्विजंतिच १३ संप्रविव्यथिरेचापिनचपस्पंदिरेभयात् महद्भूतैःसहतो।
योर्मिःसनागासहराक्षसः १४ सदसाभ्रततोवेगाद्भीमवेगोमहादधिः योचनेप्रतिचक्रामवे।
लामन्यत्रसंप्लवान् १५

नेःसमंभ्राशीनिद्योषतस्चोषं १२ संत्रस्तान्निभीता निउद्विजंतिकंपमानानि शिशिपापिता
न्यभ्रवन नोभ्यांतसमर्थानीत्यर्थः १३ तदेवविवृणोति संप्रविव्यथिरेइति १४ संप्लवःप्रलयस्ततोन्यत्रापियोजनंयातिचक्राम १५

रावा
युद्धी
६८
135

तेप्रसिद्धउच्यमानविशेषणं तंदक्षिणदेशस्थंनदनदीपतिंदृष्ट्वाराघवोरामोनातिवक्रामनश्चचाल प्रसंनपरावर्तितवानित्यर्थः प्रसं-
नमक्रुवानितिवा १९ जातरूपंसुवर्णं तप्तनीतमकांचनग्रथिकवर्णस्वोदरजातरत्नविचित्रैर्भूषणोत्तमैर्भूषितः २० अतएवविविध

तेनयाससमतिक्रांतेनातिवक्रामराघव तमुद्धतमभिप्रेक्ष्य रामोनदनदीपतिं १६ ततोमध्यात्समुद्र
स्यसागरःस्वयमुत्थितः उदयाद्रिमहाशैलान्मेरोरिवदिवाकरः १७ पन्नगैःसहदीप्तास्यैःसमुद्रःप्र
त्यदृश्यतः स्निग्धवैडूर्यसंकाशोजांबूनदविभूषणः १८ रक्तमाल्यांबरधरःपद्मपत्रनिभेक्षणः
सर्वपुष्पमयींदिव्यांशिरसाधारयन्स्रजं १९ जातरूपमयैश्चैवतपनीयविभूषणैः आत्मजानांचरत्ना
नानाभूषणाभूषणोत्तमैः २० धातुभिर्मंडितःशैलोविविधैर्हिमवानिव आजद्रुर्णितरंगौघैः
कालिकानिलसंकुलः २१ गंगासिंधुप्रधानाभिरापगाभिःसमावृतः सागरःसमुपक्रम्यपूर्वमा
मंत्र्यवीर्यवान् अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यंराघवंशरपाणिनं २२

धातुभिर्मंडितःशैलइवकालिकानिलैर्मेघवातैःसंकुलःमेघजालेचकालिका २१ समुपक्रम्यउपगम्यः पूर्वमामंत्र्य हेरामे-
तिसंबोध्यसंबोधयपरपाणिनंशरपाणिनम् २२ ॥

एतावत्कालमनागमनेखीयमगाधत्वमेवकारणमितिसूचयित्वेमामाम्पतोभूतस्थितिमाह पृथिवीतिपृथ्वीस्वभावःकाठिन्याद्धारणं
136 वायोःसदासंचारतःसंयोजनवियोजनं आकाशस्यावकाशदानं अपांस्पंदनेसंश्लेषणंज्योतिषः प्राकाशभस्मीकरणेशाश्वतमागमनादिं
ब्रह्मस्थं स्वरूपस्थितिप्रकाश्मास्थिताःसंतःस्वेस्वेभावेतिष्ठंति २३ ततस्मादहमप्यगाधत्वात्प्राकान्तरणत्वरूपाशक्यसवत्वादिस्वभावः

पृथिवीवाय्वाकाशामापोज्योतिश्चराघव स्वभावेस्मिन्प्रतिष्ठंतिशाश्वतंममाश्रिताः २३
तत्स्वभावोममप्येषयदगाधोहमर्णवः विकारस्तुभवेन्नाथएतत्तेप्रवदाम्यहं २४ नका-
मान्नचलोभाद्दानभयात्पार्थिवात्मज रागात्मकाञ्जलंजलस्तुवयेयंकथंचन २५ ॥

गाधोगाधत्वंममविकारोभवेत् एतस्माद्धेतोस्तेहंप्रवदाम्युपायमितिशेषः २४ नत्वमाभ्रतेगाधत्वास्वस्वरूपपीस्तंभनेमोस्माकंगतिंदे
दीमव्राह नेतिकामाद्यस्मतमेनापिसमुदितेनवानजलंभयेजलरूपस्यमेवरूपपीडाप्रसंगात्तत्रकामोभिलाषःलोभःस्वस्वपरित्या
पासद्विष्णुता रोगानुरागाः २५ ॥

राबा नर्हि कथं कार्यनिर्वाहस्तत्राह विधास्ये करिष्यामि उक्तमेवार्थं स्थैर्यायाह ग्राहा इति हरीणां तरणे निमित्ते तथा स्थलं करिष्यामि यथा
युदी यावत्सेना तरिष्यति तावद्ग्राहा वा चरा जलचरा न प्रहरिष्यंति वक्ष्यमाणमार्गेण मयि सेतुकृते विस्मृतं भवति एतद्विधानं च भयं ग्राहा हंतीति बोध्यं
६९ इत्युक्तं तमब्रवीद्राम इति पाठे एवं कार्यसाधने कथमपि शक्तिन्नाने समीपस्थे बाणे ब्रह्मास्त्रसंयुतः २७ २८ उत्तरेणोत्तरेण देशमध्ययम स

137

विधास्ये येन गंतासि विषयं द्वेष्यं तथा न ग्राहा विधमिष्यंति यावत्सेना तरिष्यति २६ हरीणां तरणे राम करिष्यामि यथा स्थलं तमब्रवीत्तदा रामः शृणु मे वरुणालय २७ अमोघोयं महाबाणः कस्मिन्देशे निपात्यतां रामस्य वचनं श्रुत्वा तं च दृष्ट्वा महाशरं २८ महोदधिर्महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् उत्तरेणावकाशोस्ति कश्चित्पुण्यतरो मम २९ द्रुमकल्प इति ख्यातो लोके ख्यातो यथा भवान् उग्रदर्शनकर्माणो बहवस्तत्र दस्यवः आभीरप्रमुखाः पापाः पिबंति सलिलं मम ३० ॥ ॥

मोत्तरेणास्मोत्तरे देशे अग्निमे देश इति यावत् उत्तरशब्दोग्निमवाची यथा भवान् लोके ख्यातः पुण्यतमः स एवं द्रुमकल्प इति ख्यातः पुण्य
तमस्तत्र एवं द्रुमकल्प इति ख्यातः पुण्यतमः कश्चिदवकाशोस्ति २९ तत्र उग्रदर्शनकर्माणि येषां तादृशा बहवो दस्यवः पापास्संति ३० ॥ ६९

138 तेश्चसंस्पर्शनेरामनमहेपापकर्मभिः श्रमोचः क्रियतांरामतत्राथंनेपारोत्तमः ३० तस्यतद्वचनंश्रुत्वासमु
द्रस्यरघूत्तमः ममोचतंशरंश्चोरंभास्करोपममूर्जितम ३१ तेदेशश्चवकारान्तंमरूसागरपाश्चनात
ततोसौमरूकांतारःपृथिव्यांविश्रुतोभवत ३३ सपपातशरोयत्रप्रदीप्ताशनिसन्निभः विननादच
ततत्रस्वरगाढंपाल्यपीडिता ३४ शोषयित्वाततोकुक्षिंराघवोमितविक्रम यत्रासत्नस्यवःपूर्वेनत्र
रामेवरेददौ ३५ पपावश्चैवनिर्श्याजोवहुमूलफलोदकः वहूत्तीरोवहुस्नेहाःसुगंधिर्विविधौष
धिः ३६ एवमुक्तोगुणोर्युक्तोवहुभिःसमरूस्तदा रामस्यवरदानेनशिवःहेमोवभूवह ३७ ततो
मरूदीयंवाक्ताउवाचरघुनंदने मथ्यैवानरसिंहानामनःप्रह्लादनंशुभ ३८ उपायश्रूयणमेसौम्यये
नमामंतरिष्यसि नवपित्रासमभवत्सगतंदेवसद्मनि ३९ नदादेवासुरायुद्धेसंग्रामेतारकामये त
त्रतेव्याहृतंपित्रासुराणांहितकाम्यया ४० मयासहमहावाहोतत्रसाव्यमहत्कृतं तद्युद्धमभूवा
होरसुरासुरसमाकुलं ४१ देवतानांततःसैन्यंपरमम्थरण्यमाकुलं मत्रहिपसहेसैन्यंसवृत्तंनष्टसम
तेम ४२ असुरैःसर्वतोभग्नंपलायतदिशोदश तत्सभग्नंवलंसैन्यंदृष्ट्वाहंत्वरयान्वितः ४३ शि
लापादपवर्षेणपर्वतेश्चप्रवृष्टवान असुराणांमहत्सैन्यंमयावानोद्राविनमया ४४ ॥

रावा
पुरी
॥ 139

मयैवं वसदस्थित्वा तदा युद्धं ततेपि वा शक्तिभिर्भिंडिपालैश्च पादैस्तीतौ परस्परैः ४५ एत
स्मिन्नंतरे रामराज्ञा दशरथस्त्वब्रवन् ४५ एकैकेन च वाणेन दश पंच च सप्त च निर्बिभेदास्त्र
स्तानकबंधः प्रातशोथ सहस्रशः ४६ ततस्तं कोटिकीकृत्य दैत्येंद्राणां वलं महत् अर्द्धपंसायके
श्चक्रे ततः क्रुद्धो नराधिपः ४७ संदधे चैव नाराचमाग्नेयास्त्रसमाप्लुतं तेषां तच्छ्रम्भो वाम्रुततेतो दह्य
तदानवाः ४८ अस्त्रराश्चैव दैत्येया हतास्तत्र सहस्रशः एतस्मिन्नंतरे रामनिहता सर्वे देवताः ४९
वरेणाच्छंदयामास राज्ञा नेपितरं तव ब्रूहि राजन्महावाहो वरदा देवताः स्थिताः ५० किंत्वेव
रदद्त्वेताः सयुद्धेनाद्यतोषिताः देवतैरेवमुक्तस्तु राजा दशरथोऽब्रवीत् ५१ देवता यदि मे तु
ष्टाः पुत्रो मत्संप्रदीयतां सर्वैः स्तत्र गुणोपेतो महावलपराक्रमः ५२ एवमुक्तास्ततो राज्ञा
देवा वाक्यमथाब्रुवन् चत्वारस्ते सुता राजन् भविष्यंति महावलाः ५३ ज्येष्ठो रामस्ततिख्यातो
भरतो लक्ष्मणस्तथा ५२ शत्रुघ्नश्च महावीर्यः सुमित्रानंदवर्धनम् अयोध्यां गच्छ
भद्रं ते विज्वरो भव पार्थिव ५४ सपुत्रविद्धिवृद्धो मान्यदारता
निचाप्युत अस्त्राणि चैव दिव्यानि रथं युक्तं च सप्रभं ५५

॥

140 चूडामणिंतथारामदिव्यंवास्त्रंसमिवे विसर्जितस्ततोदेवैर्मयासहनराधिपः ५६ आगच्छन्नन्तदा
नामयोध्यांस्वबलान्वितः मयासहमहाबाहुःस्वांपुरींप्रविवेशच ५७ सत्कारेणमहार्हेणपूजयामा
ससानृपः सप्ताहमासमुषितोराज्ञस्तस्यनिवेशने ५८ ततोराजानमामंत्र्यस्वदेशमपुनरागतः तस्य
राज्ञोभवान्पुत्रःसर्वतःस्वगुणैर्युतः ५९ यथादाशरथस्त्वंतथाममनसंशयः चिंतयन्सततंतदा
मकिंकुर्यान्नृपतेःप्रियं ६० चिंतयानस्यकालोमेगतोयद्वीक्षितस्यच विघ्नेत्वयिमेस्नेहःपरासंभा
वनाचमे ६१ कृतहेत्वादहंभीतोनकृतंतस्ययत्प्रियं करिष्येतत्प्रियंतस्ययथादशरथस्यहि ६२
यथाराजादशरथस्तथात्वंमेनसंशयः तस्मात्त्वमयासाह्यंकर्तव्यंचविशेषतः ६३ अयंसौम्यनलो
नामतनयोविश्वकर्मणः बुद्धिमान्बलवान्शूरोविक्रांतोवानरोत्तम ६४ पित्रादत्तवरःश्रीमान्
नमहात्मनाः वानरैर्हीनरूपश्रेष्ठैःप्रसन्नेनासेतुकर्मणि ६५ एषसेतुमहोत्साहःकरोत्येतदिवानरः
नमेंहंधारयिष्यामिसमाप्तेषमहान्समुद्र ६६ ग्राहानविचरिष्यंतिनप्लवास्पंतिमाहतः सलि
लेस्तंभयिष्यामिनलस्यवचनादहम ६७ एवमुक्तेसमुद्रेणप्रसन्नस्यायनलस्तदा अब्रवीद्वानर
श्रेष्ठोद्वाक्यंराममिदंशुभम ६८ ॥

रा॰वा॰ तद्वाक्यमाह अहमिति पितुर्वरदानसामर्थ्यमास्थाय सेतुंकरिष्यामिनात्रसंशयःमहोदधिस्तत्त्वमेवाहःब्रवीतीतिमतोममसामर्थ्यमस्तीति
युद्धे ४४ अथकिंचिदुक्तंमम लोकस्थितिमाह दण्डएवेति पुरुषस्याकृतज्ञेषुदण्डएवपरोऽर्थसाधकइतिमेमति अतएवाकृतज्ञेषुक्षमादिक ४५
२१ उक्तमेवंतत्राह अयंहीति यतोऽयंसागरःरामसर्वैःसगरपुत्रैर्वर्धितोऽपिअकृतज्ञस्ततयादण्डभयादेवसज्जातपादिदृक्षयानजमदर्शनेनराघवायसतं

141

अहंसेतुंकरिष्यामिविस्तीर्णेमकरालये पितुःसामर्थ्यमास्थायतत्त्वमाहमहोदधिः ४४ दण्डएव
परोलोकेपुरुषस्येतिमेमतिः धिक्क्षमामकृतज्ञेषुसान्त्वंदानमथापिवा ४५ अयंहिसागरोभी
मःसेतुकर्मदिदृक्षया ददौदण्डभयाद्गाधंराघवायमहोदधिः ४६ मममातुर्वरोदत्तोमन्दरेविश्व
कर्मणा मयातुसदृशःपुत्रस्तवदेवभविष्यति ४७ ॥

कर्तुंगाधंददौ यद्यपिसागरसंबंधादेवदनूमतेममनोकद्वाराकृतोपकारः सागरस्तथापिरामेऽपतावद्विलंबकरणंरामेणक्रोधात्समाधानंकारयि
त्वास्वरिपुनाशनायेतिबोध्यं ४६ स्वस्यपितृसदृशत्वंसागरोऽकृतज्ञमितिवाअयंपितुवरागमनप्रकारं ममेति उत्तरार्धंवरस्य ४७

142

श्रौरसः पुत्रः मातुराल्लिंगनपूर्वं स्वतेजोनिषेकद्वारा निर्मितः पुत्रइत्यर्थः अतोहं विचित्रनिर्माणोविश्वकर्मणासदृशः नन्वेतत्सामर्थ्यं प्रागेव त्वं किंमावदस्तत्राहनत्वेति आत्मप्रशंसालज्जयेतिशेषः ४८ यस्मात्समर्थोस्मितस्मादद्यैवमयासह वानराः सेतुंबध्नात्वित्यादीयतामि

औरसस्तस्य पुत्रोहं सदृशोविश्वकर्मणा नचाप्यहमनुक्तोवः प्रब्रूयामात्मनोगुणान् ४५ समर्थश्चाप्यहंसेतुंकर्तुंवैवरुणालये तस्मादद्यैवबध्नन्तुसेतुंवानरपुंगवाः ४९ ततोविसृष्टारामेण सर्वतोहरिपुंगवाः अभिपेतुर्महारण्यंहृष्टाःशतसहस्रशः ५० तेनगानगसंकाशाःशाखामृगगणर्षभाः भंजन्तुपादपांस्तत्रप्रचकर्षुश्चसागरं ५१ तेसालैश्चाश्वकर्णैश्चधवैर्वंशैश्चवानराः कुटजैरर्जुनैस्तालैस्तिलकैस्तिमिशैरपि ५२ बिल्वैःकैःसप्तपर्णैश्चकर्णिकारैश्चपुष्पितैः चूतैश्चाशोकवृक्षैश्चसागरंसमपूरयन् ५३ समूलांश्चसमूलांश्चपादपान्हरिसत्तमाः इन्द्रकेतूनिवोद्यम्य



त्यर्थः ४९ विसृष्टास्तानुज्ञाः अभिपेतुः ५० नगसंकाशास्तेनगान्दे पादपानबभंजुः सागरंसागरसमीपंप्रचकर्षुःप्रापृतवंतः ५१ सालाश्वकर्णयोरवांतरजातिकृतोभेदः ५२ इन्द्रकेतून्फलपुष्पादिनाशाभावत्वाद्दिद्धध्वजसदृशान्समूले--- ग्र्योद्दृत्ताउद्धृतान्

रावा
युटी
२२
143

यंत्रैस्तंभवादरणसाधनैः ५६ ग्रावासमुत्पत्यअधःपातान्तेत्यर्थः ५७ सूत्राणीतिग्राकर्षणार्थमितिशेषः सेतोरवक्रत्वायेतिवाशेषः शतयोज

तालान्दाडिमगुल्मांश्चनारिकेलविभीतकान् करीरान्वकुलान्निंबान्समाजह्रुरितस्ततः ५५ ह-
स्तिमात्रान्महाकायाःपाषाणांश्चमहाबलाः पर्वतांश्चसमुत्पाट्ययंत्रैःपरिवहंतिच ५६ प्रक्षिप्य
माणैरचलैःसहसाजलमुद्धृतं समुत्ससर्पवाकाशमवासर्पततःपुनः ५७ समुद्रंक्षोभयामासनि
पतंतःसमंततः सूत्राण्यन्येप्रगृह्णंतिह्यायतंशतयोजनं ५८ नलश्चक्रेमहासेतुमध्येनदनदी-
पतेः सतदाक्रियतेसेतुर्वानरैर्घोरकर्मभिः ५९ दंडानन्येप्रगृह्णंतिविचिन्वंतितथापरे वा
नरैःशतशस्तत्ररामस्याज्ञापुरःसरैः ६० मेघाभैःपर्वताभैश्चतृणैःकाष्ठैर्बबंधिरे पुष्पिताग्रै-
श्चतरुभिःसेतुंबध्नंतिवानराः ६१ पाषाणांश्चगिरिप्रख्यान्गिरीणांशिखराणिच दृश्यंतेपरिधा
वंतोगृह्यदानवसन्निभाः ६२ शिलानांक्षिप्यमाणानांशैलानांतत्रपात्यतां बभूवतुमुलःशब्दस्त
दातस्मिन्महोदधौ कृतानिप्रथमेनाह्नायोजनानिचतुर्दश प्रहृष्टैर्गजसंकाशैस्त्वरमा
णैःप्लवंगमैः ६४ ॥

नमायामंदीर्घंमहासेतुंनलश्चक्रेश्मन्मरेणान्वयः ५८ विचिन्वंतिग्राह्यदृशणीवत्वदादिकं ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ २२

पंचदिनैःशतयोजनेवंबंधुसवेलंसामीप्येसशाहस्याव्ययीभावः वेलासमीपंपरपारसमीपमधिक्रम्येत्यर्थः ९ स्वातीपथःछायापथः १० ५

144

द्वितीयेनतथैवाशुयोजनानितुविंशति कृत्वानिलवगोत्त्याणांभीमकायैर्महाबलैः ६ अक्रा
तृतीयेनतथायोजनानितुसागरे त्वरमाणैर्महाकायैरेकविंशतिरेवच ७ चतुर्थेनतथाचाक्रा
द्वाविंशतिरथापिवा योजनानिमहावेगैःकृतानितुरितैस्ततः ८ पंचमेनतथाचाक्रात्प्लव
गैःक्षिप्रकारिभिः योजनानित्रयोविंशत्सवेलामधिक्रम्यवैः सवानरवरःश्रीमान्विश्वकर्मात्म
जोबली बबंधसागरेसेतुंयथाचास्यपितातथा ९ सनलेनकृतःसेतुःसागरेमकरालये
शुशुभेसुभगःश्रीमान्स्वातीपथइवांबरे १० ततोदेवाःसगंधर्वाःसिद्धाश्चपरमर्षयः आगम्य
गगनेतस्थुःद्रष्टुकामास्तदद्भुतं ११ दशयोजनविस्तीर्णंशतयोजनमायतं ददृशुर्देवगंध
र्वानलसेतुंसुदुष्करं १२ आप्लवंतःप्लवंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः तमचिंत्यमसंह्यंचअद्भुतं
लोमहर्षणं ददृशुःसर्वभूतानिसागरेसेतुबंधनं तानिकोटिसहस्राणिवानराणांमहौ
जसां १४

गर्जंतःप्लवंगमाश्चददृशुःअचिंत्यअचिंत्यवचनेअसंख्यंभगवत्संबंधेविनाकेनाप्यशक्यकरणं १३ १४

रावा
पुरी
७२ 145

वंधंतप्रतिलिंग्यमयग्रार्थः ७४ परेषांमहत्स्मानं ७७ वैहायसैग्राकाशमतिंमेतो ७९ सुग्रीवेणसमन्वितौभामेधन्वीग्रग्रजोजगामसुमनेनस

वंधंतसागरेसेतुंजग्मुःपारंमहोदधेः विशालःसुकृतःश्रीमान्सुभूमिःसुसमाहितः ७५ ग्रशोभत
महासेतुःसीमंतरवसागरे ततःपारेसमुद्रस्यगदापाणिर्विभीषणः ७६ परेषामभियानार्थमति
ष्ठत्सचिवैःसह सुग्रीवस्तुततःप्राहरामंसत्यपराक्रमे ७७ हनूमंतंत्वमारोहग्रंगदंत्वथलक्ष्मणः
ग्रयंहिविपुलोवीरसागरोमकरालयः ७८ वैहायसौयुवामेतोवानरौधारयिष्यतः ग्रग्रतस्तस्यसैन्य
स्यश्रीमान्रामःसलक्ष्मणः ७९ जगामधन्वीधर्मात्मासुग्रीवेणसमन्वितः ग्रन्येमध्येनगच्छंति।
पार्श्वतोन्येप्लवंगमा ८० सलिलेप्रपतंत्यन्येमार्गमन्येप्रपेदिरे केचिद्वैहायसगताःसुपर्णाइव
पुप्लुवुः ८१ घोषेणमहताघोषंसागरस्यसमुच्छ्रितं भीममंतर्दधेभीमातरंतीहरिवाहिनी ८२ वान
राणांहिसातीर्णावाहिनीनीलसेतुना तीरेनिविविशेराज्ञावाहुमूलफलोदके ८४

ग्रीवस्यव्योममार्गगमनेसिद्धं ८० तरंतीहरिवाहिनीमहतास्वीयेणसागरस्यभीमंघोषमंतर्दधेतिरोहितावती ८१ तीरेपरतीरेनि
विविशेनिवेशिता ८३ ॥

७२

146

अथसमुद्रसेतुबंधनहृष्टैर्देवैस्तदानीमेवरामस्यराज्याभिषेकः रामेणविभीषणस्यैवेत्याह तदद्भुतमिति राघवकर्मराघवज्ञानमत्वा
त तद्रामस्यदृणजत्वाह शुभैर्जलैःआकाशगंगादिजलैः ८४ अभिषिच्याशीर्वादंचक्रुर्वैतिजयस्वेत्यादि इतीवेतिइतीवेत्यर्थकं

तदद्भुतंराघवकर्मदुष्करंसमीक्ष्यदेवाःसहसिद्धचारणैः उपेत्यरामंसहसामहर्षिभिस्तमभ्यषिंचन्सु
शुभैर्जलैःपृथक् ८४ जयस्वशत्रून्नरदेवमेदिनींसमागरांपालयशाश्वतीःसमा इतीवरा
मंनरदेवसत्कृतंशुभैर्वचोभिर्विविधैरपूजयन् ८५ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेद्वाविंशः २२
निमित्तानिनिमित्तज्ञोदृष्ट्वालक्ष्मणपूर्वजः सौमित्रिंसंपरिष्वज्येदंवचनमब्रवीत् १ परि
गृह्योदकंशीतंवनानिफलवंतिच बलौघंसंविभज्येमंव्यूह्यतिष्ठेमलक्ष्मण २ लोकक्ष
यकरंभीममभयंपश्यामिसमुपस्थितं प्रबर्हणंप्रवीराणामृक्षवानररक्षसां ३ ॥

देवाब्राह्मणाः ८५ प्रमोदमानाकृतः इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेद्वाविंशःसर्गः २२ अथराज्ञस्यघोरनिमित्तदर्शनमाह निमि
त्तनीति वस्समाणानीत्यर्थः १ संविभज्यव्यूह्य सत्तगोलांगूलवानरविभागकृत्वानस्यव्यूहंचकृत्वेत्यर्थः भयंभयनिमित्ते ३

रा०व० कलुषारजोयासाः ५ क्रव्यादसंकाशाराक्षसोमांसभक्षणेनादिसदृशाः तद्धूसरवर्णाः अत्र पवयपरुषाः वज्रारुढेनकाः ५ प्रत्यादित्यंसूर्यसन्मु-
यु०टी० ख ० चंद्रमासंतापयति सोमकिरणाइत्यर्थः कृष्णरक्तस्यादिनापरिवेषविशेषउक्तः ८ ह्रस्वतादिगुणकः परिवेषएआदित्येदृश्यते ९ नक्षत्रा

१५

147

वातास्त्र कलुषा वांति कंपते च वसुंधरा पर्वताग्राणि वेपंते पतंति च महीरुहाः ५ मेघाः क्रव्यादसं
काशाः परुषाः परुषस्वना क्रूराः क्रूरं प्रवर्षंति मिश्रं शोणितविंदुभिः ५ रक्तचंदनसंकाशा संध्या
परमदारुणा ज्वलतः श्यतते पततपसादित्यमंडले ९ दीनादीनस्वराः क्रूराः सर्वतो मृगपक्षिणः
प्रत्यादित्यं विनर्दंति जनयंतो महद्भयं ० रजन्यामप्रकाशस्तु संतापयति चंद्रमाः कृष्णरक्तांशुपर्यंतो
लोकक्षयरवोदितः ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेशस्तु लोहितः आदित्ये विमले नीलं लक्ष्म लक्ष्मण
दृश्यते ९ रजसा महता चापि नक्षत्राणि हतानि च युगांतमिव लोकानां पश्य शंसंति लक्ष्मण ०
काकाः श्येनास्तथा नीचा गृध्राः परिपतंति च शिवाश्चाप्यशुभान्नादान्नदंति सुमहाभयान् ॥ शै-
लैः शूलैः सखड्गैश्च विसृष्टैः कपिराक्षसैः भविष्यत्यावृता भूमिर्मांसशोणितकर्दमा १२ ॥

णिहतानीति राजविकालरतिपोषः ९ महाभयान्महाभयजनकान्नादान् ॥ युद्धनारंभमाननिमित्तानां फलमाह शैलैरित्यादिना १२ ॥ १५

148 रामोजनरमणीरामइत्यन्वयः १४ धृतानांनिश्चितवुद्धीनां १५ कर्मणाधैर्येणपरंप्रतिप्रस्थानलक्षणेनचेष्टाभिःकायव्यापारैश्चत
तोषेत्यन्वयः १९ प्रतकमानकः २२ इतिरामायणेयुद्धकांडेत्रयोविंशःसर्गः २३ सेतिसावीराणांसमितिःसमागमःराज्ञोव्यव

त्रिपमेघैवदुर्द्धर्षांपुरींरावणपालितां प्रभियामज्ञवैनैवसर्वैदैरिभिरावृतां १३ इत्येवमुक्त्वा
धन्वीसरामःसंग्राममर्धणः प्रतस्थेपुरतोरामोलंकामभिमुखोविभुः १४ सविभीषण
सुग्रीवाःसर्वेतेवानरर्षभाः प्रतस्थिरेविनिर्दंतोधृतभूमाद्विषतांवधे १५ राघवस्यप्रियार्थंतु॥
सुतरांवीर्यशालिनां हरीणांकर्मचेष्टाभिस्तुतोषरघुनंदनः १९ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडे
त्रयोविंशःसर्गः २३ सावीरसमितीराज्ञाविरराजव्यवस्थिता शशिनाशुभनक्षत्रापौर्ण॥
मासीवशारदी १ प्रचचालचवेगेनत्रस्ताचैववसुंधरा पीड्यमानाबलौघेनतेनसागरवर्च॥
सा २ ततःशुश्रुवुराक्रुष्टंलंकायांकामनौकसः भेरीमृदंगसंघुष्टंतुमुलंलोमहर्षणं २

स्थितारामेणकृतव्यूहाविरराज शुभनक्षत्रशारदीपौर्णमासीशशिनेव १ तेनबलौघेनपीड्यमानावसुंधरासेनायावेगेनप्रचचा
लविचचालच १ आक्रुष्टमाक्रोशापोषवत्तरमतिशयेनध्वनिम

ग्रंवरेमघानांस्तनमिवतेपिरात्तमाः स्वंवगमानांतत्कूर्जितंश्रुश्रुवुः ५ मनसाजगामममस्मारोरुपथिःस्मरणप्रकारो सेति उपहूयतेअपहूयतिष्ट
ति लोहितांगोंगारकः ७ आत्मानस्तत्कालहितं लंकादर्शनेकालेआत्मनःप्रीतिकरंदिव्यपुरीदर्शनजसंतोषयोतकमितियावत् ८ नदेवा

वभूवतेनचोषेणसंहृष्टाहरियूथपाः अस्यमाणस्तदोषंविनेदुर्घोषवद्घनं ४ गतमात्तस्तवे
गानांशुश्रुवुस्तेपिराजितं नदितामिवदर्शनानांमेघानामेवरेस्वने ५ ददृशुदाशरथिंलंकोचित्रभुज
पताकिनी जगाममनसासीताहृपमानेनचेतसा ६ अत्रसामरगाशावादीरावणेनोपरुध्यते
अभिभूताग्रहेणेवलोहितांगेनरोहिणी ७ दीर्घमुसंनिविष्टस्यसमसुहीसलक्ष्मण उवाचवचनं
वीरस्तत्कालहितमात्मनः ८ आलिखंतीमिवाकाशमुत्थितांपश्यलक्ष्मण मनसेवकृतांल
कांनगाग्रेविश्वकर्मणा ९ विमानैर्बहुभिर्लंकासंकीर्णारचिताशुभा विस्तोःपदमिवाकाशंछा
दितंपांडुभिर्घनैः १० पुष्पितैःशोभितैर्लंकाकाननैश्चित्ररथोपमैः नानापतगसंघुष्टफलपुष्पोपगैः
ता
शुभैः ११ ॥

द आलिखंतीमित्यादि ९ विमानैःसप्तभूमिकप्रासादैःसंकीर्णानिविडाः तत्रोपमा पांडुभिर्घनैः
संकीर्णे विस्तोर्वीणनशीलस्पवायुमपस्यवात्मणः पदप्रचारस्थानमाकाशमिव ११ ॥

150

कोकिलाकुलषंडानि नदाकुलवद्यषंडानि दोधवीति कंपयति १२ विभजन्नभजन् ।१३ बलाद्वानरबलात् आदाय सबलं गृहीत्वा
नीलेन सहांगद उरसि उरस्थमान प्रकृष्टव्यूहस्योरसि तिष्ठेदिति कपिसेनाशशास ।१४ वानरौघसमावृतः ऋषभो वानरवाहिन्यां दक्षिणपा

पष्पमत्तविहंगानि प्रलीनभ्रमराणि च कोकिलाकुलषंडानि दोधवीति शिवोनिलः ॥ इति दा
शरथी रामो लक्ष्मणं समभाषत ॥ बलं च तत्र विभजन् शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ शशास कपिसेना
नां बलादादाय वीर्यवान् ॥ अंगदः सह नीलेन तिष्ठेदुरसि दुर्जयः ॥१४ तिष्ठेद्वानरवाहिन्या वान
रौघसमावृतः ॥ आश्रितो दक्षिणं पार्श्वमृषभो नाम वानरः ॥१५ गंधहस्तीव दुर्धर्षस्तरस्वी गंधमा
दनः ॥ तिष्ठेद्वानरवाहिन्याः सव्यं पक्षमधिष्ठितः ॥१६ मूर्ध्नि स्थास्याम्यहं युक्तो लक्ष्मणेन समं
न्वितः ॥ जांबवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः ॥१७ ऋक्षमुख्या महात्मानः कुक्षिं रक्षन्तु तेत्र
यः ॥ जघनं कपिसेनायाः कपिराजोभिरक्षतु ॥१८ पश्चार्धमिव लोकस्य प्रचेतास्तेजसावृतः ॥

सविभज्य महाव्यूहं महावानरराशिना ९

र्श्वमाश्रित्य तिष्ठेदित्यन्वयः ।१५ युक्तः सावधानः ।१७ जांबवदादयस्त्रयोपि ऋक्षाः जघनं पार्श्वं धेहि लोकस्य भूलोकस्य पश्चार्धं पश्चिमदिशं

तेजसावृतः प्रचेतास्तद्व १८ ५

मर्दयितुमिच्छवोऽभिमर्दपिषवः २० शिलाभिर्वैरैर्शिलाभिर्वैः विकिरामविदारणमनायायामेतियावत् २१ शुकपक्षविमुच्यतामिति पूर्वं मुच्या-
नोदृतश्चागतश्चमत्रताडनादितः स्वान्मुच्यतामिसेवार्थः तेवधास्याप्रिनइतिप्रवगम्यते २२ २३ २४ प्रहसन्नेव लूनपक्षादिविकृ-

अगृह्य गिरिशृंगाणि महत्तश्च महीरुहान् आसीद्दुर्वानरा लंकामभिमर्दपिषवो रणे २० शिलाभिर्वैर्वि
किरामैनां लंकां मुष्टिभिरेव वा इति स्म दधिरे सर्वे मनांसि हरिपुंगवाः २१ ततो रामो महातेजाः
सुग्रीवमिदमब्रवीत् सुविभक्तानि सैन्यानि शुकः पक्षविमुच्यतां २२ राघवस्य वचः श्रुत्वा वान-
रेंद्रो महाबलः मोचयामास तं हृष्टं शुकं रामस्य शासनात् २३ मोचितो रामवाक्येन वानरैश्च
निपीडितः शुकः परमसंत्रस्तो रक्षोधिपमुपागमत् २४ रावणः प्रहसन्नेव शुकं वाक्यमुवाच ह
किमिमौ ते सितौ पेतौ लूनपक्षश्च दृश्यसे कच्चिन्नानेकचित्तानां तेषां त्वं वशमागतः २५ ततः
स भयसंविग्नस्तेन राज्ञाभिचोदितः वचनं प्रत्युवाचेदं राक्षसाधिपमुत्तमम् २६ ॥

सागरस्योत्तरेऽस्मिन्वा श्लक्ष्णयागिरावानरान्सांत्वयन् अक्लिष्टंतेवचनंयथासंदेशंतथाब्रुवे २७ उद्देशतत्त्वाद्भवत्रलोमेयत्तेभागेष्वेतेनुप्रशिभि
र्दृढैनुचारथः २८ नेहकृतपरिभवाःसंभाषितनशक्याः अत्रपरिभवेसत्त्वाविचारोनास्तीति इदमेवतावत्कार्यमितिमर्यादानास्तीत्यर्थः

152

सागरस्योत्तरेतीरेब्रुवंतेवचनंतथा यथासंदेशमक्लिष्टंसांत्वयञ्श्लक्ष्णयागिरा २९ उद्देशेतेऽहह
मुक्तिमरेदृष्टमात्रःप्लवंगमैः मद्दीनोममपिचारथोदेतेनोमंवमुशिभिः नतेसंभाषितुंशक्यासम
श्रोत्रंनविद्यते प्रकृत्साकोपणामत्नीदृग्गावानराभ्रात्मसाधिप सचहंताविराधस्यकबंधस्यख
रस्यच सुग्रीवसहितोरामःसीतायाःपदमागतः ३० सकृत्वासागरेसेतुंतीर्त्वाचलवणोदधिं च
रक्षांसिनिर्धूयधन्वीतिष्ठतिराघवः सत्ववानरसंघानामनीकानिमहात्मनः गिरिमेघनिका
शानांछादयंतिवसुंधरां राक्षसानांबलौघस्यवानरेंद्रबलस्यच नैतयोर्विद्यतेसंधिर्देवदान
वयोरिव ३२

तदेवस्फोरयति प्रकृत्येति २९ अधुनाविज्ञाप्यमाह सचेतिविरोधादिहंतेत्यनेनतवापिहंतेतिसूचितं
पदंस्थानमन्विष्यागतःप्राप्तः ३० रक्षांसिनिर्धूयत्वाणीकृत्य ३१ ३२ संधिःसंधानंनास्त्येव ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सवा
युदी
७७ 153

पुराणार्यातिस्त्रार्यसंपति पुराप्योगेभविष्यतिलट् एकतरंवत्प्रमाणयोस्पतरत् १४ सर्वस्माद्दसलोकस्मरणभयमात्मेरपीत्यर्थः १० सममभि

पुरागाकारमाधांतिद्विप्रमेकतरंरुरु सीतावास्मैप्रयच्छास्तु पुंडुवापिप्रदीयतां १४ शुकस्यवच
नेश्रुत्वारावणोवाक्यमब्रवीत् रोषसंरक्तनयनोनिर्दिशन्सन्निवचक्षुषा १५ यदिमांप्रतियुध्येरन्देवा
गंधर्वदानवा नैवसीतांप्रदास्यामिसर्वलोकभयादपि १६ कदासममिदांवंतिमामकाराघवंशरा
वसंते पुष्पितंमत्ताभ्रमराइवपादपं १७ कदाशोणितदिग्धांगंदीप्तैःकार्मुकविच्युतैः शरैरादीपयि
ष्यामिउल्काभिरिवकुंजरं १८ तस्याप्यवलमादास्येवलेनमहतावृतः ज्योतिषामिवसर्वेषांप्रभा
मुद्यन्दिवाकरः १९ सागरस्येवमेवेगामारुतस्येवमेवलं नचदाशरथिर्वेदतेनमांयोद्धुमिच्छति
नमेतूणीशयान्बाणान्सविषानिवपन्नगान् ममचापमयीवाणशरकोणैःप्रवादितां २० ॥

ध्वंतिधाविष्यंति १७ आदास्येतिरस्करिष्यामि १९ देवजानाति २० पपणतिरहष्टवार् २० पुराएवंममवीर्यंनजानातिनात्तासीत् शरकोणैःशारङ्गपावा ७७

रावणवचनं ५८

154

न्यायाहृपवनमलः शाह्वोयस्यांता आर्तः आंतशाह्वोहृपोदाहतोस्तीमारिकोगीनहृपोमहास्वनोयस्यांस्तानागचनलरवपवमन्नदोयस्यांस्ता ग्र॰
न्नतभद्रमहास्वतमन्नादपाह्वैवीणायामंद्रमध्यतारा शाह्वाउक्ताः नदीहृपायाअदिनीसेनातहृपंमहारंगमवगाह्यशरेणवादयिष्यामि ४२
नशाक्योजेतुमितिशेषः ४५ प्रणवमानःकनकः २२ इतिश्रीरामाभिरामेरामायणेवाल्मीकेयुद्धकांडेचतुर्विंशःसर्गः २४ रा॰

न्याशाहृतमलं घोरंमानेगीतंमहास्वनं नागचक्रलतनादोवीमदितवारिनीं ४३ अवगाह्य
महारंगवादयिष्यामंद्रशरे नवासवेनापिसदृसचतुषाशुद्धेस्मिशाक्योविकरणेनवास्वयं यमे
नवाथवैयिन्नशराग्निनामहादेवैवैश्रवणेनवास्वयं ४४ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेचतुर्विंशः
सर्गः २४ सबलेसागरंतीर्णेरामेदशरथात्मजे अमात्योरावणःश्रीमानब्रवीच्छुकसारणौ १
समग्रंसागरंतीर्णंदुस्तरंवानरंबलं अभूतपूर्वंरामेणसागरेसेतुबंधनं २

रावणः शुकसारणावाचमात्माब्रवीत् अमात्यत्वेनविशेषणादयंशुकोक्तहृतोतज्ज्ञानपूर्वकंप्रेषणंचेतिकततकादयः १ समग्रंवा॰
नरबलंतीर्णं रामेणसागरेसेतुबंधनंचकृतमेतद्भयमभूतपूर्वं २ ॥

रा.वा सागरे सेतुबंधं तेनेन श्रद्दध्यां समुद्रस्याविशाद्दरत्वेन जीवज्ञातैरशक्यबंधनत्वाज्जीवविशेषणत्वाच्च रामस्येताशयः रामोपि विराडेवतान्यशक्तिबुद्धिस्त्वर
युद्धी नस्तमः प्रधानत्वाज्जनस्येति दिक् २ परिमाणं चेत्यादीनां तत्त्वाजो ज्ञातुमर्हथेमनेन संबंधः पंचस्त्र्यास्तानितिशेषः ४ सर्वंसमभिवर्त्तंते अग्रेस
७८

155

सागरे सेतुबंधं तं न श्रद्दध्यां कथंचन ग्रावसंघं वापि संख्येयं तन्मया वानरं बलं २ भवंतौ वानरं सैन्यं
प्रविश्यानुपलक्षितौ परिमाणं च वीर्यं च ये च मुख्याः प्लवंगमाः ४ मंत्रिणो ये च रामस्य सुग्रीवस्य
च संगताः ये पूर्वं समभिवर्तंते ये च शूराः प्लवंगमाः ५ स च सेतुर्यथा बद्धः सागरे सलिलार्णवे निवेशं
यथा तेषां वानराणां महात्मनां ६ रामस्य व्यवसायं च वीर्यं प्रहरणानि च लक्ष्मणस्य च वीरस्य तत्
त्वतो ज्ञातुमर्हथ ७ कश्च सेनापतिस्तेषां वानराणां महात्मनां तच्च ज्ञात्वा यथातत्त्वं शीघ्रमागंतु
मर्हथः ८ इति प्रतिसमादिष्टौ राक्षसौ शुककसारणौ हरिरूपधरौ वीरौ प्रविष्टौ वानरं बलं ९
ततस्तद्वानरं सैन्यमचिंत्यं लोमहर्षणं संख्यातुं नाधिगच्छेतां तदा तौ शुकसारणौ १० ॥

राक्षसयोः ५ सागरे सागरसंबद्धे सलिलार्णवे लवणजलसमुद्रे निवेशं सेनानिवेशं ६ प्रहरणान्यायुधानि ७ नाध्यगच्छेतां नाशक्नुतां ८ ९ १०

156

तत्रहेतुमाह तस्मिन्नित्यादिना ॥११ ददृशातेददृशातुः ॥१२ प्रतिबुद्धो हरिरूपेणगृहीत्वावचदेगृहीतोपनीयावबद्धे ॥१३ तौरामंह
ष्टाववस्थितौजीवितेनिराशौचभूतौ ॥१४ रावणप्रणितौतत्सोषितौ ॥१४ प्रहसन्नित्यत्रवधेनजनस्यानेनिरपेक्षतरादिवधेनचन

तस्मिंस्तुपर्वताग्रेषुनिकरेषुगुहासुच तरमाणांवतीर्णांचनलंकामेवसर्वशः ॥११ तिविष्टंतिवि
षण्णेवभीमनादंमहाबलं तद्बलार्णवमत्तोभ्यंददृशास्तेनिशाचरौ तौददर्शमहातेजाःप्र
तिबुद्धोविभीषणः आबद्धौरामायगृहीतशुकसारणौ २३ तस्यतौरात्रेसंदृश्यमंत्रिणौशु
कसारणौ लंकायांसमनुप्राप्तौचारौपरपुरंजय तौदृष्ट्वाव्यथितौरामंशोचजीवितेनपा
कृतांजलिपुटौभीतौवचनंचेदमूचतुः ॥५ आवामिहागतौसौम्यरावणप्रहिताबुभौ परिज्ञा
तुंबलंसर्वंतदिदंरघुनंदन ॥६ तयोस्तुवचनंश्रुत्वारामोदशरथात्मजः अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यं
सर्वभूतहितेरतः ॥७ यदिदृष्टंबलंसर्वंवयंवासुसमाहिता यथोक्तंवाकृतंकार्यंछंदतःप्रतिग
म्यतां ॥८

महन्नज्ञातंद्युतमितिप्रहासः वयमिति रामेणनिर्देशःसुग्रीवादिसहितःस्वसमाहितः तानवलाःयथोक्तंरावणोक्तमनतिक्रम्यवाचेन

रा. ५८

रावा विभीषणोवा यस्माद्विशिष्यभवतोभयमितिशेषः १९ नस्तशात्रत्वायेकैकमप्यवधेहेवः किमुतसमुदितमितिभावः २० प्रच्छन्नौवगूहतपा
पुटी रैश्चात्रेषिणावपिशत्रुपक्षस्यरावणशत्रुसुग्रीवादिरूपस्यसततंविकर्षणौभेदादिनावपिरश्मौराणिचरौहेविभीषणविमुंच प्रणरामःप्रतिसे
७९

157

प्रणकिंचिदहंदृष्टंवाभयस्तदहमहंच्य विभीषणोवाकान्तेनपुनःसंदर्शयिष्यति १९ नचेदग्र
हणंप्राप्यभेतवांजीवितेप्रति समस्तशस्त्रोगृहीतोचनहनोवधमहंच्य: २० प्रच्छन्नोचविहरेचैमौरौ
रात्रिव राजुभौ शत्रुपक्षस्यसततंविभीषणविकर्षणौ २१ प्रविश्यमहतींलंकाभवद्भ्यायथुदान
टाज्ञा: वक्तव्योस्तसाराज्ञायथोक्तंवचनंमम: २२ यद्वलेनेसमाश्रित्यसीतांमेहृतवानसि
तदर्शयथाकामंससैन्येसबांधवः २३ स्वकालेनगरीलंकांसप्राकारांसतोरणां रक्षसांच
लंपश्यशरैरविधमितंमया क्रोधंभीममहंमोक्ष्येससैन्येत्वयिरावण स्वकालेवज्रवान्वज्रद
विववासवः २५ इतिप्रतिसमादिष्टोराक्षसौशुकसारणौ जयेतिप्रतिनंद्यैनंराघवंधर्मवत्सलं
२६

विभीषणगृहीताविपनेनेनतमागास्त्वमर्हते नर्थायेतिसूचितं २७ यत्रयस्मादेतेवक्ष्यमाणाश्चत्वारएकस्थानगताएकमिलिताःतस्मात्त
गतेइतियोजना २८ अप्यहंसंक्रामयितुंनिवातशालास्तंभमिवोपरिकृत्वापुनः प्रतिष्ठापयितुमित्यर्थः ३१ योऽहमिच्छतोध्वजिनी

158

आगम्यनगरींलंकामभूतंतापसमाधिपं विभीषणगृहीतौतुवधार्थंराक्षसेश्वर २७ दृष्टाधर्मात्म
नाशक्तौरामेणामिततेजसा एकस्थानगतायत्रचत्वारःपुरुषर्षभाः २८ लोकपालसमाःशूराःकृ
तास्त्राःदृढविक्रमाः रामोदाशरथिःश्रीमान्लक्ष्मणश्चविभीषणः २९ सुग्रीवश्चमहातेजामहे
न्द्रसमविक्रमाः एतेशक्ताःपुरींलंकांसप्राकारांसतोरणां ३० उत्पाट्यसंक्रामयितुंसर्वेतिष्ठन्तु
वानराः यादृशंतद्धिरामस्यरूपंप्रहरणानिच ३१ वधिष्यतिपुरींलंकामेकस्तिष्ठन्तुतेत्रयः
रामलक्ष्मणगुप्तासासुग्रीवेणचवाहिनी बभूवदुर्धर्षतरासर्वैरपिसुरासुरैः ३२ प्रहृष्टयोधा
ध्वजिनीमहात्मनांवनौकसांसंप्रतियोद्धुमिच्छतां अलंविरोधेनशमोविधीयतांप्रदीयतां
दाशरथायमैथिली ३३ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेपंचविंशःसर्गः २५

दुर्धर्षोमन्वयः यदेवमतोलमिति ३३ गुरुमानकः ३३ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेपंचविंशःसर्गः २५ ॥

रामा
युद्ध
८ 159

तदिति १२३ ४ बहुतालसमुत्सेधं अनेकतालप्रमाणोच्चं दिदृक्षया वानरबलदर्शनेच्छया ५ चराभ्यां चराभ्यां पश्यमानः पश्यन् ६

तद्वचः सत्यमक्लीबं सारणेनाभिभाषितं निशम्य रावणो राजा पर्यभाषत सारणं १ यदि माम
भियुञ्जीरन्देवगन्धर्वदानवाः नैव सीतामहं दद्यां सर्वलोकभयादपि २ त्वं तु सौम्य परित्रस्तो हरि
भिः पीडितो भृशं प्रतिदानमद्यैव सीतायाः साधु मन्यसे ३ को हि नाम सपत्नो मां समरे जेतुमर्ह
ति इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः ४ आरुरोह ततः श्रीमान्प्रासादं हिमपाण्डुरं बहु
तालसमुत्सेधं रावणोऽथ दिदृक्षया ५ ताभ्यां चराभ्यां सहितो रावणः क्रोधमूर्छितः पश्यमान
समुद्रं तं पर्वतांश्च वनानि च ६ ददर्श पृथिवीदेशं सुसंपूर्णं प्लवंगमैः तदपारमसंख्येयं च वानरा
णां महाबलं ७ आलोक्य रावणो राजा परिपप्रच्छ सारणं एषां के वानरा मुख्याः के शूराः के महा
बलाः ८ के पूर्वमभिवर्तन्ते महोत्साहाः समन्ततः केषां शृणोति सुग्रीवः के वा यूथपयूथपाः
९

वानराणां महाबलं च ददर्शेत्यन्वयः ७ केषां शृणोति वचांसीति शेषः यूथपयूथपाः महाप्रधानाः ९ ॥ ८

वचनं उत्तरमावभाषेत्यन्वयः ।१ सहस्रेन शतेन तत्सहस्रेणेत्यर्थः ॥ यूथपसंख्योपायापवगाणां सुग्रीवस्य बलाग्रे च यस्तिष्ठति एष नील इत्यन्वयः । २

160

सारणेन च ह्युक्ते सर्वे किंप्रभावाः प्लवंगमाः सारणो राक्षसेंद्रस्य वचनेन परिपृच्छतः ।१ अथाव भाषे यमु
ख्यज्ञो मुख्यांस्तत्र वनौकसः नीलयोभिमुखो लंकां नर्दंस्तिष्ठति वानरः ॥ यूथपानां सहस्रेण शते
न परिवारितः यस्य घोषेण महता सप्राकारा सतोरणा ।२ लंका प्रतिहतान्सर्वा सशैलवनकान
नाः सर्वशाखामृगेंद्रस्य सुग्रीवस्य महात्मनः ।३ बलाग्रे तिष्ठते वीरो नीलो नामैष यूथपः बाहू
प्रगृह्य यः पद्भ्यां महीं गच्छति वीर्यवान् ।४ लंकामभिमुखः कोपादभीक्ष्णं च विजृंभते गिरिशृं
गप्रतीकाशः पद्मकिंजल्कसन्निभः ।५ स्फोटयत्यतिसंरब्धो लांगूलं च पुनः पुनः यस्य लांगूलशब्दे
न स्वनंतीव दिशो दश ।६ एष वानरराजेन सुग्रीवेणाभिषेचितः युवराजोंगदो नाम त्वामाह्वयति
संयुगे ।७ वालिनः सदृशः पुत्रः सुग्रीवस्य सदा प्रियः राघवार्थे पराक्रांतः शक्रार्थे वरुणो यथा ।८

अथांगदवर्णनं बाहू इति प्रगृह्य उद्यम्य पद्भ्यां महीं गच्छति नरवदिति शेषः ।४ अभिषेचितोभिषिक्तः ।७ पराक्रांताः पराक्रमितुमुद्यतः ।८ ॥

यद्वनमजाजनकात्मजाद्रष्टासासर्वामतिरेजस्यांगादस्यमंत्रमंत्रम्लेतिशेषः १९ वहूनितियूथानिपरिगृह्यस्वनानीकेनत्वामभिपाति २० वालि
सुतस्यानुपश्चात्तेनेदेत्तः संतकर्ता २१ ग्रथयेतत्वर्णानं पतिति गात्राणिविष्टभ्यस्वेलांऊवेति येनयेतं चंदनवासिनः चंदनवनवा॰

एतस्यसामतिःसर्वायद्दृष्टाजनकात्मजा हनूमतावेगवताराघवस्यहितैषिणा १९ वहूनिवा
नरेंद्राणांमेषयूथानिवीर्यवान् परिगृह्याभिपतिन्त्वांसेनानीकेनमर्दिते २० ग्रजवालिसुतस्या
पिवलेनमहताह्वतः वीरस्तिष्ठतिसंग्रामेसेनेदेनरयेनलः २१ येनविष्टभ्यगात्राणिस्वेडयतिन
दंतिच यएनमनुगच्छतिवीरांछेदनवासिनः २२ एषैवाशांसमनेल्लेकांसेनानेकेनमर्दितं श्वे
तोरजतसंकाशश्चपलोभीमविक्रमः २३ बुद्धिमान्वानरःशूरस्त्रिषुलोकेषुविश्रुतः तूर्णं
सुग्रीवमागम्यपुनर्गच्छतिवानरः २४ विभजन्वानरीसेनामनीकानिप्रहर्षयन् यःपुरागोम
तीतीरेरम्यंपर्येतिपर्वतं २५ नाम्नासंचरोचनोनामनानानगयुतोगिरि तत्रराज्यंप्रशास्त्यषऊ

सिनः २२ एषेवएषएवसंस्थिताषैः सुग्रीवमागम्यपुनर्गच्छतीत्यनेनरावणादर्शनसमेपकार्यार्थंसुग्रीवसमीपमागत्यगजवानितिज्ञाय
ते २४ यःपुरेत्यादिनाऊगदवर्णनं रम्यरम्याख्ये २५ यसैवंसंसेवनर्षतिनामांतरं २६ ॥

वंशवर्णिनं योसाविति २० रंभवर्णिनं यस्त्विति निभृतएकाग्रतः २९ येषांनमजगच्छतीत्यन्वयः ३२ शरभवर्णिनं यस्तुकर्मणाविति मत्सेतातसंविज्ञ

162

योसौशतसहस्राणामहर्षंपरिकर्षति यस्यवालाबहुव्यामादीर्घलांगूलमाश्रिताः २७ ताम्राःपीताः
सिताःश्वेताःप्रकीर्णाघोरदर्शनाः अदीनोवानरश्चंडःसंग्राममभिकांक्षति २८ एषैवाशंसतेलंकां
स्वेनानीकेनमर्दितुं यस्त्वेषसिंहसंकाशःकपिलोदीर्घकेसरः २९ निभृतःप्रेक्षतेलंकांदिधक्षन्निवच
क्षुषा विंध्यंकृष्णगिरिंसह्यंपर्वतंचसुदर्शनं ३० राजन्सततमध्यास्तेसरभोनामयूथपः शतंशतस
हस्राणांत्रिंशच्चहरिपुंगवाः ३१ यंयांतेवानराघोराश्चंडाश्चंडपराक्रमाः परिवार्यानुगच्छंतिलंकाम
र्दितुमोजसा ३२ यस्तुकर्णौविवृणुतेजृंभतेचपुनःपुनः नचसंविजतेमृत्योर्नचसेनांप्रधावति
३३ प्रकंपतेचरोषेणतिर्यक्चपुनरीक्षते पश्यलांगूलविक्षेपंक्ष्वेडत्येषमहाबलः ३४ महाजवोवी
तभयोरम्यंसाल्वेयपर्वतं राजन्सततमध्यास्तेपारभोनामयूथपः ३५ ॥

ते नोद्वेगंगच्छति तथावरदानादितिशेषः नचसेनामिति किंत्वेकएवयोद्धुमिच्छतीत्यर्थः ३३ महौजसामहतातेजसा ३५ ॥ ॥

युद्धका

पनसवर्णने यस्त्वमेचइत्यादिना ३० भेरीणांनादइवयस्यसन्नादःश्रूयतइतिशेषः ३८ येपनसेशतार्धशतसहस्रसंख्यानांपंचाशतलक्षसंख्य

युद्ध

८२ 163

एतस्यबलिनःसर्वेविहारानामयूथपाः राजन्छतसहस्राणिचत्वारिंशतयैवच ३९ य
स्त्वमेघइवाकाशंमहानावृत्यतिष्ठति मध्येवानरवीराणांसुराणामिववासवः ३० भे
रीणामिवसन्नादोयस्यैषश्रूयतेमहान् घोषःशाखामृगेन्द्राणांसंग्राममभिकांक्षतां ३८
एषपर्वतमध्यास्तेपारियात्रमनुत्तमं युद्धेदुष्प्रसहोनित्यंपनसोनामयूथपः ३९ एनं
शतसहस्राणांशतार्धंपर्युपासते यूथपायूथपश्रेष्ठंयेषांयूथानिभागशः ४० यस्तु
भीमांप्रवल्गंतींचमूंतिष्ठतिशोभयन् स्थितांतीरेसमुद्रस्यद्वितीयइवसागरः ४१ ए
षदर्दुरसंकाशोविनतोनामयूथपः पिबश्चरतियोवेणांनदीनामुत्तमांनदीं ४२ ष
ष्टिःशतसहस्राणिबलमस्यप्लवंगमाः त्वामाह्वयतियुद्धायक्रथनोनामवानरः ४३

यूथपाः पर्युपासतेयेषांयूथानिभागशः प्रत्येकंसंतीतिशेषः ३९ विनतवर्णने यस्तुभीमामिति ४२ क्रथनवर्णने त्वामाह्वयतीत्यादि ४ १८२

विक्रान्ताबलवंतश्च यथामुख्ययूथपाः तिशेषः यथामुख्ययूथपास्तथैवतेषां भागशः प्रत्येकं स्थानिचसंतीतिशेषः गवयविवर्णेन यस्त्वगैरिकेत्यादि ५४ ये
164 षांयूथपानांसंख्यानविद्यते भागशः संतीतिशेषः ५७ अत्रसर्गच्छेदः पंक्तो व्रतभेदाभावादेकप्रकरणत्वाचेतिकतकः इत्यार्षेरामायणेयुद्ध

विक्रान्ताबलवंतश्च यथायूथानिभागशः यस्त्वेगैरिकवर्णाभंवपुः पुष्यतिवानरः ५४ अवमत्यस
दा सर्वान्वानरान्बलदर्पितः गवयोनामतेजस्वीत्वांक्रोधादभिवर्तते ५५ एनंशतसहस्राणिसप्ततिः
पर्युपासते एषैवाशंसतेलंकांस्वेनानीकेनमर्दितुं ५६ एतेदुष्प्रसहावीरायेषांनविद्यते यूथपा
यूथपश्रेष्ठायेषांयूथानिभागशः ५७ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेषट्विंशः सर्गः २६ तांस्तुते
संप्रवक्ष्यामिप्रेक्षमाणस्ययूथपान् राघवार्थेपराक्रान्तायेनरक्षन्तिजीवितं १ स्निग्धायस्यबहु
श्यामादीर्घालांगूलमाश्रिताः ताम्राःपीताःसिताःश्वेताःप्रकीर्णाघोरकर्मणः २ ॥

धकाण्डेषट्विंशः सर्गः २६ तानिति येजीवितंनरक्षन्ति १ स्निग्धा इत्यादिद्वरवर्णानमितिकतकः तारसेनस्य बहुश्यामायस्यलांगूलाश्रि
तावालाबहुश्यामत्वादिगुणकाः २ ॥

अथ पृच्छकं वर्णयति यस्येति क्रमवर्त्मनाग्रिमेन ३ त्रिदिवौकसां स्वार्थं मुनयत्रैः समन्वयः वैश्रवणो राजा यत्र गिरौ जंबूपनिषेववतेयः पर्वतो वरा
नां किन्नराणां सेवास्ति येषु तेषां पर्वतेन्द्राणां राजा यस्मिन्ते भ्रातर्विहारसंवदः ४ तत्र गौरी कैलासे यो वासतिः अक्रम्य तत्रात्मा स्मावारहितः

क्रमविक्रममाणस्य शक्रस्येव पराक्रमः एष गंधर्वकन्यायाः सुतस्त्रैःक्रमवर्त्मना ३ ना-
दादेवासुरे युद्धे सहायार्थं त्रिदिवौकसां कैलासे श्रवणो राजा जंबूमुपनिषेवते ४ यो राजा
पर्वतेंद्राणां वरः किन्नरसेविनाम् विहारसुखदो नित्यं भ्रातस्ते राक्षसाधिप ५ यत्रैव रा-
मत्रे श्रीमान्बलवान्वानरोत्तमः युद्धेष्वकथनो नित्यं कथनो नाम यूथपः ६ वृतः कोटिस-
हस्रेणाहरीणां समवस्थितः एषैवाशंसते लंकां स्वेनानीकेन मर्दितुम् ७ यो गंगाम-
नु प्रमथिः त्रासयन्नामयूथपान् हस्तिनां वानराणां च पूर्ववैरमनुस्मरन् ८ एष यूथप-
तिर्नेता गर्जन्गिरिगुहाशयः गजान्रोधयते वन्यानारुजंश्च महीरुहान् ९ ॥

कार्येणेव पराक्रमदर्शकः ५ अथ प्रमथिं वर्णयति योगंगामिति गंगामनुगंगासमीपे हस्तिवानरयोर्वैरं गजाकारं शंवसादनास्मरस्य
हनुन्त्रिंशाकेसरिणा वथास्वंमुनयत्रमिति पौराणिकी गाथाः ८ नेताप्रभुः ७ ८ ९ ॥

सान्त्वंसाह्यं देवासुरेर्युद्धेइतिवैरःइतिवाशेषः १० अवातत्सैसमवर्णितं आकृष्येति ११ रामशाऽधिकरोभवतः पिशाचसाहस्रंपंकौर्येण १२
166 ऊर्ध्ववर्णेनयएनमिति सवमानेलीलार्थमितिशेषःस्थितंलीलार्थमेवपुनःस्थितं १३ सन्नादतवर्णितं पस्थितमिति योयोजनेस्थितैशै

एतेन साह्येन महत्कान्तं शक्रस्य धीमतः देवासुरेर्जोववतालव्याघ्रवङ्गवोकसाः १० आकृष्य पर्वता
ग्रेभ्यो महाप्रविपुलाः शिलाः संचितिविपुलाकाराः नम्सो रुङ्गिनेतिव ११ राक्षसानां च सहस्राः
पिशाचानां च रामसखाः एतस्य सैन्या वृद्धवो विचरस्समितौजसः १२ यएनमभिसैरत्रुसवमा
नमवस्थितं सेतीनेवानराः सर्वे स्थितायूथपयूथपाः १३ एषराजन्महत्सादेपशुपास्तेहरीश्वरः
वलेनवलसंयुक्तोऽरंभोनामैषयूथपः १४ यःस्थितेयोजनेसैलेगच्छसार्द्धेनसेवते ऊर्ध्वतः
यैवकायेनगतःप्राप्नोतियोजनं १६ यस्मात्परमंरूपंचतुष्पात्सुनविद्यते ऋतःसंन्नादनोना
मेवनरामणापितामह १७ येनयुद्धंतदादत्तंरणेशक्रस्यधीमता यराजयश्चनप्राप्तःसोयंयूथप
यूथपः १८

लंपार्श्वेनसेविते एतेयोजनव्यायामदेहसमंऊर्ध्वमपियोजनंकायेनकायप्रमाणेनगतोयामाःसनंधतिपदार्थंप्राप्नोतिस्पृशति १४ १५ १०

रा० वा० यु० टी० ८४ 167

अगृहीताःअन्तिमाः एषहरोनामेत्यन्वयः हरोगोलांगूलजातिः १८ धूम्रवर्णानंनीलानीत्यादि १८ अनिर्देश्यानअशक्यनामगणनात्

अगृहीताःप्रकाशन्तेसूर्यस्येवमरीचयः पृथिव्यांचानुकृष्यन्तेहरोनामैषवानरः १८
येपृष्ठतोनुगच्छन्तिशतशोथसहस्रशः द्रुमानुद्यम्यसहसालंकारोहणतत्पराः १९
यूथपाहरिराजस्यकिंकराःसमुपस्थिताः नीलानिवमहामेघांस्तिष्ठतोयांस्तुपश्यसि २०
असितांजनसंकाशान्युद्धेसत्यपराक्रमान् असंख्येयाननिर्देश्यान्परंपारमिवोदधेः २१
पर्वतेषुचयेकेचिद्विषयेषुनदीषुच एतेत्वामभिवर्तन्तेराजन्नृक्षाःसुदारुणा २२
एषांमध्येस्थितोराजाभीमाक्षोभीमदर्शनः पर्जन्यइवजीमूतैःसमन्तात्परिवारितः २३
ऋक्षवन्तंगिरिश्रेष्ठमध्यास्तेनर्मदांपिबन् सर्वर्क्षाणामधिपतिर्धूम्रोनामैषयूथपः २४
यवीयानस्यतुभ्रातापश्यैनंपर्वतोपमं भ्रात्रासमानोरूपेणविशिष्टश्चपराक्रमैः २५
सएषजाम्बवान्नाममहायूथपयूथपः प्रशान्तोगुरुवर्तीचसंप्रहारेष्वमर्षणः २६ ॥

परंपारमिव परपारस्थरेणूनिव २० ऋक्षजाम्बवद्वर्णनं यवीयानिति अस्यधूम्रस्यकनिष्ठइत्यर्थः योभ्रात्रासमानइत्यन्वयः २५
गुरुवर्तीसद्गुरूपासकः अनेनसर्वसिद्धिमत्वमुक्तं २६

८४

हैमवतींनदींगंगामनुवर्त्तमानमुशीरवीजाख्यंपर्वतमाश्रित्योरमतेतस्यान्वयः २७ शतसहस्राणांसहस्रंलक्षमितियावत् २८ धूम्रःप्रातुमिर्थे
168 तेमथाकाःप्रमाथिनःविशिष्यवोधयन्निवातेनेवेति ३० तरस्वीवानरसंवंधीयस्यानीकंसंरब्धंपश्यसियस्यानीकेनोद्धृतंवहुलंरजोरुणाभ

हरीणांवाहिनीमुख्योनदींहैमवतीमनु उशीरवीजमाश्रित्यमंदरंपर्वतोत्तमं २७ रमतेवानरश्रे
ष्ठोदिविशक्रइवस्वयं एतैःशतसहस्राणांसहस्रमभिवर्त्तते २८ वीर्यविक्रमहृष्टानांनदतांवाहु
शालिनां सएषनेताचैतेषांवानराणांमहात्मनां २९ सएषधूम्रोराजेन्द्रमाथीनामयूथपः वाते
नेवोद्धृतंमेघंयमेनमनुपश्यसि ३० अनेकमपिसंरब्धंवानराणांतरस्विनां उद्धूतमरुणाभासं
पवनेनसमंततः ३१ विवर्त्तमानंवहुशोयत्रैतद्बहुलंरजः एतेसितमुखाघोरागोलांगूलामहा
बलाः ३२ शतंशतसहस्राणिदृष्ट्वावैसेतुबंधने गोलांगूलंमहाराजगवाक्षंनामयूथपं ३३

भ्रमवंतिपवनेनसमंततोवहुशोविवर्त्तमानंविक्षिप्यमाणंयत्रयत्समीपेपश्यसिसएषप्रमाथीत्यन्वयः ३१ गवाक्षवर्णनं एतेसितेत्यादि ३२
शतंशतसहस्राणिशतलक्षाणामितिसर्वयः सेतुवंधनेतत्समीपेतत्सहायतयास्थित्वासेतुवंधनकर्त्तारं ३३ ॥

गावा

बुदी

८५ 169

कसरिवर्णेन भ्रमरेत्यादि यत्रपर्वतेसर्वकालेफलेनितादृशाद्रुमाःसंति। ३४ येस्तूर्यस्तत्ल्स्वर्णाभंस्वतुल्यवर्णंकरोतिभ्रमेपर्वतमनुपर्येतिप्रद
क्षिणंकरोति मृगपक्षिणस्तद्वर्तिमृगादयः ३५ सर्वकामेतिकाम्यंतइतिकामाविषयाः सर्वेषांभोगार्हमुखंदनाभरणवस्त्रादिरूपफ

परिवार्याभिनंदंतेतंकामर्दिन्नमोजना भ्रमराचरितायत्रसर्वकालफलद्रुमाः ३४ ये
न्नूर्यस्तत्ल्स्वर्णाभमनुपर्येतिपर्वतं यस्यभासासदाभांतितद्वर्णामृगपक्षिणः ३५
यस्यप्रस्थंमहात्मानोनानमन्तिमहर्षयः सर्वकामफलावृक्षाः सर्वेफलसमन्विताः ३६
मधूनिचमहाद्रोणिर्यस्मिन्पर्वतसत्तमे तत्रैपरमतेराजन्रम्येकांचनपर्वते ३७ सुखो
नरमुख्यानाकेसरीनामसप्ययषः षष्टिर्गिरिसहस्राणिरम्याःकांचनपर्वताः ३८ ते
षाम्मध्येगीरिवरस्त्वमिवानघरत्नसा तत्रैकेकपिलाःश्वेतास्ताम्रास्यामधुपिंगलाः ३९
निवसंत्यतिमभिरोनीलाद्दक्षस्वायुधाः सिंहाइवचतुर्दंष्ट्राव्याघ्राइवदुरासदाः ४०
सर्वेवैश्वानरसमाज्वलदाशीविषोपमाः सुदीर्घांचितलांगूलामत्तमातंगसन्निभाः ४१

लेप्रदाः ३६ कांचनपर्वतोमहामेरुः ३७ शतवलीवर्णेनंषष्टिरित्यादि ३८ तेषांमध्येगीरिवरःसावर्णिमेरुनामास्तितत्रसावर्णिमेरो ३९ ५१

नेवानरास्तेतवलंकांसमीक्ष्यमर्दयंतीवमर्दयंतस्त्वतिष्ठंति ४३ जवमानक ४४ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसप्तविंशःसर्गः २७ सार

170 महापर्वतसंकाशामहाजीमूतसन्निभाः कृतपिंगलनेत्राहिमहाभीमगतिस्वनाः ४२ मर्दयंतीवते·
सर्वेतस्युर्लंकासमीक्ष्यते एषचैषामधिपतिर्मध्येतिष्ठतिवीर्यवान् ४३ रामार्थेनिसमादिष्टसुप्र·
तिष्ठतिवीर्यवान् नाम्नाशृष्यिवांविख्यातोराजन्रुतवलीतिधः ४४ एषैवाशंसतेलंकांस्वेनानीके
नमर्दितुं विक्रांतोवलवांश्शूरःपौरुषेस्वेव्यवस्थितः ४५ रामप्रियार्थेप्राणानांदयानकुरुतेहरिः
गजोगवाक्षोगवयोनलोनीलश्चवानरः ४६ एकैकमेवयोधानांकोटिभिर्दशभिर्वृतः तथान्ये
वानरश्रेष्ठाविंध्यपर्वतवासिनः ४७ नशक्यंतेवहुत्वात्तुसंख्यातुंलघुविक्रमाः सर्वेमहाराजमहा
प्रभावाःसर्वेमहाशैलनिकाशकायाः सर्वेसमर्थाःपृथिवींक्षणेनकर्तुंप्रविध्वस्तविकीर्णशैलां
इत्यार्षेयुद्धकांडेसप्तविंशः २७ सारणस्यवचःश्रुत्वारावणोराक्षसाधिपं वलमादिश्यतत्सर्वेशु
कोवाक्यमथाब्रवीत १

णान्वक्तंकिंचिच्छुकोवक्तीत्याह सारणस्येतितत्सर्वेवलमादिश्यतत्सीमस्थितवना। सारणस्यवचःश्रुत्वास्थितेरावणेशुकोऽव

रावा गंगेयान्गंगातटोत्पन्नान् अन्यपक्षेपिउत्पन्नार्थः २ एषांकोटीतिसुग्रीवसचिवसंख्या सर्वेबलसंख्यांतसर्गेनैववक्ष्यति ४ योजावितिमैंद
युदी द्विविदविषयं ६ समनुज्ञातावमृतप्राशनेत्यत्रलोपःशाकस्येतिलोपःसमनुज्ञातावित्यर्थः ७ हनूमंतंवर्णयति यंत्विति प्रभिन्नमत्ते
२९ 171

स्थितान्यपश्यसियानेतान्मत्तानिवमहाद्विपान् न्यग्रोधानिवगांगेयान्सालान्हैमवतानिव
एतेदुष्प्रसहाराजन्बलिनःकामरूपिणः दैत्यदानवसंकाशायुद्धेदेवपराक्रमाः ३ ए
षांकोटिसहस्राणिनवपंचचसप्तच तथाशंखसहस्राणितथावृंदशतानिच ४ एते
सुग्रीवसचिवाःकिष्किंधानिलयाःसदा हरयोदेवगंधर्वैरुत्पन्नाःकामरूपिणः ५ यौतौप
श्यसितिष्ठन्तौकुमारौदेवरूपिणौ मैंदश्चद्विविदश्चैवताभ्यांनास्तिसमोयुधि ६ ब्रह्मणास
मनुज्ञातावमृतप्राशिनावुभौ आशंसेतेयथालंकामेतौमर्दितुमोजसा ७ यंत्वेनंपश्यसित्वि
ष्ठन्तंप्रभिन्नमिवकुंजरम् योबलात्क्षोभयेत्क्रुद्धःसमुद्रमपिवानरः ८ एषोभिगन्तालंका
यावैदेह्यास्तवचप्रभो एनंपश्यपुरादृष्टंवानरंपुनरागतम् ९ ज्येष्ठःकेसरिणःपुत्रोवाता
त्मजइतिश्रुतः हनूमानितिविख्यातोलंघितोयेनसागरः १० ॥

८ एषंलंकायांवैदेह्यास्तवचाभिगंतान्वेषीसमीपमागतमित्यर्थः ९ १० ॥ २९

सततंगोवायु ११ प्रतियास्यतिभूलोकवर्तिफलैरितिशेषः १३ अनामाद्यभास्करमितिशेषःभास्करोदयनेइतिवद्भवीहि १४ आग
मयोगेसद हनूमन्नामनिमित्तभूतपूर्वंहृतांतेनसदेत्यर्थः १९ धूमकेतरग्निः येनजाज्वल्यतेप्रज्वालितःकृतःत्वनेजोरुद्रोपि

172 कामरूपोहरिश्रेष्ठोबलरूपसमन्वितः अनिवार्यगतिश्चैवयथासततगःप्रभुः ११ उदयंतंभास्करंदृष्ट्वा
बालःकिलबुभुक्षितः त्रियोजनसहस्रंतप्रधानमवतीर्यहि १२ आदित्यमाहरिष्यामिनमेक्षुत्प्रयास्य
यास्यति इतिनिश्चित्यमनसाप्लुतस्त्वेवबलदर्पितः १३ अनाधृष्यतमंदेवमपिदेवर्षिराक्षसैः अना
साद्यैवपतितोभास्करोदयनेगिरौ १४ पतितस्यकपेरस्यहनुरेकाशिलातले किंचिद्भिन्नादृढ
हनुर्हनुमानेषतेनवै १५ सत्समागमयोगेनममैषविदितोहरिः नास्यशक्यंबलंरूपंप्रभावोवा
नुभाषितुं १६ एषआशंसतेलंकामेकोमथितुमोजसा येनजाज्वल्यतेसोवैधूमकेतुस्तवाद्यवै
लंकायांनिहितश्चापिकथंविस्मरसेकपे यस्यैषोनंतरःशूरःप्रामःपद्मनिभेक्षणः १७ इ
त्याकर्णामतिरथ्योलोकेविक्रान्तपौरुषः १८

तच्चंप्राप्यप्रज्वालितः लंकांयांनिहितोनिहितस्य १ श्रीरामंवर्णयति यस्यैषइति यस्यदर्शितस्यहनूमतोनंतरःसमीपवर्ती १

८

रावा युद्ध ८२ 173

येगानंवाणैर्भियात्सर्वंकरमापितस्मसकरमित्यत्रतापर्यं ११ यस्यप्रागवर्णितस्यरामस्यसख्यंपक्षमाश्रित्यतिष्ठतीत्यन्वयः रक्षोगणपरिक्षि

यस्मिन्नचलतेधर्मोयोधर्मंनातिवर्तते योब्राह्ममस्त्रंवेदांश्चवेदवेदविदांवरः १९ योभि
द्यात्गगनंवाणैर्मेदिनींवापिदारयेत् यस्यमृत्योरिवक्रोधःशक्रस्येवपराक्रमः २० यस्य
भार्याजनस्थानात्सीताचापिहृतात्वया सएषरामस्त्वांराजन्योद्धुंसमभिवर्त्तते २१ यस्यै
षदक्षिणपार्श्वेशुद्धजांबूनदप्रभः विशालवक्षास्ताम्राक्षोनीलकुंचितमूर्द्धजः २२ एषो
हिलक्ष्मणोनामभ्रातुःप्रियहितेरतः नयेयुद्धेचकुशलःसर्वशस्त्रभृतांवरः २३ अमर्षीदु
र्जयोजेताविक्रांतोबुद्धिमान्बली रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्राणोबहिश्चरः २४ नह्येषरा
घवस्यार्थेजीवितंपरिरक्षति एषैवाशंसतेयुद्धेनिहंतुंसर्वराक्षसान् २५ यस्तुसव्यमा
सौपक्षंरामस्याश्रित्यतिष्ठति रक्षोगणपरिक्षिप्तोराजाह्येषविभीषणः २६ श्रीमताग
जराजेनलंकायामभिषेचितः त्वामसौप्रतिसंरब्धोयुद्धायैषोभिवर्तते २७ यंतुपश्य
सितिष्ठंतंमध्येगिरिमिवाचलं सर्वेषांवानरेंद्राणांभर्तारममितौजसम् २८ ॥

मः ध्यामः गणशाहेनचत्वारिवः २६ राजराजेनरामेणराज्ञाभिषेचितस्यन्वयः एषोसौत्वांप्रतियुद्धायाभिवर्तते २७ सुग्रीववर्णनेयंत्विति १०२८

अतिवभ्राज अतिक्रम्यातिशयेनवभ्राजेत्यर्थः २९ पुष्करंपद्मं ३० अथसर्ववलसंख्यादर्शयितुंसंख्यास्वरूपंनिदर्शयति शतमिति ३२ ३०

174

तेजसायशसाबुध्यावलेनाभिजनेनच यःकपीनतिवभ्राजन्हिमवानिवपर्वतः २९ कि
ष्किंधायःसमध्यास्तेदुर्गांसगहनद्रुमां दुर्गांपर्वतदुर्गस्थांप्रधानैःसहयूथपैः ३० यस्यैषा
कांचनीमालाशोभतेशतपुष्करा कांतादेवमनुष्याणांयस्यांलक्ष्मीप्रतिष्ठिता ३१ एतांमा
लांचतारांचकपिराज्यंचशाश्वतं सुग्रीवोवालिनंहत्वारामेणप्रतिपादितः ३२ शतंकोटि
सहस्राणांशंकुरित्यभिधीयते ३३ शतंशतसहस्राणांकोटिमाहुर्मनीषिणः शतं
शंकुसहस्राणांमहाशंकुरितिस्मृतः महाशंकुसहस्राणांशतंवृंदमिहोच्यते ३४
शतंवृंदसहस्राणांमहावृंदमितिस्मृतं महावृंदसहस्राणांशतंपद्ममिहोच्यते ३५
शतंपद्मसहस्राणांमहापद्ममितिस्मृतं महापद्मसहस्राणांशतंखर्वमिहोच्यते ३६
शतंखर्वसहस्राणांसमुद्रमभिधीयते शतंसमुद्रसहस्रंमहौघमितिविश्रुतम् ३७

रावा
युद्धं
२८ 175

ग्रंथवनसंख्यामाह एवंकोटीति ३९ प्रज्वलितग्रहोपमां प्रज्वलितज्वालोपमो ४३ गर्वमानःकतकः २६ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसर्गः २८ १

महापद्मसहस्रेणतथाखर्वशतेनच समुद्रेणचतेनैवमहौघेनतथैवच ३८ एवंको
टिसहस्रेणशंखानांचशतेनच महाशंखसहस्रेणतथावृंदशतेनच ३९ महावृंदस
हस्रेणतथापद्मशतेनच महापद्मसहस्रेणतथाखर्वशतेनच ४० समुद्रेणचतेनैव
महौघेनतथैवच एषकोटीमहौघेनसमुद्रसदृशोमच ४१ विभीषणेनवीरेणसचिवै
परिवारितः सुग्रीवोवानरेंद्रस्त्वांयुद्धार्थमनुवर्तते ४२ महाबलवृतोनित्यंमहाबलपरा
क्रमः इमांमहाराजसमीक्ष्यवाहिनीमुपस्थितांप्रज्वलितग्रहोपमां ततःप्रयत्नःपरमो
विधीयतांयथाजयःस्यान्नपरैःपराभवः ४३ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेऽष्टाविंशः २८
शुकेनतुसमादिष्टान्दृष्टासहरिपूथपान् लक्ष्मणंचमहावीर्यंभुजंरामस्यदक्षिणं १
समीपस्थंचरामस्यभ्रातरंचविभीषणं सर्ववानरराजंचसुग्रीवंभीमविक्रमं २ गवं
चापिवलिनंवज्रहस्तात्मजात्मजं हनूमंतंविक्रांतंजांववंतंचदुर्जयं ३ ॥

कथांते हृतांतश्रवणसमाप्तिसमये भर्त्सयामास स्वकीयभीताकारणोयनार्थीयं आशरः ५ अधोमुखौ भर्त्सनेनेतिशेषः ६ उच्यमानं वि
176 शेषणस्य नृपतेः पुरस्तादुपजीविभिर्विप्रियं वक्तुं नावन्नसदृशं प्रगृह्ये अनुग्रहे ७ तदेव विप्रियं दर्शयति रिपूणामिति युद्धायाभिवर्तेतां अ
भिमुखवतां यावर्तमानानां तस्तवं वलोत्कर्षकथनं अप्रस्तवे तत्प्रश्नाभावे वक्तुं सदृशं युक्तं नाम काकुरवः अपितु युक्तमेव वक्तुं एष्यपाः कि

सुषेणं कुमुदं नीलं नलं च प्लवगर्षभं गजं गवाक्षं शरभं मैंदं च द्विविदं तथा ४ किंचिदा-
विग्नहृदयो जातक्रोधश्च रावणः भर्त्सयामास तौ वीरौ कथांते शुकसारणौ ५ अधो-
मुखौ तौ प्रणतावब्रवीच्छुकसारणौ रोषगद्गदया वाचा संरब्धः परुषं तथा ६ न ताव-
त्सदृशं नाम सचिवैरुपजीविभिः विप्रियं नृपतेर्वक्तुं निग्रहप्रग्रहे प्रभोः ७ रिपूणां
प्रतिकूलानां युद्धार्थमभिवर्ततां उभाभ्यां सदृशं नाम वक्तुमप्रस्तवे स्तवं ८ आचार्या
गुरवो वृद्धा वृथा वां पर्युपासिताः सारं यद्राजशास्त्राणामनुजीव्यं न गृह्यते ९ ॥

गुरुत्वमिति विचार्य वक्तव्यमिति प्रेषितानां तावन्मात्रं वाच्यं अप्रष्टं तेनैषां प्रावृत्यमेकैकीनाशयितुं शाक्यइत्यादि वक्तुमित्यर्थः ८
आचार्यं उपनीय वेदाध्यायकः गुरवः पित्रादयः वृद्धा ज्ञानवयोवृद्धाः वां युवाभ्यां अनुजीव्यया हांशाः नगृह्यते न गृहीतः ९

रा॰वा गृहीतोवानविज्ञातःविस्मृतइत्यर्थः ज्ञानविस्मरणमपियवयोर्नसंभावितमित्याह भावइति अज्ञानस्यवाशोवाहते अज्ञानवाकृत्या
भुटी मेववर्ततेमज्ञानरोलेशोपीतिभावः धराम्यि राज्यमितिशेषः राज्यभ्रंशस्यपरमकारणंभवादशाजमितिसंगास्तत्रसत्यपितन्मूला
८९ 177 नर्थः एतावत्कर्तमेमतयोवलेनतिरस्कृतइत्यर्थः ॥ एवाभ्यांस्वनाशमप्यविज्ञायउर्वेचउक्तमित्याह किंचिति शासतोराज्ञोयस्यमे

गृहीतोवानविज्ञातोभावोज्ञानस्यवाहते ईदृशैःसचिवैर्युक्तोमूर्खैर्दिष्ट्याधराम्यहं ॥ १०
किन्तुमत्तोभयंनास्तिमावक्रंपरुषंवचः यस्यमेशासतोजिह्वाप्रयच्छतिशुभाशुभे ॥ ११
अप्येतद्वदनेस्पृष्टावनेतिष्ठतिपादपाः राजदण्डपरामृष्टास्तिष्ठन्तिनापराधिनः ॥ १२ हन्या
महंत्विमौपापौशत्रुपक्षप्रशंसिनौ यदिपूर्वोपकारैर्मेक्रोधोनमृदुतांव्रजेत् ॥ १३ ॥

जिह्वातदुक्तिःशुभाशुभेनिग्रहानुग्रहंप्रयच्छतितेमांपरुषंववोवक्रमुक्तमहृष्येयतः तद्युयोर्मत्तोभयंकिन्तुनास्ति यदिस्यात्तर्हिवायेरन्इत्य
र्थः ॥ अप्येतिकियानर्थोराजदोषस्तत्राह अप्येवेत्यादि राजदोषपरामृष्टाःराजक्रोधविषयः ॥ पूर्वोपकारैर्युद्धादौ
कृतैः ॥ १३ ॐनमोनारायणाय ॥

178 अपुर्धसंतःमत्सभामेवेशादृष्टाभवत सेसन्निकर्षात्रयपधंप्रदर्शनेगछत क्रोधवशाडचनत्पसामोनुदोषायहृत्ताद्वेवविनापिशिरछेदंयि
क्कारादेवेतिशेषः १४ प्रतिनंद्याभिःस्तौ अयमेवतनयीःराक्षसत्वप्रापकश्यपसांतश्चान्यत्रस्पष्टं १५ चरानुचरानूप्रत्यापिकान् प्र

अपधंसंततनश्यपधंसन्निकर्षादितोमम नहिवांहंतुमिछामिस्वरामस्यपकृतानिवा हत्वावेवहृ
तद्रोहोमयिस्तेहपराङ्मुखौ १४ एवमुक्तौनसद्रीडौतौहृष्टाशुकसारणौ रावणंजयशाद्वे
नप्रतिनंद्याभिनिःसृतौ अब्रवीच्चदशग्रीवःसमीपस्थंमहोदरं उपस्थापयमेशीघ्रंचारानितिनि
शाचरः ततस्थाराःसंत्वरिताःप्राप्ताःपार्थिवशासनात् उपस्थिताःप्रांजलयोवर्धयित्वाज
याशिषः तानब्रवीत्ततोवाक्यंरावणोराक्षसाधिपः उपस्थापयमेशीघ्रंचारानितिनिशाचरः
ततस्थाराःसंत्वरिताःप्राप्ताःपार्थिवशासनात् चरान्प्रत्यायिकाञ्छूरान्धीरान्विगतसाध्व
सान् इतोगछतरामस्यव्यवसायंपरीक्षितुं मंत्रेष्वभ्यंतरायस्यप्रीत्यातेनसमागताः कथं
स्वपितिजागर्तिकिमद्यचकरिष्यति विज्ञायनिपुणंसर्वमागंतव्यमशेषतः चारेणविदि
तःशत्रुःपंडितैःवसुधाधिपैः युद्धेस्वल्पेनयत्नेनसमासाद्यनिरस्यते २१ नमोरामाय रा

त्ययएव प्रत्याय तहृतरत्यर्थः प्रत्तर्शतिदत् विश्वासोपेतानित्यर्थः १८ मंत्रेष्वविचारेष्वभ्यंतरःपरमांतरंगमंत्रिणः १९ २०२१

१५ शार्दूलः प्रधानप्रधानचारो गृहीतो विभीषणेनेति शेषः एकोऽगृहीत इत्यत्रैदेतः पाथेयमिति अन्तिउष्ट्रस्तर्थः २६ सोपि शार्दूलसहायभू
तास्ते च मोचिताः २० बहिर्नित्यचराः स्वदेशाद्बहिः परवृत्तान्तपरिज्ञानाय नित्यप्रवृत्ताः सुवेलसमीपवासिरामबलं तं रावणाय न्यवेदयन् २५

चारास्ते ते तथैव सक्राशरूस्थराराजसेश्वरं शार्दूलमग्रतः कृत्वा ततस्य कुः प्रदक्षिणं २२ ततस्तं तु महा
त्मानं चारा राक्षससत्तमं कृत्वा प्रदक्षिणं तत्र सुग्रीवं रामः सलक्ष्मणः २३ ते सुवेलस्य शैलस्य समी
पे रामलक्ष्मणौ प्रच्छन्ना ददृशुर्गत्वा ससुग्रीवविभीषणौ २४ प्रेक्षमाणाश्चमूं तां च बभूवुर्भयविह्वलाः व
ते तु धर्मात्मना दृष्टा राक्षसेन्द्रेण राक्षसाः २५ विभीषणेन तत्रस्था निगृहीता यदृच्छया शार्दूलो ग्राहि
तस्त्वेकः पापोयमिति राक्षसाः २६ मोचितः सोपि रामेण वध्यमानः प्लवङ्गमैः आनृशंस्येन रामेण मोचि
ता राक्षसाः परे २७ वानरैरर्दितास्ते तु विक्रान्तैर्लघुविक्रमैः पुनर्लङ्कामनुप्राप्ताः श्वसन्तो नष्टचेत
सः २८ ततो दशग्रीवमुपस्थितास्ते चारा बहिर्नित्यचरा निशाचराः गिरेः सुवेलस्य समीपवासिनं
न्यवेदयन्रामबलं महाबलाः २९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः २९ ॥

प्रथरमाणः कनकः २० इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः २९ ॥

ततइति १ वोभार्गांचनादितिशेषः तद्वचनाज्जामेश्वासेलंकासमीपमागतेक्रमेत्वन्वयः २ अमित्राणांवशमागतोस्मिनकश्चिदिति ३ तेनअनु
शिष्टः इष्टइत्यर्थः ४ चारयितेचारैर्विचारयिते ५ यतःसंभाषितमशक्याश्रतोत्रसंप्रश्नोर्विचारहेतुपर्यनुयोगोनलभ्यते ६ विचारिते

180

ततस्तमक्षोभ्यबलंलंकाधिपतयेचराः सुवेलेराघवंशैलेनिविष्टंप्रत्यवेदयन् १ चाराणांरावणः
श्रुत्वाप्राप्तंरामंमहाबलं जातोद्वेगोभवत्किंचिच्छार्दूलंवाक्यमब्रवीत् २ अयथावच्चतेवर्णोदी
नश्चासिनिशाचर नासिकच्चिदमित्राणांक्रुद्धानांवशमागतः ३ इतितेनानुशिष्टस्तुवाचंमंद
मुदीरयत् तदाराक्षसशार्दूलंशार्दूलोभयविक्लवः ४ नतेचारयितुंशक्याराजन्वानरपुंगवाः
विक्रांताबलवंतश्चराघवेणचरक्षिताः ५ नापिसंभाषितुंशक्याःसंप्रश्नोत्रनलभ्यते सर्वतोरक्ष्य
तेपंथावानरैःपर्वतोपमैः ६ प्रविष्टमात्रेज्ञातोहंबलेतस्मिन्विचारिते बलाद्गृहीतोरक्षोभिर्बहुधा
स्मिविचारितः ७ जानुभिर्मुष्टिभिर्दंतैस्तलैश्चाभिहतोभृशं परिणीतोस्मिहरिभिर्बलमध्येअम
र्षितैः ८ ॥

विचारयितुंप्रक्रांतेरक्षोभिर्विभीषणपरीवारैःविचारितंबहुप्रकारमगस्त्याचालितः ७ परिणीतोस्मिहनूमानिवक्षोणार्थमितस्ततोनीतोस्मि

रावा
युद्धे 181
२१

नदेवाह परिणीयचसर्वंत्वेति रुधिरस्राविचासौदीनांगश्चेतिकर्मधारयः ९ यदृच्छयादृष्टेनरामेणमामावध्यतामितिपरित्रातः ॥ गरुडव्यूह

परिणीयचसर्वंत्वनीतोहंरामसंसदि रुधिरस्राविदीनांगोविक्लव–लितेंद्रियः ९ हरिभिर्विध्यमा
नस्तुयाचमानःकृतांजलिः राघवेणपरित्रातोमामेतिचयदृच्छया १० एषशैलशिलाभिस्तुश्रयि।
तामहार्णवे द्वारमाश्रित्यलंकायारामस्तिष्ठतिसायुधा ॥ गरुडव्यूहमास्थायसर्वतोहरिभिर्वृ
तः सोविसृज्यमहातेजालंकामेवातिवर्तते १२ प्राकारमायातिद्वित्रमेकतरंकुरु सीतावापि
प्रयच्छाशुयुद्धंवापिप्रदीयतां १३ मनसातत्तदाप्रेक्ष्यतच्छ्रुत्वाराक्षसाधिपः शार्दूलंसुमहद्वाक्यमथो
वाचसरावणः १४ यदिमांप्रतियुध्येरन्देवगंधर्वदानवाः नैवसीतांप्रदास्यामिसर्वलोकभयादपि
एवमुक्त्वामहातेजारावणःपुनरब्रवीत् चरिताभवतासेनाकेत्रशूराःप्लवंगमाः १६ किंप्रभाः
कीदृशाःसौम्यवानरायेदुरासदा कस्यपुत्राश्चपौत्राश्चतत्त्वमाख्याहिसत्वर १७ ॥ ॥ २

रुँ

मास्थायेतिभस्यानार्योयंसर्वतस्थितिकालत्वात्गरुडव्यूहत्वमासीत् १२ प्राकारमायातियापास्यति १३ चरिताभवतादेवमर्मासंचोषणार्थप्रणायेनेतिभा २१

तथातद्वसारेण १८ गजं द्रोणाववतः देवहारपिता यद्यपि जांबववानन्तं भमाणस्य समवक्त्राद जायतेति भगवन्मुखादस्योत्पतिः श्रुता तथापि ऋं भगाष
मयेऽद्ब्रुताया भगवच्छक्रे गङ्गदते उसाविशपतेन रूपेण परिणामाद्दोषः २१ अन्यः पुत्रो धूम्रः शतक्रतोर्गुरुपुत्रो हृदस्यानि पुत्रसमर्थः अथ केसरी

तथाऽप्रतिपन्नस्यामितात्मा तेषां बलाबलं प्रवक्ष्यं पत्वं संख्यानं कर्तव्ययुद्धमिच्छता १८ अथैव गजः शा
र्दूलो गवाक्षोनेत्रमस्मरः इंद्रवचनमारेभे वञ्जरावणसन्निधौ १९ अथर्क्षरजसः पुत्रो पुधिराजन्महर्जयः
गद्गदस्याथपुत्रोऽत्र जांबवानिति विश्रुतः २० गद्गदस्याथ पुत्रोऽन्यो गुरुपुत्रः शतक्रतोः कदनं यस्य पुत्रे
णाकृतमेकेन रक्षसां २१ सुषेणश्चात्र धर्मात्मा पुत्रो धर्मस्य वीर्यवान् सौम्यः सोमात्मजश्चात्र राजन्दधि
मुखः कपि २२ सुमुखो दुर्मुखश्चात्र वेगदर्शी च वानरः मृत्युर्वानररूपेण नूनं सृष्टः स्वयम्भुवा २३ य
श्चाग्निस्तनयस्तत्र नीलः सेनापतिः स्वयं अनिलस्य तु पुत्रोऽत्र हनूमानिति विश्रुतः २४ नप्ता पाकस्य दुर्ध
र्षो बलवानङ्गदो युवा मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ बलिनावश्विसम्भवौ २५ ॥

तिरोधः पुत्रेणाद्रवन्मनापि केनरक्षसोकदनेक्षतं पूर्वमित्यर्थः २२ मसः सृष्टः समुत्वादयोमसृनतन्त्याऽऽस्यर्थः २३ २४ २५ ॥

पंचयमपुत्रपरिणामनं गजइत्यादि २६ दशवानरकोट्यइतिवानरेतिलुप्तषष्ठीबहुवचनांतं तद्विशेषणंशूराणामित्यादिनाख्यातुमुत्सहे ग्रंथकाराग

पुत्रोवैवस्वतस्यात्रपंचकालांतकोपमाः गजोगवाक्षोगवयःशरभोगंधमादनः २६ दशवानरको
ट्यश्शूराणांयुद्धकांक्षिणां श्रीमतांदेवपुत्राणांशेषंनाख्यातुमुत्सहे २७ पुत्रोदशरथस्यैषसिंहसंहन
नोयुवा दूषणोनिहतोयेनखरश्चत्रिशिरास्तथा २८ नास्तिरामस्यसदृशोविक्रमेभुविकश्चन विराधो
निहतोयेनकबंधश्चांतकोपमः २९ वक्तुंनशक्तोरामस्यगुणान्कश्चिन्नरःक्षितौ जनस्थानगतायेनता
वंतोराक्षसाहताः ३० लक्ष्मणश्चात्रधर्मात्मामातंगानामिवर्षभः यस्यबाणपथंप्राप्यनजीवेदपिवा
सवः ३१ श्वेतोज्योतिर्मुखश्चात्रभास्करस्यात्मसंभवौ वरुणस्यायपुत्रोऽयंहेमकूटःप्लवंगमः ३२
विश्वकर्मसुतोवीरोनलःप्लवगसत्तमः विक्रांतोवेगवानत्रवसुपुत्रःसुदुर्धरः ३३ राक्षसानांवरिष्ठ
श्चतवभ्राताविभीषणः प्रतिगृह्यपुरींलंकांराघवस्यहितेरतः ३४ ॥

णत्वात् २७ यतोदूषणादयस्तेननिहताअतस्तस्यगुणान्वक्तुंनकोपिशक्तइत्यन्वयः ३० ३१ ३२ ३३ दुर्धरस्सुदाख्यः ३४ ॥ 

184 भवान्गतिःप्रमाणंनिर्णायकइतियावत् नन्वत्रधर्मपुत्रःसुषेणःपिव स्वतपुत्रोऽणूरभर्गंदमादनानन्तरौ वालकांडेवारुणान्सुषेणःपर्जन्यमात्स्व
रभःक्रतुवेराङ्गंधमादनउक्तइतिचेत् ततस्तसत्कानामनेकेषामपिसत्वान्नविरोधइतितीर्थः ३५ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेत्रिंशःसर्गः ३०

इतिसर्वंसमाख्यातंतत्रयाविवानरंबलं सुवेलेऽधिष्ठितंशैलेशेषकार्यंभवानगति ३५ इत्यार्षेरामायणेयुद्ध।
कांडेत्रिंशःसर्गः ३० ततस्तमक्षोभ्यबलंलंकायामधिपतेश्चराः सुवेलेराघवंशैलेनिविष्टंप्रत्यवेदयन् १ चा
राणांरावणःश्रुत्वाप्राप्तंरामंमहाबलं जातोद्वेगोऽभवत्किंचित्सचिवानिदमब्रवीत् २ मंत्रिणःशीघ्रमा
यांतुसर्वेवैसुसमाहिताः अयंनोमंत्रकालोहिसंप्राप्तइतिराक्षसाः ३ तस्यतच्छासनंश्रुत्वामंत्रिणोभ्या
गमन्द्रुतं ततःसमंत्रयामासराक्षसैःसचिवैःसह ४ मंत्रयित्वातुदुर्धर्षःक्षमंयत्तदनंतरं विसर्जयित्वास
चिवांप्रविवेशस्वमालयं ५ ततोराक्षसमादायविद्युज्जिह्वंमहाबलं मायाविनंमहाकायंप्राविशद्यत्र
मैथिली ६ ॥

ततइति १ सचिवानुपमंत्रिणः २ आयांतुप्रभद्रवनादितिशेषः ३ ४ यत्तस्यांतरक्षमंसीताप्रा
प्ताविति शेषः ५ ततःस्वान्तःपुरप्रवेशानन्तरं मायाविनंप्रशस्तमायावंतम्ः महामायांतादृशमायाप्रयोगकर्तारं ६ ॥ ॥

रावा
युटी
१५३
९३

मायाज्ञंविद्युज्जिह्वमब्रवीच्चवचनमाह मोहयिष्यावहेइतिमांसमुपतिष्ठसमन्तसमीपमागच्छेत्यर्थः ८ रावणोरावणायेत्यर्थः ९ कृतायेकैकेयीवत।
स्यविद्युज्जिह्वस्यानर्घंप्रत्युक्तलातुष्टःसन्भूषणंप्रददौ १० संविवेशप्रविवेश ११ प्रहर्षंनामकीर्तयन्नामेत्यपरमार्थंप्रपरमार्थभूतंरामजयंतप्रह

विद्युजिह्वंचमायातमब्रवीद्राक्षसाधिपः मोहयिष्यावहेसीतांमाययाजनकात्मजां ७ शिरोमायामयं।
गृह्यराघवस्यनिशाचर मांत्वंसमुपतिष्ठस्वमहच्चसशरंधनुः ८ एवमुक्तस्तथेत्याहविद्युज्जिह्वोनिशा
चरः दर्शयामासतांमायांसुप्रयुक्तांसरावणे ९ तस्यतुष्टोभवद्राजाप्रददौचविभूषणं अशोकवनि।
कायांचसीतादर्शनलालसः १० नैरृतानामधिपतिःसंविवेशमहाबलः ततोदीनमदीनार्हांददर्शधनदा
नुजः ११ अधोमुखींशोकपरामुपविष्टांमहीतले भर्तारंसमनुध्यांतीमशोकवनिकांगतां १२ उपा।
स्यमानांघोराभीराक्षसीभिरदूरतः उपसृत्यततःसीतांप्रहर्षंनामकीर्तयन् १३ इदंचवचनंधृष्टमुवा
चजनकात्मजां सान्त्व्यमानामयाभद्रेयमाश्रित्यविमन्यसे १४ खरहंतासतेभर्ताराघवःसमरेह
तः छिन्नंतेसर्वथामूलंदर्पस्तेनिहतोमया १५ ॥

र्षंकीर्तयन् १३ तेमूलमस्मदपरिग्रहनिदानंसर्वथासर्वप्रकारेणछिन्नंतेदर्पश्चमयानिहते १५ ॥

एवकरणेनकिंतेज्ञातंतत्राह आत्मनस्तवव्यसनेनममभार्याभविष्यति गतंतराभावात्मास्त्वयमेवेतिशेषः एतांमतिंरामविषयांगति १६ भव
स्त्वमेवेत्यर्थः निवृत्तार्थेनिवृत्तोरामरूपोर्थोयस्यास्ताहृशि १७ कथमिदंत्वयासाधितमितिचेदुपायेनेत्याह शृणुविततिच १८ प्रणीतेनग्रानी

व्यसनेनात्मनःसीतेममभार्याभविष्यसि विसृजैनांमतिंमूढेकिंमृतेनकरिष्यसि १६ भवस्वभद्रेभा
र्याणांसर्वासामीश्वरीमम अल्पपुण्येनिवृत्तार्थेमूढेपण्डितमानिनि १७ शृणुभर्तृवधंसीतेघोरंवृत्रव
धंयथा समायातःसमुद्रान्तंहन्तुंमांकिलराघवः १८ वानरेन्द्रप्रणीतेनबलेनमहतावृतः सन्निविष्
समुद्रस्यपीड्यतीरमथोत्तरं बलवत्समसमासाद्यचरितंप्रथमंचरैः २० बलेनमहतारामोव्रज
त्यस्तंदिवाकरे अथाध्वनिपरिश्रान्तमर्धरात्रेस्थितंबलं नम्रहस्तप्रणीतेनबलेनमहताममब
लंमेस्यहतंरात्रौयत्ररामःसलक्ष्मणः २१ ॥

तेन १८ अस्तंदिवाकरेव्रजतिमहाबलेनसमुद्रस्योत्तरंतीरंसंपीड्यरामः सन्निविष्टइत्यन्वयः १९ बलंसेनाचरितंचारितंतत्हतमितिशेषः २०
यत्ररामःसलक्ष्मणस्तद्देशेःबलंहतं २१ ॥

रावा
युद्धी 187
९४

वक्राल्लसान् वक्राणीति पुनरुक्तेः एतानि उद्यम्योद्यम्यते परिघादयो वानरेषु निपातिताः कृष्टयः सूक्ष्मखड्गा २२ कृतहस्तेन शिक्षितहस्ते

पट्टिशान्परिघांश्चान्वक्रान्दंष्ट्रीदंष्ट्रान्महायुधान् बाणजालानि शूलानि भास्वरान्कूटमुद्गरान् २२ यष्टीश्च
तोमरांश्चासान्चक्राणि मुसलानि च उद्यम्योद्यम्य रक्षोभिर्वानरेषु निपातिता २३ अथ सुषेणस्य राम
स्य प्रहस्तेन प्रमाथिना अप्सरः कृतहस्तेन शिरः छिन्नं महासिना २४ विभीषणस्य भ्रातास निग्रही
तोयदच्छाया दिशाप्रभ्रान्तितः सैन्यलक्ष्मणः प्लवगैः सह २५ सुग्रीवो ग्रीवया सीते
निरस्तहनुकः सीते हनुमानाञ्च सैर्दितः २६ जाम्बवानथ जानुभ्यामुत्पत्य निहतो युधि पट्टिशैर्बहुभिश्छि
न्नो निकृत्तः पादयोर्यथा २७ मैन्दश्च द्विविदश्चोभौ तौ वानरवरर्षभौ निःश्वसन्तौ रुदन्तौ च रुधिरेण परी
प्लुतौ २८ असिना व्यायतौ छिन्नौ मध्ये ह्यरिनिसूदनौ अनुश्वसिति मेदिन्यां पनसः पनसो यथा २९
नाराचैर्बहुभिश्छिन्नः शेते दर्यां दरीमुखः कुमुदस्तु महातेजा निकूजन्सायकैर्हतः ३० ॥

नासकें यथा तथा छिन्नं २४ सप्तसप्तयदच्छयागतोपि निगृहीतः २५ कुमुदस्तु महातेजा निकूजन्सायकैर्हत इति योक्तपाठः २६ २७ २८ २९ ३०

188

राक्षसैरासाधपशपच्छिन्नः २१ २२ जघन्यतोनउद्रुताउत्यन्वयः २३ २४ राक्षसींसीतासमीपवर्तिनीं २५ २६ २७ २८ २९ ५०

अंगदोबहुभिश्छिन्नःशरैराक्षसाधिपात्मैः पतितोरुधिरोद्गारीदिनोनिपतितोंगदः २१ हरयोमथिताना
गैरथजालैस्तथापरे शयानामृदितास्तत्रवायुवेगैरिवाम्बुदाः २२ प्रसृताश्चपरेत्रस्ताहन्यमानाजघ
न्यतः अनुद्रुतास्तरक्षोभिःसिंहैरिवमहाद्विपाः २३ सागरेपतिताकेचित्केचिद्गगनमाश्रिताः ऋक्षा
वृक्षानुपारूढावानरैर्वितिमिश्रिताः २४ सागरस्यचतीरेषुशैलेषुचवनेषुच पिंगलास्तेविरूपाक्षै
राक्षसैर्बहवोहताः २५ एवंतवहतोभर्तामसैन्येनममसेनया क्षतजार्द्ररजोध्वस्तमिदंचास्याहृतं
शिरः २६ ततःपरमदुर्धर्षोरावणोराक्षसेश्वरः सीतायाउपसृष्टायाराक्षसीमिदमब्रवीत् २७
राक्षसंक्रूरकर्माणंविद्युज्जिह्वंसमानय येनतद्राघवशिरःसंग्रामात्स्वयमाहृतं २८ विद्युज्जिह्वस्त
दागृह्यशिरस्तत्सशरासनं प्रणामंशिरसाकृत्वारावणस्याग्रतःस्थितः २९ तमब्रवीत्ततोराजा
रावणोराक्षसंस्थितं विद्युज्जिह्वंमहाजिह्वंसमीपपरिवर्तिनं ५ ॥

रावा शिरस्तत्प्रियदर्शनं रामशिरोवत्प्रियदर्शनमित्यर्थः अंतरधीयत अपागच्छत् स्त्रीगोष्ठ्यां स्थातुमयुक्तत्वादितिभावः ४३ चिक्षेप प्राचकर्ष ४२ सवि
युद्धी द्युज्जिह्वेनेति छंदोवशात्तकारलोपः विनिकीर्यमाणः विकिरन्नित्यर्थः ४४ कनक ४५ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे एकत्रिंशःसर्गः ३१ सेतिद्व
९५ 189

अग्रतः कुरु सीतायाः शीघ्रं दाशरथेः शिरः अवश्यां पश्चिमां भर्त्तुः कृपणां साधु पश्यतु ४२ एवमुक्तेन तेन
ह्रुतः शिरस्तत्प्रियदर्शनं उपनिक्षिप्य सीतायाः क्षिप्रमंतरधीयत ४३ रावणश्चापि चिक्षेप भास्वरं कार्मु-
कं महत् त्रिषु लोकेषु विख्यातं रामस्यैतदिति ब्रुवन् ४४ इदं तत्तव रामस्य कार्मुकं ज्यासमायुतं इह प्र-
हस्तेनानीतं तं हत्वा निशि मानुषं ४४ स विद्युज्जिह्वेन सहैव तच्छिरो धनुश्च भूमौ विनिकीर्यमाणः
विदेहराजस्य सुतां यशस्विनीं ततोऽब्रवीत्तां भव मे वशानुगा ४५ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे एक-
त्रिंशः सर्गः ३१ सा सीता तच्छिरो दृष्ट्वा तच्च कार्मुकमुत्तमं सुग्रीवप्रतिसंसर्गमाख्यातं च हनूमता १

नूमनाख्यातं सुग्रीवप्रतिसंबंधं रावणकल्पितवानरवधस्योपपादकत्वेनेति शेषः १ ॥ ९५

भर्तुस्तत्सदृशमितिविभक्तिपरिणामेनसर्वत्रान्वेति केशांतदेशेललाटे तेकेशांतवर्तिने २ अभिज्ञानैःलक्षणैः ३ ४ आर्येणरामेणान्वयः
190 वीरवसनंदत्वामयासहप्रव्राजितइत्यन्वयः ५ ६ समुपास्थायस्वसमीपेस्थापयित्वा समुपाद्ययेतिपाठांतरम् ७ वीरव्रतसद

नयनेशुक्लवर्णेचभर्तुस्तत्सदृशंमुखं केशान्केशांतदेशंचतंचचूडामणिंशुभं २ एतेसर्वैरभिज्ञानै
रभिज्ञायसुदुःखिता विजगर्हेत्रकैकेयींक्रोशंतीकुररीयथा ३ सकामाभवकैकेयिहतोयंकुलनं
दनः कुलमुत्सादितंसर्वंत्वयाकलहशीलया ४ आर्येणकिंत्रकैकेय्याकृतंरामेणविप्रियं यन्म
याचीरवसनंदत्वाप्रव्राजितोवने ५ एवमुक्त्वातुवैदेहीवेपमानातपस्विनी जगामजगतींबा
लाछिन्नानकदलीयथा ६ सामुहूर्तात्समाश्वस्यपरिलभ्याथचेतनां तच्छिरःसमुपास्थायविललां
पायतेक्षणा ७ हाहतोस्मिमहाबाहोवीरव्रतमनुव्रत इमांतेपश्चिमावस्थागतास्मिविधवाकृ
ता: ८

दंपितृवाक्यपालनमव्रतं तेनवनाशनादिमांवस्थांगतास्मि तामवस्थामाह विधवाकृतेति ८ ॥

रावा
युद्दी 191
१९

नार्याभर्तुर्मरणंप्रथमंवैगुण्यं मुख्योनर्थः यतोभर्तुःप्रथमंमरणंनार्या वैगुण्यंउक्तरिष्टमूलमित्यर्थस्तत्र पवंहिसर्वविधवानामसतीत्वापत्तेःसहृतः
प्रतीतः ९ महद्दुःखंप्रपन्नायाममरणमेववरमितिशेषः ह्रियतोयस्त्वंमात्रात्रमुद्यतःसोपित्वंविनिपातितोराक्षसैरितिशेषः ९ सावत्सत्वामम
श्वश्रूयस्त्वयापुत्रेणराक्षसद्रुतेनवत्सलाथेनुरिवविवत्साकृता ॥ दैवज्ञैर्वसिष्ठादिभिरितिशेषः यतोग्रसिग्रतस्तेषांवचनंमिथ्या १२ अथवेति अ

प्रथमंमरणंनार्याभर्त्तुर्वैगुण्यमुच्यते सुवृत्तःसाधुवृत्तायाःसंवृत्तस्त्वंममाग्रतः ९ महद्दुःखंप्रपन्ना
याममग्नायाःशोकसागरे योहिमामुद्यतस्त्रातुंसोपित्वंविनिपातितः १० साश्वश्रूर्ममकौसल्यात्वयापुत्रे
णराघव वत्सलानेयथाधेनुर्विवत्साक्तवत्सलाकृता ११ उदीष्टंदीर्घमायुस्तेदैवज्ञैरपिराघव अनृत
वचनंतेषामल्पायुरसिराघव १२ अथवानश्यतिप्रज्ञाप्राज्ञस्यापिसतस्तव पचत्येनंतथाकालो
भूतानांप्रभवोह्ययम् १३ ॥

थेतिप्रज्ञे प्राज्ञस्यसतस्तवापिप्रज्ञानश्यत्सपघनाशंप्राप्ताकिं येनप्रज्ञातैर्वस्यात्मसोःरिवशंप्राप्ताइतिशेषः वाग्रथवाहियतःकालोभूतानांप्र
भवःप्रभवायहेतुस्तस्मादयेमेनंप्राणिनंतथापचति ततःकर्मप्रापयतिकालईश्वरःअतःप्राज्ञोपित्वमज्ञोजातइतिभावः १३ ॥ १९

192

द्वियतस्त्वंव्यसनानांवर्जनेउपायज्ञःतदनुष्ठानेकुशलश्चासि तस्मात्कस्माद्धेतोरहंदृशंईमज्ञातंमूढमापन्नःअहंदेहंपरपामीतिभावः १४ मया
कालरात्रेरन्वयःरौद्रत्वादिविशिष्टयामयाकालरात्र्यासपरिवृत्य अच्छिद्यबलात्कारपतयात्वंहृतः यथानष्टइतिभावः १५ मांविहायस्त्रि
यंनारीमिवपृथिवीमालिङ्ग्यशेषे १६ मयासहकृतबलयार्चितंमत्प्रियंतेधनुस्त्विमेतादृशंजातमितिशेषः १७ सर्वैःपितृभिःसार्धंस्वि

अहंत्वंमूढमापन्नःकस्मात्त्वंनयशास्त्रवित् व्यसनानामुपायज्ञःकुशलोह्यसिवर्जने १४ यथात्वंसंप
रिष्वज्यरौद्र्यातिनृशंसया कालरात्र्यामयाच्छिद्यहृतःकमललोचन १५ इहशेषेमहाबाहोमांविहा
यतपस्विनीं प्रियामिवयथानारीं पृथिवींपुरुषर्षभ १६ अर्चितंसततंयत्नाद्गन्धमाल्यैर्मयातव इदंते
मत्प्रियंवीरधनुःकाञ्चनभूषितं १७ पित्रादशरथेनत्वंश्वशुरेणममानघ सर्वैश्चपितृभिःसार्धंनूनं
स्वर्गेसमागतः १८ दिविनक्षत्रभूतंचमहत्कर्मकृतंतथा पुण्यंराजर्षिवंशंत्वमात्मनःसमुपेक्षसे १९

तेनदशरथेनस्वर्गेत्वंसमागतइत्यन्वयः १८ दिविनक्षत्रभूते त्रिशंकौसत्यावाच्छ्रुतिमार्गेणवंशस्यतथात्वंमहतापिभवचः पालनरूपेण
कर्मणाकृतंतथापुण्यमासाद्यआत्मनः प्रियंपुण्यंराजर्षिवंशंसमुपेक्षसेत्यक्त्वागच्छसितदस्माद्यामइत्यर्थः १९ ॥

पाणिंगृह्णतात्वया त्वयासहचरिष्यामिधर्मादिकमितिपत्संश्रुतंप्रतिज्ञातंतत्स्मरः अतोदुःखितांमामपिनय २१ कल्याणैर्मंगलैःरुचिरंयत्तच्छरीरं
तदेतावत्कालपर्यंतंमयैवपरिष्वक्तंतत्तवशरीरमद्यक्रव्यादैर्विपरिकृष्यते २३ अग्निहोत्रेणवैतानाग्निनासंस्कारंकेनहेतुनानलप्स्यसेनलभसे २४

किंमांनप्रेक्षसेराजन्किंवानप्रतिभाषसे वालांवेलनसंप्राप्तांभार्यांमांसहचारिणीं २० संश्रुतंगृह्णता
तापाणिंचरिष्यामीतियत्त्वया स्मरतन्ममकाकुत्स्थनयमामपिदुःखितां २१ कस्मान्मामपहायत्वं
गतोगतिमतांवर अस्माल्लोकादमंलोकंसक्त्वामामिहदुःखितां २२ कल्याणरुचिरंगात्रंपरिष्वक्तं
मयैवतु क्रव्यादैस्तच्छरीरंतेनूनंविपरिकृष्यते २३ अग्निष्टोमादिभिर्यज्ञैरिष्टवानाप्तदक्षिणैः अ
ग्निहोत्रेणसंस्कारंकेनत्वंनतुलप्स्यसे २४ प्रव्रज्यामुपपन्नानांत्रयाणामेकआगतः परिप्रेक्षतिकौस
ल्यालक्ष्मणःशोकलालसा २५ सतस्यापरिप्रष्टव्यावधमित्रवलस्यते नवचात्वास्यतेनूनंनि
शायांराक्षसैर्वधं २६ सात्वांसंप्रेक्ष्यनिहतंत्वामाचरक्षोगृहंगता हृदयेनावदीर्णेनभविष्यतिराघव
२७

प्रव्रज्यांप्रवासमुपपन्नानांत्रयाणांअस्माकंमध्येएकंलक्ष्मणमित्यन्वयः परिप्रेक्षतीत्यर्थः २५ मित्रवलस्यवानरवलस्य २६ अवदीर्णे
नोपलक्षितासतीनूनंभनविष्यतिम्रियेतेत्यर्थः २७ ॥ ॥

194

सागरमुत्तीर्य गोष्पदे हतस्त्वं च नाशकोतियालोकवार्त्ता तन्नमृषेदं जातमित्यर्थः १८ दाशरथेन दशरथपुत्रेण प्राणपैः मत्स्वरजायत ममत्रूपा
नाता २१ अमंगलानि गृहस्य सर्वस्मिन्नजन्मनि अन्नमेदानकम्यादानगोभूहिरण्यादिदानं च वारितं न कृतं सर्वातिथेः सर्वातिथिप्रियस्य इहो काले देशे च २०

ममहेतोरनार्यायाअनघः पार्थिवात्मजः रामः सागरमुत्तीर्य वीर्यवान्गोष्पदे हतः १८ अहं दाशरथेनो
ढा मोहात्स्वकुलपांसनी आर्यपुत्रस्य रामस्य भार्या मृत्युरजायत १९ नूनमार्यमयान्यान्नवारितं दानमु
त्तमं याहमद्यैव शोचामि भार्या सर्वातिथेरिह २० साधु घातय मां क्षिप्रं रामस्योपरि रावण समानय
रा पतिं पत्न्या कुरु कल्याणमुत्तमं २१ शिरसा मे शिरश्चास्य कायं कायेन योजय रावणानुगमिष्यामि गतिं
भर्तुर्महात्मनः २२ इतीव दुःखसंतप्ता विललापायतेक्षणा भर्तुः शिरो धनुस्तत्र समीक्ष्य जनकात्मजा
२३ एवं लालप्यमानायां सीतायां तत्र राक्षसः अभिचक्राम भर्तारमनीकस्थः कृताञ्जलिः २४ वि
जयस्वार्यपुत्रेति सोभिवाद्य प्रसाद्य च न्यवेदयदनुप्राप्तं प्रहस्तं वाहिनीपतिं २५ ॥

समानययोजय २१ तत्र अशोकावनिकायां राक्षसः प्रहस्तप्रेषितः अनीकस्थः द्वारस्ती राक्षसः भर्तारं स्वामिनमभिचक्रामार्यपुत्र विजयस्वेति प्रसाद्या
भिवाद्य च कृताञ्जलिः संनुपस्थितः आर्यपुत्रशब्दो यद्यपि स्त्रीभिर्भर्तरि प्रयुज्यते प्रायेण तथापि भृत्यामात्रेः सामान्यतः प्रयोगोप्यवोध्यः २४ २५

रावा
युटी
९८ 195

न च तत्रावसरे कथं प्रस्थापितवानत आह नूनमिति राजभावाद्राजकार्याभिप्रायत्वाद्धेतोरनवसरप्राप्तावपि क्षमान्वित महाराज त्वं निश्चितं आत्य
यिकं प्रायावश्यकं किंचित्कार्यमस्ति तस्मादागम्य तेषां त्वं दर्शनं कुरु क्षमान्वितेति पाठः पाठः ३७ मंत्रिणां दर्शनं उद्दिश्येति शेषः ३८ सर्वं समर्थ्यैव

अमात्यैः सहितः सर्वैः प्रहस्तस्त्वामुपस्थितः तेन दर्शनकामेन अहं प्रस्थापितः प्रभोः ३६ नूनमस्ति महा
राज राजभावात्क्षमान्विते किंचिदात्ययिकं कार्यं तेषां त्वं दर्शनं कुरु ३७ एतच्छ्रुत्वा दशग्रीवो राक्षस
प्रतिवेदितं अशोकवनिकां त्यक्त्वा मंत्रिणां दर्शने ययौ ३८ स तु सर्वं समर्थ्यैव मंत्रिभिः कृत्यमात्म
नः सभां प्रविश्य विदधे विदित्वा रामविक्रमं ३९ अंतर्धानं तु तच्छीर्षं तच्च कार्मुकमुत्तमं जगाम रा
वणस्यैव निर्याणसमनंतरं ४० राक्षसेंद्रस्तु तैः सार्धं मंत्रिभिर्भीमविक्रमैः समर्थयामास तदा
रामकार्यविनिश्चये ४१ अविदूरस्थितान्सर्वान्बलाध्यक्षान्हितैषिणः अब्रवीत्कालसदृशो राव
णो राक्षसाधिपः ४२

स तु त्वात्मकृत्यं मंत्रिभिः सर्वैः कृत्यं मंत्रिभिः सह विचार्य सन्नर्थ्य सभां प्रविश्य विदधे एकांते कृत्यं मंत्रोचितव्यापारमिति शेषः ३९ निर्याणसमनंतरमेवेति
योजना मायामयत्वादिति भावः ४० रामकार्यविनिश्चये रामविषयस्वकर्तव्यनिश्चये ४१ ४२ ॥ ९८

196 स्फुटं कोणाहतेन दुन्दुभ्यादिवादनेन शब्दः इति कारणेनवक्तव्यमिति रात्तेश्राव्यतेऽसेनावदेववक्तव्यं मनेनतदर्थमितीतिभावः ४२ अथसीताप्रला
पःस्वसमानधर्मप्रकरमायेतिवोध्यं ४४ विभुमानःकनककृतसर्गः ३१ श्रीमद्रामायणेयुद्धकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ३२ सीतांत्विति विभी

प्रीत्यै भेरीनिनादेनस्फुटंकोणाहतेनमे समानयुधं सैन्यानिवक्तव्यंवचनकारणं ४२ ततस्तथेति।
प्रतिगृह्यतद्वचस्तदैवहूताःसहसामहद्वलं समानयंश्चैवसमागतंचन्यवेदयद्राक्षसपुङ्गवाय ४४
श्रीमद्रामायणेयुद्धकांडेद्वात्रिंशःसर्गः ३२ सीतांतमोहितांदृष्ट्वासरमानामराक्षसी आससादा
थवैदेहींप्रियांप्रणयिनीसखी १ मोहितांराक्षसेंद्रेणसीतांपरमदुःखितां आश्वासयामासतदास
रमामृदुभाषिणी २

विभीषणपत्नीयंसरमा सातसीतायांभक्तिमती सहृदयावगेनतानसात्विकाभावाः तिभर्तृनेनेननाशमाशंक्यसीताश्वासनार्थंसंदिष्टेति
वोध्यं प्रणयिनी स्नेहवतीसखीसरमेत्यन्वयः १ २ ॥

रावा नेनुरावसीकथंवासासयेदतआह मादीति तत्राशोकवनिकायां रावणादिष्टाअत्रवीजसुकेंअतनपवरादसीभ्योनिष्कंमरतंतीसरमारक्षणाथासीत
युटी 117 याआत्मनःसखस्याःमित्रंकृत्वासखींसंयादिना तत्रयोगपतामाह साकुकाशेत्यादिउःखितेयसदया हृदवजनाप्राणेरपिमध्येयरक्षणीयतिहृदृशति
९९ ता २ उपावृतसन्नमताग्रानर्थेलुंठित्वा धस्तापीडिता अधश्रमेणशोकेनच ४ रावणेनयत्वमुक्ताायत्त्वरावणंप्रतिस्वयत्वयोक्तं साधुपातयमा

सादितत्रकृतासिंग्धसीतयारक्ष्यमाणया रक्षंतीं(ती) रावणादिष्टासानुक्रोशाहृदव्रता २ साददर्शसखींसीतां
सरमानष्टचेतनां उपावृत्योत्थितांधस्तांवडवामिवपांसुषु ४ तांसमाश्वासयामाससखीस्नेहेन
सुव्रतां उक्तायद्रावणेनत्वंप्रत्युक्तःस्वयंतथा सखीस्नेहेनतेभीरुमयासर्वंप्रतिश्रुतम् ५ ॥

लिप्रमित्यादिसोनतत्सर्वंमयापरिश्रुतं नत्वविभीषणस्यविरुद्धकोटीगतत्वात् मत्वात्वयापूर्वणसन्निधौस्थित्वाकथंश्रुतंतत्राह लीन
येति गहनेऽशोकवनेमध्येसर्वंमयामायाकृतहृत्तांततवस्वावरक्षणरूपकार्यार्थमागतसलीनयांशुभेस्थितयारावणाद्भयमत्यक्त्वास्थितया
सर्वंश्रुतं नहिमेरावणाद्भयं तेनैवनवरक्षणेनियुक्तत्वात् तज्ज्ञात्वाह्वनतोत्स्वैवेपारमेसमे ५ ९९

सरावणोयत्कृतेयत्रिमितंसंभ्रांतोतिक्रांतः तदपिग्रभिनिक्रम्यवहिर्गत्वामयाविदितंज्ञाने ७ यस्यपश्चादपिकथनेवाधकाभावेनादोरा
198 ममाहंनिवर्तयतिनशाकमिति सौमित्रिकंसुमित्रिकात्पुंडं तत्रहेतुर्विदितात्मनः जितनिद्रालस्यादिदोषचित्तस्यसमर्थः पुरुषव्याघ्रेसासर्वा

लीनयागाहमेघून्येभयमुत्सृज्यरावणात् तवहेतोर्विशालाक्षिनहिमेरावणाद्भयं ९ ससंभ्रांतस्य
निष्क्रांतोयत्कृतेराक्षसेश्वरः तच्चमेविदितंसर्वमभिनिष्क्रम्यमैथिली ८ नशक्योसौमित्रिकेकर्तुं
रामस्यविदितात्मनः वधश्चपुरुषव्याघ्रेतस्मिन्नैवोपपद्यते ९ नत्वेवंवानराहन्तुंशक्याःपादपा
योधिनः सुरादेवर्षभेणेवरामेणाहिसुरक्षिताः ९ दीर्घवृत्तभुजःश्रीमान्महोरस्कःप्रतापवान्
धन्वीसंहननोपेतोधर्मात्माभुविविश्रुतः १० विक्रांतोरक्षितानित्यमात्मनश्चपरस्यच लक्ष्मणेन
सहभ्रात्राकुलीनोनयशास्त्रवित् ११ हंतापरबलौघानामचिंत्यबलपौरुषः नहन्तोराघवःश्री
मान्सीतेपातुंनिवर्हणः १२ अयुक्तबुद्धिकृत्येनसर्वभूतविरोधिना ईदृशंक्रोधेनमायामाया
विनात्वयि १३

निशाचिनाऽपेयति अतएवतस्मिन्वधोनोपपद्यते ८ सर्ववानहन्तुमशक्यमित्याह नत्वेवमिति ९ ननुप्रसङ्गतोहेतुकथंनहत
मित्याह अयुक्तेति अयुक्ताग्रवेचिताबुद्धिः कृत्यंचयस्यतेनरौद्रेणावर्णीन ९ ११ १२ १३ ॥ ११ १२ १३

रा.वा
पुटी
१००
199

शोकाविगतः कल्याणं च त्वोपस्थितं कृतमित्याह द्भवति तेप्रियंप्रियवचनं १४ दृष्टोमेमयाहदृष्टः स्पर्धः सगदहमसमर्थगदमाकलतिशेषः स्वे
स्वेचरित्राहार्दिर्निर्गमनतिशेषो वा सागरान्तस्थैः सागरतीरस्थैः सहितः संगतैर्बलैः सहस्वमहिम्नारक्षितस्तिष्ठति १६ अथरावणस्यनि

शोकस्तेविगतः सर्वः कल्याणंत्वामुपस्थितं कृवंत्वांभजतेलक्ष्मीः प्रियंतेभवतिशत्रुहन् उत्तीर्यसाग
रंरामः महावानरसेनया सन्निविष्टः समुद्रस्यतीरमासाद्यदक्षिणं १५ दृष्टोमेपरिपूर्णार्थः काकु
त्स्थः सहलक्ष्मणः सहितैः सागरान्तस्थैर्बलैस्तिष्ठतिरक्षितः १६ अनेनप्रेषितायेचराक्षसालघु
विक्रमाः राघवस्तीर्णइत्येवप्रवृत्तिस्तैरिहाहृताः १७ सत्वाश्रुत्वाविशालाक्षिप्रवृत्तिंराक्षसाधि
पः एषमन्त्रयतेसर्वैः सचिवैः सहरावणः १८ इतिब्रुवाणांसरमांराक्षसीसीतयासह सर्वोद्योगे
नसैन्यानांशब्दंशुश्रावभैरवं १९ दंडनिर्घातवादिन्याः श्रुत्वाभेर्यामहास्वनं उवाचसरमासीता
मिदंमधुरभाषिणी २०

श्रामदेतमाह अनेनेतिये प्रेषितास्तेराघवस्तीर्णइतिप्रवृत्तिवार्ताश्चाहृताः १७ तांप्रवृत्तिंराघवस्यसबलोत्तरणप्रवृत्तिं श्रु
त्वानिर्गमेत्यतिशेषः मन्त्रयतेविचारयति १८ शब्दंसिंहनादं १९ २१ ॥

सन्नाहोयुद्धोपसंततनहने भेरीनादंश्रुत्वा रामवलेनयुद्धायसंनाहमितिशेषः २१ युज्यंतेरथेनेतिशेषः २२ प्रसमानांप्रातोत्वेनस्वे
नतिमंगलानां चर्मफलकंवर्मकवचं २४ नानावर्णैर्नीलपीतादिभिः समुत्थितांप्रभांविसृजतांचर्मादीनांप्रभापरंपराहृतमाव्ययः २९

200

सन्नाहजननीह्येषाभैरवाभीरुभेरिका भेरीनादंचगंभीरंश्रुणुतोयदनिस्वनम् २१
कल्प्यंतेमत्तमातंगायुज्यंतेरथवाजिनः हृष्यतेनरगाहृदाः प्रासहस्ताःसहस्रशः २२
तत्रतत्रचसन्नाहासंपततिसहस्रशः आपूर्यंतेराजमार्गाःसैन्यैरद्भुतदर्शनैः २३ वेग
वद्भिर्नरैर्दृप्तैर्नयोधैर्विसागर: शस्त्राणांचप्रसमानांचर्मणांवर्मणांतथा २४ र
थवाजिगजानांचराक्षसेंद्रानुयायिनां संभ्रमोरक्षसामेषहृष्टानांतरस्विनां २५ प्र
भांविसृजतांपश्यनानावर्णांसमुत्थितां वनंनिर्दहतोघर्मेयथारूपविभावसो २९
घंटानांशृणुनिर्घोषंरथानांनेमिनिस्वनं हयानांहेषमाणानांश्रुणुतूर्यध्वनितथा
उद्यतायुधहस्तानांराक्षसेंद्रानुयायिनां संभ्रमोरक्षसामेषतनुमुललोमहर्षणः श्री
पतउक्तंरवनेनिर्दहत्यादिश्लोकद्वयंप्रक्षिप्तमितिकतकः स्त्वांभजतिशोकघ्नीरक्षसांभयमागतं २८
संभ्रमइति एषसंभ्रमोरक्षसांभ्येवातोरक्षसांतनुमुललोमहर्षणंभयमागतंविद्धिप्रशीतपशोकघ्नीश्रीःस्त्वांभजतिइतिविद्धि २८

रामा अद्यदेशानांनिकटस्थांलक्ष्मीयथावासवोऽसुरान्हत्वानेवंरामोरावणंसमरेहत्वात्वत्भर्त्तात्वामधिजित्वशत्रुरक्षादयस्माधिगमिष्यति रक्षःसुविक्र
गुटी मिष्यतिच यथाशत्रुघ्नोवासवोविष्णुनोपेंद्रेणसहशत्रुषुविक्रांतवान् तथातेभर्त्ताविक्रमिष्यतीत्यन्वयः २९ ३० तस्यास्त्रसिद्धस्त्राणिवर्त्तयिष्य।
११ 201

रामःकमलपत्राक्षोदेवानामिववासवः अद्यजित्वाजितक्रोधस्त्वमचिंत्यपराक्रमः २८ रावणंसमरे
हत्वाभर्त्तात्वामधिगमिष्यति विक्रमिष्यतिरक्षःसुभर्त्तातेसहलक्ष्मणः २९ यथाशत्रुषुशत्रुघ्नोविष्णु
नासहवासवः आगतस्त्विहरामस्यक्षिप्रमेकर्षतोमती ३० अहंरक्षामिसिद्धार्थानत्वाशत्रोर्विनिपाति
ते अस्त्राण्यप्यनवद्यानित्वंवर्त्तयिष्यसिजानकिं ३१ समागम्यपरिष्वक्तातस्योरसिमहोरसः अचिरा
न्मोक्ष्यसेसीतेदेवीतेनत्ववनंगता ३२ हृतामेकांवहून्मासान्वेणीरामोमहाबलः तस्यहृष्टाश्रुवेदेवि
पूर्णांचंद्रमिवोदितं ३३ मोक्ष्यसेशोकजंवारिनिर्मोकमिवपन्नगी रावणंसमरेहत्वानचिरादेवमैथि
ली ३४ त्वयासमग्रःप्रिययासुखार्होलप्स्यतेसत्वं सभाजितात्वरामेणमोदिष्यसिमहात्मना सुवर्षे
णसमायुक्तायथासस्येनमेदिनी ३५

सीत्यन्वयः ३१ जवनंगतांजनवनदेशंप्राप्तांवेणीमित्यन्वयः ३२ समग्रःसदनः ३४ ११

गिरिवरं मेरुमभितो विवर्तमानः परिवर्तमानो हृदय इव यो मेरुं लं मंडलाकारगतिं प्राप्य करोतीति तं दिवसकरं तं कुलदैवतं शरणमभ्युपेहि
दियतोघप्रजानां स्वरूपः त्वद्दर्शनादिति शेषः भावः प्रभवः २९ प्रचलमानयु ३१ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३ तेनवा

202

गिरिवरमभितो विवर्तमानो हृदय इव मंडलमाशु यः करोति तमिह शरणमभ्युपेहि दे
वि शीघ्रं दिवसकरं प्रभवो ह्ययं प्रजानां २९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ३३
अथ तां जानसंतापां तेन वाक्येन मोहितां सरमाह्लादयामास महीं दग्धामिवांभसा १
ततः स्वस्या हितं सख्याश्चिकीर्षंती सखी वचः उवाच काले कालज्ञा स्मितपूर्वाभिभाषि
णी २ उत्सहेयमहं गत्वा प्रहाक्यमसितेक्षणे निवेद्य कुशलं रामे प्रतिच्छन्ना निवर्तितुं ३
न हि मे क्रममाणाया निरालंबे विहायसि समर्थो गतिमन्वेतुं पवनो गरुडोपि वा ४

कं न रावणवाक्येन मुग्धं सा मे चंपकिरिवेति शेषः १ चिकीर्षंती कर्तुमिच्छंती सखी सरमा वा वचो वाचेमन्वयः २ अहं प्रतिच्छन्ना गत्वा
कुशलं कुशलादेवकलेहाक्या रामे निवेद्य पुनः प्रतिच्छन्ना निवर्तितुमुत्सहेयमिवाच स्वस्यास्तथा सामर्थ्यं दर्शयति न हीति ४

रावा तोसरमोरसन्वयः एवंब्रुवाणांइत्यत्रवैदेही शर्वशोकाभिपन्नया अशक्यासनात्सर्वजातेनशोकेनैवयुक्ता ५ अथसीताशूर्पणखायाःस्वास्याअपिरामसमी
युद्धी पमनमनुचितामितिविचार्यतत्सामर्थ्यमाशाःसर्वैतामुचितकर्मणियोजयति समर्थेति अवगन्तुंज्ञातुंकर्तव्यमितिनिपातः पाठः इतिकतकः अनन्तरशाह्
९२ स्वादर्थेमदर्थंतत्कर्तव्यंवाकर्तव्योयान्तरेशंकमानोकुलमयोग्यमानमवगच्छ ६ ममप्रियंकर्तव्यमितियदितवबुद्धिःस्थिरासतदेतव्यइतिशेषः

203

एवंब्रुवाणांतांसीतासरमामिदमब्रवीत् मधुरंश्लक्ष्णयावाचाशर्वशोकाभिपन्नया ५ समर्थागा
गनंगन्तुमपिवात्वंरसातलं अवगन्तुमथैतस्यकर्तव्यंकर्तुमन्तरे ६ ममप्रियंयदिकर्तव्यंयदिबुद्धिःस्थि
रातव ज्ञातुमिच्छामितंगत्वाकिंकरोतीतिरावणः ७ सहिमायाबलःक्रूरोरावणःशत्रुरावणः मां
मोहयतिदुष्टात्मापीतमात्रेववारुणी ८ तर्जापयतिमांनित्यंभर्त्सापयतिचासकृत् रा
क्षसीभिःसुघोराभिर्यामांरक्षन्तिनित्यशः ९ ॥

स्थिरैवनिःशंकंब्रूहीत्यक्त्वाबाह ज्ञातुमिति इतोगत्वारावणःकिंकरोतीति रावणंज्ञातुमिच्छामि ७ पीतमात्रमद्यपीता ८ तर्जापयतीति त
र्जंभर्त्सांचान्यांतत्करोतीतिणिचिविशरार्थः अवाचिकाभाषिकातर्जनं वाचिकीतुभर्त्सनं राक्षसीभिरतिहारकथनंरक्षन्तिइत्यध्याहार्यते ९ ९२

उद्विग्नेति कथमुद्विग्नेत्यत्राह तद्भयादिति अशोकवनिकांगतापि अहं तद्भयादुद्विग्नास्मि १ कथामद्विग्नोस्यविषयाकथायदिनाम
भवेत् अपिवातद्भावविषयास्यात् अनेयोर्यन्निश्चितंतत्सर्वमेनिवेदयेथाः तदस्मेवराघवेशानुग्रहःस्यात् एतदनुकूलमेवोत्तर

204

उद्विग्नाशंकिताचास्मिनस्वस्थंचमनोमम तद्भयाद्वाहमुद्विग्नाअशोकवनिकांगता १
यदिनामकथातस्यनिश्चितंवापियद्भवेत् निवेदयेथाःसर्वंतरामेस्याद— नुग्रहः ११ सा
एवंब्रुवंतीसीतांसरमामृदुभाषिणी उवाचवचनंतस्याःस्पृशंतीवाष्पविक्लवं १२ ए
षतेयद्यभिप्रायस्तस्माद्गच्छामिजानकि गृह्यशत्रोरभिप्रायमुपावर्तामिमैथिलि १३
एवमुक्त्वाततोगत्वासमीपंतस्यरक्षसः शुश्रावकथितंतस्यरावणस्यसमंत्रिणः १४
साश्रुत्वानिश्चयंतस्यनिश्चयज्ञादुरात्मनः पुनरेवागमत्क्षिप्रमशोक——निकांशुभां १५
साप्रविष्टाततस्तत्रददर्शजनकात्मजां प्रतीक्षमाणांस्वामेवभ्रष्टपद्मामिवश्रियं १६

वक्ष्यतिनत्वाम्हत्वाहतमोक्षेस्मिति ११ वाष्पविक्लवंतस्यावदनेस्पृशंतीपरिमार्जयंती १२
उपावर्तामिपराहमागच्छामि १३ स्वामीवप्रतीक्षमाणांकदाआगमिष्यतिमरमेतितदागमनं प्रतीक्षमाणामित्यर्थः १६

रावा
युटी
१०२

समं त्रिणो रावणस्य सर्वं कथितं परस्परालापं श्राव्यं १९ ननमम माशग्र तिस्निग्धेन वृद्धेन च रावणो हृदहवः सर्वथा दित त्वा हवसो वृद्ध त्वं त दुक्तावो
दितः बोधितः २० तद्वाक्यमाह दीयतामिति सकारः सर्वं दीमायतामिमर्थः निदर्शनं ततमराक्र विषयः इति शेषः जनस्थाने दुःखं त्वरादिवथः यं पयन्हते

तां तु सीता पुनः प्राह सा मा सरमां प्रियभाषिणीं परिष्वज्य च सस्निग्धं ददौ च स्वयमासनं १७ इह सीना
सुखं सर्वं मा ख्याहि मम तत्त्वतः क्रूरस्य निश्चयं तस्य रावणस्य दुरात्मनः १८ एवमुक्ता तु सरमा
सीतया वेपमानया कथितं सर्वमाचष्ट रावणस्य समंत्रिणः १९ जननयाराहतं सैहोवैतन्मोतां प्रति
हवः प्रतिस्निग्धेन वैदेहि मंत्रिवृद्धेन चोदितः २० दीयतामभिसत्कृत्य मनुजेन्द्राय मैथिली नि
दर्शनं ते पर्याप्तं जनस्थाने यदद्भुतं २१ लंघनं च समुद्रस्य दर्शनं च हनूमतः वधं च रक्षसां युद्धे कः
कुर्यान्मानुषो भुवि २२ एवं स मंत्रिवृद्धैश्च मात्रा च बहु बोधितः न त्वामुत्सहते मोक्तुमर्थमर्थपः

तदेव पर्याप्तं प्रमाणं तदयानपत्येति निदर्शनं पराक्रमस्येत्यर्थः २१ किं च समानुवरो हनूमानेव सर्वं राक्षसजयसमर्थ इत्याह लंघनं चेति दर्शनं सीतायाः इ
ति शेषः मानुषः पुरुषः तस्माद्धनूमान् रामो वानुवानरो मनुष्यो वा अपितु देवावतार एव इति भावः २२ बहु बोधितो बहुप्रकारं बोधितः अर्थपरः अतएव तम्

युद्धे॰ स्मरणमत्रामतनः प्राकृतंवामोक्तुमशक्तोनोत्सहइति हिमसिद्धंतस्यसामान्यस्यैषनिश्चयोवर्तते २४ स्त्रनोभात्स्नेहकृतवचन
या सर्वेषांराक्षसानामात्मनोरावणस्यचवधेनरामेणयुद्धे॰ निरस्तः सन्रामतोमृत्युभयाद्दुर्यंप्राप्यनत्वामोक्तुंशक्तः नोत्सहत

206

नोत्सहतस्मात्तोमोक्तुंयुद्धेत्वामितिमेथिलि सामान्यस्यान्तःशसस्यनिश्चयोह्येषवर्तते २४
नतेषांमृत्युस्थितांबुद्धिंस्तेषुलोभादवस्थिता भयान्नशक्तस्त्वांमोक्तुमनिरस्तःसंयुगे २५
राक्षसानांचसर्वेषामात्मनश्चवधेनहि निहत्यरावणंसंख्येसर्वथानिशितैःशरैः २६
प्रतिनेष्यतिरामस्त्वामयोध्यामसितेक्षणे एतस्मिन्नन्तरेशब्दोभेरीशंखसमाकुलः २७
श्रुतोवैसर्वसैन्यानांकंपयन्धरणीतलम् श्रुत्वातुतंवानरसैन्यनादंलंकागताराक्षसराजभृ
त्याः हतौजसोदैन्यपरीतचेष्टाःश्रेयोनपश्यन्तिनृपस्यदोषात् २८ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डे
सर्गः ३५

इत्यर्थः २५ नहिममनिर्गमोऽसंभवतीतीमतग्राहं निहत्येति २६ भेरीशंखसमाकुलःशंखसमाकुलः सर्वसैन्यानांशब्दः
क्रमः २७ नृपस्यरावणादोषादस्मात् श्रेयोनपश्यन्ति नष्टंजीवितांशाश्चभवन्तीत्यर्थः २८ इतिमानःकं॰ इत्यार्षेयुद्धसर्गः ३५

रावा उपयातिसमलंकामितिशेषः १ आभाष्याभाष्य ३ रामवलमदृष्ट्वानामीति सचिवान्तत्वमाह जगत्संतापनीतिगर्हयन्नितिच्छेदः अस्यराम
युटी मस्य ४ ५ तूष्णीकानिति अथरामविक्रमंविदित्वाअन्योन्यमीक्षमस्तूष्णीकानित्यन्वयः अन्यपणामीदंकिमितिशेषः मातृपेतामहइतिवा
१४

207

तेनशंखविमिवश्रेणभेरीशद्वेननादिना उपयातिमहाबाहूरामःपरपुरंजयः १ तन्निनादंनिशम्याथ
रावणोराक्षसेश्वरः मुहूर्तंध्यानमास्थायसचिवानभ्युदैक्षत २ अथतान्सचिवांस्तत्रसर्वानाभा
ष्यरावणः सभांसन्नादयन्सर्वानित्युवाचमहाबलः ३ जगत्संतापनःक्रूरोगर्हयन्राक्षसेश्वरः तरण
सागरस्याथविक्रमंबलपौरुषं ४ यदुक्तवंतोरामस्यभवंतस्तन्मयाश्रुतं भवतश्चाप्यहंवेद्मियुद्धे
सत्यपराक्रमान् ५ तूष्णीकानीक्षतोऽन्योन्यंविदित्वारामविक्रमं ततस्तुसुमहाप्राज्ञोमाल्यवा
न्नामराक्षसः ६ रावणस्यवचःश्रुत्वाइतिमातामहोऽब्रवीत् विद्यास्वभिविनीतोयोराजाराजन्
नयानुगः सशास्तिचिरमैश्वर्यमरींश्चकुरुतेवशे ७॥

देरावणस्यतः पितामहश्चस्तस्याः पितैत्यर्थः इतितीर्थः ६ नहाक्यमाहविद्यास्वनर्दशास्त्र अभिविनीतः शिक्षितः सन्नयानुगानीतिमार्ग श्री
१४

208

तोनीतिमेवाह संदधानइति कालेनसंधानविग्रहोचितकालानुसारेण ८ कस्मात्तयोःकालस्तत्राह हीयमानेनेतिहीयमानेन
समेनवकुर्वीतसंधिःकार्यः आयात्यबलोविग्रहंकुर्वीत सर्वथाशत्रुनावमन्येतनोपेक्षेतेत्यर्थः ९ एवंद्विस्वपक्षवृद्धिंभवतीत्युक्तं
स्वपक्षेवर्धनंकुर्वन्नितितत्तस्माद्धीयमानस्यतवबलवतारामेणसार्धमित्तरोचते संधानोपायमाह यदिर्थमित्यर्थःअभियुक्तो

संदधानोहिकालेनविगृह्णंश्चारिभिःसह स्वपक्षवर्धनंकुर्वन्महदैश्वर्यमश्नुते ८ हीयमानेन
कर्तव्योराजन्संधिःसमेनच नशत्रुमवमन्येतज्यायान्कुर्वीतविग्रहं ९ तन्मह्यंरोचयेसंधिःसहरा
मेणराघवेण यदर्थमभियुक्तोसिसीतातस्मैप्रदीयतां १० तस्यदेवर्षयःसर्वेगंधर्वाश्चजयैषिणः
विरोधंमागमस्तेनसंधिस्तेनरोचतां ११ असृजद्भगवान्पक्षौद्वावेवहिपितामहः सुराणा
मसुराणांचधर्माधर्मौतदाश्रयौ १२

परैःस्तंपंचाभिनिवेष्टोसिवा १० पक्षोवृद्धिःस्वपक्षस्यसंधानकालस्तत्राग्रःस्पष्टत्वेनाह नसेति ॥ अथस्वपक्षक्षयंदर्शयितुं
सामान्यतोजगतःस्वपक्षवृद्धिहेतुमाह असृजदिति भगवान्पितामहः सुराणामसुराणांचहिताहितशास्त्रिपरिहारार्थौविधि
निषेधरूपौद्वावेवपक्षावसृजत किंविपर्ययौतौतत्राह धर्मातदाश्रयौतयोर्विधिनिषेधयोःक्रमादाश्रयौविधेयौविधिविषयोध

गी॰वा तत्राश्रमाणां धर्मस्य वृद्धिक्षयो विधिः पत्तशात्ससाराजनसी श्रेयसात्तामसा इति भेदः ॥२ अथ तपःकालविशेषेणाभिभवानभिभवौ दर्शयति धर्मो
टी वैश्यादि यदा कर्तुं युगमभजत्तदा तस्मादेव कालाद्धेतोः प्रवृद्धधर्मोऽधर्मं ग्रसते ऽभिभवति वैश्रसिद्धं यदा तिष्यः कलिः प्रवर्तते तदा मत
१५ एवं हेतोरधर्मं ग्रसते कलौ पादेन धर्मस्य स्थितेः तथा हि सर्वदा सत्त्वसाधनत्वेन धर्मपक्षरूप एव अधर्मसिथा धर्मानुसन्धिरोधी तदभावश्चेति न
209 ग्रायः यशाक्तादिधर्ममार्गैः दृष्टो धर्माभासः द्वितीयो हस्यादिलक्षणो ग्रसः स्वस्वविहितत्तिमधर्मलोपात्स्मात्कृतेविविधाधर्मभावा त्रै

धर्मो यत्रूयते पत्त्युश्रमणाणां महात्मनां अधर्मैः तत्संपत्तो न्यसराणां च वाट्वम ॥३ धर्मो वै ग्रसते
ऽधर्मं यदा कृतमभूद्युगं अधर्मो ग्रसते धर्मं तदा तिष्यः प्रवर्तते ॥४ ॥

त्रेतादौ क्रमादेकद्वित्रिभिरधर्मैः संवर्तनं धर्मस्य एवं च कलौ अधर्माभिभूतपादत्रयत्वादेकपादेन धर्मस्य वृत्तिरुक्ता एवं च धर्मि
तादेवत्वं च अधर्मतो रात्समत्वादीति रूपवितेनन्वर्थस्यारत्तो ऽस्मरधर्मत्वरत्तो सुराणां धर्मफलैश्वर्यं जयादिकं धर्मिनिवृत्तस्य सुरदेवाः
केवलधर्मपराः रत्तोसुराः कास्य राजसतामसधर्ममात्रपराः ताद्रूपाधर्ममनुतिष्ठतो पितान् उक्तित्रिप्रकाराधर्मनिष्ठं च त्तो वा रजस्तमः
प्रकृतित्वात् अतो धर्मकारणेन सुखिनो पित्वेकाम्यत्वेन सांततया धर्मफलभोगभाजश्चेति न न दोषः ॥४ ॥ १५

अस्तु तावत्प्रकृते किमायातं तत्राह तत्त्वयेति ततश्चायं तत्त्वाह निखिलैश्चर्यादिसाधनो धर्मो लोकान्दिग्विजयाय चरता निहतः यस्मात्
210 तत्तपसां विद्विड्वरता तस्मान्नाशः कृतश्चाधर्मश्च प्रगृहीतः अनेकद्विजदेवर्ष्यादिपीडनेनेति शेषः तेन कारणेन अस्मत्संबन्धिनः परे शत्रवो बलिनः
धर्मदानाधर्मपरिग्रहयोरभावात् १५ अधर्मं ज्ञानं च दर्शयति प्रवृत्ति तेनैव प्रमादात् चित्तदोषात् आकृ संपादित इदानीं प्रवृद्धो धर्मरू
पोऽहिर्नाम्ना ग्रसते सौरर्भावं निजितमानुष्ठानस्य धर्मस्य सोऽसौ धर्मः सुराणां तदंशभूतानां परेषां पक्षं विवर्धयति १६ रावणस्य

तत्त्वया चरता लोकान्धर्मोऽपि निहतो महान् अधर्मः प्रगृहीतश्च तेनास्मद्बलिनः परे ॥१५
स प्रमादात्प्रवृद्धस्ते धर्मोऽहिर्ग्रसते हि नः विवर्धयति पक्षं च सुराणां सुरभावनः ॥१६
विषयेषु प्रसक्तेन यत्किंचित्कारिणा त्वया ऋषीणामग्निकल्पानामुद्वेगो जनितो महान्
तेषां प्रभावो दुर्धर्षः प्रदीप्त इव पावकः तपसा भावितात्मानो धर्मस्यानुग्रहे रताः ॥१८

रावणस्याधर्मपरिग्रहं प्रपंचयति विषयेष्विति विषयेषु स्त्रीवाहरणादिषु प्रसक्तेन ततएव यत्किंचित्कारिणा निर्मर्यादं यथेष्टं कुर्वता
त्वया ऋषीणामुद्वेगः क्रोधो जनितः १७ ननु किं तेषां क्रोधेन तत्राह तेषां प्रभावः क्रोधस्तपः प्रदीप्तः पावकवद्दुर्धर्षो ज्वालाः सहः कुतोऽतः
सहता न तत्प्रभावस्य तत्राह तपसेति धर्मस्यानुग्रहे अनुग्रहः संवर्धनं संपादने रताः १८ ॥

रा॰वा मुख्यैर्यत्तैः आज्ञाप: ब्रह्मघोषानुदीरयन् कृतवंतः १९ दिशोविप्रद्रुताः ततद्रुदीरितब्रह्मघोषेणराक्षसा इतिशेषः स्तनयित्नुर्वलाहकः उन्मो
युद्धी ग्रीष्मस्तस्येरवाविति शेषः २० धूमउत्तीष्टेनीतिशेषः २१ नन्वन्यराक्षसानन्नपःसंतापयतु मयातु ब्रह्मणःसकाशाद्वध्यत्ववरोलब्ध इ
१०९

211

मुख्यैर्यत्तैर्यज्ञेतेनैस्तैर्यज्ञैस्तैर्द्विजातयः नह्यस्य ग्रीष्मविधिवद्धेदंश्चोक्त्वैरधीयते १९ अभिभूय च
रक्षांसि ब्रह्मघोषान्त्दीरयन् दिशोविप्रद्रुताः सर्वेस्तनयित्नुरिवोन्मुखे २० ऋषीणामग्निकल्पाना
मग्निहोत्रसमुत्थितः आहूतस्यहुतस्यांतेजातोधूमोव्याप्यदिशोदश २१ तेषुतेषुचदेवेषुगुल्पेष्ववा
भूतश्वैतैः वर्धमाणेनपत्नीञ्चसंतापयतिराक्षसान् २२ देवदानवयक्षोभ्योऽवद्दीनश्चवरस्त्व
या मनुष्यावानराश्चह्रोगोलांगूलामहाबलाः २३ बलवन्तश्चहागाम्यागर्जेनिहदविक्रमाः उ
त्पातांश्चविविधान्दृष्टाचोरान्बहुविधान्बहून् २४ विनाशमनुपश्यामि सर्वेषांरक्षसामहं
खराभिस्तनिताघोरामेघाःप्रतिभयंकराः शोणितेनाभिवर्षंति लंकामुष्मेन सर्वतः २५

तिवेमत्राह देवेति २२ वानरादयो न देवादय इति भावः २२ किंच उत्पन्निमित्तैरप्यस्माकमनर्थप्राप्तिरनुमीयत इत्याह उत्पातानिति बहु
विधान् दिव्यांतरिक्षभौमभेदेभिन्नान्बहूननेका २४ खराभिस्तनिताः उग्रश्रवणाहंतनः लंकामिव्यनेनास्या पत्तानर्थः सूचितः २५ १०९

यथापुरं यथापूर्वं अनतिक्रमेः अव्ययीभावः नप्रभांतिदिश इतिशेषः वाहनाश्रमे २६ व्यालाः मांसादाः पशवः सर्पासांसातपः
सुर्व्याल इतिकोशः समवायान् स्थान् २७ कालिकाः महाकाल्यैः स्त्रियः स्वप्नेषु गृहाणि तद्धितिंद्रव्यजातं मुष्णन्त्यो ग्रतः स्थिताः श्रुति
भाष्यप्रतिकूलभाषणं कृत्वा वा पांडुरैर्दंतैः रूपलिखिताः प्रहसंति २८ वलिकर्माणि देवपूजामासायनचनदध्यन्नपानादीनि

212

रुदतां वाहनानां च प्रपतंसक्रविद्रवः राज्ञोध्वस्ता विवर्णाश्च न प्रभांति यथापुरं २६
व्यालागोमायवो रात्रावाप्यति च सुभैरवं प्रविश्य लंकामारामे समवायांश्च कुर्वते २७
कालिकाः पांडुरैर्दंतैः प्रहसन्त्यग्रतः स्थिताः स्त्रियः स्वप्नेषु मुष्णन्त्यो गृहाणि प्रतिभाष्य च २८
गृहाणां वलिकर्माणि श्वानः पर्युपसेवते खरा गोषु प्रजायन्ते मूषका नकुलेषु च २९
मार्जारा द्वीपिभिः सार्द्धं सूकराः शुनकैः सह किन्नरा राक्षसैश्चापि समेयुर्मानुषैः सह ३०
पांडुरारक्तपादाश्च विहगाः कालचोदिताः राक्षसानां विनाशाय कपोता विचरंति च ३१

श्वभिः स्वरं पते निद्राणानि स्वान्नएवं भुंजंते नतु वायसा इत्यर्थः इत्यमे २९ द्वीपिभिः शार्दूलैः समेयुर्मिथुनीभावं जग्मुः ३०
पांडुरत्वादिगुणविशिष्टाः कपोता विहगा विचरंति गृहेषु मध्ये इति शेषः ३१ ॥

रावा वीचीकचीतिघाद्यानुकारः कलहैर्षिभिः एतैर्नरैर्निर्जिताः ग्रथिताः पतंति परस्परमावध्य पतंति १२ प्रमादिनं सर्वाभिमुखी भयरुदंत
पुटी इवरटंतीत्यर्थः १३ कालः कालस्वरूपः स पुरुषः सर्वेषां महाणि काले सध्याकालेषु सर्वेषां महाण्येवेच हंते १४ एतदग्रेवामेसमा
१० 213

वीचीकचीतिवाग्गतःशास्त्रिकावेग्रमसस्थितः नपंति ग्रथितास्थापिनिर्जिताः कलहैर्षिभिः
पतिताश्चसृगाः सर्वेप्रमादिनं रुदंतिच करालो विकलोमहः पुरुषः कृष्णपिंगलः १३ कालो
महाणि सर्वेषां कालेकालेन्ववेहंते एतान्यन्यानिमात्रोसौ राघवो हृष्टविक्रमः १४ विस्मम
मामहेराममानुषरूपमास्थितं नहिमानुषमात्रोसौ राघवो हृष्टविक्रमः १५ येनबद्धः स
मुद्रेचसेतुः सपरमाद्भुतः कुरुष्वनरराजेन संधिरामेण रावण १५ ज्ञात्वा यथार्थं कर्माणि
क्रियतामायतिक्षमम १५ ॥

महे विस्मिमिमा दिश्लोकद्वयं शब्दिमं इति शावीनैर्नेयाख्यातमितिकतकः ज्ञात्वेति ग्रस्यरामस्यकर्माणि एतानि निमित्तानिच
ज्ञात्वा ग्रपतित्क्षमं उत्तरकालस्त्वावेदं यत्कर्म तदवथार्थं यद्वचिंतं नक्रियतो १५ १०

तस्यतैस्तैराख्यानायेत्यर्थः मनःपरीक्ष्यमदुक्तमस्मैनरोचतइतिज्ञात्वेत्यर्थः तूष्णींबभूव किमपिनोवाच ३८ अचलमानकः ३२ इत्यार्षेरा
मायणेयुद्धकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ३५ ततोमितित १ परपक्षंतत्स्वावस्थंप्रविश्यैवपरिगृह्यैववक्तातो ३ हितंवचःपरुषंहितबुद्ध्यायदनुच्यतेनैतत्
ममश्रोत्रगतंवच्छ्रोत्रेणनैवगृहीतं ३ कुतस्तत्राह मानुषमिति ४ हीनंविक्रमैरितिमन्यसेमन्यसे ५ यत्त्वयाहंपरुषाण्युक्तस्तद्वीरद्वेषेण

214

ऽदंवचस्तस्यनिगम्यमाल्यवान्परीक्ष्यरक्षोधिपतेर्मनःपुनः अनुत्तमेषूत्तमपौरुषोबली
वभूवतूष्णींसमवेक्ष्यरावणं ३८ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेपंचत्रिंशःसर्गः ३५ तत्तु
माल्यवतोवाक्यंहितमुक्तंदशाननः नमर्षयतिदुष्टात्माकालस्यवशमागतः १ सव
ध्वाभ्रुकुटिंवक्त्रेक्रोधस्यवशमागतः अमर्षात्परिवृत्ताक्षोमाल्यवंतमथाब्रवीत् २
हितबुद्ध्यायदहितंवचःपरुषमुच्यते परपक्षंप्रविश्यैवनैतच्छ्रोत्रगतंमम ३ मानुषं
कृपणंराममेकंशाखामृगाश्रयं समर्थंमन्यसेकेनत्यक्तंपित्रावनाश्रयं ४ रक्षसा
मीश्वरंमांचदेवानांचभयंकरं हीनंमांमन्यसेकेनअहीनंसर्वविक्रमैः ५ वीरद्वेष
णवाशंकेपक्षपातेनवारिपोः त्वयाहंपरुषाण्युक्तोपरप्रोत्साहनेनवा ६ ॥

वावीरेमयिद्वेषेणवा अहोसिद्धियोपक्षपातेनवा ममशत्रूत्साह नेनशत्रुप्रशंसायाक्रोधाद्युद्धायप्रवर्तनेनवादेतनेतिशंकेननवा।
त्रास्यपश्यामितार्थःतात्पर्यमित्यर्थः ६ ॥

रा॰बा॰ तदेवसमर्थयन्नाह प्रभवंतंयद्दारिसमर्थं परस्यंअप्याहतस्वरामस्यराजानंविनाप्रोत्साहनंरिपुवधप्रवृत्तिप्रेरणप्रयोजनंविनापिइतः
सुटी त्वादिगुणविशिष्टः कः परुषमभिभाषतनकोपीतितिस्मयःवाशद्दोनिश्चये ॥ एवमद्दीनामिवेत्यनेनलक्ष्मीत्वाभावाववोधनमनपादेय
१८ त्ववोधनव ८ ९ एवमपिरामस्यमदनेयद्विधाभंजोय इत्तरेवएवतननमेयंवेनेनसहजप्रज्ञानसिद्धः ननुदोषश्वेत्स्मातानन्नाह स्व

215

प्रभवंतंपदस्थंहिपरुषंकोभिभाषते इतिः पामन्तनमदेतोविनाप्रोत्साहनेनवा ॥ आनी
यचवनात्सीतापद्महीनामिवश्रियं किमर्थंप्रतिदास्यामितावत्स्यभयादहं ८ हतवान
रकोटीभिःससुग्रीवंसलक्ष्मणं पश्यकैश्चिदहोभिस्त्वराघवंनिहतंमया ९ हद्येयस्यनति
ष्ठतिदैवतान्यपिसंयुगे सकस्मा[illegible]द्रावणोयुद्धभयमाहारयिष्यति १० द्विधाभज्येयमप्येवं
नतनमेयंतकस्यचित् एषमेसहजोदोषास्वभावोदुरतिक्रमः ॥ ११ यदितावत्समुद्रेतुसेतु
र्बद्धोयदृच्छया रामेणविस्मयःकोत्रयेनतेभयमागतं १२ ॥

भावइतिनद्यपिरिः कदापिशीनलोभावतीतिभावः ॥ ननुरामःकथंमानुषश्चवानेसमुद्रेसेतोमनुष्यासाध्यत्वादतआह यदी
ति तावत्प्रथमतःरामेणसमुद्रेसेतुर्वद्धइतिविस्मयोयदिकोत्रविस्मयः यतः सहृच्छयादैवगत्याघुणाक्षरमायेनवृत्तस्तुसा
मर्थ्यनेत्यर्थः येनसेतुवधनेनतेइदंभयमागतं १२ ॥ १८

मेरुश्रृंगेसंरंभवंतः हर्षंजापिते अन्तरेवाक्यंनप्रतिपद्यते १४ अभ्यनुज्ञातःरावणेन १५ इतिप्रकारोव्यादिदेशेति १७ महामायमिमा 64
दीप्तिजिह्वप्रोषणं १८ आदिश्यतन्मुखेनोहन्तानश्रवणोत्तरंनोतिरस्कृमेमर्थः अत्रउत्तरद्वारेस्वयंचस्वयमेवगमिष्यामिइतितान्

216

सन्तीर्त्वार्णवंरामःसहवानरसेनया प्रतिजानामितेसत्यंनजीवन्प्रतियास्यति १३
एवंब्रुवाणंसंरब्धंरुष्टंविज्ञायरावणं ब्रीडितोमाल्यवान्वाक्यंनोत्तरंप्रतिपद्यत १४
जयाशिषाचराजानंवर्धयित्वायथोचितं माल्यवानभ्यनुज्ञातोजगामस्वनिवेशनं १५
रावणस्तुसहामात्योमंत्रयित्वाविमृश्यच लंकायामतुलांगुप्तिंकारयामासराक्षसः व्यादिदेशचपूर्वस्यां
प्रहस्तंद्वारिराक्षसं दक्षिणस्यांमहावीर्यौमहापार्श्वमहोदरौ १७ पश्चिमायामथद्वारिपुत्रमिंद्रजितंतदा
व्यादिदेशमहामायंराक्षसैर्बहुभिर्वृतं १८ उत्तरस्यांपुरद्वारिव्यादिश्यशुकसारणौ स्वयंचात्रगमिष्या
मिमंत्रिणस्तानुवाचह राक्षसंतविरूपाक्षंमहावीर्यपराक्रमं मध्यमेस्थापयद्गुल्मेबहुभिःसहराक्ष
सैः २०

मंत्रिणउवाच १९ वीर्यक्रमणमामध्ये पराक्रमलक्कार्यमध्येश्वमध्यवर्तिनिसेनासन्निवेशोऽस्थापयत् २०

रावा
युटी
१०९ 217

नयाशिष्याजयाशीर्वोधकशाहैः २६ रुत्स्नानकः २७ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयुद्धकांडेषट्त्रिंशःसर्गः ३६ नवेति रामस्य
ग्रीवो दनभावप्रार्थः १ मद्दायादःसंवंधुः २ अमित्रविषयंशत्रुदेशसमर्थयन्मंत्रमकुर्वन् २ मंत्रप्रकारःइयमिति अस्मदादि
१

एवंविधानेलंकायांकृत्वारात्नसंप्रेगवः कृतकृभिवात्मानेममतेकालचोदितः २१ विसर्जेया
मासततःसमंत्रिणोविधानमाज्ञाप्यपुरस्यपुष्कलं जयाशिषामंत्रिगणैनप्रजितोविवेशसोनःपु
रमृद्धिमन्महत् २२ इत्यार्षेयुद्धेषट्त्रिंशः ३६ नरवानरराजानौसचवायुसुतःकपिः जांववानृद
राजश्चभ्रातस्यविभीषणः १ अंगदोवालिपुत्रश्चसौमित्रिःशरभःकपिः सुषेणसहदायादोमै
दोद्विविधएवच २ गजोगवाक्षःकुमुदोनलोथपनसस्तथा अमित्रविषयंप्राप्ताःसमवेताःस
मर्थयन् ३ इयंसालक्षतेलंकापुरीरावणपालिता सासुरोरगगंधर्वैःसर्वैरपिसुडर्जया ४
कार्यसिद्धिपुरस्कृत्यमंत्रयध्वविनिर्णये नित्यसं

सन्निहितैः सर्वैर्देवैरपिसंडर्जयाशयेनसेयं ४ कार्यसिद्धिं
प्राधान्येनकार्यसिद्धिंपुरस्कृत्यतत्उपायनिश्चयायमंत्रःक्रियतां नित्यंयत्ररावणःसन्निहितः सेयंलंकेतिशेषः ५ ॥ १०९

अग्राम्यपदवत् अग्राम्यार्थपदवत् अपभ्रष्टहीनेच श्लक्ष्णार्थवद्धर्म्योमशान्तं १ २ यच्च विधाने विहितं प्रवर्तनार्थमिति शेषः समुपस

218

अथ तेषु ब्रुवाणेषु रावणावरजोऽब्रवीत् वाक्यमग्राम्यपदवच्छ्लक्ष्णार्थं विभीषणः १ अनलः पनसश्चैव
सम्पातिः प्रमतिस्तथा गत्वा लङ्कां ममामात्याः पुरीं पुनरिहागताः २ भूत्वा शकुनयः सर्वे प्रविष्टाश्च रि
पोर्बलं विधानं विहितं यच्च तद्दृष्ट्वा समुपस्थिताः ३ संविधानं यथाहुस्ते रावणस्य दुरात्मनः रा
म तद्ब्रुवतः सर्वं याथातथ्येन मे शृणु ४ इन्द्रजित्पश्चिमद्वारं राक्षसैर्बहुभिर्वृतः पट्टिशासिधनुष्म
द्भिः शूलमुद्गरपाणिभिः ५ पूर्वं प्रहस्तः सबलो द्वारमासाद्य तिष्ठति दक्षिणं च महावीर्यौ महापा
र्श्वमहोदरौ ११ नानाप्रहरणैः शूरैरावृतो रावणात्मजः राक्षसानां सहस्रैस्तु बहुभिः शस्त्रपा
णिभिः १२ शुकः परमसंविग्नो राक्षसैः सह मन्त्रवित् उत्तरं नगरद्वारं रावणः स्वयमास्थितः
विरूपाक्षस्तु महता शूलखड्गधनुष्मता बलेन राक्षसैः

स्थिताः सम्यक्समीपे प्राप्ताः ८ ९ पूर्वं वारमित्यन्वयः ११
राक्षसानां सहस्रैरित्यादि रावणविशेषणं १२ परमसंविग्नः शुकसारणावेदितमहाबलस्मरणं तत्करणेन भीतः १३ १४

219

तद्बलादिष्टात्तत्तज्ज्ञचितैः स्वबलैः प्रतिरोधकानुपदिश्य तज्ज्ञबलस्य समाधिकस्यानन्तापरिज्ञानाय तत्परिच्छेदमाह गजयोधिनामित्यर्थः
रथानां रथिनां दशसहस्रमयुतं साश्वकोटिः किंविलक्षसंख्यादिरित्यर्थः १६ ग्राततायिनः शस्त्रपाणयः पतेश्च गोपगणिताः १७ सहस्रा-
णां सहस्रमनेकलक्षमित्यर्थः एकैकलक्षमित्यर्थः एकैकस्य राक्षसस्य परीवाराः पौरयुद्धार्थे अक्षसंख्याउपतिष्ठते १८ एतां मंत्रिप्रोक्ता

एतानेवंविधान्गुल्मान्लंकायाः समुदीरयेत् मामकामंत्रिणः सर्वेशीघ्रंज्ञनविशागताः गजानां द-
शसाहस्रं रथानामयुतं तथा हयानामयुते द्वे च साग्राकोटिश्च रक्षसां १६ विक्रान्ताबलवन्तश्च संयुगे-
ष्वाततायिनः इष्टा राक्षसराजस्य नित्यमेते निशाचराः १७ एकैकस्यात्र युद्धार्थे राक्षसस्य विशांपते
परीवारः सहस्राणां सहस्रमुपतिष्ठति १८ एतां प्रवृत्तिं लंकायां मंत्रिप्रोक्तां विभीषणः एवमुक्त्वा म-
हाबाहू राक्षसांस्तानदर्शयत् १९ लंकायां सचिवैः सर्वैः रामाय प्रतिवेदितं रामं कमलपत्राक्षमिदमु-
त्तरमब्रवीत् २० रावणावरजः श्रीमान् रामप्रियचिकीर्षया ऊवरंतुयदाराम रावणः प्रतियुध्यते २१

प्रवृत्तिं एवंप्रकारेणोत्कानात्राक्षसान्प्रमतादीन्वन्नरोमंत्रिणोऽदर्शयत् १९ तेसचिवैःकरणभूतैः सर्वंलंकायां यद्वृत्तंतत्समवेदयत् त-
त्तरंरामपिदमब्रवीत् २० २१ ॥

षष्टिः शतसहस्राणि षष्टीलक्षमित्यर्थः इदानीवद्व्यतिक्रममित्यर्थः पराक्रमादिभिरावणस्य सदृशाः सत्वगौरवात्वात् धैर्यमिति शायानवृत्त
स्सदृशः २२ अत्र रावणबलवर्णनविषये मम मंमंतःकरणेदेह्मप्यपि दोषमत्तत्कार्यः रावणावत् यतस्त्वं रावणं प्रतिरोषयेमर्थः

220

षष्टिः शतसहस्राणि तदानिर्याति रक्षसां पराक्रमेण वीर्येण तेजसा सत्वगौरवात् २२ सदृ
शा ह्यत्र दर्पेण रावणस्य दुरात्मनः अत्र मन्युर्न कर्तव्यः कोपयेत्वां न भीषये २३ समर्थो ह्यस
वीर्यवान् सुराणामपि निग्रहे तद्भवांश्चतुरंगेण बलेन महता हृतं २५ वर्हेद्वानराणीकं नि
मथिष्यसि रावणं रावणावरजे वाक्यमेवं ब्रुवति राघवः २४ शत्रूणां प्रतिघातार्थमिदं वचन
मब्रवीत् पूर्वद्वारं तु लंकाया नीलो वानरपुंगवः २६ प्रहस्तप्रतियोद्धास्याद्वानरैर्वहु
भिर्हतः अंगदो वालिपुत्रस्तु बलेन महता हृतः दक्षिणे वाथ तां द्वारे महापार्श्वमहोदरौ
२२

तत्र हेतुमाह समर्थ इति २३ यस्मात्तेनतत्तद्धारिषु सेनाविभमस्याप्तितातत्माद्भवानपिइदं वानराणीकं तद्देवविभागेन च्छिन्ने
न चतुरंगेण बलेन हृतरावणं निर्मथिष्यसि २४ प्रहस्तप्रतियोद्धा प्रहस्तसेनापतेः प्रतियोद्धाः २६ २७ ॥

हनूमान्पश्चिमद्वारमिति तत्संज्ञितद्वारत्वात् तदुचितमहाबलनियोजनं तदेवौचित्यमाह अप्रमेयात्मा २८ विप्रकारो वधः यः सर्वाल्लो
कान्परिक्रामति दिग्विजयाय प्रसंतस्य वधे धृतः २९ कृतप्रतिज्ञो यतो तोहमेवोत्तरद्वारं प्रवेक्ष्यामित्युत्तरश्लोकेन योजना ३० अथवानरा

हनूमान्पश्चिमद्वारं निःपीड्य पवनात्मजः प्रविशत्वप्रमेयात्मा बहुभिः कपिभिर्वृतः २८ दैत्यदानव
संघानामृषीणां च महात्मनां विप्रकारप्रियः क्षुद्रो वरदानबलान्वितः २९ परिक्रामति यः सर्वा
ल्लोकान्संतापयन्प्रजाः तस्याहं राक्षसेंद्रस्य स्वयमेव वधे धृतः ३० उत्तरं नगरद्वारमहं सौमित्रिणा सह
निःपीड्याभिप्रवेक्ष्यामि सबलो यत्र रावणः ३१ वानरेंद्रश्च बलवान् ऋक्षराजश्च वीर्यवान् राक्षसें-
द्रानुजश्चैव गुल्मे भवतु मध्यमे ३२ नचैव मानुषं रूपं कार्यं हरिभिराहवे एषा भवतु नः संज्ञा युद्धे-
स्मिन्वानरे बले ३३ ॥

णामपि कामरूपत्वाद्रूपांतरकरणे युद्धे स्वीयपरकीयविवेकासंभवादाह नचैवेति संज्ञा नित्यवानररूपधारणसंकेतः एवं चास्मा
न्समहित्वा मनुषाकारेण निःशंकवध्यः वानररूपधारी वानरैर्युद्धे नतदावध्य एवेति भावः ३३ ॥ १११

संकेतप्रकारमाह वानरा एवेति वो युष्माकं स्वजने स्वजनत्वपरिज्ञाने वानरा एव वानरत्वविशिष्टा एव चिह्नं तद्वैशिष्ट्यमेव चिह्नमित्य-
र्थः मानुषेणमनुष्येणेति शेषः ३४ कैसम आह अहमिति आत्मना पंचमः मंत्रिचतुष्टयसहितो विभीषणश्चत्वार्थः इत्सामपि स्वस्थाने
मनुष्यवेदेवेति इत एव ज्ञायते कतककृतस्तोहृ पृष्णांमपि तेषां मानुषत्वेन प्रच्छादनं स्वार्थं न परेषामपरिज्ञानार्थं चेतदेवाह कृ

222

वानरा एव वश्चिह्नं स्वजने वे भविष्यति वंचनं मानुषेणैव सममयोन्यामहे वरान् ३४
अहमेव सह भ्रात्रा लक्ष्मणेन महौजसा आत्मना पंचमश्चायं सखा मम विभीषणः ३५
स रामः कृत्यसिद्ध्यर्थमेवमुक्त्वा विभीषणं सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार मतिमान्प्रभुः ३६
रामणीयतरं दृष्ट्वा सुवेलस्य गिरेस्तटं ३७ ॥

त्यसिद्ध्यर्थं विभीषणमेवमुक्त्वेति मानुषरूपेण स्वसमीपे स्थिता ये हृष्टमित्युक्तेत्यर्थः स्मात् सुवेलारोहणे बुद्धिं चकार नसडुगी
वाद्याज्ञान आवस्थानसमावेत्वाव मतिमान् मतिमितिपाठे मतिमर्थनिर्धारणात्मिकां बुद्धिमित्यर्थः अर्थनिर्धारणंमतिरिती

श्री
युद्ध

रावा
युद्ध
११२
223

पतन्दरेष्ठ. ततस्तु राम इति पद्यंपदंतितत्रत्वस्समागतो संग्रहो नाप्युक्तानुवादः नाप्यप्रकरणविच्छेदइतीमंश्लोकं पद्याप्रतिप्यत्रसङ्गी
कुर्वंत्येवेति भ्रांताइतिकतकरुक्त ३४ इत्यार्षे रामायणे समप्रत्रिंशः ३० सर्गव्याख्या ॥ विधिज्ञं कार्यविद् अध्यारोहामहे गृहेसामर्थ्य १

ततस्तु रामो मरुतो बलेन प्रख्याप्य सर्वां पृथिवीं महात्मा। प्रवृद्धरूपोऽभिजगाम लंकां कृत्वा मतिं सो
ऽरिवधे महात्मा ३१ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे सप्तत्रिंशः ३७ स तु कृत्वा सुवेलस्य मतिमारो ७
हणं प्रति लक्ष्मणानुगतो रामः सुग्रीवमिदमब्रवीत् १ विभीषणं च धर्मज्ञमनुरक्तं निशाचरं मन्त्र ४
ज्ञं च विधिज्ञं च वचसा परया गिरा २ सुवेलं साधु शैलेन्द्रमिमं धातुशतैश्चितं अध्यारोहामहे सर्वे
वत्स्यामोऽत्र निशामिमां ३ लंकां चालोकयिष्यामो निलयं तस्य रक्षसः येन मे मरणान्ताय हृता भार्या
दुरात्मना ४ येन धर्मो न विज्ञातो न वृत्तं न कुलं तथा राक्षस्या नीचया बुध्या येन तद्गर्हितं कृतं ५ एवं
मन्त्रयमेव सक्रोधो रावणं प्रति रामः सुवेलमासाद्य चित्रसानुमुपारुहत् ६ पृष्ठतो लक्ष्मणश्चैव
मन्वगच्छत्समाहितः सशरं चापमुद्यम्य सुमहद्विक्रमे रतः ७॥

मरणांताय मरणपर्यंतं दुःखमनुभवितुं ४ राक्षस्या रक्षःसंबंधिमानीचया क्रूरया नत्सीताहरणरूपं ५ सोऽमंत्रयत मंत्रं चितंयन् चित्रसा

१
७
४
११२

वायुवेगप्रवणाः वायुवेगेगतयः ८ यत्र राघवः येन राघवस्थाने दृष्टस्तमर्थः ९ शिखरे तस्येति स्थित्वेति शेषः खे प्राकाशे विषक्तां रचिता-
मिव १० रत्नाणां प्रकाराणां तस्यैर्निशाचरैरपरं प्राकारं कृतमिव दृष्टः ११ १२ प्रतिरंजितः प्रतिप्रापितरागः पूर्णचंद्रप्रदीप्ता सा रात्रिः

224

तमन्वारोहत्सुग्रीवः सामात्यः सविभीषणः तेवायुवेगप्रवणास्तं गिरिं गिरिचारिणः ८ आरुह्या
रोहंतशतशः सुवेलं यत्र राघवः तेत्वदीर्घेण कालेन गिरिमारुह्य सर्वतः ९ ददृशुः शिखरे
तस्य विषक्तामिव खे पुरीं तां शुभां वर—द्वारां प्राकारवरशोभितां १० लंकां राक्षससंपूर्णां द
दृशुर्हरियूथपाः प्राकारवरसंस्थैश्च तथा नीलैर्निशाचरैः ११ ददृशुस्ते हरिश्रेष्ठाः प्राकारमप
रं कृतं ते दृष्ट्वा वानराः सर्वे राक्षसान्युद्धकांक्षिणः १२ मुमुचुर्विविधान्नादांस्तस्य रामस्य प
श्यतः ततोस्तमगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरंजितः पूर्णचंद्रप्रदीप्ता च तथा समभिवर्तते
१३

पौष्यनेन पौषशुक्ले चतुर्दश्यां पूर्णिमायां वा सुवेलारोहणमिति बोध्यं चतुर्दश्यां सुवेलाग्रे रामः सैन्यं संवेशयदिति सुग्रीवेण लोकैः
सुवर्णं च इतोक्तिः पूर्णकल्पत्वादिति बोध्यम् १३

अलकामानःप्रवयमानकः १५ इत्यार्षेरामायणेसुंदरकांडेअष्टत्रिंशः ३८ तामिति १ समसौम्यानि आयामविस्तारभ्यांसमानिस
न्नतत्वानिव इष्टस्वर्गापुपद्रवरहितेनसौम्यानि अतएवक्रीडादेरम्याणीत्यर्थः इतितीर्थः समप्रदेशेसाम्यसंस्थानानिरम्याणिस्व

ततःसरामोहरिवाहिनीपतिर्विभीषणेनप्रतिनंद्यसत्कृतः सलक्ष्मणोयूथपयूथसंवृतःसुवेलपृ
ष्ठेन्यवसद्यथासुखं ४४ इत्यार्षेरामायणेसुंदरकांडेअष्टत्रिंशःसर्गः ३८ तांरात्रिमुषितास्तत्रसुवे
लेहरियूथपाः लंकायांददृशुर्वीरावनान्युपवनानिच १ समसौम्यानिरम्याणिविशालान्यायता
निच दृष्टरम्याणितेदृष्ट्वाबभूवुर्जातविस्मया २ चंपकाशोकवकुलसालतालसमाकुला तमालव
नसंछन्नानागमालासमावृता ३ हिंतालैरर्जुनैर्नीपैःसप्तपर्णैःसपुष्पितैः तिलकैःकर्णिकारैश्चपाट
लैश्चसमंततः ४ शुशुभेपुष्पिताग्रैश्चलतापरिगतैर्द्रुमैः लंकाबहुविधैर्दिव्यैर्यथेंद्रस्यामरावती ५

णायपद्रवरहितादिपादितिकनकःविशालानिविस्तीर्णानि आयतानिदीर्घाणिदृष्टरम्याणिचक्षुःप्रियाणि २ चंपकेत्यादिलंकाविशेष
णं नागमालानागवृक्षपंक्तिः ३ द्रुमैरुपलक्षिताहृष्टपुष्टिप्रियवस्तुभिरुपलक्षिता ५ ॥

दशपाश्ववार विचित्रेति ६ अगामादृताः ७ सर्वैकृतनवोपसिंतमसर्वतकं ८ वर्हिणैर्मयूरैः परभृताकोकिलाः वननिर्झरैनिस्वरग्रुतेव

विचित्रकुसुमोपेतैरक्तकोमलपल्लवैः मार्हलैश्चलतयानीलैश्चित्राभिर्वनराजिभिः ६ गंधाढ्या
न्यतिरम्याणिपुष्पाणिचफलानिच धारयत्सगमासत्त्रभूषणानीचमानवाः ७ नंदनेनशय
संकाशमनोज्ञनंदनोपमं वनंसर्ववर्त्तुकरम्यंशुभंषट्पदायुतं ८ दात्यूहकोयष्टिकेकैरुत्स
मानश्चबर्हिणैः रुतंपरभृतानांचकुजद्भिवनिर्झरे ९ निमग्नविहंगानिभ्रमरावरिता
निच कोकिलाकुलषण्डानिविहंगाभिरुतानिच १० भृंगराजाधिगीतानिकुररस्वनिता
निच विचित्रकुसुमान्येवनान्योपवनानिच ११ दृष्ट्वाप्रमुदितावीराहरयःकामरूपिणः
तेषामप्रविशतांतत्रवानराणांमहौजसां १२ पुष्पंसमुत्सरांभिर्ववौघ्राणसमानिलः श्र
स्रोतदहरिवीराणांप्रयानिक्रमसरण्यपाः

नेत्राजनंदनादिः ९ कोकिलैराकुलैषंडाः ११ येवनानिपवनानि श्रग्रेग्रेयवङ्गवी
हिरेव १० ११ १२ घ्राणसमत्वेनमंदत्वा श्रमेतवनोपवनप्रवेशव्यतिरिक्ताः श्यानिक्रम्यलंकाजग्मः १३ ॥

रावा
युटी
११४ 227

वारणा वनगजाः १६ एकमद्वितीयं दिविस्पृशं दिविस्थक सर्ववदेत्तु प्रांशुं चेति रेखक स्पष्टः कुसुमप्रकाशैः समंतात्परितः समर्थः महारजतं वे
स्वर्णं १७ शतयोजनेति अनेकयोजनेत्यर्थः श्लक्ष्णं अकुटिमभूमिवत् १८ दशयोजनेति शंकं चैव लंकायामप्रमेयमहाद्भुतं गीतं चेति रावणावासस्थान

सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता लंकां जग्मुः पताकिनीं विद्यासंयुतो विहगान् प्रापयंतो नगद्विपान् १४ कंपयंतश्च
नांलंकां ग्रामादेः स्वैर्नदंतो वानराः कुर्वंतस्ते महावेगा महीं चरणपीडितां १५ रजश्च सहसैवोर्ध्वं जगाम वर
णोत्थितं ऋक्षाः सिंहाश्च महिषा वारणाश्च मृगाः खगाः १६ तेन शब्देन वित्रस्ता जग्मुर्भीता दिशो दश
शिखरं तत्त्रिकूटस्य प्रांशु चैकं दिविस्पृशं १७ समंतात्पुष्पसंछन्नं महारजतसन्निभं शतयोजनवि
स्तीर्णं विमलं चारुदर्शनं १८ श्लक्ष्णं श्रीमन्महच्चैव दुःप्रापं शकुनैरपि मनसापि दुरारोहं किं पुनः
कर्मणा जनैः १९ निविष्टा तस्य शिखरे लंका रावणपालिता दशयोजनविस्तीर्णा विंशद्योज
नमायता २० सा पुरी गोपुरैरुच्चैः पांडुराभ्रसमप्रभैः कांचनेन च शालेन राजतेन च शोभते २१

भूतां तत्रामिमपरं शतयोजनविस्तीर्णां त्रिंशद्योजनमायतेति ग्रंथे वाल्मीकस्य लेखकः कांचनेन राजतेन शालेन प्राकारेण २१ ॥ ११४

प्रमादभूषितत्वेऽपमाने चैनेतित्यादि मध्यमेवैसर्वेपदंप्राकाराभिमर्षः २० तत्रावर्णगदंमासादविशेषेणलस्तनइत्याह यस्मिन्निति स्तंभ
सहस्रेणनिर्मितःइतिशेषः २२ सप्तपुरभूषणं प्रासादोगाह्वसंइत्सवेमथ्रानिलयःवैसमापतनतत्लेषसमार्षे समग्रेणरत्नसांशानेनस

228

प्रासादद्वैविमानैश्चलंकापरमभूषिता चैनेतिवातयापायेमध्यमेवैसर्वेपदं २१ यस्मिन्स्तंभसहस्रे
णप्रासादःसमलंकृतः कैलासशिखराकारोदृश्यतेखमिवोल्लिखन् २२ चैत्यःप्रासादसंइत्सव
भूपपुरभूषणं शतेनरत्नसानित्यःसमग्रेणरत्नते २३ मनोज्ञाकांचनवनैपर्वतैरुपशो
भिता नानाधातुविचित्रैश्चउद्यानैरुपकुपशोभिता २४ नानाविहगसंघुष्टानानामृगनिषेविता
नानाकुसुमसंपन्नानानाजनसमेविता २५ तांसमृद्धांसमृद्धार्थोलक्ष्मीवान्लक्ष्मणाग्रजः न
गरींत्रिदिवप्रख्यांविस्मयप्रापवीर्यवान् तांरत्नपूर्णांबहुसंविधानांप्रासादमालाभिरलंकृतांच
पुरीमहायन्त्रकवाटमुख्यांददर्शरामोमहताबलेन २७ इत्यार्षेपुष्टकांडेएकोचत्वारिंशःसर्गः
३९

मधसन्नाह बतामुनेकेनेसर्पः २४ नगरींदृश्येतिशेषः २८ २७ अच्छरमानकः २९ इत्यार्षेरामायणेपुष्टकांडेएकोनचत्वारिंशःस गैः ३९

रावा योजनद्वयमंडले योजनद्वयविस्तारे १ श्वेतचामरपर्यंते वीज्यमाने यस्य विजयछत्रेण श्वेतछत्रेण राजचिह्नेन शोभितं ४ हेमसंछादितांबरं हिमा-
युटी लेपरिचितं हेमादिचित्रैः संछादितमंबरं मतरीयवाससो यस्य तद्विषाणाग्रकरणकैरुत्कृष्टैर्विलेखनैर्जातः किणो वक्षसि यस्य तं ५ शशलोहितं
११५ 229

ततो गत्वा सुवेलाग्रे योजनद्वयमंडले उपविष्टस्तु सुग्रीवो राघवेण समन्वितः १ स्थित्वा मुहूर्तं तत्रैव
दिशो दश विलोकयन् त्रिकूटशिखरे रम्ये निर्मितां विश्वकर्मणा २ ददर्श लंकां सर्वत्र रम्यका-
ननशोभितां तस्य गोपुरशृंगस्थं रावणं दुरासदं ३ श्वेतचामरपर्यंतं विजयछत्रशोभितं
रक्तचंदनसंलिप्तं रक्ताभरणभूषितं ४ नीलजीमूतसंकाशं हेमसंछादितांबरं ऐरावतविषाण-
ग्रैरुत्कृष्टकिणवक्षसं ५ शशलोहितरागेण संवीतं रक्तवाससा संध्यातपेन संछन्नं मेघराशि-
मिवांबरे ६ पश्यतां वानरेंद्राणां राघवस्यापि पश्यतः दर्शनाद्राक्षसेंद्रस्य सुग्रीवः सहसोत्थि-
तः ७ क्रोधवेगेन संयुक्तः सत्वेन च बलेन च अचलाग्रादथोत्थाय पुप्लुवे गोपुरस्थले ८
स्थित्वा मुहूर्तं संप्रेक्ष्य निर्भयेनांतरात्मना तृणीकृत्य च तद्रक्षः सोऽब्रवीत्परुषं वचः ९

॥

शशरुधिरं तत्सदृशो रागो यस्य तेन रक्तवाससा उत्तरीयवस्त्रे-
णसंवीतं ६ पश्यतां पश्यतो नादरे षष्ठी १ सत्वेन सत्वकार्योत्साहेन अचलाग्रात् गोपुरस्थले रावणावस्थितिस्थाने ८ ९ ११५

पार्थिवेंद्रतेजसानुगृहीतेन मया न मोक्ष्यसे रामाभिप्रायेण सखा स्वाभिप्रायेण दासः इति बोध्यं उत्पत्य गोपुरादिति शेषः तस्योपरि उत्प्लवेन सु-
230 मागतः समर्थः चित्रमकुटं तस्य सिंहमकुटं प्राकृष्य शिरसो गृहीत्वा भुवि पातयामास तमानयित्वा स्वयं च भूमौ पपात ॥ तूर्णमायांत
पुनर्भूतलनादिति शेषः मे परोक्षे मम वनस्य ग्रीवः इदानीं मत्सकाशे हीनग्रीवो भविष्यतीति १२ तलं भूतले कीडया नतलाद्रत कटको

लोकनाथस्य रामस्य सखा वा दासोऽस्मि राक्षस न मया मोक्ष्यसेद्य त्वं पार्थिवेंद्रस्य तेजसा १० इत्युक्त्वा
सहसोत्पत्य सउत्प्लवेन तस्योपरि आकृष्य मुकुटं चित्रं पातयामास तद्भुवि ११ समीक्ष्य तूर्णमाया-
न्तं बभाषे निशाचरः सुग्रीवस्त्वं परोक्षे मे हीनग्रीवो भविष्यसि इत्युक्त्वोत्थाय तलं क्षिप्रं बाहुभ्या-
माक्षिपत्तले कंदुकवत्तं समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपद्धरिः १३ परस्परं स्वेदविदिग्धगात्रौ परस्प-
रं शोणितरक्तदेहौ परस्परं श्लिष्टनिरुद्धचेष्टौ परस्परं शाल्मलिकिंशुकाविव १४ ॥

यथाद्रागुत्तिष्ठति तद्वत् समुत्थाय बाहुभ्यामाक्षिपत् भूमौ इति शेषः १३ शोणितेन रुधिरेण रक्तौ वर्णौ देहौ ययोस्तौ परस्परं श्लिष्टौ
श्लिष्टत्वादेव नावत्तौ निरुद्धचेष्टौ शाल्मलीकिंशुकाविव पुष्पिताविति शेषः १४ ॥

रावा
पुरी
११६ 231

अरत्निघातैः निःकनिष्ठमुष्टिघातैः अरत्निस्तु निःकनिष्ठेन मुष्टिना इत्यमरः समं रूपं अस्यैतमसह्यं १५ नियुद्धं बाहुयुद्धं इति नमाविनमप्यपादिक्रमात्मा
दविक्षेपाहेतोः गोपुरवेदिलग्नौ अभ्यतिनाविस्पर्धः १६ मालनिर्वाणमध्ये प्राकारशिरःशिखयोर्मध्ये निर्याणे निपात प्ययमेवार्थः अभि

२

मुष्टिप्रहारैरथ तलप्रहारैररत्निघातैश्च कराग्रघातैः तौ चक्रतुर्युद्धमसह्यरूपं महाबलौ राक्षसवानरेन्द्रौ १५
कृत्वा नियुद्धं भृशमुग्रवेगौ कालं चिरं गोपुरवेदिमध्ये उत्क्षिप्य चोत्क्षिप्य विनम्य देहौ पादक्रमाद्गोपुरवेदिलग्नौ
अन्योन्यमापीड्य विलग्नदेहौ तौ पेततुः सालनिखातमध्ये उत्पेततुर्भूमितलं स्पृशन्तौ स्थित्वा मुहूर्तं त्वभि-
निःश्वसन्तौ १७ आलिङ्ग्य चालिङ्ग्य च बाहुयोक्त्रैः संयोजयामासतुराहवे तौ संरम्भशिक्षाबलसंप्रयुक्तौ
सुचेरतुः संप्रति युद्धमार्गम् १८ शार्दूलसिंहाविव जातदर्पौ गजेन्द्रपोताविव संप्रयुक्तौ संहत्य संवेष्ट्य च तौ
कराभ्यां तौ पेततुर्वै युगपद्धरायाम् १९ उद्यम्य चान्योन्यमधिक्षिपन्तौ सञ्चक्रमाते बहुयुद्धमार्गैः व्यायाम-
शिक्षाबलसंप्रयुक्तौ क्लमं न तौ जग्मतुराशु वीरौ २०

निःश्वसन्तौ मुहूर्तं स्थित्वा आलिङ्ग्येत्यन्वयः १७ बाहुरूपैर्योक्त्रैः रज्जुभिः संयोजयामासतुः ववेष्टतुः संरम्भः क्रोधः शिक्षा नियुद्धाभ्यासः ब
लं सहनं संप्रणीयते संप्रयुक्तैः १८ पोतौ बालौ संवेष्टनं परिरम्भणं १९ व्यायामः नियुद्धोत्साहः २० ॥

वारयंस्तेभिः प्रतिगजानिति वारणो महागजः द्वितीयवारणपार्श्वः करिदलवाची करिकाभैरित्यर्थः परवारणो मतगजः मंडलमार्गे मंड
232 लाकारश्चासाधको मार्गो गतिभेदः २१ महार्घं भद्रगणानूपयोजननिमित्ते यथा कुद्दावचनस्यातेन येत्यर्थः २२ विचित्राणि मंडलानि
चरिकारणत्वेन महामंडलाख्यमंडं भवेत् नानितपकपारश्चारेण वारिसंज्ञं तं मंडलं द्विपादक्रमणं यत्र करणात्वेन मंडलं क

वाऽऽनतमैर्वा रणं वारणाभैर्निवारयंतौ परवारणाभौ चिरेण कालेन भृशं प्रवृद्धौ संचेरतुर्मंड ।
लमार्गमाशु २१ तौ परस्परमासाद्य यतावमोन्यमर्दने मार्जाराविव भेदार्थे वनस्थाने भुङ्
गुः २२ मंडलानि विचित्राणि स्थानानि विविधानि च गोमूत्रकाणि चित्राणि गतप्रत्यागतानि ॥

रणानां तं मेघोगात्वेन मंडलमस्तीति ते त्वैरैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा महामंडलमीरितमिति भरतोक्तानि विविधानि स्थानानि वैष्णवं समपादं च
वैशाखं मंडलं तथा प्रत्यालीढमनालीढं स्थानान्येतानि षट्‌न्नृणामिति भरतोक्तानि पतानि पादयोः पूर्वापरविक्षेपादिविन्यासविशेषरू
पाणीति तीमर्थः गोमूत्रकाणि गोमूत्ररेखाकारकुटिलगमनानि चित्राणि गतप्रत्यागतानि नानाप्रकाराण्यपसर्पणोपसर्पणानि २३

रावा तिरश्चनगमनतानि तिर्यग्गतानि वक्रगतानि सव्यापसव्यसंचारणानि प्रहाराणां परदत्तप्रहाराणां परिमोक्षणं स्थानचलनादिना व्य
युटी र्थीकरणं वर्जनं स्वप्रहारवैफल्याय यादस्थानेन वर्जनं परिधावनं एकस्य तिष्ठतः परितो धावनं भ्रमणमित्यर्थः २४ अभिद्रवणं अभिमु
११० ख्येन शीघ्रगमनं आप्लवनमीषद्दीर्घ‾मनं अवस्थानं कृत्वा कृत्वागमनमिति यावत् सविग्रहमस्थाने विग्रहाभिमुख्येनावस्थान

233

तिरश्चीनगतान्येव तथा वक्रगतानि च परिमोक्षं प्रहाराणां वर्जनं परिधावनं २४ अभिद्रवणमाप्ल
वनमस्थाने सविग्रहं पराहृतमपाहृतमपद्रुतमवप्लुतं २५ उपन्यस्तमपन्यस्तं युद्धमार्गविशा
रदौ तौ विचेरतुः सम्यक् स वानरेन्द्रश्च रावणः २६ एतस्मिन्नन्तरे रक्षो मायाबलमथात्मनः आ
रब्धमुपसंपेदे ज्ञात्वा तं वानराधिपः २७ ॥ २

पराहृते पराङ्मुखगमने अपाहृतं पार्श्वतोपसरणं अपद्रुतं परस्परजानादिग्रहाय यावनन्तकायनयाधावनं अवप्लुतं प्रतिभटपादे टीका
नशरहन्तुमभिगमनं २५ उपन्यस्ते परेण स्ववाहुमेग्रायस्तोरः समीपे स्थापनं अपन्यस्तं प्रतिभटवाहुग्रहणाय स्ववाहुप्रसारणं कृतवन्तौ तौ वि
चेरतुरित्यन्वयः २६ एतस्मिन्नन्तरे सुग्रीवादात्मानं बलतो मोचयितुमशक्यं ज्ञात्वावसरे मायाबलमारब्धुमुपसंपेदे उपक्रमे उपक्रान्तमा ११२

जितकाशीजितश्वासः वेवितः क्रगतश्रमस्तानहरिराजगमनः २८ शामेसंग्रामकीर्तिः शामेसंग्रामविजयकीर्तिः तदेवदर्शयतिनिशाचरप
तिजैत्राश्रमेणयोजयित्वेति निशाचरेत्यर्थः अजितविशालेगगनेअनिहृत्वेलंघयित्वेत्यर्थः २९ उक्तमर्थमुपसंहरति सइति तद्रूस्गावानरा।

234

उत्पपाततदाकाशेजितकाशीजितक्रमः रावणःस्थितएवाश्रहरिराजेनवंचितः २९ अथहरिवर।
नाथः शामेसंग्रामकीर्तिर्निशाचरपतिमोजैत्रायोजयित्वाश्रमेण गगनमतिविशालेलंघयित्वाके
सतुर्हरिगणबलमध्येरामपार्श्वंजगाम ३१ सइतिसवितृसुतस्तत्रतत्कर्मपेशाकृत्वापवनगति
रनीकंप्राविशत्सेप्रहृष्टः रघुवरनृपसूनोर्वर्धयन्युद्धहर्षंतरुमृगगणमुख्यैःपूज्यमानोहरीन्द्रः ३२
इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेचत्वारिंशःसर्गः ४० अथतस्मिन्निमित्तानिदृष्ट्वालक्ष्मणपूर्वजः सुग्रीवं
परिष्वज्यरामोवचनमब्रवीत् १ असंमंत्र्यमयासार्धंतदिदंसाहसंकृतं एवंसाहसयुक्तानिनकु
र्वन्तिजनेश्वराः २ ॥

स्तन्मुख्योहन्नमरारथः ३० ननमा नकः ३० इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेच
त्वारिंशःसर्गः ४० तस्मिन्सुग्रीवेनिमित्तानितत्तजाविरूपाणि युद्धविह्नानि १ जनेश्वरान्टपाः २ ॥

रा॰वा॰ संशये स्थाप्येति प्रतिज्ञेयं शत्रुसमीपं गतः कथमागमिष्यतीति राज्ञेति वर्तितामर्षं कृत्वा ३ इदानीं योऽयं युद्धप्रामौप वे विधमार्वितितं सुप्ता
युद्ध भिः सहसंमन्त्रिकार्यमितः परमाप्यकृथाः त्वयि किंचित्समापन्ने देवान्तवापमानादिप्रामाभाविस्यद्धः नाश्रीलं कीर्तिर्यदि सुकेरेवे
११८ वादः ४ ५ त्वयि चानागते पूर्वं त्वदागमनात्पूर्वं यदि तव विपत्तिः स्यात्तर्हीति शेषः इति वक्ष्यमाणप्रकारा मतिर्मे निश्चिताभवत्

235

संशयस्थाप्यमां चेदं बलं चेमं विभीषणं कष्टं कृतमिदं वीर साहसं साहसप्रियं ३ इदानीं मा कृथा
वीर एवंविधमरिन्दम त्वयि किंचित्समापन्ने किं कार्यं सीतया मम ४ भरतेन महाबाहो ल॰
क्ष्मणेन यवीयसा शत्रुघ्नेन च शत्रुघ्न स्वशरीरेण वा पुनः ५ त्वयि चानागते पूर्वमिति मे नि
श्चिता मतिः जानतश्चापि ते वीर्यं महेन्द्रवरुणोपम ६ हत्वाहं रावणं युद्धे सपुत्रबलवाहनं
अभिषिच्य च लंकायां विभीषणमथापि च ७ भरते राज्यमारोप्य त्यक्ष्ये देहं महाबल त
मेवं वादिनं रामं सुग्रीवः प्रत्यभाषत ८ ॥

भगवतः कथमेवमपि तव शक्तत्वं शोकमयाह जानतश्चापीति प्रतिसेहः पापशंकी त्वया यादिप्राशयाः ६ तोमर्षितं
दर्शयति हत्वेति अभिषिच्येति प्रतिसापाः साधनीयत्वादिप्राशयः ७ महाबलेमंतेमतिकथने ८ ॥ ११८

आत्मनो विक्रमं तस्य परपराक्रमं संहारसामर्थ्यं जानन्स्वानुभवेनावगच्छन्कथं मर्षयामि न कथमपीत्यर्थः ९ अनिर्वेद्य सौहृदस्यातिवलसं
पन्नस्येदमेव युक्तमिति ज्ञात्वा कृत्वेत्यर्थः लक्ष्मीसंपन्नमिति ह्रस्वत्वमार्षः १० शीतमुदकं तत्र हृतो जलाशयात्फलवन्ति वनानीव परिगृह्य व

236 तव भार्यापहर्तारं दृष्ट्वा राघव रावणम् मर्षयामि कथं वीर जानन्विक्रममात्मनः ९ इत्येवं वादिनं वीरम
भिनंद्य च राघवः लक्ष्मणं लक्ष्मिसंपन्नमिदं वचनमब्रवीत् १० परिगृह्योदकं शीतं वनानि फलवन्ति च
वलौघं संविभज्येमं व्यूह्य तिष्ठाम लक्ष्मण ११ लोकक्षयकरं भीमं भयं पश्याम्युपस्थितं निवर्हणं प्रवीरा
णामृक्षवानररक्षसाम् १२ वाता हि परुषं वान्ति कंपते च वसुंधरा पर्वताग्राणि वेपन्ते नदन्ति धरणीधराः १३
मेघाः क्रव्यादसंकाशाः परुषाः परुषस्वराः क्रूराः क्रूरं प्रवर्षन्ति मिश्रं शोणितबिंदुभिः १४ रक्तचंदनसंका
शा संध्या परमदारुणा ज्वलच्च निपतत्येतदादित्यादग्निमण्डलं १५ आदित्यमभिवाश्यन्ति जनयन्तो महद्भ
यं दीना दीनस्वराः क्रूरा अप्रशस्ता मृगद्विजाः १६ रजन्यामप्रशस्तश्च संतापयति चन्द्रमाः कृष्णरक्तां
शुपर्यन्तो यथा लोकस्य संक्षये १७ ह्रस्वो रूक्षोऽप्रशस्तश्च परिवेषः सुलोहितः आदित्यमण्डले नी
लं लक्ष्म लक्ष्मण दृश्यते १८ ॥

वलौघं विशेषभ्रवंकं संविभज्य विभागेन स्थापयित्वा ११ व्याख्यातप्रायाश्चेमे श्लोकाः १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

यद्वनक्षत्राणाम्प्रभिवर्ततेते श्रकार्यगामादिकं तद्वयथावज्रहृष्यतेइत्यन्वयः हेलक्ष्मणउक्तउनिर्मितमातलोकस्य युगांतंशोभतीव पश्य १९
श्येनाद्याश्चानीचैर्निपतंति २० २१ समसुग्रीवः सुग्रीवसहितैः कपिराजवलैसंनह्यकृतसन्नाहं कृत्वा कालेयोतिः शास्त्रोक्तकालेसद्यु॰

हृष्यतेनयथावज्रंवनत्स्वज्ञाणाभिवर्तते युगांतमिवलोकस्यपश्यलक्ष्मणशोभति १९ काकाः
श्येनास्तथागृध्राश्चनीचैःपरिपतंतिव शिवाश्चाप्यशुभावाचःप्रवदंतिमहास्वनाः २० शैलैःशू
लैश्चखङ्गैश्चविमुक्तैःकपिराक्षसैः भविष्यत्याहताभूमिर्मांसशोणितकर्दमा २१ क्षिप्रम
द्यैवमभ्यर्थोपुरीरावणपालिता अभियामजवेनैवसर्वतोहरिभिर्वृताः २२ इत्येवंतुवदन्वी
रोलक्ष्मणंलक्ष्मणाग्रजः तस्मादवातरच्छीघ्रंपर्वताग्रान्महाबलः २३ अवतीर्यतुधर्मात्मात
स्माच्छैलात्सराघवः परैःपरमदुर्धर्षंददर्शवलमात्मनः २४ संनह्यतुससुग्रीवःकपिराज
बलंमहत् कालज्ञोराघवःकालेसंयुगायाभ्यचोदयत् २५ ततःकालेमहाबाहुर्बलेनेम॰
हताहृतः प्रविष्टापुरतोधन्वीलंकामभिमुखःपुरी २६ तंविभीषणसुग्रीवोहनूमानजा
म्बवान्नलः ऋक्षराजस्तथानीलोलक्ष्मणश्चान्वयुस्तदा २७ ॥

गायघुद्धायाभ्यचोदयत् २१ कालेसरशास्त्रोक्तेयुद्धयोग्यकालेप्रविष्टःप्रवेष्टुप्रस्थितः २३ २४ २५ २६ २७ ॥ ११९

स्तवनौकसांपृतनेनेतिच्छेदः २८ परवारणाःशत्रुनिवारकाः २९ यथानिदेशंरामनिर्देशमनतिक्रम्यसंपीड्यलंकांरुध्वा ३२ तस्यैव

ततःपश्चात्समहतीपृतनाक्षीववनौकसां प्रच्छाद्यमहतींभूमिमनुयातिस्मराघवं २८ शैलशृंगाणि
शतशःप्रवृद्धांश्चमहीरुहान् जगृहुःकुंजरप्रख्याःवानराःपरवारणाः २९ तौत्वदीर्घेणकालेनभ्रा
तरौरामलक्ष्मणौ रावणस्यपुरींलंकामासेदतुररिंदमौ ३० पताकामालिनींरम्यामुद्यानवनशोभितां
चित्रवप्रांसुदुष्प्राप्यामुच्चैःप्राकारतोरणां ३१ तांसुरैरपिदुर्धर्षांरामवाक्यप्रचोदिताः यथानिदेशंसं
पीड्यन्यविशंतवनौकसः ३२ लंकायास्तूत्तरद्वारंशैलशृंगमिवोन्नतं रामःसहानुजोधन्वीजुगोपच
रुरोधच ३३ लंकामुपनिविष्टस्तुरामोदाशरथात्मजः लक्ष्मणानुचरोवीरःपुरींरावणपालितां
उत्तरद्वारमासाद्ययत्रतिष्ठतिरावणः नान्योरामाद्धितद्वारंसमर्थःपरिरक्षितुं ३५ रावणाधिष्ठितं
भीमंवरुणेनेवसागरं सायुधैःराक्षसैर्भीमैरभिगुप्तंसमंततः ३६

प्रवेशोलंकायाइति ३ उत्तरद्वारंरुरोधतद्वारनिरोधकमात्मबलेनगोपच ३३ उक्तमेवार्थंस्थैर्यायाहलंकामिति ३४ ततद्वारंतत्तद्वारे

रा॰टी॰ लङ्कां त्रासजनवीर्याणां दानवैः पातालमिव गुप्तं द्वारमित्यन्वयः विन्यस्तानि युद्धकालेयोधोचितपरिग्रहार्थमिति शेषः मध्यमे गुल्मे प्रतिद्वन्द्वे
युद्ध यदासौ द्वन्द्विष्ठितयोरुत्तरपश्चिमद्वारयोर्मध्ये वायुदिशितद्भयद्वारनिरोधकानां मध्यमगणमापन्नसहायकर्ता सुग्रीवः समति

१२ 239 लङ्कां त्रासजननं पातालमिव दानवैः विन्यस्तानि च योधानां बहूनि विविधानि च ३७ द
दर्शायुधजालानि तथैव कवचानि च पूर्वं तद्द्वारमासाद्य नीलो हरिचमूपतिः ३८ प्रति
ष्ठन्सह मैन्देन द्विविदेन च वीर्यवान् अंगदो दक्षिणद्वारं जग्राह सुमहाबलः ३९ ऋषभे
ण गवाक्षेण गजेन गवयेन च हनुमान्पश्चिमद्वारं ररक्ष बलवान्कपिः ४० प्रजंघतरसा
भ्यां च वीरैरन्यैश्च संगतः मध्यमे च स्वयं गुल्मे सुग्रीवः समतिष्ठत ४१ सह सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः सु
पर्णपवनोपमैः वानराणां तु षट्त्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपाः ४२ निपीड्योपनिविष्टाश्च
सुग्रीवो यत्र वानरः शासनेन तु रामस्य लक्ष्मणः सविभीषणः ४३ द्वारे द्वारे हरीणां तु को
टिं कोटिं न्यवेशयत् पश्चिमेन तु रामस्य सुषेणः सहजाम्बवान् ४४ ॥

इतेतरार्थः ४१ सर्वैर्हरिश्रेष्ठैः द्वारनिरोधनियुक्तेभ्योवशिष्टैः प्रख्यातयूथपाः षट्त्रिंशत्कोट्यः प्रख्यातयूथपानां तत्सेनानां च ग
णनाभावः ४२ ४३ द्वारनिरोधनियुक्तसेनाप्रमाणमाह द्वार इति ४४ ॥ १२

अग्रहरणास्त्रिमेनग्रासनप्रष्टंभेन ४५ विकृतेलांगूलाः क्रोधामर्षवशादितिशेषः ४६ दशगुणोत्तराः शतनागबलाः नागसहस्रस्यनाग
240 सहस्रेण ४७ अमोघबलाः अमोघसंख्यानागबलाः ४८ शलभानमितिअस्मानकालेशतिशेषः ४९ संपतद्भिराकाशशरणैर्निविष्टैर्मे

........................................ ४५

........................................ ४६

........................................ ४७

केचिन्नागसहस्रस्यबभूवुस्तुल्यविक्रमाः संतिचौघबलाकेचित्केचिद्दशगुणोत्तराः ४८ अ-
प्रमेयबलाश्चान्येतत्रासन्हरियूथपाः अद्भुतश्चविचित्रश्चतेषामासीत्समागमः ४९ तत्रवान-
रसैन्यानांशलभानामिवोद्गमः प्रतिशत्रुमिवाकाशंसंछन्नंचमहीतले ५० लंकामुपनि-
विष्टैश्चसंपतद्भिश्चवानरैः शतंशतसहस्राणांपृतनानांवनौकसां लंकाद्वाराण्युपाजग्मुरन्येया-

दिनीभूमौ ५० अस्तवानौकसांशतसहस्राणांशतकोटिरित्यर्थः एवंचकोटिसंख्याःपृतनाः लंकाद्वाराण्युपाजग्मुः पृतनाश्च
तेनात्रसर्वार्थःपृतनाःसर्वंनियुक्ताधिकाइतिबोध्यं अन्यवशिष्टाःसमंततोयोद्धुपरितोयोद्धुंजग्मुः ५१ ॥

रा॰ सगिरिस्त्रिकूटः प्रयुतानांसहस्रंचपुरींतामभ्यवर्तत सर्वद्वारवर्तिस्वसेनासर्ववृत्तान्तग्रहणार्थंसंचरतामितिशेषः ५२ ५३ बलौघ।
यु॰टी॰
१२१ 241

आवृतःसगिरिःसर्वैस्तैःसमन्तात्प्लवंगमैः प्रयुतानांसहस्रंचपुरींतामभ्यवर्तत। ५२ वा
नरैर्बलवद्भिश्चबभूवद्रुमपाणिभिः संवृतासर्वतोलङ्कादुष्प्रवेशापिवायुना ५३ राक्षसा
विस्मयंजग्मुःसहसाभिनिपीडिताः वानरैर्मेघसंकाशैःशक्रतुल्यपराक्रमैः ५४ महा।
नछब्दोभवत्तत्रबलौघस्याभिवर्ततः सागरस्येवभिन्नस्ययथास्यात्सलिलस्वनः ५५ तेन।
शब्देनमहतासप्राकारासतोरणा लङ्काप्रचलितासर्वासशैलवनकानना ५६ रामलक्ष्म
णगुप्तासासुग्रीवेणचवाहिनी बभूवदुर्धर्षतरासर्वैरपिसुरासुरैः ५७ राघवःसंनि
वेश्यैवंस्वसैन्यंरक्षसांवधे संमन्त्र्यमन्त्रिभिःसार्धंनिश्चित्यचपुनःपुनः ५८ ॥

स्ववानरीयस्य अभिवर्ततोऽभिवर्तमानस्यभिन्नस्यसागरस्यकृतसेतुविभेदनस्यअभ्रतोपमेयम् ५६ ५७ ५८ १२१

242 आनंतर्यमनंतरकर्तव्यमभिप्रेतः प्राप्तमित्यर्थः क्रमयोगार्थतत्वविन् सामाद्युपायानां क्रमयोगं तत्साध्यमर्थं तत्वं तत्प्रयोजनं च वेत्ति सः विभी
षणस्यानुमते स्थितः इति शेषः यदि रावणो भवेन शरणमुपेयात् तदा लंकाराज्यं तस्मै वदेयामिति विभीषणमते स्थितस्सन्नर्थः राजधर्ममनुस्म
रन् समादिमुपायसाध्यं दंडेन प्रयोक्तव्यः प्रजानाशहेतुरित्येवं रूपं राजधर्ममनुचिंतयन् ५९ अंगदं वसमाह्वानमंगदमाह्य ब्रूयादब्रवी

अनेनैवमभिप्रेतः क्रमयोगार्थतत्ववित् विभीषणस्यानुमते राजधर्ममनुस्मरन् ५९ अंगदं वा
लितनयं समाहूयेदमब्रवीत् गत्वा सौम्य दशग्रीवं ब्रूहि मद्वचनात्कपे ६० लंघयित्वा पुरीं लंकां भ
यं त्यक्त्वा गतव्यथः भ्रष्टश्रीकं गतैश्वर्यं मुमूर्षो नष्टचेतनं ६१ ऋषीणां देवतानां च गंधर्वाप्सरसां
तथा नागानामथ यक्षाणां राज्ञां च रजनीचर ६२ यच्च पापं कृतं मोहादवलिप्तेन राक्षसः नूनं
ते विगतो दर्पः स्वयंभूवरदानजः ६३

त० ६० लंघयित्वा समुद्रं गतव्यथो निरुद्वेगः भयं त्यक्त्वा तदुल्लंघनीकृतो लंकामुपारुह्य इति शेषः भ्रष्टो भ्रष्टप्रासादादित्याशीर्वादं रीत्यन्वयः यच्च
पापं कृतं प्राणतनानाप्रकारपीडनं कृतं तत्कराणीभूतः स्वयंभूवरदानजो दर्पस्तत्वत्तस्वेवधीरवविगतः ६२ ॥

रा॰वा॰ युद्धे १२२ दं३धमयमाणःनिरुक्षामंप्रुशेपदेशाधइस्पंनिग्रहंकुर्वाणः९४ इषमादीनांपदवींगमिष्यसितद्धतवाऽपिमरणंभविष्यतीतिभावः किंचयुधि
स्थिरत्वेस्वयंभपासकस्यतेनदत्नुग्राह्यात्मनोमरणेपुण्यलोकप्राप्तिस्त्वेवेतिभावः राजभिर्धृतदण्डास्तुकृत्वापापानिमानवाःनिर्म
लाःस्वर्गमायांतिसंतःसुकृतिनोयथेत्युक्तेः ९५ युध्यस्वमापलायितोभूरित्याह बलेनेत्यादि ९६ यदिमरणभीत्यायुद्धान्नास्ति
243 तदापितेहितंब्रवीमीत्याह अत्राद्यमिति ९७ शरणागतिंविनाजीवनंनास्तिचसन्तरांइलभामित्याह धर्मात्मेत्यादि इहागतमा

यस्यदंडदरस्तेहंदाराद्दशणाकर्षिनः दंदेथाव्यमानस्तुलंकाद्वारेव्यवस्थितः ९४ प॰
दवीदेवतानांचमहर्षीणांचराक्षस राजर्षीणांचसर्वेषांगमिष्यसियुधिस्थिरः ९५ ब
लेनयेनवैतातमायायाराक्षसाधम मामतिक्रामयित्वातंवानरवांस्तन्निदर्शय ९६ अत्रा
द्यसर्विमंलोकंकर्तास्मिनिशितैःशरैः नचेच्छरणमभ्येषितासदायताममैथिलीं ९७ ध
र्मात्माराक्षसश्रेष्ठःसंप्राप्तोयंविभीषणः लंकैश्वर्यमिदंश्रीमान्ध्रुवंप्राप्नोत्यकंटकं ९८

शरणंप्राप्तोविभीषणः इदंलंकैश्वर्यंअकंटकंरहितंध्रुवंप्राप्नोति तत्प्राप्तियोग्यतांधर्मात्मेत्यादिविशेषणैर्दर्शयति धर्मात्माय
मेशाधानोनित्यंधर्मवितश्च इदमैश्वर्यस्यसात्वाविधानं राक्षसश्रेष्ठइत्यनेनत्वदनंतरंप्राप्यप्रमाणस्यराज्यामिनिदर्शितं श्रीमान्
इत्यनेनतदैश्वर्यप्रापकाशेषलक्षणवत्वमाप्नोमइत्यनेनतत्प्रापकसमग्रसामग्रीसंपदर्शिता ९८ १२२

ननु मयि जीवति कथं लंकैश्वर्यप्राप्तिः तस्य तत्राह नहीति अधर्मेणान्यायेन न शक्यमित्यत्र हेतुर्मुख्यं विसहायेनेति विभीषणाय मया राज्यं
244 स्पष्टत्वान्न व्याख्यातमिति भावः ९९ शरणागतेन तु जीवितपर्यन्तेन राज्यं च तत्रापि दास्यामि तद्भावेन तु देयाधिकारिणा मया सं-
वेयावध्यतं शुद्धवध्यास्यपरं महितेन तवेति परपदयालभगवान् तदेवोपदिशति युध्यस्वेति मामाधृतिं कृत्वा युध्यस्व मां धृतिं कृत्वे-
ति पाठः मद्बाणैः पापशोधनाधिकृतस्य मम शरैः रणे शान्तः समाप्त— तपव हेतोः शान्तजन्मकृतान्यापात् इतो भविष्य

नहि राज्यमधर्मेण भोक्तुं त्वामपि लक्ष्यया शक्यं मयाविसहायेन पापेनाविदितात्मना ९९ युध्यस्व माधृ-
तिं कृत्वा शौर्यमालंब्य राक्षस मद्बाणैस्त्वं रणे शान्तस्ततः शान्तो भविष्यसि ॥ यद्वा विशसि लोकांस्त्रीन्
पक्षिभूतो निशाचर मम चक्षुःपथं प्राप्य न जीवन् प्रतियास्यसि ॥ २१

सिद्धशान्तनाममरणः पापशोधनफलमेक एवायमवतारत्वेन ज्ञातेन तथात्ताना भावे पि मनो मरणे किं चिन्कालो नरस्तु नमदवि-
पकेन जन्मप्राप्तिरितिभावः ॥ पुनरपि धैर्यायवधनिश्चयमवलंब्यैव तत्र अवितत्कृसंक्रर्विमुपदिशति यद्वेति न संदेशोऽस्ति यत्र
नमेवद्धप्राप्तारितिभावः २१ ॥

रा॰वा॰ देहादूर्ध्वंप्राप्यकृधेदेहः परलोकस्तत्र हितं दानादिकं सहदृष्टा क्रियतां इतः परं तद्दर्शनाभावात् ।१२ मूर्तिमान् दृश्य वाशीतिवानरवेषो ग्निरि॰
युद्धे॰ मर्थः ।१३ सुतिपरामुतिक्रम्य सौम्य मार्गमितिशेषः ।१४ तद्रामवचनमितिसंक्षेपकथनं वक्ष्यमाणस्यच ।१६ तस्यैव शपंचोद्दत्तो
१२३ 245

ब्रवीमि त्वां दितेर्वा कं क्रियमौर्ध्वदेहिकं मह्दृष्टा क्रियतां लंकाजीवितं ते मयि पिस्थिते ।१२ शक्रः
सतत्त्वारे याराभे णाक्लिष्टकर्मणा न गामा काश मा विश पर्वतिमा नि वह्यवाद ।१३ सोतिपरम
द्र्त्तेनश्री मान्त्रावणमंदिरे ददर्शासीनमव्यग्रं रावणं सचिवैः सह ।१४ ततस्तस्याविदूरेणनिपत्यहरि
पुंगवः दीप्ताग्निसदृशास्तस्थावंगदः कनकांगदः ।१५ तद्रामवचनं सर्वमन्यूनाधिकमुत्तमं सामा
त्यश्रावयामासनिवेद्यात्मानमात्मना ।१६ दूतोहंकोशलेंद्रस्यरामस्याक्लिष्टकर्मणः वालिपुत्रोंग
दोनामयदि ते श्रोत्रमागतः ३ आहत्वांराघवोरामः कौसल्यानंदवर्धनः निष्पत्यनगरात्ययुध्यस्वत्वंरा
सपुरुषोभव ।१८ हंतास्मित्वां सहामात्यं सपुत्रज्ञातिबांधवं निरुद्विग्नास्त्रयोलोकाः भविष्यंति हते
त्वयि ।१९ देवदानवयक्षाणां गंधर्वोरगरक्षसां शत्रुमद्यो द्धरिष्यामि त्वामृषीणां च कंटकं
दामितियदीमसंदिग्ध्येसंदिग्धवचनेवेदाप्रमाणं चेदितिव ।२० ॥
त श्रोत्रमागतएव एतेनस्वस्यख्यातिर्यानां बलादितिर्भ्यनवाच्यमेवत्वयाज्ञातत्वादितिभावः ३ निष्पत्यपुरान्निक्रम्यपुरुषोभवम्र
रा॰ ५१ किष्किं॰ ॥ १२३

वैदेहींमत्कृतसत्तमापन्नंकृत्वामांप्रणिपत्यनचेत्प्रदास्यसितदात्वयिहतेविभीषणेसैन्यस्थैर्यंभविष्यसि ८१ ग्राहयामासवेष्टयाग्रहणेकर
यामास किमर्थमिदंतत्राह बलमित्यादि ८५ बलमेवदर्शयति सतानित्यादि ८९ वालिपुत्रःप्रासादशिखरंदशांतिशेषःदशावतइ

246

विभीषणस्यचैश्वर्यंभविष्यतिहतेत्वयि नचेत्सत्कृत्यवैदेहींप्रणिपत्यप्रदास्यसि ८१ इत्येवंपरुषंवाक्यं
ब्रुवाणेहरिपुंगवे अमर्षवशमापन्नोनिशाचरगणेश्वरः ८२ ततःसरोषमापन्नःशशाससचिवांस्तदा
गृह्यतामितिदुर्मेधावध्यतामितिचासकृत् ८३ रावणस्यवचःश्रुत्वादीप्ताग्निमिवतेजसा जगृहु
स्तंततोघोराश्चत्वारोरजनीचराः ८४ ग्राहयामासतारेयःस्वयमात्मानमात्मवान् बलंदर्शयितुं
वीरोयातुधानगणेतदा ८५ सतान्बाहुद्वयासक्तानादायपतगानिव प्रासादंशैलसंकाशमुत्पपा
तांगदस्तदा ८६ तस्यात्मतेनवेगेननिर्धूतास्तत्रराक्षसाः भूमौनिपतितासर्वेराक्षसेंद्रस्यपश्यतः ८७
ततःप्रासादशिखरंशैलशृंगमिवोन्नतं चक्रामराक्षसेंद्रस्यवालिपुत्रःप्रतापवान् ८८ पफाल
चतदाक्रांतंदशग्रीवस्यपश्यतः पुराहिमवतःशृंगंवज्रेणेवविदारितं ८९ ॥

क्रामः पदाक्रांतवान् तदाक्रांतंचप्रासादशिखरंपश्यतोदशग्रीवस्यपफालशतधाविशीर्णमभूत् ८८ ८९ ॥

रावा पश्यन्निति एकोपि सर्वं ग्राममवलेपराभूय निर्भयं गच्छति एवं विधेष्वनेकेषु मध्ये शोध्यते तु कथं नीकमिति पर्यालोचयन्नित्यर्थः ९१
युटी युद्धायैवाभिवर्तते अभ्यवर्तत ९३ पर्यक्रामत सर्ववेलरक्षार्थं सर्वद्वाररक्षार्थं तात्रग्रहणार्थं च नक्षत्राणि अश्विन्यादीनि ९५ अ

१२४ 247 भक्षयामास दंष्ट्राभिर्नाम विश्राव्य चात्मनः विनद्य सुमहानादमुत्पपात विहायसा ९० अथ यन्त्राद्
सान्सर्वान्दर्षयंश्चापि वानरान् स वानराणां मध्ये तु रामपार्श्वमुपागत। ९१ रावणस्तु परं चक्रे क्रो
धमासाद्धर्षणात् विनाशं चात्मनः पश्यन् निश्वासपरमोभवत् ९२ रामस्तु बहुभिर्हृष्टैर्विनदद्भिः प्लवं
गमैः वृतो रिपुवधाकांक्षी युद्धायैवाभिवर्तते ९३ सुषेणस्तु महावीर्यो गिरिकूटोपमो हरिः बहुभिः
संवृतस्तत्र वानरैः कामरूपिभिः ९४ स तु द्वाराणि संयम्य सुग्रीववचनात्कपिः पर्यक्रामत दुर्धर्षो नक्ष
त्राणीव चन्द्रमाः ९५ तेषामक्षौहिणीशतं समवेक्ष्य वनौकसां लंकामुपनिविष्टानां सागरं चापि वर्तता
राक्षसा विस्मयं जग्मुस्त्रासं जग्मुस्तथापरे अपरे समरे हर्षाद्धर्षमेवोपपेदिरे ९७ कृत्स्नं हि कपिभि
र्व्याप्तं प्राकारपरिखान्तरं ददृशू राक्षसा दीनाः प्राकारं वानरीकृतं ९८ ॥

क्षौहिणीशतं अक्षौहिण्यः शतं अक्षौहिण्यामिति वृद्धिः यावंतो ऽक्षौहिण्यां गजाश्वरथपदातयस्तावत्संख्या वानरा इत्यर्थः सागरं चाप्ये
नवाचीं सागरं चाभिवर्तता सागरपर्यन्तमभिव्याप्य वर्तमानानामित्यर्थः ९६ वानरीकृतं वानररूपनिर्मितमिव कृतं ९८ १२४

राक्षसराजयोधरूपाणिरक्षांसीत्यर्थः ६० अनन्तदःमानकः १९ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेएकचत्वारिंशःसर्गः ४१ ततइति १ विधानंद्वारा

248

ते
हाहाकारमकुर्वंस्तत्राभयमागताः ५९ तस्मिन्महाभीषणके प्रवृत्ते कोलाहलेराक्षसराजयो-
धाः प्रगृह्यरक्षांसिमहायुधानियुगान्तवाताइवसंविचेरुः ६० इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेएकचत्वारिं-
शःसर्गः ४१ ततस्तेराक्षसास्तत्रगत्वारावणमंदिरं न्यवेदयन्पुरींरुद्धांरामेणसहवानरैः १ रुद्धां
तुनगरींश्रुत्वाजातक्रोधोनिशाचरः विधानंद्विगुणंकृत्वाप्रासादंचाप्यरोहत २ सददर्शावृतांलं-
कांसशैलवनकाननां असंख्येयैर्हरिगणैःसर्वतोयुद्धकांक्षिभिः ३ सदृष्ट्वावानरैःसर्वैःवसुधां
कपिलीकृतां कथंक्षपयितव्याःस्युरितिचिंतापरोऽभवत् ४ सचिंतयित्वासुचिरंधैर्यमालंब्यरा-
वणः राघवंहरियूथांश्चददर्शायतलोचनः ५ राघवःसहसैन्येनमुदितोनामपुप्लवे लंकां
ददर्शगुप्तांवैसर्वतोराक्षसैर्वृतां ६ ॥

गोपुरस्ताद्विधानमस्यार्थः २ कपिलीकृतांकपिलवर्णवत्सदृशींकृतां ४ मुदितःपुप्लवेनामशाखावानरंकोलंकारसमीपमितिशेषःरामादिर

मनसाजगाम:सस्मार १ मत्कृतेमत्रिमित्तंशोकसंतमापिपीडनतेमदर्थंरामसैवंमहान्क्लेशोजायतइतिविमनाभवतीत्यर्थः ८।
निपीडमानामक्रूरीमेतिशेष: प्रस्थापयत्प्रस्थानमवान् ९ सचर्षमाणा:अग्रेभवितपरस्परमानाः १० किंकिरामविदारयाम ११

दृष्ट्वादाशरथिर्लंकांचित्रध्वजपताकिनीं जगाममनसासीतांदूयमानेनचेतसा ७ अत्रसाम्गगशा
वाक्षीमत्कृतेजनकात्मजा पीडनतेशोकसंतमाकृशास्थंडिलशायिनी ८ निपीडमानांधर्मात्मा
वैदेहीमनुचिंतयन् क्षिप्रमाज्ञापयद्रामोवानरान्द्विषतांवधे ९ एवमुक्तेतुवचनेरामेणाक्लिष्टक
र्मणा संघर्षमाणाः प्लवगाःसिंहनादैरनादयन् १० शिलाभिर्विकरामैतांलंकांमुष्टिभिरेववा इतिस्म
दधिरेसर्वेमनांसिहरियूथपाः ११ उद्यम्यगिरिशृंगाणिमहांतिशिखराणिच तरूंश्चोत्पाट्यविविधा
न्तिष्ठन्तिहरियूथपाः १२ प्रेक्षतोराक्षसेन्द्रस्यतान्यनीकानिभागशः राघवःप्रियकामार्थंलंकामारु
रुहस्तदा १३ तेताम्रवक्त्राहेमाभारामार्थेत्यक्तजीविताः लंकामेवाभिवर्तंतमालभूधरयोधिनः १४ तेद्रु
मपर्वताग्रैश्चमुष्टिभिश्चप्लवंगमाः प्राकाराग्राण्यसंख्यानिमम्रथुस्तोरणानिच १५
गिरिशृंगाणिलघ्वाणिशृंगंस्याग्रेशिखरंशैलकइतिनियद्र: १२ प्रेक्षतःप्रेक्षंतमनादृत्येत्यर्थः राघवस्यप्रियोयःकामोमनोरथा। १२५

[illegible]

परिखाणितिशेषस्तमार्थः १९ कांचनानितन्मयानिकैलासशिखराग्राणितद्वदुच्चावचानिसोपुराणि १८ ग्रासंवंतःसमंतातसर्वतःप्राकाराभिमुखंसर्व

250

परिखान्सरयंतस्य शस्त्र सलिलाशयात् पांसुभिःपर्वताग्रैश्चतृणैःकाष्टैश्चवानराः १६ ततःसह
स्रयूथाश्चकोटियूथाश्चयूथपाः कोटियूथशताश्चान्येलंकामारुरुहुस्तदा १७ कांचनानिप्रमर्द
न्तस्तोरणानिप्लवंगमाः कैलासशिखराग्राणिगोपुराणिप्रमथ्यच १८ ग्रासंवंतःसवंतश्चगर्जं
श्चप्लवंगमाः लंकांतामभिधावंतिमहावारणसन्निभाः १९ जयत्यतिबलोरामोलक्ष्मणश्चमहाब
लः राजाजयतिसुग्रीवोराघवेणाभिपालितः २० इत्येवंघोषयंतश्चगर्जंतश्चप्लवंगमाः अभ्य
धावंतलंकायाःप्राकारंकामरूपिणः २१ वीरबाहुःसुबाहुश्चनलश्चपनसस्तथा निपीड्यो
पनिविष्टास्तेप्राकारंहरियूथपाः २२ एतस्मिन्नंतरेचक्रुःस्कंधावारनिवेशनम् २२ ॥

नः १९ प्राकारंतंनिपीड्योपनिविष्टाइतिसेनाप्रवेशार्थंबहिः प्राकारंभक्त्वास्थिताः एतस्मिन्नंतरेबहिःप्राकारंभक्त्वासेनाप्रवेशसमयेस्कंधावारस

५५

गदा पुरी १२९ 251

तत्प्रकारः पूर्वद्वारमित्यादि पूर्वशब्दः ईशानाग्निवायुदिक्पालीलादीनां सातां सर्वादिद्वारनिरोधकतायाः प्रागुक्तत्वात् एवं च तद्द्वयोद्व
लनार्थमेषां ततत्कोऽस्थितिः पूर्वद्वारापनिदिशामित्यर्थः २३ तस्यैव ईशानदिग्वर्तिक्रमदस्यैव २४ २५ २६ सुग्रीवस्थिति

पूर्वद्वारं तत्क्रमुदः कोटिभिर्दशभिर्वृतः आह्वमबलवांस्तस्थौ हरिभिर्जितकाशिभिः २३ महायार्थेन
तस्यैव निविष्टः प्रसभो हरिः पनसश्च महाबाहुर्वानरैरभिसंवृतः २४ दक्षिणद्वारमासाद्य वीरः पानव
लः कपिः आह्वमबलवांस्तस्थौ विंशत्या कोटिभिर्वृतः २५ सुषेणः पश्चिमद्वारं गत्वा तारापिता बली
अवृमबलवांस्तस्थौ कोटिकोटिभिरावृतः २६ उत्तरद्वारमासाद्य रामः सौमित्रिणा सह आह्वमब
लवांस्तस्थौ सुग्रीवश्च नरेश्वरः २७ गोलाङ्गूलो महाकायो गवाक्षो भीमदर्शनः वृतः कोट्या महा
वीर्यास्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः २८ ऋक्षाणां भीमकोपानां धूम्रः शत्रुनिवर्हणः वृतः कोटिमहावी
र्यस्तस्थौ रामस्य पार्श्वतः २९ सन्नद्धस्तु महावीर्यो गदापाणिर्विभीषणः वृतो यस्तैस्तु सचिवैस्तस्थौ
यत्र महाबलः ३० गजो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादनः समन्तात्परिधावन्तो ररक्षुर्हरिवाहिनी ३१

अयं च वायुकोणस्थः इति प्रागेवोक्तं २७ यत्र महाबलो रामस्तत्र तस्थाविमन्वयः २८ ३१

एतच्छ्रुत्वा निर्याणाज्ञावाक्यं भीमनिर्घोषं यथा स्यात्तथा रजनीचरैरुद्घुष्टं उच्चैर्घोषितमभूत् चन्द्रवत्पाण्डुराणि पुष्कराणि मुखानि यासां ताः पुष्कं रक्तीकृ
त्याग्रेऽवावभाण्डमुखेन जलक्षेपमत्रःहेमकोणैरभिहताः स्वर्णमयवादनदण्डैरभिहताः २४ विद्युन्मण्डलसन्नद्धवस्थाने राक्षसेषु भूषिता

252

ततः कोपपरीतात्मा रावणो राक्षसेश्वरः निर्याणं सर्वसैन्यानां द्रुतमाज्ञापयत्तदा २२ एतच्छ्रुत्वा तदा वा
क्यं रावणस्य मुखेरितं सहसा भीमनिर्घोषमुद्घुष्टं रजनीचरैः २३ ततः प्रचोदिता भेर्यः चन्द्रपाण्डुरपु
ष्कराः हेमकोणैरभिहताः राक्षसानां समन्ततः २४ विनेदुश्च महाघोषाः शङ्खाः शतसहस्रशः रा
क्षसानां सुघोराणां मुखमारुतपूरिताः २५ ते बभुः शुभनीलाङ्गाः सशङ्खा रजनीचराः विद्युन्मण्डल
सन्नद्धाः सबलाका इवाम्बुदाः २६ निष्पतन्ति ततः सैन्या हृष्टा रावणचोदिताः समये पूर्यमाणस्य वेगा
इव महोदधेः २७ ततो वानरसैन्येन मुक्तो नादः समन्ततः मलयः पूरितो येन ससानुप्रस्थकन्दरः २८

भूषितत्वं ज्ञेयं २६ सैन्याः सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाः पूर्वे तेऽस्मिन्समये प्रलयकाले पूर्यमाणस्य महोदधेः वेगा इति शेषः विगास्त्वं
गाः २७ येन ध्वनिः हरवती मिलयापि पूरितः स्यात्तादृशो नादो मुक्तः सानुर्महाप्रस्थ्यात्तद्वः २८ ॥

रावा अभ्यनादयत्प्रतिध्वनियुक्तानकरोत् ३९ गजानां बृंहितैरित्यादीनामभ्यनादयन्नित्यनेनान्वयः ४० देवासुरे तद्युद्धे ४१ वृक्षा मकरनां पुच्छसाध
युद्धी नानि पर्वताग्रादीनि क्रूरतराण्यमिति विवेकः ४३ राजन्रावण जयेति रक्षसामुक्तिः स्वस्वनामकथाः शब्दो वाक्यावानरान् क्ष
१२० 253

शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषाः सिंहनादस्तरस्विनां पृथिवीं चान्तरिक्षं च सागरं चाभ्यनादयत् ३९
गजानां बृंहितैः सार्धं हयानां हेषितैरपि रथानां नेमिनिर्घोषै रक्षसां पदनिःस्वनैः ४०
एतस्मिन्नन्तरे घोरः संग्रामः समपद्यत रक्षसां वानराणां च यथा देवासुरे पुरा ४१ ते गदा
भिः प्रदीप्ताभिः शक्तिशूलपरश्वधैः निजघ्नुर्वानरान्सर्वान्कथयन्तः स्वविक्रमान् ४२
तथा वृक्षैर्महाकाया पर्वताग्रैश्च वानराः निजघ्नुस्तानि रक्षांसि नखैर्दन्तैश्च वेगिनः ४३
राजा जयति सुग्रीव इति शब्दो महानभूत् राजञ्जय जयेत्युक्त्वा स्वस्वनाम कथानतः ४४
राक्षसास्तपरे भीमाः प्राकारस्था महीगतान् वानरान्भिन्दिपालैश्च शूलैश्चैव व्यदारयन्
वानराश्चापि संक्रुद्धाः प्राकारस्थान्महीगतान् राक्षसान्पातयामासुः विमाप्लुत्य स्वबाहु
भिः ४६

दारयन्निति संबन्धः ४४ अत्र राक्षसास्तपरे इत्यस्य पर्यवसितमिति कतकः ४५ ४६

यपतत्तयुद्धोतसंप्रसवदारःसेनायाऽइतिभारस्ताद्भ्यते ततःप्रसवदारो भूमौमांनांराचवालाया ततोनिविशेमानोस्तानसैनिकान्त्रावाणा
नुगाः अभिमग्धुर्गणाय केपिशाचवद्द्रःरत्तसा ततोभिपतत्तांतेषामहूप्पानांउरात्मनां अंतर्थानवधतद्भुम्बकारसविभीषणइतिन
ऽोक्तःउत्साहमान्‌ः कनकक्कनकसर्गः ४१ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेद्विचत्वारिंशसर्गः ४२ बलरोषःपरस्परबलदर्शनेजोरोषः [illegible]

254

इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेद्विचत्वारिंशसर्गः ४२ युध्यतांतुततस्तेषांवानराणांमहात्मनां
रक्षसांसंबभूवाथबलरोषःसुदारुणः १ तेहयैःकांचनापीडैर्गजैश्चाग्निशिखोपमैः र
थैश्चादित्यसंकाशैःकवचैश्चमनोरमैः २ निर्ययूराक्षसावीरानादयंतोदिशोदश राक्ष
साभीमकर्माणोरावणस्यजयैषिणः ३ वानराणामपिचमूर्महतीजयमिच्छतां अ
भ्यधावततांसेनांरक्षसांघोरकर्मणां ४ एतस्मिन्नंतरेतेषामन्योन्यमभिधावतां र
क्षसांवानराणांचद्वंद्वयुद्धमवर्तत ५ अंगदेनेंद्रजित्सार्धंवालिपुत्रेणराक्षसः अयुध्य

एतावदिह्लिनयुद्धेपिवहवपवनिहंतीत्येवंरोषइतिभावः १ कांचनापीडैःकांचनभूषणावद्भिः अग्निशिखोपमैस्तत्तलहड्डहयैः
निर्ययुरितिअत्रनीनवाल्मीकिनापिप्रसवदारोधनितः ४ अन्योन्यमभिधावतां द्वंद्वयुद्धार्थमितिभावः ५ तमेवद्वंद्वमाह अंगदेनेति ९

रा॰वा॰ प्रजंघेनतदारक्षसस्तस्मा संपातिस्त्रिभिर्बाणैः प्रजंघेनसमाहतइतिलिंगात् धर्षिणः इःसहः प्रारब्धोयुद्धमारब्धवान् ७ पाङ्गुङ्गेननदाक्षे

पु॰टी॰ 255 प्रजंघेनचसंपातिर्निसंङधर्षितोरणे जंबुमालिनमारब्धोहनुमानपिवानरः ७ संसंगतस्तुमहाक्रोधोरा

१२८ क्षसोरावणानुजः समरेतीक्ष्णवेगेनशत्रुघ्नेनविभीषणः ८ तपनेनगजःसार्धंराक्षसेनमहाबलः

निकुंभेनमहातेजानीलोपिसमयुध्यत ९ वानरेंद्रस्तुसुग्रीवःप्रघसेनसुसंगतः संगतःसमरेश्रीमा

न्विरूपाक्षेणलक्ष्मणः १० अग्निकेतश्चदुर्धर्षोरश्मिकेतश्चराक्षसः मित्रघ्नोयज्ञकोपश्चरामेणसह

संगताः ११ वज्रमुष्टिस्तुमैंदेनद्विविदेनाशनिप्रभः राक्षसाभ्यांसुघोराभ्यांकपिमुख्यौसमागतौ १२

वीरःप्रतपनोघोरोराक्षसोरणदुर्धरः समरेतीक्ष्णवेगेनवलेनसमयुध्यत । १३ धर्मस्यपुत्रोबल

वान्सुषेणइतिविश्रुतः सविद्युन्मालिनासार्धमयुध्यतमहाकपि १४ वानराश्चापरेघोराराक्ष

सैरपरैःसह द्वंद्वंसमीयुःसहसायुध्वाचबहुभिःसह १५ तत्रासीत्सुमहद्युद्धंतुमुलंरोमहर्षणं

राक्षसांवानराणांचवीराणांजयमिच्छतां १६ हरिराक्षसदेहेभ्यःप्रसृताःकेशशाड्वलाः श

रीरसंघाटवहाःप्रसुस्रुःशोणितापगाः १७ ॥

नरक्षसामित्रघ्नेनेतिकचित्पाठः ८ राक्षसाभ्यांवज्रमुष्ट्यशनिप्रभाभ्यां १२ केशैःशाड्वलवन्तःकेशशाड्वलाःशरीराण्येवसंघाटाः १

काष्ठसंचयास्तद्वहाःप्रसस्रुःस्रुतिमत्यः ९ १२८

256

अनुक्रांतानां क्रमेण युद्धकथनमाजघ्नानेति शत्रुसैन्यविदारणमित्यंगदविशेषणं १८ तस्येंद्रजितः तस्य रथं तस्मै स्वगदया स्वापत्यनया जघान १९ अश्मकर्णो वृक्षविशेषः तेन प्रजंघमाजघान संपातिः त्रिरानकर्षः २० रथस्य शक्तिः रथशक्तिः २१

आजघ्नानेन्द्रजित्क्रोधाद्वज्रेणेव शतक्रतुः अंगदं गदया वीरः शत्रुसैन्यविदारणम् १८
तस्य कांचनचित्रांगं रथं साश्वं ससारथिं जघान गदया श्रीमानंगदो वेगवान्हरिः १९
संपातिस्तु प्रजंघेन त्रिभिर्बाणैः समाहतः निजघानाश्मकर्णेन प्रजंघं रणमूर्धनि २० जं
बुमाली रथस्थस्तु रथशक्त्या महाबलः विभेद समरे क्रुद्धो हनूमंतं स्तनांतरे २१ तस्य तं र
थमास्थाय हनूमान्मारुतात्मजः प्रममाथ तलेनाशु सह तेनैव रक्षसा २२ नदन्प्रतपनो
घोरो नलं सोऽभ्यनुधावत नलः प्रतपनस्याशु पातयामास चक्षुषी २३ भिन्नगात्रः शरैस्ती
क्ष्णैः विप्रहस्तेन रक्षसा ग्रसंतमिव सैन्यानि प्रघसं वानराधिपः २४ सुग्रीवः सप्तपर्णेन
निजघान जवेन च प्रघसं शरवर्षेण राक्षसं भीमदर्शनम् २५ निजघान विरूपाक्षं श
रेणैकेन लक्ष्मणः अग्निकेतुश्च दुर्धर्षो रश्मिकेतुश्च राक्षसाः २६ ॥

तेन रक्षसा सह तस्य रथं प्रममाथ तेनं जंबुमाली मृत इति गम्यते २२ तीक्ष्णैः शरैर्भिन्नो नलः प्रतपनस्य चक्षुषी पातयामास न
विराकृष्टमिति शेषः ग्रसंतमित्यादिना प्रघसः सुग्रीववधो २४ सप्तपर्णो वृक्षविशेषः २५ चतुर्भिश्छेदनाधिके विमर्शः २६

रा.गा
पुटी 257
१२९

१० प्रहस्तोममितिकनकः विमानमिमम्ये २८ रथस्य चक्रं रथचक्रं निकुंभस्य निकुंभस्य तत्सारथेश्च शिरश्चिच्छेद ३१ वज्राशनिसमस्पर्शैः

निकुंभोथ नकोपघ्नरामसमादीपयत्क्रुद्धैः तेषांच वनराणां रामस्तु शिरांसि समरे शरैः २० क्रुद्धस्तु तमभि
विच्छेद घोरैः गिरिशिखोपमैः वज्रमुष्टिस्तु मैन्देन मुष्टिना निहतो रणे २८ पपात सरथः साश्वः स्वराट
रवभूतले निकुंभस्तारणे नीलं नीलाञ्जनचयप्रभ २९ निर्बिभेद शरैस्तीक्ष्णैः करैः मेघमिवांशुमा
न् पुनः शरशतेनाथ षष्टि प्रहस्तो निशाचरः ३० विभेद समरे नीलं निकुंभः प्रजहास च तस्यैव रथचक्रे
ण नीलो विष्णुरिवाहवे ३१ गिरिशिखरं चिच्छेद समरे निकुंभस्य च सारथेः वज्राशनिसमस्पर्शो द्विविद
स्त्वशनिप्रभं ३२ जघान गिरिशृंगेन मिषतां सर्वरक्षसां ३३ द्विविदं वानरेन्द्रं तु द्रुमयोधिनमाहवे शा
रैरशनिसंकाशैः सविव्याधाशनिप्रभः ३४ स शरैरभिविद्धांगो द्विविदः क्रोधमूर्च्छितः सालेन सरथं
साश्वं निजघानाशनिप्रभं विद्युन्माली रथस्थस्तु शरैः काञ्चनभूषणैः सुषेणं ताडयामास ननाद
च मुहुर्मुहुः तं रथस्थमथो दृष्ट्वा सुषेणो वानरोत्तमः गिरिशृंगेन महता रथमाशु न्यपातयत् लाघ
वेन तु संयुक्तो विद्युन्माली निशाचरः अपक्रम्य रथात्तूर्णं गदापाणिः क्षितौ स्थितः ३० ततः क्रोध
तथा क्रूरमुष्टिप्रहारासमर्थः अपक्रम्यावरुह्य ३० ३८ समाविष्टः सुषेणो हरिपुंगवः शिलां सुमहतीं गृह्य निशाचर १२९

अचिंत्याचिंतयित्वा तांसर्वंगदीतांशिलां ४१ दिवौकसैर्देवैः आर्षःप्रयोगः ४२ अस्तमयाभिकांक्षिणः रात्रौरक्षसांबलाधिक्यात्

258 तमापतंतंगदयाविद्युन्मालीनिशाचरः वक्षस्यभिजघानाशुसुषेणंहरिपुंगवम् ३९
गदाप्रहारंतंघोरमचिंत्यप्लवगोत्तमः तांतस्मैपातयामासतस्योरसिमहामृधे ४०
शिलाप्रहाराभिहतोविद्युन्मालीनिशाचरः निष्पिष्टहृदयोभूमौगतासुर्निपपातह ४१
एवंतैःवानरैःशूरैःशूरास्तेरजनीचराः द्वंद्वेविमथितास्तत्रदैत्याइवदिवौकसैः ४२ भल्लै
र्बाणैर्गदाभिश्चशक्तितोमरसायकैः अपविद्धैश्चभिन्नैश्चरथैःसांग्रामिकैर्हयैः ४३
निहतैःकुंजरैर्मत्तैस्तथावानरराक्षसैः चक्राक्षयुगदंडैश्चभग्नैर्धरणिसंश्रितैः ४४
बभूवायोधनंघोरंगोमायुगणसेवितं कबंधानिसमुत्पेतुर्दिक्षुवानररक्षसाम् ४५
विमर्देतुमुलेतस्मिन्देवासुररणोपमे ४६ निहन्यमानाहरिपुंगवैस्तदानिशाचराःशो
णितगंधमूर्छिताः पुनःसुयुद्धंतरसासमाश्रितादिवाकरस्यास्तमयाभिकांक्षिणः ४७
इत्यार्षेसर्गः ४३ युध्यतामेवतेषांतुतदावानररक्षसां रविरस्तंगतोरात्रिःप्रवृत्ताप्राणहा
रिणी १

तं ४० उत्प्लवमानःक ४१ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेत्रिचत्वारिंशःसर्गः ४३ युध्यतामिति १ ॥

रा॰वा॰ निशायुद्धंप्रवृत्तंपरस्परंबहुसैन्यदर्शनजरोषादितिभावः पौषीपौर्णमास्यांसुवेलारोहणस्यश्रीनीतिःसेनाविभागादिनापौषकृष्णसेनानीतंमार्गशुक्लप्रति
युद्धे पद्युद्धारंभेवङ्दिनपर्यंतंसंकुलयुद्धंसामान्येनउक्तनउत्रांदिनेवेदंनिशायुद्धंप्रवृत्तं ततोजातेमहायुद्धेसंकुलेकपिरक्षसांमध्याह्नेप्रथमंयुद्धंप्रारब्ध
१३॰ निपद्यभदितिपाद्मोक्तः अत्रप्रकरणेतमसिदुष्पारेतमसिदारुणेइतिवारंवारंवाल्मीकेरुक्तमितिदशात्रियुद्धंकृष्णपक्षाद्यादिनेष्वितिप्रतीयते

259

अन्योन्यंवद्धवैराणांघोराणांजयमिच्छतां संप्रवृत्तंचनिशायुद्धंतदावानररक्षसां २ राक्षसोसीतिह
रयोवानरोसीतिराक्षसाः अन्योन्यंसमरेजघ्नुस्तस्मिंस्तमसिदारुणे ३ हतदारयचैहीतिकथंवि
द्रवसीतिच एवंसुतुमुलःशब्दस्तस्मिंस्तमसिशुश्रुवे ४ कालाःकाञ्चनसन्नाहास्तस्मिंस्तमसिरा
क्षसाः संप्रदृश्यन्तशैलेन्द्रादीप्तौषधिवनाइव ५ तस्मिंस्तमसिदुष्पारेराक्षसाःक्रोधमूर्छिताः
परिपेतुर्महावेगाभक्षयन्तःप्लवंगमान् ६ तेहयान्काञ्चनापीडान्ध्वजांश्चाशीविषोपमान् आप्लुत्य
दशनैस्तीक्ष्णैर्भीमकोपाव्यदारयन् ७ वानराबलिनोयुद्धेक्षोभयन्राक्षसींचमूं कुंजरान्कुंज
रारोहान्पताकाध्वजिनोरथान् ८

अत्रतत्वंवदामः २ हतंदंदंदतेलोटिमध्यमपुरुषबहुवचनं हननंकुरुतेत्यर्थः दारयविदारणंकुरु एहिआगच्छकथंविद्रवसिकथंपला
यसे एवंसुतुमुलःशब्दस्तस्मिंस्तमसिशुश्रुवे ४ कालाःकृष्णवर्णाःकाञ्चनसन्नाहाःस्वर्णकवचाः ५ क्षोभयन्नितिपदंपताकाध्वजिनःपताको

प्रवराणिश्रेष्ठानि ९ रथनेमिसमहतंरन्नोयुध्यतांकर्णानेत्राणिरुरोध ११ स्तनमानानांस्तनतांपालानांहिंसितानां १३ कामरूपि

चकर्षुश्चददंशुश्चदशनैःक्रोधमूर्छिताः लक्ष्मणश्चापिरामश्चशरैराशीविषोपमैः ९
दृश्यादृश्यानिरक्षांसिप्रवराणिनिजघ्नतुः तुरगखुरविध्वस्तंरथनेमिसमुत्थितः १०
रुरोधकर्णनेत्राणियुध्यतांधरणीरजः वर्तमानेतथाघोरेसंग्रामेलोमहर्षणे ११
रुधिरोदामहाघोरानद्यस्तत्रनिसस्रुवुः ततोभेरीमृदंगानांपणवानांचनिस्वनः १२
शंखनेमिस्वनोन्मिश्रःसंबभूवाद्भुतोपमः हयानांस्तनमानानांराक्षसानांचनिस्वनः
शस्त्राणांवानराणांचसंबभौतत्रनिस्वनः हतैर्वानरमुख्यैश्चशक्तिशूलपरश्वधैः १४
निहतैःपर्वताकारैराक्षसैःकामरूपिभिः शस्त्रपुष्पोपहाराचतत्रासीद्युद्धमेदिनी १५
दुर्ज्ञेयादुर्निवेशाचशोणितास्रावकर्दमा साबभूवनिशाघोराहरिराक्षसहारिणी १६
कालरात्रीवभूतानांसर्वेषांदुरतिक्रमा ततस्तेराक्षसास्तत्रतस्मिंस्तमसिदारुणे १७
राममेवाभ्यवर्तंतसंहृष्टाःशरवृष्टिभिः १८ ॥

भिरूपलक्षितामेदिनीशस्त्राण्येवपुष्पोपहारोयस्यांसातादृशीवआसीत १४ शोणितानामास्रावैःकर्दमोयस्यांसा १५ कालरात्रिसदृ

रायुः ५२

उद्धर्तुंप्रलयकाले १८ षड्भिःषड्भिरितिप्रधानानीतिशेषःतेषड्गणंप्रति यज्ञःशत्रुरिति इत्यर्थः इतियज्ञशत्रोर्विशेषणं महाकायइतिवज्रदंष्ट्र
वा.रा. स इमौशुकसारणौचारत्वेनप्रेषिताभ्यामस्माभिर्वेषतिवद्भवः तावितिपदसारस्यापिचारत्वेनप्रेषितौवैवैमौराधिकृतांवपिराजसन्निधिपति।
१३१

तेषामपि पततां शब्दः क्रुद्धानामपि गर्जतां उद्धृतेश्च समत्वानां समुद्राणामभूत्स्वनः १८ तेषां रामः श
रैः षड्भिः षट् जघान निशाचरान् निमेषान्तरमात्रेण घोरैरग्निशिखोपमैः १९ यज्ञशत्रुश्च दुर्धर्षो
महापार्श्वमहोदरौ वज्रदंष्ट्रो महाकायस्तौ चोभौ शुकसारणौ २० ते तु रामेण बाणौघैः सर्वे
मर्मसु ताडिताः युद्धादपसृतास्तत्र सावशेषायुषोऽभवन् २१ निमेषान्तरमात्रेण घोरैरग्निशि
खोपमैः दिशश्चकार विमलाः प्रदिशश्च महारथः २२ ये त्वन्ये राक्षसा वीरा रामस्याभिमुखे
स्थिताः तेऽपि नष्टाः समासाद्य पतङ्गा इव पावकं २३ सुवर्णपुङ्खैर्विशिखैः संपतद्भिः समन्ततः
बभूव रजनी चित्रा खद्योतैरिव शारदी २४ राक्षसानां च निनदैर्भेरीणां चैव निस्वनैः सा बभू
व निशा घोरा भूयो घोरतरा भवत् २५ तेन शब्देन महता प्रवृद्धेन समन्ततः त्रिकूटः कन्दराकी
र्णः प्रव्याहरदिवाचलः २६ गोलाङ्गूला महाकायास्तमसा तुल्यवर्चसः संपरिष्वज्य बाहुभ्यां भ

मर्मसुहेमस्ताविमसत्ये २१ यतःसावशेषायुषोऽतोयुद्धादपसृताअभवन् २१ घोरापानिशाभूयोघोरतराबभूव २५ भद्दनंप्रभञ्जयन् २७ १३१

अंगदेन हताश्वोऽन एव महाकायो महारथं प्राप्य इंद्रजित्तत्रैवांतरधीयतेत्यन्वयः २८ २९ यत इंद्रजितो युधि प्रभावं विज्ञातवंतस्तेनांगदेन ततमिंद्रजितं प्र

262 अंगदस्तु रणे शत्रुमिंद्रजितं समुपस्थितः इंद्रजित्तु रथं त्यक्त्वा हताश्वो हतसारथिः २८ अंगदे
न महाकायस्तत्रैवांतरधीयत तत्कर्म वालिपुत्रस्य सर्वे देवाः महर्षिभिः २९ तुष्टुवुः पूजनार्हं
स्य तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ प्रभावं सर्वभूतानि विदुरिंद्रजितो युधि ३० ततस्तेन महात्मानं दृष्ट्वा तु ह
प्रधर्षितं ३१ ततः प्रहृष्टाः कपयः ससुग्रीवविभीषणाः साधु साध्विति नेदुश्च दृष्ट्वा शत्रुं पराजितं ३२
जित्तदा तेन निर्जितो भीमकर्मणा संयुगे वालिपुत्रेण क्रोधं चक्रे स दारुणं ३३ सोंतर्धानगतः
पापो रावणिः रणकर्षितः ब्रह्मदत्तवरो वीरो रावणिः क्रोधमूर्छितः ३३ अदृश्यो निशितान्बाणान्
मुमोचाशनिसन्निभः रामं च लक्ष्मणं चैव घोरैर्नागमयैः शरैः ३४ बिभेद समरे क्रुद्धः सर्वगात्रे
षु राघवौ मायया संवृतस्तत्र मोहयन्राघवौ युधि ३५ अदृश्यः सर्वभूतानां कूटयोधी निशाचरः
बबंध शरबंधेन भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ३६ तौ तेन पुरुषव्याघ्रौ क्रुद्धेनाशीविषैः शरैः सहसाभिह
तौ वीरौ तदा प्रेक्षंत वानराः ३७

धर्षितं दृष्ट्वा महात्मानं तमंगदं दृष्ट्वा तस्य ३०।३१।३२।३३ ३४ ३५ शरबंध
नशरपरिणतनागपाशबंधेन अंगयोरवयवे भाद्रक्षुलात्पादिने च रुधिरेणाप्लुतानिर्यामः ३६ अभिहतौ वेडो ३७

रावा उक्तानुवादः प्रकाशेत्यादि समुपाजगाम उपचक्रमे भ्रूभंगमात्रेण सर्वं जगत्संहर्तुरपि भगवतो नागपाशावबंधनं स्वहस्तमयादा
युटी नुपत्रलवरदानपालनार्थं विरोधेनापि निजमात्मानं स्मरतो रावणस्य रावणेश्चपरमभक्ततया कीर्तिलोके बृहद्ध्यायं चेति तत्त्वं १८
१३२ 263

प्रकाशरूपस्तु यदा न शक्तस्तौ वधितुं रावणराजपुत्रः मायां प्रयोक्तुं समुपाजगाम बबंध।
राजसुतौ दुरात्मा १८ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे सर्गः ४४ स तस्य गात्रमन्विच्छन् राजपुत्रः प्र
तापवान् दिदेशातिबलो रामो दशवानरयूथपान् १ द्वौ सुषेणस्य दायादौ नीलं च प्लवगा
धिपं अंगदं वालिपुत्रं च शरभं च तरस्विनं २ द्विविदं च हनूमंतं सानुप्रस्थं महाबलं ऋषभ
ऋषभस्कंधम् आदिदेश परंतपः ३ ते संप्रहृष्टा हरयो भीमानुद्यम्य पादपान् आकाशं विविशुः
सर्वे मार्गमाणा दिशो दश ४ तेषां वेगवतां वेगम् इषुभिर्वेगवत्तरैः अस्त्रवित्परमास्त्रेण वार
यामास रावणिः ५ तं भीमवेगा हरयो नाराचैः क्षतविक्षताः अंधकारे न ददृशुर्मेघैः सूर्य
मिवावृतम् ६ ॥ ६ ६

उह्यमानः कः ४१ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे सर्गः ४४ उक्तस्यैव राघवयोरिंद्रजित्कृतबंधस्य प्रपंचः सर्ग इति तस्येंद्रजितो गतिं अवस्था
नेषु देशेषु अन्विच्छन् दिदेश आदिदेश १ परमास्त्रेण ब्रह्मास्त्रेण मंत्रितैरिषुभिर्वारयामास २ ३ ४ ५ १३२

प्रवेशयामास प्रवेशयामासः ७ निरंतरशरीरौ निरंतरं कृत्वाविति शेषः ८ क्षतजमार्गेणाव्रणमार्गेणोनज्ञातोयोमार्गस्तेन ९ अनलक्ष्यं अशक्यं दर्शनं ॥ प्रा

264 रामलक्ष्मणयोरेवसर्वदेहभिदःशरान् भृशमावेशयामासरावणिःसमितिंजयः ७
निरंतरशरीरौतौ तावुभौरामलक्ष्मणौ क्रुद्धेनेंद्रजितावीरौपन्नगैःशरतांगतैः ८ तयोः
क्षतजमार्गेणसुस्रावरुधिरंबहु तावुभौचप्रकाशेतेपुष्पिताविवकिंशुकौ ९ ततःपर्य
न्तरक्ताक्षोभिन्नांजनचयोपमः रावणिर्भ्रातरौवाक्यमंतर्धानगतोब्रवीत् १० युध्यमा
नमनालक्ष्यंशक्रोपित्रिदशेश्वरः द्रष्टुमासादितुंवापिनशक्तःकिंपुनर्युवां ११ शापिताव
िषुजालेनराघवौकंकपत्रिणा एषरोषपरीतात्मानयामियमसादनम् १२ एवमु
क्त्वातुधर्मज्ञौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ निर्बिभेदशितैर्बाणैःप्रजहर्षननादच १३ भिन्नांजन
चयश्यामोविस्फार्यविपुलंधनुः भूयएवशरान्घोरान्विससर्जमहामृधे १४ ततोम
र्मसुमर्मज्ञोमज्जयन्निशितान्शरान् रामलक्ष्मणयोर्वीरोननादचमुहुर्मुहुः १५ बद्धौ
तुशरबंधेनतावुभौरणमूर्धनि निमेषांतरमात्रेणनशेकतुरवेक्षितुम् १६ ॥

पितौबंधनमितिशेषः १२ १५ नशेकतुरवेक्षितुंतावदृष्टपाविवस्थितौमनुष्यत्वानाटनायेतिबोध्यं १६ ॥

रावा
युद्धी
१३३ 265

वीरशयने युद्धभूमौ शरवेष्टितसर्वाङ्गौ शरभृतसर्पवेष्टितसर्वगात्रौ १९ अविद्धवेयरद्गितं अंगुलप्रमाणं अंतरमवकाशो नाभूत् आ
करात्कराग्रमभिव्याप्य ध्वस्तमत्तौ भिन्नं अस्तब्धमिति पाठे वेष्टावन्त् अजिह्मगैः बाणैः अनिर्भिन्नविदारितं वीराननाभृत २० प्रस्रव

ततो विभिन्नसर्वाङ्गौ शरशल्याचितौ कृतौ ध्वजाविव महेन्द्रस्य रज्जुमुक्तौ प्रकम्पितौ तौ सम्प्रचलि
तौ वीरौ मर्मभेदनकर्षितौ निपेततुर्महेष्वासौ जगत्यां जगतीपती १८ तौ वीरशयने वीरौ श
यानौ रुधिरोक्षितौ शरवेष्टितसर्वाङ्गावार्तौ परमपीडितौ १९ न ह्यविद्धं तयोर्गात्रे बभूवाङ्गु
लमन्तरं नानिर्भिन्नं न चास्तब्धमाकराग्रादजिह्मगैः २० तौ तु क्रूरेण निहतौ रक्षसा कामरूपि
णा असृक् सुस्रुवतुस्तीव्रं जलं प्रस्रवणाविव २१ पपात प्रथमं रामो विद्धो मर्मसु मार्गणैः।
क्रोधादिन्द्रजिता येन पुरा शक्रो विनिर्जितः २२ रुक्मपुङ्खैः प्रसन्नाग्रैरजोगतिभिराशुगैः ना
राचैरर्धनाराचैर्भल्लैरञ्जलिकैरपि विव्याध वत्सदन्तैश्च सिंहदंष्ट्रैः क्षुरैस्तथा २३

णौ प्रस्रवणात् पर्वताविव २१ इन्द्रजित्वं कृतवान् तत्त्राद् येनेति २२ रजोगतिभिः वायुना विस्तीर्यमाणे रजोवन्नीरंध्रं संपतद्भिः अर्ध-
भनाराचैः अर्धभागे नाराचतुल्यैः अञ्जलिकैः अञ्जल्याकारमुखैः वत्सदन्तादपत्रतदाकाराः २३ ॥

१३३

266

ग्राविध्यतान्का भिन्नामुष्टिपी णादोमुष्टिप्रदेशो मुष्टिग्रहणं वायसस्त्रिषु स्थानेषु नर्म्म २४ बाणापानां तेरे शरतल्पमध्ये २५ २६ दानमानः कृत ५३

सवीरशयनेशिष्यविज्यमाविध्यकार्मुकं भिन्नमुष्टिपरीणाहं त्रिनतं रुक्मभूषितं २४ बाणपातान्तरे राम पातितं पुरुषर्षभं सतत्र लक्ष्मणं दृष्ट्वा निराशो जीवितेभवान् २५ रामं कमलपत्राक्षं शरण्यं रणतोषिणं सुषेणो वभ्रातरं दृष्ट्वा पतितं धरणीतले २६ दृष्ट्वा स्थापितं दृष्ट्वा सन्तापपरमं गताः शोकार्त्ताः स्रुक्षु वीरमश्रुपूरितलोचनाः २७ वद्धौ तनोवीरशायेशयानौ नेवानराः संपरिवार्यतस्थुः समागतावायुसुतप्रमुख्या विषादमार्त्ताः परमं च जग्मुः २८ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः

ततो द्यां पृथिवीं चैव वीक्षमाणा वनौकसः ददृशुः सन्ततौ वाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ १ वृष्टेवोपरते देवे कृतकर्मणि राक्षसे आजगामाथ तं देशं ससुग्रीवो विभीषणः २ नीलद्विविदमैन्दाश्च सुषेणः कुमुदोऽङ्गदः तूर्णं हनुमता सार्धमन्वशोचन्त राघवौ ३ अचेष्टौ मन्दनिःश्वासौ शोणितेन परिप्लुतौ शरजालचितौ स्तब्धौ शयानौ शरतल्पगौ ४ ॥

इत्यार्षे युद्धकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ४५ द्यां पृथिवीं च वीक्षमाणा आग्नेयभयादिति शेषः सन्ततौ व्याप्तौ १ देवे इन्द्रे वृष्टे वृष्टिं कृत्वा उपरते कृतकर्मणि तस्मिन् राक्षसे

रामायणयुद्ध

रावा
युद्ध 267
१३४

रुधिरस्रावः प्रवाहस्तेन दिग्धांगौ ५ ७ मायया छन्नमेनं रावणिं वानरा न ददृशुः ८ किं न मायाप्रतिच्छिन्नं तं भ्रातुः पुत्रं रावणिं विभीषण

निश्वसंतौ यथा सर्पौ निश्चेष्टौ दीनविक्रमौ रुधिरस्रावदिग्धांगौ तपनीयाविव ध्वजौ ५ तौ वीर
शयने वीरौ शयानौ मंदचेष्टितौ यूथपैः स्वपरिवृतौ बाष्पव्याकुललोचनैः ६ राघवौ पतितौ
वीरशयानौ मंदचेष्टितौ दृष्ट्वा शरजालसमन्वितौ बभूवुर्व्यथिताः सर्वे वानराः सविभीषणाः ७
अंतरिक्षं निरीक्षंतो दिशः सर्वाश्च वानराः न चैनं मायया छन्नं ददृशू रावणिं रणे ८ तं तु मायाप्र
तिच्छन्नं माययैव विभीषणः वीक्षमाणो ददर्शाग्रे भ्रातुः पुत्रमवस्थितं ९ तमप्रतिमकर्माण
मप्रतिद्वंद्वमाहवे ददर्शांतर्हितं वीरं वरदानाद्विभीषणः १० तेजसा यशसा चैव विक्रमेण च
तः इंद्रजित्वात्मनः कर्म तौ शयानौ समीक्ष्य च ११ तपसा परमप्रीतो हर्षयन् सर्वराक्षसान् हर्ष
णस्य हंतारौ खरस्य च महाबलौ १२ सादितौ मामकैर्बाणैर्भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ नेमौ मो
क्षयितुं शक्यावेतस्मादिषुबंधनात् सर्वैरपि समागम्य सर्षिसंघैः सुरासुरैः १३ ॥

एवमायपदर्शी ९ वरदानात् ब्रह्मवरदानात् लब्धांतर्धानविषयांतर्धानविपर्यातर्हितं ११ आत्मनः कर्म समीक्ष्य शयानौ तौ च समीक्ष्य १३

यत्कृते येयोराघवयोर्निमित्तं तद्रूपेणेति यावत् गात्रैः शयनमस्पृष्टैव त्रियामा रात्रिर्याति अनिद्र एव निशाः त्वयपयतीत्यर्थः १४ पूर्णपावान

268

यत्कृते चिंतयानस्य शोकार्त्तस्य पितुर्मम अस्पृष्ट्वा शयनं गात्रैस्त्रियामा याति शार्वरी १४ कृत्स्नेयं य
त्कृते लंकानदीव वर्षास्विवाकुला सोयंमूलहरोनर्थः सर्वेषां शमितो मया १५ रामस्य लक्ष्मणस्यैव
सर्वेषां च वनौकसां विक्रमान्निष्फलान्सर्वान्यथा शरदितोयदा १६ एवमुक्त्वा तु तान्सर्वान्राक्षसा
नरिपुपपतः पूर्णपानपितान्सर्वान्स्ताडयामास वानरान् १७ नीलं नवभिराहत्य मैंदं स द्विविदं तथा
त्रिभिस्त्रिभिरमित्रघ्नस्ततापपरमेषुभिः १८ जांववंतं महेष्वासो विद्धा वाणेन वक्षसि हनूमतो वे
गवतो विससर्ज शरान्दश १९ गवाक्षं शरभं चैव तावप्यमितविक्रमौ द्वाभ्यां द्वाभ्यां महावेगो वि
व्याध युधि रावणिः २० गोलांगूलेश्वरं चैव वालिपुत्रमथांगदं विव्याध बहुभिर्वाणैस्त्वरमाणो
थ रावणिः २१ तान्वानरवरान्भित्वा शरैरग्निशिखोपमैः ननाद बलवांस्तत्र महासत्वस्स रावणिः
तानर्दयित्वा वाणौघैस्त्रासयित्वा च वानरान् प्रजहास महाबाहुर्वचनं चेदमब्रवीत् २२

शराणामिति शेषः ताडयत् १७ १८ हनूमंतः उपरीति शेषः १९ २ त्वरमाणः त्वरां वेगं कुर्वन् २१ २२ २३

रावा निशामयपश्यत २४ २८ तयोः शरीरे सायकैश्चितेः सर्वाण्युपांगानि सायकैश्चितानि दृष्ट्वा २९ सवाष्पवदनं वाष्पसहितवदनं ३० एवंप्रा
शुटी याणि एवंविधः प्रायो बाहुल्यं येषां तानि प्रायेणैवंविधानीत्यर्थः नैष्टिको निश्चितः भाग्यशेषेण सहिताः सभाग्यशेषास्तेषां
१३५ 269

शरबंधेन घोरेण मया बद्धौ चमूमुखे सहितौ भ्रातरावेतौ निशामयत राक्षसाः २४ एवा
मुक्तास्ततेसर्वे राक्षसा कूटयोधिनः परं विस्मयमापन्नाः कर्मणा तेन हर्षिताः २५ वि
नेदुश्च महानादान्सर्वे ते जलदोपमाः हतो राम इति ज्ञात्वा रावणिं समपूजयन् २६ निष्पंदौ
तु तदा दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ वसुधायां निरुच्छासौ हतावित्यन्वमन्यत २७ हर्षेणातु
समाविष्ट इंद्रजित्समितिंजयः प्रविवेश पुरीं लंकां हर्षयन्सर्वनैरृतान् २८ रामलक्ष्मणयो
र्दृष्ट्वा शरीरे सायकैश्चिते सर्वाणि चांगोपांगानि सुग्रीवं भयमाविशत् २९ तमुवाच परित्र
स्तं वानरेंद्रं विभीषणः सवाष्पवदनं दीनं क्रोधव्याकुललोचनं ३० अलं त्रासेन सुग्रीव बा
ष्पवेगो निगृह्यतां एवंप्रायाणि युद्धानि विजयो नास्ति नैष्टिकः ३१ सभाग्यशेषतास्माकं
यदि वीर भविष्यति ३२ ॥

भावः सतां नाभाग्यशेषमाहिंसंतद्वेशिसंयद्यस्माकमित्यर्थः ३२ ॥

अनाथमशरणं मां च पर्यवस्थापय अश्वासय तव स्वतंत्रं राममप्यस्ति मद्रक्षणं त्वगतिरेवेति भावः ३२ ततः सामान्यतः प्रमार्जनानंतरं विश
270 यमतिरस्करणे विधयातिरस्कारक विघयापरिजप्यः परिवीक्ष्येति पाठेप्ययमेवार्थः राक्षसमायापरिज्ञानेन धैर्यसंपादनं वैतन्मार्जनस्य फलं वस्तुतस्तु ततः सलिलमिति श्लोको वङ्गपुस्तकेषु नास्तीति प्रायेण प्रतिभाति यं न नेत्रमिति दर्शनितत्कार्यप्रकाशकोतरवा

सोऽहमेतत्प्रहास्येते महात्मानौ महाबलौ पर्यवस्थापयात्मानमनाथं मां च वानर ३२
समस्तधर्माभिरक्रान्तौ नास्ति मम कृते भयं एवमुक्त्वा ततस्तस्य जलक्लिन्नेन पाणिना ३३ सु
ग्रीवस्य शुभे नेत्रे प्रममार्ज विभीषण ततः सलिलमादाय विघयापरिजप्य च ३४ सुग्रीवनेत्रे
धर्मात्मा प्रममार्ज विभीषणः विमृज्य वदनं तस्य कपिराजस्य धीमतः ३५ अब्रवीत्काल
संप्राप्तमसंभ्रान्तमिदं वचः न कालः कपिराजेन्द्र वैक्लव्यमवलंबितुं अतिस्नेहोऽप्यकाले
मरणायोपकल्पते ३६ तस्मादुत्सृज्य वैक्लव्यं सर्वकार्यविनाशनं हितं रामपुरोगाणां सै
न्यानामनुचिंतय ३७

स्याभावात् ३४ कालसंप्राप्तं कलोचितमेन प्राप्तं ३५ अतिस्नेहोऽपि
अतिस्नेहः मलरोदनादिव्यापारोऽपि अस्मिन्काले ईदृशो विषमकाले ३६ यदिवमतस्मादित्यादि हितं नत्समाश्वासन ३७ ॥

रा॰वा यदितवमेनसमसाश्वासेनवैर्यंनास्तितदानदहेकरिष्यामित्यनतरामोरत्नाणीयश्याह अथेवेति संज्ञाविपर्ययोमोहोयावत्तावत्पर्यंतंमो
युद्धी हमात्रमेवानयोर्नत्वमासंभावेमेत्याह लब्धुसंज्ञाविति नेम्रावयोः ३८ व्यपनेष्यतइतीममेवार्थस्पष्टइति नैनदिति रामस्यनैत
१३९ त्किंचनग्लायापकरणमित्यर्थः कुतस्तत्राह नचेति मुमूर्षाभावोलिंगमाह नहीहीति यागताप्रभावोऽतुलभासालक्ष्मीरेनः
271 ग्रंननहास्यति इदानीनजहात्येवाग्रेपिनहास्यतीत्यर्थः ३९ स्वकंवलस्वप्राणांस्त्वंहृयावत्सर्वाणिसंस्थानिपुनःस्थापया

अथवारत्नतारामोयावत्स्वज्ञाविपर्ययः लब्धसंज्ञौहिकाकुत्स्थौभयंनौव्यपनेष्यतः ३८
नैतत्किंचिन्नरामस्यनचरामोमुमूर्षति नह्येनंहास्यतेलक्ष्मीर्दुर्लभायागतायुषां ३९ त
स्मादाश्वासयात्मानंवलंचाश्वासयस्वकं यावत्सैन्यानिसर्वाणिपुनःसंस्थापयाम्यहं ४० एतेहि
फुल्लनयनास्त्रासादागतसाध्वसाः कर्णाकर्णिप्रकथिताहरयोहरिसत्तम ४१ मांतुदृष्ट्वाप्रधा
वंतमनीकंसंप्रहर्षितं त्यजंतुहरयोत्रासंभुक्तपूर्वामिवस्रजम ४२

मिस्थिराणिकुरोहासितादत्रात्मानमात्माप्राणांवाश्वासय ४० एतेफुल्लानयनत्वादिगुणाःकुतोहरयःकर्णाकर्णिप्रकथितारामविषय
हिषयकप्रथनंतोभवंति हरिसत्तमसुग्रीव ४१ अनेकप्रत्याश्वासनार्थमांयावंतंदृष्ट्वातंसंप्रहर्षितंमासदर्षमनीकंतद्रूपाहर
योभुक्तपूर्वांस्त्रवज्रमिवत्रासंत्यजंतु ४२ ४२ ॥ १३९

समाश्वास्यअङ्करीमेतिशेषः ४ वधःमानकः ५३ सर्गः ५८ तस्मिति १ २ कूटानिगरुडाषाकासस्वरूदंवमनीकानियेषांते ३ राक्षसांश्चसपागताः एति शेषः ४

272 समाश्वास्यतत्सुग्रीवंराक्षसेंद्रोविभीषणः विद्रुतंवानरानीकंतत्समाश्वासयत्ततः ५३
इंद्रजितमहामायासर्वसैन्यसमावृतः विवेशनगरींलंकांपितरंचाभ्युपागमत् ५४ त
त्ररावणमासाद्यअभिवाद्यकृतांजलिः आचचक्षेप्रियंपित्रेनिहतौरामलक्ष्मणौ ५५ उत्पपा
तततोहृष्टःपुत्रंचपरिषस्वजे रावणोरक्षसांमध्येश्रुत्वाशत्रूनिपातितौ ५६ उपाघ्रायचतंमूर्ध्नि
पप्रच्छप्रीतमानसः पृच्छतेचयथावृत्तंपित्रेतस्मैन्यवेदयत् ५७ यथातौशरबंधेननिश्चेष्टौनिष्प्र
भौकृतौ ५८ सहर्षवेगानुगतांतरात्माश्रुत्वागिरंतस्यमहारथस्य जहौज्वरंदाशरथेःसमुत्थं
प्रहृष्टवाचाभिननंदपुत्रं ५९ इत्यार्षेयुद्धकांडेसर्गः ५८ तस्मिन्प्रविष्टेलंकायांकृतार्थेरावणा
त्मजे राघवंपरिवार्यार्थंररक्षुर्वानरर्षभाः १ हनूमानंगदोनीलःसुषेणःकुमुदो
नलः गजोगवाक्षःपनसःसानुप्रस्थोमहाहरिः २ जांबवानृषभःस्कंदोरंभःशतब
लिःपृथुः व्यूढानीकाश्चयत्ताश्चद्रुमानादायसर्वतः ३ वीक्षमाणादिशःसर्वास्तिर्यगू
र्ध्वंचवानराः तृणेष्वपिचचेष्टत्सुराक्षसाइतिमेनिरे ४ ॥

रावा सीतारक्षणीः सीतारक्षिका राक्षसीः आजुहाव ताः राक्षस्यस्त्रिजटा च तमुपस्थिताः ५ आख्यात कथयत रणे हतौ राघवौ तस्यै दर्शयध्वं ६ १
पुरी यदाश्रयात् अवष्टब्धा गर्विता ८ निर्विशंका रामशंकारहिता निरुद्विग्ना निःशोका निरपेक्षा रामाभिलिषतीमाशारहिता ९ अ॰
(१३) 273

रावणश्चापि संहृष्टो विसृज्यैंद्रजितं सुतं आजुहाव ततः सीतारक्षणी राक्षसीस्तदा ५ राक्ष
स्यस्त्रिजटा चापि शासनात्समुपस्थिताः तां उवाच ततो हृष्टो राक्षसी राक्षसाधिपः ६ हत्वा विं
द्रजिताख्याता वैदेह्या रामलक्ष्मणौ पुष्पकं तत्समारोप्य दर्शयध्वं रणे हतौ ७ यदाश्रयादवष्ट
ब्धा नेयं मामुपतिष्ठते सोस्या भर्ता सह भ्रात्रा निहतो रणमूर्धनि ८ निर्विशंका निरुद्विग्ना नि
रपेक्षा च मैथिली मामुपस्थास्यते सीता सर्वाभरणभूषिता ९ अद्य कालवशं प्राप्तं रणे रामं स
लक्ष्मणं अवेक्ष्य विनिवृत्ताशा चान्यगतिमपश्यती १० अनपेक्षा विशालाक्षी मामुपस्थास्यते
स्वयं तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रावणस्य दुरात्मनः ११ राक्षस्यस्तास्तथेत्युक्त्वा जग्मुर्वै यत्र पुष्पकं त
ततः पुष्पकमादाय राक्षस्यो रावणाज्ञया अशोकवनिकास्थां तां मैथिलीं समुपानयन् १२

वेक्ष्य विनिवृत्ताः आत्मागमनाशा च सा तत्प्रत्यां मनो भर्तारामनूपागतिप्राप्यं वस्त्वपश्यतो अनपेक्षा रामापेक्षारहिता १० ११ १२ (१३)

274

पताकाध्वजमालिनीलंकांचारयामासःश्रणस्यौतौतौदृष्टुमितिशेषः १४ प्राघोषणप्रकारोराघवोलक्ष्मणश्चेति १५ सर्वंवह्निस्पर्धः १६

तामादायतुराक्षस्योभर्तृशोकपराजितां सीतामारोपयामासुर्विमानंपुष्पकंततः १३
ततःपुष्पकमारोप्यसीतांत्रिजटयासह रावणश्चारयामासपताकाध्वजमालिनीं १४
प्राघोषयतहृष्टश्चलंकायांराक्षसेश्वरः राघवोलक्ष्मणश्चैवहताविंद्रजितारणे १५ वि
मानेनापिगत्वातुसीतात्रिजटयासह ददर्शवानराणांतुसर्वसैन्यंनिपातितम् १६ प्र
हृष्टमनसश्चापिददर्शपिशिताशनान् वानरांश्चातिदुःखार्तान्रामःलक्ष्मणपार्श्वतः १७
ततःसीताददर्शोभौशयानौशरतल्पगौ लक्ष्मणंचैवरामंचविसंज्ञौशरपीडितौ १८
विध्वस्तकवचौवीरौविप्रविद्धशरासनौ सायकैश्छिन्नसर्वांगौशरस्तंभमयौक्षितौ १९
तौदृष्ट्वाभ्रातरौतत्रप्रवीरौपुरुषर्षभौ शयानौपुंडरीकाक्षौकुमाराविवपावकौ २०

विप्रविद्धशरासनौ १७ भ्रष्टधनुष्कौ १८ शरस्तंबः १९ शरसमूहस्तन्मयौ २० ॥

वितर्कयंतीवितयंतीसेव २३ गीरमानकः ३स्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीयुद्धकांडेसप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ विललापेति सर्वज्ञापिदेवी
राक्षसानामानुषबुद्धिस्थैर्यायनटवत्विललापेदेसर्थः निहतंनिहतमिवस्थितं १ लाक्षणिकाः सामुद्रिकलक्षणज्ञाः २ वीरपार्थिवप

शरतल्पगतौवीरौतथाभूतौनरर्षभौ दुःखार्त्तौकरुणंसीताभृशंपुनर्विललापह २१ भर्त्तारमनव
द्यांगीलक्ष्मणंचासितेक्षणा प्रेक्ष्यपांसुषुचेष्टन्तौरुरोदाथजनककात्मजा २२ सबाष्पशोकाभिहता
समीक्ष्यतौतौभ्रातरौदेवसमप्रभावौ वितर्कयंतीनिधनंतयोःसासदुःखान्वितावाक्यमिदंजगाम २३
३त्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसप्तचत्वारिंशः सर्गः ४७ भ्रातरंनिहतंदृष्ट्वालक्ष्मणंचमहाबलं वि
ललापभृशंसीताकरुणंकेशकर्षिता १ ऊचुर्लाक्षणिकायेमांपुत्रिण्यविधवेतिच तेद्यसर्वेहतेरामे
ज्ञानिनोनृतवादिनः २ वीरपार्थिवपत्नीनांनाथवित्द्भर्तृशंसिता तेद्यसर्वेहतेरामेज्ञानि
नोनृतवादिनः ३ ॥

त्नीनांराजजनीयामितिशेषः भर्तृशंसितांसमंगलीयेशाद्धः ३॥ 

अयमेवपांक्तःपाठइतिकतकः यन्मेनोमहिषीमेवाधादियागकर्त्रसत्रिणः बहुदिनसाध्यवज्ञकर्तृकयागकर्तृः ४ सम्यक्श्रवणायग्निति
276 संश्रवणेयावत् कार्तान्तिकाःज्योतिःकृतान्तविदःशुभांश्रविधनोज्ञानिनइतिच्छेदः ५ यौलक्षणैस्त्रियःनरेन्द्रैःपतिभिःसहाधिराज्ये
भिषिच्यन्तेतानीमानिपद्मानिपाणिपादवर्तिरेखारूपपद्मानिमपिवर्तन्तेइतिशेषः ६ येरलक्षणैर्भाग्यदुर्लभाद्दुर्लभभाग्यवैधव्य

यन्मेनोमहिषीयेमांमूचुःपत्नीचसत्रिणः तेपिसर्वेहतेरामेज्ञानिनोनृतवादिनः ४ रु
त्रुःसंश्रवणेयेमांहिज्ञाकार्तान्तिकाःशुभा तेपिसर्वेहतेरामेज्ञानिनोनृतवादिनः ५ इ
मानिखलुपद्मानिपादयोर्वैकुलस्त्रियः आधिराज्येभिषिच्यन्तेनरेन्द्रैःपतिभिःसह ६ वै
धव्ययान्तियेनार्यःलक्षणैर्भाग्यदुर्लभाः नात्मनस्तानिपश्यामिपश्यन्तीहतलक्षणा ७
सत्यनामानिपद्मानिस्त्रीणामुक्तानिलक्षणैः तान्यद्यनिहतेरामेवितथानिभवन्तिमे ८

यान्तितान्यात्मनोनपश्यामि सुलक्षणानिपश्यंत्यपिहतलक्षणानिकलक्षणानिकुलक्षणाजातास्मीतिशेषः इदंपद्यंप्रक्षिप्तमिति
तिवदन्ति ७ लक्षणैःलक्षणज्ञैःतद्वृत्तिपादकशास्त्रैश्च सत्यनामानिअमोघफलानितानिशास्त्राणितद्वृत्तिपादितलक्षणानिच ८

एवा असंहतेअपरस्पराश्लिष्टे ॥ ९ ॥ शांखेनयनेपांगभागौ ललाटफलकोऽन्तिकनकः चितौउपचितौ अनुवृत्ताअनुपूर्वेणवृत्तत्वगुणयुक्ताः समाः
घुटी समप्रमाणाः ॥ १० ॥ अविरलौ परस्परसंसक्तौ मग्नचूचकौ निमग्नाग्रभागौ अन्तःस्थितिनी अजनपर्यन्तप्रदेशापार्श्वंचोरस्कंचस्वार्थेकः तमास्तौर
१३५ स्कं प्राण्यङ्गत्वादेकवचने चितंउपचितं ॥ ११ ॥ वर्णः कांतिः मणिनिभः प्राणहृष्टमणिवदुज्ज्वलः अंगरुहाणिरोमाणि द्वादशभिः प्रति
277 ष्ठितापादद्वयवर्त्यङ्गुलिदशकं द्वेपादतलेचएवंद्वादशभिःसुप्रतिष्ठितौ सुष्ठुसम्यग्भूमिकौ एवंकेशादिपादान्तलक्षणैर्मांशुभल

केशाःसूक्ष्माःसमानीलाभ्रुवौचासंहतेमम वृत्तेचारोमकेजंघेदंताश्चाविरलामम ॥ ९ ॥ शांखे
नेत्रेकरौपादौगुल्फाउन्नसमचितौ अनुवृत्तनखाःस्निग्धाःसमाश्चाङ्गुलयोमम ॥ १० ॥ स्तनौचा
विरलौपीनौमासकौमग्नचूचकौ मग्नवोत्सेधनीनाभिःपार्श्वेरस्कंचमेचितम ॥ ११ ॥ ममवर्णो
मणिनिभोमृदूनंगरुहाणिच प्रतिष्ठितोद्वादशभिर्मामच्छुःशुभलक्षणा ॥ १२ ॥ समग्रयवमः
च्छिद्रपाणिपादंचवर्णवत मंदस्मितेमेवचसाकन्यालालक्षणिकाविदुः ॥ १३ ॥ आधिराज्येऽभि
षेकोमेवाल्लणैःपतिनासह कृतान्तकुशलेरुक्तंतत्सर्वंवितथीकृतं ॥ १४ ॥

क्षणांमामूचुः ॥ १२ ॥ समग्राएवंअङ्गुलिपर्वतेमध्येगमसमप्रयवप्रमाणहिच्छिद्रेखावत अछिद्रंनारंध्रांगुल्यन्तराले व
र्णवत्प्रशस्तकीर्ति मंदस्मितामंदस्मितवत्स्वरूपसुलक्षणवती कन्यालाक्षणिकाःकन्यावर्तिसामुद्रिकलक्षणज्ञाः ॥ १३ ॥ कृतान्त
तनिपुणैःमोक्तिःपाणसुसिद्धान्तज्ञैः अधिराज्येअभिषेकोभावीतिउक्तमितन्वयः ॥ १४ ॥ १३५

सागरं समुद्रं रावणसेनासागरं चाक्षोभ्यं तीर्त्वा सोऽयं देमाल्पावशिष्टसैन्येहतावित्यर्थः अनेनवक्ष्यदिनयुद्धेऽतस्मत्सावशिष्टसैन्यकति
पयसूच्यमनूपेक्षावरं वयइतिलभ्यते १५ प्रत्यपद्यतप्रतिपद्येतांपकवचनमार्षं नचितःपूर्ववतत्किमिदानींनस्मृतमितिशेषः १६

278

शोऽथयदित्वाजनस्थानेप्रवृत्तिमुपलभ्यच तीर्त्वासागरमक्षोभ्यंभ्रातरौगोष्पदेहतौ १५
नतुवाकुणमात्रेणयस्मैन्द्रवायव्यमेवच अस्त्रंब्रह्मशिरश्चैवराघवौप्रत्यपद्यत १६ अह
शृण्वमानेनरणेमायवयावासवोपमौ ममनाथावनाथायाःनिहतौरामलक्ष्मणौ १७ न
हिदृष्टिपथंप्राप्यराघवस्यरणेरिपुः जीवन्प्रतिनिवर्तेतयद्यपिस्यान्मनोजवः १८ नकाल
स्यातिभारोऽस्तिकृतान्तश्चसुदुर्जयः यत्ररामःसहभ्रात्राशेतेयुधिनिपातितः १९ नशो
चामितथारामंलक्ष्मणंचमहारथं नात्मानंजननींचापिनश्वश्रूंतपस्विनीं २० सा
तुचिन्तयतेनित्यंममागमनमागतं कदाद्रक्ष्यामिसीतांचलक्ष्मणंचसराघवम् २१ ॥

१७ १८ कालस्यशुभाशुभफलप्रापकस्यातिभारोनास्ति अतस्तदुपस्थापितफलनिर्वर्तकोयःकृतान्तोदैवंसचदुर्जयःसामान्य
रूपस्याधैर्यविशेषणसमर्थनरूपोर्थान्तरन्यासः प्रकृतकथनरूपोयत्रेत्यादि यत्रयस्मादित्यर्थः १९ २० २१॥ ॥

रा॰वा॰ एवंदर्शनाशमस्यकथंजीवनंतत्राह कारणानीति महांति इदानीमपिसजीवत्वोपपादकानिसदृशानियुक्तानुभूतेस्तनानि इष्टसंवादानि·
युद्धी यथेमौजीवनंइतियतिपद्येथास्तथाकारणानिवक्ष्यामीत्यन्वयः २३ तामेवव्यतिरेकमुखेनाह नहीति पतौपत्यौनिहतेसतियोधानांमु
४८· खानितत्सेनाशत्रुंहनिष्यामः कुगच्छतीत्येवंकोपेनव्याप्तानिनभवंति हर्षपर्युत्सुकानिहर्षजननकमोहशोतिदर्शितान्युत्सुकानिनभवं॰

279

परदेवयमानांतांराक्षसीत्रिजटाब्रवीत् माविषादंकृथादेविभर्तायंतवजीवति २२ कारणानि
चवक्ष्यामिमहांतिसदृशानिच यथेमौजीवितौदेविभ्रातरौरामलक्ष्मणौ २३ नहिकोपपरीता॰
निर्हर्षपर्युत्सुकानिच भवंतियुधियोधानांमुखानिनिहतेपतौ २४ इदंविमानंवैदेहिपुष्पक
नामनामतः दिव्यंत्वांधारयेन्नेदंयद्येतौगतजीवितौ २५ हतप्रवीरप्रधानाहिगतोत्साहानि
रुद्यमा सेनाभ्रमतिसंख्येषुहतकर्णेवनौर्जले २६ ॥

तिउपितरूदंतिकेवलंनैवंप्रकृतौजीवतीतिनिश्चित २४ श्लोकेवमेवेत्याह इदंविमानमिति २५ पुनर्लिंगांतरमाह हतेति हेतोवी
राग्रहःप्रधानोसजायस्याःसभ्रममतिइतस्ततोव्याकुलाभवति हतकारणंधाराधिष्ठितंफलका हतकर्णधारावाः २६ ॥ १४८·

तस्य विपर्ययेऽपर्यवसाने दर्शयति श्रेयः पुनरितीति निवेदितं जीवनैतानुभक्तौ २८ चारित्रेण पातिव्रत्येन मृदुशीलत्वात्स्वभावदृष्टात्मवान्
मनःस्वभावदृष्टाभावनात्मनः प्रविष्टासि हृदयं गमासीमर्षः अतएव तत्संवेस्वस्वामिनोपवनस्य विरुद्धमपि मयात वोक्तमिति
भावः २९ नादर्शादर्शने जीवनस्य चकमनयोः सैनिकानां च कर्णे हृष्टा मया तवानयोर्जीवनमुदीरितं निवेदितं हृष्यतश्चित्तदर्शनः

280

श्रेयः पुनरसंभ्रान्ता निरुद्विग्ना तपस्विनी मेनारक्षति काकुत्स्थौ मया प्रीत्या निवेदितौ २७ सा त्वं
भव स्वविश्रब्धा गृह्यमाने सखेवादरैः अद्दतोपश्यकाकुत्स्थः स्नेहादेतद्ब्रवीमि ते २८ अन्तन्तेनो
क्रूरं वै मे नव वत्सामि मैथिली चारित्रस्वभावशीलत्वाद्विष्टासि मनो मम २९ नैमोऽशाकैर्यावणे
नेते मेद्रव्यपि सुरासुरैः नादृष्टादर्शने हृष्टा मया चोदितितं तव ३० इदं तस्य महच्छिद्रं प्राप्तैः परपक्षः
मैथिली विमज्ञोपतितावतो नैव लक्ष्मीर्विमुञ्चति ३१ प्रायेणागतसत्त्वानां पुरुषाणां गतायुषां
दृश्यमानेषु वक्त्रेषु परं भवति विक्लवे ३२ मज्ञशोकं च दुःखं च मोहं च जनकात्मजे रामलक्ष्म
णयोरर्थेनाद्यशाक्यमजीविते ३३ ॥

कर्माणिल्युट् मज्ञभोजनताः पालयश्चितिवत ३० लक्ष्मीर्नैव विमुञ्चतश्चतिपाठेऽपि न विमुञ्चतीत्येवार्थः ३१ रामलक्ष्मणयोरर्थे शो
केयन एवं प्रसन्नमुखानामजीवितं जीवनराहित्येनावस्थानमशक्यमतो जीवनेतिनिश्चितं शेषः ३३ ॥

रा॰वा॰ यु॰टी॰ १४१ 281

म

इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेअष्टचत्वारिंशः ४८ घोरेणेति । स्थिरत्वात्प्रतिहतगात्रत्वात्समत्वयोगात्महाबलयुक्तत्वात् सदानितोपिव

श्रुत्वातुवचनंतस्याःसीतासुरसुतोपमा कृतांजलिरुवाचेमामेवमस्त्वितिमैथिली ३७ १
विमानंपुष्पकंतत्तुसन्निवर्त्यमनोजवम् दीनासात्रिजटासीतालंकामेवप्रवेशिता ३८
ततस्त्रिजटयासार्धंपुष्पकादवरुह्यसा अशोकवनिकामेवराक्षसीभिःप्रवेशिता ३९
प्रविश्यसीताबहुवृक्षषंडांतांराक्षसेंद्रस्यविहारभूमिं संप्रेक्ष्यसंचिंत्यचराजपुत्रौपरंविषा
दंसमुपाजगाम ४० इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेष्टचत्वारिंशःसर्गः ४८ घोरेणश॰
बंधेनबद्धौदशरथात्मजौ निश्वसंतौयथानागौशयानौरुधिरोक्षितौ १ सर्वेतेवा॰
नरश्रेष्ठाःससुग्रीवामहाबलाः परिवार्यमहात्मानौतस्थुःशोकपरिप्लुताः २ एतस्मि
न्नंतरेरामःप्रत्यबुध्यतवीर्यवान् स्थिरत्वात्सत्वयोगाच्चशरैःसंयानितोपिसन् ३ ततो॰
दृष्ट्वासरुधिरंविषण्णंगाढमर्पितं भ्रातरंदीनवदनंपर्यदेवयदातुरः ४ किंनुमेसी
तयाकार्यंलब्धयाजीवितेनवा शयानंयोद्यपश्यामिभ्रातरंयुधिनिर्जितं ५

होपि ३ गाढमर्पितंशरैर्गाढवद्धं ४ सचिवःसहायःसांपरायिकःयुद्धेसाधुःसुहार्दइतियावत् ५ ॥

१४१

९ वोमयासहवनंगतः तेलक्ष्मणेनविनागतोहंकिंवदामि. ९ ग्रेवासुमित्रयेति क्रियमाणमितिशेषः १२ गतासुर्गतासुरिव १३.१४

282

शक्यासीतासमानारीमर्त्यलोकेविचिन्वता नलक्ष्मणसमोभ्राताससचिवःसांपरायिकः ६
परित्यक्ताम्यहंप्राणान्वानराणांतुपश्यतां यदिपंचत्वमापन्नःसुमित्रानंदवर्धनः ७ किंनुवक्ष्या
मिकौसल्यांमातरंकिंनुकैकयीं कथमेवांसुमित्रांचपुत्रदर्शनलालसां ८ विवत्सांवेपमानां
चवेपतींकुररीमिव कथमाश्वासयिष्यामियदियास्यामितंविना ९ कथंवक्ष्यामिशत्रुघ्नंभ
रतंचयशस्विनं मयासहवनंयातोविनानेनाहमागतः ९ उपालंभंनशक्ष्यामिसोढुंमेवासु
मित्रया इहैवदेहंत्यक्ष्यामिनहिजीवितमुत्सहे ११ धिङ्मांदुष्कृतकर्माणमनार्यंयत्कृतेह्यसौ
लक्ष्मणःपतितःशेते शरतल्पेगतासुवत् १२ त्वंनित्यंसुविषण्णंमामाश्वासयसिलक्ष्मण
गतासुर्नाद्यशक्नोषिमामार्त्तमभिभाषितुं १३ येनाद्यबहवोयुद्धेनिहताराक्षसाःक्षितौ १४

रावा
युटी
१४२

शरभूतः शौर्योमपारीरत्वाद्रूपंशासाः मुसलंत्रजन्मास्करस्तनन्द्वंयनिः समउधिरयामपशाः किरणस्थानीयाः १५ ब्रुवतोपिय
स्फुरुनाद्यथाहष्टारागेनग्रस्यथाम्(वशोभयांवस्त्तवते हष्टीमनेनदर्शनशक्तिमंत्वरूयते यमद्द्वंययमस्द्देयास्यामीत्यन्वयः य
थायंमाबादिषुसेद्दमपर्यालोच्यैवमानुगतस्तथाहमपितन्मेद्दगसक्तानुयास्यामीतिभावः १७ इष्टोवधुजनोयस्यस १८

283

ज्यायानः पारतस्मिन्स्मिन्सशोणितपरिप्लुतः पारभ्रमन्सतोभ्रमसिभास्करस्तमिवव्रजन् १५
वाणाभिहतमर्मत्वाभशक्तोषीहभाषितं रुद्धाचाब्रुवतोयस्यहष्टिरोगेणरूयते १६ यथैव
मावनेयातमनयात्तोमहाद्युतिः अहमप्यनुयास्यामितथैवैनंयमक्षयं १७ इष्टवधुजनोनित्य
मंचनित्यमनुव्रतः इमामध्यगतोवस्थाममानार्थस्पउनैषैः १८ सुरुष्टेनापिवीरेणलक्ष्मणेननसं
स्मरे परुषंविप्रियंचापिश्राविततकदाचनः १९ विससर्जैकवेगेनपंचवानशतानियः इष्वस्त्रेष्व
धिकस्तस्मात्कार्तवीर्याद्बलक्ष्मणः २० ॥

विप्रियमहितंकदानश्राविततःइतिस्तेयंस्मरामीत्यर्थः १९ यएकवेगेनपंचवाणशतानिससर्जकार्तवीर्यस्तस्मात्कार्तवीर्यात्सहस्रबा
होरयंहिवाहरेकेनवेगेनतावतोवाणान्विसृजन्नधिकइत्यर्थः २०

विभीषणो राजा न कृत इति यत् यतस्तस्माद्विभीषणमभिषेक्ष्यामीति मिथ्याप्रलम्भं प्रलपितं मां प्रधक्ष्यति २१ सत्त्वहीनं शोकेन बलही-
नं २३ नीलेवेत्यादौ सहेति शेषः २५ हनुमदादिभिर्मदर्थे यत्कृतं तेन तुष्यामि २५ हरिभिर्युद्धं कृतमिति शर्वेणासंबंधः २७ अतिप्रव-

अग्रैस्तु रक्षाणि येद्यमात्त्वकस्यापि महात्मनः सोयमूर्व्यां हतः शेषे महार्हशयनोचितः २१ तन्न
मिथ्याप्रलप्तं मां प्रधक्ष्यति न संशयः यन्मया न कृतो राजा राक्षसानां विभीषणः २२ अस्मिन्मुहू-
र्ते सुग्रीव प्रतियातुमितोर्हसि सत्त्वहीनं मया राजन्रावणोभिभविष्यति २३ अंगदं तु पुरस्कृत्य
ससैन्यः सपरिच्छदः सागरं तर सुग्रीव नीलेन च नलेन च कृतं हि सुमहत्कर्म यदन्यैर्दुष्करं रणे ऋ-
क्षराजेन तुष्यामि गोलांगूलाधिपेन च अंगदेन कृतं कर्म मैंदेन द्विविदेन च युद्धं केसरिणा सं-
ख्ये घोरं संपातिना कृतं २६ गवयेन गवाक्षेण शरभेन गजेन च अन्यैश्च हरिभिर्युद्धं मदर्थे त्यक्त-
जीवितैः २७ न चातिक्रमितुं शक्यं दैवं सुग्रीव मानुषैः यत्तु शक्यं वयस्येन सुहृदा वा परंत-
प २८ कृतं सुग्रीव तत्सर्वं भवताधर्मभीरुणा मित्रकार्यं कृतमिदं भवद्भिर्वानरर्षभाः २९

त्सहायेनापि दैवं जयमित्याह न चातिक्रमितुमिति वयस्यः केवलसखा सुहृदुपक्रियामूलसखा २८ अधर्मभीरुणेति छे-
दःनितीर्थः न हि फलमिव धर्मभीरुणेति छेदेपि धर्मत्यागाद्भीरुणेति व्याख्यातं पाकत्वात् २९ ॥

रावा
युटी
१५३

285

परिदेवितंपरिदेवनप्रहर्नंवचः कृत्स्नतेरत्नागाः पिंगलाः ३१ तेहरयिलापितसेनापरावर्त्तस्थापयित्वांगते वानराउद्वृवुःसुग्रीवसमीपस्याइतिपो
षः ३१ स्वर्गमानःकं ४८ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसर्गः ४९ मूढवात्तादिरूयामोहकरवामायानवतीमूढमितिभावेनिष्टा १ सुग्रीवस्य

अनुज्ञाताम्मयासर्वेयथेष्टंगंतुमर्हथ शुश्रुवुस्तस्यतेसर्वेवानराःपरिदेवितं ३० वर्त्तयांचक्रिरे
स्रूणिनेत्रैःकृत्स्नेनरत्नाणा ततःसर्वाण्यनीकानिस्थापयित्वाविभीषणः ३१ आजगामगदा
पाणिस्त्वरितंयत्रराघवः तेदृष्ट्वात्वरितंयांतंनीलांजनचयोपमं ३२ वानराउद्द्रुवुःसर्वेमन्यमा
नास्तुरावणिम इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयुद्धकांडेएकोनपंचाशःसर्गः ४९ सुग्रीवोवाच
महातेजाहरिराजोमहाबलः किमियंव्यथितासेनामूढवातेवनौर्जले १ सुग्रीवस्यवचःश्रु
त्वावालिपुत्रोंगदाब्रवीत् नत्वंपश्यसिरामंचलक्ष्मणंमहारथं २ शरजालाचितौवीरावुभौदश
रथात्मजौ शरतल्पमहात्मानौशयानौरुधिरोक्षितौ ३ ॥

वचःसेनापलायनप्रश्नदेतरपं अंगदस्तत्वमेवनिमित्तमाह तन्वत्वमिति एवंविशेषणाकौदशरथात्मजौबपश्यसिकिं पतदेवनिमित्तमितिहृया

युद्धकांडं ४९

१५३

सुग्रीवो नेदमिदानीं पलायनमिति मित्तमित्याह अथेति इदं पलायनमनिमित्तं त्वङ्क निमित्तानि मित्तदीनमिति न मन्ये किं-
तु केनचित्सा प्रतिकेन पलायनहेतुना भयेन भवितव्यमित्यर्थः ४ तदेव स्पष्टयति विषण्णेति विषण्णवदनास्त्यक्तप्रहरणाश्च सं-
तपन्तावत्स्थैर्यं तमिह वस्थिताः संप्रति तत्र इतो दिशः प्रति पलायन्ते तत्र साम्यात्मानं प्रतिकादेव नान्यथेत्यर्थः ५ न लज्जन्ते न स्मरंतीति

286

अथाब्रवीद्वानरेंद्रः सुग्रीवः पुत्रमंगदं नानिमित्तमिदं मन्ये भवितव्यं भयेन तु ४ विषण्णवद-
नाह्येते त्यक्तप्रहरणा दिशः पलायंतेऽत्र हरयस्त्रासादुत्फुल्ललोचनाः ५ अन्योन्यस्य न लज्जंते न
निरीक्षंति पृष्ठतः विप्रकर्षंति चान्योन्यं पतितं लंघयंति च ६ एतस्मिन्नंतरे वीरो गदापाणि-
र्विभीषणः सुग्रीवं वर्धयामास राघवं च जयाशिषा ७ विभीषणं सुग्रीवो दृष्ट्वा वानरभीषणं
ऋक्षराजं महात्मानं समीपस्थमुवाच ह ८ विभीषणोऽयं संप्राप्तो यं दृष्ट्वा वानरर्षभाः द्रवंत्या-
गतसंत्रासा रावणात्मजशंकया ९ शीघ्रमेतान्सुसंत्रस्तान्बहुधा विप्रधावितान् पर्य-
वस्थापयाख्याहि विभीषणमुपस्थितम् १० ॥

पलायने क्रियमाणे न लज्जां प्राप्नुवंतीत्यर्थः पृष्ठतः वर्तमानपदार्थानिति शेषः विप्रकर्षंति पलायनप्रतिरोधकानिति शेषः ६ व-
र्धयामास विजयी भवेति वचनेनेति भावः ७ वानरभीषणं वानराणां भयनिमित्तं ८ ९ पर्यवस्थापय प्रतिष्ठापय १०

लक्ष्मणस्य तु लक्ष्मणस्य च १३ शल्यकः श्वाविध १७ प्रतिष्ठा राज्ये स्थितिः १८ अद्य जीवन्नपि विपन्नोस्मि मृतोस्मि प्राप्ताप्रतिज्ञः निर्हृतसीतापरि

सुग्रीवेणैवमुक्तस्तु जांबवानृक्षपार्थिवः वानरान्सांत्वयामास संनिवर्त्य प्रधावतः ११ ते निवृ
त्ताः पुनः सर्वे वानरास्त्यक्तसाध्वसाः ऋक्षराजवचः श्रुत्वा तेन च हृष्टो विभीषणः १२ विभीषणस्तु
रामस्य दृष्ट्वा गात्रं शरैश्चितं लक्ष्मणस्य च धर्मात्मा बभूव व्यथितस्तदा जलक्लिन्नेन हस्तेन तयो
र्नेत्रे विमृज्य च शोकसंपीडितमना रुरोद विललाप च १४ इमौ तौ सत्वसंपन्नौ विक्रांतौ प्रि
यसंयुगौ इमामवस्थां गमितौ राक्षसैः कूटयोधिभिः १५ भ्रातृपुत्रेण चैतेन दुष्पुत्रेण दुरात्म
ना राक्षस्या जिह्मया बुद्ध्या वंचितावृजुविक्रमौ १६ शरैरिमावलं विद्धौ रुधिरेण समुक्षितौ वसु
धायामिमौ सुप्तौ दृश्येते शल्यकाविव १७ ययोर्वीर्यमुपाश्रित्य प्रतिष्ठाकांक्षिता मया ताविमौ देह
नाशाय प्रसुप्तौ पुरुषर्षभौ १८ जीवन्नद्य विपन्नोस्मि नष्टराज्यमनोरथः प्राप्तप्रतिज्ञश्च रिपुः स
कामो रावणः कृतः १९ एवं विलपमानं तं परिष्वज्य विभीषणं सुग्रीवः सत्वसंपन्नो हरिराजोब्रवी
दिदं २०

त्यागाभावप्रतिज्ञः सकामः पूर्णमनोरथस्सपुत्रेण कृतः १९ २० ॥

रावणः पुत्रेण सह स्वकामं स्वमनोरथं इह लंकायां न लभ्यते २१ कृतस्तत्राह गरुडाधिष्ठिताविति गरुडेनोपासकतया विज्ञातौ विमर्थयेती
र्थं स्तन रुजापीडितौ वेतौ विनिपतितौ न मरणपर्यंव सापि रुजापीडितौ विमौ किं न मोहमात्रं शमौ प्रनस्पकें सेवं व्याचष्टे २२ तमे
वं सांत्वयित्वा गरुडानुग्रहं संभावनयेत्यर्थः सांत्वयित्वेत्वे तस्यैवार्थकथनं समाश्वास्यन्विति अनेन सुग्रीववाक्येन रामे विष॥

288

राज्ये प्राप्स्यसि धर्मज्ञ लंकायां नेह संशयः रावणः सह पुत्रेण स्वकामं नेह लभ्यते २१ गरुडाधिष्ठि
तावेतावुभौ राघवलक्ष्मणौ त्वत्कृते मोहविध्यांते सगणो रावणो रणे २२ तमेवं सांत्वयित्वा तु
समाश्वास्य तु राक्षसं सुषेणं श्वशुरं पार्श्वे सुग्रीवस्तमुवाच ह २३ सह शूरैर्हरिगणैर्लब्धसंज्ञाव
रिंदमौ गच्छ त्वं भ्रातरौ गृह्य किष्किंधां रामलक्ष्मणौ २४ अहं तु रावणं हत्वा सपुत्रं सहबांधवं मै
थिलीमानयिष्यामि शक्रो नष्टामिव श्रियं २५ श्रुत्वैतद्वानरेंद्रस्य सुषेणो वाक्यमब्रवीत् देवा
सुरं महायुद्धमनुभूतं पुरातनं २६ तदा स्म दानवा देवान् शरसंस्पर्शकोविदान् निजघ्नुः शस्त्रवि
दुषश्छादयंतो मुहुर्मुहुः २७

यस्वस्य भगवद्भक्ता रक्तत्वानें स्वस्वितें २३ यावल्लब्धसंज्ञौ भविष्यतस्तावदनयो रक्षार्थमे
तौ गृहीत्वा त्वं शूरैर्हरिभिः सह किष्किंधां गच्छ २४ एतद्वाक्यं रत्नगोपापवोधकं वाक्यं न देवाह देवासुरमिति २६ स्पष्टार्थं शतिसा
र्द्धो विषयः पारसंस्पर्शाभाविषयं लक्ष्यवेधनरूपे कोविदानपि शस्त्रविदुषोपि मुहुर्मुहुः छादयंतो मायया दनिंदितात्मानं प्रच्छादये

आर्तत्वादिधर्मवतोपितान्बृहस्पतिर्विद्याभिर्मंत्ररूपाभिर्धान्वंतरप्रसृतजीवनीभिः तादृशीभिरोषधीभिश्चचिकित्सति अचिकित्सत् २८ अस्तु किंचकृ
तेतत्राह तानीति नन्वत्रानेकिलानयनंकृतत्राह हरयस्त्विति संपातादयो हरयः पार्वतीपर्वतप्रतिष्ठितेतेओषधीविजानंतिपार्वतीइतिद्विवचन
आर्षं तयोर्नामाह संजीवेति विशल्याविशल्यकरणी देवेनब्रह्मणाभिनिर्मिता ३० कपर्वतेनेतत्राह चंद्रश्चेतिक्षीरोदेतौपर्वतौस्तः तयो

289

तानार्तान्नष्टसंज्ञांस्तु गतासून्स बृहस्पतिः विद्याभिर्मंत्रयुक्ताभिरोषधीभिश्चिकित्सति २८ ता॰
न्यौषधान्यानयितुं क्षीरोदं यान्तु सागरं जवेन वानराः शीघ्रं संपातिपनसादयः २९ हरयस्तु वि
जानन्ति पार्वती ते महौषधी संजीवकरणीं दिव्यां विशल्यां देवनिर्मिताम् ३० चंद्रश्च नाम द्रो॰
णश्च क्षीरोदे सागरोत्तमे अमृतं यत्र मथितं तत्र ते परमौषधी ३१ तौ तत्र विहितौ देवैः पर्वतौ त
महोदधौ अयं वायुसुतो राजन्हनूमांस्तत्र गच्छतु ३२ एतस्मिन्नंतरे वायुर्मेघाश्चापि सवि
द्युतः पर्यस्य सागरे तोयं कंपयन्निव पर्वतान् ३३ ॥

ते ओषध्यौ कौनाम सागरोत्तमस्तत्राह अमृतमिति ३१ यद्यपि पनसादयो जानंति तथापि शीघ्रमागमनार्थं वायुसुतो यातु ३२ एतस्मि
न्नंतरे औषध्यानयनवातेकाले सागरे तोयं पर्यस्य अनिलहरीयोगीकृत्वा पर्वतान्कंपयन् एतद्वायुरभूत् सविद्युतो मेघाश्चा
सयन् ३३ ॥ ॥

सर्वेद्वीपाःलवणसमुद्रांतर्वर्तिनः ३४ तत्रवासिनःमलयवासिनःभोगिनोमहाकायापदांसिसर्वाणिलवणार्णवंजग्मुः भयार्दितमेत्र
नीतच्छः ३५ प्रत्यभिज्ञेयविजयाशिषाप्रतिश्रुत्य मृतेरामलक्ष्मणयोः ३६ संरूढः यथापूर्वंसंरूढमांसास्त्रभूवन् सुवर्णशोभका
तिपुष्टेतत्तशरीरे ३७ तेजः पराभिभवसामर्थ्यं वीर्यपराक्रमःबलंशरीरं ओजःकांतिःउत्साहः प्रहर्षानेशाह्वान्नमानाभ्यांपरो

290

महतापक्षवातेनसर्वद्वीपमहाद्रुमाः निपेतुर्भग्नविटपाःसलिलेलवणांभसि ३४ अभवन्सत्रपा
गाःसर्वाःभोगिनस्तत्रवासिनः प्रीतिंसर्वाणिपादांसिजग्मुश्चलवणार्णवे ३५ ततोमुहूर्तात्गरुडं
वैनतेयंमहाबलं वानरादद्दृशुःसर्वेज्वलंतमिवपावकं ३६ तमागतमभिप्रेक्ष्यनागास्तेविप्रदुद्रुवुः
यैस्तौपुरुषौबद्धौशरभूतैर्महाबलैः ३७ ततःसुपर्णःकाकुत्स्थौस्पृष्ट्वाप्रत्यभिनंद्यच विमृशपा
णिभ्यांमुखेचंद्रसमप्रभे ३८ वैनतेयेनसंस्पृष्टास्तयोःरुरूढव्रणा सवर्णेचतनूस्निग्धे
योराशुबभूवतः ३९ तेजोवीर्यंबलंचौजउत्साहश्चमहागुणाः प्रदर्शनंचबुद्धिश्चस्मृतिर्द्विगु
णास्तयोः ४०

ताश्चनिश्चयः बुद्धिरपरोक्षनिश्चयद्विगुणावैनतेयस्पर्शात् पूर्वतोपिधिका अत्रासैर्दैवे
रवतीर्णभगवतोरामस्यसमर्ततोराज्ञस्यापकारः संपादितः गरुडेनतत्स्वरूपंतत्प्रदर्शितवोध्यम् ४० ॥

रा.वा.
युटी
१५९

व्यतिक्रांतौलंघितवंतौ ४१ यथातातंदशरथं स्वावत्वारोचितंकश्यपप्रजापतेरंशंअजंचपितामहंचतन्मुखेब्रह्माणंमेहिरण्यगर्भात्मन
स्तदंशस्य ४२ कोभवानिति अयंप्रश्नोपिमनुष्यशरीरोचितव्यवहारएवतत्सत्यत्वप्रत्यायनार्थः अत्ररामसमीपागमनपर्यंतपक्षाकारे

तावुत्थाप्यमहातेजागरुडोवासवोपमौ उभौचसस्वजेहृष्टोरामस्तमुवाचह ४१ भवत्प्रसादाद्व्यसनंरावणिप्रभवंमहत् उपायेनव्यतिक्रांतौशीघ्रंचवलिनौकृतौ ४२ यथातातंदशरथंयथाजंचपितामहं तथाभवंतमासाद्यहृदयंमेप्रसीदति ४३ कोभवान्रूपसंपन्नोदिव्यस्रगनुलेपनः वसानोविरजेवस्त्रेदिव्याभरणभूषितः ४४ तमुवाचमहातेजावैनतेयोमहाबलः पतत्रिराजःप्रीतात्माहर्षपर्याकुलेक्षणं ४५ अहंसखातेकाकुत्स्थप्रियःप्राणोबहिश्चरः गरुत्मानिहसंप्राप्तोयुवयोस्सहकारणात् ४६ असुरावामहावीर्यावानरावामहाबलाः सुराश्चापिसगंधर्वाःपुरस्कृत्यशतक्रतुम् ४७ ॥

पौवागतस्यसन्निधिमात्रेणनागं बंधनचनिरस्य राघवस्पर्शनाद्यर्थं
पुरुषाकारेणव्यक्तवानितिबोध्यं तदाहरूपसंपन्नइत्यर्थः ४४ हर्षपर्याकुलेक्षणं राममुवाचेत्यन्वयः ४५ अहंसखे।
ति सखित्वात्सुग्रीवादिवदेवसान्निकारणार्थमागतइतिभावः ४६ इदंचसहार्थ्यमदेकसाध्यमित्याह असुरावेति ४७ १५९

रक्षोमाययाशरभूताएतेनागास्त्वदाश्रयइतिवऊचीदृःत्वांप्राप्ताइत्यर्थः ४९ ममत्वन्नैषैस्तिमादित्तापदात्मनिंदनंकृतेतत्त्वविद्दूरतिसभा
ग्यइति अनुकूलनरश्रुभदैवदानसि समरेसमरविषये ५० इमंहतोनंनागवंधहृतंतेनकृत्वा देवतानामुत्वादितिशेषः स्नेहादेवगतः ५१

292

नेमेमोक्षयितुंशक्याः शरबंधंसुदारुणं मायाबलादिंद्रजितोनिर्मितंक्रूरकर्मणा ४८ एतेनागाः
काद्रवेयास्तीक्ष्णदंष्ट्राविषोल्बणाः रक्षोमायाप्रभावेनशराभूत्वात्वदाश्रयाः ४९ सभाग्यश्चासिध
र्मज्ञरामसत्यपराक्रम लक्ष्मणेनसहभ्रात्रासमरेरिपुघातिच ५० इमंश्रुत्वातुवृत्तांतंत्वरमाणोहमाग
तः सहसैवावयोःस्नेहात्सखित्वमनुपालयन् ५१ मोक्षितौचमहाघोरादस्मात्सायकबंधनात् अप्रमाद
श्चकर्तव्योयुवाभ्यांनित्यमेवहि ५२ प्रकृत्याराक्षसाःसर्वेसंग्रामेकूटयोधिनः शूराणांशुद्धभावानांभव
तामार्जवंबलं ५३ तन्नविश्वसनीयंवोराक्षसानांरणाजिरे एतेनैवोपमानेननित्यजिह्माहिराक्षसाः ५४

स्नेहादेवयुवांमोक्षितौ अप्रमादःसावधानता: ५२ तन्नविश्वसनीयं यथायथवन्तवोधर्मपरास्तथापुरुषत्वाविशेषइत्तोस्मपितथैः।
वेतिकल्पितनरक्षोगतमार्जवेनविश्वसितव्यमित्यर्थः उक्तमेवार्थमत्रभवतःस्पष्टीकरोतिएतेनैवेति इंद्रजित्कापट्येनैवेत्यर्थः ५४

अशेषं गमनानुज्ञाकारयितं ५५ सखित्वंप्रतिलोकप्रतारणायापिविस्मयोनकार्यइत्याह अनुक्रोशमसि एतैःसर्वैःसहेतिशेषः ४

293

एवमुक्त्वातदारामंसुपर्णःसमहाबलः परिष्वज्यचसुस्निग्धमाप्रष्टुमुपचक्रमे ५५ सखेराघवधर्म
ज्ञरिपूणामपिवत्सलः अभ्यनुज्ञातुमिच्छामिगमिष्यामियथासुखं ५६ नचकौतूहलंकार्यंसखि
त्वंप्रतिराघव कृतकर्मारणेवीरसखित्वंप्रतिवेत्स्यसि ५७ बालवृद्धावशेषांतुलंकांकृत्वाशरोर्मि
भिः रावणंतुरिपुंहत्वासीतांत्वंप्रतिवेत्स्यसे ५८ इत्येवमुक्त्वावचनंसुपर्णःशीघ्रविक्रमः रामंच
निरुजंकृत्वामध्येतेषांवनौकसां ५९ प्रदक्षिणंततःकृत्वापरिष्वज्यचवीर्यवान् जगामाकाशमा
विश्यसुपर्णःपवनोयथा ६० निरुजौराघवौदृष्ट्वाततोवानरयूथपाः सिंहनादंतदानेदुर्लांगूलं
दुधुवुश्चते ६१ ततोभेरीःसमाजघ्नुःमृदंगांश्चाप्यवादयन् दध्मुःशंखान्संप्रहृष्टाःक्ष्वेलंत्यपिय
थापुरं ६२ आस्फोट्यास्फोट्यविक्रांतावानरानगयोधिनः द्रुमानुत्पाट्यविविधांस्तस्थुःशतसहस्रशः
६३

प्रदक्षिणंकृत्वेत्यत्रनदिव्यदेवतारोरामइतिसर्वाशाकुनकपीन्मासिग्रपिबोधितं ९० ९१ यथापूर्वंयथापूर्वं ९२ ९३ 

निपीयेथयथामनानांनानादस्तथावानराणांनादइत्यर्थः अत्रस्थानेदिनदुर्ध्वंयुद्धावद्गाउत्साभिवेषणः ९५ मत्तमानकः ५० इत्यार्षेरामा
यणेयुद्धकांडेपंचशाततमः ५० अथयुक्तवानरवादेनरावणेनप्रमत्तप्रश्नेणं तेषामितिराक्षसैःविभीषणादिभिः १ स्निग्धगंभी

294

विसृजंतोमहानादांस्तामसंयंतोनिबावरान लंकाद्वारमुपाजग्मुर्युद्धकामाःप्लवंगमाः तेषांसुभी
मस्तुमहानिनादोवभूवशाखामृगयूथपानां तेयनिदाघस्यययाघनानांनादःसुभीमोनदतां
निशीथे ९५ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसर्गः ५० तेषांतुतुमुलंशब्दंवानराणांमहौजसां नर्दतांराक्ष
सैःसार्धंतदाशुश्रावरावणः १ स्निग्धगंभीरनिर्घोषंश्रुत्वातन्निनदंभृशं सचिवानांततस्तेषांम
ध्येवचनमब्रवीत २ यथासौसंप्रहृष्टानांवानराणामुपस्थितः बहूनांसुमहान्नादोमेघानामि
वगर्जतां ३ व्यक्तंसुमहतीप्रीतिरेतेषांनात्रसंशयः तथाहिविपुलैर्नादैश्चुक्षुभेवरुणालयः ४
तौतुबद्धौशरैस्तीक्ष्णैर्भ्रातरौरामलक्ष्मणौ अयंचसुमहान्नादःशंकांजनयतीवमे ५

भीरत्वेनउः एवंसुस्लेशेधनादिषाहृद्यश्चूर्तिः २ ययापम्मुदितसर्थः एवमेषांनादःसमुपस्थितः ३ तस्मादेषांमहतीप्रीतिर्जातेति
मन्येतद्वैवयुक्तयतरं तथाहीति ४ शांकावधनमोक्षणशांकाजनयत्वेव ५ ॥

रावा किंहर्षकारणमुत्थितंनतदाश्रायतां १ प्रकारमभिरुह्येति प्रनेनात्राव्रहारः सूचितः ८ समुत्थितौ रहष्टेतिशेषः ११ १२ १३ १४ दतव
युद्ध
१५८ 295

एवंचवचनंचोक्त्वामंत्रिणोराक्षसेश्वरः उवाचनैर्ऋतांस्तत्रसमीपपरिवर्तिनः ९ श्रायतांतूर्णमेतेषांसर्वे
षांचवनौकसां शोककालेसमुत्पन्नेहर्षकारणमुत्थितं १ तथोक्तास्तेसंभ्रांताःप्राकारमधिरुह्य
व दहशुःपालितांसेनांसुग्रीवेणमहात्मना ८ तौचमुक्तौसुघोरेणशरबंधेनराघवौ समुत्थितौमहा
भागौविषेदुःसर्वराक्षसाः ९ संत्रस्तहृदयाःसर्वेप्राकारादवरुह्यचे विवर्णवदनाघोराराक्षसेंद्रमुपस्थि
ताः २० तदप्रियंदीनमुखारावणस्यचराक्षसाः कृत्स्नंनिवेदयामासुर्यथावद्वाक्यकोविदाः २१
यौतौविंद्रजितायुद्धेभ्रातरौरामलक्ष्मणौ निबद्धौशरबंधेननिष्प्रकंपभुजौकृतौ २२ विमुक्तौशरबं
धेनहृश्यतेतौरणाजिरे पाशानिवगजौछित्त्वागजेंद्रसमविक्रमौ २३ तच्छ्रुत्वावचनंतेषांराक्ष
सेंद्रोमहाबलः चिंताशोकसमाक्रांतोविवर्णवदनोभवत् २४ घोरैर्दत्तवरैर्बद्धौशरैराशीविषो
पमैः अमोघैःसूर्यसंकाशैःप्रमथ्येंद्रजितायुधि २५ ॥

रैः वरदत्तादत्तवरास्तैः चिरकालेऽप्यमस्तसाधनसामर्थ्यैरित्यर्थः युधिप्रमथ्यावद्धावित्यन्वयः २५ ॥ १५८

संशयस्थंइदमिति ह्वलमवष्टभ्यस्थितस्यमेतद्बलस्यैवफलात्प्रायोस्माकंपराजयइतिममेत्यर्थः १६ नदेवाहनिष्कलाइति येःशौरैरिदृङ्भिर्य
युक्तैःसंग्रामेममरिपूणांजीवितमाहृतंतेनिष्कलाःसंवृत्ताःखलनस्मात्संशयस्थमिदं १७ परिक्रम्यरावणंप्रदक्षिणीकृत्य २० तद्वारंरावणः

296

तदस्त्वंवधमासाद्ययदिशुक्रोरिष्टमम संशयस्थमिदंसर्वमनुपश्यामितेवलं १६ निष्कलाःखलुसंवृ
त्ताःशरणावकृतेनसा शूरदंतैर्येस्तुसंग्रामेरिपूणांजीवितंमम १७ एवमुक्त्वातुसंक्रुद्धोनिःश्वसन्नुरगो
यथा ब्रुवंवीरुलसामध्येधूम्राक्षंनामराक्षस १८ वलेनमहतायुक्तोराक्षसैर्भीमविक्रमः त्वंवा
वधायास्तुनिर्याहिरामस्यसहवानरैः १९ एवमुक्तस्तुधूम्राक्षोराक्षसेंद्रेणधीमता परिक्रम्यततःशी
घ्रंनिर्जगामनृपालयात् २० अभिनिक्रम्यतद्वारंवलाध्यक्षमुवाचह त्वरयस्ववलंशीघ्रंकिंचिरेण
युयुत्सतः २१ धूम्राक्षवचनंश्रुत्वावलाध्यक्षोवलानुगः वलमुद्योजयामासरावणस्याज्ञया
भृशं २२ तेवद्धघंटावलिनोघोररूपानिशाचराः विनर्दमानाःसंहृष्टाःधूम्राक्षंपर्यवारयन्
२३ विविधायुधहस्ताश्चशूलमुद्गरपाणयः गदाभिःपट्टिशैर्दंडैरायसैर्मुशलैरपि २४ ॥

गरद्वारंअभिनिक्रम्यततोनिर्गम्ययुयुत्सतःउत्साकिंचिरेण किंविलंवेनविलंभोव्यर्थइत्यर्थः २१ वद्धघंटाग्रामशाङ्गादिष्विनिशेषः २३

रामायणसुंद ८५

297

समलंकृतैरितिनिरयथधनयोविशेषणं स्वर्णजालविहितैःतेनविहितालंकारैः २९ पश्चिमद्वारायत्रद्वारेहनूमानस्तेथकस्तस्मादेवपश्चिमद्वारादह

परिघैर्भिंदिपालैश्चभल्लैःपाशैःपरश्वधैः निर्ययूराक्षसाहृष्टानर्दंतोजलदायथा २५ रथैःकवचिनो
स्तेमध्वजैश्चसमलंकृतैः सुवर्णजालविहितैःखरैश्चविविधाननैः २९ हयैःपरमशीघ्रैश्चगजेंश्चव
मदोत्कटैः निर्ययुर्नैर्ऋतव्याघ्राव्याघ्राश्ववज्ञरासदा: २७ वृकसिंहमुखैर्युक्तंखरैःकनकभूषितैः
आरुरोहरथंदिव्यंधूम्राक्षःखरनिस्वनः २८ सनिर्यातोमहावीर्योधूम्राक्षोराक्षसैर्वृतः हसन्वैपश्चि
मद्वारंहनूमानयत्रतिष्ठति २९ रथप्रवरमास्थायखरयुक्तंखरस्वनं प्रयांतंतमहाघोरंराक्षसंभीमद
र्शनं ३० अंतरिक्षगताकूराःशकुनाःप्रत्यषेधयो रथशीर्षेमहाभीमोगृध्रश्चनिपपातह ३१ ध्वजा
ग्रेग्रथितास्चैवनिपेतुःकुणपाशनाः रुधिरार्द्रोमहाश्वेतःकबंधःप्रतितोभुवि ३२ विस्वरंचोत्सृ
जन्नादान्धूम्राक्षस्यनिपातितः ववर्षरुधिरंदेवःसचचालचमेदिनी ३३ ॥

प्रतिलोमंप्रतिकूलं ३४ अभिनिष्क्रम्यद्वारादिनिर्गत्य महौघः प्रलयसमुद्रस्तत्कल्पां ३९ क॰ ४८ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेप

298

प्रतिलोमंववौवायुर्निर्घातसमनिस्वनैः तिमिरौघावृतास्तत्रदिशश्चनचकाशिरे ३४ ततस्त्वौत्पा-
तिकांस्तत्रदृष्ट्वाराक्षसानांभयावहान् प्रादुर्भूतान्महाघोरान्धूम्राक्षोव्यथितोभवत् ३५ मुमुहूराक्षसाः
सर्वेधूम्राक्षस्यपुरःसराः ततःसुभीमोबहुभिर्निशाचरैर्वृतोभिनिष्क्रम्यरणोत्सुकोबली ददर्शतां
राघवबाहुपालितांमहौघकल्पांबहुवानरींचमूं ३९ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसर्गः ५१ धूम्रा-
क्षंप्रेक्ष्यनिर्यांतंराक्षसंभीमविक्रमं विनेदुर्वानराःसर्वेप्रहृष्टायुद्धकांक्षिणः १ तेषांसुतुमुलंयुद्धं
संजज्ञेकपिरक्षसां अन्योन्यंपादपैर्घोरैर्निघ्नतांशूलमुद्गरैः २ राक्षसैर्वानराघोराविनिकृत्ताः
समंततः वानरैराक्षसाश्चापिद्रुमैर्भूमिसमीकृताः ३ राक्षसास्त्वभिसंक्रुद्धावानरान्निशितैःश-
रैः विव्यधुर्घोरसंकाशैःकंकपत्रैरजिह्मगैः ४

कंचाशःसर्गः ५१ धूम्राक्षमिति १ २ भूमिसमीकृताःभूमिसमतांप्रापिताइत्यावत् घोरसंकाशैःघोररूपैः ४ ॥

संश्रितैःगृहीतैः ५ जनितोद्धर्षाःसंजातोत्साहाःअभीतवन्निर्भयःसंतः ६ मूलनिर्भिन्नदेहिः शूलेनतत्वमार्थं ७ जितकाशिभिर्जितश्रमैर्वा १० द्रुमैरा

नैर्गदाभिश्चभीमाभिःपट्टिशैःकूटमुद्गरैः घोरैश्चपरिघैश्चित्रैस्त्रिशूलैश्चापिसंश्रितैः ५ वि
दार्यमाणारक्षोभिर्वानरास्तेमहाबलाः अमर्षाजनितोद्धर्षाश्चक्रुःकर्माण्यभीतवत ६ शर
निर्भिन्नगात्रास्तेमूलनिर्भिन्नदेहिनः जगृहुस्तेद्रुमांस्तत्रशिलाश्चहरियूथपाः ७ तेभीमवे
गाहरयोनर्दमानास्ततस्ततः ममंथुराक्षसान्वीरान्नामानिचबभाषिरे ८ तद्बभूवाद्भुतंघोरं
युद्धंवानररक्षसां शिलाभिर्विविधाभिश्चबहुशाखैश्चपादपैः ९ राक्षसामथिताःकेचिद्वा
नरैर्जितकाशिभिः ववमूरुधिरंकेचिन्मुखैरुधिरभोजनाः १० पार्श्वेषुदारिताःकेचित्केचि
द्राशीकृताद्रुमैः शिलाभिश्चूर्णिताःकेचित्केचिद्दन्तैर्विदारिताः ११ ध्वजैर्विमथितैर्भग्नैःख
ड्गैश्चविनिपातितैः रथैर्विध्वंसिताःकेचिद्व्यथितारजनीचराः १२ गजेंद्रैःपर्वताकारैःपर्वता
ग्रैर्वनौकसां मथितैर्वाजिभिःकीर्णंसारोहैर्वसुधातले १३ वानरैःभीमविक्रान्तैराप्लुत्याप्लु
त्यवेगितैः राक्षसाःकरजैस्तीक्ष्णैर्मुखेषुविनिदारिताः १४ ॥

राशीकृताः द्रुमप्रहारैःहत्वाराशीकृत्वाऽस्पर्थः ११ गजेंद्रैःसगगजेंद्रशरीरैः १३ करजैःनखैः १४ ॥

मूर्छामूर्छिताः १५ ग्रावयोत्थिताःद्विसिताः १७ विह्वलंतोविवशाः २० ग्रांत्रैर्विनिःसृताःनिस्तलांगाश्चसमर्थाः ग्रंत्राणिपुरीतजश्चेतिकतकः २५

300

विषसवदनाभूमौविप्रकीर्णशिरोरुहाः मूर्छाःशोणितगंधेननिपेतुर्धरणीतले १५ अन्यत्तुपरम
क्रुद्धाराक्षसाभीमविक्रमाः तलैरेवाभिधावंतिवज्रस्पर्शसमैर्हरीन् १६ वानरैःपातयंतस्तेवेगि-
तावेगवत्तरैः मुष्टिभिश्चरणैर्दंतैःपादपैश्चावपोथिताः १७ सैन्यंतुविद्रुतंदृष्ट्वाधूम्राक्षोराक्षसर्षभः
रोषेणकदनंचक्रेवानराणांयुयुत्सतां १८ प्रासैःप्रमथिताकेचिद्वानराःशोणितस्रवाः मुद्गरैराह
ताःकेचित्पातिताधरणीतले १९ परिघैर्मथिताःकेचिद्भिंदिपालैर्विदारिताः पट्टिशैर्मथिताःकेचि
द्विह्वलंतोगतासवः २० केचिद्विनिहताभूमौरुधिरार्द्रावनौकसः केचिद्विद्राविताननष्टाःसंक्रु
द्धैराक्षसैर्युधि २१ विभिन्नहृदयाःकेचिदेकपार्श्वेनशायिताः विदारितास्त्रिशूलैश्चकेचिदांत्रैर्विनिः
सृताः २२ तत्सुभीमंमहद्युद्धंहरिराक्षससंकुलं प्रबभौशस्त्रबहुलंशिलापादपसंकुलं २३

रावा युद्धगांधर्वयुद्धरूपं संगीतविद्या तद्रूपकोपपादकं थतुर्जातप्यांतंत्रीवीणातयामधुरं तंत्रिसमधुरमितिद्रूसत्रार्षः हिं' 'क्का अव्वदेषातद्रूपतालेनयु
युटी क्ते मंदानांमध्याव्हगतविशेषाणानितंहूहिनमेवगीतंयत्रतत २४ साशिलातस्यचक्रादिसहितरथंप्रमथ्यावविनिपतया क्रूवोस्त्रीपुंगथरः
१५१ 301

थतुर्मातंत्रिमधुरंहिक्कातालसमन्वितं मंदस्तनितगीतंतयुद्धंगांधर्वमाबभौ २४ धूम्राक्षस्तथ
तुःपाणिर्वानराणाम्मूर्धनि हसन्विद्रावयामासदिशस्ताशरवृष्टिभिः २५ धूम्राक्षेणार्दितंसै।
न्यंवधितंप्रेक्ष्यमारुतिः अभ्यवर्ततसंक्रुद्धःप्रगृह्यविपुलांशिलां २६ क्रोधाद्विगुणताम्राक्षः
पितृतुल्यपराक्रमः शिलांतांपातयामासधूम्राक्षस्यरथंप्रति २७ आपतंतींशिलांदृष्ट्वागा
दामुद्यम्यसंभ्रमात रथादाप्लुत्यवेगेनवसुधायांव्यतिष्ठत २८ साप्रमथ्यरथंतस्यनिपपात
शिलाभुवि सचक्रकूवरंसाश्वंसध्वजंसशरासनं २९ सभज्यतुरथंतस्यहनूमान्मारुतात्म
जः रक्षसांकदनंचक्रेसस्कंधविटपैर्द्रुमैः ३० विभिन्नशिरसोभग्नाराक्षसारुधिरोक्षिताः
द्रुमैःप्रमथितास्तत्रन्यपतन्धरणीतले ३१ ॥

प्रवसंतिकालेरथेत्यक्रशरासनसंहिते २९ रथंभग्नंरथंरक्षसांकदनंचक्रेसवसेनारक्षणार्थमितिशेषः स्कंधःस्थूलशाखाविटपाःसूक्ष्मासाः ३० सूत्वे

॥ ६६ : [illegible] ॥१५॥

प्रभिद्रवत् प्रभ्यद्रवत् २२ धूम्राक्षवधो भाद्रशुक्लद्वितीयायामिमाङ्गः द्दलभानः कनकः सर्गः ५१ इत्यार्षे रामायणे सर्गः ५२ धूम्राक्षमिति २



विद्रावयन्तं तं सैन्यं हनूमान्मारुतात्मजः गिरेः शिखरमादाय धूम्राक्षमभिदुद्रुवे २२ तमापतन्तं धूम्रा
क्षो गदामुद्यम्य वीर्यवान् विनर्दमानः सहसा हनूमन्तमभिद्रवत् २३ तस्य क्रुद्धस्य रोषेण गदां तां बहु
कण्टकां पातयामास धूम्राक्षो मस्तके च हनूमतः २४ ताडितः स तया तत्र गदया भीमवेगया स क
पिर्मारुतबलस्तं प्रहारमचिन्तयन् २५ धूम्राक्षस्य शिरोमध्ये गिरिशृङ्गमपातयत् स विस्फारितस
र्वाङ्गो गिरिशृङ्गेण ताडितः २६ पपात सहसा भूमौ विकीर्ण इव पर्वतः धूम्राक्षं निहतं दृष्ट्वा हतशेषा
निशाचराः त्रस्ताः प्रविविशुर्लङ्कां वध्यमानाः प्लवंगमैः २७ स तु पवनसुतो निहत्य शत्रून्क्षतजव
हाः सरितश्च संविकीर्य रिपुवधविरतश्रमो महात्मा मुदमगमत्कपिभिः सपूज्यमानः २८ इत्या
र्षे रामायणे युद्धकाण्डे सर्गः ५२ धूम्राक्षं निहतं श्रुत्वा रावणो राक्षसेश्वरः क्रोधेन महताविष्टो
निश्वसन्नुरगो यथा १ दीर्घमुष्णं विनिश्वस्य क्रोधेन कलुषीकृतः अब्रवीद्राक्षसं क्रूरं वज्र
दंष्ट्रं महाबलं २ ॥

रावा बहुभिर्बलाध्यक्षैरिति प्रोषैः ५ ततश्चैकवचं समारुह्य संग्राममुख्य ६ ७ ऋषिः स त्वा खड्गश्च प्रासमुपलाशिनः पदातयो यान्ति यान्ति सर्वशः ८ ॥

पुरी 303
१५२

गच्छन्तं वीरनिर्घोषैर्हिरण्यसैः परिवारितः जघ्निवाशारथिं रामं सुग्रीवं वानरैः सह ३ त॰
थैस्तस्मादुत्ततरमायावी राक्षसेश्वरः निर्जगाम बलैः सार्धं बहुभिः परिवारितः ४ ना
गैरश्वैः खरकुष्टैः संयुक्तास्तु समाहितैः पताकाध्वजचित्रैश्च बहुभिः समलंकृतः ५ ततो
विचित्रकेयूरमुकुटेन विभूषितः ततश्चैव समारुह्य स रथं निर्ययोद्धुतम् ६ पताकाले
दीप्तं तमकांचनभूषितम् रथं प्रदक्षिणीकृत्वा समारोहश्च भूपतिः ७ ऋषिभिस्तोमरै॰
श्चित्रैः खड्गैश्च मुशलैरपि भिंडिपालैश्च पापैश्च शक्तिभिः पट्टिशैरपि ८ एवंचैश्चकैर्ग॰
दाभिश्च निशितैश्च परश्वधैः यदा तयश्च निर्यान्ति विविधाः शस्त्रपाणयः ९ विचित्र॰
वाससः सर्वे दीप्ताराक्षसपुंगवाः गजा मदोत्कटाः शूराः चलंतश्चैव पर्वताः १० तेषु हृष्टकुश
लानुद्धास्तोमरांकुशपाणिभिः शुभलक्षणसंयुक्ताः शूरास्तूढा महाबलाः ११

तोमरांकुशपाणिभिः रूढाश्वारूढा युद्धकुशलाये गजास्ते च निर्यान्ताश्चान्वयः लक्षणसंयुक्ताश्चमेश्चश्चास्वशूरारूढा निर्यान्ताः ॥ १५२

304

विप्रस्थितंविशेषेणकृतप्रस्थानं सविद्युतःनीलस्यरक्तोवलस्यस्वर्णभूषणवदुज्ज्वलत्वात् निस्वनाःशब्दसाश्निर्घोषः १२ दुर्निमित्तंरूपमशु
भमेवाह्वाकाशादिति वियतान्निर्मेघात् १३ घोरामृगास्तस्मानिधनंख्यापयन्त १४ ग्रौत्पातिकान्अशुभसूचकान् १५ विद्रुवतःवि

तेजसासबलेसर्वंविप्रस्थितमशोभत प्रावृट्कालेयथामेघानर्दमानाःसविद्युतः १२ निस्वनाद्दारुण
द्वारादेगोदायत्रघृष्यपः तेषामतिक्रममाणानामशुभमसमजायत १३ आकाशाद्विगुणातीव्राउ-
ल्काश्चापतंस्तदा वमन्तःपावकज्वालाःशिवाघोराववाशिरे १४ व्याहरंतमृगाघोरास्तस्मानि-
धनंतदा समापेततोयोधास्तत्रासबलेस्तत्रदारुण १५ एतानौत्पातिकान्दृष्ट्वावज्रदंष्ट्रोमहाबलः
धैर्यमालम्ब्यतेजस्वीनिर्जगामरणोत्सुकः १६ तांस्तुविद्रवतोदृष्ट्वावानराञ्जितकाशिनः प्राणदः
सुमहानादान्दिशःशब्देनपूरयन् १७ ततःप्रवृत्तंतुमुलंहरीणांराक्षसैःसह घोराणांभीमरूपाणा
मन्योन्यवधकांक्षिणां १८ निष्पतन्तोमहोत्साहाभिन्नदेहशिरोधराः रुधिरोक्षितसर्वांगान्यप-
तन्धरणीतले १९ ॥

शेषेणासवसंग्रावमागच्छतः प्रस्वयंतः आर्षमेकवचनं १६ नमलेरणसंकटम् १७ १८

वावा हृदयभेदनः भयंकरइत्यर्थः २० अस्त्राणि संत्यज्य सर्वाण्यस्त्राणि प्रयुज्य तदनंतरमस्त्राभावाद्बाहुयुद्धमकुर्वंतः वज्रदंष्ट्रोपि तं दृष्ट्वा स्वसेनावि

युद्ध 305 केचिद्रणोत्तमासाद्य भूताः परिघबाहवः विविधैर्विविधाञ्छस्त्रान्समरेषु निवर्तिनः १९

१५३ द्रुमाणां च शिलानां च शस्त्राणां चापि निस्वनाः श्रूयंते सुमहांतस्तत्र घोरा हृदयभेदनाः २०

रथनेमिस्वनस्तत्र धनुषश्चापि घोरवत् शंखभेरीमृदंगानां बभूव तुमुलः स्वनः २१

केचिदस्त्राणि संत्यज्य बाहुयुद्धमकुर्वत तलैश्च चरणैश्चापि मुष्टिभिश्च द्रुमैरपि २२ जानु

भिश्च हताः केचिद्भग्नदेहाश्च राक्षसाः शिलाभिश्चूर्णिताः केचिद्वानरैर्युद्धदुर्मदैः २३ वज्र

दंष्ट्रोयतं दृष्ट्वा रणे वित्रासयन्हरीन् चचार लोकसंहारे पाशहस्त इवांतकः २४ बलवंतो

ऽस्त्रविदुषो नानाप्रहरणा रणे जघ्नुर्वानरसैन्यानि राक्षसाः क्रोधमूर्छिताः २५ जघ्ने तान्राक्ष

सान्सर्वान्धृष्टो वालिसुतो रणे क्रोधेन द्विगुणाविष्टः संवर्तक इवानलः २६ तान्राक्षसग

णान्सर्वान्वृक्षमुद्यम्य वीर्यवान् अंगदः क्रोधताम्राक्षः सिंहः क्षुद्रमृगानिव २७ चकार

कदनं घोरं शक्रतुल्यपराक्रमः अंगदाभिहतास्तत्र राक्षसा भीमविक्रमाः २८ ॥

नाविनाशित्वमित्यर्थः लोकसंहारे तन्निमित्ते २४ अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांस इत्यर्थः २५ संवर्तके प्रलयकाले तान्राक्षसगणान्निजघानेति शेषः २८ १५३

306

भयंकराद्युगांतदिवशोषः २० पवनेनांबुधेयद्वत्सुमहान्संप्रगच्छेदः हूनभेदप्रकरणभेदप्रकरणभेदाद्यथाभावादिस्येचेति २१ वानराणामि

विभिन्नशिरसः पेतुर्निकृत्ताश्चपादपाः रथैश्चित्रैर्ध्वजैरश्वैः शरीरैर्हरिरक्षसां २५ रुधिरौघेनसंछन्ना
भूमिर्भयंकरीतदा हारकेयूरवस्त्रैश्च छत्रैश्चसमलंकृता २६ भूमिर्भातिरणेतत्र शारदीवयथानिशा
श्रुगदस्यचवेगेन तदारक्षसबलमद्भुत प्राकंपनतदातत्र पवनेनांबुदोयथा २७ लक्ष्मणस्यचवाक्येनअंग
दस्यबलेनच राक्षसःक्रोधमाविष्टोवज्रदंष्ट्रोमहाबलः विस्फार्यचधनुर्घोरंशक्राशनिसमप्रभं
वानराणामनीकानिप्राकिरच्छरवृष्टिभिः ३२ रक्षसाश्चापिमुख्यास्तेरथेषुसमवस्थिताः नानाप्रह
रणाःशूराःप्रायुध्यंततदारणे ३३ वानराणांचशूरास्तुतेसर्वेप्लवगर्षभाः प्रायुध्यंतशिलाहस्ताःसम
वेताःसमंततः ३४ तत्रायुधसहस्राणितस्मिन्नायोधनेभृषं राक्षसाःकपिमुख्येषुपातयांचक्रिरेतदा
३६ वानराश्चैवरक्षःसुगिरिवृक्षान्महाशिलाः प्रवीराःपातयामासुर्मत्तवारणसन्निभाः शूराणां
युध्यमानानांसमरेष्वनिवर्तिनां तद्राक्षसगणानांचसुयुद्धंसमवर्तत ३८

तिनिर्घोरणेषष्टी ३९ तत्रवीरस्वपकारणेतस्मिंप्रसिद्धेआयोधनेयुद्धे ३८ तदाराक्षसगणानांतच्छेद्वैनवानराःवानराराक्षसगणा

रामाय ४८

छिन्नैःपादैर्बाहुभिरुपलक्षिताः ४९ बलाःवायसाःकंकादिभिरामायामासःत्यर्थः ५० निशाचरैर्नैशाचरमित्यर्थः ५२ प्राभज्यभग्नमभूत् ५३

प्रभग्नशिरसःकेचिच्छिन्नैःपादैश्चबाहुभिः शस्त्रैरर्दितदेहाश्चरुधिरेणसमुक्षिताः ४९ हरयोरा
क्षसाश्चैवशेरेवसुधमाश्रिताः कंकगृध्रबलाघाश्चगोमायुकुलसंकुलाः ५० कबंधानिसमुत्पे
तुर्भीरूणांभीषणानिवै भुजपाणिशिरश्छिन्नाश्छिन्नकायाश्चभूतले ५१ वानरारा़क्षसाश्चापिनि
पेतुस्तत्रभूतले ततोवानरसैन्येनहन्यमानंनिशाचरं ५२ प्राभज्यतबलंसर्वंवज्रदंष्ट्रस्यपश्यतः रा
क्षसान्भयवित्रस्तान्हन्यमानान्प्लवंगमैः ५३ दृष्ट्वासरोषताम्राक्षोवज्रदंष्ट्रप्रतापवान् प्रविवेशध
नुःपाणिस्त्रासयन्हरिवाहिनीं ५४ शरैर्विदारयामासकंकपत्रैरजिह्मगैः बिभेदवानरांस्तत्र
समाष्टौनवपंचच ५५ अंगदंसंप्रधावंतिप्रजापतिमिवप्रजाः ततोहरिगणान्भग्नान्दृष्ट्वावालि
सुतस्तदा ५६ विख्यायपरमक्रोद्धोवज्रदंष्ट्रप्रतापवान् त्रस्ताःसर्वेहरिगणाःशरैःसंकृत्तदेहिनः ५७
क्रोधेनवज्रदंष्ट्रंतमुदीक्षंतमुदैक्षत ५८

समाष्टौनवपंचचवानरानेककैनैवशरेणाविभेदेत्यर्थः ५५ संप्रधावंतिधावंतिस्म ५६ क्रोधेनोदीक्षंतंक्रोधेनोदैक्षत ५८ ॥ 

308

योधुध्येतेपुनःपुनर्युद्धमकुरुतामित्यर्थः हरिमत्तगजाविव हरिरिन्द्रः शार्दूलः सिंहेनगजस्ययुद्धासंभवात् स्वप्नेपिसिंहदर्शनेग

वज्रदंष्ट्रोंगदश्चैवयोयुध्येतेपरस्परं चेरतुःपरमक्रुद्धोहरिमत्तगजाविव ४९ ततःप्राणसह
स्रेणहरिपुत्रंमहाबलं जघानमर्मदेशेषुघोरैरग्निशिखोपमैः ५० रोधिरोक्षितसर्वांगोवालि
सुतोमहाबलः चिक्षेपवज्रदंष्ट्रायवृक्षंभीमपराक्रमः ५१ दृष्ट्वापतन्तंतंवृक्षमसंभ्रान्तश्चराक्षसः
चिच्छेदबहुधासोपिमथितःप्रापतद्भुवि ५२ तंदृष्ट्वावज्रदंष्ट्रस्यविक्रमंप्लवगर्षभः प्रगृह्यविपुलं
शैलंचिक्षेपचननादच ५३ तमापतन्तंदृष्ट्वासरथादाप्लुत्यवीर्यवान् गदापाणिरसंभ्रान्तःपृथिव्यां
समतिष्ठत अंगदेनशिलाक्षिप्तागत्वातुरणमूर्धनि सचक्रकूबरंसाश्वंप्रममाथरथंतदा ५५
ततोन्यच्छिखरंगृह्यविपुलंद्रुमभूषितं वज्रदंष्ट्रस्यशिरसापातयामासवानरः ५६ अभवच्छो
णितोद्गारीवज्रदंष्ट्रःसमूर्छितः मुहूर्तमभवन्मूढोगदामालिंग्यनिश्वसन् सलब्धसंज्ञोगा
दयावालिपुत्रमवस्थितं जघानपरमक्रुद्धोवक्षोदेशेनिशाचरः गदाप्रक्रान्ततस्तत्रमुष्टिभि
र्युद्धमकुर्वतः अन्योन्यंनिघ्नतुस्तत्रतावुभौहरिराक्षसौ ५९

ज्ञातोमरणादितिकतकः ४९ हरिपुत्रंवालिपुत्रं ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९

पुष्पैः फलैः हस्तधृतवृक्षीयैस्तैर्युतश्चासीत् ९१ आर्षभं चर्म ऋषभचर्मनिर्मितं फलकं चर्मणा च परिष्कृतं कोपात् रूपेणोऽत्यर्थः जग्राह वज्रदंष्ट्रोऽङ्गदे

रुधिरोद्गारिणौ तौ तु प्रहारैर्जनितश्रमौ बभूवतुः सुविक्रान्तावङ्गारकबुधाविव ९० ततः परमतेज
स्वी अङ्गदः प्लवगर्षभः उत्पाट्य वृक्षं स्थितवानासीत् पुष्पफलैर्युतः ९१ जग्राह चार्षभं चर्म खड्गं च वि
पुलं शुभं किंकिणीजालसंछन्नं चर्मणा च परिष्कृतं ९२ चित्रांश्च रुचिरान्मार्गांश्चेरतुः कपिरा
क्षसौ जघ्नतुश्च तदान्योन्यं नर्दन्तौ जयकाङ्क्षिणौ ९३ व्रणैः सास्रैरशोभेतां पुष्पिताविव किंशु
कौ युध्यमानौ परिश्रान्तौ जानुभ्यामवनीं गतौ ९४ निमेषान्तरमात्रेण अङ्गदः कपिकुञ्जरः उदति
ष्ठत दीप्ताक्षो दण्डाहत इवोरगः ९५ निर्मलेन सुधौतेन खड्गेनास्य महच्छिरः जघान वज्रदंष्ट्रस्य
वालिसूनुर्महाबलः ९६ रुधिरोक्षितगात्रस्य बभूव पतितं द्विधा तत्तस्य परीताक्षं शुभं खड्
गहतं शिरः ९७ वज्रदंष्ट्रं हतं दृष्ट्वा राक्षसा भयमोहिताः त्रस्ताः प्रत्यपद्रवन् लङ्कां वध्यमानाः प्लवं
गमैः विषण्णवदना दीना ह्रिया किंचिदवाङ्मुखाः ९८

अतिशोभः ९२ व्रणैः सास्रैः सशोणितैः रुधिरैरित्यर्थः ९४ खड्गेनाच्छिद्य दीनेन वज्रदंष्ट्रीयेन ९६ ९७ ९८ ॥

मर्दितः श्मनिताः ९९ नष्टतीयायां वज्रदंष्ट्रवधकः ५४ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे चत्वा पंचदशः ५४ बलाध्यक्षं प्रहस्तं १२ शास्ता

निहत्य तं वज्रप्रतापवान्सुवालिसूनुः कपिसैन्यमध्ये जगाम हर्षं महितो महाबलं सहस्रनेत्र इव
दृष्टो तिवाहृतः ९९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे चत्वा पंचदशः सर्गः ५४ वज्रदंष्ट्रं हतं श्रुत्वा वा-
लिपुत्रेण रावणः बलाध्यक्षम् उवाचेदं कृताञ्जलिम् उपस्थितं १ शीघ्रं निर्यान्तु दुर्धर्षा राक्षसा भी-
मविक्रमाः अकम्पनं पुरस्कृत्य सर्वशस्त्रार्थकोविदं २ एष शास्ता च गोप्ता च नेता च युधि सत्त-
मः भूतिकामश्च मे नित्यं नित्यं च समरप्रियं ३ एष जेष्यति काकुत्स्थौ सुग्रीवं च महाबलम्
वानरांश्चापरान्घोरान्हनिष्यति न संशयः ४ परिगृह्य स तामाज्ञां रावणस्य महाबलः बलं सं
प्रेरयामास तदा लघुपराक्रमः ५ ततो नानाप्रहरणा भीमाक्षा भीमदर्शनाः निष्पेतू राक्ष
सा मुख्या बलाध्यक्षप्रचोदिताः ६ रथम् आस्थाय विपुलं तप्तकाञ्चनभूषितं मेघाभो मेघ
वर्णश्च मेघस्वनमहास्वनः ७ ॥

राक्षसानां गोप्ता स्वबलस्य नेता नायको युद्धस्य ३ ६ मेघाभ मेघसमानदेहप्रमाणः मेघवर्णः तद्वन्नीलवर्णः मेघसमस्वनः स्वमहा

निर्यातिनिर्यातिस्म ७ तेषांवानराणांतेजसाआदित्यइवउग्रोतोभूदितिशेषः ८ रथवहनकर्तृणांहयानामकस्माद्दैन्यकामवैदैन्यमागच्छत

गात्रैस्तैःसंवृतोयोधैस्तदानिर्यातिकंपनः नहिकंपयितुंशक्यःसुरैरपिमहामृधे ७ अकंपनस्ततस्ते
षामादित्यइवतेजसा तस्यनिर्धावमानस्यसंरब्धस्ययुयुत्सया ८ अकस्माद्दैन्यमागच्छद्धयानांर
थवाहिनां विस्फुरन्नयनंचास्यसव्यंयुद्धाभिनंदितः ९ विवर्णोमुखवर्णश्चगद्गदश्चाभवत्स्वनः अ
भवत्सुदिनेकालेदुर्दिनंरूक्षमारुते ११ ऊचुःखगमृगाःसर्वेवाचःक्रूराभयावहाः ससिंहोपचित
स्कंधःशार्दूलसमविक्रमः १२ तानुत्पातानचिंत्यैवनिर्जगामरणाजिरे तदानिर्गच्छतस्तस्यरक्षसः
सहराक्षसैः १३ बभूवसुमहान्नादःक्षोभयन्निवसागरं तेनशब्देनवित्रस्तावानराणांमहाचमूः १४
द्रुमशैलप्रहाराणांयोद्धुंसमुपतिष्ठतां तेषांयुद्धंमहारौद्रंसंजज्ञेकपिरक्षसां १५ रामरावण
योरर्थेसमभित्यक्तदेहिनः सर्वेह्यतिबलाःशूराःसर्वेपर्वतसन्निभाः १६ ॥

मारुतइतिशेषः १० सुदिनेवर्षादिकृतदुर्दिनप्रसक्तिरहितः ११ प्रविंत्येत्यार्षं १३ समभित्यक्तादेहिनग्रात्मानोयैस्तेग्रात्मरक्षानिरपेक्षाइतियावत् ५८·५८

अरुणवर्णमंभूधुवर्णस्य वस्त्रन प्रभा यस्मिन्न तत् अरुणपाहो धूमपर्याय १८ कौशेयोद्धतपांडुरो उद्धतकौशेयवदीषवत्पांडुरवर्णो
न १९ अनानिकपिशलोमलक्षणशालिनः २० आयुधाधायादिभिर्नदपशोऽस्मर्षः २१ शाङ्गवश्रूयनेन नृणां च कापिशैः ससंरुष्टा महत



हरयो राक्षसाश्चैव परस्परजिघांसवः तेषां विनर्दतां शब्दः संयुगे ऽतितरस्विनां १७ शुश्रावसुम
हान्कोपादन्योन्यमभिगर्जतां रजश्चारुणवर्णाभं सुभीममभवद्भृशं १८ उद्धूतं हरिरक्षोभिः सं
रुरोध दिशो दश अन्योन्यं रजसा तेन कौशेयोद्धतपांडुना १९ संवृतानि च भूतानि ददृशुर्न र
णाजिरे न ध्वजो न पताका वा चर्म वा तुरगोऽपि वा २० आयुधं स्यन्दनो वापि ददृशे तेन रेणुना
शब्दश्च सुमहांस्तेषां नर्दतामभिधावतां २१ श्रूयते तुमुलो युद्धे न रूपाणि चकाशिरे हरीनेव सु
संरुष्टा हरयो जघ्नुराहवे २२ राक्षसा राक्षसांश्चापि निजघ्नुस्तिमिरे तदा ते परांश्चैव निघ्नन्तः
स्वांश्च वानरराक्षसाः २३ रुधिरार्द्रां तदा चक्रुर्महीं पङ्कानुलेपनां ततस्तु रुधिरौघेण सिक्तं
व्यपगतं रजः २४ शरीरशवसंकीर्णा बभूव च वसुन्धरा २५ द्रुमशक्तिगदाप्रासैः शि
लापरिघतोमरैः राक्षसा हरयस्तूर्णं जघ्नुरन्योन्यमोजसा २६ ॥
ांसमत्यकर्कशाः २२ २३ २४ शरीरभ्रष्टशवसंकीर्णा शवरूपैः शरीरैः संकीर्णा २५ ॥ २९

रा॰वा॰ संहर्षयतिसमहर्षयत् २५ शस्त्राण्याछिद्य वानराःपरहस्तादितिशेषः ३० नानाप्रहरणैर्भृशमित्यत्रसंगावच्छेदःप्रमादादिति कतकः ३१ इतिश्री
युटी वाहुभिःपरिघाकारैर्युध्यतःपर्वतोपमान् हरयोभीमकर्माणोराक्षसाञ्जघ्नुराहवे २७ रा
१५० क्षसास्त्वभिसंक्रुद्धाःप्रासतोमरपाणयः कपीन्निजघ्निरेतत्रशस्त्रैःपरमदारुणैः २८
अकंपनःससंक्रुद्धोराक्षसानांचमूपतिः संहर्षयंस्तान्सर्वान्राक्षसान्भीमविक्रमान् २९
हरयस्त्वपिरक्षांसिमहाद्रुममहाश्मभिः विदारयंत्यभिक्रम्यशस्त्राण्याछिद्यवीर्यतः ३०
एतस्मिन्नंतरेवीरोहरयःकुमुदोनलः मैंदश्चपरमक्रुद्धश्चक्रुर्वेगमनुत्तमम् ३१ तेतद्रुमैः
महावीराराक्षसानांचमूमुखे कदनंसमहच्चक्रुर्लीलयाहरियूथपाः ३२ ममंथूराक्षसा
न्सर्वेनानाप्रहरणैर्भृशं ३३ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेपंचपंचाशःसर्गः ५५
तद्दृष्ट्वासुमहत्कर्मकृतंवानरसत्तमैः क्रोधमाहारयामासयुधितीव्रमकंपनः १ क्रोध
मूर्छितरूपस्तुधुन्वन्परमकार्मुकं दृष्ट्वातुकर्मशत्रूणांसारथिंवाक्यमब्रवीत् २ तत्रैव
तावत्त्वरितोरथंप्रापयसारथे एतेचबलिनोघ्नंतिसुबहून्राक्षसान्रणे ३ ॥
रामाभिरामेश्रीरामायणतिलकेयुद्धकांडेपंचपंचाशःसर्गः ५५ तदिति १ २ तावदेतस्ययत्रेत्यादिना ३ ॥ १५०

एतेचेमस्यथेमादिवलवंतोवा वाणाहोवैषाक्रूसार्थं ४ एतानिहंतमिछामिप्रधमतःस्वसेनारक्षणार्थंततःपरवलंहंमिनीन्कुष्मामीति।

314

एतेत्रवलवंतोवाभीमकोपाश्चवानराः द्रुमशैलप्रहरणाक्लिश्यंतिप्रमुखेममः ४ एता।
निहंतमिछामिसमरश्लाघिनोह्यहं एतैःप्रमथितैःसर्वंरक्षसांहतमेतेवलम् ५ ततःप्र।
ज्वलितास्त्वेनरथेनरथिनांवर हरीनभ्यपतद्वेगाच्छरजालैरकंपनः ६ नस्थातुंवानराःशेकुः
किंपुनर्योद्धमाहवे अकंपनशरैर्भग्नाःसर्वेपवाभिदुद्रुवुः ७ तान्मृत्युवशमापन्नानकंप
नवशानुगान् समीक्ष्यहनुमान्ज्ञातीनुपतस्थेमहावलः ८ तंमहाप्लवगंदृष्ट्वासर्वेतेप्लवगा।
र्षभाः समेत्यसमरेवीराःसहितापर्यवारयन् ९ व्यवस्थितंहनुमंतंतेदृष्ट्वाप्लवगर्षभाः वभू
वुर्वलवंतोहिवलवंतमुपाश्रिताः १० अकंपनस्तुशैलाभंहनुमंतमवस्थितं महेंद्रइववाराभिः
शरैरभिववर्षह ११ अचिंतयित्वावाणौघाञ्शरीरेपातितान्कपिः अकंपनवधार्थायमं।
नाहंध्येमहावलः १२ ॥

शेषः तदेवाह एतेतीति १ तानीकमदनलादान् अपतस्थेस्वस्मानादिनिशेषाःतेप्लवगर्षभाःकुमुदादयः ९ तेवलवंतोवभूवुर्य

अप्रहरणं ज्ञात्वा प्रपुष्पहस्तं १४ गृहीत्वेति प्रसिद्धे १७ ननत दृष्ट्वा हनूमन्म्रक्षं शैलशृंगं १८ तं तं दृष्ट्वा सर्पः क्रोधमूर्छितो भवदिति पाठः १९ चाश्वकर्णं समासै: २१
इत्यर्थं

स प्रहस्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः अभिदुद्राव तद्रक्षः कंपयन्निव मेदिनीं १३
तस्याथ नर्दमानस्य दीप्यमानस्य तेजसा बभूव रूपं दीप्तस्येव विभावसोः १४ आत्मा-
नं त्वप्रहरणं ज्ञात्वा क्रोधसमन्वितः शैलमुत्पाटयामास वेगेन हरिपुंगवः १५ गृही-
त्वा सुमहाशैलं पाणिनैकेन मारुतिः स विनद्य महानादं भ्रामयामास वीर्यवान् १६ त
तस्तमभिदुद्राव राक्षसेंद्रमकंपनं पुरा हि नमुचिं संख्ये वज्रेणेव पुरंदरः १७ अकंपनस्तु
तं दृष्ट्वा गिरिशृंगं समुद्यतम् दूरादेव महाबाणैरर्द्धचंद्रैर्व्यदारयत् १८ तं पर्वताग्रमका
शे रक्षोबाणविदारितम् विकीर्णं पतितं दृष्ट्वा हनूमान्क्रोधमूर्छितः १९ सोश्वकर्णं सम-
मासाद्य रोषदर्पान्वितो हरिः तूर्णमुत्पाटयामास महागिरिमिवोच्छ्रितं २० तं गृहीत्वा
महास्कंधं सोश्वकर्णं महाद्युतिः प्रगृह्य परया प्रीत्या भ्रामयामास संयुगे २१ प्रधाव-
न्नुरुवेगेन बभंज तरसा द्रुमान् हनूमान्परमक्रुद्धश्चरणैर्दारयन्महीम् २२

१९ प्रवृद्धःस्वतुमानिव वङ्गशिशविर्तशरीरवान् प्रवृद्धवङ्गवृद्धोगिरिवर्जैनैर्दृहशाश्वर्षः २० २८ २९ त्रिपतिकंपकाले ३१
गजेंद्रवसराजारोहान्सरथान्यिनतस्तदा जघानहनुमान्भीमश्चान्तसांश्चपदातिकान् २३ तमे
तमेतनकमिक्रुद्धंसद्रुमंप्राणहारिणं हनूमंतमभिप्रेक्षराक्षसाविप्रदुद्रुवुः २४ तमापते
तेमक्रुद्धराक्षसानाभयावहं ददर्शाकंपनोवीरःमुदाभवतनादच २५ सचतद्दंशाभिर्वाणैः
निशितैर्हृदारणैः निर्बिभेदमहावीर्यंहनूमंतमकंपनः २६ सतथाविप्रकीर्णस्तुनाराचैः
शतशाक्तिभिः हनूमान्ददृशेवीरःप्रवृद्धइवसानुमान् विरराजमहावीर्योमहाकायोमहा
बलः पुष्पिताशोकसंकाशोविधूमइवपावकः २८ ततोन्यहृत्तमुत्पाट्यकृतवेगमनुत्त
मे शिरस्यभिजघानाशुराक्षसेंद्रमकंपनम् २९ व्यथिताःराक्षसाःसर्वेहतेनिकंपश्चवडुमाः
सकृष्णहरणसर्वेराक्षसास्तेपराजिताः ३० लंकामभिप्रयुस्ताःसाहानराक्षसोरभिद्रुताः ते
मुक्तकेशाःसंभ्रांताभग्नमानापराजिताः ३१
श्रमंजलैःस्रवद्भर्जलैः भयादंगोत्रंप्रमथ्यश्वतः हारदेशोसंमर्दक्रवीणः ३२ ॥८

रा॰वा॰ सोपियथार्हमनुकूलतोकलर्षानवचनालिंगनैः संप्रत्यपूजयत् ३४ यथाप्राणंयाहृत्सं सप्राणेनैववह्नःप्राणतोप्रार्थमितिशेषः ३५ यथाविस्तृत
युद्धी बलंवंनमहासुरं मधुकैभादित्विंपहत्वावीरशोभामजंतथैवेत्यर्थः ३६ रामोदयोष्यपूजयन्नित्यनुकर्षः ३७ भाद्रश्लक्ष्णचतुर्थ्यामकंवनवधाःथ
१५९ 317

दृष्टनसेतंसंक्रुद्धाःप्रेक्षमाणास्तुऽर्मेऽः तेषुलंकांप्रविष्टेषुराक्षसेषुमहाबलाः ३२
समेत्यदरयःसर्वेहनूमंतमतर्जयन् सोपिप्रहृष्टस्तान्सर्वान्हरीन्संप्रत्यपूजयत् ३३ ।
हनूमान्सत्वसंपन्नोयथार्हमनुकूलतः विनेदुस्तेयथाप्राणंहरयोजितकाशिनः ३४
चकर्षुश्चपुनस्तत्रसप्राणेनैवराक्षसान् सवीरशोभामभजन्महाकपिःसमेत्यरक्षांसि
निहत्यमारुतिः महासुरंभीमममित्रनाशनंविसोढ्यैवोरुवलंचमस्मृवे अपूजयन्देव
गणास्तदाकपिस्स्वयंचरामोतिबलश्चलक्ष्मणः तथैव सुग्रीवमुखाःप्लवंगमाविभीष-
णश्चैवमहाबलस्तदा ३० इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेषट्पंचाशःसर्गः ५६ अकंपन-
वधंश्रुत्वाक्रोद्धोवैराक्षसेश्वरः किंचिद्दीनमुखश्चापिसचिवांस्तानुदैक्षत १ ॥

वमानःकतकरीत्यासर्गः ५६ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेषट्पंचाशःसर्गः ५६ अथप्रहस्तनिर्गमः अकंपनवधमिति १ १५५

शर्वोदिवसेशर्वीरूः सवानगुल्मान्सेनान्मूहविशेषान् २ पुरस्योपनिविष्टमग्रतिसमीपनिविष्टशत्रुवलस्यामर्षः अतएवसहसाव

318

मतद्ध्यानुमुहूर्तंतुमंत्रिभिःसंविचार्यच ततस्तुरावणःशर्वदिवसेरात्रसाधिपः २ पुरी
परिपर्यालंकांसवान्गुल्मानवेक्षितम् तारादसग्णैर्शेषांगुल्मैर्सर्वैरभिराहृताम् ३ दृष्ट्वा
रोनगरींहृष्टुारावणोरात्तसेश्वरः ४ उवाचात्महितंकालेमहस्तंयुद्धकोविदम् ४ पुरस्यो
पनिविष्टस्यसहसापीडितस्यमहृ नामयुद्धांमपश्यामिमोक्षंयुद्धविशारदः ५ अहंवाकुंभ
कर्णोवात्वंवासेनापतिर्मम इंद्रजिद्वानिकुंभोवावहेयुर्भारमीदृशम् ६ सत्वंवलमतः
शीघ्रःमादायपरिगृह्यच विजयायाभिनिर्याहियत्रसर्वेवनौकसः ७ निर्याणादेववस्ते
गेणचलितादृविवाहिनी नर्दंतारात्तसेंद्राणांश्रुत्वानादंद्रविष्यति ८ चपलाह्यविनी
ताश्चचलिताश्चलवानराः नसहिष्यंतितेनादंसिंहनादमिवद्विपः ९ ॥

लात्कारेणापीडितस्य अहंयुद्धानअहंकर्तव्यंकपुद्धाद्देतार्मोक्षंनपश्यामि अतः अस्माद्गुल्मात् ७ द्रविष्यतिपलायिष्यति ८ ९

गवा अवष्टः वधं प्रभुत्वं तत्र इच्छितः वधमिच्छा प्रभुत्वयोरिति विश्वः अतएव निरालंबः ॥ ननु युद्धे मज्जीवनेपि संदेहात्कथं निरालंबो वधमेष्यतीत्य
पुरी त्रातेतत्राह आपदिति युद्धेआपत्स्मृतिः संशयिता संदेहविषयाः श्रेयो विजयस्तु वन संशयितो नसंदेहविषयः नावातिचलत्वात् वहुशोर
१९· दृष्टविजयत्वाच्च इंद्रजिवत्तत्वत श्रेयः शामिरेकोवोत्कटकोटिका किंचः श्रेयोनसंदिग्धं युद्धजीवनेमरणेवश्रेयः सत्वात् जीवनेराज्यं स्व
319 तात्रतमालोकाः स्वर्गोवायुद्धेहतिरेवनिः संशयीकृत्वा यत्रायुद्धेभुवोमरणे हृज्जीवितसंशयः तमेवकालं युद्धस्यप्रवदंतिमनीषि ॥

विद्रुते च बले तस्मिन्रामः सौमित्रिणा सहः अवष्टपस्तनिरालंबः प्रहस्तवधमेष्यति ॥
आपत्संशयिता श्रेयो नाद्य निःसंशयीकृता प्रतिलोमानुलोमं वा यन्नो मन्यसे हितं ॥
रावणेनैवमुक्तस्तु प्रहस्तो वाहिनीपति राक्षसेंद्रमवोचेदं सुरेंद्रमिवोशनाः १२
राजन्मंत्रितपूर्वं नः कुशलैः सह मंत्रिभिः विवादस्थापिनो हन्तः सममेवं परस्परम् १२

एवं कुर्यादिपास्त्वादितिभावः समंत्वयायुद्धमेवहितं प्रतिभाति प्रकारांतरमस्तिचेत ब्रूहीत्याह प्र तिलोमेत्यादिना मनोनुकूलं वा भवतु
प्रतिकूलं वा यन्नो हितं मन्यसे तद्वदेतिशेषः ॥ कुशलैर्मंत्रिभिः विभीषणमाल्यवदादिभिः यदामंत्रितं तदानः परस्परमंतसमवे १९·
दाविवादोनैकमत्यवत्तं १२ ॥

सीताप्रदानेनैवश्रेयइतिचनदाव्यवसितंनिश्चितं अप्रदानेचयुद्धंदृष्टंननथैवनइदानींप्रांशा १४ अतःपरंतुपक्ष्याममस्माकंयुद्धनदै
वमयान्वष्टोयमित्याह मोदमिति नवप्रियंनकार्यंकिंअपितुकार्यमेव १५ युधिजीवितंतुरूषंतेहोतुमिच्छेनम् १६ वला

320

प्रदानेनतुसीतायाःश्रेयोव्यवसितंमया. अप्रदानेपुनर्युद्धंदृष्टमेवतथैवचः १४ सो
ऽहंदानेश्चमानेश्चसततंपूजितस्त्वया सांत्वैश्चविविधैःकालेकिंनकुर्यांहितंतव १५ न
हिमेजीवितंरक्ष्यंपुत्रदारधनानिच त्वंपश्यमांजुहूषंतंत्वदर्थेजीवितंयुधि १६ एवमुक्त्वा
तुभर्तारंरावणंवाहिनीपतिः उवाचेदंवलाध्यक्षान्प्रहस्तःपुरतःस्थितान् १७ समानयत
मेशीघ्रंराक्षसानांमहाबलं मद्बाणानांतवेगेनहतानांचरणाजिरे १८ अद्यतृप्यंतु
मांसादाःपक्षिणस्मिन्राक्षसमंदिरे सावभूवमहत्तेनभीमेनानाविधायुधैः २० वलमुद्यो
जयामासरणःकाननौकसः तस्यतद्वचनंश्रुत्वाबलाध्यक्षामहाबलाः १९ लंकाराक्षस
वीरैस्तैर्गजैरिवसमाकुला हुताशनंतर्पयतांब्राह्मणांश्चनमस्यतां २१ आज्यगंधप्रतिवा
हःसुरभिर्मारुत——— स्रजश्चविविधाकारागृह्णत्वभिमंत्रिताः २२

प्रबलान्सैवबलाध्यक्षेणास्वेनवलनियोजनाधिकृतपुरुषामित्यर्थः १७ १८ १९ २० २१ २२ ॥ ॥

रा०वा०
युद्धी
१९१ 321

संग्राममेत्ताः संग्रामाय सन्नद्धाः धारयन्नाधारयन् अभिमन्त्रितस्तनत्रः समत्कर्षः अन्तम वादनानीतिशेषः २३ सन्नः कल्पितेसर्वायुधसमेतन

संग्रामसंनद्धाः संहृष्टाधारयन्राक्षसस्तदा सधनुष्काकवचिनोवेगाउन्नरस राक्षसा २३
रावणंप्रेक्ष्य राजानंप्रहस्तंपर्यवारयन् अथामन्त्र्य तु राजानंभेरीमाहत्य भैरवां २४
आरुरोहरथंयुक्तंप्रहस्तःसज्जकल्पितं हयैर्महाजवैर्युक्तंसम्यक्सूतसुसंयुतम् २५
महाजलदनिर्घोषंसाक्षाच्चन्द्रार्कभास्वरं उरगध्वजदुर्धर्षंसवरूथंस्वपस्करम् २६ स
वर्णजालसंयुक्तंप्रहसन्तमिवश्रिया ततस्तंरथमास्थाय रावणार्पितशासनः २७
लङ्कायानिर्ययौतूर्णंबलेनमहतावृतः ततोदुन्दुभिनिर्घोषःपर्जन्यनिनदोपमः २८
वादित्राणांचनिनदःपूरयन्निवमेदिनीं शुश्रुवेशङ्खशब्दश्चप्रयातेवाहिनीपतौ २९
निनदन्तःस्वरान्घोरान्राक्षसाजग्मुरग्रतः भीमरूपामहाकायाःप्रहस्तस्यपुरःसराः ३०
नरान्तकःकुम्भहनुर्महानादःसमुन्नतः प्रहस्तसचिवायेतेनिर्ययुःपरिवार्यतम् ३१ व्यू
ढेनैवसुघोरेणपूर्वद्वारात्सनिर्ययौ गजयूथनिकाशेनबलेनमहतावृतः ३२

यौ कल्पितेसम्यक्समीचीनःसूतोयस्यतं २५ सवरूथंवरूथोरथगुप्तिः स्ववस्करंशोभनरथाङ्गं २६ दुन्दुभिनिर्घोषःस्यादेः शुश्रुवेश्रुत १९१

तस्य दुर्निमित्तान्याह क्रव्यादा इत्यादि मांसशोणितभोजनाः खगाः अपसव्यानि मंडलानि अपगतामध्यभागे विप्रतिर्यंश्च मंडलेषु भ्रमणे
गुणानामपसव्यानि प्रदक्षिणानि रथादीनां प्रदक्षिणमपि दुर्निमित्तिकनकः ३४ केतुपरिलीनत्वादि शृणो कोग्रथोनदत्तशाङ्कुर्वन्त

322 सागरप्रतिमौघेन वृतस्तेन बलेन सः प्रहस्तो निर्ययौ क्रुद्धः कालान्तकयमोपमः ३२
तस्य निर्याणघोषेण राक्षसानां च नर्दतां लंकायां सर्वभूतानि विनेदुर्विकृतैः स्वरैः ३३ वि
भ्रमाकाशमांसशोणितभोजनाः मंडलान्यपसव्यानि खगाश्चक्रू रथं प्रति वमंति पावकं
ज्वालाः शिवा घोरा ववाशिरे अंतरिक्षात्पपातोल्का वायुश्च परुषं ववौ अन्योन्यमभिसंरब्धा
ग्रहाश्च न चकाशिरे मेघाश्च खरनिर्घोषा रथस्योपरि रक्षसः ३४ ववर्षू रुधिरं चास्य सिषि
चुश्च पुरःसरान् केतुमूर्धनि गृध्रश्च विलीनो दक्षिणामुखः नदन्नुभयतः पार्श्वे समग्रा
श्रियमाहरत् सारथेर्बहुशश्चात्र संग्राममभिवर्तिनः प्रतोदो न्यपतद्धस्तात्सूतस्य हय
सादिनः निर्याणश्रीश्च यास्यासीद्भास्वरा च सुदुर्लभा सा ननाश मुहूर्तेन समे च स्खलिता ह
याः प्रहस्तं तं हि निर्यान्तं प्रख्यातगुणपौरुषं ४०

भयत्रापार्श्वे कंडूयमानः इति शेषः तथाकुर्वन् अस्यास
मग्रां संपूर्णां प्रभां शुक्लां दिग्भ्राजयश्रियं चाहरन् ३० प्रतस्य सनं वशाजनस्य सारथ्यं हयोः सादिनः अश्वशिक्षकस्य प्रतोदः तोत्रं ४०

रा॰वा॰ युद्धे १६१

रक्षोगणवनौकसामिमस्य निनादाः श्रूयत इत्यन्वयेणासंबंधः ५३ भावमानः ५२ इतिरामायणसर्गः ५० ततश्रुति सस्मितं पवंसेनया

युधिनानाप्रहरणाकपिसेनाभ्यवर्तत अथघोषःसतुमहान्लोहरीणांसमजायत ५१
वृक्षाणांभज्यमानानांचैवगुर्वीवेगवतांशिला नदतांराक्षसानांचवानराणांचगर्जतां ५२
उभेप्रमुदितेसैन्येरक्षोगणवनौकसां वेगितानांसमर्थानामन्योन्यवधकांक्षिणां ५३
परस्परंचाह्वयतांनिनादःश्रूयतेमहान् ततःप्रहस्तःकपिराजवाहिनीमभिप्रतस्थेवि
जयायबद्धमतिः विवृद्धवेगश्चविवेशतांचमूंयथामुमूर्षुःशलभोविभावसुं ५४ इत्या
र्षेयुद्धकांडेसर्गः ५० ततःप्रहस्तंनिर्यांतंदृष्ट्वारणकृतोद्यमं उवाचसस्मितंरामोविभी
षणमरिंदमः १ कएषसुमहाकायोबलेनमहतावृतः आगच्छतिमहावेगःकिंरूपबल
पौरुषः २ आचक्ष्वमेमहाबाहोवीर्यवंतंनिशाचरं राघवस्यवचःश्रुत्वाप्रत्युवाचविभीष
णः ३ एषसेनापतिस्तस्यप्रहस्तोनामराक्षसः लंकायांराक्षसेंद्रस्यत्रिभागबलसंवृतः
वीर्यवानस्त्रविच्छूरःसुप्रख्यातपराक्रमः ततःप्रहस्तंनिर्यांतंशूरंभीमपराक्रमं गर्जंतंसुमहाकायंराक्षसैरभिसंवृतं

किलास्मान्भीषयतीतिसस्मितं १ लंकायामित्यादि राक्षसेंद्रस्यसंबंधिलंकास्थबलस्यतृतीयभागेनसंवृतइत्यर्थः २ ३ ४ ५ १६१

प्रहस्तमभिःतदाभिमुखेनगर्जंतोवानराणांमहतीसेनानिर्यांतेप्रहस्तंददर्शेतिसंबंधः ९ गिरींस्तथाजगदरूरिमनुकर्षःगि॰
रिशृंगाणीतियावत् ९ परमायुधैः चक्रैः चक्रंतुपरमायुधमितिकोशः ११ इषूणांसंधानेसम्यग्विसर्जनेतेसादिताः खङ्गै

324 ददर्शमहतीसेनावानराणांबलीयसां अभिसंजातघोषाणांप्रहस्तमभिगर्जतां ९ विहृशाकृष्टि
मूलांश्चबाणानिश्शूलानिच गदाश्चपरिघाःप्रासाविविधाश्चपरश्वधाः २ धनूंषिचविचित्रा
णिराक्षसानांजयैषिणां प्रगृहीतान्यराजंतवानरानभिधावतां ३ जगृहुःपादपांश्चापिपुष्पि
तांस्तगिरींस्तथा शिलाश्चविपुलादीर्घायोद्धुकामाःप्लवंगमाः ४ तेषामन्योन्यमासाद्यसंग्रा।
मःसुमहानभूत् बहूनामश्ममृष्टिंचशरवर्षंचवर्षतां ५ बहवोराक्षसायुद्धेबहून्वानरपुंगवा
न् वानराराक्षसांश्चापिनिर्जघ्नुर्बहवोबहून् ॥ शूलैःप्रमथिताःकेचित्केचित्तुपरमायुधैः परिघै
राहताःकेचित्केचिच्छिन्नाःपरश्वधैः १२ निरुच्छ्वासाःपुनःकेचित्पतिताजगतीतले विभिन्न
हृदयाःकेचिदिषुसंधानसादिताः १३ केचिद्द्विधाकृताःखङ्गैःस्फुरंतःपतिताभुवि वानराराक्ष
सैःशूलैःपार्श्वतश्चविदारिताः १४ वानरैश्चापिसंक्रुद्धैःराक्षसौघाःसमंततः पादपैर्गिरिशृंगैश्चसं

ताःसंधानसंधिनाःइतिपदच्छेदःबराःसंधानानिबंधनरज्जवस्तैः संधिताःसंस्थिताःसमर्थाः १३ ॥पिष्टावसुधातले १५

रा॰वा॰ वमन् अवमन् वेमरितिपाठांतरं १६ १७ वीरमार्गमनुव्रताः वीरमार्गोपसम्मुखबललक्ष्मणस्तमनुव्रताः अनुगताः अभीतवत् अभी-
युद्धी तादृशानि १९ तेषामितिनिर्धारणेषष्ठी २० समुन्नतदाख्य अपोथयत् हतवान् २१ महानादस्य नदाख्यस्य २२ तारेणासाद्य संवध्य
१६३ 325

वज्रस्पर्शतलैर्हस्तैर्मुष्टिभिश्च हता भृशं वमन्शोणितमास्येभ्यो विशीर्णवदनेक्षणाः १६
आर्तस्वनं च स्वनतां सिंहनादं च नर्दतां बभूव तुमुलः शब्दो हरीणां रक्षसामपि १७ वा-
नरा राक्षसाः क्रुद्धा वीरमार्गमनुव्रताः विवृत्तवदनाः क्रूराश्चक्रुः कर्माण्यभीतवत् १८
नरांतकः कुंभहनुर्महानादः समुन्नतः एते प्रहस्तसचिवाः सर्वे जघ्नुर्वनौकसः १९ ते-
षां निपततां शीघ्रं शीघ्रं तांश्चापि वानरान् द्विविदो गिरिशृंगेन जघानैकं नरांतकं २०
दुर्मुखः पुनरुत्थाय कपिः स विपुलद्रुमं राक्षसं क्षिप्रहस्तस्तु समुन्नतमपोथयत् २१ जां-
बवांस्तु सुसंक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं शिलां पातयामास तेजस्वी महानादस्य वक्षसि २२
अथ कुंभहनुस्तत्र तारेणासाद्य वीर्यवान् वृक्षेण महता सद्यः प्राणान्संत्याजयद्रणे २३
अमृष्यमाणस्तत्कर्म प्रहस्तो रथमास्थितः चकार कदनं घोरं धनुष्पाणिर्वनौकसां २४

एषु श्लेषप्रतिरोधः ततः स तारस्तस्य कुंभहनोर्महता वृक्षेण प्राणान् संत्याजयत् २३ तत्कर्म लक्ष्मणादेव सचिववधनष्टाय मारणकर्म २४

उभयोः सेनयोरितिस्तेनोभ्रमेणभ्रमणेनावर्तश्चवसंजज्ञे तद्भिन्नस्यनिस्वनश्चनिस्वनस्संजज्ञे २५ युद्धभूमिंनदीत्वेनवर्णयतिहतेत्यादिभिव
नदं यमएवसागरस्तद्गामिनिति २६ यकृत्प्लीहौहृदयदक्षिणवामभागस्थमांसविशेषौ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२

326

शावर्तश्चसंजज्ञेसेनयोरुभयोस्तदा तद्भिन्नस्याप्रमेयस्यसागरस्येवनिःस्वनः २५ महताद्विशरौघे
णराक्षसोरणदुर्मदः प्रच्छादयामाससंक्रुद्धोवानरान्समराह्वे २६ वाणैराणैश्शरीरैस्तुराक्षसानां
वसुमेदिनी वभूवातिचिताघोरैःपर्वतैरिवसंवृता २७ सामहीरुधिरौघेनप्रच्छन्नासंप्रकाशते सं
छन्नामाधवेमासिपलाशैरिवपुष्पितैः २८ हतवीरौघवप्रांतुभग्नायुधमहाद्रुमां शोणितौघम
हातोयांयमसागरगामिनीं २९ यकृत्प्लीहमहापंकांविनिकीर्णान्त्रशैवलां भिन्नकायशिरो
मीनामंगावयवशाद्वलां ३० गृध्रहंसवराकीर्णांकंकसारससेवितां मेदःफेनसमाकीर्णा
मार्तस्वननिस्वनाम् ३१ तांकापुरुषदुस्तारांयुद्धभूमिमयींनदीं नदीमिवघनापायेहंस
सारससेविताम् ३२ राक्षसाःकपिमुख्याश्चतेरुस्तांदुस्तरांनदीं यथापद्मरजोध्वस्तांन
लिनींगजयूथपाः ३३ ॥

युद्धभूमिमयींनद्रूपांनदींप्रवर्षेघनापायेहंसादिसेवितांनदीमिवांतांतेरुः ३० पद्मरजोध्वस्तांयथागजयूथपास्तद्वदित्यर्थः ३३

रावा ततउह्यमानगुणंप्रहस्तंनीलोददर्श ३४ वाहिनीपति प्रहस्तःस्वेउद्धतोवायुर्महद् अभ्रवल्लीमिवयुद्धेऽभिद्रुतंस्वंयुग्माभिमुखेनागच्छं
युटी तंनीलंसमीक्ष्याततेनीलमेवाभिदुद्रुवे ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० अपारयन् वारयितुंअशक्तःसन् शारदंवर्षंगोवृषस्पशार
१९४ 327 ततःसृजंतेबाणौघान्प्रहस्तंस्यंदनेस्थितं ददर्शांतरसानीलोविधमंतंप्लवंगमान् ३४
उद्धूतइववायुर्विमहदभ्रवलेवलात् समीक्ष्याभिद्रुतंयुद्धे प्रहस्तोवाहिनीपतिः ३५ र
थेनादित्यवर्णेननीलमेवाभिदुद्रुवे सधनुर्धन्विनांश्रेष्ठोविकृष्यपरमाहवे ३६ नी
लायसृजद्बाणान्प्रहस्तोवाहिनीपतिः तेप्राप्यविशिखानीलंविनिर्भिद्यसमाहिता ३७
महींजग्मुर्महावेगारोषिताइवपन्नगाः नीलःशरैरभिहतोनिशितैर्ज्वलनोपमैः ३८ स
तंपरमदुर्धर्षमापतंतंमहाकपिः प्रहस्तंताडयामासवृक्षमुत्पाट्यवीर्यवान् ३९ सते
नाभिहतःक्रुद्धोनदन्राक्षसपुंगवः ववर्षशरवर्षाणिप्लवगानांचमूपतौ ४० तस्यबा
णगणानेवराक्षसस्यदुरात्मनः अपारयन्वारयितुंप्रत्यगृह्णान्निमीलितः यथैवगोवृ
षोवर्षंशारदंशीघ्रमागतं एवमेवप्रहस्तस्यशरवर्षान्दुरासदान् निमीलिताक्षःसहसा
कालेप्राप्तत्वं कालस्वभावात् वर्षस्यत्वमथाः ततएवतेननातिक्लेशाकरत्वस्यशरवर्षंसहितिसूचितं ४१ ४२ नीलःसेहेदुरासदान् ४२ १९४

४३ ४४ ४५ ४८ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिः राक्षसानामप्यस्तिदंष्ट्राप्रावल्यं ४७ विक्रांतविजयौः प्राप्ताः प्राप्यविजयौ ४८

328

रोषितः शरवर्षेण सालेन महता महान् प्रजघान हयान्नीलः प्रहस्तस्य महाबलः ४३ ततो रोषपरी
तात्मा धनुस्तस्य दुरात्मनः बभञ्ज तरसा नीलो ननाद च पुनः पुनः ४४ विधनुः स कृतस्तेन प्रह
स्तो वाहिनीपतिः प्रगृह्य मुशलं घोरं स्यन्दनादवपुप्लुवे ४५ तावुभौ वाहिनीमुख्यौ जातवैरौ तर
स्विनौ स्थितौ क्षतजसिक्ताङ्गौ प्रभिन्नाविव कुञ्जरौ ४६ उल्लिखन्तौ सुतीक्ष्णाभिर्दंष्ट्राभिरितरेतरं
सिंहशार्दूलसदृशौ सिंहशार्दूलचेष्टितौ ४७ विक्रान्तविजयौ वीरौ समरेष्वनिवर्तिनौ काङ्क्षमा
णौ यशः प्राप्तुं वृत्रवासवयोरिव ४८ आजघान तदा नीलं ललाटे मुशलेन सः प्रहस्तः परमायत
स्ततः सुस्राव शोणितं ४९ ततः शोणितदिग्धाङ्गः प्रगृह्य च महातरुं प्रहस्तस्योरसि क्रुद्धो वि
ससर्ज महाकपिः ५० तमचिन्त्य प्रहारं स प्रगृह्य मुशलं महत् अभिदुद्राव बलिनं बलं नीलं प्ल
वंगमम् ५१ ॥

परमायत्तः परमोद्युक्तः ४९ ५० अचिंतयचिंतयित्वा ५१ ॥

त्तर्गतंमुशलप्रहारात्पूर्वमेवेत्यर्थः प्रहस्तस्यशिरोबहुधाविभेद ५३ विभिन्नशिरसःप्रस्रवणोनिकरः ५५ विशीर्णंभग्नंसेतुबंधमित्य

329

तमुग्रवेगंसंरब्धमापतंतंमहाकपिः ततःसंप्रेक्ष्यजग्राहमहावेगोमहाशिलां ५२ अस्य
युधाभिकामस्यमृधेमुशलयोधिनः प्रहस्तस्यशिलांनीलोमूर्ध्नितूर्णमपातयत् ५३ नी
लेनकपिमुख्येनविमुक्तामहतीशिलाः विभेदबहुधाघोराप्रहस्तस्यशिरस्तदा ५४ स
गतासुर्गतश्रीकोगतसत्वोगतेंद्रियः पपातसहसाभूमौछिन्नमूलइवद्रुमः ५५ विभि
न्नशिरसस्तस्यबहुस्रवावशोणितं शरीरादपिसुस्राव गिरेःप्रस्रवणंयथा ५६ हतेप्रह
स्तेनीलेनतदकंप्यमहाबलं रक्षसामप्रहृष्टानांलंकामभिजगामह ५७ नशेकुःसम
वस्थातुंनिहतेवाहिनीपतौ सेतुबंधंसमासाद्यविशीर्णंसलिलंयथा ५८ हतेतस्मिंश्चमू
मुखेरावणस्तेनिरुद्यमा रक्षःपतिगृहंगत्वाध्यानमूकत्वमागता प्राप्ताःशोकार्णवेतीव्रं
निःसंज्ञाइवतेभवन् ५८

त्वयः ५७ ध्यानमूकत्वं ध्यानेनदेवताध्यानेनयेमूकामौनिनस्तेषांभावस्तत्त्वंदुःखमोहैःकिमपिवक्तुंनाशक्नुवन्नित्यर्थः प्राप्ताइति ५८ 

सलक्ष्मणेन रामेण समेत्य प्रशस्यमानो नतु एव प्रहृष्टरूपो ऽतिप्रहृष्टः प्रशंसायां रूपं ५९ तमेव सम्यक् प्रहस्तं वधः धर्ममानः इति श्रीरामाय
यणे युद्धकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ५८ तस्मिन्निति प्रहस्ते ऽस्मद्यः प्लवंगमानामृषभेण नीलेन १ पावकसूनुशस्तं नीलेन हतं २

330

तेन तु नीलो विजयी महाबलः प्रशस्यमानः सुकृतेन कर्मणा समेत्य रामेण सलक्ष्मणेन प्रहृष्टरू
पस्तु बभूव यूथपः ५९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे अष्टपंचाशः सर्गः ५८ तस्मिन् हते राक्षससैन्यपा
ले प्लवंगमानामृषभेण युद्धे भीमायुधं सागरवेगतुल्यं विदुद्रुवे राक्षसराजसैन्यं १ गत्वा तु र
क्षोधिपतेः शशंसुः सेनापतिं पावकसूनुशस्तं तच्चापि तेषां वचनं निशम्य रक्षोधिपः क्रोधवशं ज
गाम २ संख्ये प्रहस्तं निहतं निशम्य क्रोधार्दितः शोकपरीतचेताः उवाच तान् राक्षसयूथमुख्यानि
न्द्रो यथा निर्जरयूथमुख्यान् ३ नावज्ञा रिपवे कार्या यैरिन्द्रबलसादनः सूदितः सैन्यपालो मे सानु
यात्रः सकुंजरः ४ सोऽहं रिपुविनाशाय विजयायाविचारयन् स्वयमेव गमिष्यामि रणशीर्षं तदद्
भुतं ५ ॥

निर्जराः देवाः ३ रिपवे रिपुभ्यः तेषु रिपुषु अवज्ञा एते कपयः किं करिष्यन्तीत्येवंरूपा न कार्या यैरिन्द्रबलसादनो मे सैन्यपालो वान
रैः सूदितः ४ अविचारयन् रिपुबलं रणशीर्षं वक्रणाशीर्षं रणमस्थानं युद्धभूमिमित्यर्थः ५ ॥

रा॰वा॰ तं रथेनामरराजियुक्तं अनेनवदस्य युक्तं त्वरयस्योक्तं वपुषा ज्वलंतं अतपस्वभासा प्रकाशमान १ आस्फोटितानि भुजास्फालनानि क्ष्वे
युटी लितानि स्वशौर्यप्रकाशकशब्दाः आस्फोटितादीनि सैनिकानां २ ९ महार्णवस्य ग्रस्यमहामेघस्येव च स्वनितं यस्य तत् १० से

१९९ 331 अथ तद्वानरानीकं रामं च सहलक्ष्मणं निर्दहिष्यामि बाणौघैर्वनं दीप्तैरिवाग्निभिः ९
सयवमक्षारज्वलनप्रकाशं रथं नरेणामरराजियुक्तं प्रकाशमानं वपुषा ज्वलंतं समारु
रोहामरराजशत्रुः १ सशंखभेरीपणवप्रणादैरास्फोटितक्ष्वेडितसिंहनादैः पुण्यैः स्तवैश्चा
पि स पूज्यमानस्तदा ययौ राक्षसराजमुख्यः ८ सशैलजीमूतनिकाशरूपैर्मांसाशनैः पावक
दीप्तनेत्रैः बभौ वृतो राक्षसराजमुख्यो भूतैर्वृतो रुद्र इवामरेशः ९ ततो नगर्याः सहसा महौ
जा निष्क्रम्य तद्वानरसैन्यमुग्रं महार्णवभ्रस्तनितं ददर्श समुद्यतं पादपशैलहस्तं १० तद्राक्षसानी
कमतिप्रचंडमालोक्य रामो भुजगेंद्रबाहुः विभीषणं शस्त्रभृतां वरिष्ठमुवाच सेनानुगतः पृथु
श्रीः ११ नानापताकाध्वजछत्रजुष्टं प्रासासिशूलायुधशस्त्रजुष्टं कस्येदमक्षोभ्यमभीरुजुष्टं
सैन्यं महेन्द्रोपमनागजुष्टं १२ ततस्तु रामस्य निशम्य वाक्यं विभीषणः शक्रसमानवीर्यः शशं
नाणानुगतः सेनानुगतः ११ ध्वजछत्रेति नगमात्र्यार्थे स रामस्य बलप्रवेकं महात्मनां राक्षसपुंगवानां १३
महेन्द्रोपमनागजुष्टं महेन्द्रपर्वतसदृशगजयुक्तं अभिरुभिः रक्षोभिर्जुष्टं १२ बलप्रवेकं बलश्रेष्ठं १३ १९९

महात्मामहोदरः ग्रथमकंपनाख्यमाह इति योसौ स्वशरीरभारात्स्वारूढनागस्य गजस्य शिरः संकंपयन्नेति १४ उग्राविवृत्तादंष्ट्रायस्यसः
तथावरेणब्रह्मदत्तेनवरेणप्रधानाः राक्षसश्रेष्ठः १५ विंध्याचलास्ताचलमहेंद्रपर्वतकल्पः शरीरेणअतुल्यमानमनुपमप्रमाणं १६

332 योसौगजस्कंधगतोमहात्मानवोदितार्कोपमताम्रवक्त्रः संकंपयन्नागशिरोभ्युपैतिह्य
कंपनंत्वेनमवेहिराजन् १४ योसौरथस्थोमृगराजकेतुर्धुन्वन्धनुःशक्रधनुःप्रकाशम्
करीवभात्युग्रविवृत्तदंष्ट्रः सइंद्रजिन्नामवरप्रधानः १५ यश्चैषविंध्यास्तमहेंद्रकल्पोधन्वी
रथस्थोतिरथोतिवीरः विस्फारयंश्चापमतुल्यमानंनाम्नातिकायोतिविवृद्धकायः १६ यो
सौनवार्कोदितताम्रचक्षुराह्यघंटानिनदप्रणादं गजंखरंगर्जतिवैमहात्मामहोदरोना
मसएषवीरः १७ योसौकांचनचित्रभांडमारुह्यसंध्याभ्रगिरिप्रकाशः प्रासंसमुद्यम्यमरी
चिनद्धंपिशाचएषोशनितुल्यवेगः १८ यश्चैषशूलंनिशितंप्रगृह्यविद्युत्प्रभंकिंकरवज्र
वेगं वृषेंद्रमास्थायशशिप्रकाशमायातियोसौत्रिशिरायशस्वी १९ ॥

घंटानिनदैः प्रणादोयस्यतं खरंक्रूरंगजमारुह्यगर्जति १७ भांडमश्वाभरणं कांचनानिचित्रभांडानियस्यतंसमंपिशाचः
पिशाचनामा १८ किंकरभूतोवज्रवेगोयस्मिन्तम् त्रिशिराअपिकश्चित्त्रिशिराः १९ ॥

रा०वा॰ ॐभःतत्राग्नः १९ जांबूनदेवज्रजुष्टंजांबूनदेनवज्रैर्हीरकादिरत्नैर्युक्तं अग्निपवदीप्तंसधूमं नीलमणिकांतंसधूममिव २१ पावकवत्दीप्तंरूपं
९ध्ये यस्यतं नगशृंगयोधीः पर्वतशृंगभावात्भुजकङ्गनिर्हृतसर्पमितिभावः २१ सौसौकोसौतत्राह यःसुराणामपिदर्पहंताः रावणइतिशेषः भूतैर्वृतः
१९० 333

असौचजीमूतविकाशरूपः कुंभःपृथुश्मश्रुजातवत्साः समाहितःपन्नगराजकेतुर्विस्फारय
न्यातिधनुर्विधुन्वन् १९ यस्चैषजांबूनदवज्रजुष्टदीप्तसधूमपरिवेशमध्य आयातिरक्तोवल
केतुभूतोयोसौनिकुंभोद्भुतवीरकर्मा २१ यश्चैषछायासितशोणजुष्टपताकिनेपावकदीप्तरू
प रथंसमास्थायविभात्युदग्रोनरांतकोसौनगशृंगयोधी २२ यश्चैषनानाविधघोररूपैर्व्याघ्रो
ष्ट्रनागेंद्रमृगास्यवक्त्रैः भूतैर्वृतोभातिविवृत्तनेत्रैर्योसौसुराणामपिदर्पहंता २३ यश्चैतदप्रति
मंविभातिछत्रंसितंसूक्ष्मशलाकमग्र्यं अत्रैवरक्षोधिपतिर्महात्माभूतैर्वृतोरुद्रइवाव
भाति २४ असौकिरीटीचलकुंडलास्योनगेंद्रविंध्योपमभीमकायः महेंद्रवैवस्वतदर्पहं
तारक्षोधिपःसूर्यइवावभाति २५ प्रत्युवाचततोरामोविभीषणमरिंदमः अहोदीप्तमहातेजा
रावणोराक्षसेश्वरः २६ ॥

गणैः २२ कासौतत्राह
न्वाभृतगणैः २३ २४ नगेंद्रोयाविंध्यस्तद्वद्भीमःकायोयस्यसः २५ २६ ॥ ॥
यत्रेति यत्रदेशेश्चंद्रप्रतिम

नव्यक्तं लक्षये ऽस्मद्देहेतः स्तेजः समावृतमिति रूपंस्तद्भावयवसंस्थाना २० देहवद्भिः प्रशान्तदहे १९ ह्योरेभूलंकायाश्चनर्वपिह्योरेभव

334 ग्रादिस्य ऽवुद्धे ह्तो ऽपिमभिर्भातिरावणः नव्यक्तं लक्षयेऽस्य रूपः तेजः समावृतं २७ देवदा
नववीराणां वपुरेवं विधं भवेत् याह शाराक्षसेंद्रस्य वपुरेतद्विराजते २८ सर्वेपर्वतसंकाशा
सर्वेपर्वतयोधिनः सर्वेदीप्तायुधधराः योधास्तस्य महात्मनः २९ विभातिरक्षोराजासौप्र
दीप्तैर्भीमदर्शनैः भूतैः परिवृतैस्तीक्ष्णैर्देहवद्भिरिवांतकः ३० दिष्ट्यायमद्यपापात्मामम
मदृष्टिपथंगतः अद्यक्रोधंविमोक्ष्यामि सीताहरणसंभवं ३१ एवमुक्त्वाततोरामोधनुरादा
यवीर्यवान् लक्ष्मणानुचरस्तस्थौसमुद्धृत्यशरोत्तमं ३२ ततः सरक्षोधिपतिर्महात्मार
क्षांसितान्याहमहाबलानि द्वारेषुचर्यागृहगोपुरेषु सुनिर्वृतास्तिष्ठतनिर्विशंकाः ३३ इहा
गतंमां सहितंभवद्भिर्वनौकसाश्छिद्रमिदंविदित्वा शून्यांपुरीं दुष्प्रसहांप्रमथ्यप्रधर्षयेयुः
सहसासमेताः ३४

रींमहामार्गाः गर्दहमलायतनंनस्यगोपुराणि वहिर्दारप्रासादाः सुनिर्वृताः सुखिनः निर्विशंकानिर्भयाः ३३ उद्देच्छिद्राणामसौ

[illegible]

रावा
युटी

ग्रोंमौवैवंसमहनसमुद्रम् १५ दीमाश्षवस्त्रापस्त्रयस्पतं १९ मृंगेशह्रोर्थद्वादिःप्रस्यापि १० १८ १९ शाक्राशनिसमस्पर्शावज्रह्नी

१९८ 335 विसर्जयित्वासचिवांस्ततस्तानगतेषुरक्तःस्वयथानियोगं व्यदारयद्दानरसाद्वयोगं महाकृ
षःपूर्णमिवार्णवौघं १५ तमापतंतंसहसासमीक्ष्यदीप्तेषुचापग्रथिराक्षसेंद्रः महत्तमस्त्या
यमहीधराग्रंद्रावरत्नोधिपतिर्हरीशः १८ तच्छैलशृंगंबहुचक्रसानुप्रगृह्यविचिक्षेपनिशा
चराय तमापतंतंसहसासमीक्ष्यविच्छेदवाणैस्तपनीयपुंखैः १७ तस्मिन्प्रवृद्धोत्तमसानुवृ
क्षे शृंगेविदीर्णेपतितेपृथिव्यां महाहिकल्पंशरमंतकाभंसमादधेराक्षसलोकनाथः १८
सतंगृहीत्वानिलतुल्यवेगंसविस्फुलिंगज्वलनप्रकाशं बाणंमहेंद्राशनितुल्यवेगंचिक्षे
पसुग्रीववधायरुष्टः १९ ससायकोरावणबाहुमुक्तःशक्राशनिःस्पर्शवपुःप्रकाशं
सुग्रीवमासाद्यविभेदवेगाद्गुहेरिताक्रौंचमिवोग्रशक्तिः ४० ॥

ः सुग्रीवमासाद्यप्राप्यग्रद्येनमेवविभेदगुहेरितोग्रशक्तिःक्रौंचमिव ४० ॥

विपरीतचेताःअचेताइतियावत् ४१ ४२ ४३ भयमेवशरशल्यंतेनविद्धाःशरणंरामेशरणंजग्मुः ४४ धनुष्मानश्च

336 ससायकान्तौविपरीतचेताःकूजन्पृथिव्यांनिपपातवीरः तंवीक्ष्यभग्नोपतितंविसंज्ञंते
दुःप्रहृष्टायुधियातुधानाः ४१ ततोगवोगवयःसुषेणस्त्वथर्षभोज्योतिमुखोनलश्च शै
लान्समुद्यम्यविवृद्धकायाःप्रदुद्रुवुस्तंप्रतिराक्षसेंद्रं ४२ तेषांप्रहारान्सचकारमोघान्रा
क्षोथयोबाणशतैःशिताग्रैः तान्वानरेंद्रानपिबाणजालैर्बिभेदजांबूनदचित्रपुंखैः ४३
तेवानरेंद्रास्त्रिदशारिबाणैर्भिन्नानिपेतुर्भुविभीमकायाः ४३ ततस्तुतद्वानरसैन्यमुग्र
प्रच्छादयामाससबाणजालैः तेवध्यमानाःपतिताश्चवीरानानद्यमानाभयशल्यविद्धाः
शाखामृगारावणसायकार्तान्जग्मुःशरण्यंशरणंस्मरामं ४४ ततोमहात्मासधनुः
धनुष्मानादायरामःसहसाजगाम तंलक्ष्मणःप्रांजलिरभ्युपेत्यउवाचरामंपरमार्थयुक्तं
४५ काममार्यःसुपर्याप्तोवधायास्यदुरात्मनः विधमिष्याम्यहंचैनमनुजानीहिमांवि

स्तथनुक्तःसःधनुरादायेत्यन्वयः ४५ पर्याप्तोहमितिशेषः ४६ ॥ भो ४६

त्रैलोक्येनापि नहन्तिं देवादिसमहैरितर्थः ५८ छिद्राणि प्रहारावसरान् स्वच्छिद्राणि चेतस्य गोपायेति शेषः चक्षुषास्वच्छिद्रं चलक्षयस

तमब्रवीन्महातेजा रामः सत्यपराक्रमः गच्छ यत्नपरश्चापि भव लक्ष्मण संयुगे ५७ त्रै
लोक्येनापि संक्रुद्धो दुष्प्रसह्यो न संशयः रावणो हि महावीर्यो रणेऽद्भुतपराक्रमः ५८ तस्
स्य च्छिद्राणि मार्गस्व स्वच्छिद्राणि च लक्षय चक्षुषा धनुषात्मानं गोपायस्व समाहितः ५९
राघवस्य वचः श्रुत्वा संपरिष्वज्य पूज्य च अभिवाद्य च रामाय ययौ सौमित्रिराहवे ६० स रा
वणं वारणहस्तबाहुं ददर्श भीमोद्यतदीप्तचापं प्रच्छादयन्तं शरवृष्टिजालैस्तान्वानरान्भि
न्नविकीर्णदेहान् ६१ तमालोक्य महातेजा हनूमान्मारुतात्मजः निवार्य शरजालानि विदुद्रा
व स रावणम् ६२ रथं तस्य समासाद्य बाहुमुद्यम्य दक्षिणं त्रासयन्रावणं धीमान्हनूमान्वाक्यम
ब्रवीत् ६३ देवदानवगन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः अवध्यत्वं त्वया प्राप्तं वानरेभ्यस्तु ते भयं ६४
एष मे दक्षिणो बाहुः पञ्चशाखः समुद्यतः विधमिष्यति ते देहे भूतात्मानं चिरोषितम् ६५

स्यग वलोकय ततो धनुषा धनुर्ज्यापारेणात्मानं रक्षेत् ५९ पंचशाखः पंचांगुलियुक्तः तव देहे चिरोषितं भूतात्मानं तव देहाद्वियमिष्यातिघ्नप

५६ कीर्त्तिर्हनूमानपि रावणं प्रहृतवानित्येवंरूपां कीर्त्तिं ज्ञातविक्रांतेज्ञातपराक्रमे ५७ रावणस्य वचः इति ज्ञातविक्रमेन नाशयिष्यामीत्येवंरूपं पूर्वं मया प्रहृतं प्रहरन् आमानं सन्तं स्मर: सम राक्रमं ज्ञानीयेति शेष: पूर्वमेव ज्ञातत्वादिदानीं किमपि महिक्रमवि

338

श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं रावणो भीमविक्रमः संरक्तनयनः क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ५६
दिप्रहर निःशंकं स्थिरां कीर्त्तिमवाप्नुहि ततस्त्वां ज्ञातविक्रांतं नाशयिष्यामि वानर ५७
रावणस्य वचः श्रुत्वा वायुसूनुर्वचोब्रवीत् प्रहृतं हि मया पूर्वमहं तव सुतं स्मर ५८ प
वमुक्तो महातेजा रावणो राक्षसेश्वरः आजघानानिलसुतं तलेनोरसि वीर्यवान् ५९ स
तलाभिहतस्तेन चचाल च मुहुर्मुहुः स्थितो मुहूर्तं तेजस्वी स्थैर्यं कृत्वा महामतिः ६०
आजघान च संक्रुद्धस्तलेनैवामरद्विषं ततः स तेनाभिहतो वानरेण महात्मना ६१
दशग्रीवः समाधूतो यथा भूमिचले चलः संग्रामे तं तथा दृष्ट्वा रावणं तलताडितं ६२
ऋषयो वानराः सिद्धा नेदुर्देवाः सुरासुरैः अथाश्वस्य महातेजा रावणो वाक्यमब्रवीत् ६३
साधु वानर वीरेण श्लाघनीयोसि मे रिपुः ६४ ॥

वधे ज्ञातत्वं नास्तीति भावः ५८ समाहतः कंपितः भूमिचले भूकंपे ६१ तथा ताडितं विसंज्ञातापर्यंतं ततो अनन्तरं वंवने नेदुः संतोष

युधिकां ५२ ५३

वीर्यस्याधिक्ये वीर्यं धिगित्यर्थः यत्त्वं जीवसि मन्नखताडितोपीत्यर्थः ५४ ५५ ५६ व्यूढेति विशालेवक्षसि हतो हनूमान्सचचाल ५७
५८ ५९ रक्षोधिपतये सृजतः तत्प्रहारं दत्तवानित्यर्थः समायेसः खेदितः ७० समाश्वस्तःनीलेनसह युद्धकाले प्राप्तसमाश्वासः ७

रावणेनैवमुक्तस्तु मारुतिर्वाक्यमब्रवीत् धिगस्तु मम वीर्यस्य यत्त्वं जीवसि रावण ५४
सकृत्तु प्रहरेदानीं दुर्बुद्धे किं विकत्थसे ततस्त्वां मामको मुष्टिर्नयिष्यति यमक्षयम् ५५
ततो मारुतिवाक्येन कोपस्तस्य प्रजज्वले संरक्तनयनो यत्नान्मुष्टिमावृत्य दक्षिणम् ५६
पातयामास वेगेन वानरोरसि वीर्यवान् हनूमान्वक्षसि व्यूढे संचचाल पुनः पुनः ५७ वि
ह्वलं तं तदा दृष्ट्वा हनूमन्तं महाबलं रथेनातिरथः शीघ्रं नीलं समभिधावत ५८ प्रतिसम
गतमानामधिपतिर्दशग्रीवः प्रतापवान् पन्नगप्रतिमैर्भीमैः परमर्माभिभेदनैः ५९
शरैरादीपयामास नीलं हरिचमूपतिं स शरौघसमायस्तो नीलो हरिचमूपतिः ७० क
रेणैकेन शैलाग्रं रक्षोधिपतये सृजत् हनूमानपि तेजस्वी समाश्वस्तो महामनाः ७१
विप्रेक्षमाणो युद्धेप्सुः सरोषमिदमब्रवीत् ७२ ॥

नयुद्धे पुनः नीलेन सह युद्धाय संसक्तं रावणं विप्रेक्षमाणः रावणं प्रति अन्येन युध्यमानस्याभिधावनमयुक्तमिती दं वचोब्रवीत् ७२ १७॥

ध्वजाग्रादियुतं दृष्ट्वेति शेषः रावणकिरीटे स्मिन्नेव ग्रहे केनापि उत्कृष्टकल्पात् लक्ष्मणादयस्तयोपि विस्मिताः १९ न केवलं स्वयद

नीलेन सह संयुक्तं रावणं राक्षसेश्वरं अन्येन युध्यमानस्य न युक्तमभिधावनं १२
रावणोथ महातेजास्तं शृंगं सप्तभिः शरैः आजघान सुतीक्ष्णाग्रैः तद्विशीर्णं पपात
ह तद्विशीर्णं गिरेः शृंगं दृष्ट्वा हरिचमूपतिः कालाग्निरिव जज्वाल कोपेन परवीरहा
सोश्वकर्णद्रुमान्सालांश्चूतांश्चापि सुपुष्पितान् अन्यांश्च विविधान्वृक्षान्नीलश्चिक्षेप संयुगे
स तान्वृक्षान्समासाद्य प्रतिचिच्छेद रावणः अभ्यवर्षच्च घोरेण शरवर्षेण पावकिं १६
अभिहृष्टः शरौघेण मेघेनेव महाबलः ह्रस्वं कृत्वा ततो रूपं ध्वजाग्रे निपपात ह ११ पा
वकात्मजमालोक्य ध्वजाग्रे समवस्थितं जज्वाल रावणः क्रोधात्ततो नीलो ननाद च १८
ध्वजाग्रे धनुषश्चाग्रे किरीटाग्रे च तं हरिं लक्ष्मणोथ हनूमांश्च रामश्चापि सुविस्मिताः
रावणोपि महातेजाः कपिलाघवविस्मितः अस्त्रमाहारयामास दीप्तमाग्नेयमद्भुतं ८
ततस्ते चुक्रुशुर्हृष्टा लब्धलक्षाः प्लवंगमाः ९

यप्यवापितया ऊरावणोपीमात् रावणोपीति २० नीललाघवं संभ्रांते रावणं दृष्ट्वा

रावा
युद्धी
१०१ 341

लब्धलक्षाः लब्धहर्षविषयाअतएवहृष्टाःप्लवंगमाःसुक्रुद्धः ८१ संरब्धःक्रुद्धः ८२ ८३ माययावंचनया ८४ आत्मरूपाणिआत्मयोगपार
निस्तपराक्रमान्वितानितानिकर्माणिव्यपसृजामि ८५ तथामयायुक्तोऽस्त्रप्रयोजितोयंसायकस्तेजीविताद्भ्रंशयिष्यति ८८ पित

नीललाघवसंभ्रांतंहृष्टारावणमाहवे ८१ वाणगाणांचनादेनसंरब्धोरावणस्तदा संभ्रमा
विष्टहृदयोनकिंचित्प्रत्यपद्यत ८२ आग्नेयेनाथसंयुक्तंदृष्ट्वारावणस्तदा ध्वजशीर्षस्थि
तंनीलंददृशेतत्रनिशाचरः ८३ ततोऽब्रवीन्महातेजारावणोराक्षसेश्वरः कपेलाघवयुक्तो
सिमाययापरयानया ८४ जीवितंखलुरक्षस्वयदिशक्तोसिवानर तानितान्यात्मरूपाणि
सृजसित्वमनेकशः ८५ तथापित्वांमयायुक्तःसायकोस्त्रप्रयोजितः जीवितंपरिरक्षंतं
जीविताद्भ्रंशयिष्यति ८६ एवमुक्त्वामहाबाहूरावणोराक्षसेश्वरः संधायवाणमस्त्रेण
चमूपतिमताडयत् ८७ सोस्त्रयुक्तेनवाणेननीलोवक्षसिताडितः निर्दह्यमानःसहसास
पपातमहीतले ८८ पितृमाहात्म्यसंयोगादात्मनश्चापितेजसा जानुभ्यामपतद्भूमौनतु
प्राणैर्व्ययुज्यत ८९ विसंज्ञंवानरंदृष्ट्वादशग्रीवोरणोत्सुकः रथेनांबुदनादेनसौमित्रि
मभिदुद्रुवे ९० ॥

रमैमांहात्म्यसंयोगात्तन्महास्त्रस्याभिमंत्रितोवायोरग्निर्दग्धुमर्हतीतिवियुज्यतनव्ययुज्यत ८९ ९० ॥ १०१

नेसौमित्रिं वारयिपि(त्वे)तिसर्वकपिवलमितिशेषः ९१ अवेहिपश्य ९२ अंतगामीअंतेनाशंप्राप्स्यतीमंतगामी भविष्यतिशनिः मयासह
342 युद्धायप्राणनाशार्थमागमनाद्विपरीतबुद्धिःसंमाद्यमानःप्राप्यमाणः ९४ अविस्मयानःनहिक्रमादिदर्शनेपिस्मयरहिता अहंतानुने

आत्माघुराणमथैतद्वारयित्वास्थितोज्वलन् धनुर्विस्फारयामासराल्लसेंद्रःप्रतापवान्
नमारहसौमित्रिरदीनसत्वोविस्फारयंतंधनुरप्रमेयं अवेहितामघनिशाचरेन्द्रवानराल्ल
प्रतिबोद्धुमर्हसि सततस्यवाक्यप्रतिश्रुणोवोषस्याशाह्मुग्रवनिशम्यराजा आसाद्यसौमि
त्रिमुपस्थितंतंरोषान्वितंवाचमुवाचरक्षः ९६ द्विष्टोसिमेराघवदृष्टिमार्गेअमीनगामी
विपरीतबुद्धिः अस्मिन्क्षणेयास्यसिमृत्युलोकंसमाद्यमानोममबाणजालैः नमारसौ
मित्रिरविस्मयानोगर्जन्तुमदृहतशितादंष्ट्र राजन्नगर्जन्तिमहाप्रभावाविकत्थसेपापकृतावि
तिष्ठः ९७ जानामिवीर्यतववराक्षसेंद्रबलंप्रतापंचपराक्रमंच अवस्थितोहंशरचापपाणि
रागच्छकिंमोघविकत्थनेन ९८ ॥

नेदाणादनिस्थौस्यारमत्कटाशितानीनीसारंदष्टायस्य ९५ जानामीति वीर्यसीताहरणेनैवेतिभावः मोघविकत्थनेनव्यर्थात्मश्लाघनेन ९९

रावा
युद्धी
१२२
343

सरामानुजोरावणेणपरिवाणवर्षंववर्षनदीयानशरांमस्तरादिभिश्चिछेद नचुक्षुभेच चात्रसंस्थाननमश्चचाल ९८ ९९ ।। ।। १२१४

सएवमुक्तःकुपितःससर्जरक्षोधिपःसप्तशरान्सुपुंखान् तानलक्ष्मणःकांचनचित्रपुं-
खैश्चिछेदबाणैर्निशिताग्रधारैः ९७ तान्वीक्ष्यमाणःसहसानिकृत्तान्निकृत्तभोगानिवपन्न
गेन्द्रान् लंकेश्वरःक्रोधवशंजगामससर्जचान्यान्निशितान्पृषत्कान् ९८ सबाणवर्षंववर्षती
व्रंरामानुजःकार्मुकसंप्रयुक्तं क्षुरार्धचंद्रोत्तमकर्णिभल्लैःशरांश्चचिच्छेदनचुक्षुभेच ९९
सबाणजालान्यपितानितानिमोघानिपश्यंस्त्रिदशारिराजः विसिस्मियेलक्ष्मणलाघवे
नपुनश्चबाणान्निशितान्मुमोच १०० सलक्ष्मणश्चापिशितान्शिताग्रान्महेन्द्रतुल्याशनिभी
मवेगान् संधायचापेज्वलनप्रकाशान्ससर्जरक्षोधिपतेर्वधाय सतान्प्रचिच्छेदहिराक्ष
सेन्द्रःशितान्शरान्लक्ष्मणमाजघान शरेणकालाग्निसमप्रभेणस्वयंभुदत्तेनललाटदेशे
१०२ सलक्ष्मणोरावणसायकार्तश्चचालचापंशिथिलंप्रगृह्य पुनश्चसंज्ञांप्रतिलभ्यकृ-
च्छ्राच्चिच्छेदचापंत्रिदशेन्द्रशत्रोः निकृत्तचापंत्रिभिराजघानबाणैस्तदादाशरथिःशिता
ग्रैः ससायकार्तोविचचालराजाकृच्छ्राच्चसंज्ञांपुनराससाद १०४ ।।

१२२

मेदार्द्रगात्र इति संधिरार्षः अथ रावणः आंतं तापदंप्राप्तः प्रकारांतरेण जीवननिर्वाहसंभावनासंभवेनासदृशाममोघां शक्तिं जग्राहेत्याह जग्राहेति ५
344 सधूमानलसंनिकाशां सधूमानलसदृशीं राक्षसराष्ट्रनाथो रावणः ९ तथापि सेति अस्त्रैर्बाणैश्च हतापि विद्धस्थः १० शक्तिमानपि महाबलवान्
नपि शक्तिसमाहतः सन् जज्वालपपातेति पाठांतरं विह्वलंतं विकलं भवंतं राजा रावणः तरसा बलेन लक्ष्मणं भुजाभ्यां जग्राह देहे जिहृक्षयोरपि

सकृत्तचापः शरताडितश्च मेदार्द्रगात्रो रुधिरावसक्तः जग्राह शक्तिं स्वयमुग्रशक्तिः स्वयं
भूदत्तां युधि देवशत्रुः ८ स तां सधूमानलसन्निकाशां वित्रासनीं संयति वानराणां चिक्षेप शक्तिं
तरसा ज्वलंतीं सौमित्रये राक्षसराष्ट्रनाथः ९ तामापतंतीं भरतानुजोस्त्रैर्जघान बाणैश्च हुता
ग्निकल्पैः तथापि सा तस्य विवेश शक्तिर्भुजांतरं दाशरथेर्विशाले १० स शक्तिमान् शक्तिसमा
हतः सन् जज्वाल भूमौ स रघुप्रवीरः तं विह्वलंतं सहसाभ्युपेत्य जग्राह राजा तरसा भुजाभ्यां ११
हिमवान्मंदरो मेरुस्त्रैलोक्यं वा सहामरैः शक्यं भुजाभ्यामुद्धर्तुं न शक्यो भरतानुजः १२

नरुस्थानदर्शनादिदानीमपि पुनरुज्जीवनभयेन गृहीत्वा समुद्रे प्रक्षेपणीयं सत्यमगतेरामोः सहायो नैव तेनेदं सापायेन नायमारंभः १२ न चोद्धर्
तुं स शक्तोऽभूदित्याह हिमवानिति येन रावणेन समरामरैः सहितो हिमवदादयोपि भुजाभ्यामुद्धर्तुं शक्या अभवन् तेन भरतानुजः सौमित्रिरुद्धर्तुं न शक्यः

कृतत्वाद शक्नोतीति अमोहयाब्रह्मदत्तयास्तनांतरेआहतःसौमित्रिर्विष्णोरमीमांस्यंनिःसंशयंविष्णुभागत्वंचेतंस्यनयाचिंतयितुमशक्यंवाविष्णो
र्भागंआत्मानंप्रत्यनुस्मरत्अनुस्मरत् नहिस्वयंस्वदिनस्तीमाशयेनब्रह्मशक्तिमलापत्राणायभगवद्रेणीशापवादमस्मीतिध्यातवान् नटवद
ङ्गीकृतमनुष्यत्वयस्येतदेवाहढप्रतीत्यर्थंपरंनसर्वदानयाध्यानं एवंचब्रह्मभावनयालक्ष्मणोनस्वशरीरयत्नमायादितिमित्रकंभवति ॥९

शक्त्याब्राह्म्यातुसौमित्रिस्ताडितोपिस्तनांतरे विष्णोरमीमांस्यभागमात्मानंप्रत्यनुस्मरत्
ततोदानवदर्पघ्नंसौमित्रिंदेवकंटकः तंपीडयित्वाबाहुभ्यांनप्रभुर्लंघनेभवत् ॥११
ततःक्रुद्धोवायुसुतोरावणंसमभिद्रवत् आजघानोरसिक्रुद्धोवज्रकल्पेनमुष्टिना ॥१२
तेनमुष्टिप्रहारेणरावणोराक्षसेश्वरः जानुभ्यामगमद्भूमौचचालचपपातच ॥१३ आ
स्यैश्चनेत्रैःश्रवणैःपपातरुधिरंबहु विघूर्णमानोनिश्चेष्टोरथोपस्थउपाविशत् ॥१४

ततइति तथानुसंधानमहिमतइत्यर्थः अथानंतरमुच्यमानविशेषणमेनंसौमित्रिंबाहुभ्यांपीडयित्वालंघनेचालनेपिनप्रभुरभवत् नसमर्थः
अभवत् किंपुनरुद्धरणेइतिभावः ॥११ नसौमित्रिक्रोशनात् क्रुद्धोवायुसुतइत्यर्थः ॥१२ जानुभ्यामरपष्टष्ट्वपाद्याभ्यांभूमौपपातचचालचचलितंस
तोभवदित्यर्थः ॥१३ आस्यैरिति वहुत्वंदशाननत्वात् आस्येतिशेषःयतोरुधिरंपपाततातोविघूर्णमानइत्यादि ॥१४ ॥ ९२

346

विसंज्ञः गतचेतनः मूर्छितः स्वविषयग्रहाशक्तश्रोत्रादिकरणग्रामः नचस्थानमवस्थितिस्थानं समालभेत ज्ञातवान् ॥११५॥ नेदुः संतोषा
दिति शेषः सासवाः रावणस्य देववत् अमरेष्वपि क्लेशाकरत्वेन तेषामपि वैरित्वात् ॥११६॥ राघवाभ्याशमानयदित्युक्ते कथमेवं स्वग्रहत्व
लक्ष्मणस्येत्यत्राह वायुसूनोरिति सुहृत्त्वेन परमभक्त्या चलक्ष्मणः शत्रूणामप्रकम्प्योपि वायुसूनोर्लघुत्वमगमत शत्रूणामित्यनेन
लक्ष्मणोद्धरणसमये रावणस्यानुचरैः साहाय्यकृतमिति गम्यते इदं च भक्तमात्रस्वग्रहत्वं भगवतो भगवद्द्वेषिणां च स्वभाव

विसंज्ञो मूर्छितश्चासीन्न च स्थानं समालभेत् विसंज्ञं रावणं दृष्ट्वा समरे भीमविक्रमम् ॥११५॥
ऋषयो वानराश्चैव नेदुर्देवाः सवासवाः हनूमानथ तेजस्वी लक्ष्मणं रावणार्दितम् ॥११६॥
आनयद्राघवाभ्याशं बाहुभ्यां परिगृह्य तं वायुसूनोः सुहृत्त्वेन भक्त्या परमया च सः ॥११७॥ श
त्रूणामप्रकम्प्योपि लघुत्वमगमत्कपेः तं समुत्सृज्य सा शक्तिः सौमित्रिं युधि निर्जितं ॥११८॥

सिद्धमेवेति बोध्यं एवं च रामलक्ष्मणयोरज्ञानश्रमत्वतापादयतया भासमानानि वचनानि मानुषवेषनिर्वहणमात्रपराणीति बोध्यं तदुक्तं
भागवते मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणं रक्षोवधायैव न केवलं विभोः कुतोऽन्यथा स्याद्रमतः स्व आत्मनः सीताकृतानि व्यसनानीश्वरस्येति
मर्त्यशिक्षणं न तु लौकिकमित्यर्थः आत्मनि ईश्वरस्येति नेन लाघवगौरवप्राप्त्योरविरोक्तश्रुतः ॥७॥ तं समुत्सृज्य सुहृत्त्वेन तथा नात्मसम

टी०: युद्धकां० ५८

रा॰वा॰
युद्धो
१७४ 347

पुनर्विष्णोर्भागमात्मानंस्मरन् आश्वस्तः आसमासमेंद्रियग्रामः विशल्यःनीरुकत्वंगात्रस्यासीदितिशेषः ११९ १२० समभिद्रवत् शीघ्र

रावणस्यरथेतस्मिन्स्थानेपुनरुपागमत् १९ रावणोपिमहातेजाःप्राप्यसंज्ञांमहाहवे
आददेनिशितान्बाणान्जग्राहचमहद्धनुः आश्वस्तश्चविशल्यश्चलक्ष्मणःशत्रुसूदनः
विष्णोर्भागममीमांस्यमात्मानंप्रत्यनुस्मरन् २० निपातितमहावीरांवानराणांमहाचमूं
राघवस्तुरणेदृष्ट्वारावणंसमभिद्रवत् २१ अथैनमनुसंक्रम्यहनूमान्वाक्यमब्रवीत् मम
पृष्ठंसमारुह्यरक्षसंशास्तुमर्हसि २२ विष्णुर्यथागरुत्मंतमारुह्यामरवैरिणं तच्छ्रुत्वारा
घवोवाक्यंवायुपुत्रेणभाषितं २३ अथारुरोहसहसाहनूमंतंमहाकपिं रथस्थंरावणं
संख्येददर्शमनुजाधिपः २४ तमालोक्यमहातेजाःप्रदुद्रावसरावणं वैरोचनमिवक्रुद्धो
विष्णुरभ्युद्यतायुधः २५ ज्याशब्दमकरोत्तीव्रंवज्रनिष्पेषनिष्ठुरं गिरागंभीरयारामोराक्षसेंद्र
मुवाचह २६ तिष्ठतिष्ठममत्वंहिकृत्वाविप्रियमीदृशं क्वनुराक्षसशार्दूलगतोमोक्ष
मवाप्स्यसि २७

मभ्यद्रवत् २१ २२ २३ २४ प्रदुद्रावशीघ्रमगमत् २५ २६ क्वनुगतःअनियोजना नक्वापीत्यर्थः। १२७

तदेवाह यदीति यद्यपींद्रादीन्प्राप्त्यंगमिष्यसि दशधा दिशो वा तदंतत्वान्वा गमिष्यसि तथा पि तत्र गतोपि मे मत्तो न विमोक्ष्यसे दश॰
348 वा दिशो वा इति पाठे दशापि दिश इत्यर्थः वा शब्दोप्यर्थे २८ एवं परमक्रोधेनेतमाह यश्चेत्वयाद्य हं गच्छन्सौलक्ष्मणस्य शक्त्यानि

यदींद्रवैवस्वतभास्करान्वा स्वयंभुवैश्वानरशंकरान्वा गमिष्यसि त्वं दशधा दिशो वा तथा पि मे नाद्य गतो विमोक्ष्यसे ॥२८ यश्चैव शक्त्यानिहतस्त्वयाद्य गच्छन्विषादं सहसाभ्युपेत्य स रक्षोगणराज मृत्युः सपुत्रपौत्रस्य तवाद्य युद्धे २९ एतेन चाप्यद्भुतदर्शनानि शरैर्जनस्थानकृताल यानि चतुर्दशान्यात्तवरायुधानि रक्षः सहस्राणि निषूदितानि ३० राघवस्य वचः श्रुत्वा राक्षसेंद्रो महाबलः वायुपुत्रं महावेगं वहंतं राघवं रणे ३१ रोषेण महताविष्टः पूर्ववैरमनुस्मरन् आजघान शरैर्दीप्तैः कालानलशिखोपमैः ३२ राक्षसेनाहतेनस्य ताडितस्यापि सायकैः स्व भावतेजोयुक्तस्य भूयस्तेजोभ्यवर्धत ३३ ततो रामो महातेजा रावणेन कृतव्रणं दृष्ट्वा प्लवग शार्दूलं क्रोधस्य वशमेयिवान् ३४ ॥

हतस्ताडितः सन्सहसा विषादं गतोतः प्रभुपेत्य प्रतिज्ञाय स एषोहं तव रक्षोगणेश सपुत्रपौत्रस्य ते संख्ये मृत्युर्भविष्यामीति शेषः २९ एते॰
न मया तावकानि रक्षांसि निषूदितानि ३० ३१ ३२ भूयस्तेजः शौर्यादि विवृद्धमभवत् ३३ ३४ ॥

रावी
युदी 349
१२४

अभिसंक्रम्यसंयुक्तो भूत्वा ३५ मूर्धविषाणं मज्ञातरूपं शंगाग्रे महाभरणं वंदनादिभिः अयात्नाकारं तस्मिन् ।३६ वज्रपातस्याशनिसन्नि।

तस्याभिसंक्रम्य रथं सचक्रं साश्वध्वजच्छत्रमहापताकं ससारथिं साशनिशूलखड्गं रामः
प्रचिच्छेद शितैः शराग्रैः ३५ अथेंद्रशत्रुस्तरसा चचान बाणेन वज्राशनिसन्निभेन भुजांत।
रे व्यूढमज्ञातरूपं वज्रेण मेरुं भगवानिवेंद्रः ।३६ यो वज्रपाताशनिसन्निपातान्न चुक्षुभे ना
पि चचाल राजा सरामबाणाभिहतो भृशार्तश्चचाल चापं च मुमोच वीरः ३७ तं विह्वलंतम
समीक्ष्य रामः समाददे दीप्तमथार्धचंद्रं तेनार्कवर्णं सहसा किरीटं चिच्छेद रक्षोधिपतेर्महा।
त्मा ३८ तं निर्विषाशीविषसन्निकाशं शांतार्चिषं सूर्यमिवाप्रकाशं गतश्रियं कृत्तकिरीट
कूटमुवाच रामो युधि राक्षसेंद्रं ३९ कृतं त्वया कर्म महत्सुभीमं हतप्रवीरश्च कृतस्त्वयाहं
तस्मात्परिश्रांत इति व्यवस्य न त्वां शरैर्मृत्युवशं नयामि ४० प्रयाहि जानामि रणार्दितस्त्वं
प्रविश्य रात्रिंचरराज लंकां आश्वास्य निर्याहि रथी सधन्वी तदा बलं प्रेक्ष्यसि मे रथस्थः
४१

पातश्चेति समाहारैकवत् ३७ किरीटकूटं किरीटसमूहं ३९ हताः प्रवीरा यस्य तथा तस्मात् युद्धश्रमे ज्ञानात् व्यवस्य ज्ञात्वा ४०
श्तोरणान्नयाहीति योजना जानामि प्रेक्षसि प्रेक्षिष्यसे ।४१ ॥

५२ ५३ ५४ अयं रावणपराभवस्तन्मामासीयश्चक्षुषसां सायंकाले भावयमानक ५५ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे एकोनषष्टित
मः सर्गः ५९ सङ्गति १ २ ब्रह्मदंडः युगांतकालसमुत्थितोऽग्निवर्णो धूमकेतुः यद्वा ब्रह्मास्त्रं ब्रह्मोचत्वेन मा… राघवबाणानामि

350

स एवमुक्तो हतदर्पहर्षो निकृत्तचापः स हताश्वसूतः शरार्दितो भग्नमहाकिरीटो विवेश लंकां सह
सा स राजा ५२ तस्मिन्प्रविष्टे रजनीचरेंद्रे महाबले दानवदेवशत्रौ हरीन्विशल्यान्सहलक्ष्मणेन
चकार रामः परमाहवाग्रे ५३ तस्मिन्प्रभग्ने त्रिदशेंद्रशत्रौ सुरासुरा भूतगणा दिशश्च ससागराः सर्ष
महोरगाश्च तथैव भूम्यंबुचराश्च हृष्टाः ५४ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे एकोनषष्टितमः सर्गः ५९
स प्रविश्य पुरीं लंकां रामबाणभयार्दितः भग्नदर्पस्तदा राजा बभूव व्यथितेंद्रियः मातंग इव सिंहेन
गरुडेनेव पन्नगः अभिभूतोऽभवद्राजा राघवेण महात्मना १ ब्रह्मदंडप्रतीकानां विद्युज्ज्वलितवर्च
सां स्मरन्राघवबाणानां विव्यथे राक्षसेश्वरः ३ स कांचनमयं दिव्यमाश्रित्य परमासनं विप्रेक्ष
माणो रक्षांसि रावणो वाक्यमब्रवीत् ४ सर्वं तत्खलु मे मोघं यत्तप्तं परमं तपः यत्समानो महेंद्रे
ण मानुषेणास्मि निर्जितः ५ ॥

तिकर्मणि षष्ठी ४ महेंद्रेण समानः अतिशयत् तदपि मोघं निरर्थकं तत्र हेतुः मानुषेणेति ५ ॥

मानुषेभ्यस्त्वभयमिति यदुक्तं तत्त्वयोरं वाक्यं तद्दर्शयामानुपस्थितं तत्तथा संपन्नमेवेति शेषः ९ ननु भगवता तथाभयोपदेशः कृतः स्तत्रा
ह यस्मान्मनुष्येभ्यो न याचितं तस्मात्तेभ्यो भयं जानीहि इत्युक्तमित्यन्वयः १० यो मानुषो भयहेतुरुक्तस्तमिमं दाशरथ्यात्मजमेवमन्ये
तत्र हेतुपनिषद्यैर्हेतुमाह इक्ष्वाकुकुलेत्यादि ११ कुलाधम स्वकुलाधम राक्षसकुलधर्मेतिपावन इतीति शेषः शप्तोहमित्यभ

इदं तद्ब्रह्मणो घोरं वाक्यं मामभ्युपस्थितं मनुष्येभ्यो विजानीहि भयं त्वमिति तत्तथा ९
देवदानवगंधर्वैराक्षसैस्सपन्नगैः अवध्यत्वं मया प्रोक्तं मानुष्येभ्यो न याचितम् १० ना-
मिमं मानुषं मन्ये रामं दाशरथात्मजं इक्ष्वाकुकुलजातेन अनरण्येन यत्पुरा ११ उत्पत्स्य-
ति हि मद्वंश्यो पुरुषो राक्षसाधम यस्त्वां सपुत्रं सामात्यं सबलं साश्वसारथिं १२ निहनि-
ष्यति संग्रामे त्वां कुलाधम दुर्मते शप्तो वेदवत्या च यथा सा धर्षिता पुरा १३ सेयं सी-
ता महाभागा जाता जनकनंदिनी उमा नंदीश्वरश्चापि रंभा वरुणकन्यका १४ ॥ ॥

यान्वपि वेदवत्याव शप्तोऽसीत्यन्वयः शापहेतुमाह यथा यतः सा धर्षिता १३ सेयं वेदवत्येव जनकनंदिनीत्यर्थः भयकारणं शापां-
तरमाह उमेति १४ आपदामहर्तारं सर्वसंपदां लोकाभिरामं श्रीरामं भूयो भूयो नमाम्यहं ॥

यथोक्तापन्नशापनिमित्तं शापं यथोक्तं वेत्तस्वदत्तमयाशापं यदुक्तं तन्मयेति पाठान्तरं तत्रेमाः शापः कैलासशिखरचालनवेलायां रावणस्य नंदीनिमि
त्तमरणमितेवंरूपमितस्याङ्गः नंदीश्वरशापस्त्व यस्माद्वानरमूर्तिमां दृष्ट्वा राक्षसदुर्मते मौर्ख्यात्मामवजानीषे परिहासं च मुंचसि तस्मान्मद्रूपसंयुक्ता
महावीर्या समतेजसः उपत्स्यन्ति वधार्थं हि कुलस्य तव वानरा इति रंभाशापेन रंभानिमित्तनलकूवरशापश्चायं यदा त्वकामां कामार्तो धर्षयिष्यसि·
योषितं मूर्धा ते सप्तधा तदा शकलीभवितेत्युक्तमिति वरुणकन्यकापुंजिकस्थलानिमित्तब्रह्मशापः स्त्रीधर्षणे मरणरूपः तदुक्तं स्यात्वशापा

यथोक्तस्तन्मया शापो न मिथ्या ऋषिभाषितं पतदेव समागम्य यत्कर्तमिहार्हथ १२ रावणसा·
स्थापितिहत्तवर्याशोगोपुरम्हैमं स चाप्रतिमगांभीर्यो देवदानवदर्पहा १३ ब्रह्मशापाभिभूतस्तु
कुंभकर्णो विबोध्यतां समरे जितमात्मानं प्रहस्तं च निसूदितं १४ ज्ञात्वा रक्षो भीमबलमादिदेश म
हाबलः हारेष्वयत्नः क्रियतां प्राकारश्चाधिरुह्यतां १५ निद्रावशसमाविष्टः कुंभकर्णो विबोध्य
तां सुखं स्वपिति निश्चिन्तः कामोपहतचेतनः १६ ॥

शापोऽरेतन्न मिथ्येति ऋषिपदेन तपोयुक्तः अध्याते पतदेव उक्तं मद्वयनिमित्तं समागम्य ज्ञात्वा यत्नमित्यादि भयस्यानिश्चिततत्त्वान्निद्रूप्यत्वं कुरुते·
त्यर्थः १२ कोऽसौ वक्ता योऽस्माभिः कार्यस्तत्राह १३ स इति चर्यागोपुरे चास्थाने अप्रतिमगांभीर्यः अनुपपत्तिगांभीर्यः १४ कुंभकर्णविबोधनाय प्रा
यकविशारद समरे इति ज्ञात्मानं पराजितं प्रहस्तं च निसूदितं १५ ज्ञात्वा एवं स्वस्य बलनेयमदृष्ट्वा भीमबलः स कुंभकर्णं ज्ञात्वा भीमबलमादिदेश

रा॰वा एतदुक्तं सहिसंख्येइत्येवश्लोकइतिकतकस्वरसः कचित्तुसार्धश्लोकद्वयमधिकंपठ्यते ह्यरेष्वित्यादि नवसप्तदशाष्टौचमासान् स्वपितिरा
युद्ध क्षसइति इदंनिद्रामासनियमपरंवाक्यं शापितायांषण्मासानेकाहंजागरिष्यतिइतितुषण्मासादर्वाक्तुकदापिजागरणं नइत्यस्म
१११ पितदेकाहमेवेतिजागरणावकालनियमपरं नतुशयनेनियमपरं स्वप्नवर्षाण्यनेकानिदेवदेवसमोषितमितितद्वत्पार्धतस्योक्ते
353 वस्यमाणत्वात् नत्वैवरामइतिगम्यवाक्याच्च तत्रनिद्रासमाविष्टःकुंभकर्णोमहाबलः वहून्यब्दसहस्राणिशयानोनचबुध्यतइति केचित्

नवसप्तदशाष्टौचमासान्स्वपितिराक्षसः मंत्रंकृत्वात्प्रबोधयमितस्तुनवमेहनि ८
सहिसंख्येमहाबाहुःककुदंसर्वरक्षसां वानरान्राजपुत्रौचक्षमेवहनिष्यति १८ एषा
केतुःपरंसंख्येभ्रातावैसर्वरक्षसाम् कुंभकर्णःसदाप्रेतेनमह्यांशसाम्याबवेरताः १९

नवसप्तपोडशानन्तरमथ्येदषाणामष्टौमासेः वाक्षिप्तषण्मासान्स्वपितीत्यर्थः इत्याहुः तथापतदुक्तं मंत्रंकृत्वाप्रसमोधयमितस्तुनवमेहनीतिग्रंथेप
ठ्यते तत्स्वह्रुतस्यइतोयुद्धप्रारंभदिनात्प्राक्तनेनवमेहनितिनीतिव्याख्यानंतदसंगतत्वमेव ग्रंथैस्तैस्त महान्कालःशयानस्यमहाबलस्येनेनषण्मासा
दधिककालस्यसांशनिद्रायांप्रतीतिः युद्धःप्राह्णेलक्षणयामासपरोवा एतद्वाग्रेस्फुटीकरिष्यते १७ उक्तमेवाभिप्रायंरावणःप्राह सहीति सर्वरक्ष
साऊकुंदश्रेष्ठ तिमनपुंसककुदमिति तेनसमहाबाहुरित्यनेनसामानाधिकरण्यमविरुद्धं १८ एषकेतुःश्रुतिप्रकाशावीर्यप्रख्यापकः १९ १११

२० ननुतद्रक्षनाशासमर्थस्यापि कथमद्योतनमचिंतं भवेत्तत्राह किंकरिष्यामीति व्यसने दुःखे २१ २२ २३ सर्वतः प्राकस्त्य कट्टिहा
एणंतरशस्त्रं इत्यर्थः कुंभकर्णगृहां पातालवदेवनिर्मितं भूविलमित्यर्थः २४ प्रतिष्ठमानाः परिह्रत्यगच्छंतः २५ रत्नकांचनकुट्टिमां रत्नकांच

354

रामेणाभिनिरस्तस्य संग्रामेस्मिन्सुदारुणे भविष्यति न मे शोकः कुंभकर्णे विबोधिते २०
किंकरिष्याम्यहं तेन शक्रतुल्यबलेन हि ईदृशे व्यसने घोरे यो न साह्याय कल्पते २१ ते तु तद्वच
नं श्रुत्वा राक्षसेंद्रस्य राक्षसाः जग्मुः परमसंभ्रांताः कुंभकर्णनिवेशनं २२ ते रावणसमादि
ष्टा मांसशोणितभोजनाः गंधमाल्यं महद्भक्ष्यमादाय सहसा ययुः २३ तां प्रविश्य महाद्वारां स
र्वतो योजनायतां कुंभकर्णगुहां रम्यां सर्वगंधप्रवाहिनीं २४ कुंभकर्णस्य निश्वासादवधूता
महाबलाः प्रतिष्ठमानाः कृच्छ्रेण यत्नात्प्रविविशुर्गुहां २५ तां प्रविश्य गुहां रम्यां रत्नकांच
नकुट्टिमां ददृशुर्नैर्ऋतव्याघ्राः शयानं भीमविक्रमं २६ ते तु तं विकृतं सुप्तं विकीर्णमिव पर्व
तं कुंभकर्णं महानिद्रं सहिताः प्रत्यबोधयन् २७ ऊर्ध्वलोमांचिततनुं श्वसंतमिव पन्नगं भ्राम

भ्रा

नविवृद्धभूतलकुक्तां २६ ऊर्ध्वलोमांचिततनुं ऊर्ध्वलोमांपुक्तशरीरं भ्रामयंतं परिवर्तयंतं नानानिति शेषः २८

रावा २९ ३० ३१ ३२ ३३ अयथक्रमेणेमंमध्यतीव्रानपायानाह लिलिपुरिति लेपनंचक्रुः आश्वासयामासुः आपयामासु ३४ ३५ ३६

युद्ध

१०८ 355

भीमनासापुटंतंतुपातालविपुलाननं शयनेन्यस्तसर्वांगंमेदोरुधिरगंधिनं २९ कां
चनांगदनद्धांगंकिरीटेनार्कवर्चसा ददृशुर्नैरृतव्याघ्रंकुंभकर्णमरिंदमं ३० ततश्चक्रुः
महात्मानःकुंभकर्णस्यचाग्रतः भूतानांमेरुसंकाशंराशिंपरमतर्पणं ३१ मृगाणां
महिषाणांचवराहाणांचसंचयान् चक्रुर्नैरृतशार्दूलाराशिमन्नस्यचाद्भुतं ततःशोणि
तकुंभांश्चमांसानिविविधानिच पुरस्तात्कुंभकर्णस्यचक्रुस्त्रिदशशत्रवः लिलिपुश्चप
रार्ध्येनचंदनेनपरंतपं दिव्यैराश्वासयामासुर्माल्यैर्गंधैश्चगंधिभिः ३४ धूपंगंधांश्चससृ
जुस्तुष्टुवुश्चपरंतपं जलदाइवचानेदुर्यातुधानास्ततस्ततः ३५ शंखांश्चपूरयामासुःश
शांकसदृशप्रभान् तुमुलंयुगपच्चापिविनेदुश्चाप्यमर्षिताः नेदुरास्फोटयामासुश्चि
क्षिपुस्तेनिशाचराः कुंभकर्णविबोधार्थंचक्रुस्तेविपुलंस्वनं सशंखभेरीपणवप्रणादं
मास्फोटितक्ष्वेलितसिंहनादं दिशोद्रवंतस्त्रिदिवंकिरंतःश्रुत्वाविहंगाःसहसानिपे

नेदुरिति क्ष्वेलितैःसिंहनादैःसच्छरीरस्पंदनंचक्रुः। ३७ त्रिदिवंव्योमकिरंतःव्याप्नुवंतः ३८ ॥ तुः ३८

भुशुंडीःमुद्गरविशेषान् ४९ ५० ५१ गाढंपरिहिताःपरिहितवाससःकुंभकर्णंकुंभकर्णंभवाधानिवादयामासुरितिशेषः ततःप्रभृतिनागाढेरात्रसैः
भीमविक्रमैरितिपाठःपटः तत्रशद्वेतिशेषःअत्रार्थःराक्षसाःस्यादि ५२ दशनागसहस्राणिदशनागसमप्रभाणि ५३ जजृम्भेःतत्रपरिसंचारे

यदाभृशंतेननिनादेनमहात्मानकुंभकर्णोबुबुधेप्रसुप्तः ततोभुशुंडीमुसलानिसर्वेरक्षोगणास्ते
जगृहुर्गदाश्च ४९ तंशैलशृंगैर्मुसलैर्गदाभिर्वक्षःस्थलेमुद्गरमुष्टिभिश्च सुखप्रसुप्तंभु-
विकुंभकर्णंरक्षांस्युदग्राणितदानिजघ्नुः ५० तस्यनिश्वासवातेनकुंभकर्णस्यरक्षसः रा-
क्षसाःकुंभकर्णस्यस्थातुंशेकुर्नचाग्रतः ५१ ततःपरिहितागाढंराक्षसाभीमविक्रमाः मृ-
दंगपणवान्भेरीःशंखकुंभगणांस्तथा ५२ दशनागसहस्रंचयुगपत्पर्यवारयन् नीलांजन-
चयाकारंतेतुतंप्रत्यबोधयन् ५३ अभिघ्नंतोनदंतश्चनचसंबुबुधेतदा यदाचैनंनशेकुस्ते
प्रतिबोधयितुंतदा ५४ ततोगुरुतरंयत्नंदारुणंसमुपाक्रमन् अश्वानुष्ट्रान्खरान्नागान्ज-
घ्नुर्दंडकशांकुशैः ५५ भेरीशंखमृदंगांश्चसर्वप्राणैरवादयन् निजघ्नुश्चास्यगात्राणिम-
हाकाष्ठकटंकरैः ५६ मुद्गरैर्मुसलैश्चापिसर्वप्राणसमुद्यतैः तेननादेनमहतालंकासर्वा

णत्नबोधनार्थमितिशेषः ५५ सर्वप्राणैःसर्वबलेनमहाकाष्ठानांकटंकरैःसमूहैः कटंकटैरितिपाठःकटंकटस्तंभभेदइतितीर्थः ५६

५७ स्पष्टकांचनकोणानां स्पष्टकांचननिर्मिताः कोणा वादनदंडा येषां तादृशीनां भेरीणां सहस्रमित्यर्थः आघः समाप्तः ५८ शापस्य व

सर्वे वनवनाः सर्वास्सोपि नैव प्रबुध्यते ततो भेरीसहस्रं तद्युगपत्समहन्यत स्पष्टकांचन
कोणानामसक्तानां समंततः ५८ स एवमप्यतिनिद्रस्तु यदा नैव प्रबुध्यते शापस्य वश
मापन्नस्ततः क्रुद्धा निशाचराः ५९ ततः कोपसमाविष्टाः सर्वे भीमपराक्रमाः तद्रक्षो बो
धयिष्यंतश्चक्रुरन्ये पराक्रमम् ५० अन्ये भेरीः समाजघ्नुरन्ये चक्रुर्महास्वनं केशानन्ये प्रलुलुपुः
कर्णानन्ये दशंति च ५१ उदकुंभशतान्यन्ये समासिंचंत कर्णयोः न कुंभकर्णः पस्पंदे महा
निद्रावशंगतः ५२ अन्ये च बलिनस्तस्य कूटमुद्गरपाणयः मूर्ध्नि वक्षसि गात्रेषु पातयन्कूट
मुद्गरान् ५३ रज्जुबंधनबद्धाभिः शतघ्नीभिश्च सर्वशः वध्यमानो महाकायो न प्राबुध्यत
राक्षसः ५४ वारणानां सहस्रं च शरीरेभ्यधावित कुंभकर्णस्तदा बुद्धस्स्पर्शं परमबुध्य
तः ५५ स पात्यमानैर्गिरिशृंगवृक्षैरचिंतयंस्तान्विपुलान्प्रहारान् निद्राक्षयात्क्षुद्भय

स्तु शापस्य ५९ ५२ पातयन्नग्रपातयन् ५३ ५४ परमस्पर्शीस्पर्शेनेत्याप्य प्रबुध्यत ५५ रक्षार्थीनवादः स यास समानैरिति ५६ १०९

५७ जातं जृंभमाणस्य पुनः पुनः जृंभां कुर्वतः वक्त्रमंतं पातालसन्निभं ददृशे उपरि तं मेरुशृंगाग्रे उदितो दिवाकर इव ददृशे महाशरीरस्थत्वात् मु

358

सनागभोगाचलशृंगकल्पौ विक्षिप्य वाहू तिनवज्रसारौ विवृत्य वक्त्रं वडवामुखाभं निशाचरो
सौ विकृतं जजृंभे ५७ तस्यातिजृंभमाणस्य वक्त्रं पातालसन्निभ ददृशे मेरुशृंगाग्रे दिवाकर इ
वोदितः ५८ स जृंभमाणोतिवलः प्रवुद्धस्तु निशाचरः निश्वासश्चास्य संजज्ञे पर्वतादिव मारु
तः ५९ रूपमुत्तिष्ठतस्तस्य कुंभकर्णस्य तद्बभौ युगान्ते सर्वभूतानि कालस्येव दिधक्षतः ६०
तस्याग्निदीप्तसदृशौ विद्युत्सदृशवर्चसौ ददृशाते महानेत्रे दीप्ताविव महाग्रहौ ६१ ततस्त्वद
र्शयन्सर्वान्भक्षांश्च विविधान्बहून् वराहान्महिषांश्चैव वभक्ष स महावलः ६२ आदद्बुभुक्षि
तो मांसं शोणितं तृषितोपिवत् मेदःकुंभांश्च मद्यांश्च पपौ शक्ररिपुस्तदा ६३ ततस्तृप्त इ
ति ज्ञात्वा समुत्पेतुर्निशाचराः शिरोभिश्च प्रणम्यैनं सर्वतः पर्यवारयन् ६४ ॥

ग्निदीप्तसदृशौ दीप्ताग्निसदृशौ ६१ अथ यदर्शयन् राक्षसाः निशेषः दर्शिताश्च तान्सर्वभक्षान् ६२ आदत् अदेर्लङः समुत्पेतुः संभुत्वमानसः ६४

रावा
युद्धे
१८ 359

निद्रयाविषदे अर्धउन्मीलिते नेत्रे यस्य सः ८५ विस्मितश्चेति स्वभावतो निद्रापगमाभावेन अकालबोधनादिति भावः ८६ आदृत्य आदरपूर्वं यत्नपूर्वं

निद्राविशदनेत्रस्तु कलुषीकृतलोचनः चारयन्सर्वतो दृष्टिं तानुवाच निशाचरान् ८५
ससर्वान्सान्त्वयामास नैरृतान्नैरृतर्षभः बोधनाद्विस्मितश्चापि राक्षसानिदमब्रवीत् ८६
किमर्थमहमादृत्य भवद्भिः प्रतिबोधितः कच्चित्सुकुशलं राज्ञो भयं वा नेह किंचन ८७
अथवा ध्रुवमन्येभ्यो भयं परमुपस्थितं यदर्थमेव त्वरितैर्भवद्भिः प्रतिबोधितः ८८
अद्य राक्षसराजस्य भयमुत्पाटयाम्यहं दारयिष्ये महेन्द्रं वा शातयिष्ये तथानलं ८९ न
ह्यल्पकारणे सुप्तं बोधयिष्यति मादृशं तदाख्यातार्थतत्त्वेन मत्प्रबोधनकारणं ९० ए
वं ब्रुवाणं संरब्धं कुंभकर्णमरिंदम यूपाक्षः सचिवो राज्ञः कृतांजलिरभाषत ९१ न नो दे
वकृतं किंचिद्भयमस्ति कदाचन मानुषान्नो भयं राजन्न तुमुलं संप्रबाधते ९२ न दैत्य
दानवेभ्यो वा भयमस्तीदृशं क्वचित् यादृशं मानुषं राजन्भयमस्मानुपस्थितं ९३ वा
नरैः पर्वताकारैर्लंकेयं परिवारिता सीताहरणसंतप्ताद्रामात्तस्मान्महद्भयम् ९४ ॥

मित्यावत् अन्येभ्यः शत्रुभ्यः यदर्थं यद्भयनिवृत्त्यर्थं ८७ ८८ ८९ अथ तत्त्वेन याथार्थ्येन ९० ९१ ९२ ९३ ॥ १८

360

नविंद्याद्भिरपि कुरूपीडनमसमर्थं कुंभकर्णं वानरैः पीडितं तत्राह एकेनेति ७९ संयुगे भक्षः जीवन्नतः शक्तेति शेषः ७७ यन्न कृतः पामवस्
थ्यानमापितः सरामेणकृतस्तामवस्थां प्रापितः प्राणसंशयात्तयावस्थयामामोविमुक्तश्च ७८ ७९ ८० ८१ सगर्वितम

एकेन वाममेणायं च पूर्वं दृश्यामहापुरी कुमारोनिहतस्माद्भिः सानुयात्रः सकुंजरः ७५ स्वयं रा
क्षोधिपश्चापि पौलस्त्यो देवकंटकः वज्रेति संयुगे भक्षो रामेणादित्यवर्चसा ७७ यन्न देवैः कृ
तो राजन्नापि दैत्यैर्नदानवैः कृतः सइह रामेणा विमुक्तः प्राणसंशयात् ७८ स यूपाक्षवचः श्रु
त्वा भ्रातरं पि पराभव कुंभकर्णो विनृद्धात्मो यूपाक्षमिदमब्रवीत् ७९ सर्वमद्यैव यूपाक्ष हरिसै
न्यं सलक्ष्मणं राघवं च रणे जित्वा ततो द्रक्ष्यामि रावणं ८० राक्षसांस्तर्पयिष्यामि हरीणां मां
स शोणितैः रामलक्ष्मणयोश्चापि स्वयं पास्यामि शोणितं ८१ तत्तस्य वाक्यं ब्रुवतो निशम्य स
गर्वितं रोषविवृद्धदोषं महोदरो नैर्ऋतयोधमुख्यः कृतांजलिर्वाक्यमिदं बभाषे ८२ रावणस्य व
चः श्रुत्वा गुणदोषौ विमृश्य च पश्चादपि महाबाहो शत्रून्युधि विजेष्यसि ८३ महोदरवचः
श्रुत्वा राक्षसैः परिवारितः कुंभकर्णो महातेजाः संप्रतस्थे महाबलः ८४

गर्वं रोषेणाविष्टमहोदरो दोषान्नतु नेयन्नूपोयस्पंत ८२ ८३ संप्रतस्थे प्रस्थातुमुपचक्रमे ८४ ॥

रावा ८५ ८६ तत्रैवस्थितोयुद्धायनिर्यातग्रहोसिदिष्ट्यागतंद्रष्टुमे ८७ प्रमत्तोमत्तइतिघोषः ८८ ८९ ९० ९१ बलसमीरणंबलवृद्धिकरं ९२

१८१ 361 समभ्युत्थाप्यभीमाक्षंभीमरूपपराक्रमं राक्षसास्त्वरिताजग्मुर्दशग्रीवनिवेशनं ८५ ते॰
भिगम्यदशग्रीवमासीनंपरमासने ऊचुर्बद्धाञ्जलिपुटाःसर्वएवनिशाचराः ८६ कुंभक॰
र्णःप्रबुद्धोसौभ्राताते राक्षसेश्वरः कथंतत्रैवनिर्यातुद्रक्ष्यसेतमिहागतं ८७ रावण॰
स्त्वब्रवीद्धृष्टोराक्षसांस्तानुपस्थितान् द्रष्टुमेनमिच्छामियथान्यायंचपूजितं ८८ त॰
थेत्युक्त्वाततःसर्वेपुनरागम्यराक्षसाः कुंभकर्णमिदंवाक्यमूचूरावणचोदिताः ८९
द्रष्टुंत्वकांक्षतेराजासर्वराक्षसपुंगवः गमनेक्रियतांबुद्धिर्भ्रातरंसंप्रहर्षय ९० कुंभक
र्णस्तुभ्रातुरादेशंशासनं नैघमन्कामहावीर्यःशयनादुत्पपातह ९१ प्रक्षाल्यवदनंहृष्ट
स्नातःपरमहर्षितः पिपासुस्त्वरयामासपानंबलसमीरणं ९२ ततस्तेत्वरितास्तत्रराक्षसा
रावणशासनात् मद्यंभक्ष्यांश्चविविधान्क्षिप्रमेवोपहारयन् ९३ पीत्वाघटसहस्रंसहृष्टःगमना
योपचक्रमे ईषत्समुत्कटोमत्तस्तेजोबलसमन्वितः कुंभकर्णोबभौहृष्टःकालान्तक

उपहारयन्नुपहारयन् ९३ ईषत्समुत्कटोमत्तःतावन्मधुपानेनापीषदेवसमुत्कटोमत्तस्तेजस्वी ९४ ॥ यमोयमः ९४ १८१

९५ वपुषादेहकांत्या ९६ अप्रमेयत्वे हेतुः गिरिशृंगकल्पत्वं ९७ आत्मतेजसा आदित्यं स्पृशंतमिव तत्सदृशमिति यावत् आयोदिनद्वयेनास्पृशागरः ९८

362

आत्तसंभवनंवस्फुरत्तेजोबलसमन्वितः कुंभकर्णः पद्भ्यां सेरकंपयन्मेदिनीं ९५ सराज
मार्गं वपुषा प्रकाशयन् सहस्ररश्मिर्धरणीमिवांशुभिः जगाम तत्रांजलिमालया वृतः शत
क्रतुर्वेदमिव स्वयंभुवः ९६ तं राजमार्गस्थममित्रघातिनं वनौकसस्तं सहसा विहिस्थि
ताः दृष्ट्वाप्रमेयं गिरिशृंगकल्पं वितत्रसुस्ते सह यूथपालैः ९७ केचिच्छरण्यं शरणं स्म रामं
व्रजंति केचित् व्यथिताः पतंति केचिद्दिशः स्वव्यथिताः पतंति केचिद्भयार्ता भुवि शेरते स्म ९८
तमद्रिशृंगप्रतिमं किरीटिनं स्पृशंतमादित्यमिवात्मतेजसा वनौकसः प्रेक्ष्य विवृद्धमद्भु
तं भयार्दिता दुद्रुविरे यतस्ततः ९९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे षष्टितमः सर्गः ६० ततो रा
मो महातेजा धनुरादाय वीर्यवान् किरीटिनं महाकायं कुंभकर्णं ददर्श ह १ तं दृष्ट्वा
राक्षसश्रेष्ठं पर्वताकारदर्शनं क्रममाणमिवाकाशं पुरा नारायणं यथा २ ॥

रू० ५५ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे षष्टितमः सर्गः ६० ततो राम इति १ पर्वताकारं दर्शनं यस्य तं दृष्ट्वाय त्रावभूवेति शेषः २ ॥

रावा
युद्ध
१८२ 363

सतोयेति सतोयमेघसंकाशविग्रहः ३ ४ हरिलोचनः कपिलनेत्रः प्रकृत्येति स्वभावतः पराभिभवसामर्थ्यवान् ५८ ५० ५८ ५९ ११

सतोयांबुदसंकाशं कांचनांगदभूषणं दृष्ट्वा पुनः प्रदुद्राव वानराणां महाचमूः ३ विद्रुतां
वाहिनीं दृष्ट्वा वर्धमानं च राक्षसं सविस्मितमिदं रामो विभीषणमुवाच ह ४ कोसौ पर्व
तसंकाशः किरीटी हरिलोचनः लंकायां दृश्यते वीरः सविद्युदिव तोयदः ५ पृथिव्यां के
तुभूतोसौ महानेकोत्र दृश्यते यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे विद्रवंति ततस्ततः ६ आचक्ष्व सुमहा
न्कोसौ रक्षो वा यदि वासुरः न मयैवंविधं भूतं दृष्टपूर्वं कदाचन ७ स पृष्टो राजपुत्रेण रा
मेणाक्लिष्टकर्मणा विभीषणो महाप्राज्ञः काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ८ येन वैवस्वतो युद्धे
वासवश्च पराजितः सैष विश्रवसः पुत्रः कुंभकर्णः प्रतापवान् अस्य प्रमाणात्सदृशो राक्ष
सोन्यो न विद्यते ९ एतेन देवा युधि दानवाश्च यक्षा भुजंगाः पिशिताशनाश्च गंधर्वविद्या
धरपन्नगाश्च सहस्रशो राघव संप्रभग्नाः १० शूलपाणिं विरूपाक्षं कुंभकर्णं महाबलं हं
तुं न शेकुस्त्रिदशाः कालोयमिति मोहिताः ११ प्रकृत्या ह्येष तेजस्वी कुंभकर्णो महाबलः अ
न्येषां राक्षसेंद्राणां वरदानकृतं बलं १२ बालेन जातमात्रेण क्षुधार्तेन महात्मना भक्षितानि

१८२

१४ १५ १६ १७ विजज्वालरुधिरप्रवाहैर्ज्वालाढ्यामस्वदबभूव १८ १९ निष्प्रभाःप्रतिदिनं २० रक्षांस्यावादयामास गायत्री

तेषुमेषमहत्सुमार्गेषुप्रजाभयनिपीडिताः यातिस्मशरणंशक्रंनमस्यार्थेन्यवेदयन् १४
सकुंभकर्णांत्तपितामहेंद्रोजघानवज्रेणशितेनवज्री सशक्रवज्राभिहतोमहात्माचचाल
कोपाद्भृशंननाद १५ तस्यनानद्यमानस्यकुंभकर्णस्यरक्षसः श्रुत्वानिनादंवित्रस्ताः
प्रजास्सर्वोवितत्रसुः १६ ततःक्रुद्धोमहेंद्रस्यकुंभकर्णोमहाबलः निष्कृष्यैरावतादंतंज
घानोरसिवासवं १७ कुंभकर्णप्रहारार्तोविजज्वालसवासवः ततोविषेदुःसहसादेवाब्र
ह्मर्षिदानवाः प्रजाभिःसहशक्रस्ययुयुस्थानंस्वयंभुवः १८ कुंभकर्णस्यदौरात्म्यंशशं
सुस्तेप्रजापतेः प्रजानांभक्षणंचापिधर्षणंचदिवौकसां आश्रमध्वंसनंचापिपरस्त्रीहरणं
तथा १९ एवंप्रजायदित्वेषभक्षयिष्यतिनित्यशः अचिरेणैवकालेनशून्योलोकोभवि
ष्यति २० वासवस्यवचःश्रुत्वासर्वलोकपितामहः रक्षांस्यावादयामासकुंभकर्णंदद
र्शह २१ कुंभकर्णंसमीक्ष्यैवावितत्रासप्रजापतिः कुंभकर्णमथाश्वस्तःस्वयंभूरिदम

तदृष्ट्वेनमंशेनारब्दावेतमर्थः २२ अश्वस्तो ब्रवीत् २२ ॥ जातविंसथःपरमसंभ्रातइतियावत् २०

रावा पौलस्त्येन विश्रवसा मृतकल्पः शयिष्यसे इति अयं शापः स्वप्ने वर्षाण्येतेकानि देवदेव समेष्यति एवमस्तीति तं बोध्य स्वयं ह्यस्ते दिवौकस इति
युद्धी तपश्चर्यानन्तरं प्रार्थनालब्धषड्वार्षिकनिद्रासमनन्तरकाल इति बोध्यं मृतकल्पः शयिष्यस इति शापस्य तपश्चर्यानन्तरं असंभावात् पूर्वं
१८३ जातमात्रेणास्य क्रियस्ततपोविशिष्टतया जातमात्रेणास्य पीडिका २२ प्रवृद्धः प्रवर्धितः स्वयं काञ्चनः काञ्चनफलकः फलकाले काञ्चनरू
पफलप्राप्तिकाले निकृत्यते छिद्यते सा त्वा नप्तारं स्वकं नप्तारमेव शप्तुं न न्याय्या २४ पुनरपि रावण आह न मिथ्येति अन्तो यस्त्वस्यमेव न संश

365

ध्रुवं लोकविनाशाय पौलस्त्येनाभिनिर्मितः तस्मात्त्वमद्यप्रभृति मृतकल्पः शयिष्यसे
ब्रह्मशापाभिभूतोऽथ निपपाताग्रतः प्रभोः ततः परमसंभ्रान्तो रावणो वाक्यमब्रवीत् २३
प्रवृद्धः काञ्चनो वृक्षः फलकाले निकृत्यते न नप्तारं स्वकं न्याय्यं शप्तुमेवं प्रजापते २४ न मि
थ्यावचनश्च त्वं स्वप्स्यत्येष न संशयः कालस्तु क्रियतामस्य शयने जागरणे तथा २५ राव
णस्य वचः श्रुत्वा स्वयंभूरिदमब्रवीत् शयिता ह्येष षण्मासानेकाहं जागरिष्यति २६

यः जागरणे जागरणे शयनाभावश्चार्थः कालः कालनियमः २५ षण्मासं नव वर्षं शयिता न तत तोऽन्तरम् अधिकं तन निवार्यते तद्धीनस्र
कं जागरं त्वेकाहमेवास्त्वं सम्पादितेकार्ये इति शेषः अत एवेन्द्रलोकजयाय रावणस्य कुम्भकर्णेन सह गमने प्रथमदिने मधुपुरे वासः अक्षोहि
नीय दिवसे कैलासे युद्धं रम्भायाचनात् रावणस्य प्रतिषन्नदनन्तरं कुम्भकर्णस्तत्र इष्टात्मा नानाप्रहरणोद्यत इत्यादिनाऽत्नीयदिवसादि
युद्धप्रसङ्ग तेन युद्धप्रसङ्गेनैकदिनकपि जागरणं प्रतीयते २६ ॥ १८३

२७ इदानींतस्याःकालेबोधनमित्याह सोसाविति २८ शिविरात्स्वगृहात् भक्षयन्हेतौशतृ भक्षणार्थमित्यर्थः २९ पुनरामःपृ
च्छति कथमेनमिति ३० विभीषणउत्तरमाहउच्यतामिति समुच्छ्रितं रावणेनमाययाविभीषिकार्थंनिर्मितंकिंचिद्यंत्रमात्रं प्रतीतोनकिं
चिदत्रादिमेववानराउच्यंतांमयास्वमिमित्थनंतरावणानुजत्वादिकमित्यर्थः एवंचकार्यसिद्धिरित्याह इतीति इहहैतस्मिन्विषये ३१ हे

एकेनाह्नात्वसौवीरश्चरन्भ्रमितिबुभु—दितः खन्नासौभक्षयेल्लोकान्संक्रुद्धइवपावकः २७
सोसौव्यसनमापन्नःकुंभकर्णमबोधयत् त्वत्पराक्रमभीतश्चराजासंप्रतिरावणः २८
सएषनिर्गतोवीरःशिबिराद्भीमविक्रमः वानरान्भृशसंक्रुद्धोभक्षयन्परिधावति २९
कुंभकर्णंप्रतीक्षैवहरयोयप्रदुद्रुवुः कथमेनंरणेक्रुद्धंवारयिष्यंतिवानराः ३० उच्यंतां
वानराःसर्वेयंत्रमेतत्समुच्छ्रितं इतिविज्ञायहरयोभविष्यंतीहनिर्भयाः ३१ विभीषण
वचःश्रुत्वाहेतुमत्सुमुखोद्गतं उवाचराघवोवाक्यंनीलंसेनापतिंतदा ३२ गच्छसैन्या
निसर्वाणिव्यूह्यतिष्ठस्वपावके द्वाराण्यादायलंकायाश्चर्याश्चाप्यथसंक्रमान् ३३ ॥

तमसमुक्तिसत्वमुखोद्गतंवानरलोकसौख्यसंपादनायोद्गतमुपदिश्यवचःश्रुत्वानालंप्रतिवाक्यमुवाच ३२ यथाशूर्वेद्वारनिरोधेनि
युक्तेगच्छति अनेनरावणपलायनोत्तरंमध्येऽव्यवहारःसूचितः ३३ ॥

रावा
युद्धी
१२४ 367

शैलशृंगाणीत्युपसंहरन्नुपसंहरंतः सवित्यंतोभवंतस्तिष्ठंत्विति १४ रामवाक्यं यच्छमाश्रमिदमित्येवंरूपं जितकाशिनोजितभयाः पुरवा
हिनीपुराहरिः पुरीपरिसरस्थताराक्षससेनाभिमुखः १५ शैलोद्यतेति उद्यतशैलवृक्षहस्तैश्चगिरेः समीपानुगतेन पर्वताग्रवर्तिलंका

शैलशृंगाणि वृक्षांश्च शिलाश्चाप्युपसंहरन् भवंतः सायुधाः सर्वे वानराः शैलपाणयः
राघवेणैवमादिष्टो नीलो हरिचमूपतिः शाखा स वानरानीकं यथावत्कपिकुंजरः १५
ततो गवाक्षः शरभो हनूमानंगदस्तथा शैलशृंगाणि शैलाभान्गृहीत्वा द्वारमभ्ययुः
रामवाक्यमुपश्रुत्य हर्षयो जितकाशिनः पादपैरर्दयन्वीरा वानराः परवाहिनी १७ ततो
हरीणां तदनीकमुग्ररावं शैलोद्यतवृक्षहस्तं गिरेः समीपानुगतं यथैव महन्महांभोधर
जालमुग्रं १८ इत्यार्षे श्रीरामायणे युद्धकांडे षष्टितमः सर्गः ६१ स तु राक्षसशार्दूलो
निद्रामदसमाकुलः राजमार्गं श्रिया जुष्टं ययौ विपुलविक्रमः १ राक्षसानां सहस्रैश्च वृ
तः परमदुर्जयः गृहेभ्यः पुष्पवर्षेण कीर्यमाणस्तदा ययौ २ ॥

याः परितोवर्तमानत्वात्तत्वंमहत्तमहांदेशव्यापिसंस्थानवत् १८ क० ५१ इत्यार्षे रामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके युद्धकांडे
एकषष्टितमः सर्गः ६१ अथरावणेनकुंभकर्णनियोजनं सत्विति गृहेभ्यःतत्तद्गृहवर्तिस्त्रीदेहेभ्यः निर्गतेनेतिशेषः २ ॥ १२४

368 भानुवत्भास्वरंदर्शनंयस्यतत्भानुभिःसूर्यकिरणैर्भास्वरंदर्शनंयस्येतिच रत्नेषुसूर्यकिरणसंबंधादधिकतेजस्त्वंसंदृश्येतिभावः इदमेव
युक्तं ४ ५ कक्षामभिविगाह्य द्वाराणितीर्त्वा ६ उपस्थितंप्राप्तं ७ ८ समुदितोमत्तस्तरावणः मुदितःसमुत्तस्तासनादुत्थायेत्यर्थःसेपि

सहेमजालविततंभानुभास्वरदर्शनं ददर्शविपुलरम्यंराक्षसेंद्रनिवेशनं ३ सतेनतदासूर्य
इवाभ्रजालंप्रविश्यरक्षोधिपतेर्निवेशं ददर्शदूरेग्रजमासनस्थंस्वयंभुवंशक्रइवासनस्थं ४
भ्रातुःसभवनंगत्वारक्षोगणसमन्वितः कुंभकर्णःपदन्यासैरकंपयतमेदिनीं ५ सोभि
गम्यगृहंभ्रातुःकक्षामभिविगाह्यच ददर्शोद्विग्नमासीनंविमानेपुष्पकेगुरुं ६ अथदृष्ट्वा
दशग्रीवःकुंभकर्णमुपस्थितं तूर्णमुत्थायसंहृष्टःसन्निकर्षमुपानयत् ७ अथासीन
स्यपर्यंकेकुंभकर्णोमहाबलः भ्रातुर्ववंदेचरणौकिंकृत्यमितिचाब्रवीत् ८ पुनःसमुदि
तोमत्तस्तरावणःपरिषस्वजे सभ्रात्रासंपरिष्वक्तोयथावच्चाभिनंदितः ९ कुंभकर्णःशुभं
दिव्यंप्रतिपेदेवरासनं सतदासनमाश्रित्यकुंभकर्णोमहाबलः १० संरक्तनयनःक्रो
धाद्रावणंवाक्यमब्रवीत् किमर्थमहमाहृत्यत्वयाराजन्प्रबोधितः ११ ॥

रार्थः ९ १० क्रोधातद्यकालेउद्बोधनकोपात्कोपादितिपाठांतरे नदेवदर्शयति किमर्थमिति आहृत्यतत्रकृता ११ ॥

रा॰वा॰ प्रेतो भविष्यतिमयानिहतइति प्रोक्षेणोषत्परिक्लिष्टाभ्यां नेत्राभ्यामुपलक्षितं कुंभकर्णमिदंवाक्यमब्रवीत् १२ समहान्कालोगतइति शेषः मयासंम
युद्धे मागमनानंतरमितिभावः समहानिमनेन ब्रह्मकृताविधिभूतषण्मासादप्यधिकःकालोगतइतिसूच्यते शयितानोहिषण्मासानेकाहं
१८५ जागरिष्यतइतिनत्वषण्मासादर्वाक्जागरणभावपरं मंत्रंकृत्वाप्रसमोयमितस्त्वनवमहनीतिपद्येतप्रबोधितमे तत्राहः पदमासपरंवे
369

रां स कस्माद्भयं ते ऽद्य को वा प्रेतो भविष्यति भ्रातरं रावणं क्रुद्धं कुंभकर्णमवस्थितं १२ रो
षेण परिक्लिष्टाभ्यां नेत्राभ्यां वाक्यमब्रवीत् अद्यते समहान्कालः शयानस्य महाबल सु
प्तस्त्वं न जानीषे मम रामकृतं भयं १३ एष दाशरथिः श्रीमान्सुग्रीवसहितो बली समुद्रं ल
ङ्घयित्वा तु कुलं नः परिकृन्तति १४ हंत पश्य स्व लंकायां वनान्युपवनानि च सेतुना सु
खमागम्य वानरैकार्णवीकृतम् १५ ये राक्षसा मुख्यतमा हतास्ते वानरैर्युधि वानराणां
क्षयं युद्धेन पश्यामि कथंचन १६ ॥

मंत्रं कृ॰ अत्रप्यषण्मासा दर्वाक्कदापिजागरणाभावेनतावत्का
लस्यतत्रापेनियतत्वात् ततोर्वाक्मासद्वयादिमध्येपतत्यत्रतोसमहानितिकेरसंगतत्वापत्तेः अनेनमंत्रंकृत्वासप्तसप्ताष्टनवमासात्
पुःकालोगतइतिगम्यते अनेनापियुद्धस्यषण्मासाधिककालव्यापिताभवतीतिज्ञायते १३ १४ स्वलंकायांस्वीयहीयवानरैःकी
र्णत्वकृतंवानरमयैकार्णवंवतकृतं १५ वानराणांक्षयनपश्यामितिष्टस्त्वयःयुद्धेमदीयैराक्षोभिर्जितप्राप्नोवानरापिनदृश्यते १६ रामायणम॰ १८५

370

सर्वक्षपिताः नाशिताः कोशाः पेश्वर्याणि यस्य तं मामभ्युपपद्यानुगृह्य त्रायस्व १८ १९ परा संभावना कार्यसिद्धिप्रत्याशा मे त्वय्यस्तीति शेषः प्रति
व्यूह्य प्रतिभटं कृत्वा २० वीर्यमातिष्ठ वीर्यमवलंबस्व २१ हे प्रियरण हे बांधवप्रिय यथाप्रियं स्वप्रीत्यनुसारेण प्रियहितमुत्तमं मे हितं

तदेतन्मयमुत्पन्नं त्रायस्वेह महाबल। नाशय त्वमिमानद्य तदर्थं बोधितो भवान् १७ सर्वक्ष
पितकोशं च स त्वमभ्युपपद्य मां त्रायस्वेमां पुरीं लंकां बालवृद्धावशेषितां १८ भ्रातुरर्थे महा
बाहो कुरु कर्म सुदुष्करं मयैवं नो॑क्तपूर्वो हि भ्राता कश्चित्परंतप १९ त्वय्यस्ति मम च स्नेहः प
रा संभावना च मे देवासुरेषु युद्धेषु बहुशो राक्षसर्षभ २० त्वया देवाः प्रतिव्यूह्य निर्जिताश्चामरा
युधि २० तदेतत्सर्वमातिष्ठ वीर्यं भीमपराक्रम नहि ते सर्वभूतेषु दृश्यते सदृशो बली २१ कु
रुष्व मे प्रियहितमेतदुत्तमं यथाप्रियं प्रियरणबांधवप्रिय स्वतेजसा व्यधम सपत्नवाहिनीं
शरद्घनं पवन इवोद्यतो महान् २२ इत्यार्षे श्रीरामायणे वाल्मीकीये युद्धकांडे द्विषष्टित
मः सर्गः ६२ तस्य राक्षसराजस्य निशम्य परिदेवितं कुंभकर्णो बभाषेदं वचनं प्रजहा
स च १ ॥

कुरुष्व २२ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे द्विषष्टितमः सर्गः ६२ प्रजहास च विभीषणवचोऽनंगीकारफलं प्राप्तं त्वयात्मनेति हासः १ ॥

रावा प्रत्युतामच विभीषणवचोनंगीकारफलंप्राप्तंमयात्मनेतिभावः १ तदेवप्रकाशयति दृष्टइति मंत्रविनिर्णये विभीषणेनसहमंत्रविचार
युटी कालेहितंप्रहितवादिषु अनभियुक्तेनअप्रसूरदधानेन सोयमासादितः मयाविभीषणोक्तमचदृष्टः सर्वनाशप्राप्तिरूपदोषइत्यर्थः २ लोके
१२९ क्रमेणदोषपुरुषाःअपथ्यंतेत्वाद्यतुल्कटैःपुण्यपापैरिहैवफलमश्नुतेइतिन्यायेन शीघ्रमेवपरदारग्रहणरूपदुष्कर्मणः फलंप्राप्तमिसा
371 दृशीत्याशंकिति अभ्युपेतं प्राप्तंजातं यथायस्यप्रथमंनिरपेक्षपतनेनेतद्धत ३ प्रथमपतनंक्रमेणसर्वनाशप्राप्तिश्च केवलवीर्यदर्पणेन।

दृष्टोदोषोहियोस्माभिः प्रागमंत्रविनिर्णये हितेष्वनभियुक्तेनसोयमासादितस्त्वया २
प्रागेवाभ्युपेतंत्वांपतलंपापस्यकर्मणः निरयेष्वेवपतनंयथादुष्कृतकर्मणः ३ प्राप्त
मेवमहाराजत्वमेतदविचिंतितं केवलंवीर्यदर्पेणनानुबंधोविचारितः ४ यःपश्चात्पूर्व
कार्याणिकुर्यादैश्वर्यमास्थितः पूर्वेचोत्तरकार्याणिनसवेदनयानयौ ५ देशकालविहीनानिकर्माणिविपरीतवत् क्रियमाणानिदुष्यंतिहवींषिप्रयतेष्विव ६ ॥

चिंतितं अनुबंधोदोषास्यादोपिनविचारितः अदृष्टकर्मतस्यचैवंफलंभावीतिहृदयमपिनविचारितमित्यर्थः दोषात्सारोनुबंधः स्यादित्यमरः ४
पूर्वकार्याणिपूर्वकर्तव्यकार्याणि यःपश्चात्कुर्यात् तथोत्तरकार्याणिचपूर्वं सनयानयौनवेदअतःपूर्वकार्यविचारःपश्चात्कार्यंसीताहरणम्
तदेवप्रपंचयति देशेति अचिंतदेशकालरहितानि विपरीतकालदेशयुक्तानितत्कृतेनतत्कर्मवत् दुष्यंतिदुःखायभवंति प्रयतेष्वप्रसंस्कृताग्नावथाविष्व ॥ ८

१२९ यु: अप्रसंस्कृतेष्वग्निष्वहवींषीव ६ ॥

372

अयथयथाकालदेशप्रयुक्तानां सिद्धिमाह॰ त्रयाणामिति तत्र हिस्थानलक्षणानां निश्चयपूर्वकं कर्तव्यानां कर्मणां सामादीनां योगं प्रयोगं सचिवैः
सह पंचधा प्रकारं समयं प्रयोगसाधनविचारं कृत्वा यः प्रपद्यते सम्यक् पथि वर्तते समीचीने नीतिमार्गे वर्तते तेनानि पंचप्रकारसाधनानि कृ॰
र्मणामारंभोपायः १ पुरुषद्रव्यसंपत् २ देशकालविभागः ३ कार्यसिद्धिश्चेति ५ सम्यगित्यव्ययं ॰ एवं प्रवर्तमानस्य प्रथममेव बुद्धि
सिद्धिः फलसिद्धा यथागममिति यथागमं नीतिशास्त्रमनतिक्रम्य यो राजा सचिवैः सह समयं चिकीर्षति तस्यादिकालोचितसामा
दिकर्मविचारमूरूपं पंचप्रकारं तत्प्रयोगसाधनसंपत्तिविचारं च कर्तुमिच्छति॰ तत्र यथाशास्त्रमेनोपचयपरराष्ट्रानि समयेदं प्रयोगियानं श्रा

त्रयाणां पंचधा योगं कर्मणां यः प्रपद्यते सचिवैः समयं कृत्वा स सम्यग्वर्तते पथि १
यथागमं च यो राजा समयं च विकीर्षति बुध्यते सचिवैर्बुद्ध्या स्वबुद्ध्या चानुपश्यति २ ध
र्ममर्थं हि कामं वा सर्वान्वा र स संपते भजते पुरुषः काले त्रीणि द्वंद्वानि वा पुनः ३

त्मप्रयोर्वलसाम्ये संधानं परोपघात्मराष्ट्रानि समयेदान पूर्वं समाश्रयणमिति बुध्या स्वबुद्ध्या सविवेः सह स्वबुद्ध्या नपश्यति॰ अयं सह
तहितवक्ताः अयमभेः॰ स्वदेमात्रजनने क्रियावदतिनम स्वदितानुपश्यतिः कार्यवशेन चारयतिः सबुध्यते॰ कर्तव्याकर्तव्यविवेकबुद्धिं प्रा
प्नोति २ अथ बुद्धिफलं पुरुषार्थसिद्धिरित्याह॰ धर्ममिति॰ द्विश्चार्थः कालेतत्र प्रातः धर्मं सेवातनः अपराह्णे अर्थसेवा॰ रात्रौ कामसेवति
स्वकाले त्रीणि धर्मादीनि भजते पुरुषानादिसत्तहद्वानीव॰ धर्मकाम अर्थकामेव भजते॰ अवांतरभेदात् वड्लसेवनत्र सर्थः ३

अर्थधर्मविरुद्धे कामे प्रसेधर्मएव मेव्यस्याह· त्रिष्विति· एतेषु त्रिषु धर्मादिषु सर्वं मलन्वाघ युक्तेष्टं धर्मं ह्यएवस्तत्तदा तेभ्यः कृत्वा पिनावबुध्यते· वि
रोधे धर्मस्यैवानुष्ठेयत्वं न बुध्यते यो राजा महाराजो राजमात्रं युवराजः तस्य बहु श्रुतं व्यर्थ १० सांत्वे सामरावदानादि च तत्केयोगे उक्तं पंचविधप्रयो·
गस्तायतनसपादनं· तावुभौ नयानयौ· प्रसिद्धौ· प्रयोगाप्रयोगकालौ· धर्मादीन्प्रकाले सचिवैः सह संमन्त्रात्मवान् जितेंद्रियो भूत्वा निषेवते तु तिर

त्रिषु चैतेषु युक्तेष्टं कृत्वा तन्नावबुध्यते राजा वा राजमात्रं वा व्यर्थं तस्य बहु श्रुतम १०
उपप्रधाने सांत्वे च भेदे काले च विक्रमे योगं च रक्षसां श्रेष्ठ तावुभौ च नयानयौ ११
काले धर्मार्थकामान्यः संमन्त्र्य सचिवैः सह निषेवतात्मवान्लोके न स व्यसनमाप्नुयात १२
हितानुबंधमालोक्य कुर्यात्कार्यमिहात्मनः राजन्महार्थतत्वज्ञैः सचिवैर्बुद्धिजीविभिः १३
अनभिज्ञाय शास्त्रार्थान्पुरुषाः पशुबुद्धयः प्रागल्भ्याद्वक्तुमिच्छंति मंत्रिष्वभ्यंतरीकृताः १४

ति स व्यसनं नाप्नुयात् ११ १२ किंच· स एव राजा पि भवतीत्याह· हितानुबंधमिति· यउच्यमानश्रोतुः सचिवैः सह हितानुबं·
धं शुभमुदर्कं फलमालोक्य विचार्य आत्मनः कार्यं कुर्यात्स राजा भवतीत्यन्वयः १३ अयोग्यमंत्रिविभीषणादिमतमपहाय
उमेंत्रिभिमंत्रणमूलः सर्वानर्थ इत्याह· अनभिज्ञायेति प्रागल्भ्यात् शाब्दरचनामात्रसामर्थ्यात्· अशास्त्रविद्भिरिमिस्सैवंव्या
ख्या अर्थशास्त्रानज्ञानामिति· अयापि विप्रलोभ्रियं केवलहठादेवेच्छेनावचनेन कार्यमित्यन्वयः १४ 

374

राज्ञाभिमंत्रकाले दुर्मंत्रिनिराम: सर्वथा कार्य इत्याह: अहितं वेति· धार्ष्ट्यान्साहसात्येजल्पंति ते मंत्रवाह्या अवश्यं कर्तव्याः ९ विनाशयं
तश्वेति· केचन दुर्मंत्रिणः भर्तारं स्वामिनं नाशयंति: द्वेषेण नानाविनाशानि मिते· विपरीतानि कृत्यानि कारयंति केचित समंत्रिणो द्विमंत्रफलं त
वनाशोपायं: बुधैः सर्वैस्तैः शत्रुभिः सहिताः स्वरक्षणाय कुर्वंतीति शेषः १० सम्यंत्रित्वदुर्मंत्रित्वनिर्णयः कथनमाह तानिति
मंत्रनिर्णये विचारार्पितेतान्मित्रसंकाशानमित्रान्उपसंहितान्क्रोधादिना शत्रुवशीकृतान्सचिवसंकाशान् व्यवहारेण जानीया

अशास्त्रविदुषां तेषां कार्यं नाभिहितं वचः अर्थशास्त्रानभिज्ञानां विपुलां श्रियमिच्छतां
अहितं च हिताकारं धाष्ट्र्याज्जल्पंति ये नराः अवश्यमंत्रवाह्यास्ते कर्तव्याः कृतदूषकाः ९
विनाशयंति भर्तारं सहिताः शत्रुभिर्बुधैः विपरीतानि कृत्यानि कारयंतीह मंत्रिणः १०
तान्भर्तामित्रसंकाशानमित्रान्मंत्रनिर्णये व्यवहारेण जानीयात्सचिवानुपसंहितान् ११
चपलस्योपकृत्यानि सहसाप्रधावतः क्षिप्रमग्रे प्रपद्यंते क्रौंचस्यावमिव द्विजाः १२

न्मार्थक्रियालक्षणव्यवहारेण जानीयात् ११ चपलस्याविचारयतस्वजनकवचनसंतृष्टस्य सहसा अविचारेण कृत्यानि· अनुप्रधा
वतः कुर्वतः अग्रे शत्रवः क्षिप्रं शीघ्रं प्रपद्यंते द्विजाः पक्षिणः स्कंदशक्तिविदारितक्रौंचस्य क्रौंचाख्याचलस्य रंध्रमिव १२
अत्र तात्पर्यं अमत्यस्यानाद्दाजपदव्याः अवरोप्यते निवर्त्यते १३ ॥

गवा प्रियया मंदोदर्या मेनुजेन विभीषणेन समानार्थं च तयोर्वाक्ये इतिमंदोदरीवाक्यं न दृश्यते युक्तं स्वमतिसदृशमतित्वान्मेनुजस्योक्तं २० अ
युटी हितं च गुरुरिवनिषेधकत्वेन आचार्य इव हितीयजन्मद इव च मान्यः एवं वाक्श्रमं कृत्वा किंफलं न किमपि अतो अत्र काले यद्युक्तं
१९९ तद्विधीयतां २१ किंच त्वदुक्तमसम्यमेव तथापि गतेजले सेतुवंधवदेषा कथा व्यर्थेत्यनुष्ठेयमनुतिष्ठेत्याह विभ्रमादिति विभ्रमो
375 योहिशत्रुमवज्ञाय आत्मानंनाभिरक्षति अवाप्नोतिहिसोनर्थान्स्थानाच्चव्यवरोप्यते २०
यदुक्तमिहतेपूर्वंप्रिययामेनुजेनच तदेवनोहितंवाक्यंयथेच्छसितथाकुरु २१ ततस्तु
क्रत्वादशग्रीवःकुंभकर्णस्यभाषितं भ्रुकुटिंचैवसंचक्रेक्रुद्धश्चैनमभाषत २२ मान्यो
गुरुरिवाचार्यःकिंमांत्वमनुशाससि किमेवंवाक्श्रमंकृत्वायद्युक्तंतद्विधीयतां २३ वि
भ्रमाच्चित्तमोहाद्वाबलवीर्याश्रयेणवा नाभिपन्नमिदानींयद्व्यर्थास्तस्यपुनःकथा २४ अ
स्मिन्कालेतुयद्युक्तंतदिदानींविचिंत्यतां ममापनयजंदुःखंविक्रमेणसमीकुरु २५ य
दिवात्वस्तिमत्स्नेहोविक्रमंवाधिगच्छसि यदिकार्यंममैतद्वाहृदिकार्यतमंमतम् २६
विपरीतज्ञानं चित्तमोहो अज्ञानं तदादिदोषेण युष्मदुक्तं हितं तत्कालेनाभिपन्नं नांगीकृतमिदानीमतीतकालस्य पुनःकथा व्यर्था
स्यंः २४ यदेवमतोस्मिन्निति अपनयजं अनीतिजं विक्रमेण स्वीयेन २५ विक्रमं वेत्सि स्वस्मिन्निति आदिः एतत्कार्यं युद्धाख्य
स्थानरूपं यदि कार्यतमं अतिशयेन अनुष्ठानयोग्यं कार्यमिति नवसंमतं तदा युद्धं कुर्विति संबंधः २६

१९९

किंच यदिसखित्वंतदाऽवश्यमेवेदंकार्यमित्याह सइति विपन्नार्थेविनष्टसर्वकार्यंअतएवदीनं अभ्युपपद्यतेऽनुगृह्णातिसएवसुहृत्त्वं
सुहृत्त्वेप्येतदेवमायमित्याह सइति अपनीतेष्वप्रनीतिमार्गस्थेषु १७ धीरधारुणं श्लाघ्यंकृर्विस्वक्तेधीरंवसमरुर्यश्लक्ष्णंदारुणंत्व १८ सं

सम्महौजोविपन्नार्थंदीनमभ्युपपद्यते संबंधुर्योपनीतेषुसाहाय्यायोपकल्पते १७ त
मथैवंब्रुवाणंसवचनंधीरदारुणं रुष्टोयमितिविज्ञायशनैःश्लक्ष्णमुवाचह १८ अतीवहि
समालक्ष्यभ्रातरंक्षुभितेंद्रियं कुंभकर्णःशनैर्वाक्यंबभाषेपरिसांत्वयन् १९ शृणुराज
न्नवहितोममवाक्यमरिंदम अलंराक्षसराजेंद्रसंतापमुपपद्यते रोषंचसंपरित्यज्यस्व
स्थोभवितुमर्हसि २० नैतन्मनसिकर्तव्यंमयिजीवतिपार्थिव तमहंनाशयिष्यामियत्कृ
तेपरितप्यसे २१ अवश्यंचहितंवाच्यंसर्वावस्थागतंमया बंधुभावादभिहितंभ्रातृस्नेहा
च्चपार्थिव २२ सदृशंयत्तुकालेस्मिन्कर्तुंस्निग्धेनबंधुना शत्रूणांकदनंपश्यक्रियमा
णंमयारणे २३ ॥

तापमुपपद्यप्राप्यअलंतापो नकार्यइत्यर्थः २० एतदैन्यंयत्कृते
यन्निमित्तम् २१ २२ सर्वावस्थासुअवश्यंवाच्यमितिसर्वावस्थागतंप्राप्तंत्वाप्रतीतिशेषः विशेषभक्तिकावस्थासर्वावस्थेतिगीयते २२
सदृशं यन्मेपराक्रमस्यसदृशं अस्मिन्कालेचास्निग्धेनबंधुनाकर्तुंयोग्यंतन्मयाक्रियमाणंशत्रूणांकदनंपश्य २३ ॥

दाशरथिं जिघांसुभिरस्माभिः परिसांत्वितोपि कथं व्यथसे ३९ ४० व्यर्थो हेतुर्नास्तीत्याह मामिति मां निहत्य नरदनेन्तरं किल त्वां निहनिष्य

अथ पश्य महावाहो मया समरमूर्धनि हते रामे सहभ्रात्रा द्रवन्तीं हरिवाहिनीं ३४ अद्य रामस्य नर
ष्टा मयानीतं रणाच्छिरः सुखी भव महावाहो सीता भवतु तेऽवशा ३५ अद्य रामस्य पश्यन्तु निध
नं सुमहत्प्रियं लंकायां राक्षसाः सर्वे ये ते निहतबान्धवाः ३६ अद्य शोकपरीतानां स्वबन्धुवधशो
विनां शत्रुर्युधि विनाशेन करोम्यश्रुप्रमार्जनं ३७ अद्य पर्वतसंकाशं ससुग्रीवं विकी
र्णं समरे सुग्रीवं प्लवगेश्वरं ३८ कथं च राक्षसैरेभिर्मया च परिसांत्वितः जिघांसुभिर्दाशरथिं
व्यथसे त्वं महोदर च ३९ मां निहत्य किल त्वां हि निहनिष्यति राघवः नाहमात्मनि संतापं गच्छे
यं राक्षसाधिप ४० काममद्य त्विदानीमपि मां व्यादिश त्वं परंतप न परः प्रेक्षणीयस्ते युद्धायातुल
विक्रम ४१ अहमुत्सादयिष्यामि शत्रूंस्तव महाबलान् यदि शक्रो यदि यमो यदि पावकमा
रुतौ ४२ तानहं योधयिष्यामि कुबेरवरुणावपि गिरिमात्रशरीरस्य शितशूलधरस्य मे ४३

ति तत्रमसैव वदननंतेनाणक्वं अतएवाह नात्मनि स्वविषये संतापं राम विषयं न गच्छेयं ४२ ४२

मेमुष्टिवेगं राघवो यदि सहिष्यति तेन दाराश्च वसवाऐग ह्यामे रुधिरं पास्यति तत्स्मरनमेव तस्याशक्यमिति भावः ४७ इंद्रादिभ्योपि यदि

378

नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्य बिभियाद्धि पुरंदरः अथवा त्यक्तशस्त्रस्य मल्लहतस्तरसा रिपून् ४४
न मे प्रतिमुखः कश्चित्स्थातुं शक्तो जिजीविषुः नैव शक्त्या न गदया नासिना निशितैः शरैः
हस्ताभ्यामेव संरब्धो हनिष्यामि सवज्रिणं यदि मे मुष्टिवेगं स राघवोद्य सहिष्यति ४६ ततः
तः पास्यति बाणौघा रुधिरं राघवस्य मे चिंतया तप्यसे राजन्किमर्थं मयि तिष्ठति ४७ सो
हं शत्रुविनाशाय तव निर्यातुमुद्यतः मं च रामाद्भयं घोरं निहनिष्यामि संयुगे ४८ राघ
वं लक्ष्मणं चैव सुग्रीवं च महाबलं हनूमंतं च रक्षोघ्नं येन लंका प्रदीपिता ४९ हरींश्च भ
क्षयिष्यामि संयुगे समुपस्थितान् असाधारणमिच्छामि तव दातुं महद्यशः ५० यदि चे
न्द्राद्भयं राजन्यदि चापि स्वयंभुवः अपि देवाः शयिष्यंते मयि क्रुद्धे महीतले ५१ यमं च
शमयिष्यामि भक्षयिष्यामि पावकं आदित्यं पातयिष्यामि सनक्षत्रं महीतले ५२

भयं नयातथापि न वा साधारणं यशा जयजं दातुमिच्छामि त्वद्भयहेतवो देवा इंद्रस्योपि मयि क्रुद्धे महीतले शयिष्यंति किं पुनर्नरा वा

रा.वा.
युटी
१५

379

वरुणालयं समुद्रं ५४ दीर्घकालं ब्रह्मकृत्वा व्यवपकावधिकमिमर्थः ५५ सावावहं अत्रेतरमधिकस्यावजनकं सत्वं ५४ समानःकृतकः ५८
इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ अथातिविचारिकारीतवएकतियद्रुकमसहायरावयोत्स्यामीतिचतत्रुभयेहृष्यति महोदरश्चाह

शत्रुक्तते वधिष्यामि यास्यामि वरुणालयं पर्वतांश्चूर्णयिष्यामि दारयिष्यामि मेदिनीं ५४ दीर्घका
लेप्रसुप्तस्य कुंभकर्णस्य विक्रमं अद्यपश्यंतु भूतानि भक्ष्यमाणानि सर्वशः नत्विदं त्रिदिवं सर्वमा
हारो मम पूर्यते ५५ वधेन ते दाशरथेः सुखावहं सुखं समाहर्तुमहं व्रजामि निहत्य रामं सह ल
क्ष्मणेन खादामि सर्वान्हरियूथमुख्यान् ५६ रमस्व राजन्पिब चाद्य वारुणीं कुरुष्व कृत्यानि वि
नीयतां ज्वरः मयाद्य रामे गमिते यमक्षयं चिराय सीता वशगा भविष्यति ५७ इत्यार्षे रामायणे यु.
त्रिषष्टितमः सर्गः ६३ तदुक्तमतिकायस्य बलिनो बाहुशालिनः कुंभकर्णस्य वचनं श्रुत्वोवाच
महोदरः १ कुंभकर्णकुले जातो धृष्टः प्राकृतदर्शनः अवलिप्तो न शक्नोषि कृत्यं सर्वत्र वेदि
तुं २

तदिति अतिकायस्य कुंभकर्णस्य तत्तेन प्रकारेणोक्तवचनं श्रुत्वा महोदर उवाच १ कुले महाकुले जातोपि धृष्टोव
लिप्तस्त्वं प्राकृतदर्शनः सन्सर्वत्र कृत्यं वेदितुं न शक्नोषि २ ॥

१५

380

मसवेदनुयाविति कुंभकर्णाक्रं दूषयति नहीति राज्ञानयानयौ अविते कृत्याकृत्ये न जानीते इति न किं तु जानीत एवेत्यर्थः त्वं तु कैशोरकाद्धा
ल्यात् धृष्टः सन्नेवं वक्तुमिच्छसि केवलं कर्तुमिच्छसि इति पाठे असदायतया रामेण युद्धमिति शेषः ३ राजा तु सर्वं वेत्तीत्याह स्थानमिति स्था
नं वृद्धिक्षयरहितं तेन यथाशासनस्वरूपेवस्थानं आत्मनो वृद्धिं परेषां हानिं च राजा बुध्यते किं च देशकालविधानवित् देशकालयोरुचित
कर्तव्यवित् ४ सर्वथा राज्ञो विवेको नास्तीत्याह यत्त्वशक्यमिति अनुपासितवृद्धेनात एव शक्तबुद्धिना केवलं बलमाश्रयत्कर्तुम

नहि राज्ञा न जानीते कुंभकर्ण नयानयौ त्वं तु कैशोरकाद्धृष्टः केवलं वक्तुमिच्छसि ३
स्थानं वृद्धिं च हानिं च देशकालविधानवित् आत्मनश्च परेषां च बुध्यते राजसत्तमः ४
यत्त्वशक्यं बलवता वक्तुं शक्तनबुद्धिना अनुपासितवृद्धेन कः कुर्यात्तादृशं नरः ५ यांस्तु
धर्मार्थकामांस्त्वं वीर विषिष्टश्रयान अववोद्धुं स्वभावेन न हि लक्षणमस्ति तान् ६ ॥

शक्यं तादृशं को बुधो राज्ञा कुर्यात् न कोपि ५ एतावता प्रथमं वैमहाराजकृतमेतदचिंतितं केवलं वीर्यदर्पेणानानुवेधो विचारित इति कुंभ
कर्णाक्रं दूषणं परिहृतं अत्रिभुवनक्लेशमित्यादिना धर्म एव सेव्यो न तु कामस्त्वष्टिकृह इति यदुक्तं तत्राह यांस्त्विति यांस्तु धर्मादीन्श्रेयान
श्रयाथ धर्मादयः परस्परविरुद्धा नैकानुष्ठेया इति विवीषितान् धर्मादीन् स्वभावेन न त्वं तोअववोद्धुं नेलक्षणसामर्थ्येन न त्वस्ति ६

रावा ऽतश्चात्र सर्वस्यापेक्षानुष्ठेयत्वादेवमाह कर्मैवेति सर्वेषां कारणानां सुखसाधनानां त्रिवर्गलक्षणानां कर्मैव प्रयोजनं प्रयोजकम्प्रसादकं
युटी न त्वक्रियस्य कस्यचन पुरुषार्थो धर्मादिः एवमेकपुरुषयत्नसाध्यानां श्रेयःपापीयसां कर्मणां शुभाशुभव्यापाराणां फलमत्रैकस्मिन्नेव कर्मणि भव
१९१ ति एवञ्च विरुद्धयोरपि धर्मकामयोरेकानुष्ठेयत्वदर्शनात् धर्मकालेऽनुष्ठेयो न तु तद्विरुद्धः काम इति तदुक्तमयुक्तमिति भावः । तत्र पुरुषयत्नसाध्ये
ष्वप्येषु धर्मार्थयोः कामात्कश्चिद्विशेषोऽस्तीत्याह निःश्रेयसेति धर्मार्थौ निःश्रेयसफलावेव न तु कामवन्निर्विशेषेण तरावपि स्वर्गाभ्युदयफ

कर्मैव वदि सर्वेषां कारणानां प्रयोजनं श्रेयःपापीयसां चात्र फलं भवति कर्मणां । निःश्रेयस
फलावेव धर्मार्थावितरावपि अधर्मानर्थयोः शान्ते फले च शमवापिके ८ ॥

लावपि भवतः अत्र धर्मः शाठ्येनार्थनिरपेक्षो जपध्यानादिः अर्थः शाठ्येन चार्थस्वाध्यायो यागदानादिः यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणामिति भग
वद्वचनात् तेषां चित्तशुद्धिद्वारा मोक्षसाधनत्वमस्ति कामस्तु न कदापि निःश्रेयसफल इति भावः तयोरपरमपि कामाद्विशेषमाह अ
धर्मानर्थयोरिति नयादिरूपे क्रियामये वा निमित्तधर्मे सम्भे सति अधर्मानर्थौ अशान्तौ भवतस्तयोश्च सतोः शमवापिके विहिताकरणप्रयुक्त
शमवापजन्ये फले स्नेहः शान्तो भवति न तु काम्याकरणे प्रतिवाय इति भावः ८ ॥ १९१

कीदृशंतत्फलंतत्राह पदलौकिकेति इहलोकेपरत्रचभवंकर्मफलं इहऋणदारिद्र्यादिरूपं परत्रनरकयातनारूपं निषेध्यतेऽग्रऽभ्युपनेयएवंधर्म

382 फलमपि अथकामस्यधर्मार्थाभ्यांवैलक्षण्यमाह कर्माणीति कामतस्तुरुषार्थसिद्धिमद्दिश्यकर्माणिश्रयत्नेनास्थितोऽनुतिष्ठन्नपिकल्या

णिशुभानितद्विशिष्टान्यपिमासाल्लभते नतुधर्मार्थवत्कालान्तरेलोकान्तरेवा एवंचधर्मार्थकामापेक्षेनैवसेव्याःधर्मविरुद्धोयदिका

मस्तदासत्वतपोविक्रमादिनासमाधेयः नहिभिदः संतीतिस्यात्लोपनादिष्विंयनऽनिमायादितिभावः ९ इदानींमन्त्रभिन्नायशास्त्रा

यैहलौकिकंपारत्र्यंकर्मपुंभिर्निषेव्यते कर्माण्यपितत्कल्याणिलभतेकामास्थितः ८

नत्वक्रममिदंराज्ञांहृदिकार्यमतंचनः शत्रौहिंसाहसयत्नात्किमिवाचापनीयते ९

र्थमित्यादिनाऽनुमेवत्रिसंबंधइत्यक्रमेणस्परिहृत्यतिनत्रत्रयाणांएकानुष्ठेयत्वेसिद्धेसतिराज्ञाऽदंकामपरुषार्थसाधनेकार्यकर्मोपयोगेतथाहृ

दिस्थंमतिनिश्चितंच नोऽस्माकंमन्त्रिणाममतमनुमतंचे बलवद्विपक्षेममाप्यत्वस्याक्रान्त्वात् श्रुतोराज्ञिनास्माभिश्चकिंचिदेवातद्ये अथसाह

सहत्रिस्वपराक्रमदोषमनुइति शत्रौहीति शत्रौहिअप्रसिद्धसाहसबलवतोबलात्मवृत्तिनृपंश्रेयेनदत्तुश्चानेकिमवापनीयतेकोवापनयःकोः

पि इतिनमेवक्तनमित्यर्थः ८

रा॰वा॰
पु॰टी॰
१९२
383

यत्तु तीर्थेनोक्तं धर्माधर्मयोर्हितसाधनत्वेनिश्चित परदाराहरणरूपाधर्मान् राज्ञो दुःखमित्युक्तेन दर्थाधर्मयोर्हिताहितफलनियमाभावादसं
गतमित्याह यास्त्वधर्मार्थेति पृथगाश्रयान् पृथक्फलजननकानवदसितान्स्वभावे वा त्रिवोद्देश्य पतो तातेल स्वते नेनि लक्षणं कारणं प्रमा
वनास्ति सुखफलकयागादिधर्मानुष्ठानेपि तात्कालिकशारीरायासदर्शनात् दुःखजनकपरदारगमनादावपि तात्कालिकसुखद
र्शनाच्चेतिभावः नदेवप्रदर्शयति कर्मचेति सर्वेषां कारणानां देशकालत्वेन कारणत्वं नास्त्येवानामित्यर्थः कर्मकर्ममात्रं प्रयोजनं प्रयोजन।
कं साधकमित्यर्थः अशास्मिन्नेकर्मणि फलं भवति श्रेयोपीति शेषः पापीयसां कर्मणां श्रेयः सुखं च फलं भवति निःश्रेयसेति
धर्मार्थौ तत्साधनीयभूते कर्मणी इत्तरौ धर्माधर्मौ शास्त्रवापिकं प्रत्यवायकारणकं दुःखफलं सुखं सुखं तत्साधनभूते कर्मणी इति
यावत् निःश्रेयसफलावेव चतद्विधकर्माण्यपि श्रेयस्कराण्येवेत्यर्थः किं तु कदाचिद धर्मानर्थयोः शास्त्रवापिकं प्रत्यवायकारण।
कं दुःखफलं सुखं च प्राप्यत इति शास्त्रिः कर्माणि क्षिप्रं प्राप्यं भवतीत्यर्थः एतेनाधर्मानर्थयोः सुखदुःखोभयफलत्वमुक्तं धर्मार्थयोः।
व्यवस्थितफलत्वमुक्तं कामस्याप्याह रो इहलौकिकेति इहलोकपरलोकोपयोगिकर्मधर्मार्थरूपं निषेध्यते हितमेव शुभं हि निषिद्ध
मशुभमिति नियमो नेति भावः एतेन सत्यानुसारेणैव सीताहरणं रावणेन कृतमस्माभिश्चानमनतमित्याद नत्रेति तथा सति श्र
दं कार्यं सीताहरणरूपं राज्ञा हादिनिश्चितमस्माभिरनुमतं च किंच शत्रुविषये रावणेनयत्साहसं कृतं तत्किमिव नाकिमपीत्यर्थः श्र
त्रसाहसविषये अपनीयता पृथक्कृत्य प्रदर्शितो अत्रयक्षे रावणेनाविचार्यकृते किमपि दर्शयितेन शक्यमिति शेषः इतिपच
श्लोकीव्याख्याने तत्र धर्मात दुःखसाधर्मात् सुखस्य सर्वसंमतत्वात् यद्यपि उक्तेयागादौ नान्तरीयकं दुःखमिति तत्तु तत्स्यध
र्मस्य फलं किं तु शक्तन कर्मांतरस्यैव एवं धर्मविषये पि अनया रात्यासर्वेपलाल शायन याहृष्य तो मतिम द्विरित्यत ॥ ५ ॥ १९२

384

अथेदानीमेवमां राजन्व्यादिशात्रहं सुन्त्रायापिष्यामीत्यादिनाश्सहायतपायोरिपुसंहारवादं उक्तंसंदूष्यति॰ एकस्यासहायस्यवाभिया
नेयोहेतुः खलुलक्ष्मणप्राहृतः १ कः तत्रापियदनुपपन्नं १ पपन्नि रहितं अतएवासाधुवचोस्ति तत्तेवक्ष्यामि ॥ अनुपपन्नमेवाह येने
ति येनातिबलहता स्तराघवमित्यन्वयः ॥२ जनस्थानेनेनयेनिर्जिताः विद्राविता स्तानद्यापिभीतानत्रपुरेविषमात्राचसान्रपश्य

एकस्यैवाभियानेन हेतुर्यः प्राहृतस्त्वया तत्राप्यनुपपन्नंतेवक्ष्यामियदसाधुच ॥१॥ ये
नपूर्वंजनस्थानेबहवोतिबलास्तदा राक्षसाराघवंधस्ताकथमेकोजयिष्यसि ॥२॥
येपूर्वंनिर्जितास्तेनजनस्थानेमहौजसः राक्षसांस्तान्पुरेसर्वान्भीतानद्यापिपश्यसि ॥३॥
तस्मिन्दमिवसंक्रुद्धेरामेदशरथात्मजे सर्पमाशीविषंसुप्तंप्रबोधयितुमिच्छसि ॥४॥ ज्व
लन्तंतेजसानित्यंक्रोधेनचदुरासदं कस्त्वमृषिमिवासह्यमासादयितुमर्हसि ॥५॥ सै
न्यस्यमिदंसर्वंशत्रोःप्रतिसमानने एकस्यगमनंतातनहिमेरोचतेभृशं ॥६॥

सिकिं ॥३ सिंदमिवसंमंसर्पमिवचवथापिप्रबोधयितुमिच्छसि अदेनैमौर्ख्यमितिभावः ॥४ ॥५ इदंसर्वंवलंशत्रोःप्रतिस
मासनेप्रतिमावावस्थानेसंशास्यसंशापितजीवनविषयं अतएकस्यगमनंनमेरोचतइत्यन्वयः ॥६ ॥

रा०वा हीनार्थो हीनबलोऽयमसहायः सन् कः पुमान् मम हार्थं ससहायं जीवितमार्गे निश्चितं स्वशरणं हरणीकृत्य शत्रुसंहारादिदृष्टोद्योगो रिपुं प्राकृतं यथा
पुटी प्राकृतमिवोक्तविशेषणरहितमिव वशमानेतुमिच्छति ७ पूर्वमेव वैदेही लब्धा यदि त्वं किमर्थं विलंभसे तत्र शोगायेति शेषः भोगार्थं सीतया वश
१९३ 385

हीनार्थस्तु समृद्धार्थं को रिपुं प्राकृतं यथा निश्चितं जीवितत्यागो वशमानेतुमिच्छति ७ यस्य नास्ति
मनुष्येषु सदृशो राक्षसोत्तम कथमाससे स मे योद्धुं तुल्येनेंद्रविवस्वतोः ८ एवमुक्तस्तु संरब्धः कुंभकर्ण
महोदरः उवाच रक्षसां मध्ये रावणं लोकरावणं ९ लब्ध्वा पुनस्तां वैदेहीं किमर्थं त्वं विलंबसे यदि
च्छसि तदा सीता वशगा ते भविष्यति १० दृष्टः कश्चिदुपायो मे सीतोपस्थानकारकः रुचितश्चे
त्स्वया बुद्ध्या राक्षसेंद्र ततः शृणु ११ अहं द्विजिह्वः संह्रादी कुंभकर्णो वितर्दनः पंच रामवधायैते ना
निर्यांतीत्यवघोषय १२ ॥

गयाभावमिति यदीच्छसि तदा सीता ते वशगा भविष्यति १० कृतस्तत्राह दृष्ट इति सीतायस्थानस्य सीतानुकूलस्य कारकः साधनं कश्चिदु रा १२
पायो मे मया दृष्टोऽस्ति तं शृणु त्वं कृतात्स्वया बुद्ध्या पर्यालोच्य रुचितश्चेत्तमनुतिष्ठेति शेषः ११ तमुपायमाह अहमिति पंचैते निर्यांतीत्यवघोष १९३

ततो गत्वा तस्य रामस्य युद्धं स्यामः यदि देवात्तव शत्रून् जेष्यामस्तदा नोस्माकमुपायैः सीतावशीकरणोपायानुष्ठानेन किं चिन्त्यत्समस्तिरा
386 मत्रस्माश्शामिन्नुपास्व तत एव त्वदानुकूल्यमासि हत्वादिति भावः २३ अथ यदंतानेनेनोस्माकं प्राणैरस्माभिरसाध्यनाशं त्वा यदि जीवति हन्त स
युगाव वधं च यदि जीवाम ततो मनसायत्तमीप्सितं तत्समभियत्स्यामः प्राप्स्यामः २४ किं तत्राह वधमिति स्वतनुं रामनामांकितैर्बाणैः

ततो गत्वा वधं युद्धं स्यामस्तस्य प्रयत्नतः जेष्यामो यदि तं शत्रून्नोपायैः कार्यमस्ति नः
अथ जीवति नः शत्रुर्वधं च हत संयुगाः ततः समभिपत्स्यामो मनसा यत्समीप्सितं २४
वधं युद्धादिदृष्यामो रुधिरेण समुक्षिताः विदार्य स्वतनुं बाणै रामनामाङ्कितैः शरैः
भक्षितो राघवोस्माभिर्लक्ष्मणश्चेति वादिनः ततः पादौ ग्रहीष्यामस्त्वं नः कामं प्रयच्छ
ततो वचो वधयुद्धे गजस्कंधेन पार्थिव इत्तो रामः सह भ्राता ससैन्यः स्मितवान् तः २७ प्री
तो नाम ततो भूत्वा भक्ष्यानां त्वमरिंदम भोगांश्च परिवारांश्च कामान्वस्त्वं चदापय २८

विदार्य कृतविदारणं संपाद्य यावद्बाणांसकंठं युद्धे त्वर्थः एवं युद्धारुधिरोक्षिता युद्धात्परावृत्ते दृष्यामः २५ इति वादिनास्तेत मिथ्या
वादिनः कामं प्रयच्छ जित्वाग्रागतानि वसां मानय २६ प्रीतो नाम नाम तत्परमार्थं प्रीतश्च भूत्वा भक्ष्यैः परिवारान्दासीदासादीन् २८

योथेभ्योवहुद्देयंदेहीतिशेषः मदितःपिवमुदितश्ववपिव २९ कौलीनेजनवादेरामाद्योभवितान्तःस्वैवंरूपेविश्रुतेलोकमुखगः सीतयेतिशेषः
प्रासास्यभर्त्रेवपतिडुःखितामितिशेषः ३२ उपथयांवचनया भूयोधिकंसीतायाःशोकानुवंधोयस्यामुपधायांतया स्वकामान्नाहृपपि ३२

ततोमाल्यानिवासांसिवीराणामनुलेपनं देयंचवहुयोधेभ्यःस्वयंचमदितःपिव २९ ततोस्मि
ङ्लेभेनेकौलीनेसवतोगते भवितःसखलझामोरावसैरितिविश्रुते ३० प्रविश्यपास्यामसवापिवे
मीनांरहसिमांत्वयन् यनथामैस्वकामैस्वरात्रेश्चैनाप्रलोभयं ३१ यनयोपथयाराजन् भूयःशो।
कानुवंधया स्वकामान्वहृशोसीतानष्टनाथागमिष्यति ३२ रमणीयंहिभर्तारंविनष्टमधिगम्य
सा नैराश्यात्स्त्रीलघुत्वाच्चत्वद्वशंप्रतिपत्स्यते ३३ साश्रान्सखसुहृद्वासावोहोंङःखकर्षिता
त्वय्यधीनसुखंज्ञात्वासर्वेथैवगमिष्यति ३४ पतन्सनीतंममदर्शनेनमामहैवभवेदनर्थः
रहैवतेनसेन्मतिमान्सकोभूमेहानशत्रुहेनसुखस्यलाभः ३५

रमणीयंअनुवर्तितंयोग्यं ३३ गमिष्यतित्वामितिशेषः ३४ पतन्ममदर्शनेनमत्सायानीतं निश्चितःसत्वोपायःयुद्धेतनोपायमसाद रामंहत्वैव
नदर्शनमात्रेणैववधोभवेत् यदेवमतोयुद्धेरामदर्शनार्थंसोन्सकोभूः रहैवस्थितस्यतेमहान्सुखस्यवलाभोयुद्धेनसेत्स्यति ३५ 

स्वोऽङ्गोपायाद्युद्धस्थानमेव तेऽस्माकं वावदस्मिन्संहरति ३९ क॰ इतिटीकायां चतुःषष्टितमः सर्गः ६४ स तथा क्रुद्ध इति युद्धेनकर्तव्यमित्युक्तः ६
388 निर्वैरः सुखी तु ः २ यथा न गर्जन्ति शूरो समर्थं स्वशौर्यं हृथा न कथ्यं ते युधि कर्मणा संपद्यमानं तु मे गर्जितं पश्य ः ३ आत्मनात्मानं
संभावयितुं श्लाघयितुं मर्षयन्ति न सहन्ते नेच्छन्ती त्यावत् अपि दर्शयित्वा वाचा स्व सामर्थ्यमप्रकाश्य दुष्कर कर्म कुर्वंति ४ अबुद्धि

अनृष्टमेनमेतन्नवाग्मं संपायोरिंश्तयुद्धेन जयतं जनाधिप यशांस्यशरणं च महान्महीपतिः
श्रियं च कीर्तिं च चिरं समश्नुते ३९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे चतुःषष्टितमः सर्गः ६४
स तथा क्रुद्धस्तु निर्भर्त्स्य कुम्भकर्णो महोदरं अब्रवीद्राक्षसश्रेष्ठं भ्रातरं रावणं ततः १
सोऽहं तव भयं घोरं वधात्तस्य दुरात्मनः रामस्याद्य प्रमार्ज्जामि निर्वैरो हि सुखी भव २ ग
र्जंति न हृथा शूरा निर्जला इव तोयदाः पश्य संपद्यमानं तु गर्जितं युधि कर्मणा ३ न मर्ष
यंति चात्मानं संभावयितुमात्मना अदर्शयित्वा शूरास्तु कर्म कुर्वंति दुष्करं ४ विक्लं
वानामबुद्धीनां राज्ञां पण्डितमानिनां शृण्वतां तत् हि वाक्यानि एतत्कथ्यमानं महोदर ५

तद्रूपं विक्लव्यादिगुणानां त्वद्विधानां वचः राज्ञां त्वद्वचो युद्धनिवृत्तिपरं रोचते ते न तु वीराणामित्यर्थः शृण्वतां सदा इति पाठे त्वद्विधाना
मिति पाठे विक्लवत्वादि गुणानां तद्विधानां वचः शृण्वतां इदं सदा इति श्लेषेण त्वत्वं प्राप्तं भवतीत्यर्थः इति

रावा एवमादिपापिष्टमंत्रेश्चयंराजानाशितंतस्मादाह युद्धइति युद्धेशमनकालेसतिकापुरुषैःकातरैर्भीरुभिःशक्यमंत्रकालेप्रियवादिभिः अतराव
युटी नदाराजानमनुगच्छद्भिःपतद्राज्ञःसर्वंकृतंस्वनाशितमित्यर्थः ९ किंनाशितंतदाह राजशेषेति यदेवमतोराजानमिममासाद्यसुहृच्चिह्नं
१९५ मोहादंप्रच्छादितंयुष्मित्रकममित्रकार्यंकृतमितिशेषः १ किंवृथाप्रलापेनेदानींयुद्धस्यैवनायकत्वात्तदेवकरोमीत्याहुःएषइति युद्ध

युद्धेकापुरुषैर्नित्यंभवद्भिःप्रियवादिभिः राजानमनुगच्छद्भिःसर्वंकृतंविनाशितं ९ राजशेषाकृता
लंकाक्षीणःकोशोबलंहतं राजानमिममासाद्यसुहृच्चिह्नममित्रकं १ एषनिर्याम्यहंयुद्धमद्य
तामशत्रुनिर्जये दुर्नयंभवतामद्यसमीकर्तुंमहाहवे ९ एवमुक्त्ववतोवाक्यंकुंभकर्णस्यधीमतः
प्रत्युवाचततोवाक्यंप्रहसन्राक्षसाधिपः ९ महोदरोयंरामान्नुपरित्रस्तोनसंशयः नहिरोचयते
तातयुद्धंयुद्धविशारद ९ कश्चिन्मेत्वत्समोनास्तिसौहृदेनबलेनच गच्छशत्रुवधायत्वंकुंभक
र्णजयायच ॥ शयानःशत्रुनाशार्थंभवान्संबोधितोमया अयंहिकालःसमहान्राक्षसानामरि
दम ॥ १२ ॥

अत्युद्यतोहंशत्रुनिर्जयेनतन्निमित्तंनिर्यामिभवतांदुर्मंत्रमूलानर्थमाहवेनसमीकर्तुमिमत्रकर्षः ८ धीम
तइतिच्छन्नेतिशेषः ९ प्रहसत्राक्षसाधिपस्वयमेवाह महोदरोयमिति तातेत्युपलालने ९ ॥ अयंकालोयुद्धगमनायेतिशेषः ॥१२॥ १९५

390

१३ प्रस्कंदिष्यतः विदीर्णैर्भविष्यतः १४ १५ १८ १२ सर्वकालायसं सर्वैश्चवयवैश्चंद्रशदिश्चपि कालायसनिर्मितम् १८ इंद्राशनिसः

सेनाग्र्यशूलमादायपाशहस्तइवांतकः वानरान्नाजपुत्रौचभक्षयादिमितेजसौ १३ समा
लोक्यनतेद्रूपविद्रविष्यंतिवानराः रामलक्ष्मणयोश्चापिहृदयेप्रस्कंदिष्यतः १४ एवमुक्त्वाम
हातेजाःकुंभकर्णोमहाबलः प्रजज्ञातमिवात्मानमेनेराक्षसपुंगवः १५ कुंभकर्णबलाभिज्ञोरा
नेतस्यपराक्रमं बभूवमुदितोराजाशशांकइवनिर्मलं १६ इत्येवमुक्तःसहसोनिर्जगाममहाब
लः राज्ञस्तुवचनंश्रुत्वायोद्धुमभ्युद्यक्रवास्तदा प्रादर्दनिशितंशूलंवेगाक्कत्तुनिबर्हणः सर्वं
कालायसंदीप्तंतप्तकांचनभूषणं १८ इंद्राशनिसमप्रख्यंवज्रप्रतिमगौरवं देवदानवगंधर्व
यक्षपन्नगसूदनं १९ रक्तमाल्यमहादामस्वतश्चोद्भूतपावकं आदायविपुलंशूलंशत्रुशोणि
तरंजितं २० कुंभकर्णोमहातेजारावणंवाक्यमब्रवीत् गमिष्याम्यहमेकाकीतिष्ठत्विहब
लंमहत् २१ अद्यतान्क्षुधितःक्रुद्धोभक्षयिष्यामिवानरान् कुंभकर्णवचःश्रुत्वारावणोवा
क्यमब्रवीत् २२ सैन्यैःपरिवृतोगच्छशूलमुद्गरपाणिभिः वानराहिमहात्मानःशूराःसुव्यवसा
यिनः २३

माश्चात्वाकोत्तिर्यस्यतत २४ रक्तमाल्यास्येवमहादामानियस्मतं सनश्चोद्भूतपावकं उद्भूताग्निं यम २० २१ २२

२४ सर्वंकांचनीमणिकृतानंतरांमणिरचितमध्यदेशां २५ अंगुलीवेष्टान् अंगुलीयकान् २६ २७ निपुणस्य रोभूषणं २८ श्रोणिसूत्रं कटिसूत्रं २९
भारसहस्रेणहेमभिर्यात्तसर्वं निर्वातघास्त्राभेयेनत्र यद्धर्मेनवनिर्वातमुद्राल्पेन आवध्यमानः आवध्नन् आर्षो विकरणव्यत्ययः ३१ वीभरणसर्वांगः

एकाकिनंप्रमत्तंवानयेयुर्दैवानैःक्षयं तस्मात्परमदुर्धर्षैर्मैमपरिरक्ष्यतोव्रजन् २४ इत्युक्त्वासमहर्तिसर्वंवामुः
पहेनिष्टदय सुग्ध्यासनानत्समुत्पन्नसर्जंनमणिकृतानेरा आववधमहानेजाःकुंभकर्णस्यरावणः
अंगदोमेयगुलीवेष्टान्वरान्याभरणानिच हारंवरशशिसंकाशमाववंधमहात्मनः २६ दिव्यानिचसुग-
धीनिमाल्यदामानिरावणः गात्रेषुसज्जयामासश्रोत्रयोश्चास्यकुंडले २७ कांचनांगदकेयूरनिष्काभर-
णभूषितः कुंभकर्णोबृहत्कर्णःसद्भुतोग्निरिवावभौ २८ श्रोणीसूत्रेणमहतामेचकेनविराजता
अमृतोत्पादनेनद्धोभुजंगेनेवमंदरः २९ सकांचनभारसहस्रंनिर्वातविद्युत्प्रभंदीप्तमिवात्मभासा
आवध्यमानःकवचंरराजसंध्याभ्रसंवीतइवाद्रिराजः ३० सर्वाभरणसर्वांगःशूलपाणिसराक्ष-
सः त्रिविक्रमकृतोत्साहोनारायणइवावभौ ३१ भ्रातरंसंपरिष्वज्यकृत्वाचापिप्रदक्षिणं प्रणा-
म्यशिरसातस्मैसंप्रतस्थेसमहाबलः

सर्वाभरणयुक्तसर्वांगःनद्धाभरणमिषाठांतरं त्रिविक्रमेत्रिपादन्यासेकृतोत्साहः ३२

३३ ग्रंबुदस्वनैः स्यंदनैश्च सहप्रेषयामासेतियोजना ३४ ग्रनुजग्मुरिति रावणप्रेषिताइतिशेषः सर्पादिभिर्वाहनैर्निर्गमः ३५ ३६ ३७
392 सकामयांबाहुल्यतयोस्तिर्यगंतरालेव्यामःसवङ्व्यामाःसतरांवङ्व्यामप्रमाणाः ३८ ३९ ग्रथान्यतसालंकारसोस्यंदनात ४०
तमाशीर्भिःप्रशस्ताभिःप्रेषयामासरावणः शंखदुंदुभिनिर्घोषैःसैन्यैश्चापिवरायुधैः ४१
मत्तैर्नागैश्चतुरगैश्चस्यंदनैश्चांबुदस्वनैः ग्रनुजग्मुर्महात्मानोरथिनोरथिनांवरं ४२ सर्पैरुष्ट्रै
खरैरश्वैःसिंहद्विपमृगद्विजैः ग्रनुजग्मुश्चतंघोरंकुंभकर्णमहाबलं ४३ सपुष्पवर्षैरवकी
र्यमाणोधृतातपत्रःशितशूलपाणिः मदोत्कटःशोणितगंधमत्तोविनिर्ययौदानवदेवशत्रुः ४४
पदातयश्चबहवोमहानादामहाबलाः ग्रन्वयूराक्षसाभीमाभीमाक्षाःशस्त्रपाणयः ४५
रक्ताक्षाःसुबहवोव्यामानीलांजनचयोपमाः शूलानुद्यम्यखङ्गांश्चनिशितांश्चपरश्वधान् ४६
ग्रथान्यद्वपुरादायदारुणंघोरदर्शनम् निष्पपातमहातेजाःकुंभकर्णोमहाबलः ४७
भिंदिपालांश्चपरिघान्गदाश्चमुसलानिच तालस्कंधांश्चविपुलान्क्षेपणीयान्दुरासदान् ४८
धनुःशतपरीणाहःसषट्शतसमुच्छ्रितः रौद्रःशकटचक्राक्षोमहापर्वतसन्निभः ४९
तस्यैवप्रदर्शनं धनुःशतेतिपरिणाहोविशालता तिर्यक्देहप्रमाणमिदंषट्शतधनुःप्रमाणउर्ध्वोच्छ्राया ४९ ॥

रावा
युटी
१९०
393

सन्निपत्यब्रवीत् ४२ वानरमुख्यानां यूथानि हनिष्यामीत्युक्ता निरपराधास्तेन हन्तव्याः किंतु राम एव सर्वापराधमूलं हन्तव्य इत्याह: नापराध्यंति इ॰
ति तेनापराध्यंति स्वतन्त्रश्च इति शेषः किंतु सा जातिर्वानरजातिरस्मद्विधानां पुरोद्यानाभाविभूषणमलंकारः ४४ अतस्तैः सह पुरोधस्य मू

सन्निपत्य च रक्षांसि स यथा शैलोपमो महान् कुंभकर्णो महावक्त्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ४२ युधि वानर
मुख्यानां तानि यूथानि भागशः निर्दहिष्यामि संक्रुद्धः पतंगानिव पावकः ४३ नापराध्यंति मे का
मं वानरा वनचारिणः जातिरस्मद्विधानां सा पुरोद्यानविभूषणम् ४४ पुरोधस्य मूलं तु राघवः
सहलक्ष्मणः हते तस्मिन् हतं सर्वं तं वधिष्यामि संयुगे ४५ एवं तस्य ब्रुवाणस्य कुंभकर्णस्य रक्ष
सः नादं चक्रुर्महाघोरं कंपयन्त इवार्णवं ४६ तस्य निष्पततस्तूर्णं कुंभकर्णस्य धीमतः बभूवुर्घो
राणि निमित्तानि समंततः ४७ उल्काशनियुता मेघा बभूवुर्गर्दभारुणाः ससागरवना
चैव वसुधा समकंपत ४८ घोररूपाः शिवा नेदुः सज्वालकवलैर्मुखैः मंडलान्यपसव्यानि।

लं राघवं हन्तव्यः तस्मिन् हते सर्वं हतं भवति अतस्तमेव युधि वधिष्यामि ४५ रक्षसः वाक्यस्य कर्तेति शेषः नादं चक्रुः राक्षसा इति शेषः
४६ ४७ गर्दभारुणाः गर्दभवर्णाः ४८ सज्वालकवलैः सागारैः ४९

१९०

मयनेवाम ५० ५१ अर्चितयन्युगणायन ५२ महद्दन्तमवाहनाभावान् पञ्चाक्षिति ५३ ५४ ५५ ५६ विपुलपरिघवानिति।

394 मूलवदिहमप्यस्याद्युयं किंकरदंडवान् किंकराः संहारपरिकराः कालदंडाग्रसमं तितथाद्युगांतेप्रभुः कालाग्निरुद्रइववितिःस्तनः ५०

निष्पपातवरस्तस्मिन्मूलेवैपश्चिगच्छतः मासकर्णयनेवासमगोवाङ्मुखकंपनः ५०
निष्पपातनदावोल्काज्वलंतीभिमतिस्वना आदित्योतिष्प्रभश्चासीन्नवातिवसखोनिलः
अर्चितयन्महोत्पातानुदिताश्रोमहर्षणान् निर्ययौकुंभकर्णस्तुकृतांतवशचोदितः ५२
मलेवपितावाचाकारपश्चात्पर्वतसन्निभः सेददर्शायनप्रख्यंवानरानीकमद्भुतं ५३ तेदृष्ट्वा
रातसंशुष्टंवानरापर्वतोपमे वायुयुक्ताइवघनायपुःसर्वादिशास्तया ५४ तद्वानरानीकं
मतिप्रचंडरदिशोद्रवद्भिन्नविभ्रिवाभ्रजालं सकुंभकर्णःसमवेक्ष्यहर्षेणननादभूयोघनवद्घना
नाभः ५५ तेतस्यघोरंनिनदंनिशाम्यपयानिनादंदिविवारिदस्य पेतुर्धरण्यांबहवःप्लवंगा
गानिकृत्तमूलाइवशालवृक्षाः ५६ विपुलपरिघवान्सकुंभकर्णोरिपुनिधनायविनिःसृ
तोमहात्मा कपिगणभयमाददत्सभीमंप्रभुरिवकिंकरदंडवान्युगांते ५७ इत्यार्षेयुद्ध

कनकःसर्गः ६० इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयुद्धकांडेपंचषष्टितमःसर्गः ६५ ॥

रा वा
यु टी
१५८ 395

मरुति।निर्धूतानग्रहानिवोल्कान् ४ आत्मनःआत्मसंबंधीनिवीर्याणिपराक्रमान् एतद्दोषुद्धावास्माभिर्नालंनसमर्थं ८ निवर्त्यनिवृत्याभूत्वा ५

सलंघयित्वाप्राकारंगिरिकूटोपमोमहान् निर्ययौनगरात्तूर्णंकुंभकर्णोमहाबलः १ ननादचम
हानादंसमुद्रमभिनादयन् विजयन्निवनिर्घातान्विधमन्निवपर्वतान् २ तमवध्यंमघवतायमे
नवरुणेनवा प्रेक्ष्यभीमाक्षमायांतंवानराविप्रदुद्रुवुः ३ तांस्तुविप्रद्रुतान्दृष्ट्वाराजपुत्रोंगदोब्रवी
त् नलंनीलंगवाक्षंचकुमुदंचमहाबलं ४ आत्मानस्तानिविस्मृत्यवीर्याण्यभिजनानिच क्वग
च्छतभयत्रस्ताःप्राकृताहरयोयथा ५ साधुसौम्यानिवर्तध्वंकिंप्राणान्परिरक्षथ नालंयुद्धायवैर
क्षोमहतीयंविभीषिका ६ महतीमुत्थितामेनांराक्षसानांविभीषिकां विक्रमाद्विधमिष्यामो
निवर्तध्वंप्लवंगमाः ७ कृच्छ्रेणतुसमाश्वास्यसंगम्यचततस्ततः वृक्षाद्रिहस्ताहरयःसंप्रतस्थु
रणाजिरे ८ तेनिवृत्यतुसंरब्धाःकुंभकर्णंवनौकसः निर्जघ्नुःपरमक्रुद्धाःसमदाइवकुंजराः
प्रांशुभिर्गिरिशृंगैश्चशिलाभिश्चमहाबलाः पादपैःपुष्पिताग्रैश्चहन्यमानोनकंपते १० तस्य

प्रांशुभिरुच्चैः १०।११ गात्रेषुपतिताभिन्नावृक्षाश्चशिलाः पादपाःपुष्पिताग्राश्चभग्नाःपेतुर्महीतले ११ १५८

१२ नावलोकयतःअग्रेपृष्ठेदेशंनालोकितवंतः १४ स्थलानिअद्रीडुद्रुवुरित्यनुकर्षः १५ निपेतुःशुद्धार्थमितिशेषः १८ युद्धेभग्नानांवोयुष्माकंस
र्वांगांमहींपरिक्रम्यापिगत्वापिस्थानंप्रतिष्ठानंनपश्यामिसुग्रीवाज्ञाविगतानांवधएवसर्वथेतिभावः अतःसर्वेनिवर्तध्वं १९ हेःसंगगतिपौ

396

सोपिसैन्यानिसंक्रुद्धोवानराणांमहौजसां ममंथपरमायत्तोवनान्यग्निरिवोत्थितः १२
लोहितार्द्रास्तुबहवः शरीरैर्वानरर्षभाः निरस्ताःपतिताभूमौताम्रपुष्पाइवद्रुमाः १३ ल
द्घयंतःप्रधावंतोवानरानावलोकयन् केचित्समुद्रेपतिताःकेचिद्गगनमास्थिताः १४ व
ध्यमानास्तुतेवीरावालिसेनबलेनया सागरेयनतेनीताःपश्चान्नैववद्रुवुः १५ तेस्थलानि
तथानिम्नविवर्णावदनाभयात् श्रृंताल्लुतान्समारूढाःकेचित्पर्वतमाश्रिता १६ निपेतुः
केचिदपरेकेचिन्नैवावतस्थिरे केचिद्भूमौनिपतिताःकेचित्सुप्तामृताइव १७ तान्समी
क्ष्यांगदोभग्नान्वानरानिदमब्रवीत् अवतिष्ठतयुध्यामोनिवर्तध्वंप्लवंगमाः १८ भग्नानां
वोनपश्यामिपरिक्रम्यमहीमिमां स्थानंसर्वेनिवर्तध्वंकिंप्राणान्परिरक्षथ १९ निरायुधा
नांक्रमतांमसंगमतिपौरुषा दारात्यपहसिष्यंतिसवैघानस्तुजीविता २०

रुषाःनिरायुधानांपाणामन्वलाघाघुथरदितानांभवतांदारांउपहसिष्यंतिसुखरारोपहासःजीवनांयुष्माकंचानस्तस्योसिदिकङःखदो

गी वा
पु टी.
१९९
397

यत्नयस्मात्कीर्तिपराक्रमेणत्वत्कामभीतानसंतःअथावततनोनार्थाःस्वामिहादिताःखलु २१ वोऽस्माकंजनसंसदियानिविकत्थनानिसोढव्याणिस्वसोद
भ्रताप्रतिपादनसहितानिवस्वामिहितकराणिचकृतानितानिसर्वाण्यप्यश्रुतपूर्वाणिकथानानि २२ यःपुरुषैःदिक्कृतोजीवतिनस्यजीवनं
धिगितिएवंभीरुणांवीरैःक्रियमाणःप्रवादाधिक्कारःरूपाःश्रूयतेमरणादप्यधिकःखेदःअतोभयत्वंत्यक्तासत्पुरुषैर्जेतामार्गोगुरुं

ऊलेषुजातासर्वेस्मिन्विस्तीर्णेभुमदन्तश्च कुगच्छतभयत्रस्ताश्शाकृताद्दृयोयथा २१
श्रुतार्थाःखलुयद्गीतास्मत्कावीर्यप्रथावत विकत्थनानिवोयानिभवद्भिर्जनसंसदि २२
तानिवत्कनुयातानिसोढव्याणिहितानिच २२ भीरोःप्रवादाम्मूर्येनेयस्तुजीवतिधिक्कृतः
मार्गःसत्पुरुषैर्जुष्टःसेव्यतास्मतोभयं २३ यायामहेवानिहताःश्यिष्यामत्स्यजीविताः
प्राप्स्यामाबह्मलोकेउग्रापचकुयोधिभिः २४

सेव्यतां २२ हतोवाप्राप्स्यसिस्वर्गंजित्वावाभोक्ष्यसेमहीमित्याशयवानाह श्यामहीशतिश्लोकद्वयेनयदिदैवगत्यानिहताःश्याया
महे तदाकुयोधिभिर्दुष्प्रापंब्रह्मलोकंप्राप्स्यामःवाणहोवावस्थितविकले २५ १९९

शत्रुमाहवेनिहत्यानिहत्यकीर्त्तिंप्राप्नुयामः २ कुम्भकर्णंप्रत्याह पुनराह निहताइति निहताश्चेद्वीरलोकस्य वीरैः सर्वैर्ह्याराध्यस्य ब्रह्मलोकस्य
वसथनंदिव्याप्सरोभिर्भूमानंदंभोक्ष्यामोऽत्यामोऽत्र भविष्यामः जीवितं वीरलोकस्यमोक्ष्यामः इति पाठे पाक्षः नापितत्राणिप्रस्तामजस्यंतव्रहिब्रह्म

प्राप्स्यामःकीर्त्तिमेकांवानिहत्यशत्रुमाहवे निहतावीरलोकस्यभोक्ष्यामोवसुवानराः २५
नकुम्भकर्णःकाकुत्स्थंदृष्ट्वाजीवन्गमिष्यति दीप्यमानमिवासाद्यपतङ्गोज्वलनंयथा २६
पलायनेनचोद्दिष्टाःप्राणान्रक्षामहेवयं एकेनबहवोभग्नायशोनाशंगमिष्यति २७
एवंब्रुवाणंतंशूरमङ्गदंकनकाङ्गदं द्रवमाणास्ततोवाक्यमूचुःशूरविगर्हितम् २८
कृतंनःकदनंघोरंकुम्भकर्णेनरक्षसा नस्थानकालोगच्छामोदयितंजीवितंहिनः २९
एतावदुक्त्वावचनंसर्वेतेभेजिरेदिशः भीमंभीमाक्षमायान्तंदृष्ट्वावानरयूथपाः ३० रामः

लोकस्यवसुसम्पत्स्वभुक्तंजीवितंमोक्ष्यामः समर्पितीर्थेप्राह २५ ननुकथमपिनयशसापापाभावेनस्थिमानप्रयोजनमतआह नकुम्भकर्णइ
ति २६ उद्दिष्टाःमदावीरगणास्तावद्वोवयमेकेनभग्नाःपलायनेनपदिशाणांत्र्वामहेतदायशोनाशंगमिष्यति यद्वोद्दिष्टापनेपलापि

नापतितेर्मैदिद्दृष्टायामधः ६१

श्रुतमानैः नानापापामुक्ति समन्तात्भेदन्तैपैर्जनायानुमापकैः २ आज्ञाप्रतीताः युद्धाज्ञाप्रतीताः ३ सर्गः ९९ एवमुक्ते वेगाद्विद्धे दे संाथदा।
त्रिकाः पकप्रकरणत्वात् वृत्तभेदा वोच्चन्ति कनकः ३ कार्थानुवादस्ते निहतार्त्तिनैष्ठिकीं स्थिरां निष्ठानाशास्तत्सर्वे र्थयेनीमराणा

इवमाणास्ते वीरास्त्वंगदादीनवलोक्य वाः सांत्वनैश्चानुमानैश्च ततः सर्वे निवर्तिताः ३१ प्रहृ-
ष्टमुपनीताश्च वालिपुत्रेण धीमता आज्ञाप्रतीतास्तस्थुश्च सर्वे वानरयूथपाः ३२ इत्यार्षे रामाय-
णे युद्धकाण्डे सर्गः ९९ ते निवृत्ता महाकायाः श्रुत्वांगदवचस्तदा नैष्ठिकीं बुद्धिमास्थाय सर्वे संग्राम-
कांक्षिणः १ समुदीरितवीर्यास्ते समारोपितविक्रमाः पर्यवस्थापिता वाक्यैरंगदेन वलीयसाः २
प्रयाताश्च गता हर्षं मरणे कृतनिश्चयाः चक्रुः सुतुमुलं युद्धं वानरास्त्यक्तजीविताः ३ अथ वृक्षान्
महाकायाः सानूनि सुमहान्ति च वानरास्तूर्णमुद्यम्य कुम्भकर्णमभिद्रवन् ४ कुम्भकर्णः सुसंक्रु-
द्धो गदामुद्यम्य वीर्यवान् अर्दयन् सुमहाकायः समन्ताद्व्याक्षिपद्रिपून् ५ शतानि सप्तचाष्टौ च
सहस्राणि च वानराः प्रकीर्णाः शेरते भूमौ कुम्भकर्णेन ताडिताः ६ षोडशाष्टौ च दश च विंश-
स्त्रिंशत्तथैव च परिक्षिप्य च बाहुभ्यां खादन्संपरिधावति ७ ॥

पर्यवस्थापितानीमित्यर्थः १ समुदीरितवीर्याः समुदीरितविक्रमाः कपितात्मीयपूर्वपराक्रमाः इति दृष्टान्तविक्रमाः २ २॥

विशेषेणाप्लवंतश्चितिविलंव: ५ तमप्राप्यंतं कुंभकर्णं तस्यैसैन्ये कुंभकर्णस्य ५ तानिप्रसिद्धानिवरदोस्मदिषप्रयत्नदेकेगिरे:॥

400

भक्तयंभ्रश्यासंयुद्धोगरूरु:पन्नगानिव ७ कृच्छ्रेणाचसमाश्वस्ताः संगम्यचततस्ततः वृक्षादि
हस्ताहृदयस्तस्थुः संग्रामसमूर्धनि ८ ततःपर्वतमुत्पाट्य द्विविदःप्लवगर्षभः दुद्रावगिरिश्रृंगाग्र
अविलंवश्चवतोयदः ९ तमसमप्राप्यचिक्षेपकुंभकर्णायवानरः तमप्राप्यमहाकायंतस्यसैन्येऽप
ततत: ममर्दाश्वान्गजांश्चापिरथांश्चापिगजोत्तमान् तानिचान्यानिरक्षांसिएवंचान्यद्गिरे:शि
र: तच्छैलवेगाभिहितंहताश्वंहतसारथि रक्षसांरुधिरक्लिन्नंबभूवायोधनंमहत् रथिनोवा
नरेंद्राणांशरै:कालांतकोपमैः शिरांसिनदतांजह्रुः सहसाभीमनिस्वनाः वानरास्तुमहात्मानः
समुत्पाट्यमहाद्रुमान् रथानश्वान्गजानुष्ट्रान्राक्षसानभ्यसूदयन् १४ हनूमाञ्छैलशृंगाणिमूले
नसविभेदद वभंज हृद्धवर्षंचकुंभकर्णोमहाबलः ततोहरीणांतदनीकमुग्रंदुद्रावशूलंनि
शितंप्रगृह्य तस्थौसतस्याततनः पुरस्तान्महीधराग्रंहनुमान्प्रगृह्य १७ ॥

शिरःश्रृंगंविक्षेप ११ १२ पुरथिनोवानरसा:शरैर्वानरेंद्राणांशिरांसिजह्रुः १३ १४ १५ १६ हरीणांमग्नानामनीकंकर्णैसैन्यस्य
पुरस्तात् १७

रावा
युद्धी
२·१ 401

तेनहनूमन्मुक्तगिरिशृंगेणेनसंचुक्षुभे १८ १९ ननादभीमंशूलाभिवाततन्हनेतिशेषः युगांतेमेघस्तनितस्यथःस्वनस्तद्रूपं २· २१

सकुंभकर्णंकुपितोजघानवेगेनशैलोत्तमभीमकायः संचुक्षुभेतेनतदाभिभूतोमेदार्द्रगा।
त्रोरुधिरावसिक्तः १८ सशूलमाविध्यतडित्प्रकाशंगिरिंयथाप्रज्वलिताग्रशृंगं बाह्वंत
रेमारुतिमाजघानगुहोचलंक्रौंचमिवोग्रशक्त्या १९ सशूलनिर्भिन्नमहाभुजांतरः।
प्रविह्वलःशोणितमुद्वमन्मुखात् ननादभीमंहनुमान्महाहवेयुगांतमेघस्तनितस्वनोपमं २·
ततोविनेदुःसहसाप्रहृष्टारक्षोगणास्तंव्यथितंसमीक्ष्य प्लवंगमास्तुव्यथिताभयार्ताःप्रद्रु
द्रुवुःसंयतिकुंभकर्णात् २१ ततस्तुनीलोबलवान्पर्यवस्थापयन्बलं प्रविचिक्षेपशैला
ग्रंकुंभकर्णायधीमते २२ तदापतंतंसंप्रेक्ष्यमुष्टिनाभिजघानह मुष्टिप्रहाराभिहतंत
च्छैलाग्रंव्यशीर्यत २३ सविस्फुलिंगंसज्वालंनिपपातमहीतले ऋषभःशरभोनीलोगवा
क्षोगंधमादनः २४ पंचवानरशार्दूलाःकुंभकर्णमुपाद्रवन् शैलैर्वृक्षैस्तलैःपादैर्मुष्टि।
भिश्चमहाबलाः कुंभकर्णंमहाकायंनिजघ्नुःसर्वतोयुधि २५ २२ २३ २४ २५ २·१

स्पर्शानिव मालाधिस्पर्शानिवेदयानोजानत २६ प्रमुखेवति प्रकर्षेणाप्लुवेस्त्रागतेशोणितं यस्य सः २७ विचितो व्याप्तः मूर्छितः इति

402 स्पर्शानिव प्रहारांस्तान्वेदयानो न विव्यथे ऋषभं तु महावेगं वाहुभ्यां परिषस्वजे २६ कुंभकर्ण
भुजाभ्यां तु पीडितो वानरर्षभः निपपातर्षभो भीमः प्रमुखो गतशोणितः २७ मुष्टिना शरभं हत्वा
जानुना नीलमाहवे आजघान गवाक्षं तं तलेनेन्द्ररिपुस्तथा २८ दत्तप्रहारव्यथिता मुमुहुः शोणितोक्षि
ताः निपेतुस्ते तु मेदिन्यां निकृत्ता इव किंशुकाः २९ तेषु वानरमुख्येषु पातितेषु महात्मसु वा
नराणां सहस्राणि कुंभकर्णं प्रदुद्रुवुः ३० तं शैलमिव शैलाभाः सर्वे तु प्लवगर्षभाः समारुह्य
समुत्पत्य ददंशुः प्लवगर्षभाः ३१ तं नखैर्दशनैश्चापि मुष्टिभिर्वाहुभिस्तथा कुंभकर्णं महाबाहुं नि
जघ्नुः प्लवगर्षभाः ३२ स वानरसहस्रैस्तु विचितः पर्वतोपमः रराज राक्षसव्याघ्रो गिरिरात्मरुहैरिव ३३
वाहुभ्यां वानरान्सर्वान्प्रगृह्य स महाबलः भक्षयामास संक्रुद्धो गरुडः पन्नगानिव ३४ प्रक्षि
प्ताः कुंभकर्णेन वक्त्रे पातालसन्निभे नासापुटाभ्यां संजग्मुः कर्णाभ्यां चैव वानराः ३५ भक्ष
यन्भृशसंक्रुद्धो हरीन्पर्वतसन्निभः बभंज वानरान्सर्वान्संक्रुद्धो राक्षसोत्तमः ३६ मांसशोणित
पादांतरं त्वात्मरुहैर्वृतैः ३३ ३७ संक्लेदां कुर्वन्भूमिं स राक्षसः चचार हरिसैन्येषु कालाग्निरिव मूर्छितः ३७

रावा ३८ ३९ ४०·४१ वज्रहस्तात्मजस्यवालिनःपुत्रोंगदः ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ तदापतंतंपुस्त्वमार्षभम् ४७ ४८ ॥ ॥

युद्धे 403

२०२

वज्रहस्तोयथाशक्रःपाशहस्तइवांतकः शूलहस्तोवभौयुद्धेकुंभकर्णोमहावलः ३८
यथाशुष्काण्यरण्यानिग्रीष्मेदहतिपावकः तथावानरसैन्यानिकुंभकर्णोव्यनिर्दहत् ३९
ततस्तेवध्यमानास्तुहतशेषाःप्लवंगमाः वानराभयसंविग्नाविनेदुर्विकृतैःस्वरैः ४० अ
नेकशोवध्यमानाःकुंभकर्णेनवानराः राघवंशरणंजग्मुर्व्यथिताभिन्नचेतसः ४१
प्रभग्नान्वानरान्दृष्ट्वावज्रहस्तात्मजात्मजः अभ्यधावतवेगेनकुंभकर्णमहाहवे ४२
शैलशृंगंसमुद्यम्यविनदन्सुमुहुर्मुहुः त्रासयन्राक्षसान्सर्वान्कुंभकर्णपदानुगान् ४३
चिक्षेपशैलशिखरंकुंभकर्णस्यमूर्धनि सतेनाभिहतस्तेनशैलेनेंद्ररिपुस्तदा ४४
कुंभकर्णःप्रजज्वालक्रोधेनमहतातदा सोभ्यधावतवेगेनवालिपुत्रममर्षणं ४५
कुंभकर्णोमहानादस्त्रासयन्सर्ववानरान् शूलंससर्जवैरोषादंगदेतमहावलः ४६
तदापतंतंवलवान्युद्धमार्गविशारदः लाघवान्मोचयामासवलवान्वानरर्षभः ४७
उत्पत्यचैनंतरसातलेनोरस्यताडयत् सतेनाभिहतःकोपात्प्रमुमोहाचलोपमः ४८ २०२

प्रजापतेःपौत्रैःवत्सर्गं(?)विभंगणाजनितस्तदन्तरजःपुत्रस्तात्सुग्रीवस्यबलपौत्रत्वं ४८ आविध्यसंतोस्म ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५१

404

सलब्धसंज्ञोतिबलोमुष्टिंसंगृह्यराक्षसः अपहासेनचिक्षेपविसंज्ञःसपपातह ४९ तस्मिन्प्लवगा
शार्दूलेविसंज्ञेपतितेभुवि तत्कूलंसमुदाहायसुग्रीवमभिदुद्रुवे ५० तमापतंतंसंप्रेक्ष्यकुंभका
र्णमहाबलं उत्पपाततदावीरःसुग्रीवोवानराधिपः ५१ सपर्वताग्रमुत्क्षिप्यसमाविध्यमहाबलः
अभिदुद्रावकेवेगेनकुंभकर्णमहाबलं ५२ तमापतंतंसंप्रेक्ष्यकुंभकर्णःप्लवंगमं तस्थौविवृतस
र्वांगोवानरेंद्रस्यसंमुखः ५३ कपिशोणितदिग्धांगंभक्षयंतंमहाकपीन् कुंभकर्णंस्थितंदृष्ट्वा
सुग्रीवोवाक्यमब्रवीत् ५४ पातिताश्चत्वयावीराःकृतंकर्मसुदुष्करं भक्षितानिचसैन्यानिप्राप्तं
तेपरमंयशः ५५ त्यजतद्वानरानीकंप्राकृतैःकिंकरिष्यसि सहस्वैकंनिपातंमेपर्वत स्य
स्यास्यराक्षसः ५६ तद्वाक्यंहरिराजस्यसत्वधैर्यसमन्वितं श्रुत्वाराक्षसशार्दूलःकुंभकर्णोब्रवीद्
हरिः ५७ प्रजापतेस्तुपौत्रस्त्वंतथैवर्क्षरजःसुतः धृतिपौरुषसंपन्नस्तस्माद्गर्जसिवानर ५८ सकुं
भकर्णस्यवचोनिशम्यव्याविध्यशैलंसहसामुमोच तेनाजघानोरसिकुंभकर्णंशैलेनवज्राशनि॰

रावा ९०।९१।९२।९३ ९४ ९५ लंकामलयान् लंकासमीपवर्तिमलयान् ९६ अभिगम्य कक्षपुटे कृत्वा जहार सैन्यमथाद्यमदेशं निनाय ९८
युद्धे तच्छैलशृंगं सहसा विभिन्नं भुजान्तरे तस्य तदा विशाले ततो विषेदुः सहसा सवेगा रक्षोगणा
२१३ 405 स्त्वपि मुदा विनेदुः ९० सशैलशृंगाभिहतश्च कोपन्ननाद रोषाद्विविवृत्तवक्त्रः व्याविध्य शूलं च तत
ज्जिह्मकाशां विहेपहर्यंस्तपतेर्वधाय ९१ तत्कुंभकर्णस्य भुजप्रणुन्नं शूलं शितं कांचनदाम
मयष्टि क्षिप्रं समुत्पत्य निगृह्य दोर्भ्यां बभंज वेगेन सुतो निलस्य ९२ कृतं भारसहस्रस्य
शूलं कालायसं महत् बभंज जानुमारोप्य तदा हृष्टः प्लवंगमः ९३ शूलं भग्नं हनुमता हृष्ट्वा वा
नरवाहिनी हृष्टा ननाद बहुशः सर्वतश्चापि दुद्रुवे ९४ बभूवाथ परित्रस्तो राक्षसो विमु
खोऽभवत् सिंहनादं च ते चक्रुः प्रहृष्टा वनगोचराः मारुतिं पूजयांचक्रुर्दृष्ट्वा शूलं तथागत ९५
मतं तथा भग्नं स वै रक्षः शूलं च कोपरतोऽधिपतिर्महात्मा उत्पाट्य लंकामलयात्स शृंगं जघान
सुग्रीवमुपेत्य तेन ९६ सशैलशृंगाभिहतो विसंज्ञः पपात भूमौ युधि वानरेंद्रः तं वीक्ष्य भू
मौ पतितं विसंज्ञं नेदुः प्रहृष्टा युधि यातुधानाः ९७ समभ्युपेत्याद्भुतघोरवीर्यं स कुंभकर्णो यु
धि वानरेंद्रं जहार सुग्रीवमभिप्रगृह्य यथानिलो मेघमिव प्रचंडः ९८ ॥ २१३

406

सतंमहाम्मेघनिकाशरूपमसाघगच्छन्मुथिकुंभकर्णः रराजमेरुप्रतिमानरूपोमे।
मूर्ध्येयथाभ्युच्छ्रितघोरशृंगः ६९ ततस्तमादायजगामवीरः संस्तूयमानोयुधिराक्षसे।
मेंद्रः शृण्वन्निनादंत्रिदिवालयानांसवंगराजग्रहविस्मितानां ७० ततस्तमा
दायतदासमेतेहरीइमिंद्रोयममित्रवीर्यः अस्मिन्हतेसर्वमिदंहतस्या ७१
त्सराक्षसैसर्वमितीन्द्रशत्रुः ७२ विद्रुतांवाहिनींदृष्टावानराणामितस्त
तः कुंभकर्णेनसुग्रीवंगृहीतंचापिवानरैः ७३ हनूमांश्चिं
तयामाससमतिमान्मारुतात्मजः एवंगृहीतेसुग्रीवेकिं
कर्तव्यंमयाभवेत् यदिन्याय्यंमयाकर्तुंतत्करिष्यामि
सर्वथा भूत्वापर्वतसंकाशोनाशयिष्यामिराक्षसं ७४
मयाहतेसंयतिकुंभकर्णेमहाबलेमुष्टिविशी
र्णदेहे विमोचितावानरपार्थिवेचभवंत

[illegible]

अथवैषवानरवानरराजमहाबलत्वात्स्वयमेवकुंभकर्णान्मोक्षंप्राप्स्यति यदिनमोचयिष्यामितर्हिनेनदामोचयितव्योमयेति
त्वणमात्रंप्रतीक्षास्थितःसासुरीश्वरोस्त्रिदशैर्गृहीतोपिमहाबलत्वात्स्वयमेवमोक्षंप्राप्स्यति किंपुनरानेनराक्षसापसदेने
तिभावः ७४ कथंतर्हिदानीमोचयतीत्यत्राहमन्येइति मोक्षवपादात्मानपरेणगृहीतनबुध्यतइतिमन्येइत्यर्थः ७५
महायद्ययंभवेत्तथापि

अथवास्वयमप्येषमोक्षंप्राप्स्यतिवानराः गृहीतोयंयदिभवेत्त्रिदशैःसासुरोरगैः ७६
मन्येनतावदात्मानंबुध्यतेवानराधिपः शैलप्रहाराभिहताःकुंभकर्णेनसंयुगे ७७
अयंमुहूर्तात्सुग्रीवोलब्धसंज्ञोमहाहवे आत्मनोवानराणांचयत्पथ्यंतत्करिष्यति ७८
मयातुमोक्षितस्यास्यसुग्रीवस्यमहात्मनः अप्रीतिश्चभवेत्कष्टाकीर्तिनाशश्चशाश्वतः ७९
तस्मान्मुहूर्तंकांक्षिष्येविक्रमंमोक्षितस्यतु भिन्नंचवानरानीकंतावदाश्वासयाम्यहं ८०
इत्येवंचिंतयित्वाथहनूमान्मारुतात्मजः भूयःसंस्तंभयामासवनाराणांमहाचमूं ८१

कृच्छ्रगतत्वेपिमयानायंमोचयितव्यइतिअयाङ्ः ७९ कांक्षिष्येतस्मात्क्षणंप्रतीक्षिष्येइतिपाठांतरे मूक्षितस्यकृतमो
क्षणस्यविक्रमंद्रक्ष्यामीतिशेषः ८० ८१ पुष्पाग्र्यवर्षैःउत्तमपुष्पवर्षैः ८२

लाजगंधोदवर्षैः सिच्यमानः देवगामामोदनिहृतयोः सुग्रीवस्तिशोषः ८३ ८४ संप्रतिकर्तुं सम्यक्प्रतिकर्तुं ८५ खरैर्नखैः तीक्ष्णैः कराग्रैः नखैः

408

स कुंभकर्णोद्य विवेश लंकां स्फुरंतमादाय महाहरिं तं विमानचर्यागृहगोपुरस्थैः पुष्पाग्र्यव
र्षैरभिपूज्यमानः ८२ लाजगंधोदवर्षैस्तु सेच्यमानः शनैः शनैः राजवीथ्यास्तु शीतत्वात्संज्ञा
माप महाबलः ८३ ततः स संज्ञामुपलभ्य कृच्छ्राद्बलीयसस्तस्य भुजांतरस्थः अवेक्षमाणः पुररा
जमार्गं विचिंतयामास मुहुर्महात्मा ८४ एवं गृहीतेन कथं नु नाम शक्यं मया संप्रतिकर्तुमद्य
तथा करिष्यामि यथा हरीणां भविष्यतीष्टं च हितं च कार्यं ततः कराग्रैः सहसा समेत्य राजा हरी
णाममरेंद्रशत्रोः खरैश्च कर्णौ दशनैश्च नासां ददंश पादैर्विददार पार्श्वौ ८६ स कुंभकर्णो हृ
तकर्णनासो विदारितस्तेन रदैर्नखैश्च रोषाभिभूतः क्षतजार्द्रगात्रः सुग्रीवमाविध्य पिपेष
भूमौ स भूतले भीमबलाभिपिष्टः सुरारिभिस्तैरभिहन्यमानः जगाम खं कंदुकवज्जवेन पुन
श्च रामेण समाजगाम ८८ कर्णनासाविहीनस्तु कुंभकर्णो महाबलः रराज शोणितोत्सिक्तो
गिरिः प्रस्रवणैरिव शोणितार्द्रो महाकायो राक्षसो भीमदर्शनः अमर्षाच्छोणितोद्गारी शुशुभे
रावणानुजः ९०

कर्णौ स्वलं चेति शेषः पादैः पादनखैः ८६ ८७ सुरारिभिः राक्षसैः ८९ ९० ॥

रावा नीलांजनेतिमनेनविध्वंसनादिवाहृति ९१ रक्तग्रादेरपिखादनेदेनमोदादिति मद्यादिनेवरक्तपानजमदेवैवरूपादितिभावः यथा।

युद्धी नीलांजनचयप्रख्यः समंभ्रमइवतोयदः युद्धायाभिमुखोभीमोमनस्वक्केनिशाचरः ९१
२०५ 409 गतेचतस्मिन्सुरराजशत्रुःक्रोधात्प्रदुद्रावरणायभूयः अनायुधोस्मीतिविचिंत्यरौद्रोघोरंतः
दामुद्गरमाससाद ९२ ततःसपर्यांसहसामहात्मानिक्षिप्यतस्मान्नरसैन्यमुग्रं बभक्षरक्तो
युधिकुंभकर्णःप्रजायुगांताग्निरिवप्रवृद्धः ९३ बुभुक्षितःशोणितमांसगृध्नुःप्रविश्यतद्वा
नरसैन्यमुग्रं चखादरक्षोमिहरीन्पिशाचान्रक्षांस्यकुद्धोयुधिकुंभकर्णः प्रजायुगांता
ग्निरिवप्रवृद्धःसभक्षयामासहरीन्प्रमुख्यान् ९४ एकंद्वौत्रीन्बहून्क्रुद्धोवानरान्सहराक्षसैः
समादायैकहस्तेनप्रचिक्षेपत्वरन्मुखे ९५ संप्रवंस्तदामेदःशोणितंचमहाबलः वध्य
मानोनगेंद्राग्रैर्भक्षयामास वानरान् ९६ तेभक्ष्यमाणाहरयोरामंजग्मुस्तदागतिम्
कुंभकर्णोभृशंक्रुद्धःकपीन्खादन्प्रदावति ९७ शतानिसप्तचाष्टौचविंशस्त्रिंशत्तथैव
च संपरिष्वज्यबाहुभ्यांखादन्विपरिधावति ९८ ॥

ससंहरंतेनयांसंभक्षयामेसेस्पर्धः ९४ ९५ संप्रस्रवन्प्रस्रभावग्राषःभक्षितवानरसंबंधिशोणितादि ९६ गतिशरणं ९७ ९८ २०५

कर्णाविसक्तेमनेनाथोभोगेपवकर्णालंचनंसुग्रीवेणाहृतमितिगम्यतेकर्णग्रथिताःपरस्परसंलग्नाम्रेडमालायस्यसः ९९ १॥ १ पीडा

410

मदोवमाशोणितदिग्धमात्राकर्णाविसक्ताग्रथितांत्रमालः ववर्षमूलानिसुतीक्ष्णदंष्ट्रःका
लोग्रुगांतस्थइवप्रवृद्धः ९९ तस्मिन्कालेसुमित्रायाःपुत्रःपरवलार्दनः चकारलक्ष्मणःक्रु
द्धोयुद्धंपरपुरंजयः १॥ सकुंभकर्णस्यशरान्शरीरेसप्तवीर्यवान् निचखानाददेचान्यान्विस
सर्जचलक्ष्मणः १ पीडमानस्तदास्त्रंतुविशेषंतत्ससादसः ततश्चुकोपवलवान्सुमित्रा
नंदवर्धनः २ अथास्यकवचंशुभ्रंजांबूनदमयंशुभं प्रच्छादयामासशरैःसंध्याभ्रमिवमारुतः ३
नीलांजनचयप्रख्यःशरैःकांचनभूषणैः आपीडमानःशुशुभेमेघैःसूर्यइवांशुमान् ४ ततः
सरावणसोभीमःसुमित्रानंदवर्धनं सावज्ञमेवप्रोवाचवाक्यंमेघौघनिस्वनः ५ अंतकस्या
प्यकष्टेनयुधिजेतारमाहवे युध्यतामामभीतेनख्यापिताते------या ६ प्रगृहीतायुधस्येहम
सोरिवमहामृधे तिष्ठन्नप्यग्रतःपूज्यःकिंपुनर्युद्धदायकः ७ ऐरावतंसमारूढोवृतःसर्वामरैःप्र
भुः नैवशक्रोपिसमरेस्थितःपूर्वःकदाचन ८ अद्यत्वयाहंसौमित्रेवलेनापिपराक्रमैः तो
मानःशराहतस्तस्यविशेषंअस्त्रांतरेणविगतशेषंचकारेत्यर्थः २ ९ षितोगंतुमिच्छामित्वामनुज्ञाप्यराघवं ९

रावा ॥ १० ११ १२ १३ १४ १५ १६ १७ अभ्यधावनतंरामंविसृज्यैतिभीषणः १८ तेरौद्रास्त्रप्रयोजिताः शराः १९ २० ॥ २० ॥

युद्धी यत्तुवीर्यवलोत्साहैस्तोषितोहंरणेत्वया राममेवैकमिच्छामिहंतुंयस्मिन्हतेहतं १०

२०६ 411 राममयात्रनिहतेयेन्येस्थास्यंतिसंयुगे तानहंयोधयिष्यामिस्ववलेनप्रमाथिना ११ उ
क्तवाक्यंनंदत्तःप्रोवाचस्तुतिसंहितं मृधेघोरतरंवाक्यंसौमित्रिःप्रहसन्निव १२ य
स्त्वशक्रादिभिर्देवैरसह्यंप्राप्यपौरुषं तन्मयानान्यथावीरदृष्टस्तेद्यपराक्रमः १३ एष
दाशरथीरामस्तिष्ठत्यद्रिरिवाचलः इतिश्रुत्वाह्यनादृत्यलक्ष्मणंसनिशाचरः १४ अति
क्रम्यचसौमित्रिंकुंभकर्णोमहावलः राममेवाभिदुद्राववकंपयन्निवमेदिनी १५ अथदा
शरथीरामोरौद्रमस्त्रंप्रयोजयन् कुंभकर्णस्यहृदयेससर्जनिशितान्छरान् १६ तस्यरा
मेणविद्धस्यसहसाभिप्रधावतः अंगारमिश्राःक्रुद्धस्यमुखान्निश्चेरुरर्चिषः १७ रामस्त्रवि
द्धोघोरंवैनदन्शार्दूलसमस्वनः अभ्यधावततंक्रुद्धोहरीन्विद्रावयन्रणे १८ तस्यारसिनिम
ग्नास्तेशराबर्हिणवाससः हस्ताच्चास्यपरिभ्रष्टागदाचोर्व्यांपपातह १९ आयुधानिचस
र्वाणिविप्रकीर्यंतभूतले सनिरायुधमात्मानंयदामेनेमहावलः मुष्टिभ्यांचकराभ्यांचच २०६

३। प्रस्रवणनिर्झरः २२ २३ ततोधर्मात्मारामस्तस्यमदतस्यअंगे अनेनराममध्येमार्गेसमभिजिह्मगत्वादिगुणविशिष्टैः घोरैश्चिषकालेछे

सवाणैर्वनिर्विद्धांगःतत्तेजेनसमुद्रितः रुधिरंपरिसुस्त्रावगिरिःप्रस्रवणानिव २१
सतीव्रेणचकोपेनरुधिरेणसमुक्षितः वानरान्राक्षसान्ऋक्षान्खादन्संपरिधावति २२
अथश्रृंगसमाविध्यभीमंभीमपराक्रमः चिक्षेपराममुद्दिश्यबलवानंतकोपमः २३ अप्रा
प्तमंतरारामःसप्तभिस्तानजिह्मगैः ततस्तुरामोधर्मात्मातस्यशृंगंमहत्तदा २४ घोरैःकां
चनचित्रांगैश्चिच्छेदभरताग्रजः २४ तन्मेरुशिखराकारैर्द्योतमानमिवश्रिया द्वेशतेवा
नराणांचपतमानमपातयत् २५ तस्मिन्कालेसधर्मात्मालक्ष्मणोराममब्रवीत् कुंभ
कर्णवधेयुक्तोयोगान्परिमृशनवक्तुन् २६ नैवायंवानरान्राजन्नविजानातिराक्षसान् मत्तः
शोणितगंधेनस्वान्परांश्चैवखादति २७ साधनमधिरोहंतुसर्वतोवानरर्षभाः यूथपाश्च
यथामुख्यास्तिष्ठंत्वस्मिन्समंततः २८ अप्ययंदुर्मतिःकालेगुरुभारप्रपीडितः प्रचुरा
नराक्षसोभूमौनान्यान्हन्यात्प्लवंगमान् २९ ॥

२ २४ २५ योगानुपायान् अनेनवधकालेलक्ष्मणमादिसंरामस्यगम्यते २६ २७ २८ २९ ॥

वा॰ यु॰ २०७ ४१३

१॰ श॥ राक्षसं रूक्षोयमिति मत्वा वेगेन समुपापतत् ३२ लक्ष्मणानुचराः वड्डवीरैः लक्ष्मणसहितः ३९ कालांतकयमानवस्थाक्रुन्नोमेद भक्तिरीय येः ५२

तस्यतद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रस्य धीमतः तेसमाकर्कश दृष्टाः कुंभकर्णो महाबले १॰ कुंभकर्णस्त

संहृष्टः समान्वीतैः प्लवगर्षभैः अधुनयत्वान्वेगेन दृष्टहस्तीवहस्तिपान ३१ तांदृष्टानिगुंधुग्रान्कष्ट

यमिति राक्षसं समुपापात वेगेन धनुरुत्तममादद ३२ क्रोधरक्तेक्षणो धीरोनिर्दहन्निव चक्षुषा

राघवो राक्षसं वेगादभिदुद्राव वेगिनः ३३ हृष्यपादर्षयत्सर्वां कुंभकर्णबलार्दितान् सचापमा

दाय भुजंगकल्पं दृढज्यमुग्रन्तपनीयचित्रं हरीं समाश्वास्य समुत्सपात रामो निवद्धोत्तमतूण

वाणः सवानराणां सैस्तवृत्तः परमदुर्जयैः लक्ष्मणानुचरो वीरः संप्रतस्थे महाबलः सददर्

शमहात्मानं किरीटेनमरिंदम शोणिताप्लुतसर्वांगं कुंभकर्णं महाबलं सर्वान्समभिधावंतं

यथारुष्टदिशां गजं मार्गमाणं हरीन्क्रुद्धं राक्षसैः परिवारितं विंध्यमंदरसंकाशं कांचनांग

दभूषणं स्रवंतं रुधिरं वक्त्राद्वर्षमेघमिवोत्थितं जिह्वया परिलिह्यंतं सृक्किणी शोणितोक्षिते

म्रद्नंतं वानरानीकं कालांतकयमोपमं तं दृष्ट्वा राक्षसश्रेष्ठं प्रदीप्तानलवर्चसं विस्फारयामा

सतदा कार्मुकं पुरुषर्षभः ४१ सतस्य चापनिर्घोषात्कुपितो राक्षसर्षभः अमृष्यमाणस्तं घोष २०७

भुजंगराजस्य शेषस्योत्तमो यो भोगस्तद्वद्दीर्घस्पर्शः ५२ हे रक्षोधिप विषादं मा आगच्छ योऽहं प्रगृहीतचापः स्थितस्तं मा राम मवेहि तस्मात्
मामेवागच्छ मुहूर्तात्त्वं विचेताः निर्जीवो मत्तो भवतेति पृथिरामः कुंभकर्णमुवाचेत्यन्वयः ५४ रामोऽयमिति विज्ञाय रामवचसेति शेषः ५५

ततस्तथा रोहत मेघकल्पं भुजंगराजोत्तमभोगबाहुः तमापतंतं धरणीधराभमुवाच रा-
मो युधि कुंभकर्णं ५३ आगच्छ रक्षोधिप मा विषादमवस्थितोऽहं प्रगृहीतचापः अवेहि मां
राक्षसवंशनाशनं यस्त्वं मुहूर्ताद्भविता विचेताः ५४ रामोऽयमिति विज्ञाय जहास विकृतस्वनं
अभ्यधावत संक्रुद्धो हरीन्विद्रावयन्रणे ५५ दारयन्निव सर्वेषां हृदयानि वनौकसां प्रहस्य वि-
कृतं भीमं स मेघस्तनितोपमं ५६ कुंभकर्णो महातेजा राघवं वाक्यमब्रवीत् नाहं विराधो वि
ज्ञेयो न कबंधः खरो न च ५७ न वाली न च मारीचः कुंभकर्णोऽहमागतः पश्य मे मुद्गरं भीमं स
र्वं कालायसं महत् ५८ अनेन निर्जिता देवा दानवाश्च पुरा मया विकर्णनास इति मां नावज्ञातुं त्व
मर्हसि स्वल्पापि हि न मे पीडा कर्णनासाविनाश
नात् ५९

विकर्णनासः इत्येतावन्मात्रेण मामवज्ञातुं दुर्बलत्वं गंतुं नार्हसि नहि विराधादिवदहं लीलया त्वया सयो
ध्यः अतो मयि यत्नवान्भवेत्यर्थः ननु कथं न दुर्बलस्तत्राह स्वल्पापीति ५९

सटी ५० नवघृतेनविद्धये ५१ व्यथयांप्रचक्रुर्विमार्गंभ्रामंतत्प्रवदितप्रयोगाः ५२ वारिधाराःपर्वतश्चसायकान्शरीरेणापिबज्जितियोज
युद्धी नायतेनसर्वलोकयाःशरीरेमज्ञाग्रपिनव्यथयंनश्शतिदर्शितउग्रवेगंतंमुद्गरंव्याविध्य भ्रामयित्वारामस्यशरप्रवेगंजघान ५३ ततो
२०८ दर्शयित्वाकुशार्हत्ववीर्यंगात्रेषुभेनचे ततस्तोभत्ययिष्यामिदृष्टपौरुषविक्रमं सकुंभकर्ण
स्यवचोनिशम्यरामःसपुंखान्विससर्जवाणान् तेगाहतोवज्रसमप्रवेगैर्नचक्षुभेनव्यथतेस्मवालिः
५१ यैःसायकैःसालवरानिकृत्तावालीहतोवानरपुंगवश्च तेकुंभकर्णस्यतदाशरीरंवज्रोप
मानंव्यथयांप्रचक्रुः ५२ सवारिधाराइवसायकांस्तान्पिबञ्शरीरेणमहेंद्रशत्रुः जघानराम
स्यशरप्रवेगंव्याविध्यतंमुद्गरमुग्रवेगं ५३ ततस्तुरक्तःक्षतजावलिप्तवित्रासनंदेवमहाचमूनां
व्याविध्यतंमुद्गरमुग्रवेगंविद्रावयामासचमूंहरीणां वायव्यमाधायततोपरास्त्रंरामःप्रचिक्षेप
निशाचराय समुद्गरंतेनजहारबाहुंसकृत्तबाहुस्तुमुलंननाद ५५ सतस्यबाहुर्गिरिशृंग
कल्पःसमुद्गरोराघवबाणकृत्तः पपाततस्मिन्हरिराजसैन्येजघानतांवानरवाहिनींच ५६

रामंशक्रादहीणांचमूंविद्रावयामास ५४ समुद्गरंमुद्गरसहितं तेनवायव्यास्त्रेण ५५ भग्नहतावशेषाःभग्नमुद्गरयतिनवा
ऽहतावशिष्टाःपर्यंतमाश्रित्यसमुद्रवाऽऽरूपदेशसमीपमाश्रित्यविषण्णाःस्थिताः ५८ ॥ २०८

५७ करेणकृत्तेनवरेण ५८ विवेष्टमानःप्रभाविति शेषः ६० विनादयंतौदिगादीन्प्रतिध्वनयंतौ ६२ तुरुकजम्बुवर्णेनशाद्वलेनेतिशेषः ६४

416

तेवानराभग्नहतावशेषाःपर्यंतमाश्रित्यतदाविषण्णाः प्रपीडितांगाददृशुःसुघोरंनरेंद्ररक्षो
धिपसन्निपातं ५७ सकुंभकर्णोस्त्रनिकृत्तबाहुर्महत्सुकृत्ताग्रइवाचलेंद्रः उत्पाटयामासक
रेणवृक्षंततोभिदुद्रावरणेनरेंद्रं ५८ तंतस्यबाहुंसहतालवृक्षंसमुद्यतंपन्नगभोगकल्पं
ऐंद्रास्त्रयुक्तेनजघानरामोबाणेनजांबूनदचित्रितेन ५९ सकुंभकर्णस्यभुजोनिकृत्तःपपा
तभूमौगिरिसन्निकाशः विचेष्टमानोनिजघानवृक्षान्शैलान्शिलावानरराक्षसांश्च ६० तंछि
न्नबाहुंसमवेक्ष्यरामःसमापतंतंसहसानदंतं द्वावर्धचंद्रौनिशितौगृहीत्वाचिच्छेदपादौयुधिरा
क्षसस्य ६१ तौतस्यपादौप्रदिशोदिशश्चगिरेर्गुहाश्चैवमहार्णवंच लंकांचसेनांकपिरा
क्षसानांविनादयंतौविनिपेततुश्च ६२ निकृत्तबाहुर्विनिकृत्तपादोविदार्यवक्रंवडवामुखा
भं दुद्राववराममसहसाभिगर्जन्राहुर्यथाचंद्रमिवांतरिक्षे ६३ अपूरयत्तस्यमुखंशिताग्रैः
रामःशरैर्हेमपिनद्धपुंखैः संपूर्णवक्रोनशशाकवक्तुंचुकूजकृच्छ्रेणमुमूर्छचापि ६४ ॥

रावा अतिहृष्टं स्म शणीमसुभदे ९५ ९६ शक्राशान्योरिवप्राकाशनेरिववाभीमोविक्रमोयस्पतेकुंभकर्णाजगाम ९७ वलेगतेवारुणीरम
युद्धी णीयेकुंडलेयस्मात्सत्ज्वलवारुकुंडले ९८ कुंभकर्णशिरइति कुंडलाभ्यामलंकृते विनाकृते अलभूषणपर्याप्तिशक्तिवा
२०९
417

अथाददेसूर्यमरीचिकल्पं सब्रह्मदंडांतककालकल्पं अरिष्टमैंद्रंनिशितंसुपुंखंरामः
शरंमारुततुल्यवेगं ९५ तंवज्रजांबूनदचारुपुंखंप्रदीप्तसूर्यज्वलनप्रकाशं महेंद्रवज्रा
शनितुल्यवेगंरामःप्रचिक्षेपनिशाचराय ९६ ससायकोराघवबाहुचोदितःदिशःस्वभासा
दशकंप्रकाशयन् विधूमवैश्वानरभीमदर्शनोजगामशक्राशनिभीमविक्रमः ९७ सतन्
महापर्वतकूटसन्निभंसुवृत्तदंष्ट्रंचलचारुकुंडलं चकर्तरक्षोधिपतेःशिरस्तदायथैववृत्रा
स्यपुरापुरंदरः ९८ कुंभकर्णशिरोभातिकुंडलालंकृतंमहत् आदित्येभ्युदितेरात्रौमध्यस्थ
इवचंद्रमाः ९९

रणेवावकमित्समरकुंभकर्णस्यशिरः अरात्रौशामःकालेआदित्येउदितेगगनमध्य
स्थइमारवनिष्प्रभंभातीत्यर्थः अयंश्लोकःप्रक्षिप्तइतिवद्दवः ९९ ॥ ॐनमःसरस्वत्यै २०९

उच्चंप्राकारंलंकायाश्चतिशेषःशिरःकर्णनवेगोत्थितंलंकायांपपात देहस्तुकर्णनवेगाक्लिन्नंदन्समुद्रेपपातयच्चपितेत्रलास्त्रेणसौमि-
त्रिंदंदारादिवरोपमसुपपातमहावीर्योदिव्यास्त्राभिरुतोरणे तंदृष्ट्वाचृत्रासकाशंकुंभकर्णंनरास्विन गतासुपतितंभूमौशत्रुसाःश्रा-

418

तद्रामबाणाभिहितंपपातरक्षःशिरःपर्वतसन्निकाशं बभंजचर्यागृहगोपुराणिप्राका
रमुच्चंतमपातयच्च २० तच्चातिकायंहिमवत्प्रकाशंरक्षस्तदातोयनिधौपपात ग्राहान्म
हामीनवरान्भुजंगमान्संमर्द्यभूमिंचतथाविवेश २१ तस्मिन्हतेब्राह्मणदेवशत्रौमहाब
लेसंयतिकुंभकर्णे चचालभूर्भूमिधराचसर्वेहर्षाच्चदेवास्तुमुलंप्रणेदुः २२ ततस्तु
देवर्षिमहर्षिपन्नगाःसुराश्चभूतानिसुपर्णगुह्यकाः सयक्षगंधर्वगणानभोगताःप्रहर्षि-
तारामपराक्रमेण २३ ततस्तुतेतस्यवधेनभूरिणामनस्विनोनैरृतराजबांधवाः विने
दुरुच्चैर्व्यथितारघूत्तमंहरिंसमीक्ष्यैवयथागतेगजाः २४

इवन्भयादिदिमहाभारतोक्तालक्ष्म
णवःकुंभकर्णवधःप्रतीयते तथापिनविरोधःरामलक्ष्मणाभ्यांमिलित्वातद्वधकरणात् अतएवपूर्वंलक्ष्मणानुचरस्सप्रलक्ष्मणसहित
इतिव्याख्यातंप्रागुक्तवरामसैवतद्धंतृत्वोक्तिःलक्ष्मणसाहित्येनान्यथासोलक्ष्मणसहन्वत्सक्रवान् २० भूरिणामहता २४ ॥

रा॰वा॰ देवलोकस्याकाशस्य मध्ये इति शेषः व्यभासीत् विशेषेण भातिस्म १५ प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवप्रबुद्धपद्मतुल्यैरिवअतोनैवशाखवै
यु॰टी॰ मधंशिष्टभागिनंदृष्टप्राप्तिमंतं १६ कदाचनकदाप्यजितंनकदाप्यजयवंतं १७ धन्वरमानःसर्गः ६७ मुद्रदिनहेनकुंभकर्णं
२१॰ ४१९

सदेवलोकस्यतमोनिहत्यसूर्योयथाराहुमुखाद्विमुक्तः तथाव्यभाद्वानरसैन्यमध्येनि
हत्यरामोयुधिकुंभकर्णं १५ प्रहर्षमीयुर्बहवस्तुवानराः प्रबुद्धपद्मप्रतिमैरिवाननैः प्रपू
ययन्राघवमिष्टभागिनंहतेरिपौभीमबलेन्द्रपात्मजे १६ सकुंभकर्णःसुरसैन्यमर्दनोम
हत्सुयुद्धेषुकदाचनाजितः ननंदहत्वाभरताग्रजोरणेमहासुरंवृत्रमिवामराधिपः १७
इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसप्तषष्टितमः ६७ कुंभकर्णंहतंदृष्ट्वाराघवेनमहात्मना रा॰
क्षसाराक्षसेंद्रायरावणायन्यवेदयत् १ राजन्सकालसंकाशःसंयुक्तःकालकर्मणा
विद्राव्यवानरींसेनांभक्षयित्वाचवानरान् २॥

ध्यानंततःसममवासरेवथ इति भद्दर्शिनीमायामेतद्वध इति पाठः संमतिरेवंकस्यचेत्स्फुटीभविष्यति इतिश्रीरामायणेरामा
यणतिलकेयुद्धकांडेसप्तषष्टितमःसर्गः ६७ कुंभकर्णमिति कालसंकाशःसकुंभकर्णःकालकर्मसंयुक्तः २ ॥ २१॰

समुद्रमर्दप्रविष्टेनकबंधरूपेणकायेनोपलक्षितःमुहूर्तंप्रतपित्वाविक्रम्य ३ निकृत्तनासाकर्णत्वादिगुणेनशरीरेणशिरोलक्षणेन।
लंकाद्वारंरुध्वापर्वतोपमःकुंभकर्णोरामतेजसाप्रशांतइतिपूर्वश्लोकेनान्वयः ४ लगंडभूतःप्रशिवःपाणिपादरहितकबंधोगंडइ

420

प्रतपित्वामुहूर्तंतुप्रशांतोरामतेजसा कायेनार्यंप्रविष्टेनसमुद्रंभीमदर्शने निकृत्तेना
साकर्णेनविनिःसृतरुधिरेणच रुद्ध्वाद्वारंशरीरेणलंकायाःपर्वतोपमः कुंभकर्णस्तवभ्राताकाकुत्स्थ
शरपीडितः लगंडभूतोविषमेदावदग्धइवद्रुमः ५ श्रुत्वाविनिहतंसंख्येकुंभकर्णंमहाबलं
रावणःशोकसंतप्तोमुमोहपपातच ६ पितृव्यंनिहतंश्रुत्वादेवांतकनरांतकौ त्रिशिराश्चाति
कायश्चरुरुदुःशोकपीडिताः ७ भ्रातरंनिहतंश्रुत्वारामेणाक्लिष्टकारिणा महोदरमहापार्श्वौशोका
क्रांतौबभूवतुः ततःकृच्छ्रात्समासाद्यसंज्ञांराक्षसपुंगवः कुंभकर्णवधाद्दीनोविलला-
पसुदुःखितः हावीररिपुदर्पघ्नकुंभकर्णमहाबल। त्वंमांविहायवैदैवाद्यातोसियमसादनं ९
ममशल्यमनुद्धृत्यबांधवानांमहाबलः शत्रुसैन्यंप्रताप्यैकःक्वमांसंत्यज्यगच्छसि ॥

इत्यते विहृतःविकृतकायः सूत्रवस्त्वात्दावदग्धोद्रुमइवप्रशांतइत्यन्वयः ५ ६ देवांतकादयोरावणपुत्राः ७ महोद।
रमहापार्श्वौविमातृजौभ्रातरौतस्य ८ बांधवानांचशल्यमनुद्धृत्येत्यन्वयः ॥ ॥

रावा
युटी
२॥ 421

अहंनास्तित्रहमपिस्तत्रायःत्वर्थः मृतासृतात् मृतास्तेभ्यः १३ वज्रनिक्षेपस्तदाघातोपियस्यसनंदः त्वेनकुर्यात् १४ १५ ल

इदानीं खल्वहंनास्मियस्यमेपतितोभुजः दक्षिणोयंसमाश्रित्यनबिभेमिसुरासुरात् १३
कथमेवंविधोवीरोदेवदानवदर्पहा कालाग्निप्रतिमोस्यघोरात्रवेणरणेहतः १४ य
स्यतेवज्रनिक्षेपोनकुर्यात्क्षतंसदा सकथंरामबाणार्तःप्रसुप्तोसिमहीतले १५ एतेदे
वगणाःसार्धमृषिभिर्गगनेस्थिताः निहतंत्वांरणेदृष्ट्वानिनदंतिप्रहर्षिताः १५ ध्रुवमद्यैव
संहृष्टालब्धलक्षाःप्लवंगमाः आरोहंतीहदुर्गाणिलंकाद्वाराणिसर्वशः १६ राक्षसेनना
स्तिमेकार्यंकिंकरिष्यामिसीतया कुंभविहीनस्यजीवितंनास्तिमेमतिः १७ यद्यहंभ्रातृ
हंतारंनहन्मियुधिराघवं ननुमेमरणंश्रेयोनचेदंव्यर्थजीवितं १८ अद्यैवतंगमिष्यामि
देशंयत्रानुजोमम नहिभ्रातृन्समुत्सृज्यक्षणंजीवितुमुत्सहे १९ देवाहिमांहसिष्य
न्तिदृष्ट्वापूर्वापकारिणं कथमिंद्रंजयिष्यामिकुंभकर्णहतेत्वयि २० तदिदंमामनुप्रा
प्तंविभीषणवचःशुभं यदाज्ञानान्मयातस्यनगृहीतंमहात्मनः २१ ॥

थलक्षाःलब्धावसराः १८ जीवितेनास्तिमेमतिःसजीवनपापवस्थानेबुद्धिर्नास्तीत्यर्थः १० भ्रातृनिसूनेनदारादयोप्यनुसृताइति

॥
रा
मा
दि
२॥

यावत्प्रदास्यकुंभकर्णमहस्तयोर्दारुणोयंविनाशउत्पन्नस्तावदास्यविभीषणवचोमांव्रीडयतीत्यर्थः इदंभ्रातृवचोनगृहीतमिति
422 लज्जितोस्मीत्यर्थः २२ अपिचधार्मिकस्यनिकाशनफलमिदमित्याह तस्यायमित्यादि २३ २४ घोरमाणःकः ६२ इतिश्री
रामाभिरामेश्रीरामायणयुद्धकाण्डेअष्टषष्टितमःसर्गः ६८ एवमितिविलमानस्यविलपतःश्रुत्वाविलापमितिशेषः १ एवमे

विभीषणवचस्तावत्कुंभकर्णप्रहस्तयोः विनाशोयंसमुत्पन्नोमांव्रीडयतिदारुणः २२ तस्या
यंकर्मणःप्राप्तोविपाकोममशोकदः यन्मयाधार्मिकःश्रीमान्सनिरस्तोविभीषणः २३ इतिब
हुविधमाकुलान्तरात्माकृपणमतीवविलप्यकुंभकर्णं न्यपतदपिदशाननोभृशार्तस्तमव
जनमिदंविपद्धतंविदित्वा २४ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेअष्टषष्टितमःसर्गः ६८ एवंविल
पमानस्यरावणस्यदुरात्मनः श्रुत्वाशोकाभिभूतस्यत्रिशिरोवाक्यमब्रवीत् १ एवमेव
महावीर्योहतोनस्तातमध्यमः नतुसत्पुरुषाराजन्विलपन्तियथाभवान् २ नूनंत्रि
भुवनस्यापिपर्याप्तस्त्वमसिप्रभो सकस्मात्प्राकृतइवशोचस्यात्मानमीदृशं ३ ॥

वदेवदानवदर्शदाकालाग्निप्रतिमश्यापुरुषप्रकारेणमहावीर्यःहतोदैवादितिशेषःसत्पुरुषाःशूराः २ ईदृशंत्रैलोक्यवि
जयक्षमपर्याप्तोपिशोचसिशोकवशंकरोषि ३ ॥

रामा प्रसकृत्वयाविशास्त्वाश्मन्वयःविब्रस्त्वाश्तिपादेविव्रासितारमर्थः ५ नरकोविस्मृनेति प्रयंदिकायांविशविमेजांतोनरकोभौमा
युटी नरकान्कुसदृतादम्यश्तीतिर्थः ७ पुनर्जातमिवात्मानंममनेत्रिशिरोववनमात्रेणसंतृष्टोवभूव नन्तुकंकणामाथेर्थकथं

२१२ ब्रह्मदत्तास्तितेशक्तिःकवचंसायकोधनुः सहस्रवरसंयुक्तोरथोमेव्रमसमखनः त्वया
423 सकृद्धिशस्त्रेणविशास्तादेवदानवाः समर्वाशुधसंपन्नोराघवंशास्तुमर्हसि ५ कामंतिष्ठम
हाराजनिर्गम्यघाप्यहंरणे उद्धरिष्यामितेशत्रूनगरुडःपन्नगानिव ६ शंवरोदेवराजेननर
कोविस्मृनायथा तथायशायितारामोमयायुधिनिपातितः ७ श्रुत्वात्रिशिरसोवाक्यंरावणो
राक्षसाधिपः पुनर्जातमिवात्मानंमन्यतेकालचोदितः ८ श्रुत्वात्रिशिरसोवाक्यंदेवांतकन
रांतकौ अतिकायश्चतेजस्वीवभूवुर्युद्धहर्षिताः ९ ततोहमहमित्येवगर्जंतोनैर्ऋतर्षभाः
रावणस्यसुतावीराःशक्रतुल्यपराक्रमः १० अंतरिक्षगताःसर्वेसर्वेमायाविशारदाः सर्वेत्रि
दशदर्पघ्नाःसर्वेसमरदुर्मदाः ११ सर्वेसुवलसंपन्नाःसर्वेविस्तीर्णकीर्तयः सर्वेसमरमासा
रावणस्यतन्माजपश्रुत्याशयासंतोषस्ताशहृकालचोदितश्ति तत्रशपसहृताकालात्मकभगवत्प्रेरयापुनस्तस्यपुरुहुबुः
ध्यानुयरमश्मर्थः १० अंतरिक्षेगतेगमनंयेषांते ११ विकीर्णकीर्तयोःविशालकीर्तयः १२ ॥ २१२

प्रवरविज्ञानाःश्रेष्ठज्ञानवंतः १५ शत्रूणांबलस्यश्रीणांचार्यनैरिमर्दनैःश्रियार्दनैरिमार्थ १५ आशीर्भिरित्यस्यसंयुग्मेतिशेषः १६ युद्धोन्मत्त

424 दैवैरपिसगंधर्वैःसकिन्नरमहोरगैः सर्वेस्त्रविदुषोवीराःसर्वेयुद्धविशारदाः १३ सर्वेप्रव
रविज्ञानाःसर्वेलब्धवरास्तथा सतैस्तथाभास्करतुल्यदर्शनैःसुतैर्वृतःशत्रुबलश्रियार्दनैः र
राजराजामघवानयथामरैर्वृतोमहाबलैर्दानवदर्पनाशनैः १५ सपुत्रान्संपरिष्वज्यभूषयित्वा
चभूषणैः आशीर्भिश्चप्रशस्ताभिःप्रेषयामासवैरणे १६ युद्धोन्मत्तंचमत्तंचभ्रातरौचापिरा
वणः रक्षणार्थंकुमाराणांप्रेषयामाससंयुगे १७ तेभिवाद्यमहात्मानंरावणंलोकराव
णं कृत्वाप्रदक्षिणंचैवमहाकायाःप्रतस्थिरे १८ सर्वौषधीभिर्गंधैश्चसमालभ्यमहाबलाः
निर्जग्मुर्नैरृतश्रेष्ठाःषडेतेयुद्धकांक्षिणः १९ त्रिशिराश्चातिकायश्चदेवांतकनरांतकौ महो
दरमहापार्श्वौनिर्जग्मुःकालचोदिताः २० ततःसुदर्शनंनामनीलजीमूतसन्निभं ऐरावतकु
लेजातमारुरोहमहोदरः २१ सर्वायुधसमायुक्तस्तूणीभिश्चाप्यलंकृतः रराजगजमास्था
यसवितेवास्तमूर्धनि २२ ॥

मत्तश्चद्वौमहोदरमहापार्श्वयोःपर्यी यनामनि १७ सर्वौषधीभिःश्राद्य
द्रमहारानिवारकौशधीविशेषे १९ सवितेवास्तमूर्धनीस्मनेनशीघ्रनाशःसूचितः २२ ॥ ॥

रा॰ वा॰
युद्धे
२१२

२३ विद्युद्भिरुल्काभिःसदिनः २४ कांचनपर्वतैःशिखरभूतैर्युक्तौहिमवानिव २५ २६ सुसंयुक्तं सुसंयुक्तायुग्मसानुकर्षंरत्नादौ

425

हयोत्तमसमायुक्तांसर्वायुधसमाकुलम् आरुरोहरथश्रेष्ठंत्रिशिरोरावणात्मजः २३
त्रिशिरारथमास्थायविराजयधनुर्धरः सविद्युदुल्कःसज्वालःसेंद्रचापइवांबुदः २४ त्रिभिः
किरीटैस्त्रिशिराःशुशुभेसरथोत्तमे हिमवानिवशैलेंद्रस्त्रिभिःकांचनपर्वतैः २५ अति
कायोतितेजस्वीराक्षसेंद्रसुतस्तदा आरुरोहरथश्रेष्ठंश्रेष्ठःसर्वधनुष्मतां २६ सुचक्राक्षं
सुसंयुक्तंसानुकर्षंसकूवरम् तूणीबाणासनैर्दीप्तंप्रासासिपरिघाकुलं २७ सकांच
नविचित्रेणकिरीटेनविराजिता भूषणैश्चबभौमेरुःप्रभाभिरिवभासयन् २८ सर
राजरथेतस्मिन्राजसूनुर्महाबलः वृतोनैऋतशार्दूलैर्वज्रपाणिरिवामरैः २९ हयः
मुच्चैःश्रवःप्रख्यंश्वेतकनकभूषणं मनोजवंमहाकायमारुरोहनरांतकः ३० गृहीत्वा
प्रासमुल्काभंविराजन्नरांतकः शक्तिमादायतेजस्वीगुहःशिखिगतोयथा ३१

परिष्कूवराधारतयास्थापितोदारुविशेषोनुकर्षःअनुकर्षोदार्वधस्थमित्यमरःसकूवरं कूवरस्तुयुगंधरः २७ २८ २९ ३० ३१ २१२

परिघंसमादायस्थितोदेवांतकःदोर्भ्यांगिरिंसमुद्रमथनेमंदरगिरिरिवस्थितस्यविष्णोर्वपुर्विजृंभयन्विरराजेत्यनुकर्षः ३२ अ
मरावत्याःसुराइवलंकायाःप्रतस्थुरित्यन्वयः ३४ निश्चित्यनिश्चयेनमरणंशत्रुपराजयंवाकरिष्यामइतिशेषः ३७ चिक्षिपुःशा

426

देवांतकःसमादायपरिघंहेमभूषणं परिघंद्यगिरिदोर्भ्यांवपुर्विस्तोविजृंभयत् ३२ म
हापार्श्वोमहातेजागदामादायवीर्यवान् विरराजगदापाणिःकुवेरइवसंयुगे ३३ तेप्रत
स्थुर्महात्मानोमरावत्याःसुराइव नागराजस्थतुरंगैश्चरथैश्चाम्बुदनिस्वनैः ३४ अनुयातु
र्महात्मानोराक्षसाःप्रवरायुधाः तेविरेजुर्महात्मानःकुमाराःसूर्यवर्चसः ३५ किरीटिनो
श्रियाजुष्टाग्रहादीप्ताइवांवरे प्रगृहीताबभौतेषांशस्त्राणामावलिःसिता ३६ शारदभ्र
नीकाशाहंसावलिरिवांवरे मरणंवापिनिश्चि—शत्रूणांवापराजयं ३७ इतिकृत्वामतिं
वीराःसंजग्मुःसंयुगार्थिनः जगर्जुश्चप्रणेदुश्चचिक्षिपुश्चापिसायकान् ३८ जगृहुश्चम
हात्मानोनिर्यातायुद्धदुर्मदाः क्ष्वेडितास्फोटितानांचसंचचालेवमेदिनी ३९ राक्षसा
सिंहनादैश्चसंस्फोटितमिवांवरं तेभिनिष्क्रम्यमुदिताराक्षसेंद्रामहावलाः ४०॥

त्रुविषयात्तेपववनान्मत्वः सायकानितस्सजगृहुरित्यनेनान्वयः क्ष्वेडितास्फोटितानांचतैरित्यर्थः ३९ ४० ॥ ॥

रा॰वा॰ समुद्यतशिलानगं समुद्यताः शिला नगाश्च वृक्षा येन तत् ५१ प्रतिनर्दंतः प्रतिनर्दंति ५४ परहर्षं शत्रुहर्षममृष्यमाणाः ५५ केचि॰
युद्धे
२१४ 

ददृशुर्वानरानीकं समुद्यतशिलानगं हरयोपि महात्मानो दृष्ट्वा राक्षसं बलं ५१ हस्त्यश्वर
थसंबाधं किंकिणीशतनादितं नीलजीमूतसंकाशं समुद्यतमहायुधं ५२ दीप्तानलरवि
प्रख्यैर्नैरृतैः सर्वतो वृतं दृष्ट्वा बलमथायांतं लब्धलक्षाः प्लवंगमाः ५३ समुद्यतमहाशैलाः
संप्रणेदुर्मुहुर्मुहुः अमृष्यमाणाः रक्षांसि प्रतिनर्दंत वानराः ततः समुत्कृष्टरवं निशम्य रक्षो
गणा वानरयूथपानां अमृष्यमाणाः परहर्षमुग्रं महाबला भीमतरं प्रणेदुः ते राक्षसबलं घो
रं प्रविश्य हरियूथपाः विचेरुरुद्यतैः शैलैर्नगाः शिखरिणो यथा ५६ केचिदाकाशमाविश्य
केचिदुर्व्यां प्लवंगमाः रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाः केचिद्द्रुमशिलायुधाः ५७ द्रुमांश्च विपुलस्कंधान्
गृह्य वानरपुंगवाः तद्युद्धमभवद्घोरं रक्षोवानरसंकुलं ५८॥

द्रुमशिलायुधा इति स्वभावोक्तिः
नादृश्याः प्लवंगमाः रक्षःसैन्येषु संक्रुद्धाः आकाशमाविश्य चेरुः केचिद्विपुलस्कंधान् द्रुमान् गृहीत्वा चेरुः ५७ ५८ २१४

शैलशृंगान्वितांगाः गिरिशिखरैर्व्याप्तदेहाः मुष्टिभिर्मुष्टिप्रहारैर्वीतलोचनाः वहिर्निर्गतलोचनाः ५२ आक्षिप्ताः प्रमाणाः इति नि

428 ते पादपशिलाशैलैश्चक्रुर्वृष्टिमनूपमां वाराणांचैवीर्यमाणाश्च रयो भीमविक्रमा ४९
सिंहनादान्विनेदुश्च रणे राक्षसवानराः शिलाभिश्चूर्णयामासुर्यातुधानास्प्लवंगमाः ५०
निर्जघ्नुः समरे क्रुद्धाः कवचाभरणावृतान् केचिद्रथगतान्वीरान्गजवाजिगतानपि ५१
निर्जघ्नुः सहसा वीरा यातुधानान्प्लवंगमाः शैलशृंगान्वितांगास्ते मुष्टिभिर्वीतलोचनाः
चेलुः पेतुश्च नेदुश्च तत्र राक्षसपंगवाः राक्षसाश्च शरैस्तीक्ष्णैर्विभिद्रुः कपिकुंजरान् ५३
शूलमुद्गरखड्गैश्च जघ्नुः प्रासैश्च शक्तिभिः अन्योन्यं पातयामासुः परस्परजयैषिणः ५४
रिपुशोणितदिग्धांगास्तत्र वानरराक्षसाः ततः शैलैश्च खड्गैश्च विसृष्टैर्हरिराक्षसैः ५५
मुहूर्तेनावृता भूमिरभवच्छोणितोक्षिता विकीर्णपर्वताकारै रक्षोभिरभिमर्दितैः ५६
आसीद्वसुमती पूर्णा तदा युद्धमदान्वितैः आक्षिप्ताः क्षिप्यमाणाश्च भग्नशैलैश्च वानरैः ५
नरंगैस्तदा चक्रुर्वानरा युद्धमद्भुतं ५७

युद्धप्रकारकथनं भग्नशैलेश्च वानरैः सहसभग्नश्च यु
द्धसाधनशैलादिभिरतएव नरंगैर्हस्तपादादिभिरासन्नाभत्वा युद्धं चक्रुः ५७ ५८ आक्षिप्य बलात्कृष्टीत्वा ५५ ।।

रावा प्रस्रुताः सजवं तारस्समारोनिर्यास: ५६ पर्वतास्ते: निरस्ते पर्वतेःअछिन्नैःछिन्नद्रुमैः विकीर्णाश्चामा ५७ गर्वितहृष्टचेष्टः संजातग
युद्धे 429 वानरान्वानरैरेवजघ्नुस्तेनैर्ऋतर्षभाः राक्षसाः राक्षसैरेवजघ्नुस्ते वानराअपि ५८ शालैस्तथवशिलाशै
२१५ लाजघ्नुस्तेनैर्ऋतर्षभाः तेषांचाच्छिद्यशस्त्राणिजघ्नुरक्षांसिवानराः ५९ निर्जघ्नुःशैलशृंगैश्चबिभिदुश्च
परस्परं सिंहनादान्विनेदुश्चरणेराक्षसवानराः ६० छिन्नवर्मतनुत्राणाराक्षसावानरैर्हताः रुधिरंप्र
स्रुतास्तत्ररससारमिवद्रुमाः ६१ रथेनचरथंचापिवारणेनापिवारणं हयेनचहयंकेचिन्निजघ्नुर्वा
नरारणे ६२ क्षुरप्रैरर्धचन्द्रैश्चभल्लैश्चनिशितैःशरैः राक्षसावानरेन्द्राणांबिभिदुःपादपान्शिलाः ६३
विकीर्णाःपर्वतास्तेश्चद्रुमच्छिन्नैश्चसंयुगे हतैश्चकपिरक्षोभिर्दुर्गमावसुधाभवत् ६४ तेवानरागा
र्वितहृष्टचेष्टाःसंग्राममासाद्यभयंविमुच्य युद्धंस्मसर्वेसहराक्षसैस्तेनानायुधाश्चक्रुरदीनसत्त्वाः ६
तस्मिन्प्रवृत्तेतुमुलेविमर्देप्रहृष्यमाणेषुवलीमुखेषु निपात्यमाने ॒ षुराक्षसेषुमहर्षयोदेवगणा
श्चनेदुः ६६ ततोहयंमारुततुल्यवेगमारुह्यशक्तिंनिशितांप्रगृह्य नरान्तकोवानरसैन्यमुग्रमहा
र्णवंमीनइवाविवेश ६७ सवानरान्सप्तशतानिवीरःप्रासेनदीप्तेनविनिर्बिभेद एकःक्षणेनेन्द्ररिपु ~~~ [illegible]
गर्वितहृष्टचेष्टायेषांते नानायुद्धाःद्रुमशैलदंतनखादिनानाप्रहरणायुताः ६५ प्रहृष्यमाणेषुप्रहृष्टेषुवलीमुखेषुवानरेषु ६८ ॥ २१५

मार्गोपद्रावयंगमनमार्गः पतितैर्वानरैरभिसंहतो मांसशोणितकर्दमः सन्ददृशे दृष्टः ११ स्वस्थास्वस्थविनिर्देशिया वानरश्रेष्ठाश्चांगदादयः ८०

430 ददृशुश्च महात्मानं हयपृष्ठप्रतिष्ठितं चरंतं हरिसैन्येषु विद्याधरमहर्षयः १९ स तस्य ददृशे
मार्गो मांसशोणितकर्दमः पतितैः पर्वताकारैर्वानरैरभिसंहतः २० यावद्विक्रमितुं बुद्धिं
चक्रुः प्लवगपुंगवाः तावदेवानतिक्रम्य निर्बिभेद नरांतकः २१ ददाह हरिसैन्यानि वनानीव
नानीव विभावसुः यावदुत्पाटयामासुर्वृक्षान्शैलान्वनौकसः २२ तावत्प्रासहताः पेतुर्वज्र
कृत्ता इवाचलाः ज्वलंतं प्रासमुद्यम्य संग्रामांते नरांतकः २३ दिक्षु सर्वासु बलवान्विचचार
नरांतकः प्रमृद्नन्सर्वतो युद्धे प्रावृट्काले यथानिलः २४ न शेकुर्धावितुं वीरा न स्थातुं स्पंदितुं
कुतः उत्पतंतं स्थितं यांतं सर्वान्विव्याध वीर्यवान् २५ एकेनांतककल्पेन प्रासेनादित्यतेजसा
भग्नानि हरिसैन्यानि निपेतुर्धरणीतले २६ वज्रनिष्पेषसदृशं प्रासस्याभिनिपातनं न शेकुर्वान
रास्सोढुं ते विनेदुश्च महास्वनं २७ पततां हरिवीराणां रूपाणि प्रचकाशिरे वज्रभिन्नाग्रकूटानां शै
लानां पततामिव २८ ये तु पूर्वं महात्मानः कुंभकर्णेन पातिताः ते स्वस्था वानरश्रेष्ठाः सुग्रीव
मुपतस्थिरे २९ प्रेक्षमाणः स सुग्रीवो ददृशे हरिवाहिनीं नरांतकभयत्रस्तां विद्रवंतीं यतस्ततः ३०

रावा युटी २१९

८१ ८२ गछैनेरान्तमसमितिहंतमितिघोषः ८३ मेघसंकाशास्तनीकात्वसेनामथ्यात ८४ शृंगादेनदिमभुजाभरणेनसमद्धोप्युक्तः ८५

विद्रुतांवाहिनींदृष्ट्वासददर्शनरांतकं गृहीतमासमायांतंहृदयेष्टमविष्टितं ८६ दृष्टोवाचमहातेजाः
सुग्रीवोवानराधिपः कुमारमंगदंवीरंशाक्रतुल्यपराक्रमं ८२ गछैनंराक्षसंवीरंयोसौतरगमास्थि
तः भक्षयंतंपरबलंक्षिप्रंप्राणैर्वियोजयः ८३ सभर्तुर्वचनंश्रुत्वानिष्प्पातांगदस्तदा अनेकाभ्रसं
चयसंकाशात्मुमानिवर्वीर्यवान् ८४ शैलसंघातसंकाशोहरीणामुत्तमोंगदः शरांजागदसमद्धःस
धातुरिवपर्वतः ८५ निरायुधोमहातेजाःकेवलंनखदंष्ट्रवान् नरांतकमभिक्रम्यवालिपुत्रोब्रवीद्वचः
८६ तिष्ठकिंप्राकृतैरेभिर्हरिभिस्त्वंकरिष्यसि अस्मिन्वज्रसमस्पर्शंप्रासंक्षिपममोरसि ८७ अंग
दस्यवचःश्रुत्वाप्रचुक्रोधनरांतकः संदश्यदशनैरोष्ठंनिश्वस्यवभुजंगवत् ८८ सप्रासमभिविध्य
नदीप्यदायसमनुज्वलंतंसहसोत्ससर्ज सवालिपुत्रोरसिवज्रकल्पेवभूवभग्नोन्यपतच्चभूमौ ८९
अस्मिन्ममोरसिस्थियेत्वन्नरः ८७ वालिपुत्रमभिगम्यप्रासमुत्ससर्जःसप्रासःभग्नोभवत्भूमौन्यपतत् ८८ ८९ ॥ २१९

स्फुरितानालिनाङ्गः स्फुरितावशीर्णाग्रदन्तास्तारकनीनिकायस्य सः ९१ मुष्टिनाभिन्नमतपर्वनिमग्नवक्त्रोयस्य सः ज्वालाग्रभिघातोत
घावमन् ९६

432

तोग्रासमालोक्य तदाविभग्नं सुपर्णाकृन्नोरगवीर्यकल्पं तलंसमुद्यम्य सवालिपुत्रस्त्वरं।
गमस्याभिजगानमूर्ध्नि ९० निभग्नमादस्फुटितातितारो निष्क्रान्तजिह्वोचलसन्निकाशः स
तस्यवाजीनिपपातभूमौतले प्रहारेणविकीर्णमूर्धा ९१ नरान्तकः क्रोधवशंजगाममहत्तनत्तवेग
पतितंसमीक्ष्य समुष्टिमुद्यम्यमहाप्रभावोजघानशीर्षे युधिवालिपुत्रं ९२ अथाङ्गदोमुष्टि
विशीर्णमूर्धासुस्रावतीव्ररुधिरंभृशोलं मुहुर्विजज्वालमुमोहचापिसंज्ञांसमासाद्यवि।
सिस्मियेच ९३ अथाङ्गदोमृत्युसमानवेगंसंवर्त्यमुष्टिंगिरिशृङ्गकल्पं निपातयामासत।
दामहात्मानरान्तकस्योरसिवालिपुत्रः ९४ समुष्टिनिर्भिन्ननिभग्नवक्षाज्वालांवमन्शो
णितदिग्धगात्रः नरान्तकोभूमितलेपपातयथाचलोवज्रनिपातभग्नः ९५ तदान्तरिक्षे।
त्रिदशोत्तमानांवनौकसांचैवमहाप्रणामः बभूवतस्मिन्निहतेग्रवीर्येनरान्तकेवालि
सुतेनसंख्ये ९६ ॥

राबा युटी राममनःप्रहर्षणं राममनसःप्रहर्षणं सोपि रामोपि मृधाति भीमकर्मा यदाः पुनस्तयुद्धे युद्धनिमित्तं हर्षितो बभूव तथः समसग्रहो
बभूवेत्यर्थः ९० अत्र सर्गावच्छेदो बहुषु पुस्तकेनेदृश्यत इति स्माभिरपि न कृतः पूर्वोत्तरवाक्ययोरेककर्तृकयुद्धवर्णनादिति क

२१७ 433

पृथुं गदो राममनःप्रहर्षणं समुद्वृकं तं कृतवान्हि विक्रमं विसिस्मिये सोप्यथ भीमकर्मा पुनश्च युद्धेस
बभूव हर्षितः ९० इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे एकोनसप्ततमः सर्गः ६९ नरांतकं हतं दृष्ट्वा चुक्रुशुर्नैर्ऋत
र्षभाः देवांतकस्त्रिमूर्धा च पौलस्त्यश्च महोदरः २९ आरूढो मेघसंकाशं वारणेंद्रं महोदरः वालि
पुत्रं महावीर्यमभिदुद्राव वेगवान् भ्रातृव्यसनसंतप्तस्तदा देवांतको बली आदाय परिघं घोरमंगदं स
मभिद्रवत् १० रथमादित्यसंकाशं युक्तं परमवाजिभिः आस्थाय त्रिशिरा वीरो वालिपुत्रमथाभ्य
गात् १ स त्रिभिर्देवदर्पघ्नैर्नैर्ऋतेंद्रैरभिद्रुतः वृक्षमुत्पाटयामास महाविटपमंगदः २ देवांतकाय
ते वीरश्चिक्षेप सहसांगदः महावृक्षं महाशाखं शक्रो दीप्तमिवाशनिः ३ त्रिशिरास्तं प्रचिच्छेद
शरैराशीविषोपमैः स वृक्षं कृत्तमालोक्य उत्पपात —दांगदः ४ ॥

न्तकः सर्गः ६९ दीप्ताशनिमिव वृक्षं चिक्षेप २ त्रिशिरास्तमिति देवांतकाय प्रक्षिप्तं वृक्षं तत्सहायार्थमिति शेषः ४ ॥ २१७

१ श्वस्यमहागजेंमहोदरस्यांगदं १० १२ लाक्षारसेनसमानोवर्णोयस्यतद्रुधिरं १३ १४ अजिह्मगैःश्चनुगामिभिः १५

434

सववर्षततोरक्षांसिशिलाश्चकपिकुंजरः तांश्चिच्छेदसंक्रुद्धस्त्रिशिरानिशितैःशरैः ५ परिघाग्रेणता
न्हत्वाश्वभंजसमहोदरः त्रिशिराश्चांगदंवीरमभिदुद्रावसायकैः ६ गजेनसमभिद्रुत्यवालिपुत्रं
महोदरः देवांतकश्चसंक्रुद्धःपरिघेणतदांगदं ७ उपगम्याभिहत्याशुव्यपचक्रामवेगवान् सत्रिभि
र्नैऋतश्रेष्ठैर्युगपत्समभिद्रुतः ८ नविव्यथेमहातेजावालिपुत्रःप्रतापवान् सवेगवान्महावेगंकृ
त्वापरमदुर्जयः ९ तलेनसमभिद्रुत्यजघानास्यगजंगजं पेततुर्नयनेतस्यविननादसकुंजरः १०
विषाणंचास्यनिष्कृष्यवालिपुत्रोमहाबलः देवांतकमभिद्रुत्यताडयामाससंयुगे ११ सविह्वल
स्तुतेजस्वीवातोद्धतइवद्रुमः लाक्षारससवर्णंचसुस्रावरुधिरंमहत् १२ अथाश्वस्यमहातेजाः
कृच्छ्राद्देवांतकोबली आविध्यपरिघंवेगाज्जघानतदांगदं परिघाभिहतश्चापिवानरेंद्रात्मज
स्तदा जानुभ्यांपतितोभूमौपुनरेवोत्पपातह तमुत्पतंतंत्रिशिरास्त्रिभिर्बाणैरजिह्मगैः १५

रावा १८ गिरेःशिरःपर्वतस्यशृंगंविजृंभितंत्रिशिरसःपर्वतशिखरभेदनरूपंरूपणमालोक्य १९ तंपरिघहस्तेदेवांतके २१ निर्वांताबहि
युटी
२१८ 435

घोरैर्हरिपतेःपुत्रंललाटेभिजघानह ततोंगदंपरीतंतंत्रिभिर्नैर्ऋतपुंगवैः १६ हनूमानथविज्ञायनी
लश्चापिप्रतस्थतुः ततश्चिक्षेपशैलाग्रंनीलस्त्रिशिरसेतदा १७ तद्रावणसुतोधीमान्बिभेदनिशितैः
शरैः तद्बाणशतनिर्भिन्नंविदारितशिलातलं १८ सविस्फुलिंगंसज्वालंनिपपातगिरेःशिरः स
विजृंभितमालोक्यहर्षाद्देवांतकोबली १९ परिघेणाभिदुद्रावमारुतात्मजमाहवे तमापतंतमुत्पत्य
हनुमान्कपिकुंजरः २० आजघानतदामूर्ध्निवज्रकल्पेनमुष्टिना शिरसिप्रहरन्वीरस्तदावायुसुतो
बली २१ नादेनाकंपयच्चैवराक्षसान्समहाकपिः समुष्टिनिष्पिष्टविभिन्नमूर्धानिर्वांतदंताक्षिवि
लंबिजिह्वः देवांतकोराक्षसराजसूनुर्गतासुरुर्व्यांसहसापपात २२ तस्मिन्हतेराक्षसयोधमु
ख्येमहाबलेसंयतिदेवशत्रौ क्रुद्धस्त्रिशीर्षानिशिताग्रमुग्रंववर्षनीलोरसिबाणवर्षं २३ म
होदरस्तुसंक्रुद्धःकुंजरंपर्वतोपमं। भूयःसमधिरुह्याशुमंदरंरश्मिमानिव २४

निर्गतादंताअक्षिणीविलंबिनीजिह्वाचयस्यसः २२ भूयःसमधिरुह्येतिपूर्वंतस्मिन्वेलायामारूढगजस्यांगदेनहतत्वादितिभावः २४

तच्चित्रं चापमिंद्रधनुस्समप्रभमास्थितः २५ विसृष्टगात्रः स्रस्तगात्रः विष्टंभितो निरुद्धपराक्रमः २६ पितृव्यं महोदरं ३० विददार वि
दारितवान्

436 ३७

ततो बाणमयं वर्षं नीलस्योपर्यपातयत् गिरौ वर्षं तडिच्चक्रं सगर्ज इव तोयदः २५ ततः शरौघैरभि
हन्यमानो विभिन्नगात्रः कपिसैन्यपालः नीलो बभूवाथ विसृष्टगात्रो विष्टंभितस्तेन महाबलेन २६
ततस्तु नीलः प्रतिलब्धसंज्ञः शैलं समुत्पाट्य सवृक्षखंडं ततः समुत्पत्य महोग्रवेगो महोदरं तेन जघ
ान मूर्ध्नि २७ ततः स शैलाभिनिपातभग्नो महोदरस्तेन महाद्विपेन व्यपोहितो भूमितले गता
सुः पपात वज्राभिहतो यथाद्रिः २८ पितृव्यं निहतं दृष्ट्वा त्रिशिराश्चापमाददे हनूमंतं च संक्रु
द्धो विव्याध निशितैः शरैः २९ स वायुसूनुः कुपितश्चिक्षेप शिखरं गिरेः त्रिशिरास्तच्छरैस्तीक्ष्णै
र्बिभेद बहुधा बली ३० तद्व्यर्थं शिखरं दृष्ट्वा द्रुमवर्षं तदा कपिः विससर्ज रणे तस्मिन् रावणस्य
सुतं प्रति ३१ तमापतंतमाकाशे द्रुमवर्षं प्रतापवान् त्रिशिरा निशितैर्बाणैश्चिच्छेद च ननाद च ३२
हनूमांस्तु समुत्पत्य हयं त्रिशिरसस्तदा विददार नखैः क्रुद्धो नागेंद्रं मृगराडिव ३३ अथ शा
क्तिं समासाद्य कालरात्रिमिवांतकः चिक्षेपानिलपुत्राय त्रिशिरा रावणात्मजः ३४ ॥

रावा दिवःक्षिप्तामाकाशान्निर्गतां प्रसंगतांप्रज्वलितांगतिं ३५ घोरसंकाशांभयंकरस्वरूपां ३६ ३० ३८ सकृच्चेतनःविसंज्ञः ३९ किरी
युटी दिवःक्षिप्तामिवोल्कांतांशक्तिंक्षिप्तामसंगतां गृहीत्वाहरिशार्दूलोबभंजचननादच ३५ तांदृष्ट्वाघोर
३१९ संकाशांशक्तिंभग्नांहनूमता प्रहृष्टावानरगणाविनेदुर्जलदायथा ३६ ततःवज्रसमस्पर्शंत्रिशिरारा
क्षसोत्तमः निचखानततोवक्षेवानरेंद्रस्यवक्षसि ३७ वज्रशराभिहतोहनूमान्मारुतात्मजः प्रा
जघानत्रिमूर्धानंतलेनोरसिवीर्यवान् ३८ सतलाभिहतस्तेनस्रस्तहस्तांबरोभुवि निपपातमहाते
जास्त्रिशिरास्सकृच्चेतनः सतस्यपततःवज्रंतमाच्छिद्यमहाकपिः ननादगिरिसंकाशस्त्रासयन्सर्वरा
क्षसान् ४० प्रमृष्यमाणस्तंघोरंसमुत्पपातनिशाचरः उत्पत्यचहनूमंतंताडयामासमुष्टिना ४१ तेन
मुष्टिप्रहारेणसंजुकोपमहाकपिः कुपितश्चनिजग्राहकिरीटेराक्षसर्षभं ४२ सतस्यशीर्षाण्य
सिनाशितेनकिरीटजुष्टानिसकुंडलानि क्रुद्धःप्रचिच्छेदसुतोनिलस्यत्वष्टुःसुतस्येवशिरांसिश
क्रः ४३ तान्यायताक्षाण्यगसन्निभानिप्रदीप्तवैश्वानरलोचनानि पेतुःशिरांसीन्द्ररिपोःपृथि
व्यांज्योतींषिमुक्तानिययार्कमार्गात् ४४ ॥
टेकिरीटप्रदेशे ४२ त्वष्टुःसुतस्यविश्वरूपस्य ४३ प्रयताक्षाण्यायतेंद्रियाणि ४४ ॥ ३१९

युद्धोन्मत्तं महोदरं तथैव च हतं शिरो शिरोषः पतद्योहनुमता कृतश्मनुवादवलाद्यं ४४ मत्तस्तदाक्षो महापार्श्वः ४० ऐरावतादयो दिग्गजा

438 तस्मिन्हते देवरिपौ त्रिशीर्षे हनूमता शक्रपराक्रमेण नेदुः प्लवंगाः प्रचचाल भूमी रक्षांस्यथो दुद्रुविरे ५५
समंतात् ४५ हतं त्रिशिरसं दृष्ट्वा युद्धोन्मत्तं तथैव च हतौ प्रेक्ष्य दुराधर्षौ देवांतकनरांतकौ ४६ चु
कोप परमामर्षी मत्तो राक्षसपुंगवः जग्राहार्चिष्मतीं चापि गदां सर्वायसीं तदा ४७ हेमपट्टपरिक्षिप्तां
मांसशोणितफेनिलां विराजमानां विपुलां शत्रुशोणिततर्पितां ४८ तेजसा संप्रदीप्ताग्रां रक्तमा
ल्यविभूषितां ऐरावतमहापद्मसार्वभौमभयावहां ४९ गदामादाय संक्रुद्धो मत्तो राक्षसपुंगवः ह
रीन्समभिदुद्राव युगांताग्निरिव ज्वलन् ५० अथर्षभः समुत्पत्य वानरो रावणानुजं मत्तानीकमु
पागम्य तस्थौ तस्याग्रतो बली ५१ तं पुरस्तात्स्थितं दृष्ट्वा वानरं पर्वतोपमं आजघानोरसि क्रु
द्धो गदया वज्रकल्पया ५२ स तयाभिहतस्तेन गदया वानरर्षभः भिन्नवक्षाः समाधूतः सुस्रा
व रुधिरं बहु ५३ स संप्राप्य चिरात्संज्ञामृषभो वानरेश्वरः क्रुद्धो विस्फुरमाणौष्ठो महापार्श्वमुदै
क्षत ५४ स वेगवान्वेगवदभ्युपेत्य तं राक्षसं वानरवीरमुख्यः संवर्त्य मुष्टिं सहसा जघान बाह्वंत
रे शैलनिकाशरूपः ५५

रावा
युटी
२२० 439

५९ ६२ भिन्नार्णवसन्निकाशामितिक्रियाविशेषणं ६३ कतकसर्गः ६४ कतकमानः इतिरामायणेयुद्धकांडेसप्ततितमःसर्गः ७०

सक्रमम्लः सदसेवहुतः स्थितौपपातहतजोस्थितोगः तांवास्यवोरांयमदेश्कल्पांगदांशृत्याप्य
नदान्ननाद ५६ मुहूर्त्तमासीत्सगतात्तकल्पोऽसमागतात्मासदसाह्नवारिः उमासमेत्याश्रसमानव
त्तांसंवालिराजात्मजमाजघान ५७ सम्मूर्छितोऽभूत्स्थिनलेपपातमुहूर्त्तमुत्पत्यपुनःससंज्ञः तामेवत.
स्यादिवराद्दिकल्पांगदांसमाविध्यजघानसंख्ये ५८ सातस्यरौद्रामसमुपेत्यदेहंरौद्रस्यदेवाध्वधवि
प्रयात्रोः विभेदवक्षःस्तनजंवभूरिसंस्रावथातंमश्वाद्रिराजः ५९ अभिद्रुद्राववेगेनगदांतस्य
महात्मनः तांगृहीत्वागदांभीमामाविध्यचपुनःपुनः ६० मत्तानीकंमहात्मासजघानरणमूर्धनि
सस्वधागदयाभग्नोविषीर्णदशनेक्षणः ६१ निपपाततदामत्तोवज्राहतइवाचलः विशीर्णनयं
नोभूमौगतसत्त्वोगतायुधः ६२ पतितेराक्षसेतस्मिन्विद्रुतंराक्षसंबलं तस्मिन्हतेभ्रातरिरावणस्य
सन्नैश्रंतानांबलमर्णवाभं त्यक्तायुधंकेवलजीवितार्थंद्रुद्रावभिन्नार्णवसन्निकाशम ६३
इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसप्ततितमःसर्गः ७० ॥

२२०

स्वबलमिति । पितृव्यौ कावित्यत्राह युद्धोन्मत्तंचेत्यादि भ्रातरावन्योन्यंभ्रातरौ एतदुक्तिःपरस्परसौहार्दातिशयप्रतिपादनाय २ ३ सूर्य-
सहस्रसमुदायवद्भास्वरं ४ ५ ६ कुम्भकर्णोयमुत्थितंइतिमन्यमानाःपरस्परंसंश्रयंरक्षणार्थमितिशेषः ७ तद्रूपमालोक्य-

स्वबलंव्यथितंदृष्ट्वातुमुलंलोमहर्षणं भ्रातॄंश्चनिहतान्दृष्ट्वाशक्रतुल्यपराक्रमान् १ पितृव्यौचापिसं-
दृश्यसमरेसन्निपातितौ युद्धोन्मत्तंचमत्तंचभ्रातरौराक्षसोत्तमौ २ चुकोपचमहातेजाब्रह्मदत्तवरोयुधि
अतिकायोद्रिसंकाशोदेवदानवदर्पहा ३ सचभास्करसहस्रस्यसंघातमिवभास्करं रथमास्थायशक्रा-
रिरभिदुद्राववानरान् ४ सविस्फार्यतदाचापंकिरीटीमृष्टकुण्डलः नामसंश्रावयामासननादचम-
हास्वनं ५ तेनसिंहप्रणादेननामविश्रावणेनच ज्याशब्देनचभीमेनत्रासयामासवानरान् ६
तेदृष्ट्वादेहमाहात्म्यंकुम्भकर्णोयमुत्थितः भयार्तावानराःसर्वेसंश्रयन्तेपरस्परं ७ तेतस्यरूपमा-
लोक्ययथाविष्णोस्त्रिविक्रमे भयाद्वानरयोधास्तेविद्रवन्तिततस्ततः ८ तेतिकायंसमासाद्यवान-
रामूढचेतसः शरण्यंशरणंजग्मुर्लक्ष्मणाग्रजमाहवे ९ ततोतिकायंकाकुत्स्थोरथस्थं
पर्वतोपमं ददर्शधन्विनंदूराद्गर्जन्तंकालमेघवत् १० ॥

तेद्रववानराद्रवविद्रवंतीतितच्छब्दद्वहनिर्वादः इवेतिशेषः ८ ९ १० ॥

रा॰वा॰
युद्ध
२२१ 441

सांत्वयित्वामाभैष्टेत्युक्त्वा ॥ हरिलोचनःसिंहदृष्टिः ।२ रथशक्तीभीरितिदीर्घग्रीवैःरथस्याभिःशक्तीभिरित्यर्थः ।४ ।५ ध्वजशृंगोत्था

सतंदृष्ट्वामहाकायंराघवस्तत्रविस्मितः वानरान्सांत्वयित्वाचविभीषणमुवाचह ॥ कोसौपर्वतसं
काशोधनुष्मान्हरिलोचनः युक्तेहयसहस्रेणविशालेस्यंदनेस्थितः ।२ यएषनिशितैःशूलैःसुतीक्ष्णैः
प्रासतोमरैः अर्चिष्मद्भिर्वृतोभातिभूतैरिवमहेश्वरः ।३ कालजिह्वाप्रकाशाभिर्यएषोभिविराजते आ
वृतोरथशक्तीभिर्विद्युद्भिरिवतोयदः ।४ धनूंषिचास्यसज्जानिहेमपृष्ठानिसर्वशः शोभयंतिरथश्रेष्ठं
शक्रचापमिवांबरं ।५ यएषरक्षःशार्दूलोरणभूमिंविराजयन् अभ्येतिरथिनांश्रेष्ठोरथेनादित्यवर्च
सा ।६ ध्वजशृंगप्रतिष्ठेनराहुणाभिविराजते सूर्यरश्मिप्रभैर्बाणैर्दिशोदशविराजयन् ।७ त्रिन
तंमेघनिह्लादंहेमपृष्ठमलंकृतं शतक्रतुधनुःप्रख्यंधनुश्चास्यविराजते ।८ सध्वजःसपताकश्च
सानुकर्षोमहारथः चतुःसादिसमायुक्तोमेघस्तनितनिस्वनः ।९ विंशतिर्दशचाष्टौचतूणास्य
रथमास्थिताः कार्मुकाणिचभीमानिज्याश्चकांचनपिंगलाः २० ॥

दिनाबद्धध्वजस्तंभं ।७ हेमपृष्ठंहेमसदृशपृष्ठभागं त्रिनतमितिशाख्याख्यातं ।८ सादिनःसारथयः ।९ तूणाअस्येतिच्छेदः २० २२१

पार्श्वाभ्यां शोभितौ स्वपार्श्वशोभितौ चन्दनैस्तलयमालाभ्यां तरुभ्यां वज्रमुष्टिभ्यां चितौ वक्रे दशहस्तापरिणाहायतौ २१ रक्तकंठगुणः
रक्तकंठमालः कालः कृष्णवर्णः कालस्यान्तको इव महद्वक्त्रं यस्य सः २२ २३ पुनर्वसुं तारां मध्ये तत्र गतः २४ २५ २६ २७

442

द्वौ चास्य बाहू चपार्श्वस्थौ पद्मदीप्तौ पार्श्वशोभितौ चन्दनैस्तलरुचितौ वक्रहस्तदशायतौ २१ रक्तकंठ
गुणो धीरो महापर्वतसन्निभः कालः कालमहावक्त्रो मध्यस्थ इव भास्करः २२ कांचनांगदनद्धाभ्या
भुजाभ्यामेष शोभते शृंगाभ्यामिव तुंगाभ्यां हिमवान्पर्वतोत्तमः २३ कुंडलाभ्यामुभाभ्यां च भाति व
क्त्रं विभीषण पुनर्वस्वंतरगतः परिपूर्णो निशाकरः २४ आचक्ष्व मे महाबाहो त्वमेनं राक्षसोत्तमं
यं दृष्ट्वा वानराः सर्वे भयार्ता विद्रुता दिशः २५ स दृष्टो राजपुत्रेण रामेणामिततेजसा आचचक्षे
महातेजा राघवाय विभीषणः २६ दशग्रीवो महातेजा राजा वैश्रवणानुजः भीमकर्मा महात्मा
हि रावणो राक्षसेश्वरः २७ तस्यासीद्वीर्यवान्पुत्रो रावणप्रतिमो बले वृद्धसेवी श्रुतधरः सर्वास्त्रवि
दुषां वरः २८ अश्वपृष्ठे नागपृष्ठे खड्गे धनुषि कर्मणि भेदे सान्त्वे च दाने च नये मंत्रे च संमतः २९

धनुषकर्षण इति पाठे कृष्यतेनेनेति कर्षणः पाशादिरित्यर्थ इति तीर्थः २९ ॥

रविभास्वरो रथो दग्धभ्रमनुकर्षः २८ अस्मिन्नतिकाये दिशमिमदेन:पुरेति:पुरानघ:पुरानयति मेष्यतीमर्षः समभिद्रवन्सममभ्यद्रवत २९
यस्य बाहुं समाश्रित्य लंका भवति निर्भया तनयं धान्यमालिन्या अतिकायमिमं विदुः ३० एतेनाराधितो ब्र
ह्मा तपसा भावितात्मना अस्त्राणि चाप्यवाप्तानि रिपवश्च पराजिताः ३१ सुरासुरैरवध्यत्वं दत्तमस्मै स्व
यंभुवा एतच्च कवचं दिव्यं रथश्चैष रविभास्वरः ३२ एतेन शतशो देवा दानवाश्च पराजिताः रक्षितानि च र
क्षांसि यक्षाश्चापि निषूदिताः ३३ वज्रं विष्टंभितं येन बाणैरिंद्रस्य धीमता पाशः सलिलराजस्य युद्धे प्रतिह
तस्तथा ३४ एषोतिकायो बलवान्राक्षसानामथर्षभः स रावणसुतो धीमान्देवदानवदर्पहा ३५
तदस्मिन्क्रियतां यत्नः क्षिप्रं पुरुषपुंगवः पुरा वानरसैन्यानि क्षयं नयति सायकैः ३६ ततोतिकायो ब
लवान्प्रविश्य हरिवाहिनीं विस्फारयामास धनुर्ननाद च पुनः पुनः ३७ तं भीमवपुषं दृष्ट्वा रथ
स्थं रथिनां वरं अभिपेतुर्महात्मानो ये प्रधाना वनौकसः ३८ कुमुदो द्विविदो मैंदो नीलः शर
भ एव च पादपैर्गिरिशृंगैश्च युगपत्समभिद्रवन् ३९ तेषां वृक्षांश्च शैलांश्च शरैः कनकभू
षणैः अतिकायो महातेजाश्चिच्छेदास्त्रविदां वरः ४० तांश्चैव सर्वान्स हरीन्शरैः सर्वायसै
र्बली विव्याधाभिमुखान्संख्ये भीमकायो विशारदः ४१ ॥ 

५१ यौवनदर्पितोद्धारिरिवतरुणसिंहइव ५२ वीरत्वादयुध्यमानंकेश्चिदपिननिजज्ञानकलायीन्गुणीरवान् सगर्वितंसगर्वं ५४ य
स्याशाक्तिरास्त्येवव्यवसाययुक्तश्चयःसयुद्धंददात ५५ तमस्यवाक्यंरामंप्रयुक्तंस्मयित्वाग्रनादमास्मिङ्ग्रनादवेश्वदोषः ५६ श्राति

४४४

तेर्हिंनावाणवर्षैणाभिमगाजाःपराजिताः नशोकुरतिकायस्यप्रतिकर्तैमिहाहवे ५२ तत्सैमंद्धाविवी
गणश्रासयामासरात्मसः सगाप्टयमिवक्रुद्धोहारियौवनदर्पितः ५३ सरात्सैश्चोद्धरिष्टृथमध्येता
युध्यमानंनिजज्ञानकोविन् उत्ससरामसधनुःकपालापीसगर्वितंवाक्यमिदंवभाषे ५४ रथे
स्थितोहंशरचापपाणिर्नप्राकृतंकंचनयोधयामि यस्यास्तिशक्तिर्व्यवसाययुक्तोददातुमेशीघ्र
मिहाद्ययुद्धं ५५ तमस्यवाक्यंब्रुवतोनिशाम्यचुकोपसौमित्रिरमित्रहंता अमृष्यमाणश्वसमुत्सपा
तेजग्राहचापंचततःस्मयित्वा ५६ क्रुद्धःसौमित्रिरुत्पत्यतूणादाक्षिप्यसायकं पुरस्तादतिका
यस्यविचकर्षमहद्धनुः ५७ पूरयन्सप्रहीमुर्वीमाकाशंसागरंदिशः ज्याशब्दोलक्ष्मणस्यो
त्रासयन्रजनीचरान् ५८ ॥

ष्यप्रादाय ५७ सशादीन्पूरयन् रात्रसांस्त्रासयन् ज्याशब्दउदभूदितिशेषः ५८ ॥

रावा
युद्धे
२२२ 445

ग्रतिभयंकरे ४९ ५० ५१ ५२ मद्गतोमांप्राप्तः ५३ प्रतिलब्धोहंकारत्वात् निवर्तितेनेच्छसितदातिष्ठमत्वंप्राणान्परित्यजयम

सौमित्रेस्तुप्रापितनिर्घोषंश्रुत्वाप्रतिभयंतदा विस्मितोयेमहातेजाराक्षसेंद्रात्मजावली ४९ ततोतिका
याःकुपितोदृष्ट्वालक्ष्मणमुत्थितं आदायनिशितंवाणमिदंवचनमब्रवीत ५० वालस्त्वमसिसौ
मित्रेविक्रमेष्वविचक्षणः गच्छकिंकालसंकाशंमायोधयितुमिच्छसि ५१ नहिमद्बाहुसृष्टानां
वाणानांहिमवानपि सोढुमुत्सहतेवेगमंतरिक्षमथोमही ५२ सुखप्रसुप्तंकालाग्निंवि
वोधयितुमिच्छसि न्यस्यचापंनिवर्तस्वप्राणान्जहिमद्गतः ५३ अथवात्वंप्रतिस्तब्धोनहिवर्ति
तुमिच्छसि तिष्ठप्राणान्परित्यज्यगमिष्यसियमक्षयं ५४ पश्यमेनिशितान्वाणानरिदर्पनि
षूदनान् ईश्वरायुधसंकाशांस्तप्तकांचनभूषणान ५५ एषतेवज्रसंकाशोवाणःपास्यतिशो
णितं मृगराजइवक्रुद्धोनागराजस्यशोणितं ५६ इत्येवमुक्त्वासंक्रुद्धःशरंधनुषिसंदधे ५७
श्रुत्वातिकायस्यवचःसरोषंसगर्वितंसंयतिराजपुत्रः ससंचुकोपातिवलोमनस्वीउ
वाचवाक्यंवचनंततोमनस्वी ५८ ॥

स्वयंगमिष्यसि ५४ ईश्वरायुधेत्रिशूले ५५ ५६ ५७ २२३

प्रधानः श्रेष्ठः कस्यनादात्मनः श्लाघ्यमात्रात्सत्पुरुषाः श्लाघ्यगुणयुक्तानभवंति आत्मनोवलंसामर्थ्यं ५८ वानशल्यांतरोपितंवाण

446

नवाक्यमात्रेणभवामयथानोनकस्यनात्सपुरुषाभवंति मयिस्थितेधन्विनिवाणपाणौनिदर्शयस्वा
त्मवलंदुरात्मन् ५८ कर्मणासूचयात्मानंनविकत्थितुमर्हसि पौरुषेणतुयोयुक्तःसतुशूरइतिस्मृ
तः ५९ सर्वायुधसमायुक्तोधन्वीतरथमास्थितः शरैर्वायदिवाशस्त्रैर्दर्शयस्वपराक्रमं ६० ततः
शरैस्तेनिशितैःपातयिष्याम्यहंशरैः मारुतःकालसंपक्वंवृंतात्तालफलंयथा ६१ अद्यतेमाम
कावाणास्तप्तकांचनभूषणाः पास्यंतिरुधिरंगात्राद्वाणशल्यांतरोपितं ६२ वालोयमितिवि
ज्ञायनचावज्ञातुमर्हसि वालोवायदिवावृद्धोमृत्युंजानीहिसंयुगे ६३ वालेनविष्णुनालोका
स्त्रयःक्रांतास्त्रिविक्रमैः लक्ष्मणस्यवचःश्रुत्वाहेतुमत्परमार्थवत् ६४ अतिकायःप्रचुक्रोधवा
णंचोत्तममाददे ततोविद्याधराभूतादेवदैत्यामहर्षयः गुह्यकाश्चमहात्मानस्तद्युद्धंददृशुस्तदा ६५

शल्यकृतच्छिद्राद्रुत्थितं ६२ मृत्युंजानीहिप्रस्थितस्यशाठ्योक्तिरिति शेषः वाल्यंनप्रतिबंधकंपराक्रमेइत्यत्रदृष्टांतमाहवालेनेतिवामेने

रावा सायकंचापमारोप्यवाणंधनुषिसंधायसंक्षिपन्निवचांबरं वाणवेगेनांतरालस्थितमाकाशंग्रसन्निव ९६ ९७ ९८ ९९ १० ११ १२
युटी पूर्णायतविसृष्टेनप्राणिकर्षणास्रवकंविसृष्टेनललाटेघ्नानजघानेमन्वयः १२ त्रिपुरगोपुरंत्रिपुरासुरस्यगोपुरम् १३ प्रास्त्र·

२२४ ततोनिकायाकुपितश्चापमारोप्यसायकं लक्ष्मणायप्रचिक्षेपसंक्षिपन्निवचांबरम् ९६
447 तमापतंतंनिशितंशरमाशीविषोपमं अर्धचंद्रेणविच्छेदलक्ष्मणःपरवीरहा ९७ तं·
निकृत्तंशरंदृष्ट्वाकृत्तभोगमिवोरगम् अतिकायोभृशंक्रुद्धःपंचवाणान्समादधे ९८
तान्शरान्संप्रचिक्षेपलक्ष्मणायनिशाचरः तानप्राप्तान्छितैर्वाणैश्चिच्छेदभरतानुजः ९९
सतान्छित्वाशितैर्वाणैर्लक्ष्मणःपरवीरहा आददेनिशितंवाणंज्वलंतमिवतेजसा १०
तमादायधनुःश्रेष्ठेयोजयामासलक्ष्मणः विचकर्षचवेगेनविससर्जचसायकं ११
पूर्णायतविसृष्टेनशरेणानतपर्वणा ललाटेराक्षसश्रेष्ठमाजघानसवीर्यवान् १२
सललाटेशरोमग्नस्तस्यभीमस्यरक्षसः ददृशेशोणितेनाक्तःपन्नगेंद्रइवाचले १३ रा
रक्षःप्रचकंपेचलक्ष्मणेषुप्रपीडितः रुद्रवाणहतंघोरंयथात्रिपुरगोपुरं १४ ॥

सासंज्ञाप्राप्यविमृश्यविचारकतेषमर्थंचिंतयामासतमेवार्थमाहसाधीतिप्रमोचवाणप्रयोगेनत्वे १५ ॥

अथास्य संतोषाय विमृश्य विचार्य कर्तव्यमर्थं चिंतयामास तमेवार्थमाह साधिति अमोघवाणप्रयोगेनायं मे ग्राह्यो रिपुरसी तेषेवं आत्मसं
विदार्य प्रकटं यथा भवति तथा विधायाभिधाय भुजौ विनम्य वशोस्थापयित्वा रथोपस्थं ग्रास्थाय रथेन प्रचचाराहं सन्वयः १५ १६

448

चिंतयामास चाप्याशु विमृश्य च महाबलः साधु वाणनिपातेन ग्राह्यनीयो ममेरिपुः १४ विधायैवं
विदार्यास्यं विनम्य च महाभुजौ रथोपस्थमास्थाय रथेन प्रचचार ह १५ एकत्रीभव समेति राघ
कानरात्तमर्षभः ग्रादरे संदधे चापि विचकर्षात्ससर्ज च १६ ते वाणाः कालसंकाशा राक्षसेंद्रध
नुश्च्युताः तेन षड्वारविभ्रष्टा क्रुद्धो मिवाविरे १७ ततस्तान् राक्षसोत्सृष्टाञ्छरौघान्राघवानुजः
अस्तमानः प्रचिच्छेद निशितैर्दशभिः शरैः १८ तान् शरान्युधि संप्रेक्ष्य निकृतान्रावणात्मजः शुको
पविदशोक्षा रिं जग्राह निशितः शरे संसंधाय महातेजास्त —महसोत्ससर्ज तेन सौमित्रिमायांत
माजघ्नानस्तनांतरे २० अतिकायेन सौमित्रिस्ताडितो युधि वक्षसि सुस्राव रुधिरं तीव्रं मदम
त्तइव द्विपः २१ स चकार तदात्मानं विशल्यं सहसा विभुः जग्राह स शरं तीक्ष्णं मस्त्राणापि समा
दधे २२

१७ १८ १९ २० २१ आत्मानं विशल्यं चकारेत्यत्र हेतुर्विभुरिति विस्मापयन्नानुसंधानवानित्यर्थः २२ ॥

 अस्त्रेणास्त्रमंत्रेणानदेवाह आग्नेयेनेति ८३ ८४ आहितंआहितदिव्यास्त्रशक्तिंअस्त्रंअस्त्ररूपंशरं ८५ ८६ दीप्यमानौताहस्स

आग्नेयेनतदास्त्रेणयोजयामाससायकं सजज्वालतदावाणोधनुष्यस्यमहात्मनः ८३
अतिकायोतितेजस्वीसौरमस्त्रंसमादधे तेनवाणंभुजंगाभंहेमपुंखमयोजयत् ८४ तद
स्त्रंज्वलितंघोरंलक्ष्मणःशरमाहितं अतिकायायचिक्षेपकालदंडमिवांतकः ८५ आग्नेयास्त्राभि
संयुक्तंदृष्ट्वावाणंनिशाचरः उत्ससर्जतयावाणंसौर्यमस्त्रंनियोजितं ८६ तावुभावंतरेवाणाव
न्योन्यमभिजघ्नतुः तेजसासंप्रदीप्ताग्रौक्रुद्धाविवभुजंगमौ ८७ तावन्योन्यंविनिर्दह्यपेततुः
पृथिवीतले निरर्चिषौभस्मकृतौनभ्राजेतेशरोत्तमौ ८८ तावुभौदीप्यमानौस्मनभ्राजेतेम
हीतले ततोतिकायःसंक्रुद्धस्त्वाष्टमैषीकमुत्सृजत् ८९ ततश्चिच्छेदसौमित्रिरस्त्रमैंद्रेणवीर्यवान्
ऐषीकंनिहतंदृष्ट्वाकुमारोरावणात्मजः ९० याम्येनास्त्रेणसंक्रुद्धोयोजयामाससायकं ततस्तद
स्त्रंविक्षेपलक्ष्मणोयनिशाचरः ९१ वायवेनतदास्त्रेणनिजघानसलक्ष्मणः अथैनंशरधारा
भिर्धाराभिरिवतोयदाः अभ्यवर्षतसंक्रुद्धोलक्ष्मणोरावणात्मजं ९२॥

वपिपरस्परमभिहत्वानभ्राजेते ८७ त्वाष्टंत्वष्टदेवताकंऐषिकाख्यं ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ॥ 

भग्नभग्रवर्तिशल्यंयेषांते ९३ मोघान्व्यर्थान् ९४ वृष्यमाणः क्रियमाणवर्षः ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० १०१ १०२ १०२ १२ १०२

450 तेतिकायंसमासाद्यकवचेवज्रभूषिते भग्नाग्रशल्याःसहसापेतुर्बाणामहीतले ९३ तान्मोघानभि-
संप्रेक्ष्यलक्ष्मणःपरवीरहा अभ्यवर्षत्बाणानांसहस्रेणमहायशाः ९४ सवृष्यमाणोबाणौघैर-
तिकायोमहाबलः अवध्यकवचःसंख्येराक्षसोनैवविव्यथे ९५ नशशाकरुजंकर्तुंयुधितस्यन-
रोत्तमः अथैनमभ्युपागम्यवायुर्वाक्यमुवाचह ९६ ब्रह्मदत्तवरोह्येषअवध्यकवचावृतः ब्रा-
ह्मेणास्त्रेणभिंध्येनमेषवध्योहिनान्यथा ९७ अवध्यएषह्यन्येषामस्त्राणांकवचीबली ततस्तुवा-
योर्वचनंनिशम्यसौमित्रिरिंद्रप्रतिमानवीर्यः समाददेबाणममोघवेगंतद्ब्राह्ममस्त्रंसहसानियु-
ज्य ९८ तस्मिन्वरास्त्रेतुनियुज्यमानेसौमित्रिणाबाणवरेशिताग्रे दिशःसचंद्रार्कमहाग्रहाश्चनभश्चतत्रा-
सरराशचोर्वी ९९ तंब्रह्मणोस्त्रेणनियुज्यचापेशरंसुपुंखंयमदूतकल्पं सौमित्रिरिंद्रा-
रिसुतस्यतस्यससर्जबाणंयुधिवज्रकल्पं १०० तंलक्ष्मणोत्सृष्टविहंगवेगंसमापतंतंश्वसनप्रवे-
गं सुवर्णवज्रोत्तमचित्रपुंखंतदातिकायःसमरेददर्श १०१ तंप्रेक्षमाणःसहसातिकायोजघा-
नबाणैर्निशितैरनेकैः ससायकस्तस्यसुपर्णवेगस्तथातिवेगेनजगामपार्श्वं १०२ ॥

रावा
युद्ध
२२९

१२ १४ १५ १६ १७ १८ इष्टभागिनं शष्टभागः प्राप्तिस्तद्वंतं शष्टमतिकायवधेप्राप्तवंतमित्यर्थः १९ त्रिशिरोतिकायदेवांतकनरांत

451

तमागतं प्रेक्ष्य तदातिकायो बाणं प्रदीप्तांतककालकल्पं जघान शक्यष्टिगदाकुठारैः शूलैः शरैः
श्चाप्यविपन्नचेष्टः १२ तान्यायुधान्यद्भुतविग्रहाणि मोघानि कृत्वा स शरोऽग्निदीप्तः प्रगृह्य तस्यैव
किरीटजुष्टं तदातिकायस्य शिरो जहार १४ तच्छिरः सशिरस्त्राणं लक्ष्मणेषुप्रमर्दितं पपात सह
सा भूमौ शृंगं हिमवतो यथा १५ तं भूमौ पतितं दृष्ट्वा विक्षिप्ताम्बरभूषणं बभूवुर्व्यथिताः सर्वे हतशे
षा निशाचराः १६ ते विषण्णमुखा दीनाः प्रहारजनितश्रमाः विनेदुरुच्चैर्बहवः सहसा विस्वरैः स्व
रैः १७ ततस्तत्परितो याता निरपेक्षा निशाचराः पुरीमभिमुखा भीता द्रवन्तो नायके हते १८ प्र
हर्षयुक्ता बहवस्तु वानराः प्रफुल्लपद्मप्रतिमाननास्तदा अपूजयन् लक्ष्मणमिष्टभागिनं ह
ते रिपौ भीमबले दुरासदे १९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे एकसप्ततितमः सर्गः ७१ ॥

कुम्भोदरमहापार्श्वानां यत्र दिने भीमावसानक्रमषष्टांतेनवधः स्मर्गेस्फुटं कनकः १४ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे एकसप्ततितमः ॥ २२९

अतिकायमिति १२ ३ ४ ५ दत्तवैरैर्वरदत्तैः शरैर्योगादितैनातौ भ्रातरौ तौ वद्धौ यच्छरबंधनेस्वरादिभिरपिमोक्तुंनशक्यंतस्मादपिशरबंध

452

अतिकायेहतंश्रुत्वालक्ष्मणेनमहात्मना उद्वेगमगमद्राजावचनंचेदमब्रवीत् १ धूम्राक्षःपरमाम
र्षीसर्वशस्त्रभृतांवरः अकंपनःप्रहस्तश्चकुंभकर्णस्तथैवच २ एतेमहाबलावीराराक्षसायुद्धकां
क्षिणः जेतारःपरसैन्यानांपरैर्नित्यापराजिताः ३ ससैन्यास्तेहतावीरारामेणाक्लिष्टकर्मणा रा
क्षसाःसुमहाकायानानाशस्त्रविशारदाः ४ अन्येचबहवःशूरामहात्मानोनिपातिताः प्रख्यात
बलवीर्येणपुत्रेणेंद्रजितामम ५ तौभ्रातरौतदावद्धौघोरैर्दत्तवरैःशरैः यन्नशक्यंसुरैःसर्वैरसुरै
र्वामहाबलैः ६ मोक्तुंतद्बंधनंघोरंयक्षगंधर्वपन्नगैः तन्नजानेप्रभावैर्वामायया मोहनेनवा ७
शरबंधाद्विमुक्तौतौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ येयोधानिर्गताःशूराराक्षसाममशासनात् ८
तेसर्वेनिहतायुद्धेवानरैःसुमहाबलैः तन्नपश्याम्यहंयुद्धेयोहिंस्यात्सलक्ष्मणम् ९

नायहिंस्युक्तौतत्प्रभावैःसहजस्वबलादिभिर्वैरथवामाययाप्रतिमायाबलेनवामोहेनतेनवाबंधकस्नागानांमोहेनेनवेतिनजानेरघु

रामा यु ८ ६

रा॰वा॰ अप्रमत्तैरपीति रक्षाप्रभाभिरवशिष्टराक्षसैर्वितिशेषः अशोकवनिका चेति विशिष्यरक्षेतिशेषः ११ निष्कामो वेति पुरेऽशोका
पु॰टी॰ वनिकायां चेति शेषः वः युष्माकं युष्माभिरिति यावत् यत्रयत्र गुल्मम् इति पृथक्स्थापित इति शेषः १२ पदं गतागतं १३ १४
२२०

नाशयेत्त्वबलं वीरं ससुग्रीवं विभीषणं अदोऽसबलवान्रामो महद्दत्त्वबलं च वै ९ यस्य विक्रममा
साद्य रावणस्य निधनं गताः अप्रमत्तैस्स सर्वत्र गुल्मैः रक्ष्या पुरी त्विय ११ अशोकवनिका चैव यत्र
सीताभिरक्षते निष्क्रमो वा प्रवेशो वा ज्ञातव्यः सर्वदेव नः १२ यत्रयत्र भवेद्गुल्मस्तत्रतत्र पुनः पुनः
सर्वतस्थापितिष्ठध्वं स्वैस्वैः परिवृतो बलैः १३ द्रष्टव्यं च पदं तेषां वानराणां निशाचराः प्रदोषे वार्धरा
त्रे वा प्रभाते वापि सर्वशः १४ नावज्ञा तत्र कर्तव्या वानरे कदाचन द्विषतां बलमुद्युक्तमापतत्किं स्थि
तं यथा १५ ततस्ते राक्षसाः सर्वे श्रुत्वा लंकाधिपस्य तत् वचनं सर्वमातिष्ठन्यथावत्तु महाबलाः
तान्सर्वान्हि समादिश्य रावणो राक्षसाधिपः मन्युशल्यं वहन्दीनः प्रविवेश स्वमालयं १७

द्रष्टव्यं च पदमित्युक्तं तत्र दर्शनप्रकारमाह द्विषतामिति उद्युक्तं उद्यमयत् किं स्थापतत् आगमनशीलं किं लंकायामिति शेषः
यथायथा पूर्वं स्थितं स्थितिमाक्रमित्येवं प्रकारेण सदा द्रष्टव्यमित्यर्थः १५ मन्युशल्यं मन्युरूपं शल्यं १६ ॥ २२०

१८ ततकसर्गः ९५ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेद्विसप्ततितमः ७२ ततश्रुत्वि देवांतका

454

ततःसमेदीपितकोपवह्निर्निशाचराणामधिपोमहाबलः तदेवपुत्रव्यसनेनिविद्धतयनष्टुरूर्म
ड्क्षैवतदाविनिश्वसन् १८ इतिश्रीरामायणेयुद्धकांडेद्विसप्ततितमःसर्गः ७२ ततोहतान्राक्षस
पुंगवांस्तान्देवांतकादीस्त्रिशिरोतिकायान् रक्षोगणास्तत्रहतावशिष्टास्तेरावणायत्व
रिताःशशंसुः १ ततोहतांस्तान्सहसानिशम्यराजामहाबाष्पपरिप्लुताक्षः पुत्रक्षयंभ्रातृ
वधंचघोरंविचिंत्यराजाविपुलंप्रदध्यौ २ ततस्तुराजानमुदीक्ष्यदीनंशोकार्णवेसंपरि
प्लवाणं रथर्षभोराक्षसराजसूनुस्तमिंद्रजिद्वाक्यमिदंबभाषे ३ ॥

लं॰ रामायणे १

दयस्त्रिशिरातिकायौवतान् १२ संपरिप्लवानेलिटःकानत्र शोकार्णवमग्नमितस्थः रथर्षभः रथस्यानोंग्रेष्टःमहारथश्रम।

रावा देतानतस्मान्नमोहंगतनार्हसि यत्रयस्मात् रेड्रजिजीवति रेड्रारिडिजिहाणाभिदतः प्राणानभिपातेकश्चिदपिसमर्थोनास्ति ५
सुटी मह्नाणनिर्भिन्नोतएवविकीर्णोदेहायस्पतं ५ पौरुषदेवयुक्ता पौरुषणासहजशौर्यवलेनदेवभगवद्भक्तिवलेनचयुक्ताक्रिय
२२८
455

नतातमोहंपरिगंतमर्हसेयत्रेड्रजिजीवतिनैर्ऋतेषा नैड्रारिवाणाभिहतोहिकश्चित्प्राणान्सम
र्थः समरेभिपाते ४ पपातायरामंसहलक्ष्मणेनमहाणनिर्भिन्नविकीर्णदेहं शतायुषंभूमितले
शयानंरुधिरैःसमोरावितसर्वगात्रं ५ इमांशतिन्नांसृणुराघवकृशाग्राःसनिश्चितापौरुषदेवयुक्ता अथ
वेगमसहलक्ष्मणेनसंतर्पयिष्यामिशरैरमोघैः ६ अधेद्रवैवस्वतरुद्रविस्सुसाध्याश्ववैश्वान
रचंद्रसूर्याः द्रक्ष्यंतुमेविक्रममप्रमेयंविस्फोरितंवाग्रवलियुगांतवाते ७ सएवमुक्त्वात्रिदशेंद्रश
त्रुर्वायुष्मान्रानानमदीनसत्वः समारुरोहानिलतुल्यवेगंरथंखरश्रेष्ठसमाधियुक्तं ८ ॥

माणांसाद्रिकमीर्णकाः ९ खरश्रेष्टैःसमाधीयतेयुद्धमेभिरितिसमाधयोयत्रःखरश्वादयस्तैस्सयुक्तं ७ ८ ॥

हरिरथं इंद्ररथः ९ संहर्षमाणाः हर्षं प्राप्नुवंतः १० ११ १२ अरिजिद्युद्धं १२ शंखस्य शशीनश्च वर्णाश्च वर्णो यस्य तेन १३ हेमैर्हि

456

समास्थाय महातेजा रथं हरिरथोपमं जगाम सहसा तत्र यत्र युद्धमरिंदमः ९ तं प्रस्थितं महात्मानं
मनुजग्मुर्महाबलाः संहर्षमाणा बहवो धनुःप्रवरपाणयः १० गजस्कंधगताः केचित्केचित्परम
वाजिभिः व्याघ्रवृश्चिकमार्जारखरोष्ट्रैश्च भुजंगमैः ११ वराहैः श्वापदैः सिंहैर्जंबुकैः पर्वतोपमैः का
कहंसमयूरैश्च राक्षसा भीमविक्रमाः १२ प्रासमुद्गरनिस्त्रिंशपरश्वधगदाधराः शंखावनिनदैः
पूर्णैर्भेरीणां चापि निस्वनैः १३ जगाम त्रिदशेंद्रारिराजिवेगनवीर्यवान् सशंखशशिवर्णेन छ
त्रेण रिपुसूदनः १४ रराज प्रतिपूर्णेन नभश्चंद्रमसा यथा वीज्यमानस्ततो वीरो हैमैर्हेमविभूषि
तैः १५ चारुचामरमुख्यैश्च मुख्यः सर्वधनुष्मतां ततस्त्विंद्रजिता लंका सूर्यप्रतिमतेजसा १६
रराज प्रतिवीर्येण द्यौरिवार्केण भास्वता स संप्राप्य महातेजा युद्धभूमिमरिंदमः स्थापयामा
स रक्षांसि रथं प्रति समंततः १७

रामयदंडैः १५ युद्धभूमिं युद्धजयसंपादकहोमसाधनभूमिं निकुंभिलास्थानमित्यर्थः १६ ॥

रावा
युटी
१२९

457

हुतभोक्तारमग्निं विधिः तत्तत्कल्पोक्तप्रकारः १७ गंधमाल्यपुरस्कृतैर्लाजसत्कारैः लाजैः पावकं सत्कृत्य तत्र पावके वक्ष्यमाणसंस्कार
संस्कृते इदं विवक्ष्यमाणं छागग्रहणं जुहाव १८ शस्त्राण्येव शरपत्राणि काशविशेषाः परिस्तरणभूताः विभीतकाः विभीतकवृक्षसमिधः
धिन्याः समिधः रक्तवस्त्राणि अभिचारकर्मणि तेषामेव विनियोगात् आसन्निति शेषः स्रुवमिमत्रासीदिति १९ शरपत्रैः आगुरुत्

ततस्तु हुतभोक्तारं हुतभुक्सदृशः प्रभुः जुहुवे राक्षसश्रेष्ठो विधिवन्मंत्रसत्तमैः १७ स हविर्लाजसत्का
रैर्माल्यगंधपुरस्कृतैः जुहुवे पावकं तत्र राक्षसेंद्रः प्रतापवान् १८ शस्त्राणि शरपत्राणि समिधोथ
विभीतकाः लोहितानि च वासांसि स्रुवं कार्ष्णायसं तथा १९ स तत्राग्निं समास्तीर्य शरपत्रैः सतोम
रैः छागस्य कृष्णवर्णस्य गलं जग्राह जीवतः २० सकृदेव समिद्धस्य विधूमस्य महार्चिषः बभूवुस्ता
नि लिंगानि विजयं यान्यस्य दर्शयन् २१ प्रदक्षिणावर्तशिखस्तप्तकांचनसन्निभः हविस्तत्प्रतिजग्राह
पावकः स्वयमुत्थितः २२ सोऽस्त्रमाहारयामास ब्राह्ममस्त्रविशारदः धनुश्चात्मरथं चैव सर्वं तत्रा
भ्यमंत्रयत् २२ २३

पैः जीवतो गलं जग्राह सजीवस्य होमार्थमिति शेषः २० सकृदेवेति सजीवस्य समग्रावयवस्य छागस्य सकृदेव महाहुत्या समि
द्धस्य महार्चिषो वह्नेः सकाशात्तानि लिंगानि च बभूवुः यानि पुरास्य विजयमदर्शयन् २१ तान्येवाह प्रदक्षिणेति अस्त्रविशारदाः
सन् ब्राह्ममस्त्रमाहारयामास ब्रह्मणा पुनर्ब्रह्मास्त्रोपदेशमकारयत् अथ धनुरादिकं सिद्धब्रह्मास्त्रमंत्रेणाभ्यमंत्रयत् २२ २३

पतस्मिन्नस्त्रेप्राह्र्यमानेतदस्त्रमंत्रदैवतेविमूर्तिरहस्यलक्ष्मणोक्रियमाणावाहनेनतद्देशेनतन्मंत्रेणपावकेहूयमानेचमतिमा
कोदिकंनभस्थलेनत्रासेतिनायमर्थवादः २४ अंतर्दधेमानमित्तत्राकारलोपश्छांदसः २५ ततश्शतियागसमाप्त्यनंतरं नयागभू

458

तस्मिन्नाहूयमानेस्त्रेहूयमानेचपावके सार्कग्रहेंदुनक्षत्रंवितत्रासनभस्तले २४ सपावकंपाव
कदीप्ततेजाद्भुतामहेंद्रप्रतिमप्रभावः सचापबाणासिरथाश्वसूतः प्रवेष्टितेदधेन्मानमचिंत्यवीर्यः २५
ततोह्यारथाकीर्णंपताकाध्वजशोभिनं निर्ययौरावणबलंनर्दमानंयुयुत्सया २६ नरधैर्वेदुर्भि
श्चित्रैस्तीक्ष्णाचैरलंकृतैः तोमरैरंकुशप्रासाप्रिवानरान्प्रदृष्टव २७ रावणेनस्मसंक्रुद्धस्तान्त्रि
रीक्ष्यनिशाचरान् दृष्टाभवेतामुद्धंतवानरान्जिघांसया २८ ततस्तेराक्षसाःसर्वेगर्जंतोजय
कांक्षिणः अभ्यवर्षंततोघोरान्वानरान्शरवृष्टिभिः २९ सतुनालीकनाराचैर्गदाभिर्मुसलैर
पि रक्षोभिःसंवृतःसंख्येवानरान्विचकर्षह ३० तेवध्यमानाःसमरेवानराःपादपायुधाः अभ्यवः

नेतिसामर्थः २६ २७ निशाचरान्समीक्ष्यप्रहेतिशेषः किमाहतवाहरूष्टाइति २८ २९ रक्षोभिःसंवृतःराक्षसैःपरिप्राप्तामस्त्राकाश
देशेस्थितः ३० अभ्यवर्षंततन्सेनयास्थितमनुमितस्थितिकदिग्देशोनितिशेषः अन्यथातर्थानतत्वनैतदसंभवात् ३१ ॥ ॥

रावा
युद्ध
२३१ 459

३२ ३३ ३४ मथितसंकल्पाःसंग्रामप्रवृत्तसंकल्पाः ३५ अभ्यधावंत तद्दिगाभिमुख्येनेतिशेषः ३६ त्यक्तजीविताःत्यक्तजीवितेच्छाः स

इंद्रजित्तुतदाक्रुद्धोमहातेजामहाबलः वानराणांशरीराणिव्यधमद्रावणात्मजः ३२ शरेणैकेनच
हरीन्नवपंचसप्तच विभेदसमरेक्रुद्धोराक्षसान्संप्रहर्षयन् ३३ सशरैःसूर्यसंकाशैःशातकुंभवि
भूषणैः वानरान्समरेवीरःप्रममाथसुदुर्जयः ३४ तेभिन्नगात्राःसमरेवानराःशरपीडिताः पेतुर्मथि
तसंकल्पाःसुरैरिवमहासुराः ३५ तेपंततमिवादित्यंघोरैर्बाणगभस्तिभिः अभ्यधावंतसंक्रुद्धाः
संयुगेवानरर्षभाः ३६ ततस्तुवानराःसर्वेभिन्नदेहाविचेतसः व्यथिताविद्रवंतिस्मरुधिरेणसमु
क्षिताः ३७ रामस्यार्थेपराक्रम्यवानरास्त्यक्तजीविताः नर्दंतस्तेनिवृत्तास्तुसमरेसशिलायुधाः ३८
तेद्रुमैःपर्वताग्रैश्चशिलाभिश्चप्लवंगमाः अभ्यवर्षंतसमरेरावणिंसमवस्थिताः ३९ तेद्रुमा
णांशिलानांचवर्षंप्राणहरंमहत् व्यपोहतमहातेजारावणिःसमितिंजयः ४० ॥

शिलायुधाःशिलारूपायुधैःसहिताः ३७ ३८ ३९ व्यपोहतअपसारयतिस्म ४० २३१

४१ ४२ ४३ ४४ दत्तवरैर्बलेभ्यः ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ स्वसैन्यं स्वसैन्योपरिभागं उत्सृज्य ५० ५१ ५२

460 ततः पावकसंकाशैः शरैराशीविषोपमैः वानराणामनीकानि बिभेद समरे प्रभुः ४२ अष्टाद
शभिः शरैस्तीक्ष्णैः स विद्धा गन्धमादनं विव्याध नवभिश्चैव नलं दूरादवस्थितं ४३ सप्तभिस्तु महावी
र्यो मैन्दं मर्मविदारणैः पञ्चभिर्विशिखैश्चैव गजं विव्याध संयुगे ४२ जाम्बवन्तं दशभिर्नीलं त्रि
शद्भिरेव च सुग्रीवमृषभं चैव सोऽङ्गदं द्विविदं तदा ४४ घोरैर्दत्तवरैस्तीक्ष्णैर्निष्प्राणानकरोत्तदा
अन्यानपि तदा मुख्यान्वानरान्बहुभिः शरैः अर्दयामास संक्रुद्धः कालाग्निरिव मूर्छितः स शरैः
सूर्यसंकाशैः सुमुक्तैः शीघ्रगामिभिः ४६ वानराणामनीकानि निर्ममन्थ महारणे आकुला
वानरी सेना शरजालेन पीडिता ४७ हृष्टः स परया प्रीत्या ददर्श क्षतजोक्षिता पुनरेव महाते
जा रावणात्मजो बली ४८ संसृज्य बाणवर्षं च शस्त्रवर्षं च दारुणं ममर्द वानरानीकमि
न्द्रजिद्बली ४९ स्वसैन्यमुत्सृज्य समेत्य तूर्णं महाहवे वानरवाहिनीषु अदृश्यमानः
शरजालमुग्रं ववर्ष नीलाम्बुधरो यथाम्बु ५० ते शक्रजिद्बाणविशीर्णदेहा मायाहता वि
स्वरमुन्नदन्तः रणे निपेतुर्हरयोऽद्रिकल्पा यथेन्द्रवज्राभिहता नगेन्द्राः ५१ ॥

गोवा
वृटी
२३१ 461

५२ प्रफुल्लाः किंशुकाश्चासन्निर्विशेषः ५५ शरैर्नैर्ऋतैश्च ताडिताः इत्यन्वयः शरैरोसं विविशुः शरैरोमगात्रैस्तान्निष्पन्नस्य: ५६ ५८ ६१

तेकेवलं संददृशुः शिताग्रान्बाणान्रणोवानरवाहिनीषु मायाविगूढंश्च सुरैरशत्रुं न चात्र ते रावणस्म
सप्यप्रवृत्तपन् ५१ ततः सरतोधिपतिर्महात्मा सर्वादिशोबाणगणैः शिताग्रैः प्रच्छादयामास रविप्र
काशैर्विदारयामास च वानरेंद्रान् ५२ सम्मूलनिस्त्रिंशपरश्वधानिव्याविद्धदीप्तानलसप्रभाति सवि
स्फुलिंगोज्ज्वलपावकानि ववर्षतीव्रं प्लवगेंद्रसैन्ये ५४ ततोज्वलनसंकाशैर्बाणैर्वानरयूथपाः
ताडिताः शक्रजिद्बाणैः प्रफुल्ला इव किंशुकाः ५५ उदीक्षमाणा गगनं केचिन्नेत्रेषु ताडिताः शा
नैर्विविशुरन्योन्यं पेतुश्च जगतीतले ५६ हनुमंतं च सुग्रीवमंगदं गंधमादनं जांबवंतं सुषेणं
वेगदर्शिनमेव च ५७ मैंदं च द्विविदं नीलं गवाक्षं गवयं तथा केसरिं हरिलोमानं विद्युद्दंष्ट्र
च वानरं ५८ सूर्याननं ज्योतिर्मुखं तथा दधिमुखं हरिं पावकाक्षं नलं चैव कुमुदं चैव वानरं ५९
प्रासैः शूलैः शितैर्बाणैरिंद्रजिन्मंत्रसंहितैः विव्याध हरिशार्दूलान्सर्वांस्तान्राक्षसोत्तमः ६० सवै
गदाभिर्हरियूथमुख्यान्निर्भिद्य बाणैस्तपनीयपर्वैः ववर्ष रामं शरवृष्टिजालैः सलक्ष्मणं भास्कर ॰ २३१

१२ असकृत्प्रकृतेऽग्रामं वहन्नास्त्रमाशु प्रिमप्रस्मानानामेवावार्दयति १३ नष्टदेहोऽदृष्टदेहः १४ न च दृष्टदेहस्यापि संहारसाधनैः शरैर्वे-
462 ध्यादिक्रमेऽहं ननु कार्यमिति वेत् भगवतो ब्रह्मप्रज्ञायामाकृतिर्नेवास्माभिरपि पालनीया विशेषेण तत्संहननस्य वो चिन्तादित्याशयेनाह
समेत्येति अचिंत्यः अचिंत्यवैभवः योऽस्य सकलसंसारस्य प्रभवः सृष्टा च कारणं संहर्ता च स्वयंभूर्हिरण्यगर्भोऽस्ति तस्य भगवतः पतद-

स बाणवर्षैरभिवृष्यमाणो धारानिपातानिव तानि विस्र समीक्ष्यमाणः परमाद्भुतश्री
रामस्तदा लक्ष्मणमित्युवाच ११ असौ पुनर्लक्ष्मणसंज्ञो महास्त्रमाश्रिमस्तेऽदृश्यशत्रुः
निपातयित्वाद्य रिसेममस्माननुषितैः शरैरर्दयति प्रसक्तम १२ स्वयंभुवादत्तवरो महा-
त्मासमाहितोऽन्तर्हितभीमकायः कथन्नु शक्यो युधि नष्टदेहो निहन्तुमद्येन्द्रजिदुद्यतास्त्रः
१४ समेत्य स्वयंभूर्भगवानचिंत्यस्तस्यैतदस्त्रप्रभवश्च योऽस्य बाणावपातांस्त्वमिहाद्य धीम-
न्मयासहाव्यग्रमनाः सहस्व १५

स्त्रमौ एतदस्त्रवैभवमित्येवमसमेभिर्जानामि अतस्त्वहमिमं बाणावपातं मया सहाव्यग्रमना भगवद्ध्यानैकचित्तो भूत्वा भगवद्ध्यान-
बलेन सहस्व धीमन्निति हे तत्र गर्भविशेषणं यतस्त्वमपि ब्रह्मध्यानसंपन्नस्तस्मात्सहस्व एवं हि भगवदनुग्रहादस्माकमपि जयो भ-
विष्यति नान्यथेत्यर्थः १५ ॥

पतिताम्रमूर्ध्ना पतितानूर्ध्वमूर्ध्ना प्रणष्टवीर्याः यस्मिन्नत ९९ पतत्सदनसैन्यैकेन उपरमोपायत्वमपीत्यादः आश्वासिति हतहर्षरोषो अप्र
काशितरोषहर्षविकारो अतएवविसंज्ञाविवावांपतितौ दृष्ट्वारणाग्रलक्ष्मीसमासाद्य अभुवमसावमरारिवासलंकांप्रवेक्ष्यतिपश्चात

प्रहृष्टोऽयमेवपहिरात्सेन्द्रः सर्वाधिकः सायकहृष्टजालैः पतत्सुसर्वेपतितापूर्वमूर्ध्नाः आजतेवानर
राजसैन्ये ९९ आश्वासहृष्टापतितौविसंज्ञौ निहत्यगृहीत्वा हतहर्षरोषो अवंप्रवेश्यममरारिवासमसौ
समासाद्यरणाग्रलक्ष्मी ९० ततस्तुतौविंद्रजितोस्त्रजालैर्वभूवतस्तत्रतदाविशल्यौ सचापिताव
विषादयित्वानंददर्शपुर्यांयिरात्सेन्द्र ९८ ततस्तदावानरसैन्यमेवरामंचसंख्येसहलक्ष्मणेन
निष्ठायित्वासहसाविवेशपुरीदशग्रीवभुजाभिगुप्ता ९९ संस्तूयमानः सततयातुधानैः पितेवस
र्वेहृषितोभवावच ९९ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेत्रिसप्ततितमः सर्गः ७३ तयोस्तदासादितयोर
णाग्रेमुमोहसैन्यंहरियूथपानां सुग्रीवनीलांगदजांबवंतोनचापिकिंचित्प्रतिपेदिरेते । ॥

यदस्माभिरनुष्ठेयंतत्करिष्यावइतिशोकः रणाग्रेसादितासमूलनाशाशक्तिसूचिता ९० विशल्यौपीडितौ ९८ इत्यार्षेरामायणे
युद्धकाण्डेत्रिसप्ततितमः सर्गः ७३ ततोराघवयोः रणाग्रेरणमुखेसादितयोर्निश्चेष्टीकृतयोः । ॥ २३२

अप्रतिमैः अमंतंकालोचितैः २ तदेवाह माभैष्टेति अत्रास्यामवस्थायां विषादावसरो नास्ति कुतस्तत्राह यदिति यत् यस्मात्स्व
464 यंभुवो वाक्यमुद्वहंतौ तदाज्ञापालयंतौ अत एव अवशौ अस्त्रयोगप्रवृत्तिरहितौ अथानन्तरं तस्मादेवेंद्रजिता सादितौ इति यत्र।
स्मात्विषस्मावेवनतु शरणपीडावंतावतौ माभैष्ट यद्वा एतावशौ विषण्णाविति यत् अत्र विषये माभैष्ट एतयोर्विषण्णयो रक्षाकोवार
स्यतीतिशत्रुभ्यो भयं माभूत् अस्मैतद्विषये विषादकालो नास्ति यत् यस्मात्स्वयंभुवो वाक्यं मंत्ररूपमुद्वहंतौ मानयंतौ विंद्रजि।

ततो विषण्णं समवेक्ष्य सर्वं विभीषणो बुद्धिमतां वरिष्ठः उवाच शाखामृगराजवीरानाश्वास।
यन्नप्रतिमैर्वचोभिः १ माभैष्ट नास्त्यत्र विषादकालो यदार्यपुत्रौ ह्यवशौ विषण्णौ स्वयंभुवो
वाक्यमथोद्वहंतौ यत्सादिताविंद्रजितास्त्रजालैः २ तस्मै तु दत्तं परमास्त्रमेतत्स्वयंभुवा ब्रा
ह्ममोघवीर्यं तन्मानयंतौ युधि राजपुत्रौ निपातितौ कोत्र विषादकालः ४ ब्राह्ममस्त्रं त
तो धीमान्मानयित्वा तु मारुतिः विभीषणवचः श्रुत्वा हनुमानिदमब्रवीत ५ ॥

दस्त्रजालैः सादितौ सादिता विचयतो ब्रह्मसंमाननार्थं स्वयमेव पतिता विति माभैष्टेत्यर्थः ३ राघवाभ्यां दत्तं तयोरपमस्त्रं मान
गवतेरस्तीत्याह तस्मैइति कोत्र विषादकालः नकोपि क्षणानंतरमुत्थास्येते इति शेषः ४ मारुतिस्तदा विभीषणवचः श्रु
त्वा तद्ब्राह्ममस्त्रं मानयित्वा सर्वाण्यप्यस्त्राणि यमेवेति पूजयित्वा विभीषणं प्रतीदमब्रवीत ५ ॥

रावा श्रस्त्वद्दते ब्रह्मास्त्रदते श्राघास्यादवे विचार्येतिशेषः ९ तदारात्राविस्तनेनसमभ्यारात्राव यमस्त्रप्रयोगइतिस्त्रचितं ० प्रमत्तवद्भिःस्त
युटी त्रमितिशेषः ० दहृशानेदनात्रलोदतमायातित्यर्थः ॥ पंचमस्यासैषेशेषाभागास्यतेनप्रातः सगवमध्याह्नापराह्नासायाह्नेश्विवदव
२३३



श्रस्मिन्नस्त्रदतेसैन्येवानराणांतरस्विनां योयोधारयतेप्राणांस्तंतमाश्वासयावहे ९ ताबुभौयुगपद्वीरो
दनुमद्रामस्तैसमौ उल्कादस्तौतदाराश्रौरणशीर्षेविचेरतुः ० भिन्नलांगूलदस्तोरुपादांगुलशिरो
धरैः स्रवद्भिःक्षतजंगात्रैःप्रस्रवद्भिःसमंततः ९ पतितैःपर्वताकारैर्वानरैरभिसंकुलां शस्त्रैश्वपतितै
दीप्तैर्ददृशातेवसुंधरां ९ सुग्रीवमंगदंनीलंशरभंगंधमादनं जांववंतंसुषेणंचवेगदर्शिनमे
वच ९ मैदंनलंज्योतिमुखंद्विविदंचापिवानरं विभीषणोहनुमांश्वददृशातेहतात्रणे ॥ स
प्तषष्टिर्हताकोट्योवानराणांतरस्विनाम अह्नःपंचमशेषेणवल्लभेनस्वयंभुवः १२ ॥ ॥

दिह्वात्मकेषुपंचमेनमायाह्नेनेत्यर्थः वत्तभिर्भागैस्त्वव्रह्मास्त्रसाधनमितिबोध्यं सप्तषष्टिकोटिवानरहननेसामर्थ्यमाद वल्लभेन
स्वयंभुवइति स्वयंभुवल्लभेनब्रह्मास्त्रेणपरमितिप्राणिहननसमर्थेनदतमितिभगवदवद्धमवेमेवेतदिति १२ २३३

मार्गतेविशिष्येत्यर्थः तस्यवृक्षत्वाद्रणायश्लाघ्यमितिभावः १२ स्वभावजरयायुक्तंवयःस्वभावानरयावलेपलितादिनायुक्तं १३

466

सागरौघनिभंभीमंदृष्ट्वावार्दितंबलं मार्गतेजांबवंतंचहनूमान्सविभीषणः १३ स्व-
भावजरयायुक्तंवृद्धंशरशतैश्चितम् प्रजापतिसुतंवीरंशाम्यंतमिवपावकम् १४ दृष्ट्वा
समभिसंक्रम्यपौलस्त्योवाक्यमब्रवीत् कच्चिदार्यशरैस्तीक्ष्णैर्नप्राणाध्वंसितास्तव १५ वि-
भीषणवचःश्रुत्वाजांबवानृक्षपुंगवः कृच्छ्रादभ्युद्गिरन्वाक्यमिदंवचनमब्रवीत् १६ नै-
र्ऋतेंद्रमहावीर्यस्वरेणत्वाभिलक्षये विद्धगात्रःशितैर्बाणैर्नत्वांपश्यामिचक्षुषा १७ अं-
जनासुप्रजायेनमातरिश्वाचनैर्ऋतः हनूमान्वानरश्रेष्ठःप्राणान्धारयतेक्वचित् १८ श्रु-
त्वाजांबवतोवाक्यमुवाचेदंविभीषणः आर्यपुत्रावतिक्रम्यकस्मात्पृच्छसिमारुतिं १९ नैव
राजनिसुग्रीवेनांगदेनापिराघवे आर्यसंदर्शितःस्नेहोयथावायुसुतेपरः २० विभीषण-
वचःश्रुत्वाजांबवान्वाक्यमब्रवीत् शृणुनैर्ऋतशार्दूलयस्मात्पृच्छामिमारुतिं २१ अस्मि-
ञ्जीवतिवीरेतुहतमप्यहतंबलं हनूमत्युज्झितप्राणेजीवंतोपिहतावयं २२ ॥

कृच्छ्रादाक्रंदनानंतरंवाक्यमभिदिह्रिउच्चारयन् १७ येनांजनादेवीसुप्रजाःपुत्रवती १८ आर्यपुत्रौरामराघवौ १९ आर्यजांबवन् २० २१ २२

जीविताशान्ततोभवेत् जीवनहेतोस्तरावलाभसंभवादितिभावः २३ विवर्धितेंद्रियः विशेषेणावर्धितानींद्रियाणियस्यसः २५।
विक्रमपर्याप्तःपर्याप्तविक्रमः २७ सादितौपीडितौ २८ सागरमित्युपरियोगेषष्ठ्यर्थेद्वितीया ९ कांचनंस्वर्णमयंशृङ्गंमसि

यत्तेमारुतिस्तातमारुतप्रतिमोयदि वैश्वानरसमोवीर्येजीविताशाततोभवेत् २३ त
तोवृद्धमुपागम्यविनयेनाभ्यवादयत् गृह्यजांववतःपादौहनूमान्मारुतात्मजः २४ श्रु
त्वाहनुमतोवाक्यंतदाव्यथितेंद्रियः पुनर्जातमिवात्मानंसमन्यतसवृद्धगमः २५ ततो
ब्रवीन्महातेजाहनुमंतंसजांबवान् आगच्छहरिशार्दूलवानरांस्त्रातुमर्हसि २६ नान्योवि
क्रमपर्याप्तस्त्वमेषांपरमःसखा त्वत्पराक्रमकालोयंनान्यंपश्यामिकंचन २७ ऋक्षवान
रवीराणामनीकानिप्रहर्षय विशल्यौकुरुचाप्येतौसादितौरामलक्ष्मणौ २८ गत्वापरम
मध्वानमुपर्युपरिसागरं हिमवंतंनगश्रेष्ठंहनुमन्गंतुमर्हसि २९ ततःकांचनमत्युग्रमृ
षभंपर्वतोत्तमं कैलासशिखरंचात्रद्रक्ष्यस्यरिंदम ३० तयोःशिखरयोर्मध्येप्र
दीप्तमतुलप्रभं सर्वौषधियुतंवीरद्रक्ष्यस्योषधिपर्वतं ३१ हादिभिर्युक्तमेवेपांऋषभेनदाख्यं ३० तयोःशिखरयोःऋष

ओषधयो दीप्ताः दीप्ता ओषधीरित्यर्थः २२ सवर्णकरणीं स्वर्णसमानवर्णा स्वदेहादेः करणीं सवर्णेति पाठे पूर्ववर्णसमानवर्णकरणी
मित्यर्थः संधानी छिन्नशिरःकंधयोरपि यथापूर्वं नाडीसंधानकरणीं २३ प्राणैर्योजयित्वाश्वासयेत्यन्वयः बलोद्धर्षैः बलोद्रेकैः २५

468

तस्य वानरशार्दूलवत्सोत्पन्नास्त्रिसंभवाः इत्युपस्योषधयो दीप्ता दीपयन्तीर्दिशो दश २२ मृतसंजीवनीं
चैव विशल्यकरणीमपि सुवर्णकरणीं चैव संधानकरणीं तथा २३ ताः सर्वा हनुमन्गृह्य क्षिप्रमा
गन्तुमर्हसि आश्वासय हरीन्प्राणैर्योज्य गन्धवहात्मज २४ श्रुत्वा जाम्बवतो वाक्यं हनूमान्मारु
तात्मजः आपूर्यत बलोद्धर्षैर्वायुवेगैरिवार्णवः २५ स पर्वततटाग्रस्थः पीडयन्पर्वतोत्तमं हनू
मान्दृश्यते वीरो द्वितीय इव पर्वतः २६ हरिपादविनिर्भग्नो निषसाद स पर्वतः न शशाक तदा
त्मानं वोढुं भृशनिपीडितः २७ तस्य पेतुर्नगा भूमौ हरिवेगाच्च जज्वलुः शृङ्गाणि च व्यकीर्यन्त
पीडितस्य हनूमता २८ ॥

पर्वततटाग्रस्थः त्रिकूटशिखरस्थः २६ हरिपादविनि
र्भग्नः तत्पादभाराक्रान्तः निषसाद निविष्टोऽभूत् हनूमतस्तस्य वेगात् नगाः पेतुः परस्परसंघर्षजाग्निवशतो जज्वलुश्च २८ ॥

रावा तस्मिंस्त्रिकूटपर्वते घूर्णमानेन गोत्रमेवानराः स्थातुं नशेकुः त्रिकूटस्यैव गुहामभिवातनच्छिखरस्यैव चलं कालात् ३९ ग्रनपवसा चूर्णिते
युदी मनेन लंकादोलाभइव्याते प्रनृत्यसेव प्रहृतनृत्यमेव ४० वज्रवान्प्रवतं जाज्वल्यमानेन मुखेविवृत्य स्वादाय राक्षसान्त्रासयन्नग्रेउद्वैर्नाद
२२५ 469 तस्मिन्कंपीस्यमाने तु भग्नद्रुमशिलातले नशेकुर्वानराः स्थातुं घूर्णमानेन गोत्रमे ३९ सा
चूर्णितमहाद्वारा प्रभग्नदृढगोपुरा लंकात्रासाकुलारात्रौ प्रनृत्यसेवाभवत्तदा ४० पृथि
वीतोभयामास सार्णवा मारुतात्मजः ४१ पृथिवीधरसंकाशो निपीड्य पृथिवीधरे पद्भ्यांतथै
लमाविध्य वज्रवान्सुखेनाब्रवे विहसोयेन नादाच्च त्रासयत्रजनीचरान् ४२ तस्य नानद्यमान
स्य श्रुत्वा निनदमुत्तमं लंकास्था राक्षसास्त्रस्ता नशेकुः संदितें क्वचित् ४३ नमस्कृत्वा सशुद्धायमा
रुतिर्भीमविक्रमः राघवार्थेपरं कर्म समीहत परंतपः ४४ सगुल्ममप्यभुजंगकल्पं विनम्य
दृष्ट्वा वैरेणिनिकृष्य निष्क्रम्य वक्त्रे वज्रवाणुत्वोभमाप्लवे वेगाद्विसंवर्द्धवेगः ४५ सहनविशालरसा
जहार शैलाश्शिलाः प्राक्तनवानरास्म वाहूरवेगाक्रतसप्रगजनालन्तीनावेगाः सलिलेनिपेतुः ४६

याम्ब्दोपध्यानयंतावद्रक्षोनिर्गमोमाभूदितितेषां त्रासार्थं ननादेतिभावः ४२ समीहत चिंतितवान् ४४ सपुक्रमित्यनेनजा
तिवर्णनं ४५ प्राक्तनवानरान्त्रिकूटवने निसवासान्याकृतवान् तेक्षीणवेगाः अनुगतचलस्वजरस्यः ४६ ।।

भुजंगारिर्गरुडः ४७ ४८ जनान्जनपदान् ४९ ५० ५१ स्मरनजांबवतोवाक्यंतद्वाक्यस्मरणंवेगवशादीषथपर्वतमतीत्यगम।

470

सतोप्रसार्योरगभोगकल्पौभुजौभुजंगारिरिवात्तवीर्यः जगाममेरुंनगराजमग्र्यंदिशःप्रकर्ष
न्निववायुसूनुः ४७ समागरंघूर्णितवीचिमालंतदाभृशंभ्रामितसर्वसत्त्वं समीक्षमाणःसहसाज
गामचक्रंयथाविष्णुकराग्रमुक्तं ४८ सपर्वतान्वृक्षगणान्सरांसिनदीस्तटाकानिपुरोत्तमानि
स्फीताञ्जनांस्तानपिसंप्रवीक्ष्यजगामवेगात्पितृतुल्यवेगः ४९ आदित्यपथमाश्रित्यजगामस
गतश्रमः हनूमांस्त्वरितोवीरःपितुस्तुल्यपराक्रमः ५० जवेनमहतायुक्तोमारुतिर्वातरंहसा
जगामहरिशार्दूलोदिशःशब्देननादयन् ५१ स्मरञ्जांबवतोवाक्यंमारुतिर्भीमविक्रमः ददर्श
सहसाचापिहिमवन्तंमहाकपिः ५२ नानाप्रस्रवणोपेतंबहुकंदरनिर्झरं श्वेताभ्रचयसंका॰
शैःशिखरैश्चारुदर्शनैः ५३ शोभितंविविधैर्वृक्षैरगमत्पर्वतोत्तमं ५३ सतंसमासाद्यमहान
गेन्द्रमतिप्रवृद्धोत्तमहेमशृंगं ददर्शपुण्यानिमहाश्रमाणिसुरर्षिसंघोत्तमसेवितानि ५४

नतिहत्यर्थः ५२ ५३ सुरर्षिसंघोत्तमेतिउत्तमसुरर्षिसंघेत्यर्थः ५४ ॥

गदा तदृशे देवतार्हदिस्थानान्तांभागभागाय तत्र ह्येतिति ब्रह्मकोशं भगवतो हिरण्यगर्भस्य स्थाने ब्रह्मप्रपद्ये ब्रह्मकोशं प्रपद्ये इत्यादि श्रुतिसि-
पुरी द्धे रजतलाये हिरण्यगर्भापरमूर्तेरजतनाभेः स्थाने रुद्रशरप्रमोक्षे यत्र स्थाने स्थित्वा रुद्रस्त्रिपुरसंहाराय शरं मुमोच तत्स्थाने
२२९ हयानने भगवतो हयग्रीवस्य स्थाने ब्रह्मशिरो ब्रह्मास्त्रदेवतानां स्थाने तत्र तत्र नित्यं संनिहितान्वैवस्वतान्किंकरान्ददर्श ५५

471

स ब्रह्मकोशं रजतालयं च शर्वालयं रुद्रशरप्रमोक्षं हयाननं ब्रह्मशिरश्च दीप्तं ददर्श वैवस्वतकिंकरा-
श्च ५५ वज्रालयं वैश्रवणालयं च सूर्यप्रभं सूर्यनिबंधनं च ब्रह्मालयं शंकरकार्मुकं च ददर्श ना-
भिं वसुधरायाः ५६ कैलासमुग्रं हिमवच्छिलां च तं वै वृषं कांचनशैलमग्र्यं प्रदीप्तसर्वौषधिसंप्रदीप्तं द-
-र्श सर्वौषधिपर्वतेंद्रं ५७ संतं समीक्ष्यानलराशिदीप्तं विस्मितो वासवदूतसूनुः आप्लुत्य
तं चौषधिपर्वतेंद्रं तत्रौषधीनां विचयं चकार ५८ ॥

वज्रालयमिति सूर्यनिबंधने सूर्यांशो यत्र स्थाने निबध्यते समावेशस्तत्स्थाने अत एव तत्सूर्यप्रभं ब्रह्मालये चतुर्मुखब्रह्मस्था-
ने शंकरकार्मुकं पिनाकास्त्रराजस्थाने वसुंधरायाः नाभिं भूनाभिसंज्ञं प्रजापतेः स्थाने ५६ हिमवच्छिलां भगवतो रुद्रस्य तपः स-
माधिपीठं तं वै वृषं नामवव्रजपदिष्टं ५७ वासवस्य मेघस्य च स्वरूपिणो देवराजस्य हृतः प्रेरको वायुरित्यर्थः विचयं मार्गणं ५८ ॥ २२९

योजनसहस्राणि सहस्रशब्दोऽनेकोपलक्षणं ५९ ६० ६१ किमेतदिति यद्राघवे कृतानुकंपो नासि एवंप्रकारमेतदौदासीन्यं किं ब
लादित्यर्थः स्वबलादिति चेत्तत्राह पश्येति ६२ सनागं सनगं उन्ममाथ उत्पाटयामास ६३ अतः सततमिति ६४ तेनेदित्यर्थ

472

स योजनसहस्राणि समतीत्य महाकपिः । दिव्यौषधिधरं शैलं व्यवस्यन्मारुतात्मजः ५९ महौष
धयस्ततः सर्वास्तस्मिन्पर्वतसत्तमे विज्ञायार्थिनमायान्तं ततो जग्मुरदर्शनं ६० स ताम्महात्मा हनुमा
नपश्यन्कोपरोषाद्भृशमुन्ननाद अमृष्यमाणोऽग्निसमानचक्षुर्महीधरेंद्रं तमुवाच वाक्यं ६१ किमे
तदेवं सुविनिश्चितं ते यद्राघवे नासि कृतानुकंपः पश्याद्य मद्बाहुबलाभिभूतो विकीर्णमात्मान
नमथ शैलेंद्र ६२ स तस्य शृंगं सनगं सनागं सकांचनं धातुसहस्रजुष्टं विकीर्णकूटं ज्वलिताग्रसानुं प्र
गृह्य वेगात्सहसोन्ममाथ ६३ स तं समुत्पाट्य खमुत्पपात वित्रास्य लोकान्ससुरासुरेंद्रान् स
स्तूयमानः खचरैरनेकैर्जगाम वेगाद्गरुडोग्रवेगः ६४ स भास्कराध्वानमनुप्रपन्नस्तं भा
स्कराभं शिखरं प्रगृह्य बभौ तदा भास्करसन्निकाशो रवेः समीपे प्रतिभास्कराभः ६५

ः प्रतिभास्कराभः प्रतिसूर्यसदृशः रवेः समीपे इत्यनेन सूर्योदयोत्तरमेतदानयनमिति लभ्यते ६५ ॥

रावा सपावकेन साग्निज्वालेन खे अर्पितेन स्वकरार्पितेन ७१ ७२ यदि महौषधीनां गंधमाघ्राय पुराहवे हरिप्रवीरास्तथा यथा पूर्वं समुत्तस्थुस्तथा
युद्धे महौषधिगंधस्मरणात् साधारण्यात् तेषामनुस्मरणे हेतुमाह यदेति मानार्थं प्रभृतिशब्दो निवृत्तिवाची शास्त्रणाहतराक्षसेयत्ताज्ञा।
२२७ 473

स तेन शैलेन भृशं रराज शैलोपमो गंधवहात्मजस्तु सहस्रधारेण सपावकेन चक्रेण खे विष्णुरि
वार्पितेन ७१ तं वानराः प्रेक्ष्य तदा विनेदुः स तानपि प्रेक्ष्य मुदा ननाद तेषां समुत्कृष्टरवं निशम्य लंका
लया भीमतरं विनेदुः ७२ ततो महात्मा निपपात तस्मिन् शैलोत्तमे वानरसैन्यमध्ये हर्युत्तमेभ्यः शि
रसाभिवाद्य विभीषणं तत्र च सस्वजे सः ७३ तावप्युभौ मानुषराजपुत्रौ तं गंधमाघ्राय महौषधीनां
बभूवतुस्तत्र तदा विशल्यावुत्तस्थुरन्ये च हरिप्रवीराः ७४ सर्वे विशल्या विरुजाः क्षणेन हरिप्रवीरा
श्च हताश्च ये स्युः गंधेन तासां प्रवरौषधीनां सुप्ता निशान्तेष्विव संप्रबुद्धाः ७५ यदाप्रभृति लं
कायां युध्यन्ते हरिराक्षसाः तदाप्रभृति मानार्थमाज्ञया रावणस्य च ७६ ॥

ज्ञाभावार्थमित्यर्थः तत्परिज्ञानेन तु अवशिष्टबलस्यात्मीयस्यैव ज्ञातानानराः लंकां प्रविशेयुस्ते मा प्रविशन्निति नष्टोऽयं रावणस्य च।
रक्षयाविचारः ७६ ॥ २२७

हृताहृताइतिवीहाः सर्वे प्लवङ्गास्तत्प्रार्थः ॥२२॥ ओषधीशैलमितिदीर्घं ग्राह्यं आर्षेण कुस्ताहमासमिदं ॥२३॥ कत॰ ९ इतियुद्धकां
वत्तः समतितमः सर्गः ॥७४॥ ततइति स्रष्टुमर्यादनपेतमग्रेकर्तव्यं विज्ञापयन् ॥१॥ निषूदिताः राघवाभ्यामितिशेषः तस्मादिदीतीमुप
निर्हारं पुनरस्तादानं संपादयितुं नार्हतीतिकतकः उपनिर्हारं निक्रम्य युद्धप्रदानमितिती र्थः उपनिर्हारं युद्धावहारमस्माकं दानंवाहि

474

येहरूपं तेनरामेणत्र रात्सा सा: कपिकुञ्जरैः हताहतास्त्वद्विपं तेसर्वे प्लवङ्गसागरे ॥२२॥ ततोहरिर्गिरिंयवह्ना
त्मवस्तनमोषधीशैलमुदग्रवेगः तिनावेगाद्धिमवन्तमेवपुनश्चरामेनसमाजगाम ॥२३॥ इत्यार्षे रा
मायणेवत्तः समतितमः ॥७४॥ ततोब्रवीन्महातेजाः सुग्रीवोवानरेश्वरः अर्थ्यं विज्ञापयंश्चापिहनू
मन्तमिदंवचः ॥१॥ यतोहतः कुम्भकर्णः कुमाराश्चनिषूदिताः नेदानीमुपनिर्हारं रावणोदातुमर्ह
ति ॥२॥ येयेमहाबलाः सन्तिलाघवाश्चप्लवंगमाः लंकामभिपतन्ताशुगृह्योल्काः प्लवगर्षभाः
॥३॥ ततोस्तंगतआदित्येरौद्रेतस्मिन्निशामुखे लंकामभिमुखाः सोल्कानग्नुस्तेप्लवगर्षभाः ॥४॥

तीत्यर्थः अनेनामदायुद्धावहारोजातइतिज्ञापयतइत्याये ॥२॥ अतोयेयेमहाबलाः सन्तिलघवः क्षिप्रकारिणस्ते सर्वैरुल्कागृहीत्वालंक
मभ्युत्पतन्तुदाहायेतिभावः ॥३॥ ततोस्तमिति पूर्वदिवसापररात्रिशेषेउल्काहस्ताभ्यां हनूमद्विभीषणाभ्यां जाम्बवदन्वेषणंततस्तत्रि
याग्तऊषसिपर्वतहरणनागमनेअयाहशंपुनस्तत्प्रापणपुनरागमनमितितिस्त्रिंशांविरिकामध्येसर्वंततः पुनः प्रदोषेहनूमदादीनां

वा॰रा॰टी॰युद्धकाण्डे

रावा आरक्षोहारगणितस्यद्वारस्थितोगोविरूपाक्षराक्षसाः आरक्षोगुल्ममित्यन्ये ५ अट्टः गृहोपरितनंगृहं स्यादट्टः क्षौममस्त्रियामितिवाप्रतो
युटी लीरथ्या चर्यागुल्मरथ्या ६ तेषांवानराणांसंबंधीहुतभुग्ददाह पतन्तिआपतन् ७ पच्यन्तेदह्यन्ते ८ और्णंऊर्णासूत्रनिर्मितं आवि
२३८ कंअविरोमनिर्मितंचूर्णंतिलरेणामपीतिनवोनकस्तु कांचनभाण्डंसौवर्णंमथकरणं ९ वाजिभाण्डपरिच्छदंवाजिनांभाण्डमलंका

475

उल्काहस्तैर्हरिगणैः सर्वतः समभिद्रुताः आरक्षस्याविरूपाक्षाःसहसाविप्रदुद्रुवुः ५ गोपु
राट्टप्रतोलीषुचर्यासुविविधासुच प्रासादेषुचसंहृष्टाःससृजुस्तेहुताशनं ६ तेषांगृहसहस्रा
णिददाहहुतभुक्तदा प्रासादाःपर्वताकाराःपतन्तिधरणीतले ७ अगरुदह्यतेतत्रपरंचैवसु
चंदनं मौक्तिकामणयःस्निग्धावज्रंचापिप्रवालकं ८ क्षौमंचदह्यतेतत्रकौशेयंचापिशोभ
नं आविकंविविधंचौर्णंकांचनंभाण्डमायुधं ९ नानाविकृतसंस्थानंवाजिभाण्डपरिच्छदं ग
जग्रैवेयकक्ष्याश्चरथभाण्डाश्चसंस्कृतान् १० ॥

राः परिच्छदःपल्ययनादिश्च नानानेकंविकृतसंस्थानंविचित्रविन्यासंरथभाण्डान् रथालंकारान्संस्कृतान्समग्रवितान् भाण्डशब्दो
ऽलंकारमात्रकवची रथभाण्डेष्वलंकेः अवरावाजिभाण्डेऽस्त्रवाजिग्रहणंचरितार्थं अश्वालंकारवाचित्वेनतद्वैयर्थ्यंस्पष्टमेव तद्वेपि
कर्णावतेमाद्दिवनसादिसंबोधनार्थंतत्रसः रथभाण्डेष्वत्रतलाहताणिकश्चान्ये १० ॥ २३८

476

रोमन्तकं वलादिवालनं चामरादिभ्राजं वर्मस्त्रासनोपयोगि ग्रैवेयं जेन्स्यगमदादि १२ अस्त्रेशस्त्रैर्विग्रोगरहांस्वस्तिकादिरदान् १३
गृहशृंगं नामरहस्यानां दीर्घभावस्त्रार्थः हेमचित्रेतनुत्रं येषां भां ज्ञानि भूषणानि १४ शीधुपानेन चंचलानि अक्षीणि येषां शत्रुषसजा।

तनुत्राणि वपोधानां हस्यस्थानां च वर्म च खड्गायने विन्यवाणास्तोमरांकुशपाशकाः रोमजं वाल
जं वर्म व्याघ्रजं वा उन्नवडः मुक्तामणिविचित्राश्च प्रासादाश्च समन्ततः विविधानस्त्रसंघातानाग्निद
ह्नितद्वैवे नानाविधोगृहांश्चित्रान्रदाङ्कुतभुक्रदा १३ अवासात्रादसानां च सर्वेषां गृहरभूनां
हैमचित्रतनुत्राणां स्वर्ग्योगे वरयातीणां १४ शीधुपानचलाक्षाणां मदविह्वलगामिनां कांतालवे
नवस्त्राणां शत्रुसेनालमस्तुनां १५ गदामूलासिहस्तानां वादनामपि पतामपि घायनेषु महावैष्ठ
ग्रस्रमानाग्निभिः सह १६ अस्तानां गच्छतां तूर्णं प्रज्ञानादायसर्वतः नेषां धान सहस्राणि तदालंकाति
वासिनां १७

तयोमन्त्रयैवं वाग्रदीर्घवेमार्थं १५ ग्रियैः प्रियवस्त्रभिः कांताभिरिमर्थः १६ अस्तानां गच्छतां ग्राग्निभयादिति शेषः एवं भूतानां लं
कानिवासिनाशानसहस्राणिगृहाणि अदहत १७ ॥

रा॰वा॰ दृश्यमानमरुद्वर्णानि सारवंति सादिनास्वत्वं स्थिरत्वं संस्थानवत्वं गंभीरगुणवत्वं गंभीरगुणवंति अनेककक्ष्याप्राकारांतर्गतैर्मनोहारीण्यत्युद्गम
पु॰टी॰ वलक्षणगांभीर्यवंति १८ हेमेत्यादि हेमनिर्मितानि सर्वचंद्रार्धचंद्राकारवंति वज्रशालोत्तमानि प्रभास्वतीरोमहाणि साधिष्ठानानि म
२३९ 477

श्रृगदमावकल्लबनस्वालचपुनःपुनः सारवंतिमहार्हाणि गंभीरगुणवंति च १९ हेमचंद्रार्धचंद्राणि
वज्रशालोत्तमानि च तत्रचित्रगवाक्षाणि साधिष्ठानानि सर्वशः १९ मणिविद्रुमचित्राणि स्पर्शतीव
दिवाकरं क्रौंचबर्हिणवर्णानि नाभूषणानावनिस्वनैः २० नादितानि अचलाभानि वेश्मान्यग्निर्ददाह सः
ज्वलनेन परीतानि तोरणानि च काशिरे २१ विद्युद्भिरिव नद्धानि मेघजालानि घर्मगे ज्वलनेन परी
परीतानि वराशीनिव प्रकाशिरे २२ दवाग्निदीप्तानि यथा शिखराणि महागिरेः विमानेषु प्रसुप्ता
श्च दह्यमाना वरांगनाः २३ मुक्ताभरणसंयोगा हाहेत्युच्चैर्विचुक्रुशुः तत्र चाग्निपरीतानि निपेतुर्भ
वनान्यपि २४ वज्रिवज्रहतान्येव शिखराणि महागिरेः तानि निर्दह्यमानानि दूरतः प्रचका
शिरे २५ ॥

वादिमर्दितानि १९ दिवाकरं स्पृशंतीति वस्थितानि २० धर्मगे ग्रीष्मगे दिवाकररत्नाकरे प्रहृता
नि विद्युद्भिर्नद्धानि मेघजालानीवास्थितानि गृहाणि २२ विमानं सप्तभूमिप्रासादः २३ २४ २५ २३९

नत्रवेतिसमभ्रमिभासारेवर्तमानानिगृहाणीत्यर्थः २९ दन्तिदिग्नागजस्वामिनस्तैर्दोर्दण्डपरित्राणायसमरेगजैःलोकांतेप्रलये

हिमवच्छिखरानीवदह्यमानानिसर्वशः हर्म्याग्रैर्दह्यमानैश्चज्वालाप्रज्वलितैरपि २९ रात्रौसा
दृश्यतेलंकापुष्पितेरिवकिंशुकैः हस्त्यश्वैर्हर्गजैर्मुक्तैर्मुक्तैश्चतुरंगैरपि बभूवलंकालोकांतेभ्रांत
ग्राहइवार्णवः ३१ अश्वमुक्तंगजोदृश्वाक्वचिद्भीतोपसर्पति: भीतोभीतगजंदृष्ट्वाक्वचिदश्वोनिवर्त
ते २८ लंकायांदह्यमानायांशुशुभेचमहोदधिः छायासंसक्तसलिलोलोहितोदइवार्णवः २९
साबभूवमुहूर्तेनहरिभिर्दीपितापुरी लोकस्यास्यक्षयेघोरेप्रदीप्तेवववसुंधरा ३० नारीजनस्य
धूमेनव्याप्तस्योच्चैर्विनेदुषः स्वनोज्वलनतप्तस्यशुश्रुवेशतयोजनं ३१ प्रदग्धकायानपरान्प्राकारा
न्निर्गतान्वदिः सहसाभ्युत्पतितिस्महरियोद्धुमुत्सवः ३२ उदक्रुष्टंवानराणांनराक्षसानां
चनिःस्वनं ३३

भ्रांताघूर्णमानाग्राहायस्यसः ३० २८ छायावह्निज्वालाप्रतिबिंबं २९ ३० धूमेर्याप्तस्यातएवोच्चैर्विनेदुःषःकस्वतेनारीजनस्यस्वनस्य

रावा
युद्धी
२५४ 479

३३ ३४ ३५ संहारकालेसंक्रुद्धोभगवान्भवःशार्ङ्गबाणात्मकंवेदमयं धनुर्विस्फारयन्निव ३६ रामस्यशार्ङ्गस्ताबुभौवानरराक्षसशाह्वाव

दिशोदशसमंद्वेचपृथिवींचव्यनादयत् ३३ विशल्यौचमहात्मानौताबुभौरामलक्ष्मणौ
ब्रह्मभ्रांतोजगृहतुस्तउभेधनुषीवरे ३४ ततोविस्फारयानस्यरामस्यधनुरुत्तमम् बभूव
तुमुलःशब्दोराक्षसानांभयावहः ३५ प्रशोभततदारामोधनुर्विस्फारयन्महत् भग
वानिवसंक्रुद्धोभवोवेदमयंधनुः ३६ उद्घुष्टंवानराणांचराक्षसानांचनिस्वनम् ज्याश
ब्दस्ताबुभौशाब्दावतिरामस्यशुश्रुवे ३७ वानरोद्घुष्टघोषश्चराक्षसानांचनिस्वनः ज्याश
ब्दश्चापिरामस्यत्रयंव्यापदिशोदश ३८ तस्यकार्मुकनिर्मुक्तैःशरैस्तत्पुरगोपुरम् कै
लाससृंगप्रतिमंविकीर्णमवतद्भुवि ३९ ततोरामशरान्दृष्ट्वाविमानेषुगृहेषुच सन्ना
दोराक्षसेन्द्राणांतुमुलःसमपद्यत ४० ॥

वतिकम्पायरीकृतसश्रुवे ३७ पतत्रयंव्यापव्यामभूत् ३८ ३९ समादन्जयोगः ४० ॥

रौद्रीव कालरात्रिरिव ४१ यत्तद्यस्य प्रासंगे द्वारं तत्रैव प्रासादपृष्ठपथमिमादिष्टाः ४२ अपि च वो ऽस्माकं मध्ये तत्र गुल्मे स्थितो वितथं
पलायने कुर्यात् स राजशासनदूषकः सदाज्ञातिवर्तीति सम्भवद्भिः प्रबलैर्दैन्तवर्ग्यमादिष्टाः ४३ स्थितेष्व सन्निस्थितिशोषः ४४ तस्य

तेषां सन्नह्यमानानां सिंहनादं च कुर्वतां शर्वरी रात्रसैन्यानां रौद्रीव समपद्यत ४१ आदिष्टा वानरेन्द्रा
स्तेन सुग्रीवेण महात्मना प्रासंगे द्वारमासाद्य पृष्ठपथं च सर्वगमाः ४२ यश्च वो वितथं कुर्यात्तत्र तत्र
ह्युपस्थितः स हन्तव्यो ऽभिसंलुप्तराजशासनदूषकः ४३ तेषु वानरमुख्येषु दीप्तोल्कोज्ज्वलपाणि
षु स्थितेषु द्वारमाश्रित्य रावणं क्रोध आविशत् ४४ तस्याङ्गे भिन्नविक्षेपाद्यामिश्रा वै दिशो दश
रूपवानिव रुद्रस्य मन्युर्गात्रेष्वदृश्यत ४५ स कुम्भं च निकुम्भं च कुम्भकर्णात्मजावुभौ प्रेषयामास सं
क्रुद्धो राक्षसैर्बहुभिः सह ४६ यूपाक्षः शोणिताक्षश्च प्रजंघः कम्पनस्तथा निर्ययुः कुम्भकर्णाभ्यां
सह रावणशासनात् ४७

रावणस्य भयक्रोधं नयतं ते भिन्नं विजृम्भमाणं तदेत्य विक्षेपात् सशाद्व महावायुप्रवेशाक्षोभि शोभामिश्राः श्यामाः रूपवो रुद्र
गात्रेषु भ्रुकुटीवक्त्रग्रीवादिष्वदृश्यत ४४ ४५ ४६ ४७ ५७

रावा ग्रथसंग्रामासेवगाढतेति वानरानीकभयाय स्वयं सिंहनादं नादयं कुर्वन् शशास ४८ ४९ सप्रभं निस्तिमिरं ५० ताराधिपस्य चंद्रस्य ताराणां न
युटी क्षत्राणां तयोर्वानरराक्षसबलयोराभरणभा आभरणकांतिश्च ज्वलिता प्रकाशमाना द्यां सेमाहृदयमध्यगताकाशप्रदेशमभासयत् ५१ उक्त
२५१ 481 शशास चैव तान्सर्वान्राक्षसान्स महाबलान् राक्षसा गच्छताद्यैव सिंहनादं च नादयन् ४८
ततस्तु चोदितास्तेन राक्षसाज्वलितायुधाः लंकाया निर्ययुः वीराः प्रणदंतः पुनःपुनः ४९
रक्षसां भूषणस्थाभिर्भाभिः स्वाभिश्च सर्वशः चक्रुस्ते सप्रभं व्योम हरयश्चाग्निभिः सह ५०
तत्र ताराधिपस्याभा ताराणां च भा तथैव च तयोराभरणाभा च ज्वलिता द्यामभासयत् ५१ चंद्रा
भा भूषणाभा च ग्रहाणां ज्वलिता च भा हरिराक्षससैन्यानि भ्राजयामास सर्वतः ५२ त
त्र चार्धप्रदीप्तानां गृहाणां सागरः पुनः भाभिः संसक्तसलिलश्चलोर्मिः शुशुभेद्भुतम् ५३
पताकाध्वजसंयुक्तमुत्तमासिपरश्वधं भीमाश्वरथमातंगं नानापत्तिसमाकुलम् ५४
दीप्तशूलगदाखड्गप्रासतोमरकार्मुकं तद्राक्षसबलं भीमं घोरविक्रमपौरुषं ५५

श्लोकस्यैव व्याख्यानं चंद्राभेति ग्रहाणां नक्षत्राणां ५२ संसक्तं संबद्धं सलिलं यस्य सः ५३ उत्तमासिपरश्वधं परश्वधो द्विविधः स्वस्थरू
पः कुठाररूपश्च तत्रासिरूपपरश्वधमित्यर्थः तेनासिखड्गयोर्न पौनरुक्त्यं ५४ ५५ ॥ २५१

ज्वलितप्रासं वाणवर्षेण ज्वलितप्रासमित्यर्थः इति कतकः हेमजालेति हेमजालव्याप्तभुजमित्यर्थः व्यावेष्टिताः चालिताः परस्परं यस्मिंस्तत् ८६ गंधादीनामुत्सेकेन तद्घ्राणिकातः संमोदितो महानलिनो येनातत् ८७ सवचालकायाइतिशेषः ८८ तेषां रक्षा

482

दद्दृशे ज्वलितप्रासं किंकिणीशतनादितं हेमजालाचितभुजं व्यावेष्टितपरस्परं ८८ व्याघूर्णितमहाशस्त्रं बाणसंसक्तकार्मुकं गंधमाल्यमधूत्सेकसंमोदितमहानिलं ८९ घोरं शूरजनाकीर्णं महाम्बुधरनिस्वनं तद्दृष्ट्वा बलमायान्तं राक्षसानां दुरासदं ८८ संचचाल प्लवंगानां बलमुच्चैर्ननाद च जवेनाप्लुत्य च पुनस्तद्रावणचमूमरन् ८९ अभ्यवर्तन्त परिविलप्रतंगा इव पावकं तेषां भुजपरामर्शव्यामृष्टपरिघाशनिः ९० राक्षसानां बलश्रेष्ठं भूयः परमशोभत तथैव तान् समाश्च वीराश्चेतस्ततो यथायुद्धमुपस्थिताः ९१ तरुशैलैरभिघ्नन्तो मुष्टिभिश्च निशाचरान् तथैवापततां तेषां हरीणां निशितैः शरैः ९२ शिरांसि सहसा जह्रू राक्षसा भीमविक्रमाः दशनैर्हृतकर्णाश्च मुष्टिभिर्भिन्नमस्तकाः ९३

सांभुजपरामर्शेण भुजवेगेनतत्याम्रष्टाः व्याघूर्णिताः परिघाशनयो यत्र तत् ९० ९१ ९२ ९२ ९३

483

अपरेनिशाचरास्तेषांकपीनांप्रवरान्जघ्नुः ९४ ९५ देहीतियुद्धमितिशेषः ९९ क० ९८ इत्यार्षेरामायणेश्रीरामाभिरामेरामायणतिल

शिलाप्रहारभग्नांगोमांविवेकस्तत्रराक्षसः तथैवाप्यपरेतेषांकपीनाममसिभिःसितैः प्रव
वरानभितोजघ्नुर्घोररूपानिशाचराः ९४ तंतमभ्येजघानास्त्रैःपातयंतमपातयत् गाढ
मागांजगाहांसोददृशातमपरोददृशात् ९५ देहीत्यसमोददात्यमोददामीत्यपरःपुनः किंक
लेशायसिनिष्टेतत्रान्योन्यमभाषिरे ९६ विप्रलेवितशास्त्रंचविमुक्तकवचायुधं समुद्य
तमहाप्रासमुष्टिशूलासिकुंतलम् ९७ प्रावर्ततमहारौद्रंयुद्धंवानरराक्षसं वानरान्दश
सप्तेतिराक्षसाजघ्नुराहवे ९८ विप्रलंभितवस्त्रंचविमुक्तकवचध्वजं बलंराक्षसमा
लंब्यवानरैःपर्यवारयन् ९९ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ७५ प्रवृत्ते
तुमुलेतस्मिन्घोरेवीरजनक्षये अंगदःकंपनंवीरमाससादरणोत्सुकः १ ॥

केयुद्धकांडेपंचसप्ततितमःसर्गः ७५ अथकंपनादीनामंगदादिभिर्युद्धंप्रस्तौति १ ॥

आह्वयेति स्पर्धान्विपि सोंगदं अंगदेन युद्धाय आहूतः कंपनः स्पर्धः सचचाल अंगदस्पर्धः २ अभीतवत् अभीतार्थः ४ ५ क्षुरः क्षुराग्रः क्षु
484 रप्रोर्धचंद्राकृतिः नाराचः सर्वायसः वत्सदंतः तल्लदाकारः शिलीमुखः कंकपत्रसदृशाः कर्णीपार्श्वद्वयस्थिता कर्णाकारावयवः

आह्वयत्सोंगदं कोपात्ताडयामास वेगितः गदया कंपनः पूर्वं सचचाल भृशाहतः २ ससंज्ञां प्राप्य तेज।
स्वी चिक्षेप शिखरं गिरेः अर्दितश्च प्रहारेण कंपनः पतितो भुवि ३ ततस्तु कंपनं दृष्ट्वा शोणिताक्षो ह
तं रणे रथेनाभ्यपतत् क्षिप्रं तत्रांगदमभीतवत् ४ सोंगदं निशितैर्बाणैस्तदा विव्याध वेगितः शरी
रदारणैस्तीक्ष्णैः कालाग्निसमविग्रहैः क्षुरक्षुरप्रनाराचैर्वत्सदंतैः शिलीमुखैः कर्णिशल्यविपा
ठैश्च बहुभिर्निशितैः शरैः ६ अंगदः प्रतिविद्धांगो वालिपुत्रः प्रतापवान् धनुरुग्रं रथं बाणान्मम।
र्द तरसा बली ७ शोणिताक्षस्ततः क्षिप्रमसिचर्म समाददे उत्पपात तदा क्रुद्धो वेगवानविचारय
न् ८

शल्यभूयस्त्वाद्दीर्घफलको बाणः शल्यः विपाठः करवीराग्रसदृशः इति तीर्थोदयः ६ ७ ८ ॥

 485

परामृश्य पृथक्त्वा ९ असमरूपेफलके यज्ञोपवीतदेशेन शोणिताक्षचिच्छेदः तावता पिनराहतोनापि स्मृतः ११ तं महावीरं शोणिताक्षमीये ११ कनकाङ्गदः इति। 

नेत्रनिमिषांतरमात्रेण तस्य परामृश्य पाणिना अङ्गदो बली करेणापि तस्य तं खड्गं समाच्छिद्य ननाद च ९
तस्यांसफलके खड्गं निजघान ततोऽङ्गदः यज्ञोपवीतवच्छेनं चिच्छेद कपिकुञ्जरः १० तं
प्रगृह्य महाखड्गं विनद्य च पुनः पुनः वालिपुत्रोऽभिदुद्राव रणशीर्षे परानरीन् ११ प्रजङ्घ
सहितो वीरो यूपाक्षस्तु ततो बली रथेनाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलं १२ आय
सीं तु गदां गृह्य सवीरः कनकाङ्गदः शोणिताक्षः समाश्वस्य तमेवानुपपात ह १३ प्रजङ्घस्तु
महावीरो यूपाक्षसहितो बली गदयाभिययौ क्रुद्धो वालिपुत्रं महाबलं १४ तयोर्म
ध्ये कपिश्रेष्ठः शोणिताक्षप्रजङ्घयोः विशाखयोर्मध्यगतः पूर्णचन्द्र इवाबभौ १४ अङ्गदं प
रिरक्षन्तौ मैन्दो द्विविद एव च तस्य तस्थतुरभ्याशे परस्परदिदृक्षया १५ अभिपेतुर्महा
कायाः प्रतियत्ता महाबलाः राक्षसा वानरान् रोषादसिवाणगदाधराः १६ त्रयाणां वान
राणां तु त्रिभी राक्षसपुङ्गवैः संसक्तानां महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् १७ ॥

शोणिताक्षविशेषणं १३ परस्परदिदृक्षया युद्धावसरदिदृक्षया स्वानुरूपप्रतिभटरावसजिज्ञासया वा १५ प्रतियत्ताः सावधानाः १६ त्रयाणां अङ्गद 

१८ १९ दृष्ट्वान्गदिमान् २० वालिपुत्रायोयमपवालिपुत्रेद्दंतमयमप २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ जग्राहद्दयार २८ ॥
486 तेनद्दत्तांसमादायसंप्रविद्दिपुराहवे खड्गेनप्रतिविच्छेदतांमजेचोमहावलः १८ रथोसर्वांड्गमांच्छे
लाप्रतिविद्देपुराहवे शरौघैःप्रतिविच्छेदतांम्रपादोमहावलः १९ दृष्टांद्दिविदमैंदाभ्यांहुमान्नुम
हावीर्यवान् वभंजगदयामध्येशोणिताहःप्रतापवान् २० उद्यम्यविपुलंखड्गंपरमर्मविदारणं प्र
जघोवालिपुत्रायप्रभिद्रवाववेगितः २१ तमभ्याशगतेदृष्टावानरेंद्रोमहावलः आजघानाड्गकर्णे
नद्रुमेनातिवलस्तदा वाहुंचासिसनिस्त्रिंशामाजघानसमुष्टिना वालिपुत्रस्यघातेनसप्रपातद्दितल
वसि २३ तंदृष्ट्वापतितंभूमौखड्गमशलसन्निभं मुष्टिंसंवर्तयामासवज्रकल्पमहावलः २४ स
ललाटेमहावीर्यमंगदंवानरर्षभं। आजघानमहातेजाःसमुहूर्तेनचालद् २५ ससंज्ञांप्रा
प्यतेजस्वीवालिपुत्रःप्रतापवान् प्रजंघस्यशिरःकायात्पातयामासमुष्टिना २६ सयूपाक्षो
स्त्रुपूर्णाक्षःपितृव्येनिहतेरणे अवरुह्यरथात्क्षिप्रंक्षीणेषुःखड्गमाददे २७ तमापतंतंसंप्रे
क्ष्ययूपाक्षंद्दिविदस्त्वरन् आजघानोरसिक्रुद्धोजग्राहचवलाद्वली २८ गृहीतंभ्रातरंदृष्ट्वा
शोणिताक्षोमहावलः आजघानमहातेजावक्षसिद्दिविदंततः २९ ॥

एतस्मिन्नंतरे शोणिताक्षताडिते द्विविदे शोणिताक्षवधार्थं गदहस्तेन समीपस्थः भ्रातृसहायार्थं तत्समीपमागमत् ३१ प्लवगाभ्यां मैंदद्विविदाभ्यां

गृहीतं भ्रातरं दृष्ट्वा शोणिताक्षो महाबलं आजघान महातेजा वक्षसि द्विविदं ततः २९
स तेनाभिहतस्तेन चचाल च महाबलः उद्यतां च पुनस्तस्य जहार द्विविदो गदां ३० ए
तस्मिन्नंतरे मैंदो द्विविदाभ्याशमागमत् तौ शोणिताक्षयूपाक्षौ प्लवगाभ्यां तरस्विनौ ३१
चक्रतुः समरे तीव्रमाकर्षोत्पाटनं भृशं द्विविदः शोणिताक्षं तु विददार नखैर्मुखे ३२ नि
ष्पिपेष स वीर्येण क्षितावाविध्य वीर्यवान् यूपाक्षमभिसंक्रुद्धो मैंदो वानरपुंगवः ३३
पीडयामास बाहुभ्यां पपात स हतः क्षितौ हतः प्रवीरा व्यथिता राक्षसेंद्रचमूस्तथा ३४ ज
गामाभिमुखी सा तु कुंभकर्णात्मजो यतः आपतंतीं च वेगेन कुंभस्तां सांत्वयच्चमूं ३५
अथोत्कृष्टं महावीर्यैर्लब्धलक्षैः प्लवंगमैः ३५ ॥

आकर्षं आकर्षणं उत्पाटनमुत्थापनं कुंभकर्णात्मजो यतः यत्र तत्रेत्यर्थः ३४ सांत्वयत् असांत्वयत् ३५ ॥

उत्कृष्टतः कुंभः लब्धलक्ष्यैर्महावीर्यैस्तेजस्विभिर्वानरैर्निपातितमहावीरांचमंरष्टारणेसङ्करं कर्मचक्रे इतिसंबंधः ३६ ३७ तस्यकुंभ
स्यतत्सशरं यथास्याद्विद्युदैरावतसंबंधतोर्विभात् मासमानं द्वितीयं द्वयथनुर्यथा अपरमिंद्रधनुरिव भूयः श्रुतुमे विद्युद्धरस्यानीया

488

निपातितमहावीरांहृष्टारत्सस्तुभूतदा कुंभः प्रचक्रेतेजस्वीरणोकर्मसंसङ्करं ३६ सधनुर्धन्विनां
श्रेष्ठः प्रगृह्यसुसमाहितः मुमोचाशीविषप्रख्याञ्छरान्देहविदारणान् ३७ तस्यतस्यशुभमयः स
शरंधनुरुत्तमं विद्युदैरावतार्चिष्मद्द्वितीयेंद्रधनुर्यथा ३८ आकर्णाकृष्टमुक्तेनजघानद्विविदंतदा
तेनहाटकपुंखेनपत्रिणापत्रवाससा ३९ सहसाभिहतस्तेनविप्रमुक्तपदः स्फुरन् निपपातत्रिकू
टाभोविह्वलःप्लवगोत्तमः ४० मैंदस्तुभ्रातरंतत्रभग्नंदृष्ट्वामहाहवे अभिदुद्राववेगेनप्रगृह्यविपु
लांशिलां ४१ तांशिलांतत्रविक्षेपराक्षसायमहाबलः बिभेदतांशिलांकुंभः प्रसन्नैः पंचभिः
शरैः ४२ संधायचान्यंस्तुमुखंशरमाशीविषोपमं आजघानमहातेजावक्षसिद्विविदाग्रजं
४३

ऐरावतोभ्रमातंगस्तत्संबंधात् इंद्रचापं यथा विद्युद्धनुस्त्वेदवस्तुरोहितं ऐरावतं अत्रजदीर्घेंद्रधनुस्तलघुत्कंचस्वाभाविकमिंद्रधनु
रित्यर्थः पतनोत्पातकालेभवतीत्यर्थः ३८ ३९ विप्रमुक्तपदः विप्रमुक्तप्रसारितपदयेनसः ४० ४१ प्रसन्नैः अतेजितैः ४२ ४३

रा वा
यु द्वै
२४५

सस्कंधमेनंसालमुरसिनिवेश्यैकेनणासंपीड्यमूलमशाखंदिववनम्यउन्ममाथनिष्यंदंकृतवान् ५३ समन्तसृजननसमदस्रजव ५४

सततेनप्रहारेणमैंदोवानरयूथपः मर्मण्यभिहतस्तेनपपातभुविमूर्छितः ४४ अंगदोमाव
लोहृष्टामयिंदोतमहावलो अभिदुद्राववेगेनकुंभमुग्रघनकार्मुकं ४५ तमापतंतंविव्याधकुंभः
पंचभिरायसैः त्रिभिश्चापरैस्तिभिर्वाणैर्मातंगमितोमरैः ४६ सोंगदवहुभिर्वाणैःकुंभोविव्याध
वीर्यवान अकुंठधारैर्निशितैस्तीक्ष्णैःकनकभूषणैः ४७ अंगदःप्रतिविद्धांगोवालिपुत्रोनकं
पते शिलापादपवर्षाणितस्यमूर्ध्निववर्षह ४८ सप्रचिच्छेदतान्सर्वान्विभेदचपुनःशिलाः कुं
भकर्णात्मजःश्रीमान्वालिपुत्रसमीरितान् ४९ आपतंतंचसंप्रेक्ष्यकुंभोवानरयूथपं भ्रुवोर्वि
व्याधवाणाभ्यामुल्काभ्यामिवकुंजरं ५० तस्यसुस्रावरुधिरंपिहितेचास्यलोचने अंगदःपाणि
नैकेनपिदधाचरुधिरोक्षिते ५१ सालमासन्नमेकेनपरिजग्राहपाणिना संपीड्योरसिसस्कंधमेकरेण
भिनिवेश्यच ५२ किंचिदभ्यवनम्यैवमुन्ममाथयमहाशाखं तमिंद्रकेतुप्रतिमंवृक्षंमंदरसन्निभं समु

त्सृजन्तवेगेनमिषतांसर्वरक्षसां ५४

२४५

अभीतं तं विव्यधे पुनः पुनः क्रियमाणेन युद्धेनेति भावः ५५ ग्राववारा प्रवरुधेनेगेन जलाशयं जलप्रवाहमिव ६१ भ्रातरं भ्रातृपुत्रे



स चिच्छेद शितैर्बाणैः सप्तभिः कायभेदनैः अंगदो विव्यथे भीतं स पपात प्रमोहवान् ५५ अंगदं पति
तं दृष्ट्वा सीदंतमिव सागरे दुरासदं हरिश्रेष्ठा राघवाय न्यवेदयन् ५६ रामस्तु व्यथितं श्रुत्वा वालिपु
त्रं महाहवे व्यादिदेश हरिश्रेष्ठान् जांबवत्प्रमुखांस्ततः ५७ ते तु वानरशार्दूलाः श्रुत्वा रामस्य शासनं
अभिपेतुः सुसंक्रुद्धाः कुंभमुद्यतकार्मुकं ५८ ततो द्रुमशिलाहस्ताः कोपसंरक्तलोचनाः रिर
क्षिषंतोभ्यपतन्नंगदं वानरर्षभाः ५९ जांबवांश्च सुषेणश्च वेगदर्शी च वानरः कुंभकर्णात्मजं वी
रं क्रुद्धाः समभिदुद्रुवुः ६० समीक्ष्यापततस्तांस्तु वानरेंद्रान्महाबलान् आववार शरौघेण नगेने
व जलाशयं ६१ तस्य बाणपथं प्राप्य न शेकुरपि वीक्षितुं वानरेंद्रा महात्मानो वेलामिव महोद
धिः ६२ तांस्तु दृष्ट्वा हरिगणान् शरवृष्टिभिरर्दितान् अंगदं पृष्ठतः कृत्वा भ्रातृजं प्लवगेश्वरः
६३ अभिदुद्राव सुग्रीवः कुंभकर्णात्मजं रणे शैलसानुचरं नागं वेगवानिव केसरी ६४

प्लवगेश्वरः पतंदंतमष्टमीरात्रौ युद्धं अतः परं नवमीदिनयुद्धं ६३ शैलसानुप्रचरतीति नागे गजे ६४ ॥

रा॰वा॰
युद्धी
२५९ 491

९५ अथकुंभस्यशौर्यंस्तौति निकुंभाग्रजेतिवेगशाली अर्थवादि ॥ सन्नतिःस्वजनप्रावण्येप्रभावःप्रतापःतववारावणस्यवानात्यस्ययुधास्थिरबुद्धिः

ङुमाधवमराहतानश्वकर्णादिकान्बहून अमोघविविधांहतांश्चिक्षेपसमहाकपिः ९५ तांश्छाद्ये॰
तीमाकाशेहत्वशिरवासदा कुंभकर्णात्मजःश्रीमांश्चिच्छेदस्वशरैःशितैः ९६ अर्दितास्तेकुमारे
जर्यघोरोरैःशातत्रयः ड्रुमवर्षंततद्भिन्नंदृष्ट्वाकुंभेनवीर्यवान् ९७ वानराधिपतिःश्रीमान्महात्मा
नविव्यथे सविध्यमानःसहसासहमानस्तुतांशरान ९८ कुंभस्यधनुरालिप्यबभंजेंद्रधनुःप्रभं अ
वप्लुत्यततःशीघ्रंकृत्वाकर्मसुदुष्करं ९९ अब्रवीत्कुपितःकुंभंभग्नशृंगमिवद्विपं निकुंभाग्रजवी
र्यंतेबाणवेगंतदद्भुतं १०० सन्नतिश्चप्रभावश्चतववारावणस्यवा प्रह्लादबलिवृत्रघ्नकुबेरवरुणो
पमं १०१ एकस्त्वमनुजातोसिपितरंबलवत्तरं त्वामेवैकंमहाबाहुंशूलहस्तमरिंदमं १०२ त्रिदशा॰
नातिवर्तंतेजितेंद्रियमिवाधयः विक्रमस्वमहाबुद्धेकर्माणिममपश्यच १०३ वरदानात्पितृव्यस्ते
सहतेदेवदानवान् कुंभकर्णस्तुवीर्येणसहतेचसुरासुरान १०४

प्रह्लादबलेर्वृत्रघ्नादीनांवोपमायस्यतेन ॥ पितरमनुजातोसिपितृसदृशोसि ॥२ पितृव्योरावणःकुंभकर्णस्तुवीर्येणशरीरबलेनसुरासुरान्

२५९

१५ तेनत्वमयामहमहाविमर्दंमहायुद्ध १६ उपालंभभयात् बहुभिःसहयुद्धेनश्रांताः कुंभःसुग्रीवेणाहतइतिनिंदाभीतेत्यर्थः १८ सा॰
वमानेनकृतकर्मत्मादिना १९ अवीतमदौअनपगतमदौ आवीतमदावितिछेदेत्वाममदावित्यर्थः २० २१ २२ दर्शयन्नुदधेः स्थल

धनुर्बाहुजितस्त्वंस्तु:प्रतापेरावणस्यच त्वमग्रजस्तसोलोकेश्रेष्ठोसिबलवीर्यतः १५ महाविमर्दंसं
दृष्टंमयासहत्वदद्भुत अद्यभूतानिपश्यंतुशक्रशंवरयोरिव १६ कृतमप्रतिमंकर्मदर्शितंचास्त्रकौश
लं पातितादृरिवीराश्चत्वयैतेभीमविक्रमा १७ उपालंभभयाच्चैवनासिवीरमयाहतः कृतकर्मासि
विश्रांतोविश्रांतःपश्यमेबलं १८ तेनसुग्रीववाक्येनसावमानेनमानितः अग्नेराज्यहुतस्येवतेज
स्तस्याभ्यवर्धत १९ ततःकुंभस्तुसुग्रीवंबाहुभ्याजग्रहेतदा गजाविवावीतमदौनिश्वसंतौमुहु
र्मुहुः २० अन्योन्यगात्रग्रथितौहर्षंतावितरेतरं सधूमामुद्ववंतौज्वालाविस्कोर्जतौपरिश्रमात् २१
तयोपादाभिघाताच्चनिमग्नाचाभवन्मही व्याघूर्णिततरंगश्चचुक्षुभेवरुणालयः २२ ततःकुं
भंसमुत्क्षिप्यसुग्रीवोलवणांभसि पातयामाससवेगेनदर्शयन्नुदधेस्थलं २३ ॥

स्ववलंदर्शयन्नुदधेःस्थलमतिक्रम्यलवणांभसिकुंभपातयामास उदधेस्तलमितिपाठेतदर्शयन् लवणांभसियातयामासेत्यर्थः ९२

विंध्यमंदरसंकाशःकुंभस्ततोज्वलात्समुत्पतेन्वयः ८४ पुस्फोटभिन्नमततस्यमुष्टिःसुग्रीवास्थिमंडलेप्रतिजघ्नेप्रतिहतः ८६ तदउरसि ८० 
अर्चिःसहस्रेणविकचपद्रविमंडलतत्समानवर्चस्कं ८९ यद्यथादेवादीनतःकदाचिन्नभसःपतितोलोहितांगोभौमश्चपपात ९१



493

ततःकुंभनिपातेनज्वलराशिःसमुत्थितः विंध्यमंदरसंकाशोविससर्पसमंततः ८४ ततःकुंभःस
मुत्पत्यसुग्रीवमभिपत्यच आजघानोरसिक्रुद्धोवज्रकल्पेनमुष्टिना ८५ तस्यचर्मचपुस्फोटसंज
ज्ञेचापिशोणितं तस्यमुष्टिर्महावेगःप्रतिजघ्नेस्थिमंडले ८६ तस्यवेगेनतत्रासीत्तेजःप्रज्वलितंम
हत् वज्रनिष्पेषसंजाताज्वालामेरोर्यथागिरेः ८७ सतत्राभिहतस्तेनसुग्रीवोवानरर्षभः मुष्टिंसं
वर्तयामासवज्रकल्पंमहाबलः ८८ अर्चिःसहस्रविकचरविमंडलवर्चसं समुष्टिंपातयामास
कुंभस्योरसिवीर्यवान् ८९ सतुतेनप्रहारेणविह्वलोभृशपीडितः निपपाततदाकुंभोगतार्चिरिव
पावकः ९० मुष्टिनाभिहतस्तेननिपपाताशुराक्षसः लोहितांगइवाकाशाद्दीप्तरश्मिर्यदृच्छ
या ९१ कुंभस्यपततोरूपंभग्नस्योरसिमुष्टिना बभौरुद्राभिपन्नस्ययथारूपंगवांपतेः ९२

मुष्टिनोरसिभग्नस्यपततःकुंभस्यरूपंरुद्रेणाभिपन्नस्याभिभूतस्यगवांपतेःसूर्यस्येव ९२ ॥ 

१२ कः ९९ इतिटीकायांषट्समतितमःसर्गः ९७ निकुंभइति १ सग्यामभिःसनद्धमलंकृनदतपंचांगुलं पंचांगुलप्रमाणादत्ताः॥
कालायसपट्टवधाययस्मिंनं २ हेमपादादयोलंकारार्थाः ३ शाक्रधजसमौजसे अलंकारादिकृतसौंदर्यात् ४ निष्कपुरोभूषणं ५

494 तस्मिन्रथेभीमपराक्रमेणप्लवंगमानामृषभेणयुद्धे महीसशैलासवनाचचालभयंचरक्षोस्वधि॥
कविवेश १३ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेषट्समतितमःसर्गः ९७ निकुंभोभ्रातरंहष्टासुग्रीवेणनि॥
पातितं प्रदहन्निवकोपेनवानरेंद्रमुदैक्षत १ ततःस्रग्दाममसनद्धंदत्तपंचांगुलंशुभं आददेपरिघंधीरो॥
महेंद्रशिखरोपमं २ हेमपट्टपरिक्षिप्तंवज्रविद्रुमभूषितं यमदंडोपमंभीमंरक्षसांभयनाशनं ३
तमाविध्यमहातेजाःशाक्रधजसमौजसं विननादविवृतास्योनिकुंभोभीमविक्रमः ४ उरगतेनवि
निष्केणभुजस्थैरंगदैरपि कुंडलाभ्यांचविचित्राभ्यांमालयाचसचित्रया ५ निकुंभोभूषणैर्भातितेन॥
तस्मपरिघेनच यथेंद्रधनुषामेघःसविद्युत्स्तनयित्नुमान् ६ परिघाग्रेणपुस्फोटवातग्रंथिर्महा
महात्मनः प्रजज्वालसघोषश्चविधूमइवपावकः नगर्याविटपावत्यागंधर्वभवनोत्तमैः ७

महात्मनोमहादेहस्यपरिघाग्रेणवातग्रंथिः आवहादिसप्तमहावायूनांसंधिःपुस्फोट पतेनपरिघस्यदैर्घ्यमुक्तं प्रजज्वालनिकुंभइ॥
तिशेषः परिघाग्रभागइतिवा ६ विटपावतीगन्धर्वनगरीअलकेतिनीर्थः ७ ॥

रावा विटपावतीगान्धर्वनगरीअलकेतितीर्थः ७ परिवाभरणाभ्योप्रभाकांतिर्येस्यसः ८ स्पंदितमपिनशोकः३७ तिवितसयशः प्रकाएप ९ तमप्रहनूमतः

युटी नगर्यांविटपावत्यांगंधर्वभवनोत्तमैः सतारागणानत्वंवैसचंद्रंसमहाग्रहं निकुंभपरिघाभ्रणो

२५८ भ्रमतेवनभःस्थले ७ क्रोधात्सदृशसजत्तेपरिवाभरणप्रभुः क्रोधोथनोनिकुंभाग्रिर्युगांतोग्नि

रिवोत्थितः ८ राक्षसावानराश्चापिनशेकुःस्पंदितुंभयात् हनूमांस्तुविहृत्योरस्तस्थौप्रमुखतो

बली ९ परिघोयमवाऽस्तपरिघंभास्करप्रभं बलीबलवतस्तस्यपातयामासवक्षसि १०

स्थिरेतस्योरसिव्यूढेपरिघःशतधाकृतः विकीर्यमाणःसहसाउल्काशतमिवांबरे ११ सतेननप्र

हारेणनचचालमहाकपि परिघेणसमाधूतोयथाभूमिचलेचलः सतथाभिहतस्तेनहनूमान्प्र

वगोत्तमः मुष्टिंसंवर्तयामासबलेनातिमहाबलः १२ तमुद्यम्यमहातेजानिकुंभोरसिवीर्यवान्

अभिचिक्षेपवेगेनवेगवान्वायुविक्रमः १३ तत्रपुस्फोटवर्मास्यप्रसुस्रावचशोणितं मुष्टिना

तेनसंजज्ञेमेघेविद्युदिवोत्थिता १४ सतुतेनप्रहारेणनिकुंभोविचचालच स्वस्थश्चापिनिजग्राहह

नूमंतंमहाबलं १५ चुक्रुशुश्चतदासंख्येभीमंलंकानिवासिनः निकुंभेनाहृतंदृष्ट्वाहनूमंतंमहाबलं

परिघःशतदाकृतःमहाशिलाहतजीर्णकाष्ठंवत्विकीर्यमाणश्चसमग्राकाशेउल्काशतमिवासीदितिशेषः ११ भूमिचलेभूकंपे १२ भूमेविचुक्रुशुः २५८

कपीनांभयंकरंयथाभवतितथेत्यर्थः १७ यतंतहीं

तथाक्षिप्यमाणोपि कुंभकर्णेनसुग्रीववत्तदीयमाणोपि १८ क्षितावभ्यवपद्यत भूमावास्थितोबभूव १९ निक्षिप्यभूमावितिशेषः आ·
स्योरसिभूमिपतितस्योरसि २० शिरोधरां परिवृत्यग्रीवामावृत्य २१ विनदतिनिकुंभेसादितेसति राक्षसेंद्रसूनुः रावणसुतोमक

496

सतदाक्षिप्यमाणोपिहनूमांस्तेनरक्षसा आजघानानिलसुतोवज्रकल्पेनमुष्टिना १८ आत्मनेमोक्ष·
यित्वाथक्षितावभ्यवपद्यत हनूमानुन्ममाथाथनिकुंभमारुतात्मजः १९ निक्षिप्यपरमायत्तोनि·
कुंभंनिष्पिपेषच उत्पत्यचास्यवेगेनपपातोरसिवेगवान् २० परिगृह्यचबाहुभ्यांपरिवृत्यशिरोध·
रां उत्पाटयामासशिरोभैरवंनदतोमहत् २१ अथविनदतिसादितेनिकुंभेपवनसुतेनरणेबभूव·
युद्धं दशरथसुतराक्षसेंद्रसून्वोभृशतरमागतरोषयोःसुभीमं २२ व्यपेतेतुजीवेनिकुंभस्यहृष्टा
विनेदुःप्लवंगाःदिशःसस्वनुश्च चचालेवचोर्वीपपातेवसौधौर्बलंराक्षसानांभयंचाविवेश २३
इत्यार्षेयुद्धकांडेसप्ततितमः ७७ निकुंभेनिहतेहृष्टाकुंभेचविनिपातिते रावणःपरमामर्षीप्र·
जज्वालानलोयथा १

राक्षः अनेनवक्ष्यमाणेनपद्येन २२ उक्तार्थस्यैवविवरणं व्यपेतेव्यपगतेपतदंतंनवमी
दिनयुद्धं २३ कतकः ७७ इत्यार्षेश्रीरामाभिरामेरामायणेवाल्मीकीयुद्धकांडेसप्ततितमःसर्गः ७७ निकुंभमिति १ ॥ ॥

रावा
युद्धो
२४९ 497

नैर्ऋतोरावणःपरिमूर्छितोभ्रामः २ ३ ४ ५ बलाध्यक्षंरावणबलाध्यक्षं त्वरातत्वरया ६ ७ रथमाहवरुद्धभूमिंप्रापय

नैर्ऋतःक्रोधशोकाभ्यांद्वाभ्यांतुपरिमूर्छितः त्वरयुक्तंविशालाक्षंसमकुमचोदयत् २ रा
क्षसश्चमहातेजासौबलेनाभिसमन्वितः राघवलक्ष्मणौचैवजहितौसवनौकसौ ३ रावण
स्यवचःश्रुत्वाशूरमानीखरात्मजः वाढमित्यब्रवीद्धृष्टोमकराक्षोनिशाचरः सोभिवाद्य
दशग्रीवंकृत्वाचापिप्रदक्षिणं निर्जगामगृहाच्छुभ्राद्रावणस्याज्ञयावली ५ समीपस्थं
बलाध्यक्षंत्वरयुक्तोब्रवीदिदं रथमानीयतांतूर्णंसैन्यंचानीयतांत्वरात् ६ तस्यतद्वचनंश्रु
त्वाबलाध्यक्षोनिशाचरः स्यन्दनंचबलंचैवसमीपंप्रत्यपादयत् ७ प्रदक्षिणंरथंकृत्वा
समारुह्यनिशाचरः सूतंसंचोदयामासशीघ्रंवैरथमाहव ८ अथतान्राक्षसान्सर्वान्म
कराक्षोब्रवीदिदं यूयंसर्वेप्रयुध्यध्वंपुरस्तान्ममराक्षसाः ९ अहंराक्षसराजेनरावणेन
महात्मना आज्ञप्तःसमरेहन्तुंतावुभौरामलक्ष्मणौ १० अद्यरामंवधिष्यामिलक्ष्मणं
चनिशाचराः शाखामृगंचसुग्रीवंवानरांश्चशरोत्तमैः ११ ॥

पेत्यर्थः ८ ममपुरस्तात् ममाग्रतोयूयंसर्वेप्रयुध्यध्वंवानरैःसहेतिशेषः ९ १० ॥ ॥

धस्तकेशाः विप्रकीर्णकेशाश्चतएव भयावहाः ११ तमध्वजः पपात स्तवह्नोपीति शेषः १७ विक्रमरहिताः यथा पूर्वैर्विचित्रपादमासर

498 अथ स्थलनिपाते श्ववानराणां महाचमूं प्रदहिष्यामि संशमं शुष्केंधनमिवानलः १२ म
कराक्षमतच्छ्रुत्वा वचनं तेन निशाचराः सर्वे नानायुधोपेता बलवंतः समाहिताः १३ तेका
मरूपिणः क्रूरा दंष्ट्रिणः पिंगलेक्षणाः मातंगा इव निर्दंतो ध्वजस्तेषां भयावहाः १४ परिवा
र्य महाकायं महाकायं खरात्मजम् अभिजग्मुस्ततो हृष्टाश्चालयंतो नभस्तलम् १५ श
खभेरीसहस्राणामाहतानां समंततः क्ष्वेलितास्फोटितानां च ततः शब्दो महानभूत् १६ प्र
भ्रष्टोऽथ करात्तस्य प्रतोदः सारथेस्तदा पपात सहसा दैवाद्ध्वजस्तस्य तु राक्षसः १७ तस्य तेर
थसंयुक्ता हया विक्रमवर्जिताः चरणैराकुलैर्गत्वा दीनाः सास्रमुखा ययुः १८ प्रवाति प
वनस्तस्मिन् सपांसुः खरदारुणः निर्याणे तस्य रौद्रस्य मकराक्षस्य दुर्मतेः १९ तानि दृष्ट्वा निमि
त्तानि राक्षसा वीर्यवत्तमाः अचिंत्य निर्गताः सर्वे यत्र तौ रामलक्ष्मणौ २० घनगजमहिषांगव
र्णवर्णाः समरमुखेष्वसकृद्गदासिभिन्नाः अहमहमिति युद्धकोविदास्ते रजनिचराः प

हिताश्चयमाकुलैश्च रणैर्गत्वा पश्चात्सास्रमुखा ययुः १८ प्रवाति सपांसुरूत एव खरः अभिशब्द इति शेषः २० असकृत्सातृणांगदासि

रा॰वा॰ क ७९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकाण्डे इत्यष्टसप्तसप्ततितमः सर्गः ७८ निर्गतमिति १ निर्घाताः तदन्मदाघनयोयंत्रायुद्धविशेषाः ५ द्रवमाणान् द्रव

युद्धी २५ 499

इत्यार्षे रामायणे ऽष्टसप्ततितमः सर्गः ७८ निर्गतं मकराक्षं ते दृष्ट्वा वानरपुंगवाः आप्लु-
त्य सहसा सर्वे योद्धुकामा व्यवस्थिताः १ ततः प्रवृत्तं सुमहत्तद्युद्धं लोमहर्षणं निशाचरैः
प्लवंगानां देवानां दानवैरिव २ वृक्षशूलनिपातैश्च गदापरिघपातनैः अन्योन्यं मर्दयं-
ति स्म तदा कपिनिशाचराः ३ शक्तिखड्गगदाकुंतैस्तोमरैश्च निशाचराः पट्टिशैर्भिंदि-
पालैश्च बाणपातैः समंततः ४ पाशमुद्गरदंडैश्च निर्घातैश्चापरैस्तथा कदनं कपिसिंहानां
चक्रुस्ते रजनीचराः ५ बाणौघैरर्दिताश्चापि खरपुत्रेण वानराः संभ्रांतमनसः सर्वे दुद्रुवु-
र्भयपीडिताः ६ तान्दृष्ट्वा राक्षसाः सर्वे द्रवमाणान्वनौकसः नेदुस्ते सिंहवद्धृष्टा राक्षसा जि-
तकाशिनः ७ विद्रवत्सु तदा तेषु वानरेषु समंततः रामस्तान्वारयामास शरवर्षेण राक्ष-
सान् ८ वारितान्राक्षसान्दृष्ट्वा मकराक्षो निशाचरः कोपानलसमाविष्टो वचनं चेदमब्र-
वीत् ९ तिष्ठ राम मया सार्द्धं द्वंद्वयुद्धं भविष्यति त्याजयिष्यामि ते प्राणान्धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः १०

तः जितनयेनकाशंते जितकाशिनः अभूवन्निति शेषः इत्यर्थः ७ तान्वानरविद्रावकान्राक्षसान्रामः शरवर्षेण वारयामास ८ ९ १० ॥ २५

यथस्मात्पितरं हतवानसि तस्मात्त्वदग्रतस्त्वद्दिनादितस्स्वकर्मस्थं पितरं वधकर्त्तारं त्वां सम्भवाद्रोषोभिवर्धते: मदग्रत: स्वकर्मस्थं दृष्ट्वेति पादे
मदग्रतस्तिष्ठतामिति रोष: तीर्थस्य सम्यक्कर्मस्थस्य तराम कृतस्य निरतमित्यर्थ: स्यात् ॥ यत्र यस्मात्तस्मिन्काले पितरं वधकाले तस्मिन्महावने

500

यत्तदादं ह कारणेपितरं हतवान्मम तदग्रत: स्वकर्मस्थं सम्भवाद्रोषोभिवर्धते ॥१ द
त्यनेभूपमग्रानिद्रात्मंममराघव यन्मयासिनदृष्टस्त्वं तस्मिन्कालेमहावने ॥२ दि
ष्टासिदर्शनेरामममन्वेशाम्रवानिह कोदितासित्वयानेस्यासिंहस्येवेतरोमृगा: ॥३
अथमहानवेगेनप्रेतराङ्विषयंगता: येत्वयानिहतास्तूरा:सहतैस्तुवसिष्यामि ॥४ वह्नु
नात्रकिमुक्तेनरघुराघवरामवचोमम पश्यन्तुसकलालोकास्त्वांमावैवणाजिरे ॥५ अस्त्रै
र्गिरयावापिवङ्भोवानराजिरे अभ्यस्तयेनवारामववैतानेनवास्थ ॥६ मकरास्त
वच: श्रुत्वारामोदशरथात्मज: अब्रवीत्प्रहसन्वाक्यमक्तरोत्तरवादिनं ॥७ ॥ ॥

मयानदृष्टोसितस्मांममांगानिहप्यंतेतेतदैवदर्शनेतप्रतीकारेणतापःशाम्येदित्यर्थ: ॥२ अन्नरोमृगा:सिंहेनरमृगमात्रेयेनवध
नेनास्त्रादिषुन्यतमेनतेभ्यस्तेनवाभ्यासोस्ति तेनवातेनैवमस्थयुद्धंवर्त्ततासंपाद्यतां ॥६ अन्तरोत्तरवादिनवङ्प्रलापिनम् ॥७

रावा तेत्वयाजेत्वमित्यन्वयः १८ स्वाशित्वाः सष्टभेक्कवंतोद्यभविष्यति त्वद्वधेनेतिशेषः १९ आकाशेजीमूतयोः शाद्वूरवद्भूमितलयोर्भी
युटी करतलयोः संचयोर्हेतोर्धनुर्मुक्तोअन्योन्यधनुर्मुक्तः स्वानोअन्योन्यमिश्ररणाजिरेश्रूयतेस्म २४ अन्योन्यगात्रेषुविद्धेवधनमभूः

२५१ 501

कत्यमेकिंदृष्टमारत्येवरूपमहृशानिते नरागेणाक्यतेजेतंविनायुद्धेनवाबलात १८
वन्तदेशामदृष्टाणिरवस्मात्वमितिनावयः त्रिशिरायदृष्टणश्चापिदंडकेनिहतामया १९
स्वाशिताश्चापिमांसेनरुधिरगोमायुवायसाः भविष्यंत्यद्यवैपापतीक्ष्णतुंडनखांकुशाः २०
राघवेरूयेवमुक्तस्तुमकराक्षोमहाबलः बाणौघानमुचत्तस्मैराघवायरणाजिरे २१
ताञ्छराञ्छरवर्षेणरामश्चिच्छेदनैकधा निपेतुर्भुविविच्छिन्नारुक्मपुंखाःसहस्रशः २२
तद्युद्धमभवत्तत्रसमेत्यान्योन्यमोजसा रक्षसांराक्षसपुत्रस्यसूनोर्दशरथस्यच २३ जीमूत
योरिवाकाशेशब्दोज्याघातलयोरिव धनुर्मुक्तःस्वनोन्योन्यंश्रूयतेचरणाजिरे २४ देवा
दानवगंधर्वाःकिन्नराश्चमहोरगाः अंतरिक्षगताःसर्वेद्रष्टुकामास्तदद्भुतं २५ विद्धम
न्योन्यगात्रेषुद्विगुणांवर्धतेबलम् कृतप्रतिकृतान्योन्यंकुरुतांतौरणाजिरे २६ ॥

दितिशेषः अथापिद्विगुणंबलंवर्धतेस्म कृतप्रतिकृताकृतप्रतिकृतानिअर्थोअंगदेशोविभक्तेःकुरुतांअकुरुतांअअभावआर्षः २६ ॥ २५१

२७ २८ २९ भित्वारथं भक्त्वेत्यर्थः हत्वाश्वानित्यस्येयिपाठः दष्ट्वादश्वानितिपाठांतरं वसुधास्थोभदितिशेषः ३० नतिष्टद्वसुधामितिपाठः

502

राममुक्तांस्तुबाणौघान्राक्षसस्त्वच्छिनद्रणे रक्षोमुक्तांस्तुरामोवैनैकधाशाच्छिनच्छरैः २७
बाणौघैर्विततास्सर्वादिशश्चप्रदिशस्तथा संछन्नावसुधाचैवसमंतान्नप्रकाशते २८ त
तःक्रुद्धोमहाबाहुर्धनुश्छित्वासंयुगे अष्टाभिरथनाराचैःसूतंविव्याधराघवः २९ भित्वा
रथंशरैरामोरथाश्वान्समपातयत् विरथोवसुधास्थःसमकराक्षोनिशाचरः ३० ततिः
ष्ठद्वसुधांरक्षःशूलंजग्राहपाणिना त्रासनंसर्वभूतानांयुगांताग्निसमप्रभम् ३१ दुरावा
पंमहाशूलंरुद्रदत्तंभयंकरं जाज्वल्यमानमाकाशेसंहारास्त्रमिवापरम् ३२ यंदृष्ट्वादे
वाःसर्वेभयार्ताविद्रुतादिशः विभ्राम्यचमहच्छूलंप्रज्वलंतंनिशाचरः ३३ सक्रोधात्प्रा
हिणोत्तस्मैराघवायमहात्मने तमापतंतंज्वलितंखरपुत्रकराच्च्युतं ३४ बाणैस्तुत्रि
भिराकाशेशूलंचिच्छेदराघवः सभिन्नोनैकधाशूलोदिव्यहाटकमंडितः ३५ ॥

वसुधांवसुधायांतिष्ठन्रक्षःशूलंजग्राहेतिसंबंधः ३१ ३२ शूलोऽर्थवादिः ३३ ३४ ३५ ॥

रावा ३९ यथावंतप्राथावेत ४० नवम्यांरुर्वराग्रेस्पवधःक ७१ इतिनवसप्ततितमःसर्गः ७९ कटकटाय्येत्यार्षेयुक १ २ ३ ॥
पुरी
२५२. 503 दग्धग्रीर्यतमहोल्केवरामबाणार्दितोभुवि तंकूलंनिहतंदृष्ट्वारामेणाक्लिष्टकर्मणा ३९
साधुसाधितिभूतानिव्याहरंतिनभोगताः तंदृष्ट्वानिहतंशूलमकराक्षोनिशाचरः ४०
मुष्टिमुद्यम्यकाकुत्स्थंतिष्ठतिष्ठेतिचाब्रवीत् सतंदृष्ट्वापतंतंतुप्रहस्यरघुनंदनः ४१ पा-
वकास्त्रंततोरामःसंदधेस्वशरासने तेनास्त्रेणाहतंरक्षःकाकुत्स्थेनतदारणे ४२ संछिन्न
हृदयंतत्रपपातचममारच दृष्ट्वातेराक्षसाःसर्वेमकराक्षस्यपातनं ४३ लंकामेवप्रधा
वंतरामबाणभयार्दिताः दशरथनृपसूनुबाणवेगैरजनिचरंनिहतंखरात्मजंतं प्रद-
दृशुरथदेवताःप्रहृष्टाःगिरिमिववज्रहतंयथाविकीर्णं ४४ इत्यार्षेयुद्धकांडेएकोनाशीति-
७९ मकराक्षंहतंश्रुत्वारावणःसमितिंजयः रोषेणमहताविष्टोदंताकटकटाय्यच १
कुपितस्तुतदातत्रकिंकार्यमितिचिंतयन् आदिदेशाथसंक्रुद्धोरणायेंद्रजितंसुतम् २
जहिवीरमहावीर्यौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ अदृश्योदृश्यमानोवासर्वथात्वंबलाधिकः ३ २५२

४ जद्दवज्रदावहृद्मभावग्रार्थः ५ स्त्रियश्राजग्मुःहोमपरिचारिकाइतिशेषः ६ शास्त्राणीत्यादिव्याख्यातं ७ ८ विजयंदर्शयंतिचेमत्रजीवतः

त्वमप्रतिमकर्माणमिंद्रंजयसिसंयुगे किंपुनर्मानुषौहृष्टानवधिष्यसिसंयुगे ४ तथो
कोशातसंत्रस्यप्रतिमरन्हपितुर्वचः यज्ञभूमौसविधिवत्पावकंजुहुवेंद्रजित ५ जहुत
स्थापितत्राग्निंरक्षोस्लीषधताः स्त्रियः आजग्मुस्तत्रसंभ्रांताराक्षस्योयत्ररावणि ६ शास्त्राणि
शरपत्राणिसमिधोथविभीतकाः लोहितानिववासांसिस्त्रुवकार्ष्णायसंतथा ७ सर्वतोग्निं
समास्तीर्यशरपत्रैःसतोमरैः छागस्यसर्वकृष्णस्यगलंजग्राहजीवतः ८ शरहोमसमिद्ध
स्यविधूमस्यमहार्चिषः बभूवुस्तानिलिंगानिविजयंदर्शयंतिच ९ प्रदक्षिणावर्तशिखः
तप्तहाटकसंनिभः हविस्तत्प्रतिजग्राहपावकःस्वयमुत्थितः १० हुताग्निस्तर्पयित्वाथदेव
दानवराक्षसान् आरुरोहरथश्रेष्ठमंतर्धानगतंशुभं ११ सवाजिभिश्चतुर्भिस्तुबाणैस्तु
निशितैर्युतः आरोपितमहाचापः शुशुभेस्यंदनोत्तमे १२ ॥

पुनर्लंकाप्रवेशएवाग्रजयः ९ १० रादसांस्तर्पयित्वा अभिचारयागीयानितिशेषः ११ १२ ॥

रावा वपुषास्वतेजसाज्वल्यमानोरथश्रुतिशेषःखड्गोसिविक्रमः १३ जांबूनदमयामंडितास्केतवभोवलपायसमः केतुनोवलयेपर्शास्वेश्रुत्यमरः १४
युटी रात्रसैर्मंत्रैः निर्ऋतिदेवसमंत्रैः अंतर्धानगतः अंतर्धानशक्तिंप्राप्तः १६ १७ रामंहत्वानिर्वानरामुर्वींकृत्वापितुःप्रीतिंकरिष्येइत्यर्थः इमि
२५२ जाज्वल्यमानोवपुषातपनीयपरिच्छदः खड्गोसंशरार्थचैद्देवसरथःसमलंकृताः १३ जांबू
नदमहाकेतुर्दीप्तपावकसन्निभः वभूवेंद्रजितःकेतुर्वैडूर्यसमलंकृतः १४ तेनचादि
त्यकल्पेनब्रह्मास्त्रेणाचपालितः सबभूवदुराधर्षोरावणिःसुमहाबलः १५ सोभिनिर्या
यनगराइंद्रजित्समितिंजयः कृत्वाग्निगान्सैर्मंत्रैरंतर्धानगतोब्रवीत् १६ अद्यहत्वारणे
यौतौमिथ्याप्रव्रजितौवने जयंपित्रेप्रदास्यामिरावणायरणेधिकं १७ अद्यनिर्वान
रामुर्वींहत्वारामंसलक्ष्मणं करिष्येपरमांप्रीतिमित्युक्तांतरधीयत १८ आपपाताथसं
क्रुद्धोदशग्रीवेणचोदितः तीक्ष्णकार्मुकनाराचैस्तीक्ष्णैस्त्विंद्ररिपोरणे १९ सददर्शम
हावीर्यौनागौत्रिशिरसाविव स्रजंताविषजालानिवीरौवानरमध्यगौ १९ २० ॥

वसादिवचसांरामस्तुतिपरपाठक्रेशेनव्याख्यानेतत्पूर्वैश्चकवेः किंचिन्निवहवक्रस्यतथातात्पर्याभावादितिपवनत्सजातीयवालिवाक्या
वसरेनिरूपितं १८ तूणीधनुःसंवेधीनत्रिशिरोनागतोतान्द्रष्टा स्रजंतौसरसंतौ २०

यमौतविति मंचिंम सकलरात्तसंहंतारावितिस्थ्वाःश्रधाराभिःश्रवर्षैःसंततानश्चरयामास सर्वादिशश्रतिशेषः २२ वैहायसरथः आकाशगा
506 मीरथोयस्यसः अवन्तर्विषयेतिश्वत् श्रंदयुद्धंतद्वात्रावेवमध्यरात्रे १२ पतितौयासौ प्रचक्रतःशाउम्रकल्वः २३ अस्तैग्रस्तमंत्राभिमंत्रि

यमौताविनिमंचिंतमज्जीकृत्वाचकार्मुकं संततानेश्रधाराभिःपर्जन्यइववृष्टिमान् २१ सतवैहायसर
थोयुधिनौरामलक्ष्मणौ अवन्तर्विषयेतिश्वन्विव्याधनिशितैःशरैः २२ नौतस्यशरवेगेनपरीतौरामः
लक्ष्मणौ धनुषीसज्यीकृत्वादिव्यमस्त्रप्रचक्रतुः २३ प्रच्छादयंतौगगनंशरजालैर्महाबलौ नः
मसैस्तर्यसंकाशैःनेवपस्पर्शतःशरैः २४ सहिधूमांधकारंचचक्रेप्रच्छादयन्नभः दिशश्चांत
र्दधेश्रीमान्नीहारतमसावृतः २५ नेवज्यातलनिर्घोषोनचनेमिखुरस्वनः शुश्रुवेचरतस्तस्यन
वरूपप्रकाशते २६ घनांधकारेतिमिरेशिलावर्षमिवाद्भुतं सववर्षमहाबाहुर्नाराचशरवृ
ष्टिभिः २७ सरामंस्तर्यसंकाशैःशरैर्दत्तवरैर्भृशं विव्याधसमरेक्रुद्धःसर्वगात्रेषुरावणिः २८

तैःशरैस्तर्मिंदनितंनैवस्पर्शितःपस्पर्शतः अंतर्हितत्वादितिभावः २४ धूमांधकारंचक्रेमाययेतिशेषः दिशश्चांतर्दधेअंतर्धापयामास
नीहारवशान्तदविवेक मायया संपादयामासेत्यर्थः २५ २६ २७ २८ ॥

रामा वक्रवरैः शरवलैः २९ ३० कंकपत्रिणास्ते पतगा बाणाश्चांतरिक्षे रावणिं समासाद्य निकृत्य विधा भूमौ शोणितोक्षिताः पेतुः ३१ तानिकृत्तं
पुरी इन्द्रजितस्तैर्वाणान्विचकर्ततुरितावीरौ ३२ यतो यस्यां दिशि ततस्तस्यां दिशि ३३ ३४ अभ्रसंप्लवे सूर्यस्य गमनादिक
२५५

507

तौ हन्यमानौ नानाराचैर्धाराभिरिव पर्वतौ हेमपुङ्खान्नरव्याघ्रौ तिग्मान्मुमुचतुः शरान् २९ अंतरिक्षे समा
साद्य रावणिं कंकपत्रिणः निकृत्य पतगा भूमौ पेतुस्ते शोणिताप्लुताः ३० अतिमात्रं शरौघेण दीप्यमा
नौ नरोत्तमौ तान्निकृत्य ततो भल्लैस्तैकैर्विचकर्ततुः ३१ यतो हि ददृशाते तौ शरान्निपतितान् शितान् ततस्त
स्ततौ दाशरथी संसृजातेऽस्त्रमुत्तमम् ३२ रावणिस्तु दिशः सर्वा रथेनातिरथोपतत् विव्याध तौ दाशरथी
लघ्वस्त्रो निशितैः शरैः ३३ तेनातिविद्धौ तौ वीरौ रुक्मपुङ्खैः सुसंहतैः बभूवतुर्दाशरथी पुष्पिताविव
किंशुकौ ३४ नास्य वेद गतिं कश्चिन्न च रूपं धनुः शरान् न चास्य विदितं किंचित्सूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे
३५

इव नास्य वेगयुक्तगमादिकं किंचिद्विदितं ३५

508

१८ २१ १८ अयुध्यमानंसकप्रच्छंप्रच्छन्नंप्रदमीसागृदेऽस्मदद्दष्पणतयस्थितंअयुध्यमानत्वादिषट्प्रकाराणामपिसर्वरक्षः उद्देशेनत्र
त्मास्त्रसंधानेवधोभवति ननन्नप्रस्नतस्त्रयः अंततोविभीषणस्यापिनाशप्रसंगइत्याशयः १९ मापर्यान्तर्हितमेनवदन्तंघोरानाशीवि

तेनातिविद्धहृदयोनिहताश्वगतासवः बभूवुःशातयास्तत्रपतितायथरणीतले १६ लक्ष्मणस्ततःक्रु
द्धोभ्रातरंवाक्यमब्रवीत् आत्मसंस्थंप्रदक्षामिवधार्थंसर्वरक्षसां १७ तमुवाचततोरामोलक्ष्मणंशुभ
लक्षणं नैकस्यहेतोरक्षांसिपृथिव्यांहन्तुमर्हसि १८ अयुध्यमानंप्रच्छन्नंप्राञ्जलिंशरणागतं
पलायमानंमत्तंवानहंतुंत्वमिहार्हसि १९ तस्यैवतुवधेयत्नंकरिष्यामिमहाभुज आदेक्षावोम
महावेगानस्त्रानाशीविषोपमान् ५०

षोपमानस्त्रान् अस्त्राणिआदेक्षावः अदृष्टवधोऽस्मदेकसाध्यः दृष्टस्यतु
वधईषत्करोवानराणामपीमादृशात्समिति यदिदर्शनस्यात् तदादृष्टादर्शनमात्रेणहनूमदादयगर्नेरात्मसंनिहनिष्यंति ५०

रामा दृष्टावानरयूथपाः इति अत्रतद्दर्शनोपायोभारतेउक्तः इदंमेभोग्यदृष्टीत्वात् राजराजस्यशासनात् गुह्यकोभ्यागतः कश्चित्त्वत्सका
युटी शमिदमभक्तवेरस्त्रेमहाराजप्रयच्छति अंतर्हितानांदर्शनार्थंपरंतपअनेनस्पृष्टनयनोभूतान्अंतर्हितान्नृप भावंद्रक्ष्यतियस्मै
२५५ वप्रदास्यतिनरःसवेतिभेषणवाक्येन ५१ भूमिंभूमिविवरंदिवंस्वर्गंपतदुपरिननलोकापलक्षणंरसातलमित्येतदधस्तनलो

509

नमेनेमायिनेंतदृश्यंतर्हितरथंवलात् शतसंनिहतनिखंतिदृष्टावानरयूथपाः ५१ यद्येषभूमिंवि
शतेदिवंवारसातलेवापिनभस्तलेवा एवंविगूढोपिममास्त्रदग्धःपतिष्यतेभूमितलेगतासुः
इमेवमुक्त्वावचनंमहार्थंरघुःप्रवीरःप्लवगर्षभैर्वृतः वधायरौद्रस्यनृशंसकर्मणस्तदामहा
त्मात्वरितंनिरीक्षते ५३ इत्यार्षेयुद्धकांडेत्र्यशीतितमःसर्गः ८३ विज्ञायतुमनस्तस्यराघवस्य
महात्मनः सन्निवृत्याहवात्तस्मात्संविवेशपुरंततः १ सोनुस्मृत्यवधंतेषांराक्षसानांतरस्विनां
क्रोधताम्रेक्षणःशूरोनिर्जगाममहाद्युतिः २ सपश्चिमेनद्वारेणनिर्ययौराक्षसैर्वृतः इंद्रजि
न्महावीर्यःपौलस्त्योदेवकंटकः ३

कोपलक्षणं ५१ त्वरितंत्वयोपेतंनिरीक्षतेस्म ५२ ८३ इतिरामायणे
त्र्यशीतितमःसर्गः ८३ मनोविज्ञायदिव्यास्त्रबलेनसर्वेषांमासतीतिज्ञात्वा १ तेषांकुंभकर्णादीनां २ ३

मायां परस्य मोहकं सीताशक्तिं प्रादुष्करोतेन प्रादुर्भावयामास निकुम्भिलां गन्तुकामः पश्चिमद्वारेण निर्गच्छन् स्वगमनं विज्ञातं के रामलक्ष्म-
णयोर्बुद्धौ वा चरदृष्टान् निवारणार्थं प्रकटितवानिताशयः ४ तां सायामाह इंद्रजिद्विति तस्य वधं मायासीतावधं बुद्धिं कृत्वा मत्वे

510

इंद्रजित्ततो दृष्ट्वा भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ रणायाभ्युद्यतौ वीरौ मायां प्रादुष्करोत्तदा ४ इंद्रजिद्रथे
स्थाप्य सीतां मायामयीं तदा बलेन महता युक्तस्तस्या वधमरोचयत् ५ मोहनार्थं तु सर्वेषां बुद्धिं ८
कृत्वा सुदुर्मतिः हंतुं सीतां व्यवसितो वानराभिमुखो ययौ ६ तं दृष्ट्वा त्वभिनिर्यातं सर्वे ते काननौ-
कसः उत्पेतुरभिसंक्रुद्धाः शिलाहस्ताः प्लवंगमाः ७ हनूमान् पुरतस्तेषां जगाम गिरिशृंगधृक् कपिकुं-
जरः प्रददर्श हनूमांस्तां सीतामिंद्रजितो रथे एकवेणीं
धरां दीनामुपवासकृशाननां ९ परिक्लिष्टैकवसनाममृजां राघवप्रियां रजोमलाभ्याम-
लिप्तैः सर्वगात्रैर्वरस्त्रियं १० तां निरीक्ष्य मुहूर्तं तु मैथिलीमध्यवस्य च बभूवाचिरदृष्टा हि ते

कृत्वा सीतां हंतुं व्यवसितः सन् ययौ इंद्रजिदिति शेषः परस्परं दृदिदर्शनं सा वाऽतिबोध्यं ५ ८ ९ परिक्लिष्टं मलिनं उद्वर्तनादिसंस्कार-
रहितां सर्वगात्रैरुपलक्षितां १० अध्यवस्य निश्चित्य विषण्ण एव बभूवेति शेषः निश्चये हेतुमाह प्रविश्यादि ॥

रावा शोकार्त्तत्वादिगुणविशिष्टो रावणेरस्मत्तमिङ्गितैस्तत्रस्थितां सीतां दृष्ट्वा किमस्य समर्थितमभिप्रेतमिति स्वयं चिन्तयंस्तान्वानरान्प्रति
युटी यदि किं समर्थितमस्यास्त्रब्रवीत् ।२ अस्त्वयत्किं विदस्याभ्यर्थितमपि तद्दृष्टमेतेन दृष्टा मेस्तु योगं कृतवानिमा हसद्दैवेति ।३ वि
२५९ कोशा विगतपिधानेन निस्त्रिंशादरूत्मर्भितमस्य केशपाशे स्पृष्टेति शेषः ।४ पश्यतां तेषां पश्यतस्तानना हमेसमर्षः ।५ हेदराम

अब्रवीत्तां तु शोकार्त्तां निरानन्दां तपस्विनीं दृष्ट्वा रथस्थितां दीनां राक्षसेन्द्रसमाश्रितां ।१ किं समर्थि
तमस्येति चिन्तयन्स महाकपिः स ददर्श वानरश्रेष्ठैर्भयथावत्तरावणिं ।२ तं दृष्ट्वा वानरबलं दृष्ट्वा रावणिः
क्रोधमूर्च्छितः कृत्वा विकोशं निस्त्रिंशं मूर्ध्नि सीतामकर्षयत् ।४ तां स्त्रियं पश्यतां तेषां ताडयामा
स रावणिः क्रोशन्तीं राम रामेति मायया योजितां रथे ।५ गृहीतमूर्धजां दृष्ट्वा हनूमान्दैन्यमाग
तः दुःखजं वारि नेत्राभ्यामुत्सृजन्मारुतात्मजः ।६ तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं रामस्य महिषीं प्रियां अ
ब्रवीत्परुषं वाक्यं क्रोधाद्रक्षोऽधिपात्मजं ।७ दुरात्मन्नात्मनाशाय केशपक्षे परामृशः ब्रह्मर्षी
णां कुले जातो राक्षसीं योनिमाश्रितः ।८
मर्दनं केशपक्षे केशकलापे प रामस्य पत्नीमात्मनाशाय परामृशः पक्षमर्द
नस्य कलापार्थः कचाम्बरे यत्तो ब्रह्मर्षिकुले जातोऽपि राक्षसे योनिमाश्रितोसि अतस्त्वाधिगीति शेषः अन्वयः ।७ ।८ ॥ २५९

पापराक्रमक्रूरयोनिर्हृणानेस्त्रीविषयेयिहृणानास्मि अतोनार्यस्येदृशंकर्मयितिअनुकर्षः २० देवदार्देनेनकर्मणानविविजेष्यसि
हियतोममहस्तगतोसि २१ येलोकेवध्यैर्घोरादिभिरपिकुत्सिताप्रतिङःएवनयापरित्यक्ताःस्त्रीघातिनोलोकास्तानिहैदानींजी

512

धिक्कापापसमाचारस्यस्यतेमतिरीदृशी नृशंसानार्यदुर्हृत्तक्षुद्रपापपराक्रमः अनार्यस्येदृशंकर्म
घृणालेनाहृणस्यच १९ च्युतागृहाचराज्याचरामहस्ताचमैथिली किंतवैषापराद्धाहियदेनांहृ
सिनिर्दय २० सीतांहत्वानतुचिरंजीविष्यसिकथंचन वधार्हकर्मणानेनममहस्तगतोह्यसि २ १
येचस्त्रीघातिनांलोकालोकवध्यैश्चकुत्सिताः इहजीवितमुत्सृज्यप्रेत्यतान्प्रतिलप्स्यसे २२ इतिब्रु
वाणोहनुमान्सायुधैर्हरिभिर्वृतः अभ्यधावत्सुसंक्रुद्धोराक्षसेन्द्रसुतंप्रति २३ आपतन्तंमहावीर्य
न्तदनीकंवनौकसां रक्षसांभीमकोपानामनीकेनन्यवारयत् २४ सतांबाणसहस्रेणविक्षोभ्य
हरिवाहिनीं हनूमन्तंहरिश्रेष्ठमिन्द्रजित्प्रत्युवाचह २५ सुग्रीवस्त्वंचरामश्चयन्निमित्तमिहा
गताः तांवधिष्यामिवैदेहीमद्यैवतवपश्यतः २६ इमांहत्वाततोरामंलक्ष्मणंत्वांचवानर २
सुग्रीवंचवधिष्यामितंचानार्यंविभीषणं
विनमुत्सृज्यप्रेत्यप्रतिलप्स्यसे २२ आयतंतमितिलिंगव्यत्ययआर्षः २३ २०

रावा
पुरी
२५०
513

इमित्राणां शक्राणां यसीताकांतस्यातमपि कर्तुमेव २८ यथा वैदेही विशस्ताः तोव: परिश्रमो निष्फल: ३२ ग्राथितास्स
स्याविहतास्यतङ्गोविवरस्यतूपङ्ग ३४ दृष्टारूपमतिशयेनदृष्ट प्रभासमायात्रूप ३५ क० ७५ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरा

नहं तत्वास्त्रियस्येतियद्बलीषिसवेगम पीडाकरमसित्राणां यद्बकर्तव्यमेवतत २८ तमेवसुकाकु
दत्तो सीतोमाया मयोद्भुता शरधारेणावद्दोणानिजयानेइन्द्रजित्स्वयं २९ यज्ञोपवीतमार्गेणा छिन्नाते
नेतपस्विनी साष्टापियाह्युञ्जागतोपपातप्रियदर्शना ३० तामिंद्रजित्स्त्रियद्बत्वा हनूमंतं श्रवाव
२ मयारामस्यपश्यमात्रियंप्रान्ननिशदितो ३१ यथा विशस्ता वैदेही निष्फलोव: परिश्रम: ३२
तत: खड्गेन महतादत्वा नामिंद्रजित्स्वयं हृष्ट: सरथमास्थायननादवमहास्वन: ३३ वानरा: श्रु
श्रुवु: शाहूमहरेप्रमवस्थिता: व्यादितास्यस्यनदतस्तद्दुर्गेसंश्रितस्यत ३४ तथातसीतोविनिहत्य
इन्द्रजित्: प्रहृष्टचेता: सबभूवदर्शीण: तदृष्टरूपसमुदीक्ष्यवानराविषणरूपा: समभिदुद्रुवु: ३५
इत्यार्षेरामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकांडे एकाशीतितम: सर्ग: ८१ श्रुत्वातभीमनिर्ह्रादं शक्राशनिसमस्वच वीक्षमा·
णादिश: सर्वोद्दुद्रुवुर्वानरर्षभाः १

मायणतिलके युद्धकांडे एकाशीतितम: सर्ग: ८१ श्रुत्वेति
भीमोयोनिर्ह्रादः शाहूलसंश्रुत्वा इंद्रजितशनिघोषः शक्राशनिसमस्वनम् तमिंद्रजितंवीक्षमाणादिशोद्दुद्रुवुः १

२ विधेयाख्यैः सारथ्यथानाख्यैः समायुक्तः ९ साशिलावर्धगुधनाग्रभवदितिशेषः ५ गिरिशृंगानिवोद्यताः गृहीत्वेतिशेषः गृहीत्वा



तानुवाचततः सर्वान्हनूमान्मारुतात्मजः विषमवदनादीनां स्वस्वनविद्रवतः पृथक् १ कस्मा
द्विषमवदनाविद्रवथप्लवंगमाः मकरगृहसमुत्साहाः स्वांतेक्रतुवोगते २ दृष्टनोनुश्रवंधमामन
नोयांतिमाहवे एवमुक्ताः ससंक्रुद्धा वायुपुत्रेणधीमता शैलद्रुमांश्चवज्रदंष्ट्रमानसाः स्र
भिपेतुस्सुगर्जंतोगात्संबोवानरर्षभाः ४ परिवार्यहनूमंतमन्वपुत्रमहाहवे सतैर्वानरसंक्षिप्त
हनूमान्सर्वतोहतः ङतावानश्चविमानदहक्वत्रुवादिनी ९ सराक्षसानांकदनंचकारसम
दाकपि हतोवानरसैन्येनकालांतकयमोपमः ७ सतशोकेनचाविष्टः कोपनमहताकपि
हनूमान्नावणीरथेमहतिपातयच्छिलां ८ तामापतंतीं दृष्ट्वैव राघवः सारथिनातदा विधेयाश्वस
मायुक्तो विहृसमपवाहितः ९ नमिदजितदाशाप्यरघस्य सदसारथिं विवेशधरणीं भित्वासाशि
लापृथ्गुधना पतिताया शिलायांतु व्यथितावानरसाचमूः निपतंत्या चशिलयाराक्षसामथिताभृ
शं तमभ्यधावन्कपयोनदंतः काननौकसः तेद्रुमांश्चमहाकायागिरिशृंगानिवोद्यताः १२ गृहीत्वासुप

515

ततस्तद्दुर्धर्षं विसृजन्तं तस्ते वानराः इन्द्रजितं द्विपेतिस्म तिरस्कृतं वक्रैरिति यावत् १२ संनिवार्य परानीकं राक्षससेनां २० प्राणान्संत्यक्त्वा प्राणांस्त्य

त्तिनें नीइन्द्रजितं संख्ये वानरा भीमविक्रमाः हत्वा शैलमहावर्षं विसृजन्तः प्लवंगमाः १३ शाखामृगाणां कदनं

वक्त्रैर्नैरृतविविधैस्तनैः वानरैस्तैर्महाभीमैर्वध्यमाना निशाचराः १४ वीर्यादनिलजन्मा हि स्वैर्वेष्टनर

णान्वितो स सैन्यमभिवर्त्याथ वानरार्दितमिन्द्रजित् १५ वीर्यादनिलजन्मा हि स्वैर्वेष्टनरणान्वितो अथेन्द्रजी

त्तूणधः क्रुद्धः परानभिमुखो ययौ स शरौघान्वसृजन्स्वसैसेनाभिसंहतः १६ स वानरकपिशार्दू

लास्ववहूत्थविक्रमः शूलैरशनिभिः खड्गैः पट्टिशैः कूटमुद्गरैः १७ ते चाप्यनुचरांस्तस्य वानरा जघ्नु

राहवे सस्कन्धविटपैः शैलैः शिलाभिश्च महाबलाः १८ हनूमांस्तु कदनं चक्रे रक्षसां भीमकर्मणां सं

निवार्य परानीकमब्रवीत्तान्वनौकसान् १९ हनूमान्सन्निवर्तध्वं न नः साध्यमिदं बलं त्यक्त्वा प्राणान्वि

वेष्टन्तो रामप्रियचिकीर्षव २० यन्निमित्तं हि युध्यामो हता सा जनकात्मजा इममर्थं हि विज्ञाय रामं सु

[illegible]

इममर्थं निवेदयितुं विचेष्टन्तः संतो रामप्रियचिकीर्षया यन्निमित्तं युध्यामः सा हतेति यतोयं भ्रम इति भावः ८१ प्रतिविधास्यते प्रतिक्रियानुष्ठानेनेति

द्रशास्यं प्रवीरेति कुंभिलागमनं निकुंभिलां चैत्यं तदा खंदेवालयं वरहृदं वा २४ जुहुव जुहाव २५ होमशोणितभुक् होमार्थसा
दनिवेनप्रदत्तशोणितभुक् अर्चिभिः पिनद्धः संबद्धः सतीव्रोऽग्निः रक्षोविपत्सूदकः २९ महासमूहेषु गृहेषु नयानयज्ञाः कुशलाः

516

इक्ष्वाकवानरश्रेष्ठो वारयन्सर्ववानरान् शनैः शनैरसंभ्रान्तः सबलः सम्प्रवर्तत २३ ततः प्रेक्ष्य हनूमन्तं व्रजन्ते
तेयत्रराघवः महान्तकामोऽद्यस्थानमागतश्चैमेनिकुंभिला २४ निकुंभिलामधिष्ठायपावकंजुहुवेंद्रि
जित् यज्ञभूम्यां ततो गत्वा पावकस्तेन रक्षसा २५ हूयमानः प्रजज्वाल होमशोणितभुक्तदा सोऽर्चिः
पिनद्धो ददृशे होमशोणिततर्पितः २६ संध्यागत इवादित्यः सतीव्रोऽग्निः समुत्थितः २७ अथेन्द्रजिद्रा
क्षसभूतये त्वजुहाव हव्यं विधिना विधानवित् दृष्ट्वा व्यतिष्ठन्त च राक्षसास्ते महासमूहेषु नयानयज्ञाः २८
इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे द्व्यशीतितमः सर्गः ८२ राघवश्चापि विपुलेन राक्षसवनौकसां कृत्वा संग्रा
मनिर्वेर्षं जावे वत मुवाच ह १ सौम्य नूनं हनुमता कृतं कर्म सुदुष्करं श्रूयते च यथा भीमः सुमहाना
ध–स्वनेः २

वज्ञाः २० कृतकः २५ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामीये रामायणतिलके युद्धकांडे द्व्यशीतितमः सर्गः ८२ राघवश्चापीति १ २

रावा
युटी
२५१ 517

स्वसद्भिःसीतावि पतिस्तत्तिजङ्गः(वाञ्छिस्वसद्भिरित्यर्थः ५ नीलमेघनिभंभीमंऋषवले ३ घतेयुद्धायुदितेसन्निवार्यपुष्ट्हप्रहृष्टेरितिशेषः ६

तद्भक्ष्कुऊकसाहार्थ्ये स्वबलेनाभिसंहृतः दिप्रमत्तयतेतस्यकपिश्रेष्ठस्ययुध्यतः ३
ऋदाजस्तस्येसङ्गास्वेनानीकेनसंवृतः आगच्छत्पश्चिमद्वारं हनूमान्यत्रवानराः ४
अथायातं हनूमंतंददर्शांत्पपतिस्तदा वानरैः कृतसंग्रामैः स्वसद्भिरभिसंवृतम ५
दृष्ट्वापपिदनूमांश्चनत्तत्तवलमुघत नीलमेघनिभंभीमंसन्निवार्यमवर्तत ६ सते
नसहसैन्येनसन्निकर्षंमहायशाः शीघ्रमागम्यरामायदुःखितोवाक्यमब्रवीत ७
समरेयुध्यमानानामस्माकंप्रेक्षतांचसः जघानरुदतींसीतामिंद्रजिद्रावणात्मजः ८
उद्भ्रांतचित्तस्तांदृष्ट्वाविषण्णोहमरिंदम तदहंभवतोवृत्तंविज्ञापयितुमागतः ९ तस्य
तद्वचनंश्रुत्वाराघवःशोकमूर्छितः निपपाततदाभूमौछिन्नमूलइवद्रुमः १० तंभू
मौदेवसंकाशंपतितंदृष्ट्वराघवम अभिपेतुःसमुत्पत्यसर्वतःकपिसत्तमाः ११

तेनसैन्येनान्वहर अत्रसैन्येनापिसहरामस्यसन्निकर्षमागत्यप्राप्यरामायब्रवीदित्यर्थः ७ अभिपेतुःतत्समीपमाजग्मुः ११ ॥ २५१

518 प्रदहंतं सीतानाशश्रवणशोकेन सहायेन दंदह्यमानेन अनपवासंहार्यं अनिवार्यवेगं उत्थितमग्निमिव दृष्ट्वा सलिलादिभिस्तमसिंचत् ।२
तं लक्ष्मणो वाङ्भ्यां परिखिन्नसुदुःखितो भूत्वा स्वस्थं अस्वस्थविभ्रांतं रामं हेत्वर्थसंयुते उपपत्त्या विशिष्टप्रयोजनेन च सहितं वाक्यमुवाच स्म ।३
न दैवाद् अशुभे इति तदा एव विपुलवीरदुःखमिंद्रजिताकृते कर्मणा ख्यापनेच्छामि तस्मादुत्तिष्ठ राघवेति मुहार्यपौरुषावलंबनेन प्रोत्साहयि

असिंचत्सलिलैश्चैनं पद्मोत्पलसुगंधिभिः प्रदहंतमसंहार्यं सहसाग्नि
मिवोत्थितं ।२ तं लक्ष्मणोऽथ वाङ्भ्यां परिखिन्नसुदुःखितः उवा
राममस्वस्थं वाक्यं हेत्वर्थसंयुतं ।३ शुभे वर्त्मनि तिष्ठंतं
त्वामार्य विजितेंद्रियं अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं ध
र्मो निरर्थकः ।४

ष्यन् केवलधर्मावलंबनमप्रयोजकमिति शंति पादयन्ननेन वाक्यसमूहेन हे आर्य शुभे वर्त्मनि धर्ममार्गे
राज्यत्यागपूर्वकं पितृवचनपालनरूपे तिष्ठंतं विजितेंद्रियं हस्तप्राप्तराज्यपरित्यजनकयोः कैकेयीदशरथयोरुपरिकालुष्याभावेन नि
जितेंद्रियं त्वां त्वदाश्रितो धर्मोऽनर्थेभ्यस्त्रातुं न शक्नोति यतस्तस्मादसौ निरर्थकः प्राधान्येन पुरुषार्थो न भवति ।४

गीता एवंधर्मपदार्थमंगीकृत्यतस्यार्थत्वेनास्तीतित्वभावात्तद्दर्शयंदानींधर्मपदार्थएवनास्तिफलान्तमेयतादितस्योक्ताफलं।
वृत्ती वस्त्वंविप्रकृतेचसुखान्वयव्यतिरेकयोर्धर्माधर्माभावेनतदनुमानमित्याह भूतानामितिस्थावराणांजंगमानांचपश्वा।
१९ दिरूपाणांभूतानांदर्शनम् सुखापरोक्षदर्शनंयथास्तितथाधर्मोनास्तिअसमर्थादनर्थिकारास्थतस्मात्धर्मः सुखा।

519

भूतानांस्थावराणांचजंगमानांचदर्शनं यथास्तिनतथाधर्मस्तेननास्तीतिमेमतिः १५

साधनत्वयायाथार्थ्योनेतिमेमतिः जन्मांतरादिकेनास्त्येवेतिवोढमनेनेयमुक्तिः नहितविनाजायमानस्यापितत्कारा।
णकत्वमितिभावः यत्तुयथास्थावरादीनांदर्शनंनतथाधर्मस्यदर्शनाभावाद्धर्मोनास्तीतिव्याचख्यतेतत्रयोग्यानुपलंभ-
स्यैवाभावसाधकत्वात् धर्मस्यचपिशाचादिवदयोग्यत्वात् १५ १९

520 उक्तमेवार्थंविवृणोति यथैवेति यथायस्मात्स्थावरेयुक्तं धर्मप्रसक्तिरहितमपिशवीतियुक्तं तथाविधंस्थावरवधमनधिकृतेजंगमे
पश्वादिपिशवीतियुक्तं एतेनव्यतिरेकःदर्शितः अन्वयमपिदर्शयति नतथायुक्तः अयमर्थः स्वरूपेणसर्वात्मनाधर्मयुक्तस्त्वहिंसो
धर्मस्यसद्भावान्वयेनविपद्यतेनविपन्नःस्यात् दृष्टएतेचविपत्तिर्वायोपिनास्ति अनेनचदेशेजन्मान्तरेयाधर्मकल्पनापिपरास्ताः साधन

यथैवस्थावरेयुक्तंजंगमेचतथाविधं नायमर्थस्तथायुक्तस्त्वहिंसोनविपद्यते ९ यद्यधर्मोभवे-
द्दृष्टोरागान्नस्कंदंव्रजेत् भवोऽस्यधर्मसंयुक्तोनैवव्यसनमाप्नुयात् १० ॥

त्वसिद्धावेवतत्कल्पनावसरात् अतोयमर्थोधर्मरूपेणनास्त्येव ९ उक्तमर्थंस्फुटयति यदीति अधर्मीभूतेदुःखसाधनत्वेनप्रसि-
सिद्धोभवेत्तदारागवशान्नरकंदुःखंव्रजेत् धर्मयुक्तोभावोऽस्यनैवव्यसनंदुःखंप्राप्नुयात् १० ॥

रावा अस्यतर्कस्यविपर्यये पर्यवसानमाह तस्येति तस्यरावणस्य सत्यधर्मेव्यसनाभावात् त्वंसत्वाच पित्वाक्यपरिपालकेत्वयि अ
युटी सनदुःखमागते श्रामे सतिसिद्धोधर्माधर्मोभ्यासत्वदुःखयोरचयव्यतिरेकाभावः किंचोक्तानुभवारे वविपरीतफलताच्युत।
२६१ योविमाहधर्मश्चेति धर्मोयथाश्रुतफलविरुद्धदुःखफलोभवति एवंधर्मश्चश्रुतफलविरुद्धसुखफलोभवति तस्मादेतौ
521 परस्परविरोधिनौ अधर्मोप्यश्रुतफलविरुद्धफलको १८ ऊनएवंनिश्चयस्तत्रानुभवादेवेत्याह धर्मेतिधर्मेणधर्मेधर्म
यथा

तस्यचव्यसनाभावाद्व्यसनंचागतेत्वयि धर्मोभवतिधर्मश्चपरस्परविरोधिनौ १८
धर्मेणोपलभेद्धर्मंअधर्मंचाप्यधर्मतः यद्यधर्मेणयुज्येयुर्येष्वधर्मःप्रतिष्ठितः १९
नविधर्मेणयुज्येरन्नाधर्मरुचयोचनाः धर्मेणाचरतांचैषांतथाधर्मफलंभवेत् २०

धर्मसाध्यंसुखंयदिउपलभेत् तथाधर्मतः अधर्मेणाधर्मतत्फलंदुःखंयद्युपलभेत् नियमेनउत्तरार्थस्पष्टयति यदी।
तिसर्वार्थान्वपि यद्येवंनियमःस्यात्तदायेषुरावणादिषुधर्मःप्रतिष्ठितःतेअधर्मेणतत्फलेनदुःखेनैवयुज्येयुःतथायेज
नानाधर्मरुचयअधर्मरुचिरहितास्तेधर्मेणतत्फलेननविधुज्येरन् नवियुक्ताःस्युःतमेवार्थंप्रकारान्तरेणाहधर्मेणेति
धर्मेणधर्ममार्गेणाचरतामनुतिष्ठतांतेषांतथाधर्मफलंसुखमेवभवेत् तदेतयोर्विरुद्धफलत्वादितिसंस्यादित्यर्थः १९ २० २६१

522 नैवैवमस्तीत्याह यस्मादिति येषुधर्मःप्रतिष्ठितस्तेषुधर्मोविवर्धते धर्मशीलाश्चक्लिश्यंतेतेनस्मादेतौनिरर्थकौऽकृतस्वफलरहितौवि
परीतफलौचेत्सार्थौ एवंचसत्यवइःख्येयोधर्माधर्माभ्यांव्यासम्भावात् नताभ्यांतदनुमानमितिभावः २१ इदानींधर्मादिस्वरूपमेवइ
निरूपमितिवक्तुं क्रियापापरूपौवातज्जन्यातिशयरूपौवेतिविकल्पिनायइत्याह वध्यंतइति पापकर्माणः पुरुषायद्यधर्मेणक्रियापा

यस्माद्धर्मोविवर्द्धंतेयेषुधर्मःप्रतिष्ठितः क्लिश्यंतेधर्मशीलाश्चतस्मादेतौनिरर्थकौ २१ वध्यंते
पापकर्माणोयद्यधर्मेणराघवः वधकर्महतोऽधर्मःसहतःकंवधिष्यति २२ ॥

शरीरेणवध्यंते तदाक्रियायास्त्रितत्क्षणावस्थायित्वात्तद्वृत्तद्धेतत्क्षणेस्वतएववधकर्मनाशेणाक्रिययाहतोनष्टोऽधर्मः स्वयंहतोऽसत्त्व
त्वात्कहंतव्यंवधिष्यति यद्वावधकर्मरूपोधर्मस्तद्धेतत्क्षणेहतोनष्टः स्वयमसन्कंदधिष्यतिवधकर्मेत्युपलक्षणम् २२ ॥

रावा युटी २८२ 523

द्वितीयं हूषयति अथवेति विदितेन विदितरूपेणाघमनुष्ठानजातिशयेनास्मदीयेनाघं पुरुषो हन्यते स्वीयेन वाघं हंति रावेगावं सतिवि
दिर्विदितानुष्ठानजातिशयपर्वतेन पापेन कर्मणा तदन्यारूपेण लिप्यते न मः कर्मानुष्ठाना पुरुषः क्षमायाऽस्तदकर्तृकत्वान्न हि सो।
त्पादितपुत्रकृतनदत्तापितरंस्य पातिपर्वतस्य कर्मजातिशयस्यानेकमध्ययेस्यात्मालेपअकः पनेन कर्मकरणसंतनुष्टस्यस्वरस्यफ
लदत्वमित्यपास्तं नस्यैवलेयप्रसंगात अत्रपक्षे विदितेनेनास्य विदितकर्मसंतष्टेनेनास्य विदितकर्मसंतष्टेस्यघः २३ एवम।

अथवाविदितेनाघं हन्यते हंति चापरे विधिः स लिप्यते तेन न मम सपापेन कर्मणा २३ अ।
दृष्टप्रतिकारेण अथवा केनासतासता कथं शक्यापरं प्राप्तं धर्मेणाविविकर्षणा २४

तिशयस्य ज्ञातकत्वमंगीकृत्यात्मालेपउक्तः इदानीं ज्ञातकत्वमेव नास्तीत्याह अदृष्टेति अदृष्टप्रतिकारेण अवेतनतया ज्ञातस्वक
र्तृत्वप्रानुप्रतीकारेण अथवा स्वाश्रयचेतनद्वारा ततज्ञानमिति चेत्तत्राह अथवा केनस्वाश्रयभूतात्मनोऽपि अन्यत्वतयाः प्रत्यक्षरूपात्मके
नानपवासना सत्कस्येनसतावर्तमानेनापि धर्मेण कर्मजन्यातिशयेन कथं परं वध्यस्वरूपप्राप्तं शक्यं अप्राप्यपरं हंतीति वेदस्य वे
धाविशेषात्सर्वहननप्रसंगः अयं हंतस्कृतकर्मजातिशयो वध्यानिष्टपर्वेति चेत्स्वधर्मेणास्य धार्मिकत्वप्रसंगः कर्तृनिष्टत्वेनकदो २८२

524 न त्वामायाक्रमकर्मजातमशक्योप्यसत्रेवेतिधनितमर्थं तर्केण दृढीकरोति यदीति हे सतां मुख्य समरूपश्रेष्ठ यदि सत्कर्मजन्यमदृष्टं
सत्स्यात्तदा नव किंचिदपि ग्रसदृशमेऽदुःखं न स्यात् उक्तस्य तर्कस्य विपर्यये पर्यवसानमाह त्वयापदृश्यं दुःखं प्राप्तं तस्मान्नास्तीति नोप
पद्यते २५ ननु कृतदोषमसूढः कर्मणः प्राधान्येनार्थसाधनत्वपदे युक्तो नन पौरुषोपरुद्धतस्यार्थसाधकत्वे तर्हि मुख्यमर्थसाधनं
पौरुषमेवालंब्यतामित्याह अथवेति दुर्वलः स्वजोर्थसाधना समर्थः अत एव क्लीवाः अर्थसाधनेः किंचित्करो वलं पौरुषं अनु

यदि सन्त्यत्र सतां मुख्य नासन्स्यान्नैव किंचन त्वयापदीदृशं प्राप्तं तस्मान्नोपपद्यते २५ अथवा दु
र्बलः क्लैबो बले धर्मोनुवर्त्तते दुर्बलो हृतमर्यादो न सेव्य इति मे मति २६ बलस्य यदि चेद्धर्मो गुण-
भूतः पराक्रमैः धर्ममुत्सृज्य वर्त्तस्व यथा धर्मं तथा बले २७ ॥

वर्त्तते सहकारितया येन ततेन दाउ दुर्बलो हृतमर्यादः सुक्तसुखसाधनत्वमर्यादो धर्मो न सेव्य इति मे मतिर्भावः २६ ननु पौरुषं सहकारि-
कारीकृत्य धर्मः साधयतीति नोच्यते किं तु पौरुषमेव प्रधानं कर्मतु तस्योपकारकं इति तर्हि तथैवानुष्ठानं कुर्विति आह वलस्येति वलस्य
पौरुषस्य धर्मो गुणभूतः समीक्रियाते यदि तदा पराक्रमैः प्रयत्नैः धर्ममुत्सृज्य धर्मं प्राधान्येन सम्यक्त्याज्य इदानीं यथा धर्मे वर्त्तसे प्राधान्येन तथा
बले पौरुषे वर्त्तस्व २६ २७ ॥

रा॰वा॰ किंचममस्यापिधर्मत्वाङ्गमेपक्षपातिनाभवतासमयधर्मपवादोकिमितिसम्पक्तनाउष्ठितोयेनैवमनर्थोनहृतस्यादित्याह अथचे
युद्धे दितिअथपक्षांतरेहेपरंतपत्वयाममवचनंपितृवचनोगीकाररूपसमपरिपालनेधर्मोनुष्टेयतइतिचेत्तदात्वयिज्ञेष्टेउक्तस्याभि
२९३ षेकवचनस्याकरणेयदन्ततंराज्ञःप्राप्तंतेनाराज्ञात्वयाविनाभूतोस्तनइतिशेषः अतस्तेनराज्ञोभिषेककरणरूपसत्येनत्वंव
525 हः किंनभवेरितिशेषः अथमोक्तराज्ञोभिषेकवचनरूपसत्यनपरिपालिते तत्परिपालनेत्वयाविनाभूतत्वासंभवेन

अथचेत्ममवचनंधर्मःकिलपरंतप अन्ततंत्वय्यकरणेकिंनवहस्त्वयाविना २८ ॥

पितृमरणंनस्यात एवमायनर्थश्चनहतःस्यादितिभावः अन्ततंत्वय्यकरणेकिंनवहस्त्वयाविनेतिसर्वत्रपाठःपाठइतिकतकः
तीर्थस्त्वन्ततंत्वय्यकरणेः किंनवहस्त्वयापिनेतिपठित्वाममस्यधर्मत्वेत्वयिअभिषेकविषयमन्ततंवदन् राजानिष्कासनादक
रणेःपितात्वयाकिंनवहइतिव्याचष्टे तदयुक्तंपितृवंधनस्यममवचनपरिपालनरूपत्वाभावात २८ ॥ २९३

526

अथैव इत क्रोधावेशः समीरूप धर्मयोरनुष्ठाने सिद्धांते शिष्टाचारप्रदर्शनपूर्वकमाह यदीति हे परंतप धर्म एव यदि भूतः स्यात्साधनेनानु
ष्ठेयः स्यात् भूतअधर्म इति संधिरार्षः अधर्मो धर्मो वा स्वःपौरुषं तद्धायादि प्रारब्धं तु भूतं स्यात्तदा वज्री शुष्टि विश्वरूपं पौरुषेण हत्वा पश्चादिमां धर्म
नकुर्यात् किं नेकस्यैव प्राधान्येपक्षमेव कुर्यादिति भावः २९ तस्माद्धर्मसंश्रितः पौरुषयुक्तो धर्मः शत्रुं विनाशयति तस्मात्सर्वमेतत्सौ
रूपधर्माभ्यं यथाकामं स्वाधिकार्यानुरोधेन नरः कुरुते च शिष्टः प्रभृतिर्नरः ३० यदि दशकं कर्मयमनुष्ठेयमिति अधर्मेयधर्मोऽस्यापायात्विति

यदि धर्मो भवेद्भूत अधर्मो वा परंतप न त्वामद्य मुनिर्वज्री कुर्यादिज्यां शतक्रतुः २९ अधर्मसंश्रि
तो धर्मो विनाशयति राघव सर्वमेतद्यथाकामं काकुत्स्थ कुरुते नरः ३० ममचेदं मतं तात धर्मो
ऽयमिति राघव धर्ममूलं त्वया छिन्नं राज्यमुत्सृजता तदा ३१ ॥

मम तं तन्न त्वेवं धर्मस्य तत्वापि संमतेः च किमिति मेतुः एवमत आह धर्ममूलमिति अर्थमूलं राज्यमुत्सृजता जया धर्मस्य मूलं अर्थं दूपे
छिन्नमतस्त्वं क्लेशवानिति भावः यत्तातीर्थेन अधर्मसंश्रितो धर्मः कर्तारं विनाशयति तस्माद्यथाकामं तत्कालौ विसेनो भयमप्यनु
ष्ठेयमिदमेव यथाकामेनोभयोर्वरणमेव धर्म इति मम मतमिति व्याख्यानेनतन्तूपसनीयमेवमुत्तरत्रैविमलं ३१ ॥

रावा अर्थार्थस्य धर्ममूलत्वमेव प्रतिपादयति अर्थेभ्य इति अर्थेभि इति ततस्ततः संहृतेभ्यो नानादेशादाहृतेभ्यो न पर्वतप्रवृद्धेभ्योऽर्थेभ्यः सर्वाः
पुरी क्रियाः योगप्रधाना भोगप्रधानाश्च प्रवर्तन्ते निष्कामतया कृता योगप्रधाना भवति सकामतया कृता भोगप्रधाना इत्यर्थः २२ अर्थो भा
२९४ वे क्रियाव्यतिरेकमप्याह अर्थेन हीति २३ न केवलमर्थपरित्यागे धर्मासंभवः किंतु दोषप्राप्तिरपीत्याह सोयमिति यः शुभाशुभम

अर्थेभ्यो हि प्रवृद्धेभ्यः संहृतेभ्यस्ततस्ततः क्रियाः सर्वाः प्रवर्तन्ते पर्वतेभ्य इवापगाः २२ अ
र्थेन हि विमुक्तस्य पुरुषस्याल्पचेतसः विच्छिद्यन्ते क्रियाः सर्वा ग्रीष्मे कुसरितो यथा २३ सो
यमर्थं परित्यज्य सुखकामः सुखैधितः पापमाचरते कर्तुं तदा दोषः प्रवर्तते २४ यस्यार्था
स्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः यस्यार्थाः स पुमाँल्लोके यस्यार्थाः स च पण्डितः २५ य
स्यार्थाः स च विक्रान्तो यस्यार्थाः स च बुद्धिमान् यस्यार्थाः स महाभागो यस्यार्थाः स गुणाधिकः २६
अर्थस्यैते परित्यागे दोषाः प्रव्याहृतामपि राज्यमुत्सृजता धीर येन बुद्धिस्त्वया कृता २७

र्थं परित्यज्य सुखकामो भवति सोयं प्रष्टार्थः सुखैधितः अभिवृद्धस्तु सुखाभिलाषो भूत्वा पापमन्यायेनार्थार्जनकर्म आचरते आरभते ततो
दोषास्ताडनबंधनादिरूपाः प्रवर्तन्ते २४ अर्थार्थः सर्वमूलमिति स्तौति यस्येति २५ एते दोषा मित्राद्यभावरूपाः प्रव्याहृताः स्पष्टमुक्ताः
तत्र राज्यमुत्सृजता त्वया येन गुणेन बुद्धिरर्थपरित्यागविषया कृता तेन जाने इति शेषः २६ २७ २९४

पुनरर्थमेवस्तौति यस्येति यस्यार्थाः संतितस्यधर्मकामरूपाअर्थाःप्रयोजनानिभवंतितस्यसर्वंप्रदक्षिणमनुकूलं अधनेनप्रकर्षेणार्थं
528 विचिन्वतापि अर्थकामेनविनापौरुषमर्थोनशक्यंप्राप्तुमितिशेषः २८ अर्थवशादेवराज्ञिसर्वेगुणाइत्याह हर्षइत्यादिपानिहर्षादे
निसंतिपनानिनराधिपेअर्थात्अर्थसंपन्नेरेवप्रवर्तंते अमोघानिभवंतीतिभावः यस्यहर्षोराज्ञःसफलतार्थोभवति यस्मिंक्रोधःसन

यस्यार्थोधर्मकामार्थास्तस्यसर्वंप्रदक्षिणं अधनेनार्थकामेननार्थःशक्योविचिन्वता २८
हर्षःकामश्चदर्पश्चधर्मःक्रोधःशमोदमः अर्थादेतानिसर्वाणिप्रवर्तंतेनराधिपः २९ एषां
नश्यत्ययंलोकश्चरतांधर्मचारिणां नीर्थास्त्वयिनहृष्यंतेदुर्दिनेष्वियथाग्रहाः ३० त्वयिप्रव्रजितेते
वीरगुरोश्चवचनेस्थिते रक्तसापहृताभार्याप्राणेभ्यःप्रियतरातव ३१ ॥

एपतीत्यादि २९ सर्वमलोर्थस्तवसनेहृतस्मादयेषामिति एवंधर्मचारिणांतपस्विनांधर्मचारिणांतपस्विनांधर्मेवशानामपिअर्थाभावात
अयंलोकइहादिकप्रत्यर्थोनश्यतीतिस्पष्टनेहलोकेसाधनभूताअर्थास्त्वयिनहृष्यंतेदुर्दिनेषुनक्षत्राइवस्पष्टः ३० सर्वमिदंदुःखस्यानुष्टि
नअर्वाचात्तवीमत्वमित्यपसंहरतित्वयीतिगुरोर्वचनेस्थितेत्वयिप्रव्रजितेसतिधर्मश्रद्धाजातेनमोहादहनेप्राणेरक्तसाभार्यापहृताचप्राणेभ्यःप्रा

रा॰वा॰ अतःपरमेतावदेवकर्तव्यंकिमतीतार्थानुशोचनेनेत्याह तदद्येति कर्मणापौरुषेणाहमेवव्यपनेष्यामितस्मात्मत्प्रसादनार्थमुत्तिष्ठ ५२
युद्धे तनुशोकनवैदेह्यापुनर्दुष्टमहात्मनस्तेइत्याह नत्तिष्ठत्यादिमहात्मानंपरमात्मानं ५३ नवप्रियार्थमुदितउत्कृष्टः निरीक्ष्यश्रुत्वा ५४
२९५ तदद्यविपुलेवीरदुःखमिंद्रजिताकृते कर्मणाव्यपनेष्यामितस्मादुत्तिष्ठराघवः ५२ उ
त्तिष्ठनरशार्दूलदीर्घबाहोधृतव्रत किमात्मानंमहात्मानमात्मानंनावबुध्यसे ५३ अ
यमनघतवोदितःप्रियार्थंजनकसुतानिधनंनिरीक्ष्यरुष्टः सरथगजहयांसराक्षसेंद्रांभृ
शमिषुभिर्विनिपातयामिलंकाम् ५४ इत्यार्षेरामायणेत्र्यशीतितमःसर्गः ८३ राम
माश्वासमानेतुलक्ष्मणेभ्रातृवत्सले निक्षिप्यगुल्मान्स्वस्थानेतत्रागच्छद्विभीषणः १
नानाप्रहरणैर्वीरैश्चतुर्भिरभिसंवृतः नीलांजनचयाकारैर्मातंगैरिवयूथपः २ सोभि
गम्यमहात्मानंराघवंशोकलालसं वानरांश्चापिददृशेबाष्पपर्याकुलेक्षणान् ३ राघवं
चमहात्मानमिक्ष्वाकुकुलनंदनं ददर्शमोहमापन्नंलक्ष्मणस्यांकमाश्रितं ४ ॥

क॰ २८ इत्यार्षेरामायणेश्रीरामीयेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेत्र्यशीतितमःसर्गः ८३ आश्वासयमानेगुल्मान्स्वस्थानेष्वीदितत्र
होदेनिक्षिप्यावस्थापि १ २ दृष्ट्वाददर्श ३ ४ ॥

विभीषणमुखंदृष्ट्वा रामादिदैन्यदर्शनेनेनदीनमितिसर्पः लक्ष्मणोवाचेतिसंधिरार्षः १ सन्निवार्यनैवंदुःखंकार्यमित्युक्त्वा ८ मायावर्तिरूपेणादी
नवेशेण ९ कथमयुक्तंतत्राहाभिप्रायेत्विति सीताप्रतिसीतामुद्दिश्यपर्वतेमानेनतदभिप्रायंसर्वेनाशेयसीतानत्याजेत्येवंद्रूपेजानामि

श्रीरितिशोकसंतप्तंदृष्ट्वारामंविभीषणः अन्तर्दुःखेनदीनात्माकिमेतदितिसोब्रवीत ५ विभीष
णमुखंदृष्ट्वासुग्रीवंतांश्चवानरान् लक्ष्मणोवाचमंदार्थमिदंबाष्पपरिप्लुतः ६ हताइंद्र
जितासीताइतिश्रुत्वैवराघवः हनूमद्वचनात्सौम्यततोमोहमुपाश्रितः ७ कथयंतंतुसौमि
त्रिंसन्निवार्यविभीषणः पुष्कलार्थमिदंवाक्यंविसंज्ञंराममब्रवीत ८ मनुजेंद्रार्तरूपेणायदु
क्तस्त्वंहनूमता तदयुक्तमहंमन्येसागरस्येवशोषणं ९ अभिप्रायंतुजानामिरावणस्यदुरा
त्मनः सीतांप्रतिमहाबाहोनघातंकरिष्यति १० याच्यमानःसुबहुशोमयाहितविकीर्षुणा
वैदेहीमुत्सृजस्वेतिनचतत्कृतवान्वचः ११ नैवसाशान्तदानेनभेदेनकुतोयुधा साद्रष्टुमपि

ति अतोघातंकरिष्यतिसीतायाइतिशेषः १० तमेवाहयाच्यमानइति ११ किंचिसीतामन्येनकेनापिकेनाप्युपायेनद्रष्टुमेवाप्यशक्या
कुतस्तस्मादरणेशर्वेवधइस्मादह नैवसामन्त्रेतिकुतोयद्वानिमित्तभूतयासमस्पदर्शनादिप्रसंगः नकुतोपि १२ ॥

रा॰वा॰ कातर्हिवधविषयस्यानुभवस्यगतिस्तत्राह वानरानिति मोहयित्वामायासीताच्छेदनेनेतिशेषः १३ मोहनेप्रयोजनमाहचैत्यमिति १४
युद्धे नन्वकरोत्तद्धोमंकिमेहिनप्रयोमेनेत्यत्राह विघ्नमिति वानराणांपराक्रमेसतियागस्यविघ्नमन्विच्छतान्नसरतासंभावयनूनंतेनिश्चये
२९९ ननद्विघ्नेनिहमयेषप्रयोजिता १५ तेनायनयाभास्यविघ्नपवकर्तव्यइतिहरस्यमित्याहसैसैन्याइतितनहोमकर्म १६ हियत्वांशोक

वनरान्मोहयित्वातुप्रतियातःसरावणः मायामयींमहाबाहोतांविद्धिजनकात्मजां १३

चैत्यंनिकुंभिलामद्यप्राप्यहोमंकरिष्यति हुतवानुपयातोहिदेवैरपिसवासवैः १४ दु

राधर्षोभवत्येषसंग्रामेरावणात्मजः तेनमोहयतानूनमेषामायाप्रयोजिता १५ वि

घ्नमन्विच्छतातत्रवानराणांपराक्रमे ससैन्यास्तत्रगच्छामोयावत्तन्नसमाप्यते १६

त्यजैनंनरशार्दूलमिथ्यासंतापमागतं सीदतेहिवलंसर्वंदृष्ट्वात्वांशोककर्शितं १७ इ

हत्वंस्वस्थहृदयस्तिष्ठसत्त्वसमुच्छ्रितः लक्ष्मणंप्रेषयास्माभिःसहसैन्यानुकर्षिभिः १८

एषतंनरशार्दूलोरावणिंनिशितैःशरैः त्याजयिष्यतितत्कर्मततोवध्योभविष्यति १९ ष्य

कर्शितंदृष्ट्वासर्वंवानरवलंसीदतेसीदतितस्मात्वंस्वस्थहृदयोभूत्वाअत्रैवतिष्ठ १७ सैन्यानुकर्षिभिःसर्वसेनांगृहीत्वागच्छद्भिरस्माभिः ति
प्रदानेनसहलक्ष्मणंप्रेषय १८ एषरावणिंनिशितैःशरैर्याञ्जलीकृत्यतत्कर्मत्याजयिष्यतिततोहेतोर्मायासिद्ध्यभावाद्वध्योभविष्य २९९

पत्रिणां पत्त्ररूपैः शरैर्वाजिनो वेगवन्तः तस्य लक्ष्मणस्य पराभ्रसौम्याः पत्त्रिणः कंकादयः श्ववपोगिनं पास्यन्ति इहि जितः इति शेषः २०
न तस्माल्लक्ष्मणं संदिश प्रेषय २१ रिपुनिधने प्रसक्तिकालविप्रकर्षः कालक्षेपो यत्कर्तुं यत्नो न क्षमः न योग्यः तस्मात् वैरिपो वधाय लक्ष्मण

532

तस्यैते निशितास्तीक्ष्णाः पत्रिपुंखा गवाजितः पतत्रिणश्च सौम्याः शवाः पास्यन्ति शोणितं
तस्मै दिश महावाहो लक्ष्मणं शुभलक्षणं राक्षसस्य विनाशाय वज्रं वज्रधरो यथा २१ म
नुजेन्द्र न कालविप्रकर्षो रिपुनिधने शक्तियत्क्षमोपकर्तुं त्वमतिसृज रिपोर्वधाय वज्रं दि
विजेन्द्र रिपोर्मेघनेघ यथा महेंद्रः २२ ममाप्यकर्मा हि स राक्षसर्षभो भवत्यहं यप्यः समरेस्वरास्वैः
प्रयुक्तता तेन समाप्तकर्मणा भवेत्स्वराणामपि सम्पि संशयो महान् २३ अमार्षे रामायणे च
तशीतितः २४ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवः शोककर्षितः नोपधारयते व्यक्तं यदुक्तं तेन राक्षसा

मतिसृज प्रेषयः यथा दिवजरिपुमघनेः महेंद्रः वज्रमतिसृजति तथेत्यर्थः २२ कालक्षेपो न कार्यः अत्र हेतुमाह ममा सेति समाप्तया
कर्मेत्यर्थः स्वराणामपि संशयः प्राणसंशयः इत्यर्थः २३ क० ३ इति टीकायां २४ नोपधारयते व्यक्तं शोकवशात् न जानातीत्यर्थः १

रावा
युद्ध
२९०
533

उपासीनंसमीपस्थितं २ नेत्वयायत्ताशक्यंनङ्भूयःश्रोतुमिच्छामि ३ यदुक्तंतदेवेदंवाक्यंपुनर्वभाषे ४ मिथ्यासंतापंतन्मलंशोके ५ ॥

ततोऽथैवंसमवष्टम्भरामःपरपुरंजयः विभीषणमुपासीनमुवाचकपिसंनिधौ २ नैऋतनाधिपतेवाक्यं
यदुक्तंतेविभीषणः भूयस्तच्छ्रोतुमिच्छामिब्रूहियत्तेविवक्षितं ३ राघवस्यवचःश्रुत्वावाक्यंवाक्य
विशारदः यत्तत्पुनरिदंवाक्य————————णः ४ यथाज्ञप्तंमहाबाहोत्वयागुल्मनिवेशनं
तत्तथानुष्ठितंवीरत्वद्वाक्यसमनंतरं ५ तान्यनीकानिसर्वाणिविभक्तानिसमंततः विसृष्टायूथ
पाश्चैवयथान्यायविभागशः ६ भूयस्तुममविज्ञाप्यंतच्छृणुष्वमहाप्रभो त्वय्यकारणसंतप्तेसंत
प्तहृदयावयं ७ त्यजराजन्निमंशोकंमिथ्यासंतापमागतं तदियंत्यज्यतांचिंताशत्रुहर्षविव
र्धनी ८ उद्यमःक्रियतांवीरहर्षःसमुपसेव्यतां प्राप्तव्यायदितेसीताहंतव्याश्चनिशाचराः ९
रघुनंदनवक्ष्यामिश्रूयतांमेहितंवचः साध्वयंयातुसौमित्रिर्बलेनमहतावृतः १० ॥

॥ तेनवीरेणेंद्रजितातपसाप्रीतस्यस्वयंभुवोवरदानान्निकुंभिलायांदेवीहोमेसमाप्ते कामगतुरंगयुक्तोरथोब्रह्मशिरोस्त्रंचाग्नेःस।
काशात्तलब्धंतेनचनवावध्यत्वंसकृतमयोगपर्यंतमितिवरदानाद्ब्रह्मशिरोस्त्रंप्राप्तं १२ सएषरावणप्राकारेणलब्धवरेंद्रजित्सैन्येनस
हहोमेकर्तुंनिकुंभिलायांप्राप्तःसयदिकृतंकर्महोमकर्मकृत्वोत्तिष्ठेत् सर्वानेवनोस्मान्हतान्विद्धि १३ किंच भगवतातद्वधो

निकुंभिलायासंग्रामेहतेरावणिमाहवे धनुर्मंडलनिर्मुक्तैःशराशीविषविषोपमैः ११ ते
नवीरेणतपसावरदानात्स्वयंभुवः अस्त्रंब्रह्मशिरःप्राप्तंकामगाश्चतुरंगमाः १२ स
एषकिलसैन्येनप्राप्तकिलनिकुंभिलां यद्युत्तिष्ठेत्कृतंकर्महतान्सर्वांश्चविद्धिनः १३ नि
कुंभिलामसंप्राप्तमकृताग्निंचयोरिपुः त्वामाततायिनंहन्यादिंद्रशत्रोसतेवधः १४ व
रोदत्तोमहाबाहोसर्वलोकेश्वरेणवैः इत्येवंविहितोराजन्वधस्तस्यैषधीमतः १५ व
धायेंद्रजितोरामसंदिशस्वमहाबलं हतेतस्मिन्हतंविद्धिरावणंससुहृज्जनम् १६ ॥

एवंप्राकारेणोक्तमर्थमाह निकुंभिलामिति निकुंभिलांतद्यागभूमिंमहाकालदेवं तदाख्यमग्रोधमूलरूपमप्राप्तंअकृताग्निंअ
कृताभिचारहोमंअहुताग्निमितिपाठांतरे आततायिनंगृहीतशस्त्रंयोरिपुर्हन्यात् युध्येतहेइंद्रशत्रोसरिपुस्तेवधःवधकर्ता
भविष्यति १४ सर्वलोकेश्वरेणएषवरोदत्तोवैप्रसिद्धःराजन्धीमतस्तस्यैवमेषवधोविहितोब्रह्मणा १५ १६ ॥ ॥

देमहायशाःग्रनरिदेचरनःसरघसतस्पतिनंज्ञायते ग्रभ्रसंस्लवेमेवसमूदे १९ मायानामभिज्ञानस्यतद्विपयज्ञानवनः ग्रभितसस्येतिपाठे॰

535

विभीषणवचःश्रुत्वारामोवाक्यमथाब्रवीत् ज्ञानामितस्यरौद्रस्यमायांसत्यपराक्रम १७ सहि॰
ब्रह्मास्त्रविन्प्राज्ञोमहामायामहाबलः करोत्यसंज्ञान्संग्रामेदेवान्सवरुणानपि १८ तस्यांतरिक्ष
चरतःस्वरथस्यमहायशाः नगतिर्ज्ञायतेवीरसूर्यस्येवाभ्रसंप्लवे १९ राघवस्तुरिपोर्ज्ञात्वामाया॰
वीर्यंदुरात्मनः लक्ष्मणंकीर्तिसंपन्नंइदंवचनमब्रवीत् २० यद्वानरेंद्रस्यवलंतेनसर्वेणसंवृतः हनू
मत्प्रमुखैश्चैवयूथपैःसहलक्ष्मण २१ जांववेनर्क्षपतिनासहसैन्येनसंवृतः जहितंराक्षससुतंमाया
वलसमन्वितं २२ ग्रयंत्वांसचिवैःसार्धंमहात्मारजनीचरः ग्रभिज्ञातस्तन्मायानांपृष्ठतोनुगमिष्यति
२३ राघवस्यवचःश्रुत्वालक्ष्मणःसविभीषणः जग्राहकार्मुकश्रेष्ठमत्यद्भीमपराक्रमः २४ सन्न॰
कवचीखड्गीसशरीवामचापभृत् रामपादावुपस्पृश्यहृष्टःसौमित्रिरब्रवीत् २५ ॥

पथमेवार्घः २३ ग्रन्यकार्मुकश्रेष्ठंदेवतानुग्रहप्राप्तपरमिसर्धः २४ सशरीप्रशस्तशरमन्वामचापभृत् वामहस्तेनचापभृत् २५

रावणिं निर्भिद्यास्मत्काः संतो लंकामभिपतिष्यंति २६ एवमुक्त्वाविति स एवमुक्त्वेति पाठे स लक्ष्मणः स एव लक्ष्मणस्त्वरितं य
यावितितत्कल्पे हृदयनिर्वाहइतितीर्थः २७ २८ २९ ३० त्वरितं ययौ लक्ष्मणमनुययाविनर्थः ३१ पक्षिविष्ठितं हनूमता

536

ग्रथ मत्कार्मुकोन्मुक्ताः शरा निर्भिद्य रावणिं लंकामभिपतिष्यंति हंसाः पुष्करिणीमिव २६
ग्रद्यैव तस्य रौद्रस्य शरीरं मामकाः शराः विधमिष्यंति भित्त्वा तं महाचापगुणाच्युताः २७
एवमुक्त्वा तु वचनं द्युतिमान् भ्रातुरग्रतः स रावणिवधाकांक्षी लक्ष्मणस्त्वरितं ययौ २८ सो
भिवाद्य गुरोः पादौ —— वापि प्रदक्षिणं निकुंभिलामभिययौ चैत्यं रावणिपालितं २९ वि
भीषणेन सहितो राजपुत्रः प्रतापवान् कृतस्वस्त्ययनो भ्रात्रा लक्ष्मणस्त्वरितो ययौ ३० वानरा
णां सहस्रैस्तु हनूमान्बहुभिर्वृतः विभीषणश्च सामात्यो लक्ष्मणं त्वरितं ययौ ३१ महद्
नादरिसैन्येन सवेगमभिसंवृतः ऋक्षराजबलं चैव ददर्श पथि विष्ठितम् ३२ स गत्वा दू
रमध्वानं सौमित्रिर्मित्रनंदनः राक्षसेंद्रबलं दूरादपश्यद्व्यूहमाश्रितम् ३३ ॥

सीतावधहृतोनविवेदनार्थमागमनसमये द्वारस्यार्थं पथि स्थापितमित्यर्थः ३२ ३३ ॥

रा॰वा॰ मायायोगं मायैव योगः युद्धज्ञ येषां यो यस्य तमिं इत्तिं ग्राप्य ब्रह्मविधानेन निकुंभिलाम संग्रामस्थमायुक्तं ब्रह्मव्रतदान प्रकारेणानेन विज्ञेनेन स
युद्ध येरघुनंदनो लक्ष्मणः ब्रह्मविमानेनेति पाठे ब्रह्मणो भगवतस्तेजोंशोहमस्मीति विस्मयमानोयमानेन शत्रुजेनेन तस्यौ मकरकालेन तोटपस्थान
२९९ स्थानस्थानि सर्गे सिद्धत्वादिति कतकः ३७ स लक्ष्मणो विभीषणादिभिः सहोह्यमानगुणो द्विषतां बलं विवेश प्रतिभयतमतिशयेन भयंकरं २९

537

ससंशयमथ तुः पाणिर्मायायोगमरिंदमः तस्यौ ब्रह्मविधानेन विजज्ञे रघुनंदनः ३४ विभीषणेन स
हितो राजपुत्रः प्रतापवान् अंगदेन च वीरेण तथानिलसुतेन च ३५ विविधममलशस्त्रभास्वरं तद्ध्व
जगहनं गहनं महारथैश्च प्रतिभयतममभ्रमेघवेगं तिमिरमिव द्विषतां बलं विवेश ३६ इत्यार्षे रा
मायणे युद्धकांडे पंचाशीतितमः सर्गः ८५ अथ तस्यामवस्थायां लक्ष्मणं रावणानुजः परेषामहिते
युक्तामर्थसाधकमब्रवीत् १ यदेतद्राक्षसानीकं मेघश्यामं विलोक्यते एतदायोध्यतां शीघ्रं कपि
भिश्च शिलायुधैः २ तस्यानीकस्य महतो भेदे यत लक्ष्मण राक्षसेंद्रसुतोप्यत्र भिन्ने दृश्यो भविष्यति ३

क॰ ३८ इत्यार्षे युद्धकांडे पंचाशीतितमः ८५ अथ तस्यामवस्थायां रुद्धायां सीतां निवेशेंद्रजितो यागकाले परेषां शत्रूणां अहिते नाशकरे स्वेषां म
र्थसंसाधकं १ एतत्कपिभिरायोध्यतां २ हे लक्ष्मण तस्य तमसे तेनः स्थितस्य महतोनीकस्य भेदे नेत्वं यत्नः यत्नं कुरु ३ ॥ २९९

यतत्कर्महोमकयावन्नसमाप्यतेतावदास्वभिद्रवरावणमितिन्वयः ४ मायापरंअधार्मिकमितिछेदः ५ राक्षसेंद्रस्तंप्रतिनत्वाप्ति

538

मत्वमिंद्राघानिशुद्धैःशरैरवकिरन्नरान् अभिद्रवाशुयावद्धैनैतत्कर्मसमाप्यते ४ जं
हिवीरदुरात्मानंमायापरमधार्मिकं रावणंक्रूरकर्माणंसर्वलोकभयावहम् ५ वि
भीषणवचःश्रुत्वालक्ष्मणःशुभलक्षणः ववर्षशरवर्षेणराक्षसेंद्रस्तंप्रति ६ अस्त्रा
णांचास्त्रगांश्चैववहुमत्रवरयोधिनः अभ्यधावंतसंहितास्तदनीकमवस्थितं ७ राक्षसा
श्चशितैर्वाणैरसिभिःशक्तितोमरैः अभ्यवर्षतसमरेकपिसैन्यजिघांसवः ८ संप्रहा
रस्तुमुलःसंजज्ञेकपिराक्षसाम् शद्वेनमहतालोकंनादयन्वैसमंततः ९ शस्त्रैश्चविवि
धाकारैःशितैर्वाणैश्चपादपैः उद्यतैर्गिरिशृंगैश्चघोरैराकाशमावृतम् १० राक्षसावा
नरेंद्रेषुविकृताननवाहवः निवेशयंतःशस्त्राणिचक्रुस्तेसमभंजयं ११ तथैवसक
लैर्वृक्षैर्गिरिशृंगैश्चवानराः अभिजघ्नुर्निजघ्नुश्चसमरेसर्वराक्षसान् १२ ॥

शुद्धिप्रयतस्तेनाद्यांववर्षेत्यर्थः ६ तेषांशस्त्राणिनिवेशयंतोविकृताननवाहवःसंतःसमहद्भयंचक्रुःराक्षसावानरेंद्रेष्विविनिपातः ११ १२

रावा विधसेस्थुतायागभूमिस्थइतिशेषः अनतुष्ठितेयागस्यानाप्राप्त्याअसमाते सतत्कर्मणेतिपाठेस्तराधिकामार्थं १४ हृष्टोऽथकासनतनिर्गत्भिलाहेतिपान
युटी श्रेर्दनिःसरणाद्दशाम्यासायाहू १५ १६ पर्यवर्तततबलेराक्षसबलमित्यर्थः १७ १८ राक्षसानांनातैसैन्यंहनूमानिःसंज्ञंचकार १९ असिपाणयोसिभि
२७

539

हत्वा वानरमुख्यैस्तु महाकायैर्महाबलैः राक्षसां युध्यमानानां महद्युद्धमजायत १३ स्वमनीकं विष
ण्णं तु श्रुत्वा शत्रुभिरर्दितं उदतिष्ठत दुर्धर्षः स कर्मण्यननुष्ठिते १४ वृतोऽथ कारानिर्गम्य जातक्रोधः स
रावणिः आरुरोह रथं श्रेष्ठं सज्जं युक्तं ससंयुतं १५ सभीमकार्मुकधरः कृष्णाञ्जनचयोपमः रक्तास्य
नयनो भीमो बभौ मृत्युरिवान्तकः १६ हृष्ट्वैव तु राघवस्यं तं पर्यवर्तत तद्बलं राक्षसो भीमवेगानां लक्ष्म
णेन युयुत्सता १७ तस्मिन्काले हनूमानरुजन्तु उरासदं धरणीधरसंकाशो महाहृदमरिंदमः १८
स राक्षसानां तत्सैन्यं कालाग्निरिव निर्दहन् चकार बहुभिर्वृक्षैर्निःसंज्ञं युधि वानरः १९ विधम्य
न्तं तु रसा हृष्टैव पवनात्मजं राक्षसानां सहस्राणि हनूमन्तमवाकिरन् २० शितशूलधराः शूलैरसि
भिश्चासिपाणयः शक्तिहस्ताश्च शक्तिभिः पट्टिशैः पट्टिशायुधा २१

शक्तिहस्ताः शक्तीभिरित्यादिप्रकारेकोत्यंशक्तिभीरस्मित्रदीर्घमार्षं २१ २७

२२ २३ २४ २५ नोराक्षसानांमत्संवेधिनोराक्षसानां २६ इंद्रजितेवङ्म्याययन्यत्रमारुतिस्तेननत्वाप्तिमार्गेणययौ २७ २८ २९ ३०

540

परिघैश्चगदाभिश्चकुंतैश्चशुभदर्शनैः पाशैश्चशतघ्नीभिरायसैरपिमुद्गरैः २२ तोम
रैःपरशुभिश्चैवभिंदिपालैश्चराक्षसाः मुष्टिभिर्वज्रकल्पैश्चतलैरशनिसन्निभैः २३ ग्रा
भिर्द्रुमैःसमासाद्यसमंतात्पर्वतोपमं तेषामपिचसंक्रुद्धश्चकारकदनंमहत् २४ सद
दर्शाकपिश्रेष्ठमचलोपममिंद्रजित् सूदमानमसंत्रस्तममित्रान्पवनात्मजम् २५
ससारथिमुदाचेंद्रयाद्दियत्रैषवानरः त्वयमेवहिनःकुर्याद्राक्षसानांक्षपादितः २६
इत्युक्तःसारथिस्तेनययौयत्रसमारुतिः वहन्परमदुर्धर्षंस्थितमिंद्रजितंरथे २७ सोभ्यु
पेत्यशरान्खड्गान्पट्टिशासिपरश्वधान् मुमुचेषतदुर्धर्षःकपिमूर्धनिराक्षसः २८ नानि
ताश्चवोराणिप्रतिसमारुतिः रोषेणमहताविष्टोवाक्यंचेदमुवाचह २९ युध्य
स्वयुधिमूरोसिराक्षसात्मजदुर्मते वायुपुत्रंसमासाद्यनजीवन्प्रतियास्यसि ३० ॥

यदिहंद्वंद्वमस्तीतिशेषः नर्हिवाऽग्भंगायुध्यस्व ३१ हनूमंतंजिघांसंतं नहठयेसर्वात्मनात्तमद्य ३२ योवासवजेतायस्यदर्शनेनतवापेक्षितंसएषर
थमास्थायहनूमंतंजिघांसति ३३ तमिमंरावणिंहृष्टप्रतिमसंस्थानैरनुपमसंस्थानैःशरैर्जहि ३४ क० इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेषडशीति

वाऽग्भंसंप्रयुध्यस्वयदिमेद्वंद्वमाहवे वेगंसहस्वदुर्बुद्धेतेनत्वंरक्षसांवर ३१ हनूमंतंजिघांसंतंसम
यतश्चावासनेरावणात्मजमाचष्टेलक्ष्मणायविभीषणः ३२ यःसवासवनिर्जेतारावणस्यात्मसंभ
वः सएषरथमास्थायहनूमंतंजिघांसति ३३ तमप्रतिमसंस्थानैःशरैःशत्रुनिवारणैः जीविता
न्तकरैर्घोरैःसौमित्रेरावणिंजहि ३४ इत्येवमुक्तस्तुतदामहात्माविभीषणेनारिविभीषणेन द
दर्शतंपर्वतसन्निकाशंरथस्थितंभीमबलंदुरासदं ३५ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेषडशीतित
मःसर्गः ८६ एवमुक्त्वास्तुसौमित्रिंजातहर्षोविभीषणः धनुःपाणिनमादायत्वरमाणोजगा
मसः १

तमःसर्गः ८६ एवमिति जातहर्षःयागसमाप्त्यभावचनादवश्यंमरिष्यतीतिसंतुष्टः धनुःपाणिंलक्ष्मणमादायजगामे
दिजित्संमुखेवेशइतिशेषः १

अविहरमल्पमार्गं गत्वा महद्दर्ययनिकुंभिलावने प्रविशत्येतत्कर्मस्थाने ११ भूतानां रजस्तमःप्रधानभूतगणानां उपहारम्पहृत्य
हुत्वा ७५ निग्रोधम् प्रविष्टंचवहिर्गुहायां निर्गतं पुनस्तत्र आगमतिष्ठमेव जहि इति येवतस्य दर्शनादिति ९ नन्मामग्रोधद्वारे ० प्रत्य

542

प्रविहृद्यं ततो गत्वा प्रविश्य तन्महद्वने अदर्शयत तत्कर्म लक्ष्मणाय विभीषणः २ नीलजीमूतसं
काशं न्यग्रोधं भीमदर्शनं तेजस्वी रावणभ्राता लक्ष्मणाय न्यवेदयत् ३ इहोपहारं भूतानां ततो भव
तिरात्मजः उपहृत्य ततः पश्चात्संग्राममभिवर्तते ४ निहंतुसमरे शत्रून्वभाति च शरोत्तमैः अह
श्यः सर्वभूतानां वलवान्रावणात्मजः ५ तं प्रविष्टं निग्रोधं वलिनं रावणात्मजं विध्वंसयश
रैः दीप्तैः सरथं साश्वसारथिं ६ तथेत्युक्त्वा महातेजाः सौमित्रिर्मित्रनंदनः वभूवावस्थितस्तत्र चित्रं
विस्फारयन्धनुः ७ सरथेनाग्निवर्णेन वलवान्रावणात्मजः इंद्रजित्कवची खड्गी सध्वजः प्रत्यदृ
श्यत ८ तमुवाच महातेजाः पौलस्त्यमपराजितं समाह्वये त्वां समरे सम्यग्युद्धं प्रयच्छ मे ९
एवमुक्तो महातेजा मनस्वी रावणात्मजः अब्रवीत्परुषं वाक्यं तत्र दृष्ट्वा विभीषणं १॥

दृश्यत लक्ष्मणायनः शांह्युत्वा तत्र प्रतिनिहत्य इति भावः ८ महातेजा लक्ष्मणः ९ ॥

रा॰वा॰ इदमात्मीयास्मिन्काले ज्ञातः संहृदः स्वेनिर्भ्राता तातुल्यमित्वत्समासः पुत्रस्य पुत्राय ॥१॥ न ज्ञातिः न ज्ञातित्वाभिमानः प्रमाणं कर्तव्याकर्त
यु॰टी॰ व्यमर्यादाकारणं सौदर्यं सोदरत्वं ॥२॥३॥ शिथिलया कार्याकार्यविवेकासमर्थया बुद्ध्या पतन्महदन्तरं स्वजनमार्गपरजनाश्रय
२७२ ग्रजनितदोषनाशनम्यन वेत्सि देवदार्ढ्याय पुनराह क्वचेति स्वजनसंवासः तत्साध्यश्रेयः प्राप्तिरित्यर्थः जन्मकर्मादिना यः प

543

इदं त्वं ज्ञातसंहृदः साक्षाद्भ्रातापितुर्मम कथं द्रुह्यसि पुत्रस्य पितृव्यो मम राक्षस ॥१॥ न
ज्ञातित्वं न सौहार्दं न जातिस्तव दुर्मते प्रमाणं न च सौदर्यं न धर्मो धर्मदूषण ॥२॥ शोच्य
स्त्वमसि दुर्बुद्धे निंदनीयश्च साधुभिः यस्त्वं स्वजनमुत्सृज्य परभृत्यत्वमागतः ॥३॥ नैतच्छि
थिलया बुद्ध्या त्वं वेत्सि महदन्तरम् क्व च स्वजनसंवासः क्व च नीचपराश्रयः ॥४॥ गुणवा
न्वा परजनः स्वजनो निर्गुणोऽपि वा निर्गुणः स्वजनः श्रेयान्यः परः पर एव सः ॥५॥ यः स्वप
क्षं परित्यज्य परपक्षं निषेवते स स्वपक्षे क्षयं याते पश्चात्तैरेव हन्यते ॥६॥

स्तदाश्रयप्राप्यनीचत्वं नीचपराश्रयः मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ॥४॥ सममेवं यदि परो नीचः स्यात्तत्राह गुणवाचेति यः परः पर एव
सइति स्वकुलप्रयुक्तव्यवहारे ग्राममपरानन्तभूतएव भवतीत्यर्थः ॥५॥ किंच पर पक्षाश्रिस्यात्तेनाशरावेसाह यइति ॥६॥ २७२

इयंनिरनुक्रोशतादोमविद्यातएवंलक्ष्मणस्यमशोयप्रवेशाकारणेनभद्रहृयविषयानिर्दयतायादर्शीश्रुतिर्गोरतेनवास्तिनद्विषयंपौरु
षपुरुषस्यत्वःस्वजनेनैकेनत्वयैवकर्तुंपारयन्तामेनकेनापि १७ मच्छीलमत्वभावंज्ञातमपिअज्ञानमेवकिंविकत्थसे १८ अतोसा
544 धोवैगौरवातपित्यत्वगौरमाश्रितमद्विषयपारुषमज यद्दाभ्रूशेहमितिगौरवाद्धेतोर्यंसारुषंमज अथवज्ञातसंबद्धत्वमस्यामतो।

निरनुक्रोशतावेयंयादृशीतेनिशाचर स्वजनेनत्वयाशक्यंपौरुषंरावणानुज १७ इयमक्रोशात्वअ
त्रेणमन्त्रवाचविभीषणः अज्ञानन्निवमच्छीलंकिंरात्वमविकत्थसे १८ रावसंज्ञस्वतासाधोपा
रुष्यंत्यजगौरवात कुलेयद्यमहंजातोवर्तसाक्रूरकर्मणाम् १९ गुणोयःप्रथमोत्रणांतन्मेशी
लमरात्वसे नरमेदारुणोनाहंनचाधर्मेणवैरमे २० भ्रात्राविषमशीलोपिकथंभ्रातानिरस्यते २१

माह कुलइति प्रथमोगुणःसत्वंअरात्वसंरजस्तमःप्रकृमरात्वःकुलइरलंभे १९ किंच स्वजनत्यागेदोषस्तवपितरेवेमाह भ्रात्रेति
विषमशीलोपिभ्राताकथंनिरस्यते एवमस्तिवालेक्यचदेमशोषः भ्राथ्याविषमशीलेनेतिपाठःदारुनकर्मारतिरहंअस्मथ्याविषम
शीलेनरावणादिलक्ष्मणशीलेनभ्रात्रामयाकथंभ्राताराषणोनिरस्यतइत्यर्थंचतीर्थश्राह २ ॥

रावा युद्धी १०३

545

ननु दुःशीलस्य जनपदैर्वा इति चेद्रावणस्य शीलस्य मम मातो नु विदित एवेत्याशयेनाह धर्मादिति २१ मयान्तःस्थाया गोप्याया एवेत्याह परस्वे-
ति २२ स्वकुलनाशानन्तरं त्वद्धर्मस्योक्त्याह परस्वानामिति सुहृदामतिशंका एवं च भवदीयाधर्म एव भवनाशको न त्व-
हमिति २३ पुनः स्पष्टमेव रावणपापदोषात्सर्वेषां नाश इत्याह महर्षीणामिति अभिमानो गर्वः वैरं त्वदीयं वैरं

धर्मात्प्रच्युतशीलं हि पुरुषं पापनिश्चयम् त्यक्त्वा सुखमवाप्नोति हस्तादाशीविषं यथा २१
परस्वहरणे युक्तं परदाराभिमर्शकम् त्याज्यमाहुर्दुरात्मानं वेश्म प्रज्वलितं यथा २२
परस्वानां च हरणं परदाराभिमर्शनम् सुहृदामतिशङ्का च त्रयो दोषाः क्षयावहाः २३
महर्षीणां वधो घोरः सर्वदेवैश्च विग्रहः अभिमानश्च रोषश्च वैरत्वं प्रतिकूलता। २४
एते दोषा मम भ्रातर्जीवितैश्वर्यनाशनाः गुणान्प्रच्छादयामासुः पर्वतानिव तोयदाः २५
दोषैरेतैः परित्यक्तो मया भ्राता पिता तव नेयमस्ति पुरी लङ्का न च त्वं न च ते पिता २६ अ-
तिमानश्च बालश्च दुर्विनीतश्च राक्षस बद्धस्त्वं कालपाशेन ब्रूहि मां यद्यदिच्छसि २७

प्रतिकूलता हितवक्तृष्वपि प्रतिकूलबुद्धिता २४ गुणान् अभिजनविद्याबलवत्त्वादिगुणान् २५ नेयमस्तीति इदं मया पु-
रेवोक्तमिति शेषः २६ यद्यत्परुषमित्यर्थः २७ ॥ १०३

यन्मांपकृष्यमुक्तवानंत्वंपुरातस्मातेघ्यसनेप्राप्तंसंप्रसह्यमानपारुष्यफलंतत्कालान्तरेभविष्यतीतिशेषः व्यसनेप्राप्तमिमितदेवद्दृटय
546 तिप्रवेष्टुमिति पुनरभिवारायेतिशेषः २८ अत्रहेतोयमत्तयंयमग्रहंगतःसन्देवताकार्यंदेवानांसंतोषरूपंकरिष्यसि २९ क. ८

प्रपेदव्यसनेप्राप्तंयन्मांपकृष्यमुक्तवान् प्रवेष्टुंनत्वयाशक्योन्यग्रोधंराक्षसाधम २४ धर्षयित्वा
वकाकुत्स्थंनशक्यंजीवितुंत्वया युध्यस्वनरदेवेनलक्ष्मणेनरणेसह २५ हतस्त्वंदेवताकार्यं
करिष्यसियमक्षयं २८ निदर्शयित्वात्मबलंसमुद्यतंकुरुष्वसर्वायुधसायकव्ययं नलक्ष्मणस्ये
प्यहिबाणगोचरंत्वमद्यजीवन्नबलोगमिष्यसि ३० इत्यार्षेयुद्धे विभीषणवचःश्रुत्वारावणिःक्रो
धमूर्छितः अब्रवीत्परुषंवाक्यंक्रोधेनाभ्युत्पपातच १ उद्यतायुधनिस्त्रिंशोरथेसुसमलंकृते का
लाश्वयुक्तेमहतिस्थितःकालान्तकोपमः २ महाप्रमाणमुद्यम्यविपुलंवेगवद्दृढं धनुर्भीमब
लोभीमंपिराक्ष्योमित्रनाशना ३

इतिश्रीरामाभिरामेयुद्धकांडेसर्गः ८० अब्रवीत्परुषमिति विभीषणमितिशेषः तद्वचस्समाप्त्यांउद्यतायुधनिस्त्रिंशः उद्यतायुद्धोनिस्त्रिं
शोनिस्त्रिंशएखड्गमयंश्वतिकनकः उद्यतामा युद्धानिनिस्त्रिंशश्चयेनसः गोवलीवर्दवत्प्रयोगश्चामे १ २ ३ ॥

रावा
युटी
२२४
547

तंसविभीषणंलक्ष्मणंअलंकृतंस्वतेजोभूषितं ४ उवाचेत्यादिनाब्रवीमत्कषंवाक्यमितिप्राग्उक्तस्यैवविवरणंतांश्ववानरशार्दूलाननुवाचेत्य॰
नुकर्षः ५ गुरूकंवर्षमेवान्तरद्धवर्षं ६ स्फुरःसरोसग्रीवायदिप्रधानसहितोयुवाभ्रातरावितिशेषः ११ एवमपिवन्मांयोद्धुमुपस्थितोसित

तंददर्शमहेष्वासोरघस्यासमलंकृतः अलंकृतमसिर्भिर्विराववएस्यात्मजोवली ४ हनूमतष्ट
मारूढशुष्टवस्यरविशभ उवाचैनससंरब्धःसौमित्रिंसविभीषणं ५ तांश्ववानरशार्दूलान्सर्पश्येम
पराक्रम अयमस्मानुकोन्यहशोरवधेउगामरे ६ गुरूवर्षमिवाकाशोधारयिष्यष्यसंयुगे अं॰
यवोमामकावाणामहाकार्मुकविःसृताः ७ विधमिष्यतिगात्राणितूलराशिमिवानलः तीक्ष्ण
सायकनिर्भिन्नाशूलशक्त्यृष्टिमायकैः ८ अयवेगात्स्वयिष्यामिसर्वाननेवयमहावृष स्तजनःपावव॰
शोणितदिग्धस्यसंयुगे ९ नीस्वनसेवनदतःकःस्यास्यतिममाग्रतः रात्रियुद्धेतदाशक्रवज्राश
निसमैःशरैः १० प्रापितस्योमयाभूयोविसंज्ञोसपद्मःसरो स्मृतिर्नतेस्तिवाममोदामक्रयायातोयम
लयं आशीविषसमंक्रुद्धयन्मांयोद्धुमुपस्थितः ॥

त्वायः पूर्वंस्यतेस्मृतिर्नास्तिवाद्यक्रंयतोयमलयंप्रादिकर्माणिकः यमलयंयमगृहंप्रयातमुपक्रांतोसि ॥ ॥

अभीतवचनः निर्भयप्रश्नतामभिवदनव्यवहारः १२ चयस्मात्पाकार्याणां पात्रवधादिकार्याणां परीतः समाप्तिरुक्तिः वाचाजल्पितः स
पारस्त्वयाकर्मणांत्र्यंमपवद्भः शापपवक्तनस्तत्राह कार्याणामिति यः कार्याणां पारंकर्मणामच्छतिसबुद्धिमान् १३ सत्वदीनार्थःके

548

तच्छ्रुत्वारावणसैन्द्रस्यराजिनेराघवस्तदा अभीतवदनःक्रुद्धोरावणिंवाक्यमब्रवीत् १२ उक्तश्चदुर्गमःपा
रःकार्याणांरावणत्वया कार्याणांकर्मणांपारंयोगच्छतिसबुद्धिमान् १३ सत्वमर्थस्यहीनार्थोदु
रवापस्यकेनचित् वाचाव्याहृत्यजानीषेकृतार्थोस्मीतिदुर्मते १४ अन्तर्धानगतेनाजौयस्त्वयाचरि
तस्तदा तस्कराचरितोमार्गोनैषवीरनिषेवितः १५ यथावाणपथंप्राप्यस्थितोस्मितवराक्षस द
र्शयस्वाद्यतत्तेजोवाचात्वंकिंविकम्पसे १६ एवमुक्तोधनुर्भीमंपरामृष्यमहाबलः ससर्जनिशितान्
बाणानिन्द्रजित्समितिंजयः १७ तेनसृष्टामहावेगाः शराःसर्पविषोपमाः संप्राप्यलक्ष्मणंपेतुःश्वसन्त
इवपन्नगाः १८ शरैरतिमहावेगैर्वेगवान्रावणात्मजः सौमित्रिमिन्द्रजिद्युद्धेविव्याधशुभलक्षणम् १९

नविदपिदुर्मतेकृतार्थोस्मीतिजानीषे अथशापितावितियत्वयोक्तंसापेनकीर्तिरेवेत्याह अन्तरिति अजौसंग्रामेअन्तर्धानगतेनत्वयाय
तयश्चावरितस्तावतस्करावरितोमार्गोनवीरनिषेवितः १५ लक्ष्मणंसंप्राप्यपेतुःकवचेनाहताइतिशेषः १८ १९ ॥

रावा
युद्धे
२०५
549

त्वामद्येति इदानीमनुकर्षः २५ क्रूरकर्मन्कूटयुद्धव्यापारकर्तः एतद्वृथावचनं कस्माद्वदसि सर्वं स्वकर्मणैव संपादय: २० अनवपद्वनरै।

सधौरेरतिविद्धांगो रुधिरेण समुत्थितः शुशुभे लक्ष्मणः श्रीमान्विधूम इव पावकः २० इंद्रजित्त्वा
त्मनः कर्म प्रसमीक्ष्याभिगम्य च विनद्य सुमहानादमिदं वचनमब्रवीत् २१ पत्रिणः शितधारास्ते शरा
मत्कार्मुकच्युताः आदास्यंते च सौमित्रे जीवितं जीवितान्तकाः २२ अद्य गोमायुसंघाश्च श्येनसंघाश्च लक्ष्म
णगृध्राश्च निपतंतु त्वां गतासुं निहतं मया २३ क्षत्रबंधुः सदानार्यो रामः परमदुर्जयः भक्तं भ्रातरं
मद्य त्वां द्रक्ष्यति हतं मया २४ विस्रस्तकवचं भूमौ व्यपविद्धशरासनं हृतोत्तमांगं सौमित्रे त्वामद्य
निहतं मया २५ इति ब्रुवाणं संक्रुद्धः परुषं रावणात्मजं हेतुमद्वाक्यमर्थज्ञो लक्ष्मणः प्रत्युवाच ह २६
वाग्बलस्त्वं न रेद्वेह क्रूरकर्मन्हि राक्षस अथ कस्माद्वदस्येतत्संपादय स्वकर्मणा २७ अकृत्वा कत्थसे
कर्म किमर्थमिह राक्षस कुरु तत्कर्म येनाहं श्रद्दधेयं तव कत्थनं २८ अनुक्त्वा परुषं वाक्यं किंचिदप्य
नवक्षिपन् अविकत्थन्वधिष्यामि त्वां पश्य पुरुषादन २९ इत्युक्त्वा पंच नाराचानाकर्णापूरितान्नारा
न् निजघान महावेगान्लक्ष्मणो राक्षसोरसि ३० ॥

यदपि निंदामकुर्वन् २८ अविकत्थन स्वश्लाघामकुर्वन् २९ ३० ॥

सपत्रवाजिनाः सपत्रैः कांकाधिपपत्रैः संजातवेगाः ३१ विमर्दः संघर्षः ३२ विक्रान्तौ कृतपराक्रमौ ३४ बलहन्तौ बलसूदनौ ३५ नरराक्षसमु
ख्यौ तौ प्रहृष्टावभ्युद्यतावभिमतं रक्षोकटकं यच्छित्रहृतप्रदिमनतज्जन्तं स्त्रीविच्छेदस्यासि प्रदायः तयोर्युद्धस्यैवाग्रेसत्वेन प्रकरणेन।

550

सपत्रवाजिना बाणा ज्वलिता इव पन्नगाः नैऋतेनोरस्य भान्तं तं सवितू रश्मयो यथा ३१ स घोरैरार्दनस्तेन
मरो घोरावण्णात्मजः सपत्रैस्त्रिभिर्बाणैः शक्तिविध्याय लक्ष्मणं ३२ सर्वभूतमहाभीमौ नरराक्षससिं
हयोः विमर्दस्तुमुलो युद्धे परस्परजयैषिणोः ३३ विक्रान्तबलसंपन्नावुभौ विक्रमशालिनौ उभौ पर
मदुर्जयावतुल्यबलतेजसौ ३४ युयुधाते तदा वीरौ ग्रहाविव नभोगतौ बलहन्ताविव हितौ युधि वै
दुष्प्रधर्षणौ ३५ युयुधाते महात्मानौ तदा केसरिणाविव बहून्यवसृजन्तौ हि मार्गणौघानवस्थितौ
नरराक्षसमुख्यौ तौ प्रहृष्टावभ्युपेयतौ ३७ सर्गः २८ ततः शरान्दाशरथिः संधायामित्रकर्षणः
ससर्ज राक्षसेन्द्राय क्रुद्धः सर्प इवाश्वसन् ३८ तस्य ज्यातलनिर्घोषं स श्रुत्वा राक्षसाधिपः विव
र्णवदनो भूत्वा लक्ष्मणं समुदैक्षत ३९ ॥

राभावादि निकातकं ३७ सर्गः २८ ततः शरानिति ३८ ३९ ॥

रा॰वा॰ युद्धंसंयुक्तंयुद्धजननकदर्षयुक्तं ५० निमित्तानिमयैवैवार्थादिङ्निमित्तानियानि अनुभूतपराजयसूचकत्वानितैनैतद्वधेत्वरणीयमित्यर्थःमंक्षुरः ५१

युद्धे सर्वसंक्षुभितेंद्रियःसंक्षुभितसर्वेंद्रियः ५३ प्रथमेतद्युद्धेनागपाशबंधनकंतस्मिन्युद्धे यत्रभ्रातासहनिबद्धस्त्वंतत्किंनस्मरसिपदद्वयम्प्राग्व॰

२०९

551

विषसत्ववदंनेदृष्टारागतसंरावणात्मजे सौमित्रिंयुद्धसंयुक्तंप्रसवाचविभीषणः ५० निमित्तान्युपपश्या
मियान्यस्मिन्रावणात्मजे त्वरत्वेनमहाबाहोभग्नएषनसंशयः ५१ ततःसंधायसौमित्रिःशरानाशी॰
विषोपमान् मुमोचविशिखांस्तस्मिन्सर्पानिवविषोल्बणान् ५२ शक्राशनिसमस्पर्शैर्लक्ष्मणेनाहतः
शरैः मुहूर्तमभवन्मूढःसर्वसंक्षुभितेंद्रियः ५३ ददर्शावस्थितंवीरमाजौदशरथात्मजं सोभिचक्रा
मसौमित्रिंरोषात्संरक्तलोचनः ५४ अब्रवीच्चैनमासाद्यपुनःसपरुषंवचः किंनस्मरसितद्युद्धेप्रथमेमत्प
राक्रमं ५५ निबद्धस्त्वंसहभ्रात्रायदायुधिविचेष्टसे युवाम्बलमहायुद्धेवज्रप्रतिमैःशरैः ५६ शा
यितौप्रथमंभूमौविसंज्ञौसपुरःसरौ स्मृतिर्वानास्तितेमन्येव्यक्तंवायमसादनं ५७ गंतुमिच्छसियः
स्मात्त्वंमांधर्षयितुमिच्छसि यदितेप्रथमेयुद्धेनदृष्टोमत्पराक्रमः अद्यत्वांदर्शयिष्यामितिष्ठेदानींव्यव॰

यिद्धायोधनेविचेष्टसेशरयातातायिकरावि ५५ तदेवपुनराहायुवामिति ५६ यमसादनंयमभवनं ५७ ५८ २०९

नैतत्किंचिदिति त्रिभुवनपतनं किंचित्करमिति त्रिभुवनमित्यर्थः ५१ अकिंचित्करत्वमेव विवृणोति नैवमिति एवं शराहार्यो लघवश्चाल्पमाला

552

रसुक्कामसमभिवीक्ष्यैरभिविव्याध लक्ष्मणं दशभिस्तु दन्तूमंतंतीक्ष्णाग्रैः शरोत्तमैः ४९ ततः शरशते
नैव स प्रयुक्तेन वीर्यवान् क्रोधात्त्रिशरणं संरब्धो निर्बिभेद विभीषणं ५० तत् दृष्ट्वेन्द्रजिता कर्म कृतं रामानु
जस्तदा प्रचिन्तयित्वा प्रहसन्नैतत्किंचिदिति त्रिभुवन ५१ मुमोच च शरान्घोरान्संगृह्य नरपुंगवः अभीत
वदनः क्रुद्धो रावणिं लक्ष्मणो युधि ५२ नैवं रणगताः शूराः प्रहरन्ति निशाचर लघवश्चाल्पवीर्याश्च
शरा हीमे सुखास्तव ५३ नैवं शूरास्तु युध्यन्ते समरे युद्धकांक्षिणः इत्येवं तं ब्रुवं धन्वी शरैरभ्यववर्षह ५४
तस्य बाणैः सुविध्वस्तं कवचं कांचनं महत् व्यशीर्यत रथोपस्थे ताराजालमिवांबरात् ५५ विधूतवर्मा
नाराचैर्बभूव स कृतव्रणः इन्द्रजित्समरे वीरः प्ररूढ इवानुमानिव ५६ ततः शरसहस्रेण संक्रुद्धो
रावणात्मजः बिभेद समरे वीरो लक्ष्मणं भीमविक्रमः ५७ ॥

लघवः इमेन व शरा इमे सुखास्तवानन्तक्लेशदा इत्यर्थः ५३ प्ररूढ इवानुमानिव दन्तन नरकवर्णत्वादिति भावः ५४ ५५ ५६ ५७

रावा
युद्ध
२११

553

अन्योन्यं कृतप्रतिकृतावन्योन्यं कृतप्रतिकृते यत्तौ बभूवतुरित्यर्थः ५८ सासारयोः धारासंपात आसारस्तत्सहितयोः ६२ महान्कालोनेकदि-
नरूपः ६५

वधीर्यन महद्दिव्यं कवचं लक्ष्मणस्य तत् कृतप्रतिकृतावन्योन्यं बभूवतुरभिद्रुतौ ५८ अभीक्ष्णं निःश्वसं-
तौ वै युद्धितौ तन्मुलं युधि शरसंकृत सर्वांगौ सर्वतो रुधिरोक्षितौ ५९ सुदीर्घकालं तौ वीरौ
अन्योन्यं निशितैः शरैः ततक्षतुर्महात्मानौ रणकर्मविशारदौ ६० बभूवतुश्चात्मजये यत्तौ
भीमपराक्रमौ तौ शरौघैस्तथाकीर्णौ निकृत्तकवचध्वजौ ६१ सृजन्तौ रुधिरं चोष्णं जलं प्रस्रव-
णाविव शरवर्षं ततो घोरं मुंचतोर्भीमनिस्वनं ६२ सासारयोरिवाकाशे नीलयोः कालमेघयोः
तयोरथ महान्कालो व्यतीयाद्युध्यमानयोः ६३ न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं चाप्युपजग्मतुः अस्त्राण्य-
स्त्रविदां श्रेष्ठौ दर्शयन्तौ पुनःपुनः ६४ शरानुच्चावचाकारानन्तरिक्षे ववंधतुः व्यपेतदोषमस्य-
न्तौ लघु चित्रं च सुष्ठु च उभौ तु तुमुलं घोरं चक्रतुर्नरराक्षसौ ६५ २११

जयेप्सूतौ हृद्धोत्साहौ वीर्ये १९ चयः समरुदः २१ सन्निपाते प्रहृष्टे २३ अवगाढैः गाढमर्गैरभन्तो प्रसज्यन्तौ १४ १५ १५

554

तयोः पृथक्पृथग्भीमः शुश्रुवे तलनिःस्वनः संकंपं जनयामास निर्घात इव दारुणः १६ तयोः सभ्रा
तयोः प्राहूस्तथा समरे यत्तयोः सुघोरयोर्निःस्वनतो गगने मेघयोरिव १७ सुवर्णपुंखैर्नाराचैर्बल
वन्तौ कृतव्रणौ प्रसस्रुवाते रुधिरं कीर्तिमन्तौ जयैषिणौ १८ ते गात्रयोर्निपतिता रुक्मपुंखाः शा
राः पृथि अस्रदिग्धा विनिष्पेतुर्विविशुर्धरणीतले १९ अन्यैः सुनिशितैः शस्त्रैराकाशे संजघ्निरे
वभंजुश्चिच्छिदुश्चैव तयोर्बाणसहस्रशः २० स बभूव रणे घोरस्तयोर्बाणमयश्चयः अग्निभ्यामि
व दीप्ताभ्यां सत्रे कुशमयश्चयः २१ ततोः कृतव्रणौ देहौ शुशुभाते महात्मनोः सपुष्पाविव निष्प
त्रौ वने किंशुकशाल्मली २२ चक्रतुस्तुमुलं घोरं सन्निपातं मुहुर्मुहुः इन्द्रजिल्लक्ष्मणश्चैव परस्प
रं जयैषिणौ २३ लक्ष्मणो रावणिं युद्धे रावणिश्चापि लक्ष्मणं अन्योन्यं तावभिघ्नन्तौ न श्रमं प्रतिप
द्यतां २४ बाणजालैः शरीरस्थैरवगाढैस्तरस्विनौ शुशुभाते महावीर्यौ प्ररूढाविव पर्वतौ २५

रावा ११ समरपरिश्रमे १८ कनकसर्गः २१ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे सर्गः २१ युध्यमानाविति प्रतिलोमतौ मातंगाविव युद्धाय प्र॰

युद्धी सक्तावत एव युध्यमानौ हृष्टौ १ ततः परस्परं युद्धार्थं तयोरन्तरं वर्थांतं युद्धे हृष्टकामः सम्भ्रातारावणभ्रातायुद्धं तस्य यासंग्राम

२७८ 555 ततो रुधिरसिक्तानि संवृतानि शरैर्भृशं बभ्राजुः सर्वगात्राणि ज्वलंत इव पावकाः १९ ता॰

योरथ महान्कालो व्यतीयाय युध्यमानयोः न च तौ युद्धवैमुख्यं श्रमं चाप्यभिजग्मतुः २२ श्र॰

मसमरपरिश्रमं निहंतुं समरमुखेष्वजितलक्ष्मणस्य प्रियहितमुपपादातन्महात्मा सम

रमुपेत्य विभीषणोवतस्थे १८ इत्यार्षे युद्धकांडे कोनषष्टितमः सर्गः ८९ युध्यन्तौ तौ

ततो दृष्ट्वा प्रसक्तौ नरराक्षसौ प्रभिन्नाविव मातंगौ परस्परजयैषिणौ १ तयोर्युद्धं दृष्टु॰

कामो वरचापधरो बली शूरः स रावणभ्राता तस्थौ संग्राममूर्धनि २ ततो विस्फारयामा

स महद्धनुरवस्थितः उत्ससर्ज च तीक्ष्णाग्रान्राक्षसेषु महाशरान् ३ ते शराः शिखिसंस्प॰

र्शा निपतंतः समाहिताः राक्षसान्दारयामासुर्वज्रा इव महागिरीन् ४ विभीषणस्यानुचरा

स्तेपि शूलासिपट्टिशैः चिच्छेदुः समरे वीरान्राक्षसांस्तान्नमाः ५ ॥

मूर्धनि तस्थौ २ अत एव ततो विस्फारयामासेति च ताः न्त्रपाताः ४ ५

१८८५

556

रात्तसैस्तैःसचिवरूपैः ९ संचोदमानःसंचोदयमानः १० परायणंपरागतिःअसमोऽद्रहेनिधावततस्यरावणस्यवलंसेनांएतच्छेषंदस्य
मानवलमात्रावशेषंतत्किंतिष्ठनतद्धननान्वयमस्मेनेतिशेषः २ ९ एतन्मात्रमशेषत्वमेवाहप्रहस्तइति १० वाहुभ्यांसागरंतीर्त्वाव

रात्तसैस्तैःपरिवृतःसततदानविभीषणः वभौमध्येप्रहृष्टानांकलभानामिवद्विपः ९ ततःसंचोदया
मासरावैदेहीन्द्रोवधप्रियान् उवाचवचनंकालीकालाज्ञोरक्तसांवरः ० एकोयरात्तसेश्वरस्यपराय
णस्यावस्थितः एतच्छेषवलंतस्यकिंतिष्टतहरीश्वराः ८ तस्मिंवनिहतेपापेरात्तसेरणमूर्धनि रा
वणिवर्जंयित्वातशेषमस्यवलंमेहते ९ मदलोभिहतोवीरोनिकुंभश्चमहावलः कुंभकर्णश्च
कुंभश्चधूम्राक्षस्तथानिशाचरः १० जंबुमालीमहामालीतीक्ष्णवेगोशनिप्रभः सुप्तघ्नोयज्ञकोपश्च
वज्रदंष्ट्रश्चरात्तसः ११ संहादीविकटोरिघ्नस्तपनोमंदएवच प्रघासःप्रघसश्चैवप्रजंघोजंघएवच १२
अग्निकेतुश्चदुर्धर्षोरश्मिकेतुश्चवीर्यवान् विद्युज्जिह्वोद्विजिह्वश्चसूर्यशत्रुश्चरात्तसः १३ अकं
पनःसुपार्श्वश्चचक्रमालीचरात्तसः कंपनःसत्ववंतश्चदेवांतकनरांतकौ १४ एतान्निहत्यातिव
लान्वहून्रात्तससत्तमान् वाहुभ्यांसागरंतीर्त्वालंघ्यतांगोष्पदंलघु १५

स्थितेयुष्माभिरिदंलघुस्त्रवशिष्टवलरूपंगोष्पदंलंघनां १५ ॥

रावा युद्दी २०५ 557

समागम्यप्रहृष्टाश्च १६ जनितुःजनकपितृभ्रातुःपुत्रस्यनिधनेनाम्नः कर्तुमयुक्तंतथापितृणांदयामपास्यरामोर्थेभ्रातुरात्मजे

एताबद्देवशेषंवैज्ञातव्यमितिवानरः दृताःसमागम्यराक्षसाबलदर्पिताः १६ प्रयुक्तं
निधनंकर्तुंपुत्रस्यजनितुर्मम घृणामपास्यरामार्थेनिहन्ताभ्रातुरात्मजं १७ इन्तुका
मस्यमेवाक्यंवक्तुश्चैवनिरुध्यति नमेवैषमहाबाले लक्ष्मणःशमयिष्यति १८ वानरा
घ्नतसभूपभृतानस्यसमीपगान् इतितेनातियशसाराक्षसेनाभिचोदिताः १९ वानरेन्द्रा
न्ररूषिरेलांस्तलानिचविविधः ततस्तेकपिशार्दूलाःचेरुस्तत्रपुनःपुनः २० मुमुचुर्विवि
धाकारांमेघानिवववर्षिणः जांबवानपितैःसर्वैःसहयूथैरभिसंहतः २१ तेषामभिसृता
म्यामासतनवैदंतेश्चराक्षसान् निघ्नंतमस्ताधिपतिराक्षसास्तेमहाबलाः २२ परिभ
त्सैभयैस्तस्तानमनेकविधायुधाः प्रासैःपरशुभिस्तीक्ष्णैःपट्टिशैर्यष्टितोमरैः २३ जा
वेतमस्टथेजन्मनेराक्षसैश्चमरूमं समप्रहारस्तुमुलःसंजज्ञेकपिराक्षसां देवासुराणांक्रु
द्धानांयथाभीमोमहास्वनः २४ ॥

निहन्यांहननोपायप्रवर्ततेतिभावः इंद्रःकामस्यसाक्षात्
हंतेकामस्यवाक्यंकर्तुंनिरुध्यतिहरिनिरुणाहिंतंलक्ष्मणएवेत्यन्वयः १८ त्र्यनेत्यर्थः १९ २० २१ २२ २३ २४ २०५

हनूमानपीतिपर्वतान्मार्त्तेषिरसमत्राचलक्ष्मणंदृष्ट्वादवरोपविश्रामार्थंसास्कंधलक्ष्मणंभूमाववस्थाप्यविभीषणसहायार्थंहनूमा।
कदनंचक्रे २५ द्रासदःपरैर्दुरासदश्चार्थः २६ प्रयुद्धौप्रहृत्यपक्रांतौशरजालैःपरस्परमेनंदेयतः २८ उभौतेवर्षीरभेसंधानसंयोज

558

हनूमानपिसंक्रुद्धःमात्रुङ्गमाद्यपर्वतात् सलक्ष्मणंस्वयंदृष्ट्वादेवरोपमहात्मनाः २५
रक्षसोकदनंचक्रेद्रासदस्सदसंभ्रमः सदस्वान्तमुलंयुद्धंपिलव्यसेन्द्रजिद्बली २६ लक्ष्म
णपरवीरघ्नःपुनरेवाभ्यधावत। तौप्रयुद्धौतदावीरौमन्यथेलक्ष्मणराक्षसौ २७ शरौघा
नभिवर्षन्तौजमृतस्वापरस्परं अभीतौसन्तदेयतःशरजालैर्महाबलौ २८ चंद्रादित्या
विवोल्पौनेयथामेघान्तरस्विनौ नह्यादानेनसंधायधनुषोवापरिग्रहः २९ नविमर्शोवा
णानांनविकर्षेनविग्रहः नमुष्टिप्रतिसंधानेनलक्ष्यप्रतिपादने ३० सुहृद्गपनतयोस्तत्रयुध्य
तोःपाणिलाघवात् चापवेगप्रयुक्तैःश्चबाणजालैःसमंततः ३१ ॥

नं धनुषोवापरिग्रहःसव्यापसव्येनकार्मुकग्रहणं २९ विग्रहोवाणानांविभागःविग्रहःसमरेकायेविरोधप्रविभागयोरितिकाशः
मुष्टिप्रतिसंधाने दृढतयामुष्टिसंयोजनम् लक्ष्यप्रतिपादनेलक्ष्यभेदनम् ३० ३१ ॥

रावा अभिसंपन्नेव्यासे रूपाणित्रूपवद्वस्तूनिनचकाशिरे नदृश्योचराणीतिभावःरावणिश्चापिलक्ष्मणंप्राप्यपृथग्भूतामितिशेषः ३२ ३
युटी गाढ्यवस्थाततदाणैरयुद्धाद्वानरराक्षसवधन्नूपा भवतिभवदित्यर्थ यत्तग्रयमेतंनिरूक्ता मिसरानचेतिनिश्चयरूपाढ्यवस्थेतिति ।

२८ 559 अन्तरितेभिसंपन्नेनरूपाणिचकाशिरे लक्ष्मणोरावणिंप्राप्यरावणिश्चापिलक्ष्मणं ३२
अभ्यवस्याभवत्युग्रताभ्यामन्योन्यविग्रहे ताभ्यामुभाभ्यातरसाप्रसृष्टैर्विशिखैःशितैः ३३
निरंतरमिवाकाशंवभूवतमसावृतं तैःपतद्भिश्चबहुभिस्तयोःशरपातैःशितैः ३४ दिश
श्चप्रदिशश्चैवबभूवुःशरसंकुलाः तमसापिहितंसर्वमासीत्प्रतिभयंमहत् ३५ अस्तंगते
सहस्रांशौसंवृतंतमसाचवै रुधिरौघामहानद्यःप्रावर्तंतसहस्रशः ३६ क्रव्यादादारुणा
वाग्भिर्क्ष्वेलितुभीमनिस्वनान् नततदानींववौवायुर्नचजज्वालपावकः स्वस्त्यस्तुलोकेभ्य
इतिजजल्पुस्तेमहर्षयः संपेतुश्चात्रसंतप्ताःगंधर्वाःसहचारणैः ३८ अथरावणसिंहस्य
कुम्भाकनकभूषणान् शरैश्चतुर्भिःसौमित्रिर्विव्याधचतरोदयान् ३९ ।

व्याख्यानंनिष्प्रिंसं तस्याअभ्यवस्यायाउग्रत्वस्यनिरूपयितुमशक्यत्वात् उग्रेतिविशेषणंवैषम्योक्त्व ३३ ३४ प्रतिभयंभयंकरं
३५ वाग्भिर्वाग्भिर्दिक्षुःक्रव्यादास्थादयः ३६ ३७ ३८ ३९ ॥ २८।

पीतेन स्वर्णद्रूषितेन संस्पर्णायतमुक्तेन संस्पर्णां माकर्णपर्यंतमायतेनाकृष्टेन ततो मुक्तेन ४० विचरिष्यतः रथसंचारं करिष्यतः नल॰
शाह्वानुनादिना तलज्याघातस्वारणेन स्यज्याघटनज्योपः शाह्वस्तस्यानुनादो सास्तितेन ४१ ४२ ४३ हयेषु हयप्रेरणविषा॰

560 ततो रणे भल्लेन पीतेन निशितेन च संशाणायतशुक्तेन सपत्रेण सुवर्चसा ४० महेन्द्राशनिकल्पेन ततस्य
विचरिष्यतः सतेन वाणपाणिना नलपाह्वानुनादिना ४१ लाघवाद्राघवः श्रीमान्शिरः कायादपाहर
त् स यन्तरिमहाते नादते मंदोदरीसुतः ४२ स्वयं मारथ्यमकरीत्तुनं सधनुरस्ववान् तदद्भुतमभू
त्तत्रसारथ्यपश्यतामुपि ४३ हयेषु व्यग्रहस्तं तं विद्याधनिपातैः शरैः धनुष्यथ पुनर्व्यग्रहस्ते
षु वेषु वाजान् ४४ छिन्नेषु तेषु वाणौघैर्विचरं तमभीतवत् अर्हयामास समरे सौमित्रिः शीघ्रकृत्त॰
मः ४५ निकृंतसारथिर्हृष्टः समरे रावणात्मजः प्रजहौ समरोद्धर्षं विषण्णः सबभूव ह ४६ विषण्ण॰
वदनं हृष्टा राक्षसं हृतसारथिम् ततः परमसंहृष्टाल्लक्ष्मणं चाभ्यपूजयन् ४७ ततः प्रमाथी रभसः श
रभो गंधमादनः अमृष्यमाणाश्चत्वारश्चक्रुर्वेगं हरीश्वराः ४८ ॥

येव्यग्रहस्तं हृष्टान् समये इति शेषः ४४ ४५ ४६ समरोद्धर्षं समरोत्साहं प्रजहौ त्यक्तवान् ४७ ४८ ॥

रावा
युद्ध
२८१ 561

तेनिहतेति ऋषभादयश्चत्वारः ५२ कृत० ८८ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेनवानवतितमःसर्गः ९९ सहृतेति विजयेनविजयप्राप्ति

तेचास्यहृदयमुखेषुतूर्णमभ्यपतन्वानराः चतुर्भिस्तमहावीर्यानिपेतुर्भीमविक्रमाः ४९
तेषामपिस्थितानांतैर्वानरैःसर्वतोपमैः मुखेभ्योरुधिरंव्यक्तंहृदयानांसमवर्तत ५० ते
हयाश्चपितामग्राह्यसर्वोधरणीगताः तेनिहत्यहयांतस्यप्रममाथचमहारथं ५१ पुन
हस्यसवेगेनतस्थुर्लक्ष्मणपार्श्वतः सहृताश्वंदवस्तुसरथान्मथितसारथिः ५२ शर
वर्षेणसौमित्रिमभ्यधावत्तरावणिः ततोमहेंद्रप्रतिमोसलक्ष्मणःपदातिनंतंनिहतैर्हि
योत्तमैः सृजंतमाजौनिशितान्छरोत्तमान्भृशंसतंवाणगणैर्व्यदारयत् ५३ इत्यार्षेयुद्धका
नवानवतितमः ९९ सहृताश्वोमहातेजाभूमौतिष्ठन्निशाचरः इंद्रजित्परमक्रुद्धःसंप्रजज्व
लतेजसा १ तौधन्विनौजिघांसंतावन्योन्यमिषुभिर्भृशं विजयेनाभिनिष्क्रांतौवनेगजः
वृषाविव २

हृतेष्वितेनतावभिभवनयायुद्धार्थंप्रवृत्तावभूतामितिशेषः गजवृषौगजश्रेष्ठौ १ २

निवर्त्तयंतोमारथंतः भर्त्तारंस्वस्वभर्त्तारं संपतंतःसंगच्छमानः ३ त्वन्वानस्पार्षस्ववनिःसर्पः ४ वहुलेनतमसा३मादिशाःसम।
कासद्धताःपवंवास्माकंतवलकरीरात्रिरागता: ५ भवंतोपृष्टेनिर्भयंप्रयंतु मोहनायमद्भमनापरित्रातापत्वयाकिममरंगम्य

562

निवर्त्तयंतस्त्वामोम्मंतेरात्सवनौकसः भर्त्तारंनत्तङयुद्धेसंपतंतस्त्वतस्त्वतः ३ ततस्तदात्सत्स्वी
हृषयत्रावणात्मजः त्वन्वानोहर्षमाणाश्चाश्दवचनमब्रवीत् ४ तमसावहुलेनमाःसमस्त्वासर्वतोदि
शः नेदविश्वायतेस्वोवापरोवारात्सामसाः ५ पृष्टंभवंतोयुध्यंतदर्शणमोहनायवै ग्रहंतरथ
मास्थायप्राणमिष्यामिसंयुगे ६ तथाभवंतःकुर्वतोयथैमहिवनौकसः नयुध्येयुर्महात्मानःप्रवि
ष्टनगरंमपि ७ अस्त्वाराक्णस्ततोवंचयित्वावनौकसः प्रविवेशपुरीलंकांरथस्थोतोरमित्रहा ८
मरथंभूषयित्वायरुचिरंहेमभूषितं प्रासासियासंयुक्तंयुक्तपरमवाजिभिः ९ प्रथिष्ठितदर्थत्ते
नसूतेनाभोपदेशिना प्रारुरोहमहातेजारावणिःसमितिंजयः १० ॥

नेतञ्चाहाहंत्विति ६ विप्रष्टेप्रवेष्टुमुपक्रांतेनयुध्येयुः ममनगरप्रवेशोविघ्नार्थं यथावानरामयासहनयुद्धेरन्ततथाभवंतःकुर्वन्त्विः
त्यर्थः ७ ८ हयसेन युक्तसुदयस्तेन प्रामेदितमुपदेष्टुशीलमस्यास्तेन ९ १० ॥

समरकोपेनरावणसमरजन्मकोपेन १२ त्वरन्निवच्छोत्रमेवतदपिद्वितीयधनुरपि १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ ॥



सराक्षसगणैर्मुख्यैर्वृतोमंदोदरीसुतः निर्ययौनगराद्वीरःकृतांतबलचोदितः ११ सोभि
निष्क्रम्यनगरादिंद्रजित्समरमोजसा अभ्ययाज्जवनैरश्वैर्लक्ष्मणंसविभीषणं १२ ततोरथ
स्थमालोक्यसौमित्रिरावणात्मजं वानराश्चमहावीर्याराक्षसश्चविभीषणः १३ नवि
स्मयंपरंजग्मुर्लाघवात्तस्यधीमतः रावणिश्चापिसंक्रुद्धोरणेवानरयूथपान् १४ पातया
मासबाणौघैःशतशोथसहस्रशः समंडलीकृतधनूरावणिःसमितिंजयः १५ हरीनभ्य
हनत्क्रुद्धःपरंलाघवमास्थितः तेवध्यमानाहरयोनाराचैर्भीमविक्रमैः १६ सौमित्रिंशर
णंप्राप्ताःप्रजापतिमिवप्रजाः ततःसमरकोपेनज्वलितोरघुनंदनः १७ चिच्छेदकार्मुकंत
स्यदर्शयन्पाणिलाघवं सोन्यत्कार्मुकमादायसज्जंचक्रेत्वरन्निव १८ तदप्यस्यत्रिभिर्बाणै
र्लक्ष्मणोनिरकृंतत अथैनंछिन्नधन्वानमाशीविषविषोपमैः विध्याधोरसिसौमित्रिराव

रक्ताः वाणानामपि रुधिरसंबंधादक्तत्वं २१ संदर्शयामासस्वपौरुषमिति शेषः २१ २२ २३ २४ नत्रकथं सर्वराक्षसांश्छिनत्तितिग्रुथ्य
तिस्त्रिभिः त्रिभिर्बाणैर्वाहुं वैद्रुणाक्यास्त्रादर्शीघ्रास्त्रमिति प्रयोगमात्रेण सर्ववेदकमस्त्रं शीघ्रास्त्रं यद्वाभावप्रधानोनिर्देशः

ततस्तत्कार्मुकं निर्भिद्य महाकार्मुकनिःसृताः निपेतुर्धरणीं बाणाः रक्ताः पवमहोरगाः २१ सञ्छिन्नधन्वा
रुधिरेवमन्त्रक्रेण रावणिः जग्राह कार्मुकश्रेष्ठं दृढं बलवत्तरं २१ स लक्ष्मणं समुद्दिश्य परं लाघव
मास्थितः ववर्ष शरवर्षाणि वर्षाणीव पुरंदरः २२ मुक्तमिन्द्रजिता तत्तु शरवर्षमरिंदमः आवार
यदसंभ्रान्तो लक्ष्मणः सुदुरासदं २३ सन्दर्शयामास तदा रावणिं रघुनन्दनः असंभ्रान्तो महातेजास्तद
द्भुतमिवाभवत् २४ ततस्तान्राक्षसान्सर्वान्स्त्रिभिरेकैकमाहवे प्रविध्य परमक्रुद्धः शीघ्रास्त्रं संप्रद
र्शयत् २५ राक्षसेन्द्रसुतं चापि बाणौघैः समताडयत् सोऽतिविद्धो बलवता शत्रुणा शत्रुघातिना २६
असक्तं प्रेषयामास लक्ष्मणाय बहून्शरान् तानप्राप्तान्शितैर्बाणैश्चिच्छेद परवीरहा सारथेरस्य च र
णे रथिनो रघुसत्तमः २७ ॥

असक्तविषयकशीघ्रप्रयोगसामर्थ्यरूपं शीघ्रास्त्रत्वं संप्रदर्शयन्नित्यर्थः २५ असक्तं अविरतम् २६ रघुसत्तमो लक्ष्मणः २७

रावा
युटो
१८३ 565

अस्त्रनाश्रमारघपः अविक्लवा अनाकुलः २८ कवचमागत्यप्राप्यविलयंजग्मुः एवंकवचस्यविशरणेपिकवचांतरधृतमिवेवगम्य

शिरोजदारथमात्माभल्लेनोन्नतपर्वणा अस्त्रनास्तेहयास्तत्ररथमूहुरविक्लवाः २८
मेडलास्याभिधावेतितदद्भुतमिवाभवत् अमर्षवशमापन्नःसौमित्रिर्दृढविक्रमः २९
अस्यविध्यद्धयांस्तस्यशरैर्विशमयत्रणे अमर्षमाणस्तत्कर्मरावणस्यसुतोरणे ३०
विव्याधदशभिर्वाणैःसौमित्रिरोमहर्षणं तेनस्यवज्रप्रतिमाःशराःसर्पविषोपमाः ३१
विलयंजग्मुरागत्यकवचंकाञ्चनप्रभं अभेद्यकवचंमत्वालक्ष्मणंरावणात्मजः ३२
ललाटेलक्ष्मणंवाणैःस्वपुंखैस्त्रिभिरिन्द्रजित् अविध्यत्परमक्रुद्धःशीघ्रमस्त्रंप्रदर्शय
न् ३३ तैःपृषत्कैर्ललाटस्थैःशुशुभेरघुनंदनः रणाग्रेसमरश्लाघीत्रिशृंगइवपर्वतः ३४
सतथाप्यर्दितोवाणैराक्षसेनतदामृधे तमाशुप्रतिविव्याधलक्ष्मणःपञ्चभिःशरैः
विकृष्येन्द्रजितोयुद्धेवदनेशुभकुंडले ३५ ॥

ते ३१ एवंदर्शनात्तमभेद्यकवचंमत्वाकवचरहितेस्थानेललाटेअविध्यत् ३३ शरासनंविकृष्येन्द्रजितोवदनेशरैर्विव्याधेतिसंबंधः २५ १८३

जयेकृतभावौकृताभिप्रायौ ३६ ३७ ३८ ३९ दपादाविच्छेदभुविग्र्यातयश्च ४० ४१ ४२ ४३ निमित्तगाः लक्षणः वे

566

लक्ष्मीवानलक्ष्मणोवापिमर्षसाधनमात्मनः धर्मात्मासमसंधश्चरामोदाशरथिर्यथा लक्ष्मणेन्द्र
जितौवीरौमहाबलपराक्रमौ अन्योन्यमभ्युतवीरौविशिखैर्भीमविक्रमौ ३६ ततःशोणितदिग्धां
गौलक्ष्मणेन्द्रजितावुभौ रणेतौरेजतुर्वीरौपुष्पिताविवकिंशुकौ ३७ तौपरस्परमभ्येत्यसर्वगात्रेषु
धन्विनौ घोरैर्विव्यधतुर्बाणैःकृतभावावुभौजये ३८ ततःसमरकोपेनसंयुतोरावणात्मजः विभी
षणंत्रिभिर्बाणैर्विव्याधवरनेत्रभे ३९ तथाशुद्धेस्त्रिभिर्विधायागत्यसंदृशविभीषणं पंचैकानभिविव्या
धतान्सर्वानहरियूथपान् ४० तस्मैदृढतरंक्रुद्धोजघानगदयाहयान् विभीषणोमहातेजाःरावणेः
सुदुरात्मनः ४१ महतास्वस्वसमरथ्यान्मथितसारथेः अथशक्तिंमहातेजाःपितृव्यायमुमुचच ४२
तामापतंतींसंप्रेक्ष्यसुमित्रानंदवर्धनः चिच्छेदनिशितैर्बाणैर्दशधापातयद्भुवि ४३ तस्मैदृढधनु
ष क्रुद्धोहतास्वोविभीषणः वज्रस्पर्शसमान्पंचससर्जोरसिमार्गणान् ४४ तेतस्यकायंभित्त्वातुपुंखा
निम्नगाः बभूवुर्लोहितादिग्धारक्ताश्चमहोरगाः ४५
धंलक्ष्यंप्राशंवनिमित्तंचेतिकथ्यतेलोहितंरुधिरम् ४४ ४५ ॥
हकम

४९ वाणग्राहोथवीरादिः ५० अमितात्मनाग्रपरिछिन्नमाहात्म्येन ४८ संहितौयोजितौ ५० सन्निपेततः संघर्षप्रापतः ५१

सपित्र्यस्यसेक्रुद्धइंद्रजिच्छरमाददे उत्तमंरत्नसंकाशंयमदत्तंमहावलम् ४९
तंसमीक्ष्यमहातेजामहेषुंतेनसंधितं लक्ष्मणोप्याददेवाणमप्रमेयपराक्रमः ५०
कुवेरेणस्वयंस्वप्नेयद्दत्तममितात्मना दुर्जयंदुर्विषहंचसेंद्रैरपिसुरासुरैः ४८ तयो
स्ताधनुषीश्रेष्ठेवाहुभिःपरिगोयमे विकृष्यमाणेवलवत्क्रौंचाविवक्रूजतः ४९
ताभ्यांतौधनुषीश्रेष्ठेसंहितौसायकोत्तमौ विकृष्यमाणौवीराभ्यांभृशंजज्वलतुःश्रिया ५०
तौभासयंतावाकाशंधनुर्भ्यांविशिखौच्युतौ मुखेनमुखमाहत्यसन्निपेततुरोजसा ५१
सन्निपातस्तयोरासीच्छरयोर्घोररूपयोः सधूमविस्फुलिंगश्चतेजाग्निर्दारुणोभवत् ५२
तौमहाग्रहसंकाशावन्योन्यंसन्निपत्यच संग्रामेशतधायातौमेदिन्यांचैवपेततुः ५३

वाणसन्निपाताज्जातस्तुतः ५२ महाग्रहौंगारकशमादिः ५३ ॥

568

व्रीडितोऽस्य प्रयुक्तः पारस्परमोचवेदर्शनेन संज्ञातलज्जो यद्यपि रावणो देवश्रीरयुक्तालक्ष्मणस्य तन्नहाणनिर्वाणाय प्रयोक्तुः सार्थक्य
सत्वेन व्रीडभावस्तथापि तन्निराकरणाद्वेकैरिपुवर्धपर्यंतव्यापारणोपादानात् तदभावेन तस्याविविलम्बेनेति बोध्यं छत्रिमायेनह्यिव

शरैरशनिरतैरोह ह्वाताडुभौरणमूर्धनि व्रीडितो जातरोषश्च लक्ष्मणेनाजितोतदा ५४ सरसंधायस्तसौ
मित्रिरस्त्रं वारुणमाददे रौद्रं महेन्द्रजिद्युद्धे व्यसृजद्युद्धविष्ठितः ५५ तेनतच्छिद्रितं शस्त्रं दारुणं परमाद्भु
तं ततः क्रुद्धो महातेजा ऐन्द्रास्त्रं समभिमन्त्रयः ५६ अग्नेयं संदधे दीप्तं स लोकं संक्षिपन्निव सौर्येनास्त्रे
ण तद्वीरो लक्ष्मणः पर्यवारयत् ५७ अस्त्रं निवारितं शस्त्रं रावणिः क्रोधमूर्छितः आददे निशितं बाणं
तेनास्त्रेण द्युधारणं ५८ तस्मात्सापविनिष्क्रान्ता भास्वराः कूटमुद्गराः शूलानि च भुशुण्ड्यश्च गदाः खड्गाः प
रश्वधाः ५९ तं दृष्ट्वा लक्ष्मणः सोऽस्त्रं घोरमस्त्रं सुदारुणं अवार्यं सर्वभूतानां सर्वशस्त्रविदारणं ६०

चैत्रप्रयोगः इति कतकः जातरोषोऽस्मा विशिष्टे विभीषणो बाणः अमुक्त इति लक्ष्मणरोषाल्लक्ष्मणस्तत्परिहितवानिति रावणो रोषः ५४
लोकं संक्षिपन्निव सदहन्निव ५५ ५६ शस्त्रं विवारितमिति पाठे शस्त्रशब्दोऽस्त्रपर्यायः ५७ ५८ ५९ ६० ॥

रावा ९१ भैरवमभिरुतं यस्मिंस्तादृशो भूतैः प्राणिभिः ९२ सहिरिति तदस्त्रेणो वायवे वध्यः इति भिष्मं दास्ते संदधश्चकार अथेति अत्रैषमस्त्रं रावणा

युटी त्मजशायवशान्नवधान्तरुद्धवस्त्नतोस्यशस्त्रं नास्त्यवेति कतकः ९३ अनुवृत्ताङ्गं अनुवृत्ताङ्गं वर्तुलं वह्नितत्त्वगुणप्रक्रमगयस्य सस्था

२९५

ततो समभवद्युद्धं संकुलं लोमहर्षणम्। गगनस्थानि भूतानि लक्ष्मणं परिवारयन् ९१ भै

रवाभिरुते भीमे युद्धे वानररक्षसाम्। भूतैर्बहुभिराकाशं विस्मितैरावृतं बभौ ९२ ऋषयः

पितरो देवा गन्धर्वा गरुडोरगाः। शतक्रतुं पुरस्कृत्य ररक्षुर्लक्ष्मणं रणे ९३ अथान्यं मा

र्गणश्रेष्ठं संदधे राघवानुजः। हुताशनसमस्पर्शं रावणात्मजदारुणम् ९४ सुपत्रमनुवृ

त्ताङ्गं सुपर्वाणं सुसंस्थितम्। सुवर्णविकृतं वीरः शरीरान्तकरं शरम् ९५ दुरावारं दुर्वि

षहं राक्षसानां भयावहम्। आशीविषविषप्रख्यं देवसंघैः समर्चितम् ९६ येन शक्रो महा

तेजा दानवानजयत्प्रभुः। पुरा देवासुरे युद्धे वीर्यवान्हरिवाहनः ९७ अथैन्द्रमस्त्रं सौ

मित्रिः संयुगेष्वपराजितम्। शरश्रेष्ठे धनुःश्रेष्ठे विकर्षन्निदमब्रवीत् ९८

नं सुवर्णविभूषणम् ९४ दुरावारं अस्त्रान्तरैर्वारयितुमशक्यं आशीविषत्वगुणकं यद्विषं सद्यः सर्पस्तत्प्रख्यं तत्सदृशं

देवसंघैः समर्चितं देवराजीयत्वादेव ९५ ९६ ९७ ॥ २९५

ग्रर्थसाधनंग्रात्मनःकार्यसिद्धेनभूतमिदंवदमाणवचनमस्त्राधिष्टांजीदेवतांप्रतिब्रवीत् ७ तपनीयनिभस्तेउपपातिःरुधिरोक्षितमिति ।।

570

लक्ष्मीवान्लक्ष्मणोवाप्यमर्थसाधनमात्मनः धर्मात्मासत्यसंधश्चरामोदाशरथिर्यदि ८
पौरुषेचाप्रतिद्वन्द्वस्तदैनंजहिरावणिं इत्युक्त्वाबाणमाकर्णंविकृष्यतमजिह्मगम ९ ल
क्ष्मणःसमरेवीराःससर्जेंद्रजितंप्रति ऐन्द्रास्त्रेणसमायुज्यलक्ष्मणःपरवीरहा १० तच्छिरः
सशिरस्त्राणंश्रीमज्ज्वलितकुंडलं प्रमथ्येन्द्रजितःकायात्पातयामासभूतले ११ तद्रात्त
सतनूजस्यभिन्नस्कंधशिरोमहत् तपनीयनिभंभूमौददृशेरुधिरोक्षितम् १२ ततः
सन्निपपाताथधरण्यांरावणात्मजः कवचीसशिरस्त्राणोविध्वस्तशरासनः १३ चक्रुशु
स्तेततःसर्वेवानराःसविभीषणाः हृष्यन्तोनिहतेतस्मिन्देवाश्चवृत्रहेयथा १४ अथांतरि
क्षेभूतानांऋषीणांचमहात्मनां जज्ञेथजयसन्नादोगंधर्वाप्सरसामपि १५ पतितंसमभि
ज्ञायराक्षसीसामहाचमूः वध्यमानादिशोभेजेहरिभिर्जितकाशिभिः १६ वानरैर्वध्य
मानास्तेशस्त्राण्युत्सृज्यराक्षसाः लंकामभिमुखाःसर्वेनष्टसंज्ञाःप्रधाविताः ।।

रावा
पुटी
२९६ 671

५

खयास्तोविशेष: यमैरतपवगतजीवित: ८२ प्रशांतपीडवङल:प्रशांतवङलपीड: ८३ प्रशापामरजशतिशेष: ८४ आपस्तुह:प्रस

ड्डुडुवेङयाभीतारासा:शांतपोदिश: सकाशद्दरणात्सर्वैपदिशासिपरखथान् ७८ केचि
लंकांपरित्रस्ता:प्रविष्टान्नरादिता: समुद्रेपतिताकेचित्केचित्सर्वतमाश्रिता: ७९ हतमिंद्र
जितंदृष्टाशायाणेवरणितितो राक्षसानांसहस्रेषुनकश्चित्समदृश्यत ८० यथास्तंगतआ
दित्येनावतिष्ठतितमोमय: तथातस्मिन्निपतितेराक्षसास्तेगतादिश: ८१ प्रशांतरश्मिरिवादि
त्योनिर्वाणइवपावक: वभूवसमहाबाहुर्व्यपास्तगतजीवित: ८२ प्रशांतपीडवहुलो
विनष्टारिप्रहर्षवान् वभूवलोक:पतितेराक्षसेंद्रसुतेतदा ८३ हर्षंचशक्रोभगवान्सहस
र्वैमहर्षिभि: जगामनिहतेतस्मिन्राक्षसेपापकर्मणि ८४ आकाशेचापिदेवानांशुश्रुवेदुं
दुभिस्वन: नृत्यद्भिरप्सरोभिश्चगंधर्वैश्चमहात्मभि: ८५ ववर्षुपुष्पवर्षाणितदद्भुतमिवा
भवत् प्रशांतमहतेतस्मिन्सर्वलोकभयाभवत् ८६ शुद्धाआपोनभश्चैववजहृषुर्देवदान
वा: आजग्मु:पतितेतस्मिन्सर्वलोकभयावहे ८७ ऊचुस्तेसहिनानष्टादेवगंधर्वदानवा:

ना:देवदानवा:दानवानामपितच्छ्रुत्वातेषामपिहर्ष: आजग्मुरितिदेवदानवा:तत्रकर्ष: ८५ ८८

२९६

लवूलताग्राममवर्षावसराः रलयोरभेदाद्ग्रामरक्षणाः इत्यपि रुभसंरंरमुवेषाजे ९१ ग्रावयंत्याग्रावयत् ९२ उपलभनउपालभन ९४

572 ततो भग्नां दिशं संदृष्ट्वा समरे हरियूथपाः तमप्रतिबले हृष्टा हतेनेन्द्रजिता पुंगवे ९५ विभीषणो हनूमांश्च गताञ्जे
तश्च सर्वे गमाः लघ्वलन्नारुत्तु सन्तेपरिवार्योपतस्थिरे ९७ जांबवांश्च सुषेणश्च वेगेन तश्च वयूथपः विजये
नाभिनंदंतस्त्वदृष्ट्वापि लक्ष्मणम् ९ लांगूलानि प्रविधूतः स्फोटयंतश्च वानराः लक्ष्मणो जयतीत्येव वाक्यं
विश्रावयंस्तदा ॥ अन्योन्यं च समाश्लिष्य कपयो हृष्टमानसाः चक्रुरुच्चावचगुणा राघवाश्रयसत्क
थाः ९२ तदसुकरं कर्म तथाभिवीक्ष्य हृष्टाः प्रियसुहृदो युधि लक्ष्मणस्य कर्म परमुपालभन्मनः प्रद
र्पे विनिहतमिन्द्ररिपुं निशाम्य देवाः ९४ आर्षे रामायणे युद्धकांडे सर्गः ११ रुधिरक्लिन्नगात्रस्तु ल
क्ष्मणः शुभलक्षणः बभूव हृष्टस्तं हत्वा शक्रजेतारमाहवे १ ततः स जांबवंतं च हनूमंतं च
वीर्यवान् सन्निपत्य महातेजास्तांश्च सर्वान्वनौकसः २ आजगाम ततः शीघ्रं यत्र सुग्रीवरा
घवौ विभीषणमवष्टभ्य हनूमंतं च लक्ष्मणः ३ ॥

कतक ९३ इति सर्गः ९१ रुधिरेति सन्निपत्य संगृह्य २ युद्धव्रणाज्जपीडावशाद्विभीषणं हनूमंतं चावष्टभ्य अवलंब्येत्यर्थः ३

रावा अभिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य शक्रस्येंद्रानुजोयथा यथोपेंद्रइंद्रसमीपेतिष्ठतितद्वत् इंद्रस्यैवहस्तदिति पादेशणप्रधानभावेनावस्थान
युद्धे मात्रेदृष्टांतस्त्वर्थः ४ निष्टनन्निति विभीषणस्याकर्षः विभीषणः संतुष्टागमनेनैवेंद्रजिद्वधंनिष्टनन्निवायथयनिवकरमागत्यराघवाय
२९१ सामान्यतइंद्रजिद्वधमाचचक्षे ५ ततःकिंकर्त्तव्यरावणोत्याकांक्षायामाह रावणेरिति छिन्नमितिन्यवेदयत् ६ जितमित्युपधारय
573

ततोराममभिक्रम्यसौमित्रिरभिवाद्यच तस्थौभ्रातृसमीपस्थःशक्रस्येंद्रानुजोयथा ४
निष्टनन्निवचागम्यराघवायमहात्मने आचचक्षेतदावीरोघोरमिंद्रजितोवधम् ५ राव
णेस्तुशिरश्छिन्नंलक्ष्मणेनमहात्मना न्यवेदयतरामायतदाहृष्टोविभीषणः ६ श्रुत्वैव
तुमहावीर्योलक्ष्मणेनेंद्रजिद्वधं प्रहर्षमतुलंलेभेवाक्यंचेदमुवाचह ७ साधुलक्ष्मण नमि
तुष्टोस्मिकर्मचासुकरंकृतम् रावणेर्हिविनाशेनजितमित्युपधारय ८ सतंशिरस्युपाघ्रा
यलक्ष्मणंकीर्तिवर्धनम् लज्जमानंबलात्स्नेहादंकमारोप्यवीर्यवान् ९ उपवेश्यतमु
त्संगेपरिष्वज्यावपीडितम् भ्रातरंलक्ष्मणंस्निग्धंपुनःपुनरुदैक्षत १० ॥

यदिदानीमेवास्माभिरितिशेषः ८ लज्जमानंभ्रातृसन्निधौएवंकृतमितिवक्रं लज्जयाऽपनं क्रियावाऽल्पाचैतेषुलोकेषुपुनःपुनः कर्म
पदप्रयोगः अंकमारोप्यअंकेउपवेश्यनायाकृष्य ९ अपीडितंपार्श्वगौरितिशेषःयद्वावपीडितंगाढमालिंग्यम् १० २९१

शान्तिस्ते कृतनाथे ॥ दुष्करकर्मणा इन्द्रदुष्करपौरुषेणत्वयेति शेषः प्रवृद्धे रावणमवहृते मेवममे नहृयसेवन्धकरत्वादितिभावः १३ व्य
पाश्रयः अवलंवनभूतः एवं लक्ष्मणमाश्वास्य विभीषणादीनप्याश्वासयति विभीषणेति १५ अद्यरात्रैस्त्रिभिरिति दशाम्यां वनर्घंशहृदे

574

शाल्यसंपीडितं पाक्तं निस्थं सैनंलक्ष्मणं रामस्तदुःखसंतप्तंदृनिष्ठामपीडितं ॥ स्तृषि
वैवसुपाशायभूयः समूशावनरं उवाचलक्ष्मणं वाक्यं माश्वासपुरुषर्षभः ॥ कृतपरमकल्याणंक
मेदुष्करकर्मणा अद्यममेहृतपत्रे रावणानिहृतंयुधि ४ अद्याहंविजयेशत्रोर्हतेतस्मिन्दुरात्मनि श
वणस्यनृशंसस्यदिशाविरत्वयारणे ५ अद्योरात्रैस्त्रिभिर्वीरः कथंचिद्विनिपातितः निरमित्रः कृतो
स्म यन्निर्यास्यतिरावणे ६ छिन्नो हि दत्तिणोवाहुः सहि तस्य पाश्रयः विभीषणहनूमद्भ्यांकृते
कर्मसमहद्रणे: ७ वलस्येदेनमहता निर्यास्यतीति रावणः वलम्बुदेनमहता श्रुत्वापुत्रंनिपातितं ८
तंपुत्रवदसंतप्तंनिर्यान्तं शावकसाध्यिषं वलेनाहमहता निहनिष्यामि दुर्जयं ९ त्वयालक्ष्मणनाथे
नसीना चपृथिवीचमे नेदुष्प्रापहृतेतस्मिन्शक्रजेतरिचावहे १० ॥

शाङ्गभानश्योरदशावनर्घंप्रवृहरेवयादितिभावः अद्यनिरमित्रः कृतोस्मिकथंरावणोजीवति निरमित्रत्वंतत्राहनिर्यास्यतीति अवघंप
निष्यास्यति ९ निर्यान्तंचंतमहता वलेनसहनेनाहस्याकस्य निहनिष्यामि १० हे लक्ष्मणनाथेनउपलालनार्थेनाथशाह प्रयोगः। ९

समाभाष्य सुषेणो नैवं संबोध्य २० विशल्य इति श्रौषधपर्वतानयनोत्तरमौषधैः सुषेणेन संग्रहस्यापि ताहृत्येनेन ज्ञायते २१ ये वानराः

सतं भ्रातरमाश्वास्य परिष्वज्य च राघवः रामः सुषेणं मुदितः समाभाष्येदमब्रवीत् २०
विशल्योयं महाप्राज्ञः सौमित्रिर्मित्रवत्सलः यथा भवति सुस्वस्थस्तथा त्वं समुदाचर २१
विशल्यः क्रियतां क्षिप्रं सौमित्रिर्मित्रवत्सलः ऋक्षवानरसैन्यानां शूराणां द्रुमयोधिनां २२
ये चाप्यत्र युध्यन्ति सशल्या व्रणिनस्तथा तेपि सर्वे प्रयत्नेन क्रियन्तां सुखिनस्तथा २३
एवमुक्तः स रामेण महात्मा हरियूथपः लक्ष्मणाय ददौ नस्तः सुषेणः परमौषधम् २४
स तस्य गन्धमाघ्राय विशल्यः समपद्यत तथा निर्वेदनश्चैव संरूढव्रण एव च २५ विभी
षणमुखानां च सुहृदां राघवाज्ञया सर्ववानरमुख्यानां चिकित्सामकरोत्तदा २६ ततः
प्रकृतिमापन्नो हतशल्यो गतक्लमः सौमित्रिर्मुमुदे तत्र क्षणेन विगतज्वरः २७ त
दैव रामः प्लवगाधिपस्तथा विभीषणश्चर्क्षपतिश्च वीर्यवान् प्रवेक्ष्य सौमित्रिमरोगमु
त्थितं महाससैन्याः सुचिरं जहर्षिरे २८ ॥

सशल्या व्रणिनाश्चते पि विशल्याः प्ररूढव्रणाश्च कार्याः २२ नस्तः नासिकायाम् २३ २४ २५ २६ २७ २८ ॥ १८८

576

इति श्रीरामायणे युद्धकांडे द्विनवतितमः सर्गः ९२ अथ रावणहननांतमाह ततस्त्यादि सचिवाः अवशिष्टसुपार्श्वादि मंत्रिणः अविज्ञाय अव
स्थितिमज्ञाः ज्ञानेपस्य तस्मै पुत्रं हननं तज्ज्ञानरहिताः येन सर्वः तीर्थस्त्व अवहृत्य आचचक्षुरिमर्थमाह । मिषतां नः इति यो हतः तत्स मे दर्शनात् ख

अथैनयत्कर्म स लक्ष्मणस्य सद्यःकृतं दाशरथिर्महात्मा बभूव हृष्टो युधि वानरेंद्रैर्निशम्य
तं शक्रजितं निपातितं २१ इत्यार्षे श्रीरामायणे युद्धकांडे द्वानवतितमः सर्गः ९२ ततः पौल
स्त्यसचिवाः श्रुत्वा चेंद्रजितं वधं आचचक्षुरविज्ञाय दशग्रीवाय सत्वराः १ युद्धे हतो म-
हाराज लक्ष्मणेन तवात्मजः विभीषणसहायेन मिषतां नो महाद्युतिः २ शूरः शूरेण
संगम्य संयुगेष्वपराजितः लक्ष्मणेन हतः शूरः पुत्रस्ते विबुधेंद्रजित् ३ गतः स परमा-
न्लोकान् शरैः संतर्प्य लक्ष्मणं स तं प्रतिभयं श्रुत्वा वधं पुत्रस्य दारुणं ४ घोरमिंद्र-
जितः संख्ये कश्मलं प्राविशन्महत् उपलभ्य चिरात्संज्ञां राजा राक्षसपुंगवः ५

त्रिसाद्येन वोध्यं मिषतां नाहंमेत्सर्यः २ तापश्भिन्नाय दृष्ट्वा पूर्वं श्रुत्वा पश्चात् युद्धे भूमिं गत्वा प्रसन्नीं विबुधाश्च वालिं इंद्रं जयतीति ५
विबुधेंद्रजित् ३ परमान् लोकान् वीरप्राप्यानिति भावः दारुणं शोकजनकत्वात् ४ प्रतिभयं अतिभयकरं घोरत्वी शोकपमलेस श्रीः

रामा
पुटी
२८५

कालान्तकौ कालः सर्वसंहारकः अन्तकस्तदधिकृतः ७ भूयो बहुमतः मया संमाननीयः ८ येनैव वस्त्वेतत्त्वं कालधर्मणा कालधर्मेण
संयुक्तः संयोजितः यो भर्तुः कृते हन्यते स पुमान् स्वर्गं गच्छति एषा पन्थाः सुयोधानां शूराणां सुयोधानां युद्धकर्तॄणाम् नकेवलमेतत् एवं किन्तु वा

पुत्रशोकाकुलो दीनो विललापाकुलेन्द्रियः हा राक्षसचमूमुख्य मम वत्स महाबलः ६
जित्वेन्द्रं कथमद्य त्वं लक्ष्मणस्य वशं गतः ननु त्वमिषुभिः क्रुद्धो भिन्द्याः कालान्तकावपि ७ मन्
दरस्यापि शृङ्गाणि किं पुनर्लक्ष्मणं युधि अद्य वैवस्वतो राजा भूयो बहुमतो मम ८ येनाद्य त्वं
महाबाहो संयुक्तः कालधर्मणा एष पन्थाः सुयोधानां सर्वामरगणेष्वपि ९ यः कृते हन्य
ते भर्तुः स पुमान्स्वर्गमृच्छति अद्य देवगणाः सर्वे लोकपालास्तथर्षयः १० हतमिन्द्रजितं दृ
ष्ट्वा सुखं स्वप्स्यन्ति निर्भयाः अद्य लोकास्त्रयः कृत्स्नाः पृथिवी च सकानना ११ एकेनेन्द्रजिता
हीना शून्येव प्रतिभाति मे अद्य नैरृतकन्यानां श्रोष्याम्यन्तःपुरे रवं करेणुसङ्घस्य यथा निना
दं गिरिगह्वरे १२

दिगणेष्वपीमां हन्त सर्वामरेति एवं युद्धमरणस्य सकलस्पृहणीयत्वं स्वतनयाभ्युदयहेतुत्वं तेन शोचामीति भा
वः ९ त्रयो लोकाः पातालान्तरिक्षस्वर्गाः पृथिव्यादयः एवं युक्तैः सकाननाभिः निर्भयेन सनूर्षः किं च मम एकेनेन्द्रजिता हीना सर्वापि पृथिवी शून्येव भाति एवं शोकद... १२
२८५

नामेति प्रसिद्धौ मम त्वया प्रेतकार्याणि कर्तव्यानि त्वं तु विपरीतवर्तसे यतस्त्वदीयानि मम कर्तव्यानि भविष्यंति १४ रावणं वस
माधिगमिति पाठे सम्यगाधिः समाधिर्मनोव्यथा तां गच्छतीमर्थः इति तीर्थः १६ पुत्रस्याधयः पुत्रनाशजाश्चर्यथयः प्रकृत्याकोपनमनं।

578

योवराज्यं च लंकां च त्वां सि च परंतप मातरं मां च भार्यां च क्व गतोसि विहाय नः १३
मम नाम त्वया वीर गतस्य यमसादनं प्रेतकार्याणि कार्याणि विपरीते हि वर्तसे १४
स त्वं जीवति सुग्रीवे लक्ष्मणे च सराघवे मम शल्यमनुद्धृत्य क्व गतोसि विहाय नः १५
एवमादि विलापार्तं रावणं राक्षसाधिपं आविवेश महान्कोपः पुत्रव्यसनसंभवः १६
प्रकृत्या कोपनं ह्येनं पुत्रस्य पुनराधयः दीप्तं संदीपयामासुर्घर्मेर्कमिव रश्मयः १७
कोपाद्विजृम्भमानस्य वक्त्राद्व्यक्तमभिज्वलन् उत्पपात सधूमाग्निर्वृत्रस्य वदनादिव १८
स पुत्रवधसंतप्तः शूरः क्रोधवशं गतः समीक्ष्य रावणो बुद्ध्या वैदेह्या रोचयद्वधं १९
तस्य प्रकृत्या रक्ते च रक्ते क्रोधाग्निनापि च रावणस्य महाघोरे दीप्ते नेत्रे बभूवतुः २०
घोरं प्रकृत्या रूपं तत्तस्य क्रोधाग्निमूर्छितं बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव व्यवस्थितं २१
एवं दीप्तमनिमं कोपदीप्तं पुनस्याहयो दीपयामासुः १७ बुद्ध्या समीक्ष्य वैदेही किमे पुत्रवधमूलं मिथ्यालोचयेमर्थः २२

रावा येनतस्समंदरान्नपमपनयेत्नस्य वासुकिनाकरणेनदानवैःकृष्यमाणस्यमस्यतःक्षीरादिमथ्यमानेकुर्वतोमंदरस्येव २२ नोपचक्रमःसमी
युद्धी पंनप्रापतः २४ आहवेयुद्धेसंस्त्रमभयिष्ठःप्रतिष्ठापयितुमिच्छुःराक्षसानितिशेषःहित्वाभावप्राप्तषः २५ अवकाशेषुतत्तपःसमाप्ति
२९ 579

तस्यक्रुद्धस्यनेत्राभ्यांशापपत्रक्रविंदवः दीपाभ्यामिवदीप्ताभ्यांसार्चिषःस्नेहविंदवः २२
देतोल्बिटपानस्तस्यश्रूपतेदपानःस्वनः यंत्रास्याकृष्यमाणस्यमञ्जतोदानवैरिव २३
हतमेतमिक्रुद्धोभिरावरविभ्रोदिश वीरस्याणैटिशःसर्वाराक्षसानोपचक्रतः २४ त
ततःपरमसंक्रुद्धरावणोराक्षसाधिपः अब्रवीद्दशसामध्येमस्त्रभयिष्ठमाहव २५ म
याविषसहस्त्राणिचरित्वापरमंतपः तेषुतेष्ववकाशेषुस्वयंभूःपरितोषितः २६ त-
स्यैवतपसोव्युष्टाप्रसादात्स्वयंभुवः नास्मिभ्योनदेवेभ्योभयमस्मकदाचन २७
कवचंब्रह्मदत्तंमेयदादित्यसमप्रभम देवासुरविमर्देषुनछिन्नंवज्रमुष्टिभिः २८
तेनमामद्यसंयुक्तंरथस्यमिहसंयुगे प्रतीयात्कोद्यमामानोसाक्षादपिपुरंदरः २९

समयेषुस्वयंभुवस्थानविषयायेषुवा २६ व्युष्टाफलोदयेन २७ भयाभावेहेतुमाहकवचमिति २८ क्रुद्धोक्तिर्वा
दयेतमस्यपुनरुक्तिनैदोषयप्रतीयात् अभिमुखोभवेत् २९ ॥ २९

तदेतस्य व्याख्यानं देवासुरविमर्देष्विति तद्विषये भिप्रसन्नेन प्रीतेन यद्दत्तं तद्दत्तं २० तदद्यतूर्यशतैरनेकमंगलवाद्यध्वनिभिः सह धनुरुत्थ-
580 वाप्यतां गृह्यतां आहवे रामलक्ष्मणयोर्वधाय २१ व्यवस्यत व्यवास्यते निश्चितवानित्यर्थः २२ स घोरः घोरदर्शिनः २२
यत्तदाभिप्रसन्नेन सशरं कार्मुकं महत् देवासुरविमर्देषु मम दत्तं स्वयंभुवा २० अद्य तत्तूर्य-
शतैर्भीमं धनुरुत्थाप्यतां मम रामलक्ष्मणयोरेव वधाय परमाहवे २१ स पुत्रवधसंतप्तः
क्रूरः क्रोधवशंगतः समीक्ष्य रावणो बुद्ध्यासीतां हन्तुं व्यवस्यत २२ प्रस्वेदसंततोगात्रः
स घोरो घोरदर्शनः दीनो दीनस्वरान्सर्वांस्तानुवाच निशाचरान् २३ मायया मम वत्से-
न वंचनार्थं वनौकसां किंचिदेव हतं तत्र सीतेयमिति दर्शितं २४ तदिदं तथ्यमेवाहं क-
रिष्ये प्रियमात्मनः वैदेहीं नाशयिष्यामि क्षत्रबंधुमनुव्रतां २५ इत्येवमुक्त्वा सचिवान्खड्ग-
माशु परामृशत् उद्धृत्य गुणसंपन्नं विमलाम्बरवर्चसं निष्पपात स वेगेन सभार्यः सचिवै-
र्वृतः २६ रावणः पुत्रशोकेन भृशमाकुलचेतसः संक्रुद्धः खड्गमादाय सहसा यत्र मैथिली
किंचिदेव हतं तद्देवहतं तत्र तस्मिन्काले इयं वास्तवसीता हतेति मृषैव दर्शितं तदिदं शत्रूणामप्रियकरं रूपं च वस्तुतः आत्मनः प्रियं तथ्यमे-
वकरिष्ये २४ यद्देवमतो वैदेहीमिति क्षत्रबंधुस्ततोस्त्रियं २५ विमलांबरवर्चसं निर्मलाकाशकांति २६ यत्र मैथिली तत्र निष्पपात २७

रावा यत्रमैथिलीतत्रनिष्पपात सिंहनादंप्रचुक्रुशुःतत्रूपंक्रोशांतंकृतवंतःसचिवाइतिशेषः ३८ तेषांसिंहनादप्रहर्षैःशोककारणमाहायेनामिति ३९
युटी आहृत्यरत्नानिभुंक्ते ४० अशोकवनिकांगतोवैदेहीमभिदुद्राव ४१ ग्रहःक्रूरादिः ४२ ४३ निवार्यमाणमप्यनिवर्तिनं अ
२९१ 581 वनेनराक्षसश्रेष्ठस्सिंहनादंविचुक्रुशुः कुर्वन्नामोघमालिम्पसंक्रुद्धश्चैवराक्षसः ३८ अयं
नंतावुभौहृष्टाभ्रातरौप्रव्यथिष्यतः लोकपालादिवत्वारःक्रुद्धेनानेननिर्जिताः ३९ वङवः
शात्रवश्चास्यसंयुगेषुनिपातिताः त्रिषुलोकेषुरत्नानिभुंक्तेआहृत्यरावणः ४० विक्रमेणचव
लेनैवनास्त्यस्यसदृशोभुवि तेषांसंजल्पमानानामशोकवनिकांगताम् ४१ अभिदुद्रा
ववैदेहींरावणःक्रोधमूर्छितः वीर्यमाणःसुसंक्रुद्धःसुहृद्भिर्हितबुद्धिभिः ४२ अभ्यधावत
संक्रुद्धःखेग्रहोरोहिणीमिव मैथिलीरक्ष्यमाणातुराक्षसीभिरनिंदिता ४३ ददर्शराक्षसं
क्रुद्धंनिस्त्रिंशवरधारिणं तंनिशाम्यसनिस्त्रिंशंव्यथिताजनकात्मजा ४४ निवार्यमाणंबहु
शःसुहृद्भिरनिवर्तिनं सीतादुःखसमाविष्टाविलपंतीदमब्रवीत् ४५ यथायंमामभिक्रु
द्धःसमभिद्रवतिस्वयं वधिष्यतिसनाथामामनाथामिवदुर्मतिः ४६
नवर्तिनं अनुवर्तिनमितिपाठेभिमुखमागच्छंतं ४४ यथायेनप्रकारेणअनुभूयमानोयंमामभिद्रवति ४५ ॥ २९१

वध्यध्यतीत्यत्रकारणमाह वडवाइति ४६ अनुपस्थानेसतिअनंगीकारीसति ४७ रामलक्ष्मणावहत्वातौहंत्वसशत्रुवानेन ४८ हनूम
582 नस्तुतद्वाक्यं मत्स्पृष्टमारोहेदानीमेवत्वांरामसमीपंनेष्यामीत्यक्तरूपं रामेणनिर्जितापियदितदायासंग्रामसंग्रामिषं तदायैवंनानुशो

वडवाश्चोदयामासभर्तारंसमनुव्रता भार्याममभवस्वेतिप्रणाख्यातोध्रुवंमया ४६
सायंमामनुपस्थानेव्यक्तेनेराघवमागतः क्रोधमोहसमाविष्टोव्यक्रमोहन्तुमुद्यतः ४७
अथवातौनरव्याघ्रौभ्रातरौरामलक्ष्मणौ मन्निमित्तमनार्येणसमरेघनिपातितौ ४८
भैरवोहिमहान्नादोराक्षसानांश्रुतोमया वडवानामिहष्टानांतथाविक्रोशतांप्रिय ४९
अद्यापिदृश्यनिमित्तोयंविनाशोराक्षसेश्वरयोः अथवापुत्रशोकेनअहत्वारामलक्ष्मणौ ५०
विधमिष्यतिमांवैदेहीरावणःपापनिश्चयः हनूमतस्तुतद्वाक्यंनकृतंदर्पयामया ५१ य
द्यहंतस्यदृष्टेनतदायाममनिर्जिता राघवमनुशोचेयंभर्ताराङ्कगतासती ५२ ममैतद
दयतस्याःकौशल्यायाफलिष्यति एकपुत्रायदापुत्रेविनष्टेश्रोष्यतेयुधि ५३ सहिज
न्मचवाल्यंचयौवनंचमहात्मनः धर्मकार्याणिरूपंचरुदतीसंस्मरिष्यति ५४ ॥

वेयं ५१ ५२ यदाश्रोष्यतेतदाफलिष्यतिस्फुटिष्यतियदिरामोपिहन्यतइतिशेषः तदेवाह एकपुत्रेति ५३ ५४ ॥

एवंविलपंतीवैदेहीणविनाकृतोग्रहवशंगतां रोहिणीमिवमैथिलीं दृष्टा ५७ सुपार्श्वोनामामात्यःशुचिःशुद्धव्रतस्तस्त्रिदिते सचिवैरेवंव॰
कुमयोग्यमिति निवार्यमाणोपिरावणोप्रतीदमब्रवीत् अस्मैवाविंध्यश्चनिनाभ्यांतरे अतएवभारतेअशोकवनिकास्थानारामे
दर्शनलालसा खड्गमादायजद्धान्माजवेनाभिपपातह तद्धुध्यातस्यउदुंधेरविंध्यःपापनिश्चयमयामासमकृद्दृष्टपतोयेन

निराशानिहतेभर्त्रेदत्वाआहमचेतसा अग्निमावेक्ष्यनेनूनमपोवापिप्रवेक्ष्यति ५५ धिगस्तुकृ॰
तघ्नामसतीमय्यरापापनिश्चयां यन्निमित्तमिमंशोककौशल्याप्रतिपत्स्यते ५६ इत्येवमैथिली
दृष्टाविलपंतीतपस्विनी रोहिणीमिवचंद्रेणविनाग्रहवशंगता ५७ एतस्मिन्नंतरेतस्यअमा
त्याशीलवान्शुचिः सुपार्श्वोनाममेधावीरावणंरक्षसांवरं ५८ निवार्यमाणःसचिवैरिदंवचन
मब्रवीत् कथंनामदशग्रीवासाक्षाद्वैश्रवणानुज ५९ हंतुमिच्छसिवैदेहींक्रोधाद्धर्ममपा॰
स्यच वेदविद्याव्रतस्नातःस्वकर्मनिरतस्तथा स्त्रियःकस्माद्वधंवीरमन्यसेराक्षसेश्वरः ६०

देहंनेतुमकं ५८ वैश्रवणानुजेमनेनमहाकुलप्रसूतत्वंसूकं ५९ धर्ममपास्यनंचयुक्तंधार्मिकत्वादेवेत्याह वेदेति वेदविद्याग्रहो
पलितब्रह्मचर्यव्रतस्सर्वविद्याग्रहीत्वास्नातःगुरुकुलात्समावृत्तःतदनंतरंदारग्रहणपूर्वनित्याग्निहोत्रादिस्वकर्मनिरतः ६

रूपसंपन्नांमैथिलीप्रत्यवीक्षस्वरामवधपर्यंतमितिशेषः तंतस्मिन्नेवराघवएवक्रोधमुत्सृज ९१ अथकृष्णपक्षचतुर्दशीतत्समामभ्युत्था
नेनसमरोद्योगंकृत्वा अमावास्यायांविजयायनिर्याहिप्रस्थानंकुरु ९२ क० ९४ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसर्गः ९३ सप्रविश्येति १ रावणःप्रांज

584

मथिलींरूपसंपन्नांप्रत्यवेक्षस्वपार्थिव तस्मिन्नेवमहाबाहोमाभिराहवेक्रोधमुत्सृज ९१ अ
भ्युत्थानंत्वमद्यैवकृष्णपक्षचतुर्दशी कृत्वानिर्याह्यमावास्यांविजयायबलैर्वृतः ९२ शू
रोधीमान्रथीखड्गीरथप्रवरमास्थितः हत्वादाशरथिंभीमंभवान्प्राप्स्यसिमैथिली ९३
सतदुरात्मासुहृदानिवेदितंवचःसुधर्म्यंप्रतिगृह्यरावणः गृहंजगामाथततश्चवीर्य
वान्पुनःसभांचप्रययौसु—द्वृतः ९४ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेत्रिनवतितमःसर्गः ९३
सप्रविश्यसभांराजादीनःपरमदुःखितः निषसादासनेमुख्येसिंहःक्रुद्धइवश्वसन् १
अब्रवीच्चसतान्सर्वान्बलमुख्यान्महाबलः रावणःप्रांजलिर्वाक्यंपुत्रव्य—कर्शितः २
सर्वेभवंतःसर्वेणहस्त्यश्वेनसमावृताः निर्यांतुरथसंघैश्चपादातैश्चोपशोभिताः ३

लिरिति परमापदःप्राप्त्याअवशिष्टानांयुद्धार्थंनमस्कारंकरोतीत्याशयः २ सर्वेणएकमपिहस्त्यश्वरथपादातमत्यक्त्वेत्यर्थः ३

एवं रामं परिक्षिपेति तस्यैव मूलत्वात्तमेकमेव परितो निरुध्य हन्तुमर्दय शरवर्षाणि वर्षयेति शेषः ४ अथवेति अथ रामहननानन्तरं भ
वे भवद्भिरहमपि भिन्नगात्रे स्यामिति हन्तास्मि ५ इत्येतद्वाक्यं प्रस्तुत्य प्रतोक्तं ६ सूर्यस्योदयनं प्रति चतुर्दशीसूर्योदयमारभ्येत्यर्थः त्रयोद

एकं रामं परिक्षिप्य समरे हन्तुमर्दय प्रहृष्टाः शरवर्षाणि शार्ङ्गकाले इवांबुदाः ४ अथवाहं श
रैस्तीक्ष्णैर्भिन्नगात्रे महाहवे भवद्भिः स्वैर्निहन्तास्मि रामं लोकस्य पश्यतः ५ इत्येतद्वाक्यमादा
य राक्षसेन्द्रस्य राक्षसाः निर्ययुस्ते रथैः शीघ्रैर्नानानीकैश्च संयुताः ६ परिघान्पट्टिशांश्चैव शरांश्च
खड्गपरश्वधान् शरीरान्तकरान्सर्वे चिक्षिपुर्वानरान्प्रति ७ वानराश्च द्रुमान्शैलान्राक्षसान्प्रति चिक्षिपुः
स संग्रामो महाभीमः सूर्यस्योदयनं प्रति ८ रक्षसां वानराणां च तुमुलः समपद्यत ते गदाभि
स्सुचित्राभिः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ९ अन्योन्यं समरे जघ्नुस्तदा वानरराक्षसाः एवं प्रवृत्ते संग्रा
मे ह्यद्भुतं स महद्रजः १० रक्षसां वानराणां च शान्तं शोणितविस्रवैः ११ ॥

दशरात्रिशेषे रावणस्य सीतासमीपगमनमिति शेषो बोध्यं ९ गदाभिरन्योन्यं जघ्नुः यद्यपि वानराणां गदाद्यभावस्तथा
पि राक्षसहस्तेभ्य आच्छिद्य गृहीतैस्तैस्तेषां युद्धं संभवतीति बोध्यं १० ॥ ॥

मातंगरथचक्रपेक्लेशामंतानाः शरीराणेवसंघटाःकाष्टसमूहास्तान्वहंतिनाः १२ रजनीचरारामस्यगणेप्तकराणिकर्माणिरामेणकृत्वा ११

586

मातंगरथकूलाश्वशरमत्स्यध्वजद्रुमाः शरीरसंघाटवहाःप्रसस्रुःशोणितापगाः १२
ततस्तेवानरासर्वेशोणितौघपरिप्लुताः ध्वजवर्मरथानश्वान्नानाप्रहरणानिच आप्लुत्या
प्लुत्यसमरेवानरेन्द्राबभंजिरे १३ केशाकर्णललाटंचनासिकाश्चप्लवंगमाः रक्षसांदशनै
स्तीक्ष्णैर्नखैश्चापिव्यकर्तयन् १४ एकैकंराक्षसंसंख्येशतंवानरपुंगवाः अभ्यधावंतपति
तंशाकुनयोयथा १५ तदातदाभिर्गुर्वीभिःशमैर्वृक्षैःपरश्वधैः निजघ्नुर्वानरान्घोरा
राक्षसाःपर्वतोपमाः १६ राक्षसैर्वध्यमानानांवानराणांमहाचमूः शरण्यंशरणंयाता
रामंदशरथात्मजं १७ ततोरामोमहातेजाधनुरादायवीर्यवान् प्रविश्यराक्षसंसैन्यं
शरवर्षंववर्षच १८ प्रविष्टंतदारामंमेघाःसूर्यमिवांबरे नाधिजग्मुर्महाघोरानिर्द
हंतंशराग्निना १९ कृत्वाणिवमहाघोराणिरामेणरजनीचराः रणेरामस्यदद्दशुःकर्माण्यस

रा.वा
युद्ध
२९४

587

तथा तत्कर्तारमपि न दृष्टवन्त इत्याह चालयंतमिति कर्तरि दृष्टेपि क्रियमाणदर्शने दृष्टान्तो वातनवगतं यथा स्पर्शविषयमनादिकार्यैर्यथा वा पुरन्तमिति एवं भवति तथा रामोप्यनुमित एव न प्रत्यक्ष इति भावः २१ २२ इन्द्रियार्थाः शब्दादिविपर्यस्तेषु तिष्ठन्तमनुभववित्त्वेनावस्थितं भूतात्मानं जीवं प्रजा यथा न पश्यंति एवमेतं न पश्यन्तस्तद्धदित्यर्थः २३ एष गजानीकवतो गजानीकमेव हंति नाश्वमिति गजानीकस्याम।

चालयंतं महास्त्रैस्तं विचरंतं महारथान् ददृशुस्ते न वै रामं वातं वनगतं यथा २१ छिन्नं भिन्नं श
रैर्दग्धं प्रभग्नं शस्त्रपीडितं बलं रामेण ददृशुर्न रामं शीघ्रकारिणं २२ प्रहरंतं शरीरेषु न ते पश्यं
ति राघवम् इंद्रियार्थेषु तिष्ठंतं भूतात्मानमिव प्रजाः २३ एष हंति गजानीकमेष हंति महा।
रथान् एष हंति शरैस्तीक्ष्णैः पदातीन्वाजिभिः सह २४ इति ते राक्षसाः सर्वे रामस्य सदृ।
शान्रणे अन्योन्यं कुपिता जघ्नुः सादृश्याद्राघवस्य तु २५ ॥

मन्यंते एवमन्येपि मन्यंते स्मेत्यर्थः २४ इति एष हंतीत्यादिप्रकारेण कुपिताः सर्वे ते राक्षसाः रामस्य सदृशान् सदृशत्वेन प्रतीयमा नान् राक्षसान् राममात्रदृष्ट्या अन्योन्यं जघ्नुः सदृशा रावणस्यैते रणे राक्षससत्तमा इति पूर्वार्थपाठे रावणेन देवासुरयुद्धादौ सा। दात्म्यापार्थं मूलबलतया तेषां दृष्टप्रत्ययानामर्जितबलानामेव संगृहीतत्वात्तेषां रावणसादृश्यम् २५ ॥ २९४

राक्षसानां परस्परं रामसादृश्यप्रतीतौ कारणमाह मोहिता इति २६ अतएव ते रामसहस्राणि पश्यंति पुनस्त्वेकमेव पश्यंति २७ भ्रमंतीमाक्
र्षणवेगतोनवस्थितां कांचनीं स्वर्णमयीं कार्मुकस्य कोटिं वेगवशादलातचक्रप्रतिमां ददृशुः राघवं तु नेति संबंधः २८ लाघवातिशयान्म
588 ण्डलीकृतकार्मुकं राक्षसान्निघ्नंतं रामं कालचक्रेणोपमिनोति शरीरेति शरीरं मध्यदेहः राघवस्य नाभिश्चक्रस्येव मध्यं यस्य तत्सत्वं च

नैते ददृशिरे रामं दहंतमपि वाहिनी मोहिताः परमास्त्रेण गांधर्वेण महात्मना २६
ते तु रामसहस्राणि रणे पश्यंति राक्षसाः पुनः पश्यंति काकुत्स्थमेकमेव महाहवे २७
भ्रमंतीं कांचनीं कोटिं कार्मुकस्य महात्मनः अलातचक्रप्रतिमां ददृशुस्ते न राघवं २८
शरीरनाभिसत्वार्चिः शरारनेमिकार्मुकं ज्याघोषतलनिर्घोषं तेजोबुद्धिगुणप्रभं २९
दिव्यास्त्रगुणपर्यंतं निघ्नंतं युधि राक्षसान् ददृशू रामचक्रं तत्कालचक्रमिव प्रजाः ३०

लमेवार्चिर्ज्वाला यस्य तत् शरा एव अरा मध्यकाष्ठानि यस्य तत् नेमिर्वलयाकारोऽवयवविशेषस्तद्रूपं कार्मुकं यस्य तत् ज्यात्वचा
तवारणेन तज्जो घोषो लक्ष्यते ज्याघोषतलघोषावेव निर्घोषोथनिर्यस्य तत् तेजः प्रतापः बुद्धिर्ज्ञानं तद्रूपैर्गुणैरेव च प्रभा यस्य तत्
२९ दिव्यास्त्रगुणेन दिव्यास्त्रवैभवेन तदेव पर्यंतो धारणा यस्य तत् ३० ॥

अनीकमिति एकेभैकरथा त्र्यश्वा पत्तिः पञ्चपदातिका पत्त्यंगैस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरं सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चमूः
अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिणीति मरोरुक्तप्रकारेण दशसंख्या पत्तिस्तत्त्रिगुणं सेनामुखं तत्त्रिगुणो गुल्मः तत्त्रिगुणो गणः गणात्त्रिगु
णा वाहिनी तत्त्रिगुणा पृतना तत्त्रिगुणा चमूः चमूत्रिगुणा अनीकिनी एवं च दशोनत्रिंशताधिकसप्तसहस्रसंख्याता चमूरनी-
क सहस्राण्येव साहस्रं दश साहस्राण्यनीकान्यस्मिन्नस्तीति तत् रथानां दशसहस्राण्यनीकानीत्यर्थः एकोनत्रिंशल्लक्षाधिकस

अनीकं दशसाहस्रं रथानां वातरंहसां अष्टादशसहस्राणि कुञ्जराणां तरस्विनां ३१ चतुर्दशस
हस्राणि सारोहाणां च वाजिनां पूर्णे शतसहस्रे द्वेशात्तराणां पदातिनां ३२ दिवसस्याष्टभागेन
शरैरग्निशिखोपमैः हतान्येकेन रामेण रक्षसां कामरूपिणां ३३ ॥

सकोटिसंख्याता रथा इत्यर्थः अष्टादशसहस्राणीत्यत्राप्यनीकमिति विभक्तिविपरिणामेन योज्यं तेन विंशतिसहस्राधिकद्वादशल
क्षोत्तरत्रयोदशकोटिसंख्या गजा इत्यर्थः ३१ चतुर्दशसहस्राणीकानि षष्टिसहस्राधिकविंशतिलक्षोत्तरदशकोटिसंख्या वाजिन इत्यर्थः
शतसहस्रे द्वे अनीके अशीतिलक्षोत्तरपंचचत्वारिंशकोट्यधिकशतकोटिसंख्याः पदातय इत्यर्थः ३२ दिवसस्याष्टभागेन चतुर्दशीसंवत्सरा।

हतशेषाः कपतिपपेलंकामभिपेतुः २४ आक्रीडंक्रीडनस्याभूमिः २५ प्रशमं नतं ग्रामस्तं २७ ममवाग्यवकस्यवा अनेनस्वस्यविस्मृतत्वे॰

590

तेहतास्वाहतरथाः शांताविमथितध्वजाः अभिपेतुः पुरीं लंकां हतशेषा निशाचराः २४
हतैर्गजपदातैस्तैस्तद्बभूव रणाजिरे आक्रीडभूमिः क्रुद्धस्य रुद्रस्येव महात्मनः २५
ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः साधु साध्विति रामस्य तत्कर्म समपूजयन् २६
अब्रवीच्च तदा रामः सुग्रीवं प्रत्यनंतरम् विभीषणं च धर्मात्मा हनूमंतं च वानरम् २७
जांबवंतं हरिश्रेष्ठं मैंदं द्विविदमेव च एतदस्त्रबलं भीमं मम राघवकस्य वा २८ नि
हत्य तां राक्षसराजवाहिनीं रामस्तदा शक्रसमो महात्मा अस्त्रेषु शस्त्रेषु जितक्लमश्च
संस्तूयते देवगणैः प्रहृष्टैः २९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे चतुर्नवतितमः सर्गः ९४
तानि नागसहस्राणि गदापरिघयोधिनां कांचनध्वजचित्राणि शूराणां कामरूपिणां १
तानि हत्वा शरैर्दीप्तैस्तप्तकांचनभूषितैः रावणेन प्रयुक्तानि रामेणाक्लिष्टकर्मणा २

स्त्रवित्वे २८ संस्तूयतेस्म २९ क॰ ९४ इत्यार्षे युद्धकांडे चतुर्नवतितमः सर्गः ९४ तानीति सहस्रशः सहस्राणीत्यर्थः १ २ ॥

रावणेनप्रयुक्तानि युद्धार्थंप्रेषितानि रामेणरक्तानिरष्ठावहाःश्रुत्वाहतशेषाः बालवृद्धानिशाचराःराक्षस्यश्चसमागम्यसंभूयासं।
भूयदीनाश्चिंतापरिप्लुताश्चबभूवन्निति शेषः ४ परिदेवनप्रकारःकथमिति निर्नतोदरीनिंनोदरी ६ लोकवध्यालोकैर्वध्या।

दृष्ट्वाश्रुत्वाचसंभ्रांताहतशेषनिशाचराः राक्षस्यश्चसमागम्यदीनाश्चिंतापरिप्लुताः ४ विधवा
हतपुत्राश्चक्रोशंत्योहतबांधवाः राक्षस्यःसहसागम्यदुःखार्ताःपर्यदेवयन् ५ कथंशूर्पणखा।
वृद्धाकरालानिर्नतोदरी आससादवनेरामंकंदर्पसमरूपिणं ६ सुकुमारंमहासत्त्वंसर्वभूत।
हितेरतं तंदृष्ट्वालोकवध्यासाहीनरूपाप्रकामिता ७ कथंसर्वगुणैर्हीनागुणवंतंमहौजसं
सुमुखंदुर्मुखीरामंकामयामासराक्षसी ८ जनस्यास्याल्पभाग्यत्वाद्वलिनीश्वेतमूर्धजा अ
कार्यमपहास्यंचसर्वलोकविगर्हितं ९ राक्षसानांविनाशायदूषणस्यखरस्यच चकाराप्रति
रूपासाराघवस्यप्रधर्षणं १० ॥

हीनरूपा रामसन्निध्याद्धंता कुत्सितारूपा यस्याःसाइत्थेप्रकामिताऽसंजातप्रकामा ७ ८ अस्यजनस्यराक्षसजनस्यवलिनीज
रावशाज्ञानवलिः वीलादिरवारितिः ९ अप्रतिरूपाविकृतरूपः अप्रतिरूपस्येतिपाठेतदसदृशाकारकस्येत्यर्थः १० ॥

तन्निमित्तेत्यर्थः एतन्निमित्तं सीतानीतेतिच्छेदः वधायरक्षसामितिशेषः १ नप्राप्नोतिनप्राप्स्यतिच २ प्रार्थ्यातांप्रार्थ्यमाने एकेनासहायेन

592 तन्निमित्तमिदंवैरंरावणेनकृतंमहत् वधायसीतासानीतादशग्रीवेणरक्षसा १
नचसीतांदशग्रीवःप्राप्नोतिजनकात्मजां बलंबलवतोवैरमत्रयराघवेणच २ वै
देह्यांप्रार्थ्ययानेनविरोधेभ्रष्टराज्यसमं हतमेकेनरामेणपर्याप्तनिदर्शनम् ३ च
तुर्दशसहस्राणिरक्षसांभीमकर्मणां निहतानिजनस्थानेशरैरग्निशिखोपमैः ४
खरश्चनिहतःसंख्येदूषणस्त्रिशिरास्तथा शरैरादित्यसंकाशैःपर्याप्तनिदर्शनं ५
जघानवालिनंरामःसहस्रनयनात्मजं वालिनंमेघसंकाशंपर्याप्तनिदर्शनं ६
यतोयोजनबाहुश्चकबन्धोरुधिराशनः क्रोधान्नादन्नदंसोऽपिपर्याप्तनिदर्शनं ७
ऋष्यमूकेनसंगत्यवालीनोभग्नमनोरथः सुग्रीवोप्रापितोराज्यंपर्याप्तनिदर्शनं ८
धर्मार्थसहितंवाक्यंसर्वेषांरक्षसांहितं युक्तंविभीषणेनोक्तंमोहात्तस्यनरोचते ९
विभीषणवचःकुर्याद्यदिस्मधनदानुजः श्मशानभूताःदुःखार्तानेयंलंकाभविष्यति १०

रामेणहत्वाद्यनवरमपिहृतंविरोधसंभेदास्थितस्यरावणस्यतदेवमेवपर्याप्तंनिदर्शनंरामस्यसंदेवासुरसकललोकातिशायित्वगमाय

पर्यामनिदर्शनं ५

इंद्रजितमपि हतं श्रुत्वा नावबुध्यते पराक्रममिति शेषः २२ कुले कुले गृहे गृहे २३ पर्यंतो पर्यंतः २५ रामहस्तात्तस्मान्निमित्तं इदं भयं

कुंभकर्णं हतं श्रुत्वा राघवेण महाबलं प्रतिकायं च दुर्मर्षं लक्ष्मणेन हतं तथा ॥ प्रियो वेंद्रजितं पु
त्रं रावणो नावबुध्यत समरं प्रेक्षमाणस्तु भ्राता मम भर्ता रणे हतः २२ शेषाश्च ध्वजनेशा हा राक्षसीनां कुले कु
ले रथाश्च नागाश्च हतास्तत्र नरं तु सहस्रशः २३ ततो रामेण शूरेण हतो ह्यापि यदानवः इंद्रो वायु
दिवा विस्मयं मे इंद्रो वा शतक्रतुः २४ हतिनो रामरूपेण यदि वा स्वयमंतकः हतप्रवीरा रामेण नि
राशा जीविते वयं २५ अपर्यंतो भयस्यांतमना घाविलयामहे रामहस्ताद्दशग्रीवः शूरोदन
महाबरः २६ इदं भयं महाघोरं समुत्पन्नं न बुध्यते तेन देवान्न गंधर्वान्न पिशाचान्न राक्षसान् २७
उपसृष्टं परित्रातं शक्ता रामेण संयुगे उत्पाताश्चापि दृश्यंते रावणस्य रणे रणे २८ कथयंति
हि रामेण रावणस्य निवर्हणं पितामहेन प्रीतेन देवदानवराक्षसैः २९ रावणस्याभयं दत्तं
मनुष्येभ्यो न याचितं ३० तदिदं मानुषं मन्ये प्राप्तं निःसंशयं भयं जीवितांतकरं घोरं रक्षसां
रावणस्य च ३१ ॥

प्रतोवलं दन महाबल अतिक्रम्य आतद्वर्वी बहु ध्यते २७ उपसृष्टं हंतुमारब्धं २८ कथयंती
ति तद्रुत्पातफलमात्मवदारथ्याहृह्या अतिशेषः २१ रामेण रावणवधउपपत्तिं चाऽऽपितामहेनेति देवदानवराक्षसेभ्यः ३१ 

594

रावणेनपीड्यमानदैवैःप्रसादितस्यब्रह्मणोऽनुग्रहादपितपोरात्मनामिमाऽः पीड्यमानास्त्विति २३ दानवाराक्षसाश्चभयेनप्रा
वृताःदेवेभ्योभयंविभ्राणाएवविचरिष्यन्तिदेवाःस्वतःपरतोवास्माभिःपीडयिष्यन्तीतिभययुक्ताएवभविष्यन्तीत्यर्थः २४ एवंब्रह्मणा
प्रसादात्सभयत्वमात्रप्राप्ते संहाराधिकृतरुद्रप्रसादेनतन्नाशएवास्माकमिमाऽः देवतैरिति २५ २६ सारापाशीतैवेत्याऽः

पीड्यमानास्तुबलिनावरदानेनरक्षसा दीनैस्त्रयोभिर्विबुधाःपितामहमपूजयन् २३
देवतानांहितार्थायमहात्मावैपितामहः उवाचदेवतास्तुष्टइदंसर्वान्महद्वचः २४ अ
द्यप्रभृतिलोकांस्त्रीन्सर्वेदानवराक्षसाः भयेनप्रावृतानित्यंविचरिष्यन्तिशाश्वत २५
देवतैस्तुसमागम्यसर्वैश्चेन्द्रपुरोगमैः वृषध्वजस्त्रिपुरहामहादेवःप्रतोषितः २६
प्रसन्नस्तुमहादेवोदेवानेतद्वचोऽब्रवीत् उत्पत्स्यतिहितार्थंवोनारीरक्षःक्षयावहा २७
एषादेवैःप्रयुक्तान्तुयथादानवान्पुरा भक्षयिष्यतिनःसर्वान्राक्षसघ्नीसरावणान् २८
एवमस्याप्यनेनैवतुर्विनीतस्यदुर्मते अयंनिष्ठानकोघोरःशोकेनसमभिप्लुतः २९

एषेतिपुरापूर्वकल्पे देवैर्दानवाणार्थंप्रयुक्तात्क्षुधयादानवान्दरतिस्म एवंदेवैःप्रयुक्ताएषासीनापिसरावणान्रावणसहि
तानस्मान् भक्षयिष्यति २८ अयनेनेतेनअनयेननिष्ठानकोनाशः शोकसहिताःप्रामाः २९

रा॰वा॰
युद्ध॰ 595
२९८

प्राप्तकालंकालोचितंपौलस्त्येनविभीषणेनयतएवयस्माद्रामादेवभयंदृष्टंतमेवशरणंप्राप्तःकिंवैभवेनेतिशेषः ४१ कनकः इतिश्रीरा

ततएषप्राप्तमहोलोकेयोनःशरणदोभवेत् राघवेणोपसृष्टानांकालेनेवयुगक्षये ३९
नास्तिनःशरणंकिंचिद्भयेमहतितिष्ठतां दावाग्निवेष्टितानांहिकरेणूनांयथावने ४०
प्राप्तकालंकृतंतेनपौलस्त्येनमहात्मना यतएवभयंदृष्टंतमेवशरणंगतः ४१ इति
सर्वारजनीचरस्त्रियःपरस्परंसंपरिरभ्यबाहुभिः विषेदुरार्ताअतिभयाभिपीडितावि
नेदुरुच्चैश्चतदासुदारुणं ४२ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेपञ्चनवतितमःसर्गः ९५
आर्तानांराक्षसीनांतुलङ्कायांवैकुलेकुले रावणःकरुणंशब्दंशुश्रावपरिदेवितं १
सतुदीर्घंविनिःश्वस्यमुहूर्तंध्यानमास्थितः बभूवपरमक्रुद्धोरावणोभीमदर्शनः २
संदश्यदशनैरोष्ठंक्रोधसंरक्तलोचनः राक्षसैरपिदुर्दर्शःकालाग्निरिवमूर्तिमान् ३
उवाचचसमीपस्थान्राक्षसान्राक्षसेश्वरः क्रोधाव्यक्तकथस्तत्रनिर्दहन्निवचक्षुषा ४
महोदरंमहापार्श्वंविरूपाक्षंचराक्षसं शीघ्रंवदतसैन्यानिनिर्यातेतिममाज्ञया ५

भिरामेरामायणतिलकेयुद्धकांडेसर्गः ९५ आर्तानामिति कुलेकुलेगृहेगृहे १ २ ३ क्रोधोनाव्यक्ताकथाकथनंयस्यसः ५२९८

प्रघसाननरावणप्रोत्साहनेननस्मात्भयात् ९ ततोवाचनतत्ववावशहस्यक्रोधनोवशहासः ९ प्रकाशत्वंप्रकटत्वं ११ पतत्रिणांप्रशास्तपद

596 तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराक्षसास्तेभयार्दिताः चोदयामासरथंशीघ्रंराक्षसास्तानृपाज्ञया ६
तेतस्सर्वतएवस्थत्काराक्षसाभीमदर्शनाः कृतस्वस्त्ययनाःसर्वेनैरृताभिमुखाद्ययुः ७ प्रस
प्रज्ञयद्यामोयरावणेनमहारथाः तस्थुःप्रांजलयःसर्वेभर्तुर्विजयकांक्षिणः ८ ततो
वाचप्रहस्यैतान्रावणःक्रोधमूर्छितः महोदरमहापार्श्वौविरूपाक्षंचराक्षसम् ९ प्र
घसाणांधनुर्मुक्तैःशरैःगात्रादिसन्निभैः राघवंलक्ष्मणंचैवनेष्यामियमसादनम् १० ख
रस्यकुंभकर्णस्यप्रहस्तेन्द्रजितोस्तथा करिष्यामिप्रतीकारमद्यशत्रुवधादहम् ११ नै
वान्तरिक्षंनदिशोनचनद्योनापिसागराः प्रकाशत्वंगमिष्यंतिमद्बाणजलदावृताः १२ अ
द्यवानरमुख्यानांतानियूथानिभागशः धनुषाशरजालेनवधिष्यामिपतत्रिणाः १३ अ
द्यवानरसैन्यानिरथेनपवनौजसा धनुःसमुद्रादुद्धूतैर्मथिष्यामिशरोर्मिभिः १४ व्या
कोशपद्मवक्त्राणिपद्मकेसरवर्चसा अद्ययूथतटाकानिराजवास्म्मथाम्यहं १५

वता १३ धनुःरूपात्समुद्रात् १४ व्याकोशपद्मवक्त्राणिकवसरूपविकसितपद्मानि पद्मकेसरवर्चसांवानराणांमितिशेषः यूथपानि

रामा युद्ध २५५ 597

सशोदैःपारसहितैःवदनैःस्वीयैः सपारैस्वात्मनालैःपंचकैरिव १५ यत्नेनावेक्षमवेक्षितं योगं तलं यस्यास्तस्याभूतां ३ गजैरुपस्तिनाः २९
सपारैरयवद्दनैःसंछिवानरयूथपाः संदृयिषंतिवसुधांसनालैरिवपंकजैः १६ अथश्रयम्
वेगानादरीणांद्रुमयोधिना मुक्तेनैकेषुनाशुद्धेभस्मामिवशांतयात १७ हतोभूतानावयेवांवे
येषांवनतनयोहतः वधेनाधिपेषोऽक्षयाकरोमस्त्रुश्रमार्जने १८ अथमहाणानिर्भिन्नैःश
स्तीणंगतचेतनैः करोमिवानरैर्दृष्टदयतावेसतलामहीं १९ अथकाकाश्वरथाश्वयेवमा
साशानोपरे सर्वास्तास्तपंयिष्यामिशाङ्गमासैःशाशाणैः २० कस्थतोमेरथःशीघ्रंक्षिप्रमा
नीयतांधनुः अनुप्रयांतुमांयुद्धेयेत्रशिष्टानिशाचराः २१ तस्यतद्वचनंश्रुत्वामहापार्श्वोऽब्रवी
दव वलाध्यक्षंतास्थितांस्तत्रबलंसत्वर्यतामिति २२ बलाध्यक्षस्तुसयुक्तारादसोस्तागृ
हेगृहे चोदयनःपरिपर्युत्तेकालचुपराक्रमाः २३ ततोमुहूर्तान्निष्क्रांतराक्षसाभीमद
र्शनाः नादंतोभीमवदनानानाप्रहरणैःभुजैः २४ असिभिःपट्टिशैःशूलैर्गदाभिर्मु
शलैर्हलैः शक्तिभिस्तीक्ष्णधाराभिर्महद्भिःकूटमुद्गरैः २५ यष्टिभिर्विविधैश्चक्रैर्नि
शितैश्चपरश्वधैः भिंडिपालैशतघ्नीभिरन्यैश्चापिवरायुधैः २६ २५५

अमात्यास्तयोर्दश्ये इंद्र रथयोद्धारं सत्वगांभीर्यानवलातिशयात् २८ प्रजविताश्वेन प्रकर्षेणसंजातवेगश्रुश्रापस्यतेन २५ २८ ३१
598 अथानयत्ववलाध्वताश्वावारो रावणस्तया उक्तस्तेन समायुक्तं युक्ताश्वनरगोरथं २७ अरु
रोह तदा भीमदीप्यमानं स्वतेजसा ततः प्रयातः सहसा राक्षसैर्बहुभिर्वृतः २८ रावणः स
त्वगांभीर्याद्दारयन्निव मेदिनी नादं घोरं विमुंचंतो निर्ययुर्जयकांक्षिणः २९ रावणेनाभि
युक्तानां महापार्श्वमहोदरौ विरूपाक्षश्च दुर्दर्शौ रथानारुरुहुस्तदा ३० तेन हृष्टा विनिर्दन्तो
भिंदंत इव मेदिनी नादं घोरं विमुंचंतो निर्ययुर्जयकांक्षिणः ३१ ततो युद्धाय तेजस्वी रक्षोगण
बलैर्वृत निर्ययावुद्यतधनुः कालांतकयमोपमः ३२ ततः प्रजविताश्वेन रथेन स महारथः
द्वारेण निर्ययौ तत्र यत्र तौ रामलक्ष्मणौ ३३ ततो नष्टप्रभः सूर्यो दिशश्च तिमिरावृताः द्वि
जाश्च नेदुर्घोराश्च संचचाल च मेदिनी ३४ ववर्ष रुधिरं देवश्चस्खलुश्च तुरंगमाः ध्वजाग्रे निपपात
गृध्रो विनेदुश्चाशिवाः शिवाः ३५ नयनं चास्फुरद्वामं वामो बाहुरकंपत विवर्णं वदनश्चा
सीत्किंचिद्भ्रश्यत स्वनः ३६ ततो निष्पततो युद्धे दशग्रीवस्य रक्षसः रणे निधनशंसीनि रूपा
अथ रावणस्य दुर्निमित्तान्याह नष्टप्रभेत्यादि ३३ एतानि रूपाणि निधनसूचकानीत्यर्थः ३५ णि एतानि जज्ञिरे ३७

रावा
युद्धी 599
३००

४१ आह्वयानांस्पर्धयाथाह्वयमानानां ॥क॥ ८८ इतिरामायणेसर्गः ७८ तथेति १ एकतःएकैकस्मिन्प्रदेशे २ ३ ॥
युतरिताम्रपातोल्कानिर्घातसमनिस्वनां विनेदूराक्षसावानरा(वा)श्चायमैरभिमिश्रिताः ३७
एतानचिन्तयन्वीरानुमान्तान्समवस्थितान् निर्ययौरावणोमोहाद्यथार्थकालचोदितः ३८
तेषांतुरथघोषेणशालसानांमहात्मनाम् वानराणामपिचक्ष्वेडाघोषेवाभ्यवर्तत ३९ अ
न्योन्यमाह्वयानानांक्रुद्धानांजयमिच्छतां ततःक्रुद्धोदशग्रीवःशरैःकाञ्चनभूषणैः वानरा
णामनेकेषुचकारकदनंमहत् ४० निकृत्तशिरसःकेचिद्रावणेनवलीमुखाः केचिद्विच्छि
न्नहृदयाःकेचिच्छ्रोत्रविवर्जिताः ४२ दशाननःक्रोधविवृत्तनेत्रोयतोयतोऽभ्येतिरथेनसंख्ये
ततस्ततस्तस्यशरप्रवेगंसोढुंनशेकुर्हरियूथपालाः ४३ इत्यार्षेयुद्धकाण्डेषष्टितमः ६०
तथातैःकृत्तगात्रैस्तुदशग्रीवेणमार्गणैः बभूववसुधातत्रप्रकीर्णाहरिभिस्तदा १
रावणस्याप्रसह्यंतंशरसंपातमेकतः नशेकुःसहितुंदीप्तंपतंगाज्वलनंयथा २ तेर्दि
तानिशितैर्बाणैःक्रोशन्तोविप्रदुद्रुवुः पावकार्चिःसमाविष्टादह्यमानायथागजाः ३
४ निकृत्ताःसाहताःकेचित्केचिमास्यंशदारिताः केचिद्भिन्नशिरमाकश्चिद्वद्धविनाकृताः ४ ३००

गुल्मेनासन्निवेशो ६ आत्मनःसदृशंआत्मनस्तुल्यंसुषेणंनिक्षिप्य ७ सर्ववानरयूथपाः सुषेणंदर्विनेतिशेषः महाशैलानिमाहे

600

स्वयं राक्षसनामनीकानि महाभ्राणीव मारुतः संयत्तो समवेतस्मिन् विथकन्नावणः शरैः
४ कदनं तरसा कृत्वा राक्षसेन्द्रो वनौकसां आससाद ततो युद्धे त्वरितं राघवं रणे ५ स
ग्रीवस्तं वाकपीन्दृष्ट्वा भग्नान्विद्रावितान्रणे गुल्मे सुषेणं निक्षिप्य चक्रे युद्धे द्रुतं मनः ६
आत्मनःसदृशं वीरं तं निक्षिप्य वानरं सुग्रीवोऽभिमुखं शत्रोः प्रतस्थे पादपायुधः ७ पा
र्श्वतःपृष्ठतश्चास्य सर्वे वानरयूथपाः अनुजग्मुर्महाशैलान्विविधांश्च वनस्पतीन् ८ ननर्द यु
धि सुग्रीवो स्वरेण महता महान् पातयन्विविधांश्चान्यान् जघानोत्तमराक्षसान् ९ ममर्द च म
हाकायो राक्षसान्वानरेश्वरः युगान्तसमये वायुः प्रवृद्धानगमानिव १० राक्षसानामनीकेषु
शैलवर्षं ववर्ष ह अश्मवर्षं यथा मेघः पक्षिसंघेषु कानने ११ कपिराजविमुक्तैस्तैः शैलवर्षै
स्तु राक्षसाः विकीर्णशिरसः पेतुर्विकीर्णा इव पर्वताः १२ अथ संक्षीयमाणेषु राक्षसेषु समं
ततः सुग्रीवेण प्रभग्नेषु नदत्सु च पतत्सु च १३

र्हदीन्वेतिशेषः ८ अन्यानवशिष्टानुत्तमराक्षसान्बलाढ्यराक्षसानग्रगामान्हतवान् १०।११।१२ संक्षीयमाणेषु हिंस्यमानेषु १३

601

उद्दिश्य पलायनकृतोत्साहान् स्थापयामास पलायनान्निवर्तयामास १३ संप्रधनः सम्पकप्रथनं युद्धं यस्य सः प्रमुखे प्रकृष्टे मुखे प्रदे॰

विरूपाक्षः स्वकं नाम धन्वी विश्राव्य राक्षसः । पृथ्व्यामाप्लुत्य दुर्धर्षो गजस्कन्धमुपारुहत् १४
स तं द्विपमथारुह्य विरूपाक्षो महाबलः । ननर्द भीमनिर्ह्रादं वानरानभ्यधावत १५
सुग्रीवे स ससर्जाथ घोरान् विशिखान् मुखे । स्थापयामास चोद्विग्नान् राक्षसान् संप्रहर्षयन् १६
सोऽतिविद्धः शितैर्बाणैः कपीन्द्रस्तेन रक्षसा । चुक्रोश च महाक्रोधो वधे चास्य मनो दधे १७
ततः पादपमुद्धृत्य शूरः सम्प्रधनो हरिः । अभिपत्य जघानास्य प्रमुखे तं महागजम् १८
स तु प्रहाराभिहतः सुग्रीवेण महागजः । अपासर्पद्धनुर्मात्रं निषसाद ननाद च १९ गजा
त्तु मथितात्तूर्णमपक्रम्य स वीर्यवान् । राक्षसोऽभिमुखः शत्रुं प्रत्युद्गम्य ततः कपिम् २० आ
र्षभं चर्म खड्गं च प्रगृह्य लघुविक्रमः । भर्त्सयन्निव सुग्रीवमाससाद व्यवस्थितम् २१
स हि तस्यापि संक्रुद्धः प्रगृह्य विपुलां शिलाम् । विरूपाक्षस्य चिक्षेप सुग्रीवो जलदोपमाम् २२

शेष्वर्थः १८ १९ २० आर्षभं ऋषभकृतिपरिवीतं चर्मफलकं २१ तस्यापि तेनापि दत्तं प्रहारं संरब्धग्रहीत्वा २२ ॥ ॥

सतामिति अपक्रम्यशिलाप्रहारमोघीकरणार्थंपार्श्वतोपसृत्यसुग्रीवंप्राहरदित्यर्थः २२ अभिहतेनसुग्रीवःपद्भ्यामपतत् आङ्केवि

602 सतांशिलांमापतंतींदृष्ट्वाराक्षसपुंगवः अपक्रांतस्सविक्रांतःखड्गेनप्राहरत्तदा २३ तेनखड्गप्र
हारेणरक्षसावलिनाहतः मुहूर्तमभवद्भूमौविसंज्ञइववानरः २४ सहसासतदोत्पत्यराक्षस
स्यमहाहवे मुष्टिंसंवर्त्यवेगेनपातयामासवक्षसि २५ मुष्टिप्रहाराभिहतोविरूपाक्षोनिशा
चरः तेनखड्गेनसंक्रुद्धःसुग्रीवस्यचमूमुखे २६ कवचंपातयामासपद्भ्यामभिहतोपतत् स
समुत्थायपतितःकपिस्तस्यव्यसर्जयत् २७ तलप्रहारमशनेःसमानंभीमनिस्वनं तलप्रहा
रंतद्रक्षस्सुग्रीवेणसमुद्यतं २८ नैपुण्यान्मोचयित्वैनंमुष्टिनोरसिताडयत् ततस्तुसंक्रुद्धतरः
सुग्रीवोवानरेश्वरः मोक्षितंचात्मनोदृष्ट्वाप्रहारंतेनरक्षसा ३० सददर्शान्तरंतस्यविरूपाक्षस्य
वानरः ३० ततोन्यपातयत्क्रुद्धःशङ्खदेशेमहत्तलं महेन्द्राशनिकल्पेनतलेनाभिहतःक्षितौ
३१

तत्रान्वभवदित्यर्थः २७ नैपुण्यात्तंवंचनासामर्थ्यान्मोचयित्वामोक्षम् २९ अन्तरंप्रहारावसरं शङ्खदेशोललाटस्थिप्रदेशो तलंप्रसृतकरः

करतलप्रहारं ३१

रा० प्रस्रवणोनिर्झरस्तस्मात्प्रस्रवणमस्मादितिव्युत्पत्तेः ३१ विरूपाक्षंप्रतिविरूपाक्षं ३३ पार्श्वेनपरिवर्ततइत्यन्वयः ३४ संप्रयुक्तौ।
यु०टी० युद्धात्संप्रवृत्तयास्थितौ ३५ उद्धृतगंगाउद्वेलगंगेत्यर्थः वानरबलमानंदेरात्सबलशोकेनेतिशेषः ३६ क० ९७ इत्यार्षेरामाय

३.२ 603

पपातरुधिरक्लिन्नःशोणितेनसमुक्षितः सततोभ्यपतद्विरूपाक्षोजलप्रस्रवणादिव ३१
विहृत्यनयनक्रोधात्सुफेनरुधिराप्लुतं दद॰ सोविरूपाक्षोविरूपाक्षंतत्कृतम् ३२
स्फुरंतंपरिवर्तंतंपार्श्वेनरुधिरोक्षितम् करुणंचविनदंतंददृशुःकपयोरिपुम् ३४ तथा।
तुतौसंयतिसंप्रयुक्तौतरस्विनौवानरराक्षसानां बलार्णवौसंप्रवृत्तंभीमौमहार्णवौद्वा
विवभिन्नसेतू ३५ विनाशितंप्रेक्ष्यविरूपनेत्रंमहाबलंतंहरिपार्थिवेन बलंसमीतंकपिराक्ष
सानांमुहूर्तगंगाप्रतिमंबभूव ३६ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेसप्तनवतितमःसर्गः ९७
हन्यमानेबलेतूर्णमन्योन्यंतेमहामृधे सरसीवमहाग्रीष्मेसुपक्षीणेविभूवतुः १ स्वब।
लस्यतुघातेनविरूपाक्षवधेनच बभूवद्विगुणंक्रुद्धोरावणोराक्षसाधिपः २
प्रक्षीणंस्वबलंदृष्ट्वावध्यमानंबलीमुखैः बभूवास्यव्यथायुद्धेदृष्ट्वादैवविपर्ययम् ३

यणेश्रीवाल्मीकीयेयुद्धकांडेसप्तनवतितमःसर्गः ९७ अन्योन्यहन्यमानेनतेबलीसुपक्षीणेतरांसुपक्षमवतीवभूवतुः ३.२
सरसीवसमथिताषः १ २ ३ ४ ॥

604

भर्तृपिंडस्यस्वामिकृतान्नादिप्रदानोपकारस्यनिर्वेष्टुंप्रत्युपकारंकर्तुं ५ भर्तृवाक्येनचोदितःसस्वेनवीर्येणकदनंचक्रे ७ ८ ९ ११ अनंतरं

उवाचवचसमीपस्थंमहोदरमनंतरं अस्मिन्कालेमहाबाहोजयाशात्वयिमेस्थिता ४ जहिशत्रुंचमूं।
वीरदर्शयादिपराक्रमं भर्तृपिंडस्यकालोयंनिर्वेष्टुंसाधुयुध्यतां ५ एवमुक्तस्तथेत्युक्त्वाराक्षसेंद्रो।
महोदरः प्रविवेशारिसेनांसपतंगइवपावकं ततःसकदनंचक्रेवानराणांमहाबलः भर्तृवाक्ये
नतेजस्वीस्वेनवीर्येणचोदितः ७ वानराश्चमहासत्त्वाःप्रगृह्यविपुलाःशिलाः प्रविश्यारिबलंभी
मंजघ्नुस्तेसर्वराक्षसान् ८ महोदरःसुसंक्रुद्धःशरैःकांचनभूषणैः चिच्छेदपाणिपादोरुवानरा
णांमहाहवे ९ ततस्तेवानराःसर्वेराक्षसानांमहामृधे दिशोदशद्रुताःकेचित्केचित्सुग्रीवमा
श्रिताः १० प्रभग्नंसमरेदृष्ट्वावानराणांमहाबलं अभिदुद्रावसुग्रीवोमहोदरमनंतरं प्रगृह्यवि
पुलांघोरांमहीधरसमांशिलां चिक्षेपचमहातेजास्तद्वधायहरीश्वरः १२ तामापतंतींसहसा
शिलांदृष्ट्वामहोदरः असंभ्रांतस्ततोबाणैर्निबिभेदततःशिला १३ रक्षसातेनबाणौघैर्निकृत्ता
सासहस्रधाः निपपाततदाभूमौगृध्रचक्रमिवाकुलं १४ तांतुभिन्नांशिलांदृष्ट्वासुग्रीवःक्रोधमू
र्च्छितः सा

सन्निहितमित्यर्थः ११ आकुलंगृध्रचक्रमिवनिपपातशिलायाअनेकधाभग्नत्वात्सारण्यं १३ १४ १५

रावा
युद्धौ
३०३

605

सुग्रीवः दीप्तंपरिघमाविध्याभ्रामयित्वाहस्तलाघवंतस्मैदर्शयन्हयानजघान १७ १८ समीपतःसंगतोवभूवतुः १९ भास्क

शरैर्बहुविदारैस्तैनंभ्रूरःपरबलार्दनः सदर्दशततःक्रुद्धःपरिघेपतितंभुवि १६ आविध्यत

सतंदीप्तंपरिघंतस्यदर्शयन् परिघेणोग्रवेगेनजघानास्यहयोत्तमान् १७ तस्माद्धता

द्धयाद्धीरःसोवप्लुत्यमहारथात् गदांजग्राहसंक्रुद्धोराक्षसोथमहोदरः १८ गदापरि

घहस्तौतौयुद्धेवीरौसमीपतः नर्दंतौगोवृषप्रख्यौघनाविवसविद्युतौ १९ ततःक्रुद्धो

गदांतस्यचिक्षेपरजनीचरः ज्वलंतीभास्कराभासांसुग्रीवायमहोदरः २० गदांतांसु

महाघोरामापतंतींमहावलः सुग्रीवोरोषताम्राक्षःसमुद्यम्यमहाहवे २१ आजघा

नगदांतस्यपरिघेणहरीश्वरः पपाततरसाभिन्नःपरिघस्तस्यभूतले २२ ततोजग्राह

तेजस्वीसुग्रीवोवसुधातलात् आयसंमुसलंघोरंसर्वतोहेमभूषितम् २३ सतमुद्यम्य

चिक्षेपसोप्यस्याक्षिपद्गदां भिन्नावन्योन्यमासाद्यपेततुस्तौमहीतले २४ ततोभिन्नप्रहा

रौतौमुष्टिभ्यांतौसमीपतः तेजोवलसमाविष्टौदीप्ताविवहुताशनौ २५ ॥

रवदाभासतेसाभास्कराभासांतां २० आपतंतीगदांदृष्ट्वेतिशेषःसमुद्यम्यपरिघमिव २१ २२ २३ २४ २५ ॥ ॥ ३०३

महारजङ्गतः २८ दक्षिणंमंडमेवसतौर्गोसंकाराद्धामेचसतौर्गोसंपरीयतऊरुतां ३० वीर्येणश्लाघतइतिवीर्यश्लाघी ३१ सग्री

606

जघ्नतस्तौतदान्योन्यंनदंतौचपुनःपुनः तलैश्चान्योन्यमासाद्यपेततश्चमहीतले २६ उभौतत
स्तदात्वौर्गौजघ्नतश्चपरस्परं भुजैश्छिन्नविपतवीरावन्योन्यमपराजितौ २७ जघ्नतुस्तौतदान्योन्यंवीरौ
वाऽद्युद्धेपरंतपौ जहारवत्तदावङ्गमहरपरिवर्तिनं २८ ततोरोषपरीतांगौनदंतावभ्यधाव
तां उद्यतासीरणोत्कृष्टौयुद्धशास्त्रविशारदौ २९ दक्षिणंमंडलेचोभौसव्यंर्गोसंपरीयतः
प्रत्योन्यमभिसंक्रुद्धोजयेप्रणिहितावुभौ ३० सतश्रूरोमहावेगोवीर्यश्लाघीमहोदरः महा
वर्मणिवीरोखङ्गंपातयामासऊर्ममंति ३१ लग्नमुत्कर्षतःखङ्गंखङ्गेनकपिकुंजरः जहारसशिर
स्त्राणंकुंडलोपगतंशिरः ३२ निकृत्तशिरसस्तस्यपतितस्यमहीतले तद्बलंराक्षसेंद्रस्यद
ष्टातत्रनदृश्यत ३३ हत्वातंवानरैःसार्थंननादमुदितोहरिः चुक्रोधचदशग्रीवोबभौहृष्ट
श्चराघवः ३३

वफत्वकेलग्नंखङ्गमुत्कर्षतोमहोदरस्यशिरःखड्गेनजहार ३२ निकृत्तशिरसोराक्षसेंद्रस्यबलंतदाक्षसें
द्रशिरोदृष्ट्वातत्रस्थानेनदृश्यतेपलायतमितियावत् ३३ ॥

रा.वा सर्वेविषण्णवदनाःदीनचेतसश्चबभूवुरितिशेषः भयवित्रस्तचेतसः भयवित्रस्तचेतसःभयकंपितचित्ताः सर्वेविद्रवंतित्यद्रवत् २५ की
युद्ध र्णंशीर्णं २६ दूर्षयदस्यानेदरूपेतिपाठेछंदोनुरोधाद्भूतेतिशेषः २७ कनकः १ इतिरामायणेसर्गः ९९ महोदरेइतिसुग्री
२.४ 607

विषण्णवदनाःसर्वेराक्षसादीनचेतसः विद्रवंतिततःसर्वेभयवित्रस्तचेतसः २५ महोद
रेतुविनिपातेभूमौमहोदरीःकीर्णमिवैकदेशं सूर्यात्मजस्तत्ररराजलक्ष्म्यासूर्यस्यतेजो
भिरिवाप्रधृष्यः २६ अथविजयमवाप्यवानरेंद्रःसमरेसुरसिद्धयक्षसंघैः अवनितलगतै
श्चभूतसंघैर्हर्षसमाकुलितैर्निरीक्ष्यमाणः २७ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेनवनवतितमः
महोदरेतुनिहतेमहापार्श्वोमहाबलः सुग्रीवेणसमीक्ष्याथक्रोधात्संरक्तलोचनः १
अंगदस्यचमूंभीमांक्षोभयामासमार्गणैः सवानराणांमुख्यानामुत्तमांगानिराक्षसः २
पातयामासकायेभ्यःफलंवृंतादिवानिलः केषांचिदिषुभिर्बाहूंश्चिच्छेदाथसराक्षसः ३
वानराणांसुसंरब्धःपार्श्वंकेषांचिदाक्षिपत् तेर्दिताबाणवर्षेणमहापार्श्वेनवानराः ४

वेणामहोदरेनिहतेसतितद्वधकर्तारंसुग्रीवंमहापार्श्वःसमीक्ष्य १ अंगदंचमूंक्षोभयामास २ वृंतंप्रसवबंधनं ३ ४ ॥ २.४

विषादीनविमुक्तः ५ ससूतंस्यंदनंतद्धनुस्तत्समदितरथादिसर्वं ७ स्वतराजः ज्ञोववा ८ शालीं गृहीत्वा श्रोजवानमनंतरगिरिशृंगं।

608

विषादविमुक्तो सर्वैर्वभ्रूव गतचेतनः निशाम्य बलसुहिग्रे मेगदोरावसमार्दिते ५ वेगवत्केम
हावेगः समुद्र इव पर्वसु आयसं परिघं रम्यं सूर्यरश्मिसमप्रभं ६ समरे वानरश्रेष्ठो महापार्श्वे
न्यपातयत् स तेन प्रहारेण महापार्श्वो विचेतनः ७ ससूतस्यंदनात्तस्माद्विसंज्ञः प्रापतद्भुवि
तस्यर्क्षराजस्तेजस्वी नीलांजनचयोपमः ८ निष्पत्य सुमहावीर्यः स्वयूथान्मेघसन्निभात् प्रग
ह्य गिरिशृंगाभां क्रुद्धः सुविपुलां शिलां ९ अश्वाञ्जघान तरसा स बभंज स्यंदनं च तत् मुहूर्ताल्लब्ध
संज्ञस्तु महापार्श्वो महाबलः १० अंगदं बहुभिर्बाणैर्भूयस्तं प्रत्यविध्यत जांबवंतं त्रिभिर्बाणैः
राजघानस्तनांतरे ऋक्षराजं गवाक्षं च जघान बहुभिः शरैः गवाक्षं जांबवंतं च स दृष्ट्वा शरपी
डितौ ११ जग्राह परिघं घोरमंगदः क्रोधमूर्छितः तस्यांगदः सरोषाद्रोषात्संस्पृशत्तमापम १२
दूरस्थितस्य परिघं रविरश्मिसमप्रभं द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य भ्रामयित्वा च वीर्यवान् महापार्श्वा
य चिक्षेप वधार्थं वालिनः सुतः १३

ताभ्यां स्यंदनं बभंज ९ दूरस्थितस्य रावणस्य वधार्थं परिघं द्वाभ्यां भुजाभ्यां संगृह्य गृहीत्वा भ्रामयित्वा च महापार्श्वाय चिक्षेप अन्वयः १३ १४

रामा तस्य रक्षेमा हस्तात्स पाशं यथनुस्पादेकं हस्तिशिरस्त्राणं चापातयत् अनयवाग्रेवक्ष्यति एकेनकरेणेति १५ तैलधौतं तेनातितीक्ष्णं शैलं।
युद्ध सारोयस्तंमय १८ मोक्षयामास मोचीसंकार १९ संवर्तयत समवर्तयत ववंधेमर्थः २१ पफालविशीर्णं २२ वानराणांसिं
१०५ 609 स तु क्षिप्तो बलवता परिघस्तस्य रक्षसः धनुश्च सशरं हस्ताच्छिरस्त्राणं च पातयत् १५ तं समासाद्य वे।
गेन वालिपुत्रः प्रतापवान् तलेनाभ्यहनत्क्रुद्धः कर्णमूले सकुंडल १६ स तु क्रोधी महावेगो महा
पार्श्वो महाद्युतिः करेणैकेन जग्राह सुमहांतं परश्वधं १७ तं तैलधौतं विमलं शैलसारमयं दृढ
राक्षसः परमक्रुद्धो वालिपुत्रे न्यपातयत् १८ तेन वामांसफलके भृशं प्रत्यवपातितं अंगदो मोक्षया।
मास सरोषः सपरश्वधं १९ स वीरो वज्रसंकाशमंगदो मुष्टिमात्मनः संवर्तयत्सुसंक्रुद्धः पितुस्तु।
ल्यपराक्रमः २० राक्षसस्य स्तनाभ्याशे मर्मज्ञो हृदयं प्रति इंद्राशनिसमस्पर्शं स मुष्टिं विन्यपातय। श्री
त् २१ तेन तस्य निपातेन राक्षसस्य महामृधे श्रभवस्य महाक्रुद्धः समरे रावणस्यत २३ वानराणां प्र
तस्मिन्विनिहते भूमौ तत्सैन्यं संप्रचक्षुभे पफाल हृदयं चास्य स पपात हतो भुवि २२ वानराणां प्रहृष्टा रा
नां सिंहनादः सुपुष्कलः स्फोटयन्निव शब्देन लंकां साट्टालगोपुरां महेंद्रेणेव देवानां नादः समभवः म
हनादो लंकां स्फोटयन्निवाथभूदिति शेषः इंद्रेण सह देवानामिवांगदेन सह वानराणां सिंहनादः समभवत् २४ ॥ ॥ १०५

१५ कः इतिश्रीरामायणेसर्गः ९९ महोदरेति हतौदृष्ट्वासरावणः क्रुद्धोजातइतिशेषः १ २ हतानागरस्य वानरबलेरितिशेषः दुःखम
पनेष्याम्येव ३ मूलोच्छेदकरिष्यामीत्याशयेनरामंसर्वाश्रयमहावृक्षत्वेननिरूपयति रामवृक्षमिति सीतापुष्पयस्यसः सवा।

610

श्वेषेइत्याद्युक्तविंशालयानांवनौकसांचैवमहाप्रणादं श्रुत्वासरोषंयुधियत्तसैन्यः पुनश्चयुद्धाभि
मुखोवभूव ३५ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेनवनवतितमःसर्गः ९९ महोदरमहापार्श्वौह
तौदृष्ट्वासरावणः तस्मिंश्चनिहतेवीरेविरूपाक्षेमहाबले १ आविवेशमहाक्रोधोरावणंतं
महामृधे सूतंसंचोदयामासवाक्यंचेदमुवाचह २ निहतानाममात्यानांरुद्धस्यनगरस्यच
दुःखमेवापनेष्यामिहत्वातौरामलक्ष्मणौ ३ विविधैश्चैवमेदश्चगवयोंगदोगंधमादनः हनूमा
श्चसुषेणश्चसर्वेवटविटपाः ४ रामवृक्षंरणेहन्मिसीतापुष्पफलप्रदं प्रशाखायस्यसुग्री
वोजाम्बवान्कुमुदोनलः ५ सदिशोदशघोषेणरथस्यातिरथोमहान् नादयन्प्रययौतूर्णंराघवं
चाभ्यधावत ६ पूरितातेनशब्देनसनदीगिरिकानना संचचालमहीसर्वात्रस्तसिंहमृगद्विजा ७

सीतेनपुष्पेणसर्वेषांवानराणांतत्कर्मजफलप्रदत्वं प्रशाखायस्येतिप्रशाखासदृशेनहन्मीतिशेषः ४ ५ इत्यक्तारथस्यघो
षेणदशदिशोनादयन् ६ ७ ॥

रावा
युद्ध
२०६ 611

तामसमसंतमोग्रहदेवताकसमं ७ ब्रह्मणास्वयंनिर्मितंतामसमसंत्रसहिंतंसोऽहनशोऽक्र: ९ राघवोऽप्यष्टःपकापिष्टाशत्रुर्दर्गोव
तामसंसमहाघोरंचकारास्त्रंसदारुणं निर्ददाहकपीसर्वास्तेप्रपेतुःसमंततः ८ उत्पपातरजोभू
मौतेभग्नैःसप्रधाविताः नदितत्सहितंशक्रुर्ब्रह्मणाभिर्मितंस्वयं ९ तान्यनेकान्यनीकानिरावणस्य
शरोत्तमैः दृष्ट्वाभग्नानिशतशोराघवःपर्यवस्थितः १० ततोरामस्यशार्ङ्गलोविद्राविद्रविवाह्निनी
सददर्शाततोरामंतिष्ठंतमपराजितं ११ लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविष्णुनावासवंयथा आलिखंतमि
वाकाशमवष्टभ्यमहद्धनुः १२ पद्मपत्रविशालाक्षंदीर्घबाहुमरिंदमं ततोरामोमहातेजाःसौमि
त्रिसहितोवली: १३ वानरांश्चरणेभग्नानापतंतंचरावणं समीक्ष्यराघवोहृष्टोमध्येजग्राहकार्मु
कं १४ विस्फारयितुमारेभेततःसधनुरुत्तमं महावेगमहानादंनिर्भिदन्निवमेदिनीं १५
तयोःशरपथंप्राप्यरावणोराजपुत्रयोः सवभौचयथाराहुःसमेपीशाशिसूर्ययोः १६ तमि
च्छंप्रथमंयुद्धंलक्ष्मणोनिशितैःशरैः मुमोचधनुरायम्यशरानग्निशिखोपमान् १७

रंग्रामश्रतिहर्षः १४ रावणवाणोघेरामविस्फारितेनचयःशव्दस्तेनयेतः १९ सरावणोराजपुत्रयोःसमीपंप्राप्यचंद्रसूर्ययोःसमी। २०९

प्रभ्रमतिकंपवातैर्व्याकुलाकृता शैलमिवस्थिरमचलं राममासमाद २२ राघवो रावणं रावणो राघवमित्यन्योन्यं शरवर्षैर्ववर्षतुर्वद्य।

612

तान्मुक्तमात्रानाकाशे लक्ष्मणेन धनुष्मता बाणैर्बाणैर्महातेजा रावणः प्रत्यवारयत् १९ एकमे
केन बाणेन त्रिभिस्त्रीन्दशभिर्दश लक्ष्मणस्य प्रचिच्छेद दर्शयन्पाणिलाघवं २० प्रभ्रमतिक्रम्य सौ
मित्रिं रावणः समितिंजयः आससाद रणे रामं स्थितं शैलमिवापरं २१ स राघवं समासाद्य क्रोध
संरक्तलोचनः व्यसृजच्छरवर्षाणि रावणो राक्षसेश्वरः २२ शरधारास्ततो रामो रावणस्य धनुश्च्युताः।
दृष्ट्वैवापतितः शीघ्रं भल्लाञ्जग्राह सत्वरं २३ ते शरौघास्ततो भल्लैस्तीक्ष्णैश्चिच्छेद राघवः
दीप्यमानान्महाघोरान्क्रुद्धानाशीविषोपमान् २४ राघवो रावणं तूर्णं रावणो राघवं तथा अन्योन्यं
विविधैस्तीक्ष्णैः शरवर्षैर्ववर्षतु २५ चेरतुश्च चिरं चित्रं मण्डलं सव्यदक्षिणं बाणवेगात्समुत्क्षिप्ता
वन्योन्यमपराजितौ २६ तयोर्भूतानि वित्रेसुर्युगपत्संप्रयुध्यतोः रौद्रयोः सायकमुचोर्यमान्तकनि

षत २५ अन्योन्यं बाणवेगात्समुपस्थितावन्योन्यं संप्तिमवंतौ २६ सायकं संवत इति सायकमुचौ नपौः २७ ॥

रामा सततंचापं २८ गवाक्षितमिवसंजातगवाक्षमिव गृध्रपत्रैस्तद्वंधनैः सुवाजितैः सम्यक्संपादितवेगैः शार्षपुंखैशरविशिष्टिरिपोषेणत्वा
युद्ध त २९ तपनेसूर्येस्तंगतेचापिशादृदस्त्रावलेपत्कादयादिंगतिपीतर्थः विवरीतियावत् यत्तपयाक्रूतरीत्याराश्चावपीतिस्यावदाते
१०७ 613

सततंविविधैर्बाणैर्बभूवगगनंतदा घनैरिवातपापायेविद्युन्मालासमाकुलैः २८ गवाक्षित
मिवाकाशंबभूवशरवृष्टिभिः महावेगैःसुतीक्ष्णाग्रैर्गृध्रपत्रैःसुवाजितैः २९ शरांधका
रमाकाशंचक्रतुःप्रथमंतदा गतेस्तंतपनेवापिमहामेघाविवोत्थितौ ३० घोरमभू
न्महायुद्धमन्योन्यवधकांक्षिणोः अनासाद्यमचिंत्यंचवृत्रवासवयोरिव ३१ उभौ
हिपरमेष्वासावुभौयुद्धविशारदौ उभावस्त्रविदांमुख्यावुभौयुद्धेविचेरतुः ३२
उभौहितेनवज्रंतस्तेनतेनशरोर्मयः ऊर्मयोवायुनाविद्धाजग्मुःसागरयोरिव ३३
ततःसंसक्तहस्तस्तुरावणोलोकरावणः नाराचमालांरामस्यललाटेप्रत्यमुंचत
रौद्रचापप्रयुक्तांतानीलोत्पलदलप्रभां शिरसाधारयद्रामोनव्यथामभिपद्यत

तत्रनकश्चिच्चमत्कारः ३० येनप्रजंतःयेनयेनमंडलवारेणेत्यर्थः ३३ संसक्तहस्तोबाणप्रयोगेश्रासक्तहस्तः ३४ ३५ ॥ १०७

उदीरयन्प्रवर्तयन् ३५ ३६ अछिन्नसायकः अव्यवछिन्नसायकः निरंतरप्रवर्तितबाणवर्षइतियावत् ३७ अवध्येअवध्येअभेद्ये।
614 जनयन्प्रजनयन् ३८ परमास्त्रेणश्रेष्ठास्त्रेणयोजितैर्बाणैरभिमंत्र्य ३९ बाणान्पाणि प्रशंसायांरूप्य प्रशस्तावाणाः आशीर्विषा

अथसंधायपिजपन्रौद्रमस्त्रमुदीरयन् शरान्भूयःसमादायरामःक्रोधसमन्वितः ३६
मुमोचचमहातेजास्तायमापम्यवीर्यवान् तान्शरान्राक्षसेंद्रायचिक्षेपाछिन्नसायकः ३७
तेमहामेघसंकाशेकवचेपतिताशराः अवध्येराक्षसेंद्रस्यनव्यथांजनयंस्तदा ३८ पुन
रेवाथतेनरामोरथस्थंराक्षसाधिपम् ललाटेपरमास्त्रेणसर्वास्त्रकुशलोभिनत् ३९ ते
भित्त्वावाणरूपाणिपंचशीर्षाश्वोरगाः श्वसंतोविविशुर्भूमिंरावणप्रतिकूलिताः

ध॰

यस्यपरावणप्रतिकूलिताः रावणेन निवारिताअपिश्वसंतःपंचशीर्षाउरगाश्वभूमिंविविशुः ४॰
॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रावा
वृटी
१.८
615

वकारप्रत्ययकाम ४१ ईहामृगोवृकःपंचास्यान सिंहमुखान ४२ यदासरमसंग्रप्रत्ययकारतदासमर्जेमन्वयः ४५ तमो

निहमरावववस्मात्संग्रावणाःक्रोधमूर्छितः आसहंसमहद्धोरंमनसदृसंवकारसः ४१ सिंहव्याघ्र
मुखांश्चापिकेककोकमुखानपि गृध्रश्येनमुखांश्चापिशृगालवदनांस्तथा ४२ ईहामृगमुखांश्चा
पिघ्रादितास्यान्भयावहान पंचास्यान्लेलिहानांश्चसस... नामान् ४३ शरानवरमुखांश्चा
न्यानवराहमुखसंश्रितान् श्वानउष्ट्रवक्त्रांश्चमकराशीविषाननान् ४४ एतांश्चान्यांश्चमायाभिः
ससर्जनिशितांकुरान् रामंप्रतिमहातेजाःक्रुद्धःसर्पश्वश्वसन् ४५ आग्नेयेनास्त्रमाविष्टःसोस्त्र
णरघुपुंगवः ससर्जास्त्रमहोत्साहपावकेपावकोपमः ४६ अग्निदीप्तमुखान्बाणानत्रसूर्यमु
खानपि गृहनक्षत्रवर्णांश्चमहोल्कामुखसंस्थितान् ४७

त्रस्यप्रत्ययंपावकमितिप्रसर्जेत्याह पावकमिति ४८ ततोखिलज्योतिर्गणमुखवाणोत्पत्तिरित्याह अग्निदीप्तमुखानिति ४०
१.८

विद्युज्जिह्वोपमान् विद्युद्वद्विस्फुरतः शरान् कलाजिह्वास्तथाविषि इति हलायुधः ४८ विलयं जग्मुस्तथापि सहस्रशो वानरा नन्नदुः ४९
संपरिक्षिप्य परिवार्य ५०.५१ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके युद्धकांडे वाल्मीकीये शततमः सर्गः ९९ तस्मिन्प्र

विद्युज्जिह्वोपमांश्चान्यान् ससर्ज विविधान् शरान् ते रावणशरा घोरा राघवास्त्रसमाहताः ४८ विल
यं जग्मुराकाशे जग्मुश्चैव सहस्रशः तदस्त्रं निहतं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ४९ हृष्टा नेदुस्ततः
सर्वे कपयः कामरूपिणः सुग्रीवप्रमुखा वीराः संपरिक्षिप्य राघवं ५० ततस्तदस्त्रं विनिहत्य रा
घवः प्रसह्य तं रावणबाहुनिःसृतं मुदान्वितो दाशरथिर्महात्मा विनेदुरुच्चैर्मुदिताः कपीश्वराः ५१
इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे शततमः सर्गः तस्मिन्प्रतिहतेऽस्त्रे तु रावणो राक्षसाधिपः क्रोधं च
द्विगुणं चक्रे क्रोधाच्चास्त्रमनंतरं १ मयेन विहितं रौद्रमन्यदस्त्रं महाद्युतिः उत्स्रष्टुं रावणो भी
मं राघवाय प्रचक्रमे २ ततः शूलानि निश्चेरुर्गदाश्च मुसलानि च कार्मुकाद्दीप्यमानानि
वज्रसाराणि सर्वशः ३ मुद्गराः कूटपाशाश्च दीप्ताश्चाशनयस्तथा निष्पेतुर्विविधास्तीक्ष्णा
वाता इव युगक्षये ४

तस्मिन्प्रतिहते इति क्रोधाच्चास्त्रमनंतरं वक्ष्यतिशेषः १ तत्किमस्त्रं तत्राह मयेनेति २ ३ ४

रावा ५ ६ ७ ८ तानिसौरास्त्रनिःसृतचक्राणिबाणवलादेवकेवलंचिच्छेदनप्रस्पस्त्रमपेक्षतेस्म ९ १० ११ १२ १३ मनु।

युद्ध

३१

617

ततस्तंराघवःश्रीमानुत्तमास्त्रविदांवरः जघानपरमास्त्रेणगांधर्वेणमहाद्युतिः ५ तस्मिन्प्रतिहतेस्त्री
वराघवेणमहात्मना रावणःक्रोधताम्राक्षःसौरमस्त्रमुदीरयत् ६ ततश्चक्राणिनिष्पेतुर्भास्वरा।
णिमहांतिच कार्मुकाद्भीमवेगस्यदशग्रीवस्यधीमतः ७ तैरासीद्गगनंदीप्तंसंपतद्भिःसमंत।
तः पतद्भिश्चदिशोदीप्तैश्चंद्रसूर्यग्रहैरिव ८ तानिचिच्छेदबाणौघैश्चक्राणितुसराघवः आयुधा
निचचित्राणिरावणस्यचमूमुखे ९ तदस्त्रंतुहतंदृष्ट्वारावणोराक्षसाधिपः विव्याधदशभिर्बाणै
र्महाकार्मुकनिःसृतैः रावणेनमहातेजानप्राकंपतराघवः रामंसर्वेषुमर्मसु १० सविद्धोद।
शभिर्बाणैर्महाकार्मुकनिःसृतैः रावणेनमहातेजानप्राकंपतराघवः ११ ततोविव्याधगा
त्रेषुसर्वेषुसमितिंजयः राघवस्तुससंक्रुद्धोरावणंबहुभिःशरैः १२ एतस्मिन्नंतरेक्रुद्धोराघव
स्यानुजोबली लक्ष्मणःसायकान्सप्तजग्राहपरवीरहा १३ तैःसायकैर्महावेगैरावणस्य
महाद्युतिः ध्वजंमनुष्यशीर्षंतुतस्यचिच्छेदनैकधा १४ ॥

ध्वजःशीर्षंयस्यतम् मनुष्यशीर्षयुक्तमितिपर्यवसानम् १४ ॥ ३१

१५ गजकरोपमंधनुश्चिच्छेद १६ महाशक्तिर्महाबलः १९ संभावितनरांश्चमोचेतिसर्वविख्यातोऽरामहोऽङ्गःमहो २२ वेगितान्कृ



सारथेश्चापिबाणेनशिरोज्वलितकुण्डलं जहारलक्ष्मणःश्रीमान्नैर्ऋतस्यमहाबलः १५ तस्यबाणै
श्चचिच्छेदधनुर्गजकरोपमं लक्ष्मणोराक्षसेन्द्रस्यपंचभिर्निशितैस्तदा १६ नीलमेघनिभानश्वास्य
मरथस्थाम्सर्वतोपमान् जघानास्यमराद्यारावणस्यविभीषणः १७ ततःशक्तिंमहाशक्तिःप्रदीप्तामश
शनीमिव विभीषणायचिक्षेपराक्षसेन्द्रःप्रतापवान् १८ हताश्वात्तदावेगादवप्लुत्यमहारथात्
कोपमाहारयत्तीव्रमन्तरेप्रतिरावणः १९ अप्राप्तामेवतांबाणैस्त्रिभिश्चिच्छेदलक्ष्मणः अथोद-
तिष्ठत्सन्नादोवानराणांमहारणे २० सपपातत्रिधाछिन्नाशक्तिःकाञ्चनमालिनी सविस्फुलिङ्गा
ज्वलितामहोल्केवदिवश्च्युता २१ ततःसंभावितत्राकालेनापिदुरासदा जग्राहविपुलांशक्तिंदी
प्यमानांस्वतेजसा २२ सावेगिनाबलवतारावणेनदुरात्मना जज्वालसुमहातेजाःदीप्ताशनिस
मप्रभा २३ एतस्मिन्नन्तरेवीरोलक्ष्मणस्तंविभीषणं प्राणसंशयमापन्नंतूर्णमभ्यवपद्यत २४
तंविमोक्षयितुंवीरश्चापमायम्यलक्ष्मणः रावणंशक्तिहस्तंवैशरवर्षैरवाकिरत् २५ ॥

कृतवेगा २२ तूर्णमभ्यवपद्यशक्तिसंमुखंस्वयमागमविभीषणंरक्षितवानित्यर्थः २४ २५ ॥

रावा महात्मना लक्ष्मणेन विसृष्टेन शरौघेण कीर्यमाणेनः एव विमुखीकृतविक्रमः ॥ इति भ्रातृवधविषयोत्साहेन एव भ्रातृप्रदीप्तेन मन।
युद्धे सा शक्रः २६ लोहितलक्षणा शत्रुरुधिरग्रहणस्वभावा २९ आपतन्तीं तां शक्तिं शक्त्यधिष्ठातृदेवतामुद्दिश्य अनुव्याहरत् तदेव हे लक्ष्मण
३१ 619

कीर्यमाणः शरौघेण विसृष्टेन महात्मना संप्रदीप्तेन मनसा शक्रो विमुखविक्रमः २६ मोहितं भ्रा-
तरं दृष्ट्वा लक्ष्मणेन स रावणः लक्ष्मणाभिमुखस्तिष्ठन्निदं वचनमब्रवीत् २७ मोहितस्तेवलश्लाघि
न्यस्माद्देवविभीषणः विमुञ्चाम्यहं सं शक्तिं स्ववीर्यविनिपातये २८ एषा ते हृदयं भित्त्वा शक्तिर्लो-
हितलक्षणा मद्बाहुपरिघोत्सृष्टा प्राणानादाय यास्यति २९ इत्येवमुक्त्वा तां शक्तिमष्टघण्टां महा-
स्वनां मयेन मायाविहितां अमोघां शत्रुघातिनीं ३० लक्ष्मणाय समुद्दिश्य ज्वलन्तीमिव तेजसा
रावणः परमक्रुद्धश्चिक्षेप च ननाद च ३१ साभिमा भीमवेगेन वज्राशनिसमस्वना शक्तिरभ्य-
पतद्वेगाल्लक्ष्मणं रणमूर्धनि ३२ तामनुव्याहरच्छक्तिमापतन्तीं स राघवः स्वस्त्यस्तु लक्ष्मणा-
येति मोघा भव हतोद्यमा ३३ ॥

यस्त्वस्त्यस्तु त्वं हतोद्यमा हतप्राणनाशोद्योगा अत एव मोघा प्राणापहारांशे मोघाभवत् तच्छक्तिस्तु पीडामात्रेण चरितार्था स्थितिभा-
वः स्पर्शमात्रेण प्रादेशपदर्शनसामर्थ्ययुक्ताः शक्तेरनेन स्ववाक्येन मोघीकरणात्स्वस्य सत्यसंकल्पत्वं सूचितम् ३३ ॥ ॥ ३१

सामुक्ताशक्तिरभीतस्यभगवतस्तवानुसंधानेननिर्भयस्यलक्ष्मणोरसिअग्राममज्ज २४ मुक्ताग्रामुगरसोतिछेदस्यगरुढत्वात्साष्टमेवा
620 हृकविःस्वपतदिति २५ २६ २७ मुहूर्तमिवध्यात्वाकिमिदानीकर्तव्यमितिपर्यालोच्यैमपंचःसंरब्धतरःशुद्धेग्रथिकोत्साहवान् २८ अ
थविषादस्यायनकालइतिसंचिंत्यलक्ष्मणेवसंनिरीक्ष्यमहतोत्कृष्टेनसर्वयत्नेनमहज्जवलाम्रवलेनरावणस्यवधेधृतोनिश्चितो॰

रावणेनरणेशक्तिःक्रुद्धेनाशीविषोपमा मुक्ताशूरस्यभीतस्यलक्ष्मणस्यममज्जसा २४ सपतत
सामहावेगालक्ष्मणस्यमहोरसि जिह्वेवोरगराजस्यदीप्यमानामहाद्युतिः २५ ततोरावणवेगेनसु
दूरमवगाढया शक्त्याविभिन्नहृदयः पपातभुविलक्ष्मणः २६ तदवस्थंसमीपस्थोलक्ष्मणंप्रेक्ष्यराघ
वः भ्रातृस्नेहान्महातेजाविषण्णहृदयोभवत् २७ समुहूर्तमिवध्यात्वाबाष्पव्याकुललोचनः बभू
वसंरब्धतरोयुगान्तइवपावकः २८ नविषादस्यकालोयमितिसंचिन्त्यराघवः चक्रेसुतुमुलंयुद्धंरावण
स्यवधेप्सुतः २९ सर्वयत्नेनमहतालक्ष्मणंपरिवीक्ष्यच सददर्शततोरामःशक्त्याभिन्नंमहाहवे
लक्ष्मणंरुधिरादिग्धंसपन्नगमिवाचलं ४० तामपिप्रहितांशक्तिंरावणेनबलीयसा यत्नतस्ते
हरिश्रेष्ठानसेकुरवमर्दितुम् ४१

भूत्वासुतुमुलंयुद्धंचक्रे ३९ अग्रेवक्ष्यमाणार्थसंक्षेपः तमेवप्रपंचयतिददर्श
सौमित्रिंशक्तिंलक्ष्मणगात्रांतरवमर्दितुंउद्धर्तुंपन्नतेतानशेकुः नउद्धर्तुंवलीयसांप्रहितत्वंहेतुंतरमपिप्राह्रअर्दिताइति ४१ रामायनमः

रा०वा० रक्षसां प्रवेकेन श्रेष्ठेन ४२ किंच सा शक्तिः सौमित्रेर्देहं निर्भिद्य धरणीतलं भुवं प्रविष्टा स्पृष्टवती तां शक्तिं कराभ्यां परामृश्य धृत्वा बलवा
युद्धे न्बलवत्तरो रामो लक्ष्मणदेहाद्विचकर्ष विकृष्य बभंज ४३ रघ शक्तिः सर्वदा शत्रुं निर्भिद्य रावणसमीपमेव प्राप्नोति इदानीं रावण
२११ मायाभवेन कृत्यासंभ्रमसंकल्पेन नाशितनिष्क्रमणा शक्तिस्तत्र बलप्रासा च भगवता विकृष्य भग्ना पतदनेनैव अविज्ञातः ससंभ्रमनाद्रोरे।

621

अर्दिताश्चैव बाणौघैः प्रवेकेन रक्षसां सौमित्रेः सा विनिर्भिद्य प्रविष्टा धरणीतले ४२ तां कराभ्यां
परामृश्य रामः शक्तिं भयावहां बभंज समरे क्रुद्धो बलवान्विचकर्ष च ४३ तस्य निष्कर्षतः शक्तिं रा
वणेन बलीयसा शराः सर्वेषु गात्रेषु पातिता मर्मभेदिनः ४४ अचिंतयित्वा तान्बाणान्समाश्लि
ष्य च लक्ष्मणं अब्रवीच्च हनूमंतं सुग्रीवं च महाकपिं ४५ लक्ष्मणं परिवार्यैव तिष्ठध्वं वानरोत्तमाः
पराक्रमस्य कालोयं संप्राप्तो मे चिरेप्सितः ४६ पापात्मायं दशग्रीवो वध्यतां पापनिश्चयः कां
क्षितं चातकस्येव घर्मांते मेघदर्शनं ४७ ॥

स्याद तस्येति शक्तिं निकर्षतस्तस्य रामस्य गात्रेष्विति अन्वयः ४४ समाश्लिष्येति समाश्लेषोयं सकलपीडानिवृत्तिफलकः स्वत
तास्यावभासत्वरूपः ४५ पापात्मायं वध्यतामिमं मनो च वधं प्राप्नोतु यतो घर्मांते चातकस्य मेघदर्शनमिव वधार्थमस्य दर्शनं म
म चिरकांक्षितं त्वा वकस्येति पाठेपि चातकस्यैवार्थः स्तोककः स्तोकः समाविति अमरात् ४७ ॥ २११

प्रतिमृणोसिप्रतिज्ञानेनविशारदिमस्पर्शाग्निमित्यर्थः कस्माऽरावणमित्यादिनान्वयः ४८ ४९ राज्यनाशादिकृतेभ्योदुःखेभ्योमानसंभ्रा
मंनिरयोपमोपातनेनातमः क्लेशः कायक्लेशश्चसंग्रामः ५० ५१ ५२ ५३ दृष्टिविषस्पर्शनमात्रेणसंहारकरमहाविषवतः सर्प

622

अस्मिन्मुहूर्तेनचिरात्सत्वंप्रतिमृणोसिवैः अरावणमरामंवाजगद्द्रक्ष्यथवानराः ४७ राज्यनाशंवनेवा
संदंडकेपरिधावनं वैदेह्याश्चपरामर्षोरक्षोभिश्चसमागमं ४८ प्राप्तंदुःखंमहद्धोरंक्लेशश्चनिरयो
पमः अद्यसर्वमहंमहत्त्येक्ष्यामिहत्वारावणंरणे ४९ यदर्थंवानरंसैन्यंसमानीतमिदंमया सुग्रीवश्च
कृतोराज्येनिहत्वावालिनंरणे ५० यदर्थंसागरःक्रांतःसेतुर्बद्धश्चसागरे सोयमद्यरणेपापश्चक्षु
विषयमागतः चक्षुर्विषयमागम्यनायंजीवितमर्हति ५३ दृष्टिंदृष्टिविषस्येवसर्पस्यममराव
णः यथावावैनतेयस्यदृष्टिंप्राप्तोभुजंगमः ५४ स्वस्थाःपश्यतदुर्धर्षायुद्धंवानरपुंगवाः आ
सीनाःपर्वताग्रेषुममेदंरावणस्यच ५५ अद्यपश्यंतुरामस्यरामत्वंममसंयुगे त्रयोलोकाः
सगंधर्वाःसिद्धगंधर्वचारणाः ५६

स्पृष्टिंप्राप्तोमनुष्यइवनरावणोजीवित मर्हति ५४ ५५ रामस्यरामत्वं
वीनलोकान्सर्षीदेवान्धमेणसमेनपौरुषेणवरमयतिइत्यन्वयःरामत्वं तदुचितकर्माधकरिष्यामीतिभावः ५६ ॥

रा॰वा॰ यु॰टी॰ ३१२

623

यावद्भूमिं धरिष्यति प्राणिनस्तावद्वचन्मेकर्म सचराः सदेवा लोकाः जनाः कथयिष्यंति तादृशं कर्माद्य करिष्यामि ५७ वाणगणाशरा।
णाश्रेष्ठानाशराणां चान्मशालना ९० भयात्प्रास्टपीडजनि कोपेन सर्वथा मा निषत्तीति भीयेत्यर्थः ९३ देपलायनममासाय

अद्य कर्म करिष्यामि यल्लोकाः सचराचराः सदेवाः कथयिष्यंति यावद्भूमिर्धरिष्यति ५७ एवमु
क्त्वा शितैर्बाणैस्तप्तकांचनभूषणैः आजघान रणे रामो दशग्रीवं समाहितः ५८ तथा प्रविद्धैर्ना
राचैर्मुशलैश्चापि रावणः अभ्यवर्षत्तदा रामं धाराभिरिव तोयदः ५९ रामरावणमुक्तानामन्यो
न्यमभिनिघ्नतां वराणां सशराणां च बभूव तुमुलः स्वनः ६० विछिन्नाश्च विकीर्णाश्च रामरावणयोः
शराः अंतरिक्षात्प्रदीप्ताग्रा निपेतुर्धरणीतले ६१ तयोर्ज्यातलनिर्घोषो रामरावणयोर्महान् त्रा
सनः सर्वभूतानां स बभूवाद्भुतदर्शनः ६२ विकीर्यमाणः शरजालवृष्टिभिर्महात्मना दीप्तधनु
ष्मतार्दितः भयात्प्रदुद्राव समेत्य रावणो यथानिलेनाभिहतो बलाहकः ६३ अस्यार्षे शततमः
शक्त्या निपातितं दृष्ट्वा रावणेन बलीयसा लक्ष्मणं समरे शूरं शोणितौघपरिप्लुतं १

कंकाले ९२ क॰ ९३ ॥१॥ इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये युद्धकांडे एकाधिकशततमः ॥ सर्गः ॥ शान्ते १ ३१२

बाणौघान्विसृजन्रावणस्यतमुल्लेखुद्दंदत्वातस्मिन्प्रलापितेलक्ष्मणपीडानिवृत्यर्थंसुषेणमिदमब्रवीत् २ शोकमुदीरयन्जनयन् ३

624 प्राणैःप्राणेभ्यः ४ ५ लज्जतीवेतिपरस्मैपदमार्षं ६ स्वप्नयानेस्वप्नेत्यर्थेप्रार्षमस्यसाधुत्वं ७ भ्रातरंनिहतमित्यादिसार्द्धश्लोकःकवि

मदत्वातमत्तेफड़ेरावणस्यदुरात्मनः विसृजन्नेवबाणौघान्सुषेणमिदमब्रवीत् २ एषरावणवीर्ये

णलक्ष्मणःपतितोभुवि सर्पवद्वेष्टतेवीरोममशोकमुदीरयन् ३ शोणितार्द्रमिमंवीरंप्राणैःप्रि

यतरंमम पश्यतोममकाशक्तिर्योद्धुंपर्याकुलात्मनः ४ अयंचसमरश्लाघीभ्रातामेशुभलक्षणः

यदिपंचत्वमापन्नःप्राणैर्मेकिंसुखेनवा ५ लज्जतीवहिमेवीर्यंभ्रश्यतीवकराद्धनुः सायकाव

सीदन्तिदृष्टिर्बाष्पवशंगता ६ अवसीदन्तिगात्राणिस्वप्नयानेनृणामिव चिन्तामेवर्द्धतेतीव्रा

मुमूर्षापिचजायते ७ भ्रातरंनिहतंदृष्ट्वारावणेनदुरात्मना विष्टनन्तंतुदुःखार्तंमर्मण्यभिहतंभृ

शं ८ परंविषादमापन्नोविललापाकुलेन्द्रियः भ्रातरंनिहतंदृष्ट्वालक्ष्मणंरणपांसुषु विजयो

पिहिमेशूरनप्रियायोपकल्पते अचक्षुर्विषयश्चन्द्रःकांप्रीतिंजनयिष्यति ११ किंमेयुद्धेनकिं

प्राणैर्युद्धकार्यंनविद्यते यत्रायंनिहतःशेतेरणमूर्द्धनिलक्ष्मणः ९ वाक्यंविदृष्टंतेविक्तृतपार्श्वेकुर्वंतं १० रण

पांसुषुल्लुंठंतमितिशेषः तादृशंभ्रातरंदृष्ट्वाचजयोपिमेनप्रियायेत्यर्थः ९ यत्रायमितियतःकारणादित्यर्थः ११ ॥

रा॰बा॰ १२ १३ १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ वाणैःशत्रुप्रेषितैस्तुलोनपंचत्वंमतिपापन्नःश्वासायनभवत् २३ ।।
युद्धे यथैवयांवनयातमनुयानिमहाद्युतिः अहमप्यनुयास्यामितथैवेनयमक्षयं ११ इष्टबंधुजनोनिसं
२११ मामनिममनुव्रतः इमामवस्थांगमितोराक्षसैःक्रूरयोधिभिः १२ देशेदेशेकलत्राणिदेशेदेशेचबां
625 धवाः तंतुदेशंनपश्यामियत्रभ्रातासहोदरः १३ किन्नुराज्येनदुर्धर्षलक्ष्मणेनविनामम कथंवक्ष्या
म्यहंत्वंवासुमित्रांपुत्रवत्सलां १४ उपालंभंनशक्ष्यामिसोढुंदत्तंसुमित्रया किन्नुवक्ष्यामिकौशल्यांमात
रंकिन्नुकैकयीं १५ भरतंकिन्नुवक्ष्यामिशत्रुघ्नंचमहाबलं सहतेनवनंयातोविनातेनागतःकथं १६
इहैवमरणंश्रेयोनतुबंधुविगर्हणं किंमयादुष्कृतंकर्ममन्यत्रजन्मनि १७ येनमेधार्मिकोभ्रातानि कृते
हतस्याग्रतःस्थितः एकाकीकिंनुमांत्यक्त्वापरलोकायगच्छसि १८ विलपंतंचमांभ्रातःकिमर्थंना
वभाषसे हाभ्रातर्मनुजश्रेष्ठशूराणांप्रवरप्रभो १९ उत्तिष्ठपश्यकिंशेषेदीनंमांपश्यचक्षुषा शो
कार्तस्यप्रमत्तस्यपर्वतेषुवनेषुच २० विषण्णस्यमहाबाहोसमाश्वासयपितामम राममेवंब्रुवाणंतु
शोकव्याकुलितेंद्रियं २१ आश्वासयन्नुवाचेदंसुषेणःपरमंवच त्यजेमांनरशार्दूलबुद्धिंवैक्लव्यकारि
णीं २२ शोकसंजननींचिंतांतुल्यांबाणैश्चमूमुखे नैवपंचत्वमापन्नोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्द्धनः २३ २११

626

नामिमतिष्यतिलक्ष्मणाभावाद्विषाद नाप्स्येति २४ पद्मपत्रतलेोपद्मपत्रवद्रक्तवर्णकरतलवंतौ २५ भूतलेप्रसमस्पस्तस्तगा॥
त्रस्येवमुहुर्मुहुःकंपमानस्यत्वदयमुमसोछ्वासमाख्याति २८ योसौजांबवतातेकथितस्तमौषधपर्वतंगत्वातस्यदक्षिणशिखरेजा

नतस्यविकृतंवक्त्रंनचपश्यामलक्ष्मणागते सुप्रभंचप्रसन्नंचमुखमस्यनिरीक्ष्यतां २४ पद्मपत्रतलौह
स्तौसुप्रसन्नेचलोचने नेदृशंदृश्यतेरूपंगतासूनांविशांपते २५ विषादंमाकृथावीरसप्राणोयमरि॥
दम आख्यातितप्रसुप्तस्यस्रस्तगात्रस्यभूतले २६ दीर्घाःसुपस्तूपेममोत्सेषांतश्वसितीहशो
नायमेतत्वमापन्नोलक्ष्मणोलक्ष्मिवर्द्धनः २८ सोछ्वासेहृदयंवीरकंपमानंमुहुर्मुहुः पवनात्मजा॥
महाप्राज्ञःसुषेणोराघवंवचः समीपस्थमुवाचेदंहनुमंतंमहाकपि सौम्यशीघ्रमितोगत्वापर्व
तंहिमहोदयं २९ पूर्वंतकथितोयोसौवीरजांबवतातव दक्षिणेशिखरेजातांमहौषधिमिहा
नय २९ विशल्यकरणींनाम्नासावर्ण्यकरणींतथा संजीवकरणींवीरसंधानींचमहौषधीं ३०
संजीवनार्थंवीरस्यलक्ष्मणस्यत्वमानय इत्येवमुक्तोहनुमानाम्नाचौषधिपर्वतं चिंतामभ्य
गमच्छ्रीमानजानंस्तामहौषधीः ३१

तामौषधिमानय २९ साव एर्यकरणीसुवर्णकरणी ३० अजा॥
नंस्तामहौषधीरितिसर्वंद्रष्टामप्यपरिचयेप्राणांतरोक्तकालनेमियुद्धकृतंविलंबंचावलंब्येदेवरीतिबोध्यं ३१ ॥

रा.वा
युद्ध
३१४

३२ अस्मिंस्तु शिखरे इति अस्मिन्नेव शिखरे जातां तामौषधिं प्रतर्केण एव गच्छामि इयतः सुषेणाय एवं लक्ष्मणः शिखरे तामब्रवीत् ३३ अगृह्य
हैति अत्र शिखरे सौमे तावन्मात्रमेव जानामि ३४ यं विशल्यकरणीति विशिष्य न जानामि अनुभावात् अतस्तां विशल्यकरणीं लक्ष्मण
स्य प्राणत्राणवदव प्रथम पेक्षितां यद्य गृहीत्वा अन्यां वा तदा भासां गृहीत्वा गच्छामि तदा महद्वैक्लव्यं अवतरणं त्वादि दोषः स्यात् वि।

627

तस्य बुद्धिस्समुत्पन्ना मारुतेरमितौजसः इदमेव गमिष्यामि गृहीत्वा शिखरं गिरेः ३२ अस्मिं
स्तु शिखरे जातां ओषधीं तां सुखावहां प्रतर्केणावगच्छामि सुषेणो ह्येवमब्रवीत् ३३ अगृह्य
यदि गच्छामि विशल्यकरणीमहं कालात्ययेन दोषः स्याद्वैक्लव्यं च महद्भवेत् ३४ इति संचिं
त्य हनुमानाशु गत्वा क्षिप्रं महाबलः आसाद्य पर्वतश्रेष्ठं त्रिः प्रकंप्य गिरेस्तटम् ३५ फुल्लनानात
रुगणं समुत्पाट्य महाबलः गृहीत्वा हरिशार्दूलो हस्ताभ्यां समतोलयत् ३६ स नीलमिव
जीमूतं तोयपूर्णं नभस्तलात् उत्पपात गृहीत्वा तु हनुमान् शिखरं गिरेः ३७ ॥

वारकरणेन कालात्ययेन लक्ष्मणस्य प्राणनाशदोषः स्यात् ३४ इत्येवमादिकं संचिंत्य त्रिः प्रकंपस्तेन पुरा स्थापितस्यापि पुनरुत्पाटना
र्थं त्रिःकंपनं पूर्वं संगृहीतौषधीनां मूर्छितत्वमपेक्षवयात् पुनरस्य प्रेषणमिति बोध्यं ३५ गिरेः शिखरं गृहीत्वा स्थलात् नभ उत्पपात ३७ ३१४

628

सेमस्य सुषेणस्य समीपमुपतिष्ठेषः ३८ संतोदयित्वा संमर्दैः सर्वथः ४५ एह्येहीति उक्ते लक्ष्मणं राम एह्येहीमब्रवीत् ४५ शिथि-
लयावाचाखिन्नः कोहिमेजीवितेनार्थः एवं रूपया रावणवणवधविभीषणराज्यदानप्रतिज्ञाशैथिल्यकरयावाचाखिन्न ३१

समागम्य महावेगः संमस्पाशिखरे गिरेः विश्रम्य किंचिद्धनुमान्सुषेणमिदमब्रवीत् ३८ औषधी
र्नावगच्छामि ताअहं हरिपुंगव तदिदं शिखरं कृत्स्नं गिरेस्तस्याहृतं मया ३९ एवं कथयमा
नं तं प्रशस्य पवनात्मजं सुषेणो वानरश्रेष्ठो जग्राहोन्मादच्यौषधीः ४० विस्मितास्तु बभूवुस्ते सर्वे
वानरपुंगवाः दृष्ट्वा तद्धनुमत्कर्म सुरैरपि सुदुष्करं ४१ ततः संतोदयित्वा तामोषधिं वानरोत्तमः
लक्ष्मणस्य ददौ नस्तः सुषेणः सुमहाद्युतिः ४२ सशल्यः स समाघ्राय लक्ष्मणः परवीरहा विश
ल्योविरुजः शीघ्रमुदतिष्ठन्महीतलात् ४३ तमुत्थितं तु हरयो भूतलात्प्रेक्ष्य लक्ष्मणं साधु साध्वि
ति सुप्रीता लक्ष्मणं समपूजयन् ४४ एह्येहीतिब्रवीद्रामो लक्ष्मणं परवीरहा सस्वजे गाढमालिं
ग्यबाष्पपर्याकुललोचनः ४५ अब्रवीच्च परिष्वज्य सौमित्रिं राघवस्तदा दिष्ट्यात्वां वीर पश्यामि मरणा
त्पुनरागतं ४६ नहिमेजीवितेनार्थः सीतया च जयेन वा कोहिमेजीवितेनार्थस्त्वयि पंचत्वमाग

र्थः ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ते इमेवंब्रुवतस्तस्य राघवस्य महात्मनः खिन्नः शिथिलया वा

नदेवादानामितिनामदृक्रूपं ४९ मत्कृतेनैराश्यमुपगंतुंनालंनयुक्तं दैवादिप्राप्तपीतिशोषः प्रतिज्ञामनुपालय देवयसामसा
पिवस्यतयास्वस्यवितःसन्प्रतिज्ञांपालय ५१ कृतकर्माप्रवर्तनकर्तव्योशोकृतलोकानुग्रहःयावदस्तंनयातीत्यनेनाशिवनष्ट।

तांप्रतिज्ञांप्रतिज्ञायपुरासत्यपराक्रमः लघुःकश्चिदिवासत्वोनैवंत्वंवक्तुमर्हसि ४९ नहिप्र
तिज्ञांकुर्वंतिवितथांसत्यवादिनः लक्षणंहिमहत्त्वस्यप्रतिज्ञापरिपालनं ५० नैराश्यमुपगं
तुंचनालंतेमत्कृतेनच वधेनरावणस्याद्यप्रतिज्ञामनुपालय ५१ नजीवन्यास्यतेशत्रुस्तव
बाणपथंगतः नर्दतस्तीक्ष्णदंष्ट्रस्यसिंहस्येवमहागजः ५२ अहंतुवधमिच्छामिशीघ्रमस्य
दुरात्मनः यावदस्तंनयात्येषकृतकर्मादिवाकरः ५३ यदिवधमिच्छसिरावणस्यसंख्ये
यदिचकृतांतवेच्छसिप्रतिज्ञां यदिचतवराजसुताभिलाषमार्यकुरुचवचोममशीघ्रम
द्यवीर ५४ इत्यार्षेरामायणे॰युद्धेएकशततमः लक्ष्मणेनतुतद्वाक्यमुक्तंश्रुत्वासराघव
सदधेपरवीरघ्नोधनुरादायवीर्यवान् रावणायशरान्घोरान्विससर्जचमूमुखे १

कृप्रतिपद्येधावानेंतिराम्यते ५३ ५४ कृतकःसर्गः ९४ १०२ ३ इतिश्रीरामाभिरामेश्रीरामीयेरामायणतिलके
वाल्मीकीयेयुद्धकांडेएकशततमःसर्गः लक्ष्मणेति १ ॥

रावणायशरान्विससर्जे प्रयामं रथमिमने नन्वात्रस्याने रावणेन शुक्रात्तयाजयनिमित्तं निकुंभिलायामारब्धहोमकर्मणेवानर·
630 द्वाराहिंसनेपुणांतरोक्तमनुसंधेयमिति सूचितं पूर्वं रणमलाघनोऽन्यारावणोपदेशणकशरविसर्गस्मरणभूमावसंभवात् आपि

प्रयामं रथमास्थाय रावणो राक्षसाधिपः अभ्यधावत काकुत्स्थं स्वर्भानुरिव भास्करं २ दशग्रीवो
रथस्थस्तु रामं वज्रोपमैः शरैः आजघान महाशैलं धाराभिरिव तोयदः ३ दीप्तपावकसंकाशैः
शरैः कांचनभूषणैः अभ्यवर्षद्रणे रामं दशग्रीवः समाहितः ४ भूमौ स्थितस्य रामस्य रथस्थस्य
च राक्षसः नसमं युद्धमित्याहुर्देवगंधर्वकिंनराः ५ ततो देववरः श्रीमान्श्रुत्वा तेषां वचोऽमृतं
आहूय मातलिं शक्रो वचनं चेदमब्रवीत् ६ रथेन मम भूमिस्थं शीघ्रेण हि रघूत्तमं आहूय भूतले
यातः कुरु देवहितं महत् ७ इत्युक्तो देवराजेन मातलिर्देवसारथिः प्रणम्य शिरसा देवं ततो व
चनमब्रवीत् ८ शीघ्रं यास्यामि देवेंद्र सारथ्यं च करोम्यहं ततो हयैश्च संयोज्य हरितैः स्यंदनो
त्तमं ततः कांचनचित्रांगः किंकिणीशत भूषितः ९ ॥

नप्रतिपन्नमध्याह्रेपतयुद्धमहृतिः २ ३ ४ ५ ६ ममरथेनशीघ्रं रघूत्तमं याहि भूतलेयातः शाम्यमाहूय रघूत्तमं संबोधनमे·
वैदेवराजरथोयमिति निवेदयित्वा मद्देवहितंकुर्विति शेषः ७ ८ ॥ ९

रा॰वा॰ कांचनापीडाःस्वर्णाभरणाःश्वेतप्रकीर्णकैःसितचामराद्यलंकारवद्भिःचामरंतुप्रकीर्णकमित्यमरः ९ देवराजरथोयोस्तीतिशेषः ॥

युद्धे तमारुह्येत्युत्तरेणसंबंधः ११ देवराजेनसंदिष्टःप्रोक्तोगच्छेत्यात्तमामातलिरित्यन्वयः पूर्वांतयावस्तसज्जीकरणपुनरात्तयामत्र ।।।

३१८



तरुणादित्यसंकाशोवैडूर्यमयकूवरः सदश्वैःकांचनापीडैर्युक्तःश्वेतप्रकीर्णकैः ९ हरि
भिःसूर्यसंकाशैर्हेमजालविभूषितैः रुक्मवेणुध्वजःश्रीमान्देवराजरथोवरः ॥ देवराजे
नसंदिष्टोरथमारुह्यमातलिः अभ्यवर्ततकाकुत्स्थमवतीर्यत्रिविष्टपात् ११ अब्रवीच्चतदारा
मंसप्रतोदोरथोस्थितः प्रांजलिर्मातलिर्वाक्यंसहस्राक्षस्यसारथिः १३ सहस्राक्षेणकाकुत्
स्थरथोयंविजयायते दत्तस्तवमहासत्वश्रीमच्छत्रुनिवर्हण १४ इदमैंद्रंमहच्चापंकवचंचाग्नि
सन्निभं शराश्चादित्यसंकाशाःशक्तिश्चविमलाशिवा १५ आरुह्येमंरथंवीरराक्षसंजहिरा
वणं मयासारथिनादेवमहेंद्रइवदानवान् १६ इत्युक्तःसंपरिक्रम्यरथंतमभिवाद्यच आरुरो
हतदारामोलोकानलक्ष्म्याविराजयन् तद्बभौचाद्भुतंयुद्धंद्वैरथंरोमहर्षणं रामस्यचमहाबा
होरावणस्यचरक्षसः १८ ॥

लोकेप्रतिचलनमितिबोध्यं १२ इदंदत्तमित्यनुषज्यते १५ संपरिक्रम्यप्रदक्षिणीकृत्य १७ द्वैरथंद्वौरथौययोस्तौद्विरथौतयोरिदं ३१८

632

२० व्यादितास्यास्यातवदनाः २३ प्रादुश्चक्रे प्रस्फपते २४ शिखिप्रभाः अग्निप्रभाः २५ केतमुद्दिश्य प्रक्षिप्तैर्निकेतनुशरेणकर्त्तुं विच्छे

मर्गाद्दैवेन गांधर्वं दैवं दैवेन राघवः अस्त्रं रात्तसराजस्य जहार परमास्त्रवित् १९ अस्त्रं तत परमं घो
रं रात्तसराजसाधिपः ससर्ज परमक्रुद्धः पुनरेव निशाचरः २० तेरावणधनुर्मुक्ताः शराः काञ्चनभूष
णाः अभ्यवर्त्तत काकुत्स्थं सर्पा भूत्वा महाविषाः २१ तेदीप्तवदनादीप्तं वमंतो ज्वलनं मुखैः राममे
वाभ्यवर्त्तंत व्यादितास्याभयानकाः २२ तैर्वासुकिसमस्पर्शैर्दीप्तभोगैर्महाविषैः दिशश्च सं
तताः सर्वा विदिशश्च समावृताः २३ तान्दृष्ट्वा पन्नगान्रामः समापतत आहवे अस्त्रं गारुत्मतं घोरं
प्रादुश्चक्रे भयावहं २४ ते राघवधनुर्मुक्ता रुक्मपुंखाः शिखिप्रभाः सुपर्णाः काञ्चना भूत्वा विचे
रुः सर्पशत्रवः २५ ते तान्सर्वाञ्छरान्जघ्नुः सर्परूपान्महाजवान् सुपर्णरूपा रामस्य विशिखाः
कामरूपिणः २६ अस्त्रे प्रतिहते क्रुद्धो रावणो राक्षसाधिपः अभ्यवर्षत्तदा रामं घोराभिः शरवृ
ष्टिभिः २७ ततः शरसहस्रेण राममक्लिष्टकारिणं अर्द्दयित्वा शरौघेण मातलिं प्रत्यविध्यत २८
विच्छेद केतुमुद्दिश्य शरेणैकेन रावणः पातयित्वा रथोपस्थे रथात्केतुं च काञ्चनं ऐन्द्रानभिजघाना

दच्छिन्नं वन्तरयानरयोर्ध्वे शाड्योपस्थे पातयित्वा २८ अश्वानपि जघान २७ २८ २९ ३० ॥ ॥

रा०वा ३१ अथ रामस्य यावदाकुलतामाह प्राजापत्यमिति प्रजापतिदैवमनक्षत्रं भूर्तां रोहिणीमित्यर्थः ३२ ३३ दिवाकरं स्पृशन्निवोत्पपा
युद्धि त अम्बुद्धोर्मिर्जातश्त्मर्थः शस्त्रवर्णः कृष्णान्तमण्डलः ३४ कबन्धाङ्कः कबन्धोऽङ्के यस्य सः ३५ विशाखा विशाखाख्यनक्षत्र पते उत्पा
३१७ रामस्मार्तं तदा दृष्ट्वा सिद्धाश्च परमर्षयः व्यथिता वानरेन्द्राश्च बभूवुः सविभीषणाः ३१ रामचन्द्र
मसं दृष्ट्वा ग्रस्तं रावणराहुणा प्राजापत्यं च नक्षत्रं रोहिणीं शशिनः प्रिया ३२ समाक्रम्य बुधः
स्तस्थौ प्रजानामहितावहः सधूमपरिवृत्तोर्मिः प्रज्वलन्निव सागरः ३३ उत्पपात तदा क्रुद्धः स्पृश
न्निव दिवाकरं शस्त्रवर्णः सुपरुषो मन्दरश्मिर्दिवाकरः ३४ अदृश्यत कबन्धाङ्कः संसक्तो धूम
केतुना कोशलानां च नक्षत्रं व्यक्तमिन्द्राग्निदैवतं ३५ आक्रम्याङ्गारकस्तस्थौ विशाखामपि चां
बरे दशास्यो विंशतिभुजः प्रगृहीतशरासनः ३६ अदृश्यत दशग्रीवो मैनाक इव पर्वतः निर
स्यमानो रामस्तु दशग्रीवेण रक्षसा ३७ नाशक्नोदभिसंधातुं सायकान् रणमूर्धनि स कृ
त्वा भृकुटिं क्रुद्धः किंचित्संरक्तलोचनः जगाम सुमहाक्रोधं निर्दहन्निव राक्षसान् ३८
तस्य क्रुद्धस्य वदनं दृष्ट्वा रामस्य धीमतः सर्वभूतानि वित्रेसुः प्राकम्पत च मेदिनी ३९
ताः रामस्य तयोर्मनुष्यधर्मेन टनस्तु चकार इति बोध्यं ३९ क्रुद्धः स रामः सुमहाक्रोधं जगाम तादृशक्रोधप्राप्तौ स्वजनार्तिर्भीतिर्वेपथु

633

॥ श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ३१०

चलद्रुमः इति वङ्गवीदिः महद्रुमः इति पाठान्तरं ४० श्रौमातिकाः उत्पातप्रसूचनाः ४१ लोकानां संवर्तः प्रलयस्तद्वत् संस्थितेः संस्थानं यस्य तत् ४ ४
634 विग्रहमागताः रामरावणयोः पक्षपाताद्विरोधपूर्वकमभिनिवेशाः शमाः प्रहृष्टवत्प्रहृष्टाः सन्तः ४५ ४६ ४७ ४८ ४९

सिंहशार्दूलवान् शैलः संचचाल चलद्रुमः बभूव चापि क्षुभितः समुद्रः सरितां पतिः ४० खराश्च
खरनिर्ह्रादा घोरा गगने परुषा घनाः श्रौमातिकाश्च नर्दन्तः समन्तात्परिचक्रमुः ४१ रामं दृष्ट्वा सुसंक्रुद्ध
मुत्पातांश्च सुदारुणान् वित्रस्तः सर्वभूतानि रावणस्याभवद्भयं ४२ विमानस्थास्तदा देवा गन्धर्वाश्च
महोरगाः ऋषिदानवदैत्याश्च गरुत्मन्तश्च खेचराः ४३ ददृशुस्ते तदा युद्धं लोकसंवर्तसंस्थितं ना
नाप्रहरणैर्भीमैः शूरयोः संप्रयुध्यतोः ४४ ऊचुः सुरासुराः सर्वे तदा विग्रहमागताः प्रेक्षमाणा
महायुद्धं वाक्यं भक्त्या प्रहृष्टवत् ४५ दशग्रीवं जयेत्याहुरसुराः समवस्थिताः देवा राममथोचुस्ते
त्वं जयेति पुनः पुनः ४६ एतस्मिन्नन्तरे क्रोधाद्राघवस्य स रावणः प्रहर्तुकामो दुष्टात्मा स्पृशन्प्रहरणं महद्
महत् ४७ वज्रसारं महानादं सर्वशत्रुनिबर्हणं शैलशृङ्गनिभैः कूटैश्चितं दृष्टिभयावहं ४
सधूममिव तीक्ष्णाग्रं युगान्ताग्निचयोपमं अतिरौद्रमनासाद्यं कालेनापि दुरासदं ४९ ॥

कूटैः शैलमयदलप्रमथितैः ४८ युगान्ताग्निचयोग्निसमः ४९ ॥

रावा
युद्ध
३१८ 635

अनीकैः अनेकानीकसंख्यैः ५१ त्वां निहत्याद्य सौमित्रे करोमि रक्षोभिः समं करिमीमसर्यैः वारयामास शस्त्रसंवेगाभंगं कृतवानिसर्यैः ६१
शासनं सर्वभूतानां दारुणं भेदनं तथा प्रदीप्तं स्वरोषेण शूलं जग्राह रावणः ५० तच्छूलं परमक्रुद्धो ज
ग्राह युधि वीर्यवान् अनीकैः समरे शूरैः राक्षसैः परिवारितः ५१ समुद्यम्य महाकायो नेनाद युधि भैरवं
संरक्तनयनो रोषात् सैन्यं समभिहर्षयन् ५२ पृथिवीं चान्तरिक्षं च दिशश्च प्रदिशस्तथा प्राकम्पयत्तदा
शब्दो राक्षसेन्द्रस्य दारुणः अतिकायस्य नादेन तेन तस्य दुरात्मनः सर्वभूतानि वित्रेसुः सागरश्च प्रचु
क्षुभे ५४ स गृहीत्वा महावीर्यः शूलं तद्रावणो महत् विनद्य सुमहानादं रामं परुषमब्रवीत् ५५
शूलोयं वज्रसारस्ते राम रोषान्मयोद्यतः तव भ्रातृसहायस्य सद्यः प्राणान् हरिष्यति ५६ र
क्षसामद्य शूराणां निहतानां चमूमुखे त्वां निहत्य रणश्लाघी करोमि तरसा समं ५७ तिष्ठेदा
नीं निहन्मि त्वां एष शूलेन राघव एवमुक्त्वा स चिक्षेप तच्छूलं राक्षसाधिपः ५८ तद्रावणकरान्
मुक्तं विद्युन्मालासमाकुलं अष्टघण्टं महानादं वियद्गतमशोभत ५९ तच्छूलं राघवो दृष्ट्वा ज्व
लन्तं घोरदर्शनं ससर्ज विशिखान् रामश्चापमायम्य वीर्यवान् ६० आपतन्तं शरौघेण वारयामा
स राघवः उत्पतन्तं युगान्ताग्निं जलौघैरिव वासवः ६१ ॥

३१८

९२ ९३ ९४ ९५ ९६ बाणवृष्टिः शस्त्रायमाणैः ९७ गात्रेभ्यः प्रस्रुतं शोणितं यस्य सः समूहस्थः समूह तयास्थितः वद्गपिरः ॥

636

निर्ददाह स तान्बाणान्रामकार्मुकनिःसृतान् रावणस्य महान्शूलः पतंगानिव पावकः ९२ ता
न्दृष्ट्वा भस्मसाद्भूतान्शूलसंस्पर्शचूर्णितान् सायकानंतरिक्षस्थान्राघवः क्रोधमूर्छितः ९३ स
तां मातलिनानीतां शक्तिं वासवसंमतां जग्राह परमक्रुद्धो राघवो रघुनंदनः ९४ सा तोलिता बल
वता शक्तिर्घंटाकृतस्वना नभः प्रज्वालयामास युगांतोल्केव सप्रभा ९५ सा क्षिप्ता राक्षसेंद्रस्य
तस्मिन्शूले पपात ह भिन्नः शक्त्या महान्शूलो निपपात गतद्युतिः ९६ निर्विभेद ततो बाणैर्हयां
स्तस्य मनोजवान् रामः तीक्ष्णैर्महावेगैर्वाणैर्वज्रिजिह्मगैः ९७ निर्विभेदोरसि तदा रावणं निशि
तैः शरैः ९८ राघवः परमायत्तो ललाटे पत्रिभिस्त्रिभिः स भग्नैर्भिन्नसर्वांगो गात्रप्रस्रुतशोणितः रा
क्षसेंद्रः समूहस्थः फुल्लाशोक इवाबभौ ९८ स रामबाणैरतिविद्धगात्रो निशाचरेंद्रः क्षतजार्द्रगात्रः
जगाम खेदं च समाजमध्ये क्रोधं च चक्रे सुभृशं तदानीं ९९ इत्यार्षे त्रिरधिकः शततमः सर्गः १०३
स तु तेन तदा क्रोधात्काकुत्स्थेनार्दितो भृशं रावणः समरश्लाघी महाक्रोधमुपागमत् १

पातित्वात् याव ९६ ९९ क० १५ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे त्रिरधिकशततमः सर्गः १०३ स तु तेनेति १ ॥

२ शरवर्षाणीति स्वभियोगाभिः तोयदस्तटाकमिव समावणो राघवं बाणधारासहस्रैः शरयन्नर्दयत इति शेषः ३ असौ मे नोपलक्ष्य
नासीत्यन्वयः ४ प्रहस्येति कोपविकारजो यः प्रहासः ५ अज्ञानादविवेकान्मन्दरूपाज्ज्ञानाच्च तस्मात्त्वं वीर्यवानसि नासि

प्रदीप्तनयनो मर्षाच्चापमुद्यम्य वीर्यवान् अभ्यर्दयत्सुसंक्रुद्धो राघवं परमाहवे २ बाणधारासह
स्रैस्तु स तोयद इवाम्बरात् राघवं रावणो बाणैस्तटाकमिव पूरयन् ३ पूरितः शरजालेन धनुर्मुक्ते
न संयुगे महागिरिरिवाकम्प्यः काकुत्स्थो न प्रकम्पते ४ स शरैः शरजालानि वारयन्समरे स्थितः
गभस्तीनिव सूर्यस्य प्रतिजग्राह वीर्यवान् ५ ततः शरसहस्राणि क्षिप्रहस्तो निशाचरः निजघ्ना
नोरसि क्रुद्धो राघवस्य महात्मनः ६ स शोणितसमादिग्धः समरे लक्ष्मणाग्रजः दृष्टः फुल्ल इवारण्ये
सुमहान्किंशुकद्रुमः ७ शराभिघातसंरब्धः सोऽभिजग्राह सायकान् काकुत्स्थः सुमहातेजा यु
गान्तादित्यवर्चसः ८ ततोऽन्योन्यं सुसंरब्धावुभौ तौ रामरावणौ शरान्धकारे समरे नोपलक्षयतां
तदा ९ ततः क्रोधसमाविष्टो रामो दशरथात्मजः उवाच रावणं वीरः प्रहस्य परुषं वचः १० मम
भार्या जनस्थानादज्ञानाद्राक्षसाधम हृता ते विवशा यस्मात्तस्मात्त्वं नासि वीर्यवान् ११ ॥

च मत्क्रोधदीपकेन तेन पापेन शीघ्रं विनंक्ष्यसीत्यर्थः ११

विनाथास्वप्रसंनिहितनाथासुस्त्रीषुशूरेत्यन्वयः १२ १४ श्लाघनीयंयशस्यंचमहत्कर्मकृतंत्वयेतिव्यंग्योक्तिः १५ तदेवस्पष्टमा
638 ह उत्सेकेनेति गर्वेणाभिपन्नस्यानुष्ठितस्यगर्हितस्याहितस्यमहतामुद्वानर्थरूपस्य १६ १७ तदातदैव १८ १९ २० तर्षात्पिपासयाबाणे

मयाविरहितांदीनांवर्तमानांमहावने वैदेहींप्रसभंहृत्वाप्राप्तोसीतिमन्यसे ११ स्त्रीषुशूर
विनाथासुपरदाराभिमर्शनं कृत्वाकापुरुषंकर्मशूरोहमितिमन्यसे १२ भिन्नमर्यादनि
र्लज्जचारित्रेष्वनवस्थितः दर्पान्मृत्युमुपादायशूरोहमितिमन्यसे १४ शूरेणधनदभ्रात्राबलैः
समुदितेनच श्लाघनीयंमहत्कर्मयशस्यंचकृतंत्वया १५ उत्सेकेनाभिपन्नस्यगर्हितस्याहितस्य
च कर्मणःप्राप्नुहीदानींतस्याद्यसुमहत्फलं १६ शूरोहमितिचात्मानमवगच्छसिदुर्मते नै
वलज्जास्तितेसीतांचोरवद्व्यपकर्षतः १७ यदिमत्संनिधौसीताधर्षितास्यात्त्वयाबलात् भ्रातरं
तुखरंपश्येस्तदामत्सायकैर्हतः १८ दिष्ट्यासिममसंदात्मन्चक्षुर्विषयमागतः अद्यत्वांसाय
कैस्तीक्ष्णैर्नयामियमसादनं १९ अद्यतेमच्छरैश्छिन्नंशिरोज्वलितकुंडलं क्रव्यादाव्यपकर्षंतु
विकीर्णंरणपांसुषु २० निपत्योरसिगृध्रास्तेक्षितौक्षिप्तस्यरावण पिबंतुरुधिरंतर्षाद्बाण

ण शल्यान्तरोत्थितं बाणानांयानिशल्यानितत्कृतान्तरान्नाडिछिद्राउत्थितं २१ ॥ शल्यान्तरोत्थितं २१ ॥

रावा २२ २३ रामस्यवीर्यादिद्विगुणंबभूवापकारस्मरणादितिशेषः २४ अस्त्राणिशार्ङ्गवंभुवः अस्त्रदेवताःसन्निहिताभेनदारामोस्यनप्रसकः।
युद्धी रोत सद्दाराघवेनोतिष्ठदितिभावः २८ अपितस्मृद्धीतःप्रमोवादेमाःपाराअस्यरावस्यमरणाथ्यीयमरणे २९ प्रयोजनायप्रवर्त्ततेस्म ।
३२०

639

अथमहात्माभिन्नस्यागतमोःपतितस्यते कंपंतंवाणिपत्रागारुत्मेनइवोरगान् २२ इत्येवंसंवदन्वी
रोरामःशत्रुनिवर्हणः रावणस्यसमीपस्थंशरवर्षैरवाकिरत् २३ वभूवद्विगुणंवीर्यंबलंदर्पश्चसंयु
गे रामस्यास्त्रबलंचैवशत्रोर्निधनकांक्षिणः २४ शार्ङ्गवंभुवरस्त्राणिसर्वाणिविदितात्मनः प्रहृष्टा
न्वमहातेजाःशीघ्रहस्ततरोभवत् २५ शुभान्येतानिचिह्नानिविज्ञायात्मगतानिसः भूयएवार्दय
द्रामोरावणंराक्षसांतकृत २६ हरीणांचाश्मनिकरैःशरवर्षैश्चराघवात् हन्यमानोदशग्रीवोवि
घूर्णहृदयोभवत् २७ यदाचशस्त्रंनारेभेनचकर्षशरासने नास्यप्रत्यकरोद्वीर्यंविक्लवेनांतरात्म
ना २८ क्षिप्ताश्चशराश्तेनशस्त्राणिविविधानिच मरणार्थायवर्तंतेमृत्युकालोभिवर्तते २९

एवमस्यमृत्युकालोभवर्त्ततउपस्थितः २९ ॥ ३२०

मस्तकालेऽपस्थितेऽस्मरथं सूतोऽपवाहयत् ३१ ३१ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे चत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः १०४ सतमोहादिति शनैमोहेनमूर्छा
इतिशेषः १ हीनवीर्यं हीनबले अशक्तं अस्त्रादिप्रयोगसामर्थ्यहीने सत्त्वं तंत्रसत्त्वमधीरे तेजः पराभिभवसामर्थ्यं २ भ्रुवस्त्रावमन्य

640

सूतस्तु रथनेतास्य तदवस्थं निरीक्ष्य तं शनैर्युद्धादसंभ्रान्तो रथं तस्यापवाहयत् ३१ रथं च तस्या
थ जवेन सारथिर्निवार्य भीमं जलदस्वनं तदा जगाम भीत्या समरान्महीपतिं निरस्तवीर्यं प
तितं समीक्ष्य ३२ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे चत्वारिंशदुत्तरशततमः सर्गः १०४ स तु मोहात्सुसंक्रुद्धः
कृतान्तबलचोदितः क्रोधसंरक्तनयनो रावणः सूतमब्रवीत् १ हीनवीर्यमिवाशक्तं पौरुषे
ण विवर्जितं भीरुं लघुमिवासत्त्वं विहीनमिव तेजसा २ विसृष्टमिव मायाभिरस्त्रैरिव बहि
ष्कृतं मामवज्ञाय दुर्बुद्धे स्वया बुद्ध्या विचेष्टसे ३ किमर्थं मामवज्ञाय मच्छन्दमनवेक्ष्य च त्व
या शत्रुसमक्षं मे रथोऽयमपवाहितः ४ त्वयाद्य हि ममानार्य चिरकालमुपार्जितं यशो
वीर्यं च तेजश्च प्रत्ययश्च विनाशितः ५ शत्रोः प्रख्यातवीर्यस्य रञ्जनीयस्य विक्रमैः पश्यतो
युद्धलब्धोऽहं कृतः कापुरुषस्त्वया ६ ॥

स्वबुध्या स्वेच्छया ३ मच्छंदं मदभिप्रायं ४ प्रत्ययः मद्विषयो लोकस्य शूरत्वविश्वासः ५ शत्रोः पश्यतः सतस्त्वयाहं कापुरुषः कृतोस्मि तत्र

रा॰ यु॰ ५ ॥

रा॰वा॰ यत यतस्त्वमिमं रथं कथमपि चेन्नोढुं दसि मोहादपि प्रतानादपि पाणे रभिमुखं त्वं न प्रापयसि स त्वं परेणोपस्कृतः उत्कोचेन शत्रुविकारं इमं वेमे
युटी प्रतितर्कः समः उपाहे कृतेर्थे करोतेः सट ७ न हि तत्त्वदनुष्ठितं कर्म सुहृदो विधत्ते भवति यत्तत्त्वयानुष्ठितं रथापवाहनमेकं सर्थः ८ यशःक्षुषि
३२१ तस्मिन्काले मत्समीपेस्थितः मेगुणाः मेत्कृतोपकारः अर्थः ९ हितबुद्धिः सूतः १० नोपजप्तः उपजापभेदनप्राप्तितः सत्क्रियां त्वं कृतेति

641

एवं त्वं कथमिमं मोहान्न वेत्तुं दसि दुर्मते समोऽपि प्रतितर्कोऽयं मे परेणात्वं पुरस्कृतः ७ न हि तत्त्वियते क-
र्म सुहृदो हितकाङ्क्षिणः रिपूणां सदृशं चैतन्न त्वयैतदनुष्ठितं ८ निवर्तय रथं शीघ्रं यावन्नोपैति मे रि-
पुः यदि वाप्युषितोऽस्मि त्वं स्मर्यते यदि मे गुणाः ९ एवं परुषमुक्तस्तु हितबुद्धिरबुद्धिना अब्रवीद्रावणं
सूतो हितं सानुनयं वचः १० न भीतोऽस्मि न मूढोऽस्मि नोपजप्तोऽस्मि शत्रुभिः न प्रमत्तो न निःस्नेहो विस्मृ-
ता नैव सत्क्रिया ११ मया तु हितकामेन यशश्च परिरक्षिता स्नेहप्रसन्नमनसा हितमित्यप्रियं कृतं १२
नास्मिन्नर्थे महाराज त्वं मां प्रियहिते रत कश्चिल्लघुरिवानार्यो दोषतो गन्तुमर्हसि १३

दोषः ११ यशश्च परिरक्षिता जीवनरक्षणेनात्मीयं त्वदीयं च यशो रक्षितमित्यर्थः स्नेहप्रसन्नमनसा स्नेहाद्धार्दयेन रथापवाहनेनानुसृत्वा-
ते वाप्रियमपि हितमिति निश्चित्य कृतं १२ अस्मिन्नर्थे युद्धादपवाहनरूपे कार्ये अनार्यो लघुरिव अविमृश्यकारीव दोषतो ग-
न्तुं दोषवत्त्वेन ज्ञातुं नार्हसि मामपि ज्ञात्वा हितं कृतं नार्हसीत्यर्थः १३ ३२१

642

गुरुत्वाद् अश्रूयतामितियइतरं प्रतिदास्यामि ततश्रूयतां पन्निमित्तं वरथो निवर्तितस्तच्च श्रूयतां रथोऽश्ववेगाः च देशोदयेन प्रवृद्ध समु
द्राभोभिर्नदीवेगात्वसंयुगान्निवर्तितः १४ रणाकर्मणा फल्हेन वीर्यसौमुख्यं वीर्यकार्यं प्रति सौमुख्य वीर्यसौमुख्यं प्रकर्षं प्राप्तोऽर
येस्वयाधिकप्रहारमितिपाठे शत्रुविषयकमित्यर्थः १५ निम्नानि उन्नतानि निम्नभिपन्नेषु ज्ञातेषु प्रप्रदक्षिणं प्रतिकूलं लक्षया

श्रूयतां प्रतिदास्यामि यन्निमित्तं मया रथः नदीवेगाम्बुवांभोभिः संयुगे विनिवर्तितः १४ श्र
मेतवावगच्छामि महता रणकर्मणा न हि ते वीर्यसौमुख्यं प्रकर्षेणोपधारये १५ रथो
द्वहनाखिन्नाश्च भग्नाश्च मे रथवाजिनः दीना घर्मपरिश्रान्ता गावो वर्षहता इव १६ निमित्ता
नि च भूयिष्ठं यानि प्रादुर्भवन्ति नः तेषु तेष्वभिपन्नेषु लक्षयाम्यप्रदक्षिणम् १७ देशकालौ
च विज्ञेयौ लक्षणानीङ्गितानि च दैन्यं खेदश्च हर्षश्च रथिनश्च बलाबल १८ स्थलनिम्नानि भू
मेश्च समानि विषमाणि च युद्धकालश्च विज्ञेयः परस्यान्तरदर्शनं १९ ॥

मीतिसंबंधः १७ ननु संतिमानि किं न वैतत् हि त्वारेणोक्त्याशंक्याह देशेत्यादिना लक्षणानि शुभाशुभनिमित्तानि इंगितानि मुखप्रसादवैव
र्ण्यादिचेष्टाश्च दैन्यमनुत्साहः १८ स्थलं समं निम्नं नीम्नं नीचं तस्यैव विवरणं समानीत्यादि अन्तरदर्शनं प्रहाराय छिद्रदर्शने
म १९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रामा. उपयानापयानेषु रथस्य रिपुसमीपप्रापणनिवर्तनेन कालाविति यावत् स्थाने स्थैर्येण अवस्थाने प्रत्ययसर्पणं प्रभिसृतो स्थितस्यैव रथ।
यु.टी. तोपसर्पणं रथकूटं विना रथनिर्वाहकेण सारथिना २० रौद्रं क्रूरं खेदं वर्जयता परिहरता २१ स्वेच्छया निमित्तं विना मया यदिदं कृतं त
१२२ स्नेहपरीतेन न तु द्रोहेणैव कृतं २२ यथा त्वं तत्कार्यं स्वरूपं वदसि तत्करिष्यामि गतानृण्येन आदत्तकृतानृण्येन कापि मनो न व भजे सर्गः २२

643

उपयानापयानेषु स्थानेषु प्रत्यपसर्पणं सर्वमेतद् रथस्थेन ज्ञेयं रथकुटुंबिना २० तव विश्रामहेतोस्तु तत्
थैषां रथवाजिनां रौद्रं वर्जयता खेदं न कृतमिदं मया २१ स्वेच्छया न मया वीर रथोयमपवाहितः
भर्तृस्नेहपरीतेन मयेदं यत्कृतं प्रभो २२ आज्ञापय यथातत्त्वं वदस्यरिनिषूदन तत्करिष्याम्यहं वी
र गतानृण्येन चेतसा २३ संतुष्टस्तेन वाक्येन रावणस्तस्य सारथेः प्रशस्यैनं बहुविधं युद्धलुब्धोब्रवी।
दिदं २४ रथं शीघ्रमिमं सूत राघवाभिमुखं नय नाहत्वा समरे शत्रून्निवर्तिष्यति रावणः २५ एवमुक्त्वा
रथस्थः स रावणो राक्षसेश्वरः ददौ तस्मै शुभं ह्येकं हस्ताभरणमुत्तमं २६ श्रुत्वा रावणवाक्यानि।
सारथिः संन्यवर्तत ततो द्रुतं रावणवाक्यचोदितः प्रचोदयामास हयान्स सारथिः स राक्षसेंद्रस्य त
तो महारथः क्षणेन रामस्य रणाग्रतोभवत् २७ इत्यार्षे षड्. पंचाधिकशततमः ॥

मरथप्रतिक्रमेथारथः शत्रुग्रतः रणेग्रगतः संमत्स्वप्रत्यर्थः रणेग्रतस्तु निपातितं तरम २७ कतकः इत्यार्षे रामा. यु. पंचाधिकशततमः १२२

प्रथग्रावणवैभवं दृष्ट्वा त्रस्तमिव भगवंतं रामं भगवद्ब्रह्मदत्तरावणवैभवनिवर्तनस्य भगवत् ब्रह्मानुग्रहैकसाध्यत्वात्तदनुग्रहसिद्धये
644 विद्यामंत्रलक्षणऋषिरगस्त्यो ब्रह्मरूपादित्यहृदयदेवतादादित्यहृदयाख्यस्तोत्रमुपदिशति स्मेत्याह ततो युद्धेत्यादि अस्य स्तोत्रस्यागस्त्य
ऋषिरनुष्टुप्छंदः आदित्यहृदयभूतो भगवान्ब्रह्मा देवता निरस्ताशेषविघ्नतया ब्रह्मविद्यासिद्धौ सर्वत्र जयसिद्धौ च विनियोगः अस्य
षडंगप्रणवेन रश्मिमते नम इत्यनेन वा गायत्र्या षडंगानि सन्ध्य ततो युद्धेत्यादि वरस्वेत्यंतं स्तोत्रं एवं भयनाशनं तन्मूलकारणस्याद्रुप
देशाग्रहणाल्लोकानुग्रहाय लोकस्य जपसाधनवस्तुप्रकाशनार्थमिति ततं युद्धपरिश्रान्तं अनेकाहोरात्रयुद्धपरिश्रान्तं समिव स्थि

ततो युद्धपरिश्रान्तं समरे चिंतया स्थितं रावणं चाग्रतो दृष्ट्वा युद्धाय समुपस्थितम् १ दैव
तैश्च समागम्य द्रष्टुमभ्यागतो रणम् उपगम्याब्रवीद्रामं अगस्त्यो भगवांस्तदा २ रा
म राम महाबाहो शृणु गुह्यं सनातनं येन सर्वानरीन्वत्स समरे विजयिष्यसि ३ ॥

तम् समरे समरविषये चिंतया प्रबलोयमरिः कथं जेतव्य इति चिंतया उक्तं सारथिनापवाहिते रावणे प्राप्ते युद्धायाग्रतो
रामं समुपस्थितं दृष्ट्वा स्थितं यत्रावष्टभ्य स्थितं रामं १ दैवतैः समागम्य मिलित्वा रणं द्रष्टुमभ्यागतो भगवानगस्त्योंत
र्यामि भगवान् ब्रह्मणा देवनियोगात् स्वयमुक्तविशेषणं राममुपागम्य द्युतिभास्करे ब्रवीत् २ किमब्रवीत्तदाह रामरामेत्यादि ये
न स्तोत्रेण सर्वानरीन्विजेष्यसि तद्गुह्यं रहस्यं सनातनं प्रवाहानादिभूतं अनेन स्वकल्पितत्वनिरासः शृणु ३ ॥ ॥ ॥

गवा आदित्यहृदयं यपठेनादित्यो हृदि स्थितो भवति तस्मादादित्यहृदयमिति प्रसिद्धं चलनतदेवताकत्वान्नदादित्यस्तोत्रं पुण्यजनकं अनेन पारत्रिकं फलमुक्तं सर्वशा-
पुटी त्रुविनाशनं जयावहमिति ऐहिकं फलं जपं जप्यतनमिति जपं स्तोत्रं परमफलमाह अक्षयं परमं शिवं अपवर्गरूपं नत्यदमित्यर्थः कृतदाह नित्यपा-
१२३ दिनिमवत्फलं निरपेक्षं तदातदातत्फलमिति भावः जपेन्नित्यमिति पाठांतरं ४ ऐहिकानि फलानि तरागि सर्वमंगलमांगल्यं सर्वमंगल
645 रूपाणामपि मंगलप्रदं ५ रश्मिमंतं पंचविंशतिधा शानेकत्वान्नरश्मिमंते ज्योतीरूपरश्मिमंतंच रश्मिशब्दो भक्तवाची नहंतेनन्क

आदित्यहृदयं पुण्यं सर्वशत्रुविनाशनं जयावहं जपेन्नित्यमक्षयं परमं शिवं ४ सर्वमंगलमांगल्यं सर्वपापप्रणाशनं चिंताशोकप्रशमनमायुर्वर्द्धनमुत्तमं ५ रश्मिमंतं समुद्यंतं देवासुरनमस्कृतम्

ॐ भासमानमित्यर्थे तीर्थमाह रश्मिमतेनमः १ समुद्यंते लोकानक्रियास्व प्रवर्तयंते उदयगिरिमारूढयं प्रागेव उद्यतेनमः २ एवं नमो-
नाम्ते ऽस्यनमस्काराचैनमत्राहेति उच्यते देवैः सात्विकवृत्तिभिः असुरै राजसतामसवृत्तिभिश्च नमस्कृतं साविद्वैतन्मन्त्वेन नित्यमु-
पजीवितं इंद्रविरोचनादीनामविशेषादुपास्यवदेवासुरनमस्कृतायनमः ३ ॥ १२३

646

विवस्वान्विशेषेणवसमान्ऽष्टोदशादित्वाद्ऽकारलोपःवसनिधिरित्यर्थःसकलव्यवहाराधिष्ठानत्वाद्वसुमत्वंसोदयेनसकलव्य
वहारप्रवर्तकत्वाद्वसुमत्वंविवस्वतेनमः ४ भास्करंतानतेयभासःकरोतीतिभास्करस्तस्यभासासर्वमिदंविभातीतिश्रुतेः।
भास्करायनमः ५ भुवनानांभूतलादिब्रह्मांडांतयोगाधारभूमीनामीश्वरमधिष्ठातारं भूराद्यशेषभुवनानांप्रकाशकत्वेन
श्वरंच भुवनेश्वरायनमः ६ रश्मिमदादिशब्दप्रतिपाद्यस्यब्रह्मत्वंस्फुटयन्नाहसर्वेतिदिव्यस्मात्सर्वदेवोपादानकारणत्वाद्देवा
त्मकःइदंसर्वात्मकत्वोपलक्षणंसर्वदेवात्मकायनमः तेजस्वीसर्वभासनसमर्थतेजोयुक्तःतेजस्विनेनमः ८ रश्मिभिः

प्रजपस्वविवस्वंतंभास्करंभुवनेश्वरं ६ सर्वदेवात्मकोह्येषतेजस्वीरश्मिभावनः ए।
षदेवासुरगणान्लोकान्पातिगभस्तिभिः ७

तानरश्मिभिःसर्वंवस्तुजातंभावयतिसत्तास्फूर्तिमत्संपादयतिसः रश्मिभिर्योगिनोभावयतिब्रह्मलोकंप्रापयतीत्यर्थःर
स्मैर रश्मिभावनायनमः ९ एषएतन्मंडलवर्ती देवासुरगणान्तेषांलोकांश्चगभस्तिभिस्तानतेयरश्मिभिःपाति याभि
रादित्यस्तपतितरश्मिभिस्ताभिः पर्जन्योवर्षतीतिश्रुतेर्वृष्टिद्वारान्नहविरादिदानेदेवादिगणान्लोकान्मनुष्यादींश्चयःपातिदे
वासुरगणलोकपालायनमः १० ७ अत्रैषपातीत्युक्त्यासूर्यस्यपुरस्थितत्वनिदेशेनसूर्योदयकालेपतन्तोत्रदानमितिलभ्यते।
॥ ॥
॥

रावा एषः एषोंतर्यामी हिरण्मयः पुरुष इति श्रुतेर्योगजनितसाक्षात्कारविषयः प्रत्यग्दृश्यमानश्च ब्रह्मा निखिलैश्वर्यविधास्रष्टृत्वशक्तिः ब्रह्म-
गुटी णेनमः ११ विष्णुः सृष्टपरिपालनप्रयोजकतया परिगृहीतस्मृतिर्नारायणः विष्णवेनमः १२ शिवोः परिमितकल्याणगुणस्वभावः।
३२४ स्त्रयपुरस्या दिविज्ञो भगवान्महादेवश्च शिवायनमः १३ जीवस्योतिद्वारा सर्वाणींद्रियाणि स्कंदतीति स्कंदः भगवान्मयूरवाहनश्च
647 स्कंदायनमः १४ प्रजानां जंगमवस्तूनां स्वामी स्वशक्तिद्वारा सर्वोपादानत्वात् दशायत्ताद्युयविज्ञो भगवान्मत्तेश्वरश्च प्रजापतयेनमः १५
महेंद्रः इंद्रिय परमैश्वर्यै इन सर्वथा तत्भवः परमैश्वर्यकाष्टांप्राप्तः वज्रहस्तत्वादि विज्ञो देवराजश्च महेंद्रायनमः १६ धनं चैतन्यं सर्वोपा-
दायमवंस्यानंददातिस्थापयतीति धनदः अत्राहोवसदानश्रुतः सकलफलदः कुबेरश्च धनदायनमः १७ कालः बुद्धिवृत्तिजातंस्व

एष ब्रह्मा च विष्णुश्च शिवः स्कंदः प्रजापतिः महेंद्रो धनदः कालो यमः सोमो ह्यपांपतिः ८ ॥

परोक्ततया कलयतीति कालः मंडलस्पंदानुमेयः क्रियापरिच्छेदकश्च कालः कालायनमः १८ यमयतीति यमः सर्वोंतर्यामी
यमो वैवस्वतो राजा यस्तवैष हृदिस्थितः तेन चेद विवादस्ते मा गंगां मा कुरून्गमः अविवादो भेदाभाव इति मनुः पितृपतिश्च यमाय सो
मः एव तेजनिता मतीनामिति श्रुतेः सर्वकारणं सोमशब्दवाच्य उमया युक्त यमायनमः १९ सोमः उमा उ केवलनिपातः माप्रभा उमवेदा
उभयासहितः सोमः भगवान् अर्धनारीश्वरश्च सोमः एव तेजनिता मतीनामिति श्रुतेः सर्वकारणं सोमशब्दवाच्य उमयासहया-
प्रकृत्या विद्यासहितः तत्वार्थरूपेसोमायनमः २० आपः सत्वचितात्मकतत्स्यानंतकरणोपाधिवशात् तेनेतस्यपतिः वरुणश्च अपांपतये ३२४

648

पितरःबीजप्रदाःतद्रूपोयंसर्वेषांबीजप्रदः तासांब्रह्ममहद्योनिरहंबीजप्रदःपितेत्युक्तेः वह्निर्वसुर्जार्येकव्यवाहनादपियःतद्देवता
पितृदेवतायनमः २२ वसुरहमर्थःश्रेष्ठोवसवःवसुमूर्तयेनमः २३ साध्याःप्राधान्येनयोगिनांप्रसाधनीयत्वात्साध्याः दे
वगणविशेषाश्चसाध्याःसाध्यमूर्तयेनमः २४ अश्विनौच्छ्रोतेवैस्वस्यप्रांतोपवशाह्वःसर्वव्याप्तौदेवभिषजौचअश्विमूर्त
येनमः २५ मरुतस्तद्रूपाणांपाणेभ्यथातोरूतिप्रसयांतरूपंश्चनर्थमारकएकोनपंचाशत्संख्यमरुतांगणस्वरूपमूर्तयेन
मः २६ मनुतश्रुतिमनुःसर्वज्ञः आदिराजमनवेनमः २७ वातीतिवायुःवायुतिगंधयोःगतिर्ज्ञानंतत्प्रयुक्तंचतातात्तायकस्य
पंचवृत्तिःप्राणास्यवायुस्वमूर्तयेनमः २८ वहेर्निःवह्निःस्वेमहिम्निस्वयंप्रतिष्ठितोभूत्वास्वस्मिन्सर्वंसंसारंवहतीतिव

पितरोवसवःसाध्याअश्विनौमरुतोमनुः वायुर्वह्निःप्रजाःप्राणस्तत्कर्ताप्रभाकरः ९

वह्निःअग्निस्वरूपयेनमः २९ प्रजायतेजीवात्मनेतिप्रजाःप्रकृष्टजनिमंतोविभूत्साध्यायोरू देवाश्चप्रजारूपायनमः ३०
प्राणयतीतिप्राणःनप्राणेननापानेनमर्त्योजीवतिकश्चनइतरेणतुजीवंतियस्मिन्नेतावुपाश्रिताविति श्रुतेःप्राणयात्राप्रवर्त
कःप्राणःप्राणायनमः ३१ कर्तृनोज्ञानानांकर्ताउपादान वसंतादृतुकर्तासंवत्सरात्माकालश्चकर्तृकर्त्रेनमः ३२ कर्तः।
सुदर्शनकालइतिसहस्रनामस्यपाठानकर्तरितिपाठेभिन्नपदमितितीर्थःकर्तासकलजगत्कर्ताप्रभाकरोभास्करवत्।
शाहस्यापिप्रर्यतादात्म्यनरवनास्वरूपत्वात्भास्करप्रभाकरयोःशाहभेदेनमूर्तिनरांत्वत्तेयंप्रभाकरायनमः ३३ ॥

यस्मात्सर्वमादत्ते एतस्मादादित्यइत्यौपनिषदस्तस्माः शेषविषयभोक्तारआदित्यः मंडलादित्यः मंडलाभिमानीश्रुदितिप्रत्रस्मादित्याय।
रा॰ बा॰ यस्मात्सर्वमादत्ते एतस्मादादित्यइत्यौपनिषदस्तस्माः शेषविषयभोक्ता आदित्यः मंडलाभिमानी सविता प्रसविता सविता रश्मिभिः पर्जन्यादिस्रष्टा तत्तदादिस्रष्टाः
युटी नमः ३४ छन्दांसि प्रसवेश्वरतः करणोपाधिनाः परिमितचिदात्मवर्गस्रष्टा रश्मिभिः पर्जन्यादिप्रष्टा तत्तदादिस्रष्टा सवि
१२५ नमः ३४ सर्वाणि प्रसवेश्वरतः करणोपाधिनाः परिमितचिदात्मवर्गस्रष्टा सूर्यायनमः ३६ खंपरमाकाशंहृदयाकाशंचगा
विश्नेनमः ३५ सर्त्तेःसूर्यःसर्वगःसूर्यपकाकीचरतीतिश्रुतेःकर्मप्रेरकोवासूर्यायनमः ३६ खंपरमाकाशंहृदयाकाशंचगा
च्छतीतिखगाखगायनमः ३७ पुष्णातीतिपूषास्थितिकर्ताप्रूष्णेनमः ३८ गभस्तिमानरश्मिवत्समानार्थःशाष्टभेदान्मूर्ति
भेदः यद्वागभस्तिःसर्वव्यापिनीलक्ष्मीस्तद्वान्यथासर्वगतोविस्रुस्तथैवेयंद्विजोत्तमेतिपराशरस्मृतेः गभस्तिमतेनमः ३९

आदित्यःसविता सूर्यःखगःपूषागभस्तिमान् सुवर्णसदृशोभानुर्हिरण्यरेतादिवाकरः ॥

सुवर्णसदृशः आत्मलाभात्परंविद्यतइतिश्रुतेःसुवर्णसदृशानियिलाभतत्स्वभावः आत्मगणात्सर्वपवसुवर्णइति।
श्रुतेःसुवर्णसदृशमूर्तिस्सुवर्णसदृशायनमः ४० सुपर्णस्तपनइतिपाठेद्वासुपर्णाइतिश्रुतेःसुपर्णत्वंबल्लःतपती
तितपनइतितीर्थःभानुर्भासकःभानवेनमः ४१ हिरण्यंतेजःप्रजाप्रपतइतोजगदुत्पत्तिबीजंयस्यसः यद्वाहिरण्यरेता
उत्पादकद्रव्यंयस्यसः यद्वाहिरण्यंतत्साधनयारदपवरेतोयस्येत्यर्थः हिरण्यरेतसेनमः ४२ अह्नराधिकमाधि
दिवेत्यव्ययंप्रकाशवाचकंप्रकाशंकरोतीतिदिवाकरः दिवाकरायनमः ४३ ॥ १२५

649

650

हरितोदिशोश्नोतिव्याप्नोतीतिहरिदश्वः श्यामवर्णोश्वस्त्रहरिदश्वायनमः ४४ सहस्राण्यनंतान्यर्चींषिज्वालानियस्यसः यद्वासह
स्रसंख्याकानिअर्चींषिरश्मयोयस्यसहस्रार्चिषेनमः ४५ सप्तसप्तिःसप्तशीर्षण्याः प्राणाइंद्रियाणिःदेवदत्तपीदेप्रोत्रेवे
नासिकेवाक्चैकेतिसप्तप्राणाःप्रभवंतितस्मादितिश्रुतेः सप्तप्राणानांसप्तिःप्रहर्तिर्यतःसःसप्तसप्त्योश्वद्वयसैंधवसप्तय
इतिकोशःसप्तसप्तयेनमः ४६ मरीचिमंडळंसंगमस्तिमंडळेनव्याप्तोयःमरीचिमतेनमः ४७ अज्ञानलक्षणंत

हरिदश्वःसहस्रार्चिःसप्तसप्तिर्मरीचिमान् तिमिरोन्मथनःशंभुस्त्वष्टामार्तंडकोंऽशुमान् ११

तिमिरमुन्मथ्नातीतितिमिरोन्मथः अंधकारनाशकस्तस्मैतिमिरोन्मथनायनमः ४८ शामपर्वगादिरूपंसुखमस्माद्भवतीतिशं
भुःशंभवेनमः ४९ त्वष्टातितनूकरोतिभक्तानांअघंतिप्रलयपदृशणार्थंप्रवादउःखमितित्वष्टादेववर्धकिमयत्वष्टेनमः ५० स्व
तमेवतनमण्डलाद्जीवमतितीमार्तंडःसएवमार्तंडःकःमार्तंडकायनमः अंशुमान्मरीचिमतपर्यायःअंशुमानसर्व
व्यापकःसुरम्यामादितिधातःअंतर्वेदिस्तनत्सर्वव्याप्यनारायणःस्थितइतिश्रुतेरितितीर्थः अंशुमतेनमः ५१

गवा हिरण्यगर्भः सकलजगदुत्पत्तिस्थितिलयकर्ता ब्रह्मविष्णुरुद्ररूपो हिरण्यगर्भः भगवते हिरण्यगर्भाय नम इति ५३
गुटी द्वादशात्मेति हृदयरहस्यमिति कतकः ५२ शिशिरः शीतः सुखस्वभावः शिशिराय नमः ५४ तपयुक्तस्वभावस्तपत्येव
१२९ सर्वेषु रश्म्यर्थः तपनाय नमः ५५ अहस्करो दिवाकरपर्यायः अहस्कराय नमः ५६ रौति उपदिशतीति हिरण्यगर्भादिभ्य
651 इति रविः यो वेदांश्च प्रदिशतीति तस्माद्रविरिति श्रुतेः रवये नमः ५७ अग्निः कालाग्निरूपो गर्भे यस्य सोऽग्निगर्भः नारायणरुद्रोजाय

हिरण्यगर्भः शिशिरस्तपनोऽहस्करो रवि अग्निगर्भोऽदितेः पुत्रः शंभुः शिशिरनाशनः व्यो
मनाथस्तमोभेदी ऋग्यजुःसामपारगः १२ ॥

तः अग्निगर्भाय नमः ५९ दितिर्नाशो न विद्यते यस्याः साऽदितिर्वस्तुविधात्री तस्याः पुत्रस्तदुद्भवत्वात् आदित्यश्चादितेः पुत्राय नमः सू० स० टी० ५५
शं चासौ च शंभुः यस्मान्नंदगागनोत्पत्त्यर्थः शंभवे नमः ६० शिशिरं जाड्यमदबुद्धिं च नाशयतीति शिशिरनाशनः हिमनाशक
स्तु शिशिरनाशनाय नमः ६१ व्योमनाथः आकाशकर्ता आत्मन आकाशः संभूत इति श्रुतेः व्योमनाथाय नमः ६२ तमो
भेदीति मिरोन्मथनपर्यायः तमोभेदिने नमः ६३ ऋगादीनां पारस्तदुपनिषत्तद्गतस्तदेकप्रतिपाद्यः ऋग्यजुःसामपा। १२९

652 घनाःस्थिरावृष्टिःसकलकर्मफलदानरूपायस्मात्सःघनासंपूर्णावृष्टिर्यस्मादितिच घनवृष्टयेनमः ९५ अपांसावित्रिकानां
मित्रमैत्रस्फटनिनोपकर्तायोमित्रः जलानामुत्पादकश्च अपांमित्रायनमः ९६ विंध्यन्तनंदुर्गैश्वचडुर्गैसौपुष्पेन्वहनाः
डीमार्गेप्लवंगमः शीघ्रगंताकिंचविंध्यवीथीसूर्यमार्गैस्तेनशीघ्रगंत्वाचविंध्यवीथीप्लवंगमायनमः ९७ १० आतपी
आसमंतात्तपोजगन्निर्माणसंकल्पःसोऽस्यास्तीत्यातपीतपआलोचनेआतपिनेनमः ९८ मंडलकिरणमहदस्त्वानयद्वा

घनवृष्टिरपामित्रोविंध्यवीथीप्लवंगमः १३ आतपीमंडलीस्रष्टुः
पिंगलःसर्वतापनः कविर्विश्वोमहातेजारक्तःसर्वभवोद्भवः १४

मंडमतेनेनेतिमंडलंकौस्तुभादित्यद्वानुमंडलिनेनमः ९९ स्रष्टाःसर्वस्यसंपादकःअमुंमाऽःपरंस्रष्टमितिश्रुतेःस्र
ष्ट्रेचनमः १०० पिंगलःपिंगलनाड्यांप्रवर्ततेनकर्ममार्गेप्रवर्तकस्तदर्थः पीतवर्णश्चपिंगलायनमः १०१ सर्वतापनःस
र्वसंहर्ताःतपदाहेसर्वतापनायनमः १०२ कविःसर्वज्ञःकवपिताचकवयेनमः १०३ विश्वोविश्वरूपःविश्वमेवेदंपुरुष
इतिश्रुतेः विश्वस्मैनमः १०४ महत्तेजःस्वरूपंयस्यसःमहातेजसेनमः १०५ रक्तःपालनेनसर्वरंजकः रक्तवर्णश्चरक्ता
यनमः १०६ सर्वभवोद्भवःसर्वकार्यवर्गोत्पत्तिहेतुःसर्वभवोद्भवायनमः १०७ १४ ॥

राघा स्तुटी ३२० 653 नक्षत्रादीनामंतर्यामितयाऽधिपः प्रवर्तकः नक्षत्रग्रहताराधिपायनमः ७८ विश्वभावनः सर्वोद्भवपर्यायः विश्वभावनायनमः ७९
तेजसामग्न्यादितेजसामपिसत्तास्फूर्तिसाधकश्चिन्मयतेजोरूपः येन सूर्यस्तपतितेजसेद्ध इतिश्रुतेः तेजसामपितेजस्विनेनमः ८०
द्वादशात्मन्द्वादशमासस्वरूपमार्गानुक्रांतसर्वमूर्तिरूपाय तस्मैनमः इत्यर्थः द्वादशात्मनेनमः ८१ ॥ पूर्वायगिरयेनदंतर्यामि
णे इत्यर्थः पूर्वापगिरयेनमः ८२ पश्चिमायाद्रयेनमः ८३ ज्योतिर्गणानांपतयेनक्षत्रग्रहताराधिपपर्यायः ज्योतिर्ग

नक्षत्रग्रहताराणामधिपो विश्वभावनः। तेजसामपितेजस्वी द्वादशात्मन्नमोस्तु ते ॥ २५
नमः पूर्वायगिरये पश्चिमायाद्रये नमः। ज्योतिर्गणानांपतये दिनाधिपतये नमः ॥ २६
जयाय जयभद्राय हर्यश्वाय नमो नमः ॥ २७ ॥

णानांपतयेनमः ८४ दिनाधिपतये इति दिवाकरस्य पर्यायः दिनाधिपतयेनमः ८५ जयाय ब्रह्मलोकांतसकललोकजया
य प्रदाय जयाख्यबलद्वारमूर्तयेच जयायजयमूर्तयेनमः ८६ जयभद्राय ब्रह्मलोकादिजयशीलयद्भूमानंदस्तद्रात्म
कायजयभद्राख्यद्वितीयद्वारपालमूर्तयेच ८६ जयभद्रायनमः ८७ इमावेवशापवतोऽवतीर्णौ रावणकुंभकर्णौ ह
र्यश्वो हरिदश्वपर्यायः हर्यश्वायनमः ८८ ॥ ३२०

654

सहस्रांशोऽनिमिषस्याचिः पर्यायः सहस्रं मनंतानीवाग्रं रश्मयोऽशवो यस्य सः ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः इति स्मृतेः सह
स्रांशवे नमः ८९ आददाति शिवाय नमः प्राप्य स्वाहि रूफिः आदित्येति नामतः अथास्यैवोधनाय तस्याहि रूफिः आदिमाय नमः ९०
उग्राय रुद्रिपति ग्राहकाय रूद्र रूपाय उग्राय नमः ९१ वीराय इंद्रिय प्रवर्तने स्वतंत्राय त्रिपुरसंहारत्व मपराक्रमयुताच वी
राय नमः ९२ सारंगणा वल्लरति पाघाय सारंगाय नमः ९३ पद्महृदयकमलं वा स्वच पद्मं तद्बोधकाय पद्मप्रबोधाय
नमः ९४ प्रचंडाय सर्वसमर्थाय अतिकोपनाय च प्रचंडाय नमः ९५ १८ ब्रह्मेशानाच्युतानां सृष्टिसंहारस्थितिकर्तृ

नमो नमः सहस्रांशो आदिमाय नमो नमः ९० नम उग्राय वीराय सारंगाय नमो नमः नमः
पद्मप्रबोधाय प्रचंडाय नमोऽस्तु ते १८ ब्रह्मेशानाच्युतेशाय सूराय आदित्यवर्चसे भास्वते सर्व
भक्षाय रौद्राय वपुषे नमः १९ ॥

णामीशाय स्वामिने सृष्टिस्थितिअंतकराणि वल्ल विष्णुशिवात्मि
कां संज्ञां याति भगवानेक एव जनार्दन इति स्मृतेः ब्रह्मादीनां ब्रह्माच्युतेशानां ब्रह्मेशानाय नमः ९६ सूरः सूर्यपर्या
यः सूराय नमः ९७ आदित्यस्यांतरं वर्चो ज्ञानं तद्रूपाय आदित्यवर्चसे नमः ९८ भास्वते विदविदविश्वकाशवते भा
स्वते नमः ९९ सर्वभक्षाय सर्वं विषयजातं भक्षयतीति सर्वभक्षस्तस्मै यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदन इति श्रुतेः स
र्वभक्षाय नमः १०० रुद्राववंतम्कलं रागद्वेषौ तन्मूलान्तानं च विद्रावयतीति रुद्रस्तस्येदं रौद्रं ज्ञानं संहारसमर्थं ज्ञाना

ता॰षा॰
टी॰
३२८
655

नमोग्रहिमंश्रोतिन्मथ्यनशिशिरनाशनपर्यायोनमोग्नायनमः १०२ हिमघ्नायनमः १०३ शत्रुर्देहाहंभावःनिर्जितत्वभगवदनु
संधानजमौख्येनतस्यशातनात्तस्यहंतारिपुकृगदादिहंताच शत्रुघ्नायनमः १०४ अमितात्मनेकालदेशपरिच्छेदरहितत
स्वरूपायअमितात्मनेनमः १०५ कृतघ्नघ्नायकृतंचेतनबलत्रणभगवत्कृतमुपकारंघ्नंतिविस्मरंतितेकृतघ्नाभगोहिमुखा
अज्ञाःसंसारिणस्तान्संसारानर्थप्रापणेनहंतिताहशापकृतघ्नघ्नायनमः १०६ देवायचिदानंदज्योतिःस्वरूपायजागत
कृतमस्यनिजोदयेनप्रवर्तनशीलंस्वदेवायनमः १०७ ज्योतिषांपतयेज्योतिर्गणानांपतयेऽस्येतत्पर्यायःज्योतिषांपतयेनमः १०८

नमोग्नयेहिमघ्नायशत्रुघ्नायामितात्मने कृतघ्नघ्नायदेवायज्योतिषांपतयेनमः २०
नमश्चामीकराभायहरयेविश्वकर्मणे नमस्तमोभिनिघ्नायरुचयेलोकसाक्षिणे २१

२० नमश्चामीकराभायसुवर्णसदृशायेत्येतत्पर्यायःनमश्चामीकराभायनमः १०९ हरत्यशेषमज्ञानंतत्कार्यंचेतिहरिस्त
स्मैहरयेनमः ११० विश्वसर्वंकर्मयस्यतस्मैसर्वकर्मासर्वकामइतिश्रुतेःविश्वकर्मणेनमः १११ नमोभिनिघ्नस्तमोनि
घ्नपर्यायःनमोभिनिघ्नायनमः ११२ रुचयेविलक्षणदीप्तिमतेरुचयेनमः ११३ लोक्यतइतिलोकोदृश्यप्रपंचस्तत्सा
क्षिणेसाक्षात्द्रष्टेलोकानां पापपुण्यकर्मसाक्षिणेचलोकसाक्षिणेनमः ११४ २१ ॥ ३२८

656 पषस्तुकार्यः भूतेशपंचंप्रतिसन्निनाशप्रतिभूतप्राणिजातंततत्तदायुरंतेनाशयतिखदितंतेचनाशयतितेन भूतनाशायनमः ११५
तमेवउक्रमेवभूतंजागरादौप्रदराद्रौचसृजतिभूतस्रष्टेनमः ११६ प्रभुःप्रकर्षेणस्वशक्तिवैभवेनसकलप्रपंचात्मनाभवती
ति प्रभुःसकलप्रपंचस्यसाक्षादधिष्ठाताप्रभवेनमः ११७ पायतिशोषयतिगभस्तिभिःपायतेनमः ११८ तपतिनाशया
तितपतेनमः ११९ वर्षतिसृजति वर्षतेनमः १२० २२ पषकरणेषुउपरतेषुस्वयमनुपरतशक्तिनित्यविद्रूपोजागर्तिनिज

नाशयत्येषवैभूतंतमेवसृजतिप्रभुः पायत्येषतपत्येषवर्षत्येषगभस्तिभिः २२ पषसु
सेषुजागर्तिभूतेषुपरिनिष्ठितः पषचैवाग्निहोत्रंचफलंचैवाग्निहोत्रिणाम् २३ ॥ ॥

मंडलादर्शनतः प्राणिषुसुप्तेषुतदगोचरेदेशस्थेस्वमंडलेजागर्तिचसुप्तेषुजाग्रतेनमः १२१ भूतेषुपरिनिष्ठितः अं
तर्यामितयास्थितः भूतेषुपरिनिष्ठितायनमः १२२ अयमपःप्रचोदयलक्षणःपंचाग्नयःतेषुहोत्रहोमस्तुतद्विषयानुभव
रूपः अग्निहोत्रायनमः १२३ अग्निहोत्रिणांवाह्याभ्यन्तराग्निहोत्रानुष्ठातॄणांशाश्वतस्वर्गापवर्गरूपंफलंतत्प्रदश्चअग्नि
होत्रिणांफलदायनमः १२४ २३ ॥

गावा
पुटी
१२९
657

देवाःक्रतवःदेवाब्रह्मेशौवसवएकादशरुद्रेन्द्रादिकमेणोपदिष्टास्तत्रपरस्मिंश्चदेवाःक्रतवःसोमयागसप्तमेधाद्याःक्रतफलंसुत्युक्तेस्वा।
र्गादिकंचसर्वेषुलोकेषुयानिकृत्यानिक्रियास्तत्साधनानिवक्रत्विग्यजमानसमिदाज्यपश्वादीनितेनिजभक्तद्विजानांसंच।
नेपरमप्रभुःपरमसमर्थायभगवतेब्रह्मणेनमः ।२५ पवएवविष्णुःतरशतसंख्याभगवन्नाम्नांदस्पनाममंत्राश्चेतिकंतकः
सर्वदेवात्मकोऽयंपरश्याम्यलोकस्यातिगइत्यनाष्टोत्तरशतसंख्यापवादिमहदस्तोत्रनाममंत्राश्चेतिनीर्थः २४ पवंस्थितस्य।
स्तोत्रस्यफलमाह पतमितिआदित्यहृदस्तवंकीर्तयन्नापदादिषुकश्चिदपिद्विजोनावसीदतिनदुःखनिमग्नोभवति

देवाश्चक्रतवश्चैवक्रतूनांफलमेवच यानिकृत्यानिलोकेषुसर्वेषुपरमप्रभुः २४ प
नमापत्सुकृच्छ्रेषुकांतारेषुभयेषुच कीर्तयन्पुरुषःकश्चिन्नावसीदतिराघव २५ पू।
जयस्वैनमेकाग्रोदेवदेवंजगत्पतिं पतत्रिगुणितंजप्त्वायुद्धेषुविजयिष्यति २६ ।।

यद्वेनमादित्यहृदयाख्यंभक्तेस्तव्यमापदादिनिमित्तेऽङ्क्तैर्नाममंत्रैर्विशिष्टकीर्तयन्स्तवन्नावसीदति अत्रापदकालस्तत्सुः
कृच्छ्रज्वरादिदुःखभयंचौरादिनिर्मितं २५ यदेवमतःपूजयस्वैनं आदित्यहृदयाख्यंदेवदेवंवादेवानांब्रह्मविष्णुरुद्राणामपि
देवमुपास्यंजगतांजनिमृत्युनिधर्मिणांभूरादिलोकानांमात्रस्यचपतिंपतदादित्यहृदयंस्तोत्रंत्रिगुणितंसज्जातंत्रिगुणंयथातं।
थाजप्त्वाविजयिष्यतिविजयीभविष्यतीतिसज्जनश्वतिशेषः २६

658 २० नष्टशोको नष्टे रावणाविषयं विजानृपः शोकोयस्समः २८ इदं शीघ्रसिद्धिकं स्तोत्रं जमाराष्ट्रात्मा प्रातर्युद्धायागते रावा
णं प्रेक्ष्य जयार्थे मनसा भगवंतमगमन्नत्थानवान् २९ ३० अथ रविः रामं निरीक्ष्य निशाचरपतिसंक्षयं तत्कालं विदित्वा स्वली

अस्मिन्क्षणे महावाहो रावणं त्वं जहिष्यसि एवमुक्त्वा ततो गस्त्यो जगाम स यथागतं २७
एतच्छ्रुत्वा महातेजा नष्टशोको भवत्तदा धारयामास सुग्रीवो राघवः प्रयतात्मवान् २८ आ
दित्यं प्रेक्ष्य जग्मे दं परं हर्षमवाप्तवान् त्रिराचम्य शुचिर्भूत्वा धनुरादाय वीर्यवान् २९ राव
णं प्रेक्ष्य हृष्टात्मा जयार्थे समुपागमत् सर्वयत्नेन महता वृतस्तस्य वधे भवत् ३० अथर
विरवदन्निरीक्ष्य रामं मुदितमनाः परमं प्रहृष्यमाणः निशिचरपतिसंक्षयं विदित्वा सुरग
णमध्यगतो वचस्त्वरेति ३१ आर्षे रामायणे युद्धकांडे षष्ठोत्तरशततमः सर्गः १०६ सार
थिः स रथं हृष्टः परसैन्यप्रधर्षणं गंधर्वनगराकारं समुच्छ्रितपताकिनम् १ ॥ ॥

लाम्बर्ग सुरगणमध्यगतः सन्सा त्वरेति वचोवदत ३१ क आर्षे रामायणे युद्धकांडे षष्ठोत्तरशततमः सर्गः १०६ ससा
रथिः रावणस्य सारथिः हृष्टमनः उच्यमानगुणं रथं चोदयामासेत्यन्वयः गंधर्वनगराकारं तद्दाश्चर्यदर्शनम् १ ॥ ॥

रावा
युटी
१२ 659

परमसंपन्नैःपरमैःरथवहनोचिताश्वगुणोर्जवादिभिःसंपन्नैःपताकायुक्तध्वजानांमालाऽस्मिन्नस्तीतितथानेनध्वजवाहुल्यमुच्छ्रित
पताकिनमित्यनेनचतद्दीनत्वमुक्तं ३ प्रणाशंप्रणाशकरं द्वितीयरथेसारथिःशाष्टीत्यनेकविशेषणावधानात्पूर्वोक्ताद्विस्मर

युक्तंपरमसंपन्नैर्वाजिभिर्हेममालिभिः युद्धोपकरणैःपूर्णंपताकाध्वजमालिनं २
ग्रसंतमिवचाकाशंनादयंतंवसुंधरां प्रणाशंपरसैन्यानांस्वसैन्यस्यप्रहर्षणम् ३ राव
णस्यरथंक्षिप्रंचोदयामाससारथिः तमापतंतंसहसास्वनवंतंमहाध्वजम् ४ र
थंराक्षसराजस्यनरराजोददर्शह कृष्णवाजिसमायुक्तंयुक्तंरौद्रेणवर्चसा ५ दीप्यमान
मिवाकाशेविमानंसूर्यवर्चसं तडित्पताकागहनंदर्शितेंद्रायुधायुधम् ६ शरधारा
विमुंचंतंधाराधरमिवांबुदं सदृष्ट्वामेघसंकाशमापतंतंरथंरिपोः ७ गिरेर्वज्राभि
मृष्टस्यदीर्यतःसदृशस्वनं विस्फारयन्वैवेगेनवालचंद्रानतंधनुः ८ उवाचमातलिंरा
मःसहस्राक्षस्यसारथिं मातलेपश्यसंरब्धमापतंतंरथंरिपोः ९

णार्थौतदनुवादकावेव ४ तडित्पताकागहनंतडित्तुल्यपताकाभिर्गहनंसंकीर्णंदर्शितेंद्रायुधप्रभंदर्शितांइंद्रायुधस्यप्रभायेनतं
दर्शितेंद्रायुधायुधमितिपाठेदर्शितानींद्रायुधेनसदृशान्यायुधानियेनतमित्यर्थः ६ वज्राभिमृष्टस्यवज्राभिहतस्यदीर्यतोगिरेः १२

यथानुभूयमानप्रकारेणापसव्यंप्रदक्षिणंमहतारथवेगेनपतताअनेनरावणेनसमरे आत्मानंमोहंतेमतिःकृताशत्रुमप्रदक्षि
660 णेनरथसंचारलक्षणस्तुनिमित्तसंपादनेनेतिशेषः १० ततस्मात् अप्रमादसावधानत्वआतिष्ठासनस्थैर्येणरियोः रावणा
स्यरथंप्रतिप्रत्युद्गच्छप्रदक्षिणेनैवेतिशेषः ११ अविक्लवत्वादिचतुर्गुणयुक्तंयथातथाद्भुतंरथंप्रचोदय अविक्लवत्वमभी

यथापसव्येनपतताबावेगेनमहतापुनः समरेहंतमात्मानंतथानेनकृतामतिः १० तदप्र
मादमातिष्ठप्रत्युद्गच्छरथंरियोः विध्वंसयितुमिच्छामिवायुर्मेघमिवोत्थितं ११ अविक्ल
वमसंभ्रांतमव्यग्रहृदयेक्षणं रश्मिसंचारनियतंप्रचोदयरथंद्रुतम् १२ कामंनत्वं
समाधेयःपुरंदररथोचितः युयुत्सुरहमेकाग्रःस्मारयेत्वांनशिक्षये १३ परितुष्टःस
रामस्यतेनवाक्येनमातलिः प्रचोदयामासरथंसुरसारथिसत्तमः १४ अपसव्यंततः
कुर्वन्रावणस्यमहारथम् चक्रसंभ्रमनरजसारावणंव्यवधूनयत् १५ ॥ ॥ ॥

रुत्वंअसंभ्रांतत्वंत्वरणक्षोभादहुभितत्वंचितत्वंअव्यग्रमप्रीयहृदयेक्षणंयत्र रश्मिसंचारनियतेरश्मिसंचारेनैपुण्येनकालां
तरगुणेनसंयमनमोचनव्यवस्थावत्वे १२ यस्मात्पुरंदररथोचितस्त्वंपयणिकामंनसमाधेयःअथापियुयुत्सुरेकाग्रोहंस्मार
येसहतंस्मारयेकर्मस्मारयेनशिक्षये १३ १४ अपसव्यंप्रदक्षिणंप्रचारव्यवधूनपतत्अकंपयत् १५ ॥ ॥

रथेन प्रतिमुखं संमुखं रथं प्रतिमुखं १६ धर्षणेनामर्षितः रोषेण सह धैर्यं युद्धारंभे लंभयन् प्रापयन् इंद्रस्येदं ऐंद्रं शरासनं जग्राह
किंचैंद्रं परमैश्वर्यं इदि परमैश्वर्ये इत्यस्मात् निजायुधं जग्राहेत्यर्थः १७ ततः तदा समहत् युद्धं समुपोढमारब्धमभूत् १८ द्वाभ्यां रथाभ्यां
प्रवर्तितं द्वयोः रथयोः रथिनोः द्वैरथं तद्युद्धं द्रष्टुं समीयुः मिलिता आगताः १९ २० उत्पाता आह ववर्षेति मंडलिनो वाता वात्यारूपा इत्य

661

ततः क्रोधाद्दशग्रीवः शरान्विस्फारितेक्षणः रथं प्रतिमुखं रामे सायकैरवधूनयत् १६
धर्षणामर्षितो रामो धैर्यं रोषेण लंभयन् जग्राह सुमहावेगमैंद्रं युधि शरासनं १७
शरांश्च सुमहावेगान्सूर्यरश्मिसमप्रभान् तदुपोढं महद्युद्धमन्योन्यवधकांक्षिणोः १८
परस्पराभिमुखयोर्दृप्तयोरिव सिंहयोः ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः १९
समीयुर्द्वैरथं द्रष्टुं रावणक्षयकांक्षिणः समुत्पेतुरथोत्पाता दारुणा रोमहर्षणाः २०
रावणस्य विनाशाय राघवस्योदयाय च ववर्ष रुधिरं देवो रावणस्य रथोपरि २१
वाता मंडलिनस्तीव्रा अपसव्यं प्रचक्रमुः महद्गृध्रकुलं चास्य भ्रममाणं नभःस्थले ये
र्थः तीव्रास्तीव्रवेगाः अपसव्यं विगतमयसव्यं प्रदक्षिणं नयेन रथो याति तेन तेन प्रधावति २२ ॥
यथातथावा भ्रमवंतोऽभवन्नित्यर्थः येन येनेति मार्गेणेत्यर्थः गृध्रकुलस्य मूलतमांसभोजिनो रावणो वक्ष्यमाणागमनेन रावणस्याप्रसन्न

662

जपापुष्पनिकाशयासंध्ययावृतालंकासंप्रदीप्तेवदृश्यते अकालेपीतिशेषः तदेवाह दिवसेपीतिवसुंधरेतिलंकाविशेषणं २३ संप्रपेतुः रावणपुरस्तादितिशेषः तदातस्मिन्कालेअहिताःअनर्थसूचकाः २५ वसुंधरालंकापर्यंतभूः गृहीताइवेतिभ

संध्ययाचावृतालंकाजपापुष्पनिकाशया दृश्यतेसंप्रदीप्तेवदिवसेपिवसुंधरा २३ स
निर्घातामहोल्काश्चसंप्रपेतुर्महास्वनाः विषादयंस्तेरक्षांसिरावणस्यतदाहिताः २४
रावणश्चयतस्तत्रप्रचचालवसुंधरा रक्षसांचप्रहरतांगृहीताइवबाहवः २५ ताम्राः
पीताःसिताःश्वेताःपतिताःसूर्यरश्मयः दृश्यंतेरावणस्याग्रेपर्वतस्येवधातवः २६ गृ
ध्रैरनुग—श्चास्यवमंत्योज्वलनंमुखैः प्रणेदुर्मुखमीक्षंत्यःसंरब्धमशिवंशिवाः २७ प्र
तिकूलंववौवायूरणेपांसून्समाकिरन् तस्यराक्षसराजस्यकुर्वन्दृष्टिविलोपनं २८ नि
पेतुरिंद्राशनयःसैन्येचास्यसमंततः दुर्विषह्यस्वराघोराविनाजलधरोदयम् २९ ॥

यात्त्वव्याइतिशेषः २५ पर्वतस्यधातवइवताम्रादिरूपाःसूर्यस्यरश्मयोरावणस्याग्रेपतिताःसंतोदृश्यंतइतिसंबंधः २६ अ.
मुखमीक्षंत्यइत्यन्वयः २७ दृष्टिविलोपनंअशक्योद्वीक्षणत्व २८ इंद्राशनयइत्यनेनअग्रगुणादि नियामति २९ ॥

तद्दृष्टेरावणरथंप्रति ३१ तल्पमग्निंचवारिवजयघनेभ्यश्चयान्नुक्तप्रकारेणोतिशेषः ३२ परमंसंक्रुष्टोलक्ष्मणेमातलिर्वेतिशेषः

दिशश्चप्रदिशःसर्वाबभूवुस्तिमिरावृताः पांसुवर्षेणमहतादुर्दर्शंचनभोवभवत् ३० कुर्वत्यः
कलहंघोरंशारिकास्तद्रथंप्रति निपेतुःशतशस्तत्रदारुणादारुणारुताः ३१ जघनेभ्यः
स्फुलिंगाश्चनेत्रेभ्योश्रूणिसंततम् समुच्चस्तस्यतुरगास्तल्पमग्निंचवारिच ३२ एवंप्र
काराबहवःसमुत्पाताभयावहाः रावणस्यविनाशायदारुणाःसम्प्रजज्ञिरे ३३ रामस्या
पिनिमित्तानिसौम्यानिचशिवानिच बभूवुर्जयशंसीतिप्रादुर्भूतानिसर्वशः ३४ ततोनिरी
क्ष्यात्मगतानिराघवोरणेनिमित्तानितकोविदः जगामहर्षंचपरांचनिर्वृतिंचकाराबुद्धे
द्धायेकंचविक्रमम् ३५ इतिश्रीरामीयेश्रीरामाभिरामेश्रीरामायणतिलकेवाल्मीकी
येयुद्धकाण्डेसप्तोत्तरशततमःसर्गः १०७ ततःप्रवृत्तंसक्रूरंरामरावणयोस्तदा
सुमहद्वैरथंयुद्धंसर्वलोकभयावहम् १ ॥

प्रतिघट्टितप्रहरणानामपिनिश्चेष्टंसमवर्तततनिवृत्तोद्योगमभवतिष्ठततयुद्धदर्शनपारवश्यादितिशेषः २ तदेवाह संप्रयुद्धावि
664 तिसम्यक्युद्धारंभप्रवृत्तौ ३ भुजैरुपलक्षिताइतिशेषःनाभिजग्मुःप्रहर्तुंपरस्परमितिशेषः ४ विस्मिताक्षाणांविस्मय।

ततोराक्षससैन्यंचहरीणांचमहद्बलम् प्रघट्टितप्रहरणंनिश्चेष्टंसमवर्तत १ संयु।
द्धावततोदृष्ट्वाबलवन्नरराक्षसौ व्याक्षिप्तहृदयाःसर्वेपरंविस्मयमागताः २ ना।
नाप्रहरणैर्व्यग्रैर्भुजैर्विस्मितबुद्धयः तस्थुःप्रेक्ष्यचसंग्रामंनाभिजग्मुःपरस्परं ४ रक्ष
सांरावणंचापिवानराणांचराघवं पश्यतांविस्मिताक्षाणांसैन्यंचित्रमिवाबभौ ५ ८
तौतुतत्रनिमित्तानिदृष्ट्वारावणराघवौ कृतबुद्धीस्थिरामर्षौयुयुधातेह्यभीतवत् ६ ७
जेतव्यमितिकाकुत्स्थोमर्तव्यमितिरावणः धृतौस्ववीर्यसर्वस्वंयुद्धेदर्शयतांतदा ७
ततःक्रोधाद्दशग्रीवःशरान्संधायवीर्यवान् मुमोचध्वजमुद्दिश्यराघवस्यरथेस्थितं ८

परवशेंद्रियाणांहरिरक्षसामितिशेषःचित्रमिवचित्रलिखितमिव ५ कृतबुद्धीयुद्धविषयेनिश्चितबुद्धीअभीतवदभातामिं ९
निश्चयमाहजेतव्यमितिमर्तव्यमितिस्वस्वरूपशत्रोप्रहर्तव्यमितिसर्वस्वंइतिकर्तकः इतिधृतौएवंनिश्चयवंतौअदर्शयतामितिशे

रथयष्टिं दिव्यरथे वै भवं रथावयवविशेषं वा यरामस्य प्राप्य तत्क्षाद्दिम्नाकेवलं धरणीतले पेतुः ९ सवलनाद्भावेस्वस्य हृदय
तेशरास्तमनासाद्य पुरंदररथध्वजं रथशक्तिं परामृश्य निपेतुर्धरणीतले ९ ततो रामोपि
सक्रुद्धश्चापमाकृष्य वीर्यवान् कृतप्रतिकृतं कर्तुं मनस्येवं प्रचक्रमे १० रावणध्वजमुद्दिश्य।
मुमोच निशितं शरं महासर्पमिवासह्यं ज्वलंतं स्वेन तेजसा ११ रामश्चिक्षेप तेजस्वी केतुमुद्दिश्य
सायकं जगाम स महीं भित्वा दशग्रीवध्वजं शरः १२ स निकृत्तोपतद्भूमौ रावणस्यंदनध्वजः
ध्वजस्योन्मथनं दृष्ट्वा रावणः सुमहाबलः १३ संप्रदीप्तोभवत्क्रोधादमर्षात्प्रदहन्निव सरोष
वशमापन्नः शरवर्षं ववर्ष ह १४ रामस्य तुरगान्दीप्तैः शरैर्विव्याध रावणः ते विद्धा हरयस्तत्र
नास्खलन्नापि विभ्रमुः १५ बभूवुः स्वस्थहृदयाः पद्मनालैरिवाहताः तेषामसंभ्रमं दृष्ट्वा वा
जिनां रावणस्तदा १६ भूय एव सुसंक्रुद्धः शरवर्षं मुमोच ह गदाश्च परिघांश्चैव चक्राणि मुश
लानि च १७ गिरिशृंगाणि वृक्षांश्च तथा शूलपरश्वधान् मायाविहितमेतत्तु शस्त्रवर्षमपातयत्
सहस्रशस्तदा बाणानश्रांतहृदयोपमः १८ १७

वेदे नार्दिताश्च इति १५ पद्मनालैः पद्मदलैः पद्मदंडैः १६ गिरिशृंगादीनां पातनं कृतवानित्याह मायाविहितमिति एतच्छिरश्चदादिवर्षण १११

666

भीमः प्रतिस्वनो यस्मिन्तत् नैकशस्त्रमयं नानाशस्त्रप्रचुरं तद्धर्षं प्रागुक्तशस्त्रवर्षं १९ शरवरं यं विसृज्य क्रोधातिशयेन भ्रुकुटीर्वा
लक्षभूतरामरथं मतिक्रम्य वान रेवलेः यतत् २० निःसंगेन प्राणाशासंगरहितेन तत्स्वरत दनंतरं व्यायच्छमाने व्यायच्छते प्रवर्त
पतने २१ शरवद्धेर रचितं द्वितीयं अंबरमित्यर्थः भास्वत् भासमानं नामितिनः निमिन्नं लक्ष्यमप्राप्य वर्तमानो नास्ति न विष्फ

तुमुलं त्रासजननं भीमं भीमप्रतिस्वनं तद्धर्षमभवद्भद्दे नैकशस्त्रमयं महत् १९
विसृज्य शरवर्षं समन्ताद्दानवेश्वरः मायकै रंतरिक्षं चचकार स निरंतरं २० मुमोच
वदशग्रीवो निःसंगेनांतरात्मना व्यायच्छमानं तद्दृष्ट्वा नसरावणरणे २१ प्रहसन्नि
व काकुत्स्थः संदधे निशितान्छरान् समुमोच ततो बाणान् शतशोथ सहस्रशः २२ ता
न्दृष्ट्वा रावणश्चक्रे स्वशरैः खंनिरंतरम् ताभ्यां नियुक्तेन तदा शरवर्षेण भास्वता २३ शा
रबद्धमिहाभाति द्वितीयं भास्वदंबरं नामितो भ‒वद्बाणो नातिभिन्नो न निष्फलः २४
अन्योन्यमभिसंहत्य निपेतुर्धरणीतले तथा विसृजतो बाणान्रामरावणयोर्मृधे
लः लक्ष्यवधपरप्रयुक्तवारणान्पतरप्रयोजनहीनो नाभवत् २५
नातिभिन्नाश्च भिन्नाः न नातियत्नश्रुतिपाठे परप्रयुक्तनिवारणप्रयत्नातिक्रांतो न निवारणाय प्रयुक्तो निवारयत्येवेत्यर्थः २४ बा
णान्विसृजतोस्तयोर्बाणाः अन्योन्यमभिसंहत्य स्वस्वप्रयोगकार्यं कृत्वैव धरणीतले निपेतुः २५

सव्यंदक्षिणंचसव्यदक्षिणंसमस्तंतस्ययोगेद्वितीयाउभयपार्श्वयोर्वाविच्छिन्नंशरानस्यन्तौनिरुच्छ्वासंनीरंध्रं २६ कृतस्यानुकृतंप्रतिक्रियातत्करणशीलौ २७ तुमुलंरोमहर्षणमेतदनन्तरंप्रयुध्यमानावित्येकंपद्यमित्यासर्गान्तंवच्छेदऊर्वतितदशकंपश्चादपितमलयुहस्थे।

प्रयुध्येनामविच्छिन्नमस्यन्तौसव्यदक्षिणं चक्रतुश्चशरैर्घोरैर्निरुच्छ्वासमिवांबरं २६ रावण-
स्यहयान्रामोहयान्रामस्यरावणः जघ्नतुस्तौतदान्योन्यंकृतानुकृतकारिणौ २७ एवंतुतौसु-
संक्रुद्धौचक्रतुर्युद्धमुत्तमं मुहूर्तमभवद्युद्धंतुमुलंरोमहर्षणं २८ प्रयुध्यमानौसमरेमहाबलौ।
शितैःशरैरावणलक्ष्मणाग्रजौ ध्वजावपातेनसराक्षसाधिपोप्रचुक्रोधतदारघूत्तमे २५ प्रशो
नरशातनमःसर्गः तौतथायुध्यमानौतुसमरेरामरावणौ ददृशुःसर्वभूतानिविस्मितेनान्त-
रात्मना २९ अर्दयन्तौतुसमरेतयोस्तौस्यन्दनोत्तमौ परस्परमभिक्रुद्धौपरस्परमभिद्रुतौ ३०
परस्परवधेयुक्तौघोररूपौबभूवतुः मण्डलानिचवीथीश्चगतप्रत्यागतानिच दर्शयन्तौबहुवि-
धांसूतौसारथ्यजांगतिं ३१ अर्दयन्रावणोरामंराघवश्चापिरावणः गतिवेगसमापन्नौप्रति-

वसन्तादेकप्रकरणात्वाच्चप्रनवच्छेदस्तैववऽणुपुस्तकेशुद्धपाठोनाचेतिकतकः सर्गः १ सारथ्यजांसूतकर्मनैपुण्यजां ३१ अर्दयन्नव- ३३४

667

सासारौ धारासंपातः सासारस्तत्सहितौ ३३ प्रत्यपसर्पयत् प्रत्यपसर्पणं नामापक्रामाभिमुख्यानामेव पश्चादर्थेनापसर्पणं ३५ विक्षेप
668 गवणः क्षिप्तवान् ३९ मातलेर्व्यथां न प्रददुः देवत्वेन दिव्यशक्तिमत्वात् अपसर्पणकाले शरवर्षेण प्रहितानामतिवेधसामर्थ्या

क्षिपंतौ शरजालानि तयोस्तौ स्यंदनोत्तमौ चेरतुः संयुगमहीं सासारौ जलदाविव ३३
दर्शयित्वा तदा तौ तु गतिं बहुविधां रणे परस्परस्याभिमुखौ पुनरेव च तस्थतुः ३४
धुरं धुरेण रथयोर्वक्त्रं वक्त्रेण वाजिनां पताकाभिः पताकाभिः समीयुः स्थितयोः सदा
गवणस्य ततो रामो धनुर्मुक्तैः शितैः शरैः चतुर्भिश्चतुरो दीप्तान् हयान् प्रत्यपसर्पयत् ३५
स क्रोधवशमापन्नो हयानामपसर्पणे मुमोच निशितान्बाणान् राघवाय दशाननः ३
सोऽतिविद्धो बलवता दशग्रीवेण राघवः जगाम न विकारं च न चापि व्यथितोऽभवत् ३८
चिक्षेप च पुनर्बाणान् वज्रसारसमस्वनान् सारथिं वज्रहस्तस्य समुद्दिश्य दशाननः ३९
मातलेस्तु महावेगाः शरीरे पतिताः शराः न सूक्ष्ममपि संमोहं व्यथां वा प्रददुर्युधि ४०
तया धर्षणया क्रुद्धो मातलेर्न तथात्मनः चकार शरजालेन राघवो विमुखं रिपुं ४१ वि
शतिं त्रिंशतिं षष्टिं शतशोऽथ सहस्रशः मुमोच राघवो वीरः सायकान् स्यंदने रिपोः ४२

योगात् ४० यया मातलेर्धर्षणया क्रुद्धस्तया आत्मनो धर्षणया न क्रुद्धः अत एव रिपुं विमुखं चकार ४१ ४२ ४२

रावा
युद्ध
३३५

669

तलव्यानांसागराणामधोदेशवर्तिपातालवासिनोव्यथिताजाताइतिशेषः ४५ जपंतःवंदनः ४६ वचनप्रकारमाहगंधर्वाप्सरसामितिस्र
रूपमामिदिद्रंग्राह्यं: दृष्ट्वायुद्धमनूपमित्यतःसागरंचांबरप्रख्यमंबरंसागरोपमामितिपाठेसागरनैर्मल्यवैपुल्यादिनांबरप्रख्यमाकाशात
लामितिवक्ष्यमाणवाक्यपवरमपिसागरोपमामितिवाक्यंरामरावणयोर्युद्धंतन्नदतिरिक्तानादृशायुद्धसंभवात्स्वतुल्यमिसेवक्ष्यवाक्यतेनानु

रावणोपि ततः क्रुद्धो रघस्योराद्रसेश्वरः गदामुशलवर्षेण रामं प्रत्यर्दयद्रणे ४३ तद्युद्धमभव
द्युद्धं तुमुलं रोमहर्षणं गदानां मुसलानां च परिघानां च निस्वनैः ४४ शराणां पुंखवातैश्च
क्षुभिताः सप्त सागराः तलव्यानां सागराणां च पातालतलवासिनः ४५ व्यथिताः दानवाः सर्वे
पन्नगाश्च सहस्रशः चकंपे मेदिनी कृत्स्ना सशैलवनकानना ४६ भास्करो निष्प्रभश्चासीन्न
ववौ चापि मारुतः ततो देवाः सगंधर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ४७ चिंतामापेदिरे सर्वे सकि
न्नरमहोरगाः स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्यस्तु लोकास्तिष्ठंतु शाश्वताः ४८ जयतां राघवः संख्ये रा
वणं राक्षसेश्वरं एवं जपंतोपश्यंस्ते देवाः सर्षिगणास्तथा रामरावणयोर्युद्धं सुघोरं रोमहर्षणं
गंधर्वाप्सरसां संघा दृष्ट्वा युद्धमनूपमं गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः सागरं चांबरप्रख्य

पमत्वेफलतीति अनन्वयोनामालंकारःपूर्वार्धेतूपमेयोपमेतिकतकःसागरस्याष्टलिंगत्वमप्यार्षःअर्थवादिद्विवासःगगनंगगनाका
रंसागरंभ्राभारोपमइतिपाठेयुद्धयोरनन्वयएवेतिबोध्यंएवंजपंतोगंधर्वादिसंघास्तद्युद्धंददृशुःरामरावणान्तकस्तर्कंस्मितरश्मिः ५०

३३५

ततस्तद्राक्षसश्रवणानंतरं ५२ शिरोच्छेदनपक्षे कश्चिदतिशेषः सकृद्दशशिरसां छेदेन तत्पुनः प्ररोहतीति कतकः ५३ तस्यैव सदृशं
यद्वृत्तं पतितं तस्यैव सदृशमित्यर्थः ५४ एवमेव शतं छिन्नमिति पाठे तुल्यवर्चसां तल्लाकाराणां शिरसां शतं रामेण छिन्नं

670

रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव एवं ब्रुवंतो ददृशुस्तद्युद्धं रामरावणम् ५१
ततः क्रोधान्महाबाहू रघूणां कीर्तिवर्धनः संधाय धनुषा रामः शरमाशीविषोपमं ५२
रावणस्य शिरोच्छिंदच्छ्रीमज्ज्वलितकुंडलं तच्छिरः पतितं भूमौ दृष्टं लोकैस्त्रिभिस्तदा ५३
तस्यैव सदृशं चान्यद्रावणस्योत्थितं शिरः तत्क्षिप्रं क्षिप्रहस्तेन रामेण क्षिप्रकारिणा ५४
द्वितीयं रावणशिरश्छिन्नं संयति सायकैः छिन्नमात्रं च तच्छीर्षं पुनरेव प्रदृश्यते ५५
तदप्यशनिसंकाशैश्छिन्नं रामस्य सायकैः एवमेव शतं छिन्नं शिरसां तुल्यवर्चसाम् ५५
न चैव रावणस्यांतो दृश्यते जीवितक्षये ततः सर्वास्त्रविद्वीरः कौशल्यानंदवर्धनः ५६
मार्गणैर्बहुभिर्युक्तश्चिंतयामास राघवः ५७ मारीचो निहतो यैस्तु खरो यैस्तु सदूष-
णः क्रौंचावटे विराधस्तु कबंधो दंडकावने

एवं च भगवतः सर्वतोभद्रचक्रं यद्दशानंतरं रामेण रावणीयशिरः ५८
शतकमलैः पूजितमिति कतकः रावणस्य जीवितक्षयं तो निश्चयो न दृश्यते ५७ क्रौंचावटे क्रौंचवनसंबंधिस्थवटे स्थले ५८

रावा प्रात्ययिकाः भूमौचतेनेननिश्चिताः ८९ अंतरिक्षेचेत्यादि रथयोःकामगत्वात्तत्रतत्रकियत्कालंस्थितेरितिभावः ९२ सप्तरात्रं
युटी जातावेकवचनंतेनानेकाहोरात्रानित्यर्थः प्राचर्यंसकारस्तेनत्रयःखंतेयवर्गेचकारवश्चान्तर्यंस्तेनचत्वारउखंतेमिलित्वा।

३३९ 671 यैस्सालागिरयोभग्नावालीचहतोभिन्नोंबुधिः तइमेसायकाःसर्वेयुद्धेप्रात्ययिकाममकिंतत
त्कारणंयेनरावणेमंदतेजसः इतिचिंतापरश्चासीदप्रमत्तश्चसंयुगे ९० ववर्षशरवर्षाणि
राघ—वणोरसि रावणोपिततःक्रुद्धोरथस्थोराक्षसेश्वरः गदामुशलवर्षेणरामंप्रत्यर्द
यद्रणे ९१ तत्प्रवृत्तंमहद्युद्धंतुमुलंरोमहर्षणं अंतरिक्षेचभूमौचपुनश्चगिरिमूर्द्धनि ९२
देवदानवयक्षाणांपिशाचोरगरक्षसां पश्यतांतन्महद्युद्धंसप्तरात्रमवर्तत ९३ नैवरात्रिं
नदिवसंनमुहूर्त्तंनचक्षणं रामरावणयोर्युद्धंविराममुपगच्छति ९४ दशरथसुतराक्ष
सेंद्रयोर्जयमनवेक्ष्यरणेसराघवस्य सुरवररथसारथिर्महात्मारणरतराममुवाच
वाक्यमाशु ९५ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेनवोत्तरशततमःसर्गः ९ ॥

सप्तरात्रमित्यर्थःसप्तरात्रमेववचनयोर्द्वैरथ्ययुद्धमितिवदप्रमाणंप्राक्कालिकापुराणयोःस्पष्टमितिदिक् ९३ नदेवाह्नैवरा
त्रिमिति ९४ रणेरतोरणरतः रणरतश्चासौरामश्चेति ९५ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेनवोत्तरशततमःसर्गः ९ ॥ ३३९

एवमनुवर्तसे उपेक्षसे अतिभयमनुसरसीत्यर्थः १ अस्मै एतं प्रति २.३ ब्रह्मदत्तं ब्रह्मणेंद्राय दत्तं इंद्रेण अगस्त्याय तेन रामाय दत्तं ४ ब्रह्मदत्त-
त्वाहस्यैकरूपतां वार्यं स्पष्टीकरोति ब्रह्मणेत्यादि ५ अस्य बाणस्य ब्रह्मानुग्रहवैशिष्ट्यमाह यस्येति वाजेषु वेगसाधनपत्रेषु तत्तत्
672 पवनादीनामधिदेवतावस्थानं बोध्यं शरीरं मध्यभागः आसमंतात्काशते इत्याकाशो ब्रह्म भगवान् तन्नाकाशेन वा तेन व्याप्तमित्यर्थः

अथ संस्मारयामास मातली राघवं तदा अजानन्निव किं वीर त्वमेनमनुवर्तसे १ विसृजास्मै
वधाय त्वमस्त्रं पैतामहं प्रभो विनाशकालः कथितो यः सुरैः सोद्य वर्तते २ ततः संस्मारितो
रामस्तेन वाक्येन मातले जग्राह सशरं दीप्तं निश्वसंतमिवोरगं ३ यतस्मै प्रथमं प्रादादग-
स्त्यो भगवानृषिः ब्रह्मदत्तं महद्बाणममोघं युधि वीर्यवान् ४ ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वमिंद्रा-
र्थममितौजसा दत्तं सुरपतेः पूर्वं त्रिलोकजयकांक्षिणः ५ यस्य वाजेषु पवनः फले पावक-
भास्करौ शरीरमाकाशमयं गौरवे मेरुमंदरौ ६ जाज्वल्यमानं वपुषा सपुंखं हेमभूषितं
तेजसा सर्वभूतानां कृतं भास्करवर्चसं ७ सधूममिव कालाग्निं दीप्तमाशीविषोपमं नर-
नागाश्ववृंदानां भेदनं क्षिप्रकारिणं ८ ॥

सधूमं पवनवत्वेन गतिमत्त्वं सधूमपावकादिमत्त्वेन दुःसहत्वं मंदरमेरुवत् दुःस्थानत्वाद्गौरवे इति ७ सर्वभूतानां पृथिव्यादीनां तेजसा
सारांशेन ७ क्षिप्रकारिणं शीघ्रभेदकारिणं ८ ॥

वाल द्वाराणां गोपुराणां १ नानासमितिदारुणमित्यत्वर्थे नाम भगवंकृतं वाणस्य १ ॥ गारुत्मतो वाजैः पक्षैः ॥ ऐक्ष्वाकः राम॰
युटी स्तस्य तानां भयनाशनं तस्मिन्मे हुमभिमन्त्रेण नेनान्वयः १३ अभिमन्त्र्य स्वविद्यया वेदाथर्ववेदस्तेन प्रोक्तो योगः शिरःशिरस्थि॰
२३० द्वाराणां चैवतानां च गिरीणां चापि भेदनं नानारुधिरदिग्धाङ्गो मेदोदिग्धः सुदारुणः १

वज्रसारं महानादं नानासमितिदारुणं सर्वविचासनं भीमं श्वसन्तमिव पन्नगं १ कंक॰
गृध्रवकानां च गोमायुगणरक्षसां निभक्षप्रदं युद्धे यमरूपं भयावहं ॥ नंदनं वानरेंद्रा॰
णां रक्षसामवसादनं वाजितं विविधैर्वाजैश्चारुचित्रैर्गरुत्मतः १२ तमुत्तमेषु लोकाना॰
मिक्ष्वाकुभयनाशनं द्विषतां कीर्तिहरणं प्रहर्षकरमात्मनः १३ अभिमन्त्र्य ततो रामस्तम
हेषुं महाबलः वेदप्रोक्तेन विधिना संदधे कार्मुके बली १४ तस्मिन्संधीयमाने तु राघवेण॰
शरोत्तमे सर्वभूतानि संत्रेसुश्चचाल च वसुंधरा १५ स रावणाय संक्रुद्धो भृशमायम्य कार्मु॰
कं चिक्षेप परमायत्तः शरं मर्मविदारणं १६ स वज्र इव दुर्धर्षो वज्रिबाहुविसर्जितः कृता॰
न्त इव चावार्यो न्यपतद्रावणोरसि १७ स विसृष्टो महावेगः शरीरान्तकरः शरः बिभेद हृद॰
यं तस्य रावणस्य दुरात्मनः १८ ॥

तिसंद्धानादीनां विधिर्विधानं मार्गस्तेनेत्यर्थः १४ परमायत्तः परमयत्नवान् १६ वज्रिबाहुरिति वज्रिणःस्वबलरामबाहुविनिःसृतं इत्यर्थः वज्रकवचवद्रामेणापादिवा वस्तुतो वज्रिबाहुविस॰ २३७

१८ १९ निभृतवत् विनीतवत् २० २१ २२ अभिपेतुस्तान् अद्रवन्नित्यर्थः २३ हताश्रयत्वात् हताश्रयो येषां तत्त्वात् बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः

रुधिराक्तः स वेगेन शरीरान्तकरः शरः रावणस्य हरन्प्राणान्विवेश धरणीतलं १९
स शरो रावणं हत्वा रुधिरार्द्रकृतच्छविः कृतकर्मा निभृतवत्स्वतूणीं पुनराविशत् २०
तस्य हस्ताद्धतस्याशु कार्मुकं चापि सायकं निपपात सह प्राणैर्भ्रश्यमानस्य जीवितात् २१
गतासुर्भीमवेगस्तु नैरृतेन्द्रो महाद्युतिः पपात स्यन्दनाद्भूमौ वृत्रो वज्रहतो यथा २२ तं दृ
ष्ट्वा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः हतनाथा भयत्रस्ताः सर्वतः संप्रदुद्रुवुः २३ स
वेतश्चाभिपेतुस्तान्वानरा द्रुमयोधिनः दशग्रीववधं दृष्ट्वा विजयं राघवस्य च २४
अर्दिता वानरैर्हृष्टैर्लङ्कामभ्यपतन्भयात् हताश्रयत्वात्करुणैर्बाष्पप्रस्रवणैर्मुखैः २५
ततो विनेदुः संहृष्टा वानरा जितकाशिनः वदन्तो राघवजयं रावणस्य च तद्वधम् २६
अथान्तरिक्षे व्यनदत्सौम्यस्त्रिदशदुन्दुभिः दिव्यगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ २७
निपपातान्तरिक्षाच्च पुष्पवृष्टिस्तदा भुवि किरन्ती राघवरथं दुरवापा मनोहरा २८

करुणैः शोकवह्निरुपलक्षिताः सन्तो लङ्कामभ्यपतन् २४ तद्वधं तद्वधमित्यर्थः २५ २६ दुरवापा अन्यैरप्राप्या २८ ॥

रा वा
यु टी
३ ३८

राघवस्तवसंयुक्ता साधु साध्विति वाक् गगनेपि शुश्रुवे २८ रावणं संग्रामे हत्वा सुग्रीवादिकं सकामं संपूर्णकामं चकार रावणवधेन रा-
मकार्ये सिद्धे किल तेषां राज्यं प्राप्तं प्रतिष्ठितं भवति ३० महीन चकंपे मारुतो न ववौ क्रूर इति शेषः मही चकंपे न हि मारुतो ववौ इति पाठे मारु-
तो ववौ सावर इति शेषः स्थितप्रभः सुप्रतिष्ठितेनाविमलेन वस्त्वायामावशेषदिने इति बोध्यं ३१ रणेभिरामं रणविषये सर्वज-

राघवस्तवसंयुक्ता गगनेचाविसक्रुवे साधु साध्विति वाग आदेवतानां महात्मना २८
प्राविवेश महान्हर्षो देवानां चारणैः सह रावणे निहते रौद्रे सर्वलोकभयंकरे २९ त-
तः सकामं सुग्रीवमंगदं च विभीषणं चकार राघवः प्रीतो हत्वा रावणमाहवे ३० ततः प्र-
जग्मुः प्रशमं मरुद्गणा दिशः प्रसेदुर्विमलं नभो भवत् मही चकंपे न हि मारुतो ववौ
स्थितप्रभश्चाप्यभवद्दिवाकरः ३१ ततस्तु सुग्रीवविभीषणांगदाः सुहृद्विशिष्टाः सह
लक्ष्मणस्तदा समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेभिरामं विधिनाभ्यपूजयन् ३२ स तु
निहतरिपुः स्थिरः प्रतिज्ञः समेत्य हृष्टा विजयेन राघवं रणेभिरामं विधिनाभ्यपूजयन् बला

नत्तुजनीयपराक्रमं ३२ रामः स्वजनबलाभिवृतो बभूव महेन्द्रस्त्रिदशगणाभिसंवृतो बभूव यत्र युद्धदिवसगणना या कार्त्तिक
तीर्था सर्वं सवेलारोह नदिनेन ततोऽस्तमगमत्सूर्यः संध्यया प्रतिरंजितः पूर्णचंद्रप्रदीप्तास्तपा समतिवर्तते रात्रौ कोसलेन्द्र इति चतुर्दशी
माघ्यन्तरतश्च निस्पष्टं ततः कृष्णप्रतिपदि युद्धारंभस्तस्यामेव रात्रौ नागपाशबंधनं द्विमा द्वितीयायां धूम्राक्षवधः तृतीयायां वज्रदंष्ट्र ३३८ रा

676 तथ्यामकंपनस्य पंचम्यां प्रहस्तस्य षष्ठ्यां रावणाभंगः सप्तम्यां कुंभकर्णवधः अष्टम्यामतिकायादेः नवम्यामिंद्रजितो ब्रह्मास्त्र
प्रयोगः दशम्यादिवानिकुंभवधः तद्रात्रौ मकराक्षवधः एकादश्यादि त्रयोदश्यंतदिनत्रयेणेंद्रजितः वधः चतुर्दश्यां मूलबलवधः
अमायां रावणयुद्धारंभः तद्द्यावितिपंचदशदिनानि सर्वे युद्धमितिप्रवदंति [illegible] केचित्कृष्णप्रतिपत्प्रारभ्य कृष्णस्य वानाद्यः चैत्र
पुष्यनक्षत्रे ऽयोध्यातो वनं प्रति रामस्य प्रस्थानमिति स्पष्टमयोध्याकांडे चैत्रपुष्यस्य शुक्लपक्षपंचतत्रापि नवम्यादिति दिनत्रयेप
वेति स्पष्टमेव ज्योतिष्टादौ न त्रनवमीरिक्तत्वादभिषेकायोग्यपादशम्यवत्तपूर्णत्वाद्योग्यपापवंव चैत्रशुक्लादशम्यां प्रस्थानं तत्रमाय
कृत्तमामायायुद्ध समामौ तद्धत्रपंचम्यां भरद्वाजाश्रमागमनं पूर्णे चतुर्दशवर्षे पंचम्यां लक्ष्मणाग्रजः भरद्वाजाश्रमं प्राप्य वंद
देनियतो मुनिमितिवसमाणत्वात्तत्र च न चतुर्दशवर्षसमाप्तिरितिभगवतः प्रतिज्ञाहानिः पूर्णे चतुर्दशे वर्षे इत्युक्तेरसंगतिश्च
युद्धांतरतावत्कालं लंकायामवस्थानस्यालाभाच्च चैत्रशुक्लपंचम्यां तत्रागमनेपि पंचदिनन्यूनत्वे वा तत्रहानिस्तदवस्थैवेतद्दत्र इति ती
घटितेपवायोध्याप्रवेशस्यालाभात् अमांतमानेन चैत्रकृष्णांतरपंचम्यां तदाश्रमगतावपि चतुर्दशवर्षातो वडृदिनाधिक्येन चतुर्दशाव
र्षसमाप्तिदिने ऽयोध्यानामेमपाशाणदेयाइति भरतप्रतिज्ञाहानिः सा च प्रतिज्ञा चित्रकूटे गमनं प्रति यावितिश्रयोध्याकांडे तत्स्पष्टं पत्तेन
चैत्रकृष्णप्रतिपदि युद्धांतं तच्छुक्लप्रतिपदि रावणसंस्कारः इति तीर्थोक्तश्चैत्रकृष्णस्यैवायोपि परास्तः पूर्णिमांतमानेन तिथिवृद्धा
द्वादशमासैर्वर्षगणने पंचदिनान्यूनत्वात् अमांतमानेन चैत्रकृष्णग्रहणे वडृदिनाधिक्यं सावनमानेन षष्ट्युत्तरशतदिनैर्वर्षगणने
तु तिथिवृद्धवर्षातत्रषड्दिनाधिक्येन चतुर्दशवर्षाणां च तत्र षष्टिसहोरात्रवृत्या वड्दिनन्यूनत्वे वा किं च महाभारते युधिष्ठिरवनवासत्रे
योदशवर्षमिते किंचित्कालाद्दुर्योधनेषां प्राकथ्ये दुर्योधनेन तदसमाप्तौ पर्षाप्राकथ्येन द्वावतपर्यंतं पुनरेवैवं वनवासः कर्तव्यो भवि
ष्यतीति भीष्मप्रत्युक्तेः भीष्मवाक्यं विराटपर्वणि पंचमे पंचमे वर्षे द्वौ मासावुपजायते एषामभ्यधिका मासाः पंच च द्वादशक्षपाः त्र
योदशानां वर्षाणामिति मेधीयतेमतिः सर्वं यथावच्चरितं य

रावा
युटी
२३९
677

धेमि: प्रतिश्रुतं एवमेतत्ध्रुवं ज्ञात्वा ततो वीभत्सुरागतः सर्वे चैव महात्मानः सर्वे धर्मार्थकोविदाः एषां युधिष्ठिरो राजा कस्माद्धर्मं पुरा
ब्रुयुरिति एवं वेदशास्त्रव्यवहारे तिथिवृद्धद्वादशमासैरेव वर्षगणनाधिकमासगणना चोचितैव एवं ह्यधिकमासगणनया यथा धर्मो ह्यतो
न्याप्यत्वेवास्थिते कस्माद्रामस्यानुपेक्षितेन भरतो वाताऽत्रगणयेत् एवं चामानमानेन चतुर्दश्यां पौष्याश्विनकसेपूर्णिमानमानेन कार्ति
कक्रमेण यथा तन्मासि त्रिशायातिप्रस्थयावैत्रशुक्लदशम्यामारब्धस्य वनवासस्य षष्ठ्या चतुर्दशवर्षसमाप्तिनकथमप्युपपद्यते न
हि अनेनैव एकादशादिनन्यूनषण्मासानां चतुर्दशवर्षेषु वृद्ध्युपपद्यत एव सा तस्माद्द्वादशमासमाप्ततरत्रयादशोकिंविद्यतीते अत्र
गणकाङ्गकात्स्यदीसाफाल्गुनामभ्यां रावणकृतसीतापहारः ततश्चतुर्दशोकिंविद्यतीते रामस्य लंकासमीपगमनेव नेदशमासो
ह्रीतशेषोऽलवं गमेति सीतोक्तिः सावनमानेन स्वहरणादिनतःकाले रावणेन यातत्रशरणं चेदृद्रदीमा चेति रामोक्त्या पौषशुक्लचतुर्दश्यां
पूर्णिमायां वा त्रिकूटशिखरेवासमीरामस्य किंच हनूमतो लंकाप्रवेशोऽन्तरसीतादर्शनकाल्हिमव्यपायेन च श्रेयमरविस्रस्युयितो
नैकमस्तसतर्षिमतीतिवाक्येन द्वौमासौ रक्षितव्यौ मया वधिष्ये मया कृतश्चेति रावणवाक्येन मार्गशुक्लदशम्यां ततो हनूमतो लंकाप्रवेशो
दिनद्वयान्तरे लभ्यते इति निरूपितं सुंदरकांडे ततो मार्गकृष्णेष्टम्यां राघवप्रस्थानस्यामत्रोक्तत्वेन पौषपौर्णिमान्तमेवोचितं तस्मिन्दि
नस्य ततो दशपञ्च दिनानि वेशाहूतप्रेषणादिनागतानि ततो युद्धारंभस्तत्रतदारभ्य माघस्य अमावास्याभयामानर्ल्लिकापुराद्दृढि: सेनयो
संकुलं युद्धं ततो वडूराक्ष समत्वयेण भीतारावणः स लंकां प्रविष्टा इति तद्दिनेऽवहारः तदुत्तर प्रतिपदि राक्षैरहजितकृतशारबंधः इत्यादि
अतएव शारबंधहराय वर्धनकाले सीतावाक्यं तीर्त्वा सागरमक्षोभ्यं भ्रातरौ गोष्पदं हताविति अनेन वडदिनयुद्धेन वडाषु राक्षसेषु हताः
यितेषु कतिपययूथपकपेषु अल्पावशिष्टेषु सेनयोः शारबंध इति लभ्यते तथाप्येतेन महान्कालः प्रयानस्य महाबलातिकुंभकर्णं
प्रतिरावणोक्त्या सा प्रतनानिद्रायाः षण्मासाधिकत्वप्रतीतेरप्यमेवोचितं निरूपितं चैतन्माकेलतत्त्वं यथाहिरुतान्तमनन्जानीषे इति
कुंभकर्णं प्रतिरावणोक्त्या पूर्वं ॥

678

मंत्रकुंभकर्णेन रंभस्येन्नागरणाभावस्य प्रतीतेः किंच पाशबंधनादिनं कुलसप्रतिपत्तस्याः प्रणिणामोन्मरत्वेन संमूर्णराज्ञोचंद्रमसत्तयानास्मिं
लक्ष्मीसिद्दान्तोरित्यायुक्तरेसंगत्यापत्तेरतः सा परत्वप्रतिपत्तव्याः पवचामात् पत्तमात्रयुद्धमितिस्यात्तामसंगत्यापुतिः पत्तग्रमाभ्यामे
वरावणावधश्रुतिनतनयुक्तं इंद्रजिद्वधोत्तरं प्रभृत्यानंत्वमवेवकुलसपत्तचतुर्दशी कल्यानिर्घत्तमावास्यांविजयायवर्तेहतं इति रावण
प्रतिसपाश्वस्यांकल्याचतुर्दशपातरावणप्रेषितबलवधोत्तरमायानिर्गतरावणेन लक्ष्मणयोर्युद्धेरात्रौ लक्ष्मणशक्तियातोमतरावण
लंकाप्रवेशस्योक्तत्वयानंतोलक्ष्मणाचिंचिन्तोत्तरपुनारामरावणायुद्धस्य वाल्मीकिनेवस्य श्रमक्रतयानंदसंभवात् किंच श्रादित्य
हृदयस्यादित्यप्रेरत्तत्त्ववेदपरदृष्टमवामवातश्र्येनेलकृष्टदर्शनोत्तरंजयस्याकृतयारावणमरणोत्तरंस्थिरप्रभस्थापयभवद्दिवा
करदृष्ट्यादिवानद्धयप्रतीमाचचिरकालयुद्धोत्तरं लक्ष्मणशक्तिघातस्य दत्तयेमोषधिपर्वतानयनस्यचाकृत्वेनाभ्यारात्री
शक्तिघातप्रतीत्याराणइरावणापगमस्यप्रतीत्याचत्तद्दिरार्थात् तथापाम्रे ततोजत्तेमहायुद्धंसंकुलं कपिरक्षसां मथ्याफ्रष्ट
मयुद्धंप्रारब्धप्रतिपद्यभूत् प्रतिपदिप्रतिपदीत्यर्थः उक्तंयुक्तेः ततोनिशिसमागम्यमायावीशक्रजिद्दलीवबंधनागपाशैर्लो
गध्यवैचहरीश्वरान् ततः चिरकालसंकुलयुद्धोनंतरंत्यसतस्यातिपरीत्येवदेतस्थ्येद्वितीयेह्निपश्यामितिचोक्तपादाकरणेनमज्ञीतिः
रामायणोक्त्यावभाद्रावणोभयामोनरप्रतिपद्यतदितिवोध्यं वैनतेयस्तदाभ्येसतानिवास्त्वाएपमोचयत् द्वितीयेहनिधूम्राक्षहृदन्
मानिजयानवै तृतीयेह्निवज्रदंष्ट्रवन्हाविक्रेदवांगदः जघानहनुमान्मस्यप्रतथैदमकंपने प्रहस्तंपंचमीतिथ्यांनीलश्चिच्छेदम
घोले रावणःपरिभूतोभूत्षष्ठ्यारामेणधन्विना प्रथलकेसरःविमंःकुंभकर्णमहोदरे शैलमुद्गरघाताश्चथावनायैरबोधयत् जघान
तंकुंभकर्णरामः सप्तम्यासरेषुत्रमः शोथःपंचमष्ठकौऽद्रमितिश्रुघानलक्ष्मणेमेघुतिरकायदपास्यजेववैथामेघुविशारिरीवला
न्वेणभ्रष्टपोकपीन हनूमतासमानीतोमहौषधमहीधरः तस्यानिलस्पर्शावशान्सर्वेपत्तेसमुत्थितात्रमेघुःकपिराट्कुंभे

निकुंभं जघान वीरः नरांतकं वालिसुतो जघान समरे तेजसा
मायामीनं च वधं कैशिकं

रा वा
पु टी
२.४.
679

जिह्वमनूर्धनि तेनाविद्धोभवद्रामस्यानुजोलक्ष्मणोनसः त्रयोदशाहेमित्रिसितदिनंयोधयन्वली नचाशकन्नेतांरामध्यानेनहेतुना इदंवोध
नंदिनद्वयेनःतेवोधितऊर्भकर्णः समवासरेवोधितंसप्तमवासरेअन्यधेः यतुनोधनेषस्मारात्रौसप्तम्याचैतेद्वयेनैवा नद्रम्यायनेउक्तस्या
तिशय्यामस्यरात्रिमात्रेणासंभवाद्रावणमंदिरगामनकालेसूर्यप्रभयारावणमंदिरस्यातिभास्वरत्ववर्णनेनमंत्रादिनासप्तम्यामुद्रासंभ
वाद्व इदंजितादिनत्रयेणवधौ स्वयामष्टकेनेत्यस्यासंगतत्वाच्च एवंवभादशम्यामायामेतद्वयः अन्येषुः अन्येअदिवसेअ अत्रातिकायस्य
हणात्रिशिरोदेवांतकमहोदरमहापार्श्वापलक्षणं लक्ष्मणमगदहनुमतोरपपलक्षणं एवंचषष्ठ्यादिनेःषण्णांवधःएवंक्रमेणैवतद्वयो
कौः अन्येषुःसप्तम्यांपर्वतानयनमष्टम्यां अन्येषुःनवम्यांतस्यानिशी नवमीरात्रौ नदंतेमायासीतावधः ततोदशचतुर्दश्यामप्रमा
दशत्रयोदशीचतुर्दश्यामपर्यंतमिंद्रजिद्वधः ततोवधीन्मूलवलचतुर्दशपारेद्युः दर्शेयनिर्ययौराजायोद्धुंरामेणसंयुगे चतुरं
गवलैःसार्धमत्रिभिर्दशकंधरः छत्रचामरसंयुक्तःसर्वाभरणभूषितः महारथगतोहाराद्युतत्रातिर्ययौवदि‍ः अगतोरक्षसाराजाऽत्र
लिङ्गादेवकंटकः योद्धुंरघुवरेणातिशुक्लवेकाहलध्वनिः तत्रयुद्धमभवद्दारुणंवरक्षसा रामरावणयोश्चैवतथासौमित्रिणासह श
क्तिर्विक्षेपसंक्रुद्धः सोनुजप्रतिरावणः वक्षसाधारयामाससौमित्रिस्ता विघटितो तयाम्रवाध्यमानःसम्पपातधरणीतले हनुमता
नीवितोभोदोषुधानयनात्मुनः ततःक्रुद्धोमहातेजाराघवोराक्षसांतकः नेचानराक्षसान्सर्वान्शरैकालांतकोपमैः भयाम्बुडुग्ना
वरोलंकांप्रतिनिशाचराः जगद्भायमपपशपनिर्वेदात्त्वरहंविशात निकुंभिलांततःप्राप्यहोमंचक्रेजिगीषया ध्वंसितवानरै
रैस्तदभिचारात्मकरिपोः पुनरुत्थायपौलस्त्यरामेणसहयोधित दिव्यस्यंदनमारूढराक्षसैर्निर्ययौवदि‍ः इदंनिर्गमनमाश्वि
नेशुक्लप्रतिपदि ततःपानमखादिव्यंरथेंद्रर्थसंयुतं राघवायस्वसैनेनप्रेषयामासभक्तिमान् तेनमातलिनानीत म
मारूढरथसत्तम स्तूयमानःस्वरगणैर्युयुधेतेनरक्षसा ततोयुद्धमभवद्घोररामरावणयोर्मद्दत समाप्तिकमहोरात्रे ॥ २७

680 शास्त्रास्त्रैरतिभीषणैरिति ततः मातलिरथागमनदिनोत्तरं एवं च तत्क्रमोत्सवः तत्र कालिकापुराणे रामस्यानुग्रहार्थं वै रावणस्य व
धायच राज्ञावेवमहादेवी ब्रह्मणा बोधिता पुरा ततस्तु सकलं निद्रा सा नंदायामाश्विने सिते जगाम नगरीं लंकां यत्रासीद्राघवः पुरा।
गतातिशेषः इंदवागमनरामेन तदेवमातलिरथागमनं तत्र गत्वा महादेवी तदा तौ रामलक्ष्मणौ युद्धे नयोजयामास स्वयमंत
र्हिताम्बिका रक्षमाणौ वानराणां च जग्ध्वा मांसमासशोणिते रामरावणयोर्युद्धे समाहे सान्वयोजयत व्यतीते सप्तमे रात्रे नवम्यां रावणं
ततः रामेण घातयामास महामायाजगन्मयी यावत्तयोः स्वयं देवी युद्धे केलिमुदैक्षत तावत्तु अष्टरात्राणि सर्वैर्देवैः सुपूजिता निह
ते रावणे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः विशेषपूजा दुर्गायाः पूर्वोत्तरदिशि स्थिते स्वातिनक्षत्रयुक्तायामभीतेन स्वबलसहित शान्त्यर्थं वारया
मास देवेन्द्रो वचनाद्धरेः शान्त्यर्थमय शान्त्यर्थे ततस्तु श्रवणेनाथ दशम्यां वरिकायां प्रभौ विसर्जनचक्रे शान्त्यर्थं वलनीराजनं हरिः
ब्रह्मलोकपितामहः सकलैः सुरैरित्य समहेतिशेषः रामरावणयोर्वास्मिंस्तु युद्धे चावेद्य भीतिं दत्त्वा तीयायां तु लंकायाः पूर्वोत्तरदिशि
स्थितं स्वातिनक्षत्रयुक्तायामभीतं स्वबलमहत शान्त्यर्थं वारयामास देवेन्द्रो वचनाद्धरेः शान्त्यर्थं शान्त्यर्थं ततस्तु श्रवणेनाथ दशम्यां
वरिकायां प्रभौ विसर्जनचक्रे शान्त्यर्थं वलनीराजनं हरिः रिपुजनितभयशान्त्यर्थमित्यर्थः नीराजितवलः शक्रस्तत्र रामसलक्ष्मण
सभायां प्रययौ स्वर्गं सह देवैः शचीपतिः इति वृत्तं पुराकल्पे मनोः स्वायंभुवेंतरे पुराकल्पे यथा वृत्तं प्रतिकल्पं तथैव तत् प्रवर्तते स्व
यं देवी दैत्यानां नाशनाय वैः स्वायंभुवमन्वंतरे पुराकल्पे इत्यर्थः प्रतिकल्पं प्रतिमन्वंतरमित्यर्थः जलस्तवसामात्मनंतत्रा।
पि कल्पव्यवहारात प्रतिकल्पं भवेद्रामो रावणश्चापि राक्षसः तथैव जायते युद्धं तथैव त्रिदशागमः एवं रामसहस्राणि रावणानां
तथैव च भवितव्यानि भूतानि तेषु देवी प्रवर्तते तां पश्यंति सुरास्सर्वे वलं नीराजयंति च तथैव च नराः सर्वे कुर्युः शत्रुजयाय यथाविधि वल।
नीराजनं राजा कुर्याद्दलविवृद्धये इति इयं च ब्रह्मबोधिता महादेवी अग्रे प्रविष्टासीत् तेन च भगवच्छक्तिरूपेति प्रतिभाति

रा॰ता॰ अतएव ब्रह्मवैवर्ते प्रथमे शाविभागे प्रतिकल्पं विशेषोस्यरिते कीदृशमिति नारदप्रश्ने ब्रह्मवाक्यं सएव भगवान्नूनं प्रतिमन्वं
पू॰टी॰ तरं मुने यथा यज्ञ्र्ष्टदेत्यानां भूमिभारकृतां भुवि कारिद्दा परयोः संधौ भविष्यति न संशयः प्रतिकल्पं तु एवमेव भविष्यति न संश
२४१ यइति सहस्रकृत्वो रामोपि भविता ब्रह्मणो दिने इति ब्रह्मवैवर्ते प्रथमविभागस्थे राधा प्रतिकल्पवाक्ये दिने इति नानावैकल्पचा
681 ने दिने भिन्नयुगः एवं प्रतिमन्वन्तरमित्युक्तेः प्रतिचतुर्युगं रामावतार इति तन्न युक्तं चतुर्विंशतितमचतुर्युगे रामावतारस्याष्टाविंश
तितमचतुर्युगे कृष्णावतारस्य हरिवंशपुराणान्तरे च प्रसिद्धत्वादिकं आग्निवेश्यरामायणमिति प्रसिद्धे ग्रंथे तु रामः पंचदशे वर्षे
दृष्टीमपि मैथिलीं उपयेमे त्वयो धायां द्वादशाष्टानुवासरः सप्तविंशतिमे वर्षे वनवासमकल्पयत् अष्टादशानुवर्षाणि सीता।
यास्तदाभवत् त्रिरात्रमुदकाहारस्ततुर्थे हि फलाशनः पंचमे चित्रकूटे तु रामो वासमकारयत् अथ त्रयोदशे वर्षे पंचवटीं स
हामनाः रामो विरूपमासद्योराप्यर्थं नंगावने ततो माघे सिताष्टम्यां मुहूर्ते वृंदसंज्ञिके राघवाभ्यां विना सीतां जहार दश
कंधरं माघेशुक्लचतुर्दश्यामिति पाठान्तरं मार्गशुक्लदशम्यां तु वसती रावणालये संपातिर्दृष्टामेमामेभ्याचष्टो वानरै
युतां एकादश्यां महेंद्राद्रौ समुद्रेशतयोजनं तन्नाश्रिशेषे सीताया दर्शनं हि हनुमतः द्वादश्यां शिंशपावृक्षे हनूमान्पर्यव
स्थितः तस्यां निशायां सीताया विश्वासालाय सत्कथाः अक्षादिभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्तत यथोक्ताद्यक्षकुमार
स्य वनविध्वंसनं तथा ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां बद्धः शक्रजिता कपिः वह्निना पुच्छयु
क्तेम लंकायादहनं तथा पौर्णमास्यां महेंद्राद्रौ पुनरागमनं कपेः मा
र्गासितप्र ॥ २४१

682 तिपदः पंचभिः पथिवासरैः पुनरागम्य षष्ठे ऽह्नि ध्वस्तं मधुवनं च तैः सप्तम्यां प्रसभित्तानदाने शुद्धिनिवेदने अष्टम्युत्तरफल्गुन्यां मुहूर्ते वि-
जयाभिधे मध्यग्रामे सहस्रांशोः प्रस्थानं राघवस्य तत् वासरे सममेवाब्धेस्कथावारनिवेशनं पौषशुक्लप्रतिपत्तृतीयायावद्दिवसे ऽथ उप-
स्थाने ससैन्यस्य राघवस्य बभूव ह विभीषणश्चतुर्थ्यां वै रामेण सह संगतः समुद्रोत्तरणार्थाय पंचम्यां मत्रउद्गमः प्रायोपवेशनं चक्रे
रामो दिन चतुष्टयं समुद्रवरलाभश्च सेतूपायप्रकीर्तनं सेतोर्दशम्यां मारंभस्त्रयोदश्यां समापनं चतुर्दश्यां सुवेलाग्रे रामः सैन्यस्य वे-
शायत पौर्णमास्याद्द्वितीयान्तत्रिदिनैः सैन्यतारणात् तृतीयायाद्दशम्यंतं मंत्रो गुल्मनिवेशने शुकसारणयोः सैन्यशासिकादशोदिने
पौषः सितायां द्वादश्यां सैन्यसंकुलतात्तवे सारणेन कपीनां तु सारासारोपवर्णनं त्रयोदश्यां पायमायावल्लकायां दिवसैस्त्रिभिः राव-
णः सैन्यसंख्यानं रणे योत्साहनं तथा यथावद्यागसोदोत्य माघशुक्लादिवासरे माघशुक्लद्वितीयादिदिनैः सप्तभिरेव तु रक्ष-
सां वानराणां च युद्धमासीत्ससंकुलं माघशुक्लनवम्यां तु रात्राविंद्रजिता रणे रामलक्ष्मणयोर्नागपाशैर्बन्धो बभूव ह नागपाश-
विमोक्षाय दशम्यां गरुडो ऽभ्यगात् अग्निवक्त्रः कथितो दशम्यादिदिनद्वये द्वादश्यां जननेयेन धूम्राक्षस्य वधः कृतः त्रयोदश्यां
तु तेनैव निहतो ऽकंपनो रणे माघशुक्लचतुर्दश्यां यावत्कृष्णादिवासरं त्रिदिनेन प्रहस्तस्य नीलेन विहितो वधः माघासितद्वि-
तीयायाश्चतुर्थ्यंतं त्रिभिर्दिनैः रामेण तुमुले युद्धे रावणो द्रावितो रणात् पंचम्यास्त्वष्टमीयावद्रावणेन प्रबोधितः कुंभक-
र्णः सप्तुतस्याव व्रायुद्ध चतुर्दिनं कुंभकर्णादिनैः षड्भिर्नवम्यास्तु चतुर्दशी रामेण निहतो युद्धे बडवानरभक्षकः अमावा-
स्यादिने शोकादवहारो बभूव ह फाल्गुनादि प्रतिपदश्चतुर्थ्यंत दिनैस्ततः नरान्तकप्रभृतयो निहताः पंचराक्षसाः पंचम्या
सप्तमीयावदतिकायवधस्त्र्यहात् अष्टम्या द्वादशीयान्त्रिहतौ दिनपंचकात् निकुंभकुंभावुर्ध्वं तु मकराक्षश्चतुर्दिनैः
फाल्गुनस्य द्वितीयायां कृमेशाकुजितांजिते

रा.वा.
सु.टी.
३५२
683

धूम्रस्यहनन अष्टम्याद्वादशीयावत्त्रिहतोदिनपंचकात् निकुंभकुंभौधूम्रमकराक्षस्तुत्रिदिनैः फाल्गुनस्यद्वितीयायांकृष्णेशक्रजिता
जिते तृतीयायास्तुसप्तम्याद्वयः पंचवासरान् ओषध्यानयनेव्यग्रास्तदासीदवहारकः तत्रत्रयोदशीयावद्दिनैःपंचभिस्तुशक्रजित्
लक्ष्मणेनहतोयुद्धेविख्यातोभिचरत्क्रमात् चतुर्दश्यांदशग्रीवोरणादीक्षाविधिक्रमात् अमावास्यांययौवीरोयुद्धायदशकंधरः चैत्रशु
क्लप्रतिपदःपंचमीदिनपंचकैःरावणस्यप्रधानानांयुध्यतामभवत्क्षयः चैत्रषष्ठमीष्ट्यावन्महापार्श्वादिमारणं चैत्रशुक्लनव
म्यांतुसौमित्रेःशक्तिभेदने द्रोणाद्रिमानयेनैनलक्ष्मणार्थमुपाहृतः दशम्यामवहारोभूद्रात्रौयुद्धंनरत्नसौः एकादश्यांतुरा
मायरथोमातलिसारथिः अष्टादशदिनैरामोरावणंद्वैरथेवधीत् द्वादश्याःशुक्लपक्षयावत्कृष्णचतुर्दशीचशुक्लद्वितीया
याचैत्रकृष्णचतुर्दशी अष्टाशीतिदिनंस्तुदेहमध्येद्वादशाहकं युद्धावहारसंग्रामस्त्रिसप्ततिदिनान्यभूत् संस्कारोरावणादीनाम
मावास्यादिनेःभवत् वैशाखादितिथौरामःस्ववेलपुनरागमत् अभिषिक्तोद्वितीयायांलंकाराज्येविभीषणः सीताशुद्धिस्तृ
तीयायांदेवेभ्योवरलभ्भन् वैशाखस्यचतुर्थ्यांतुरामःपुष्पकमास्थितः पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपंचम्यांमाधवस्यतु भरद्वाजाश्रमरामः
ससीतःपुनरागमत् नंदिग्रामेतुषष्ठ्यांवैभरतेनसमागतः सप्तम्यामभिषिक्तोसावयोध्यायांरघूत्तमः जानकीरामरहितारावणस्य
निवेशने मत्त्वमासान्स्थितापन्नदशवासरसंपन्नेति तत्तुसर्वांशेप्रविस्थितप्रमाणेप कालिकालिकापुराणादिविरोधात् इ
दकल्पान्तरविषयमितिनयुक्ततद्विरोधादेवतस्मात्क्रियाविरोधेपुराणोपस
रवत्स्याज्यःशास्त्रांतरोक्तोपसंहारवत् यथाकुंभकर्णवधोत्ररामेण
क्तोभारतेलक्ष्मणेनतादृशोविषयेनतुकल्पभेदेनव्यवस्था ज
त्माविषयेएवतद्दर्शितंविशेषकसंनिवेशश्च ३१

इति श्रीरामायणे युद्धकांडे दशाधिकशततमः सर्गः ॥ अथ विभीषणविलापः भ्रातरमिति १ प्रवीण समर्थः २ अपवृत्तेन ।
684 समवायेणेमाज्जितेन मुकुटेनोपलक्षितः ३ यन्मया पूर्वमीरितं त्वन्निधनांतं सर्वं रक्षोनाशरूपं तदिदं संप्राप्तं उक्तस्यैवाविवरणं
काममोहेति काममोहपरीतस्य ते यन्मे वचो न रुचितं ४ यन्न प्रहस्तादयः दर्पात् गर्वान्न बहु मेनिरे स्वयं च बहु न

इत्यार्षे युद्धकांडे दशाधिकशततमः भ्रातरं निहतं दृष्ट्वा शयानं निर्जितं रणे शोकवेगप
रीतात्मा विललाप विभीषणः १ वीर विक्रांत विख्यात प्रवीण नयकोविद महार्हशयनोप
त किं शेषे निहतो भुवि २ निक्षिप्य दीर्घौ निश्चेष्टौ भुजावंगदभूषितौ मुकुटेनापवृत्तेन भास्क
राकारवर्चसा ३ तदिदं वीर संप्राप्तं यन्मया पूर्वमीरितं काममोहपरीतस्य यत्तन्न रुचितं
तव ४ यन्न दर्पात्प्रहस्तो वा नेंद्रजिन्नापरे जनाः न कुंभकर्णोतिरथो नातिकायो नरांतकः
न स्वयं बहु मन्येथास्तस्योदर्कोयमागतः गतः सेतुः सुनीतानां गतो धर्मस्य विग्रहः ६
गतः सत्वस्य संक्षेपः सुहस्तानां गतिर्गता आदित्यः पतितो भूमौ मग्नस्तमसि चंद्रमाः ८

ऽमंस्थाः तस्योदर्कों उत्तरकालिकविपाक आगतः प्राप्तः ५ सुनीतानां धार्मिकाणां सेतुर्गतः विग्रहः स्वरूपं सत्वस्य सं
क्षेपः संग्रहस्थानं सुहस्तानां वीराणां गतिर्गता आमात्ययेति शेषः ८ ॥

रा॰वा॰
वृ॰टी॰
१४२

685

अस्मिन्भूमौ पतिते सति आदित्यभूमिपातादित्वलंदृश्यते व्यवसायः प्रवृत्तिलक्षणोधर्मः निरुद्यमः ततत्याश्रयाभावात्त्रिव्यापारो
भूदित्यर्थः ७ रणेत्वयिपांसुपुञ्जसमवजातेइहलंकायांवर्तमानस्यगतसत्त्वस्यगतनाथस्यबलस्यलोकस्यरक्षोलोकस्यकिं
शेषंनकिमपिसर्वंनष्टमित्यर्थः ८ धृतिधैर्यमेवप्रभालायस्यसः सुप्रभोरूढपदाग्रपुष्पंयस्यसः तपएवबलंयस्यसः

चित्रभानुः प्रशान्तार्चिर्व्यवसायोनिरुद्यमः अस्मिन्निपतितेवीरेभूमौशस्त्रभृतांवरे ७
किंशेषमिहलोकस्यगतसत्त्वस्यसंप्रति रणेरावणसदृशाईलेप्रसमश्वपांसवः ८ धृ-
तिश्चवालःप्रसभाग्यपुष्पस्तपोबलःशौर्यनिबद्धमूलः रणेमहावातसमानवेगःसंमर्दि-
तोराघवमारुतेन ९ तेजोविषाणःकुलवंशवंशःकोपप्रसादापरगात्रहस्तः इक्ष्वाकु-
सिंहावगृहीतदेहः सुप्तःक्षितौरावणगन्धहस्ती १० ॥

शौर्यमेवनिबद्धंदृढावस्थितिस्थापनंमूलंयस्यसः ९ विषाणदंताः कुलेपितृपितामहादयस्तेषांवंशःसमूहएववंशः पृष्ठा
वयवविशेषोयस्यसः वंशोवेणौकुलेवर्गेपृष्ठस्यावयवेचेतिविश्वः कोपापरगात्रपदावयवाःयस्यसः प्रसादहस्तः प्रसादः
प्रसन्नतैवहस्तःसुंडादंडइत्यर्थः इक्ष्वाकुसिंहेनरामनृपसिंहेनावगृहीतःपातितोदेहोयस्यसः १० ॥ १४२

686

पराक्रमोत्साहरूपे विजृंभितमर्चिर्यस्य सः क्रोधजो निश्वास एव धूमो यस्य सः स्वबलमेव प्रतापो दाहशक्तिर्यस्य सः अतए
व प्रतापवान् ॥ सिंहस्कंधः स एव लांगूलककुद्विषाणो वयस्य सः सिंहस्कंधो राक्षसाः प्रोक्तायस्तौ उलीषि एण मता इ
ति निर्णयः पराभिजित् पराञ्जेता गंधने पराक्रमाद्युत्साहे गंधवाहो वायुस्तत्तुल्यः गंधनगंधवाह इति पाठः गंधहस्ती

पराक्रमोत्साहविजृंभितार्चिर्निश्वासधूमः स्वबलःप्रतापः प्रतापवान्संयति राक्षसाग्निर्नि
र्वापितो रामपयोधरेण ॥ ११ सिंहर्क्षलांगूलककुद्विषाणः पराभिजिद्गंधनगंधवाहः
रक्षोवृषश्चापलकर्णचक्षुः क्षितीश्वरव्याघ्रहतोवसन्नः १२ वदंतं हेतुमद्वाक्यं परिदृष्टा
र्थनिश्चयं रामःशोकसमाविष्टमित्युवाच विभीषणं १३ नायं विनष्टो निश्चेष्टः समरे चं
डविक्रमः अत्युन्नतमहोत्साहःपतितोयमशंकितः १४

ति पाठे मत्तगजतुल्यः रक्षोवृषो रावणः चापलं धर्मादिविषयमवलनमेव कर्णौ चक्षुषी यस्य क्षितीश्वरव्याघ्रेण रामव्याघ्रः
११ १२ परिदृष्टः प्रकाशमानोर्थनिश्चयो यस्मात्तत् १३ अयं समरे निश्चेष्टोशक्तो भूत्वा न विनष्टः अपितु चंडविक्रमः
त्वादिगुणएक एवायमशंकितोस्मत्संस्कारहित एव दैवात्पतितः १४ ॥

रावा किंततस्तत्राहनैवमिति वृद्धिंजयादिकमाशंसमानाः संतोयेरणाजिरेनिपतंतितित्क्षत्रधर्मेस्थिताएवंविनष्टास्तेनशोच्यतेपुण्यलो
युटी कगामेरितिभावः १५ कालसमायुक्ते कालधर्मसंबंधे एवंदुर्गुणयुक्तस्य मरणमेवसंप्राप्तमितिभावः १६ नभूतपूर्वश्मेत
१४४ देवोपपादयति परैरिति १७ इयंहियागतिरणेनशमाश्यंगतिः पूर्वैर्मन्वादिभिः संदिष्टाउपदिष्टाक्षत्रियसंमताक्षत्रियश्चनि

687

नैवंविनष्टाः शोच्यंतेक्षत्रधर्मव्यवस्थिताः वृद्धिमाशंसमानायेनिपतंतिरणाजिरे १५
येनसेंद्रास्त्रयोलोकास्त्रासिताबुधिधीमता अस्मिन्कालसमायुक्तेनकालः परिशोचितं
नैकांतविजयोयुद्धेभूतपूर्वः कदाचन परैर्वाहन्यतेवीरः परान्वाहंतिसंयुगे १७ इयंहि
पूर्वैः संदिष्टागतिः क्षत्रियसंमता क्षत्रियोनिहतः संख्येनशोच्यइतिनिश्चयः १८ तदेवं
निश्चयंदृष्ट्वातत्त्वमास्थायविज्वरः यदिहानंतरंकार्यंकल्प्यतांतदनुचिंतय १९ तमुक्तवाक्यं
विक्रांतंराजपुत्रंविभीषणः उवाचशोकसंतप्तोभ्रातुर्हितमनंतरं २० योयंविमर्देषुविभग्न
पूर्वैः सर्वैः समस्तैरपिवासवेन भवत्समासाद्यरणेविभग्नोवेलामिवासाद्ययथासमुद्रः २१

तेनमभागतिरेवा अतः संख्येहतः क्षत्रियोनशोच्यइतिनिश्चयः १८ ततस्मादेवंनिश्चयंदृष्ट्वाज्ञात्वातत्त्वमास्थायनिश्चिततत्त्वबलेद्या
अयत्कल्प्यमनुष्ठेयंतदनुचिंतसत्त्वमास्थायेतिपाठेसत्त्वगुणमास्थायेत्यर्थः १९ २० विमर्देषुयुद्धेषु २१ ॥ १४४

688

वनीयकेषु याचकेषु अनेन दत्तानि दानानीति शेषः निभृताः नितरां योषिताः २२ एषोऽहिताग्निरिमार्षः संधिः आहिताग्निरिति छेदः वेदां
तगः अधीतोपनिषत्कः कर्मसु अग्निहोत्रादिषु अग्रभूः परमानुष्ठाता परमकर्मठ इत्यर्थः २३ तस्य स्वर्गीयं स्वर्गार्हं आधानं विधा

अनेन दत्तानि वनीयकेषु भुक्ताश्च भोगा निभृताश्च भृत्याः यत्तानि मित्रेषु समर्पितानि वैरा
णि मित्रेषु निपातितानि २२ एषोऽहिताग्निश्च महातपाश्च वेदान्तगः कर्मसु चाग्र्यभूरः ए
तस्य यत्प्रेतगतस्य कृत्यं तत्कर्तुमिच्छामि तव प्रसादात् २३ स तस्य वाक्यैः करुणैर्महात्
मा संबोधितः साधु विभीषणेन आज्ञापयामास नरेन्द्रसूनुः स्वर्गीयमाधानमदीनसत्वः २४
मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनं क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव २५ इत्या
र्षे रामायणे युद्धकाण्डे एकादशाधिकशततमः सर्गः १११ रावणं निहतं श्रुत्वा राघवेण म
हात्मना अन्तःपुराद्विनिष्पेतू राक्षस्यः शोककर्शिताः १ वार्यमाणाः सुबहुशो वेष्टन्त्यः क्षिति
पांसुषु विमुक्तकेश्यः शोकार्ता गावो वत्सहता यथा २

नं प्रेतकृत्यं २४ तवैव ममापि त्वेतद्विषयो न संस्कारविषयाशंकां माकुर्वित्यर्थः २५ इत्येकादशाधिकशततमः सर्गः १११ राव
णमिति १ वार्यमाणाः पांसुवेष्टनाद्बहुशो निवार्यमाणा अपि रणपांसुषु वेष्टन्त्यः वत्सहताः हतवत्साः अथ मत्प्राप्तविशेषो गतस्नेक

रामायणं ९

रावा हतस्त्वयपाःकवेणस्वदस्थाः ५ स्पपरिवर्ततेलठतिस्म ८ स्नापयंतीमिवास्पैकलिकवास्पहेमिवाभावः १० ११ १२ १३

शुद्धी उत्तरेणविनिष्क्रम्यद्वारेणसहराक्षसैः प्रविश्यायोधनंघोरंविचिन्वत्योहतंपतिं ३ आ

२४५ र्यपुत्रेतिवादिन्योहानाथेतिचसर्वशः परिपेतुःकबंधांकांमहींशोणितकर्दमां ४ ता

689

वाष्पपरिपूर्णाक्ष्योभर्तृशोकपराजिताः करिण्यइवनर्दंत्यःकरेण्वाहतयूथपाः ५ ददृशु

स्तांमहाकायंमहावीर्यंमहाद्युतिं रावणंनिहतंभूमौनीलांजनचयोपमं ६ ताःपतिंसहसा

दृष्ट्वाशयानंरणपांसुषु निपेतुस्तस्यगात्रेषुछिन्नावनलताइव बहुमानात्परिष्वज्यकाचिदेनंरु

रोदह ७ चरणौकाचिदालिंग्य काचित्कंठेवलंब्यच उत्क्षिप्यचभुजौकाचिद्भूमौस्मपरिवर्त

ते ८ हतस्यवदनंदृष्ट्वाकाचिन्मोहमुपागमत् काचिदंकेशिरःकृत्वारुरोदमुखमीक्ष

ती ९ स्नापयंतीमुखंवाष्पैस्तुषारैरिवपंकजं एवमार्ताःपतिंदृष्ट्वारावणंनिहतंभुवि १०

चुक्रुशुर्बहुधाशोकाद्भूयस्ताःपर्यदेवयन् येनवित्रासितःशक्रोयेनवित्रासितोयमः ११

येनवैश्रवणोराजापुष्पकेणवियोजितः गंधर्वाणामृषीणांचसुराणांचमहात्मनां १२

भयंयेनरणेदत्तंसोयंशेतेरणेहतः असुरेभ्यःसुरेभ्योवापन्नगेभ्योपिवातथा १३ ॥ २४५

१५ प्रसन्नः कश्चिदिव दुर्बलः प्राकृतप्राणी च लंभितः प्रापितः १६ सुहृदां वाक्यमिति शेषः एतावयं प्राप्तावतेत्वया इदानीसमेप
कालपवपातितः १७ हितवाक्यं ब्रुवाणोपि यत्त्वरुषित स्तत्फलं दृष्टमित्यर्थः १८ यदि तेत्वया सीता निर्यातिता समर्पिता स्या

640

भयं यो न विजानाति तस्येदं मानुषाद्भयं अवध्यो देवतानां यस्त्वया दानवरक्षसां १४
हतः सोयं रणे शेते मानुषेण पदातिना यो न शक्यः सुरैर्हन्तुं न यक्षैर्नासुरैस्तथा १५ सो
यं कश्चिदिवासत्त्वो मृत्युं मर्त्येन लंभितः एवं वदन्तो करुणं रुरुदुस्तस्य ता स्त्रियः १६ भू
य एव च दुःखार्ता विलेपुश्च पुनः पुनः अशृण्वता तु सुहृदां सततं हितवादिनाम् १७ म
रणायाहृता सीता राक्षसाश्च निपातिताः एताः सममिदानीं ते वयमात्मा च पातितः १८
ब्रुवाणोपि हितं वाक्यं इष्टो भ्राता विभीषणः दृष्टं परुषितो मोहात्त्वयात्मवधकांक्षिणा १९
यदि निर्यातिता ते स्यात् सीता रामाय मैथिली न नः स्याद्व्यसनं घोरमिदं मूलहरं महत् २०
वृत्तकामो भवेत् भ्राता रामो मित्रकुलं भवेत् वयं चाविधवाः सर्वाः सकामा न च शत्रवः २१

नैरानः इदं व्यसनं न स्यात् १९ भ्राता वृत्तकामो निष्पन्नमनोरथः स्ववाक्यकरणात् मित्रकुलं मित्रपक्षः वयमविधवाः स्युः शत्रव।

९ रामायणकिष्किन्धा

रामा
युटी
१४८ 691

एवंरावणीयस्वेच्छाचरणस्यनाशाद्देतत्वमुक्तेदानींतन्निरासपूर्वकंदैवस्यतत्कारणत्वंदर्शयतिनेति कामंपर्याप्तंतवनकामकारोनस्वेच्छाप्रवर्तितोयस्यवध्याहःकुतोयतोदैवंसर्वप्राणिजातंचेष्टयतेतत्कर्मानुसारेणतोदैवतद्धमेवकेनाचिन्निमित्तेनहन्ते २२ तेनत्वर

त्वयापुनर्नृशंसेनसीतांसंरुंधताबलात् राक्षसावयमात्माचत्रयंतुल्यंनिपातितं २२ न
कामकारःकामंवातवराक्षसपुंगव दैवंचेष्टयतेसर्वंहतंदैवेनहन्यते २२ वानराणांवि
नाशोयंराक्षसानांचतेरणे तवचैवमहाबाहोदैवयोगादुपागतः २३ नैवार्थेननका
मेणविक्रमेणनचाज्ञया शक्यादैवगतिर्लोकेनिवर्तयितुमुद्यता २४ विलेपुरेवंदीना
स्ताराक्षसाधिपयोषितः कुरर्यइवदुःखार्ताबाष्पपर्याकुलेक्षणाः २५ इत्यार्षेरामायणे
युद्धकांडेद्वादशाधिकशततमःसर्गः ११२ तासांविलपमानानांतदाराक्षसयोषितां
ज्येष्ठापत्नीप्रियादीनाभर्तारंसमुदैक्षत १ दशग्रीवंहतंदृष्ट्वारामेणाचिंत्यकर्मणा प
तिंमंदोदरीतत्रकृपणापर्यदेवयत् २ ॥

णोवानराणांराक्षसानांतवचायंविनाशोदैवादुपागतः २३ अर्थेनधनेनकामेनेच्छयातत्प्राप्यामर्यादाव्यवस्थापनशक्त्याउद्यता रामायणटी
फलोन्मुखीभूत्वा २४ कु १२ इतिद्वादशाधिकद्वादशाधिकः ११२ तासामिति १ मन्दोदरीमन्दनभर्तादरीमध्यःमंदोदरीतिपाठेप्यय १४८

पुरंदरोपित्रसति २ तवोद्वेगात्तवतउद्वेगंप्राप्य ४ वीर्येणत्रैलोक्यमाक्रम्यश्रियान्वितंत्वांमानुषोजघानेतियदतत्किमितिनव्यपत्रपसे ५
मानुषाणामविषयेअगोचरेलंकाद्वीपरूपेदेशेइत्यर्थः ७ सर्वतःसमुपेतस्यजयोपेतस्यतवतेनरामेणयदभिमर्शनंप्रधर्षणंमे

692

ननुनाममहाबाहोतववैश्रवणानुज क्रुद्धस्यप्रमुखेस्थातुंत्रसत्यपिपुरंदरः १ ऋ
षयश्चमहांतोपिगंधर्वाश्चयशस्विनः ननुनामतवोद्वेगाच्चारणाश्चदिशोगताः ४
सत्वंमानुषमात्रेणरामेणयुधिनिर्जितः नव्यपत्रपसेराजन्किमिदंराक्षसेश्वर ५
कथंत्रैलोक्यमाक्रम्यश्रियावीर्येणचान्वितं अविषह्यंजघानत्वांमानुषोवनगोचरः ६
मानुषाणामविषयेचरतःकामरूपिणः विनाशस्तवरामेणसंयुगेनोपपद्यते ७ नचै
तत्कर्मरामस्यश्रद्दधामिचमूमुखे सर्वतःसमुपेतस्यतवतेनाभिमर्शनम् ८ अथवा
रामरूपेणकृतांतःस्वयमागतः मायांतवविनाशायविधायाप्रतितर्किता ९ अथ
वावासवेनत्वंधर्षितोसिमहाबलः १० ॥ २

तद्रामस्यकर्मेतिनश्रद्दधामि ८ ननुप्रत्यक्षसिद्धेकथमश्रद्धेत्यरुच्यापक्षांतरमथवेति तवविनाशायप्रतर्कितांअचिंतनीयांमायां ६९
विधायकृतांतोरामरूपेणागत इतिममेतिशेषः ९ अथवावामरूपेणवासवेनत्वंधर्षितोसि एतन्नोपपद्यतइत्याह वासव

रावा महाबलत्वादिविशेषणोत्वादृष्टमपिवासवस्पतकृतःशक्तिः ॥ अतोयदुक्तमिमादिसमयमेवमंदोदरीजानीते भगवत्कृपया महायो
युटी गीस्वाभाविकसर्वशक्तियुक्तःपरमात्मा आत्मनामप्यात्मासर्वांतर्यामीत्यर्थः यआत्मनितिष्ठनात्मानमंतरोयमयतीतिश्रुतेःस
१४० नातनःसदास्तित्वयुक्तःअनादिमध्यनिधनःजन्मवृद्धिनाशहीनःमहतःपरमोमहान् महतोमहीयान् १२ तमसःपरमःप्रकृतेः
प्रवर्तकःतपसः परमइतिपाठेसर्वतपःफलदइत्यर्थःधातास्रष्टायतोवाइमानिभूतानिजायंतइत्युक्तेःइदानींविग्रहःगुणानाहश्री

वासवस्पतकाशक्तिस्त्वादृष्टमपिसंयुगे महाबलंमहावीर्यंदेवशत्रुंमहोजसं ११
व्यक्तमेषमहायोगीपरमात्मासनातनः अनादिमध्यनिधनोमहतःपरमोमहान् १२
तमसःपरमोधाताशंखचक्रगदाधरः १३ श्रीवत्सवक्षानित्यश्रीरजय्यःशाश्वतोध्रुवः
मानुषंरूपमास्थायविष्णुःसत्यपराक्रमः १४ सर्वैःपरिवृतोदेवैर्वानरत्वमुपागतैः सर्व
लोकेश्वरःश्रीमानलोकानांहितकाम्यया सराक्षसपरीवारंदेवशत्रुंभयावहं १५

वित्सादि १३ नित्यंश्रीरनपायिलक्ष्मीकः अजय्यःजेतुमशक्यःशाश्वतोऽपक्षयरहितःध्रुवःपरिणामशून्यअनेनषड्भावविकार
शून्यत्वमुक्तंमहायोगीत्वादिविशेषणविशिष्टोयोविष्णुःसएवरामइत्यर्थः १५ सराक्षसपरीवारंरावणवधप्रयोजनंचदेवभयप्रति
रावणसदृशपरीवारसहितहतवानितिशेषःदेवशत्रुंभयावहमित्यनेनभगवतोवैषम्यनैर्घृण्यपरिहृते अवतारप्रयोजनरावणवध १४१

पुराभगवद्दरेशेनतपोनुष्ठानकालेतद्देहंस्वजयानिमित्तैर्वैरंस्मरद्भिरिंद्रियैरकर्मप्रवृत्तिसंपादनेननिर्जितः १६ बुद्धिःफलं १९ सी:
तांप्रतिअभिकामःकामुकः २० मान्याउपास्यदेवता २१ वसुधायाः सर्वंसमावन्निदर्शनभूतायाः वसुधां निदर्शनम्भूमिं

इंद्रियाणिपुराजित्वाजितंत्रिभुवनंत्वया स्मरद्भिरिवतद्वैरंइंद्रियैरेवनिर्जितः १६ यदेः
वांहिजनस्यानेवातमैवङ्गभिवृतः एवं—स्वनिनेभ्रातातदारामोनमानुषः १७ यदे
वनगरीलंकांदुष्प्रवेशांसुरैरपि प्रविष्टोहनुमान्वीर्यात्तदेवव्यथि—व्यथम् १८ क्रि
यतामविरोधश्चराघवेणेतियन्मया उच्यमाननगृह्णासितस्यैषाबुद्धिरागता १९ अ
कस्माच्चाभिकामोसिसीतांराक्षसपुंगव। ऐश्वर्यस्यविनाशायदेहस्यस्वजनस्यच २०
अरूंधत्याविशिष्टांतांरोहिण्याश्चापिदुर्मते सीतांधर्षयतामान्यांत्वयाह्यसदृशंकृतं २१
वसुधायाहिवसुधांश्रियाःश्रीभर्तृवत्सलां सीतांसर्वानवद्यांगीमरण्येविजनेशुभां अन
यित्वातुतांदीनांछद्मनात्मस्वदूषणं २२ अप्राप्यतंचैवकामंमैथिलीसंगमेकृतं पतिव्रता

[illegible] ५८

एवंसर्वसौभाग्ययुक्तानांनिदर्शनभूतां २२ छद्मनाआनयित्वा आनीयआत्मसदूषणंस्वशाहुःस्वीयवावीआत्मनःस्वकुलस्य
नाशनंकृतमितिशेषः २३ मैथिलीसंगमेकृतेतंकाममप्राप्यपतिव्रतायास्तस्यास्तपसानूनंनिश्चयेनदग्धोसिमेप्रभोममभतः

रावा तोयर्षयन्तैदेवयर्षिणाम्मपपवनदरथइतियत्येनमाहात्म्येनतैरेवाविभ्यतितेनेनमहात्म्येनेत्यर्थः २५ कालेपरिपाकसा

युरी मयेपर्यागतेसति २६ शुभंसर्वपापंदुःखं २७ नभ्यन्तवततःसीतातोपि २८ मैथिकुलादिना मदधिकान मन्तस्यापितथापि

१४८ 695 तदेवयज्ञदग्धस्त्वंयर्षयंस्त्वमथमां देवाबिभ्यतितेसर्वेसेंद्राःसाग्निपुरोगमाः २५

अवश्यमेवलभतेफलंपापस्यकर्मणः भर्तःपर्यागतेकालेकर्तानास्त्यत्रसंशयः २६

शुभकृच्छुभमाप्नोतिपापकृत्पापमश्नुते विभीषणःसुखंप्राप्तस्त्वंप्राप्तःपापमीदृशं २७

सन्त्यन्याःप्रमदास्तुभ्यंरूपेणाभ्यधिकास्ततः अनंगवशमापन्नस्त्वंतुमोहान्नबुध्यसे २८

नकुलेनचरूपेणनदाक्षिण्येनमैथिली मयाधिकावातुल्यावातत्तुमोहान्नबुध्यसे २९

सर्वदासर्वभूतानांनास्तिमृत्युरलक्षणः तववतदयंमृत्युर्मैथिलीकृतलक्षणः ३०

सीतानिमित्तजोमृत्युस्त्वयादूरादुपाहृतः मैथिलीसहरामेणविशोकाविहरिष्यति ३१

अल्पपुण्यात्वहंघोरेपतिताशोकसागरे कैलासेमंदरेमेरौतथाचैत्ररथेवने ३२ ॥

ततत्वयावंमोहोनबुध्यसे २९ अलक्षणोऽनिमित्तःमैथिलीकृतलक्षणःमैथिलीहेतुकइत्यर्थः ३० ३१ ३२ ॥ १४८

श्रियाउपलक्षितेतिशेषः १३ सैवाहंसौभाग्यलक्षणवत्येव नववयादस्येवविधवैवसंवृत्तेत्यर्थः आज्ञास्मेवेतीवकारेणदेवस्थि
त्यावत्यावस्नुतस्त्रवैधव्यवोस्म्हावितं १४ सुभ्रुशोभनभ्रुयुते सुत्वक शोभनत्वगिंद्रियस्यानेकांतिः आल्हादकरोप्रभानयाचइत
लक्ष्मीकज्वलितांतपापश्रवतद्युतिःपराभिभवसमर्थतेजस्तेनरवितेजसा १५ कूटः समूहः ताम्रास्यतास्रोष्ठं पानभूमिषुम

देवोद्यानेषु सर्वेषु विहृत्य सहिता त्वया । विमानेनानुरूपेणायाया यामतुलया श्रिया ॥ १२
पश्यन्ती विविधान्देशांस्तांस्तान् चित्रस्ववेषवरान् । भूषिता कामभोगेभ्यः सास्मि वीरव
धात्तव ॥ १३ सैवास्म्येवास्मि सेहत्राथिराज्ञांचचलांश्रियं । हा राजन्सकुमारंते सुभ्रुसुत्व
कुसुमसम ॥ १४ कांतिश्रीद्युतिभिस्तुल्यमिंदुपद्मदिवाकरैः । किरीटकूटोज्ज्वलितं ताम्रास्य
दीप्तकुंडले ॥ १५ मदव्याकुललोलाक्षं भूत्वा यत्पानभूमिषु । विविधस्रग्धरं चारुवलास्मितक
घ्रशुभ ॥ १६ तदेवाद्यतवैवं वदनं वक्त्रं न भ्राजते प्रभो । रामसायकनिर्भिन्नं रक्तरुधिरविस्रवैः ॥ १७
विशीर्णमेदोमस्तिष्कं रूक्षं स्यंदनरेणुभिः । हा पश्चिमा मे संप्राप्ता दशा वैधव्यदायिनी ॥ १८

दर्व्याकुललोलाक्षं भूत्वात्प्यभ्रानतेतिशेषः १९ चारुसुंदरं वंलान् वंचलं स्मितकर्षं स्मितोपेतकथायुते तदेवत्तेवक्त्रं पवमेवा
मवस्थामापन्नं नभ्राजते २० नामवस्थामाह रामेतिरक्तवर्णविशीर्णमेदोस्थिगतनमांसेमस्तिष्कं मज्जाचयस्यतत् १८

शवा मावैयथ्यदापश्चिमादयामेमयासंग्रामा यामयासंवुद्धानासीत ३९ दानवराजोमयः सुदंगर्वितार्विताविशिष्टपतिपुत्रपित्वात ५०
सुदी इमारिमघनवादिथ्या ममनाथास्त्राज्ञारःसेनीतिममभ्रुवाहदामतिरासीत ४१ ४२ स्वाविधःशाल्मकस्यशाललैःकंठकैरिवलमे
१४९ 697 हापश्चिमामेसंग्रामादशावैयथ्यदायिनी यामयासीनसंवृहाकदाविरूपिमदया ३९ पि.
तादानवराजोमेभर्तामेराक्षसेश्वरः पुत्रामेशक्रनिर्जेतादर्पदंगर्विताभ्रशम् ४० इमा
रिमघनाक्रूराःप्राख्यातवलपौरुषाः ग्रक्रुतश्किल्दूयानाथामेममासीन्मातिर्भवा ४१ स्त्रि
तेषामेवप्रभावानांयुभाकरालसर्षभाः कथंभयमसंवृहंमानुषादिदमागतं ४२ ।
स्त्रियैइन्द्रनीलनीलेनशांशुशैलोपमेनमहता केयूरांगदवैडूर्यमुक्ताहारस्त्रगुज्वले ४३ का
तंविहारेष्वथिकंदीमंसंग्रामभूमिषु भासाभरणभासिपर्यद्विद्युद्भिरिवतोयदः ४४ त
देवायशरीरंतेतीक्ष्णैर्वैकशरैश्छिन्नं पुनर्द्देलेभसंस्पर्शपरिष्वक्तुंनशक्यते ४५ स्वावि
धाःशाल्मलेर्यद्वत्कंटकैर्वाणानिरंतरं स्वर्पितैर्मर्मसंभूपासछिन्नस्नायुवंधनं ४६ क्षितौनिप
तितराजंस्तवश्यामवर्णरुधिरच्छवि वज्रप्रहारसंभिन्नोविकीर्णइवपर्वत ४७ हास्वप्नःसत्यमे
वाणानिरंतरंकृतनमिति शेषः तथामर्मसुस्वर्पितैर्वाणैः वेदस्वरामेण कुपह्रतः स्वप्नमेस्पारथिःस्वप्नःस्पात्कथं
संछिन्नस्नायुवंधनं ४६ रुधिरच्छविततत्त्ववधेनरक्तकान्तिवज्रप्रहारसंभिन्नोविकीर्णःपर्वतेश्वतेशरीरंविकीर्णं ४७ हावेदेस्वप्नःइवे १४९

नमस्त्वंमहत्तमस्मर्थः ४९ साधुभूतानांसाधुजनानांविदारणं ५० ओजसाबलेनहृप्तवाक्यानोगर्विष्ठवचसां ५१ आहवेनिग्रहो

698 त्रैलोक्यवसुभोक्तारंत्रैलोक्योद्वेगदंमहत् त्रातारंलोकपालानांदेमारंशंकरस्यच ४९

दृप्तानांनिग्रहीतारमाविष्कृतपराक्रमे लोकक्षोभपितारंचसाधुभूतविदारणम् ५०

ओजसादृप्तवाक्यानावक्तारंरिपुसन्निधौ स्वष्टघर्मगोप्तारंहन्तारंभीमकर्मणां ५१

हन्तारंदानवेन्द्राणांयक्षाणांचसहस्रशः निवातकवचानांतुनिग्रहीतारमाहवे ५२

नैकयज्ञविलोमारंत्रातारंस्वजनस्यच धर्मव्यवस्थाभेत्तारंमायायाःस्रष्टारमाहवे ५३

देवासुरंजकन्यानामाहर्तारंततस्ततः शत्रुस्त्रीशोकदातारंनेतारंस्वबलस्यच ५४ लें०

कांडोपसर्गोमारंकर्तारंभीमकर्मणां अस्माकंकामभोगानांदातारंरथिनांवरं ५५

एवंप्रभावभर्तारंदृष्ट्वारामेणघातितं स्थिरास्मियादेहमिमंधारयामिहतप्रिया ५६

शयनेषुमहार्हेषुशायित्वाशरसेश्वर इहकस्मात्स्वमोसिधरणीपांशुगुंठितः ५७

तारंजेतारमितियावत् ५२ एवंप्रभावंत्वांहतंदृष्ट्वाहतप्रियाऽस्मंदेहंधारयामि अतःस्थिराकठिनहृदयास्मीतिज्ञाते ५६ ५०

रावा तदात्वभिहताप्रभिद्यातमात्रेप्रामाग्रघल्लनिपातितास्मि ५८ ५९ अनवगुंठितांभ्रष्टांवगुंठनाम ९१ भ्रष्टलज्जावदनमक
युटी वगुंठनेयेषांतात ९३ नैकाकुलास्त्रियाऽस्यादीनामितिशेषः ९५ यद्धमस्तत्फलंत्वपरवशाशत्रुवशागतःत्वयाविप्रकृ
३५ 699 यदामेतनयशास्तोलक्ष्मणोनेंद्रजिद्युधि: तदात्वभिहतातीव्रमघमस्मिनिपातिता ५८
माद्वंधुजनैर्हीनाहीनानाथेनचत्वया विहीनाकामभोगैश्चशोचिष्येशाश्वतीःसमाः ५९
अपमोदोद्यमध्वानेराजन्नयसहुगम नयमामपिदुःखार्तांनवर्तिष्येत्वयाविना ९० कस्मा
त्वंमांविहायेहकृपणांगंतुमिच्छसि दीनांविलपतीमेदांकिंचमांनाभिभाषसे ९१ दृ
ष्टानखल्वभिक्रुद्धोमामिहानवगुंठितां निर्गतांनगरद्वारात्पद्भ्यामेवागतांप्रभो ९२ पश्ये
ष्टदारदारांस्तेभ्रष्टलज्जावगुंठनात् वहिर्निष्पतितान्सर्वान्कथंदृष्ट्वानकुप्यसि ९३ अयं
क्रीडासहायस्तेऽनाथोलालप्यतेजनः नचैनमाश्वासयसिकिंवानवहुमन्यसे ९४ याः
त्वयाविधवाराजन्कृतानेकाःकुलस्त्रियः पतिव्रताधर्मरतागुरुशुश्रूषणेरताः ९५
ताभिःशोकाभितप्ताभिःशप्तःपरवशागतः त्वयाविप्रकृताभिस्तदाशापानलदागतं ९८
कृताभिःकृतापकाराभिस्तदाऽपकारसमयेपछंमेनफलमागतम ९९ ॥ ३५

विश्रुतानांपतिव्रतानामश्रूणएकस्मात् किंचिदनर्थकारणंविनाभूतलेनपतंतीतियोयंप्रवादः प्रायशोजनेषुवर्ततिप्रवर्ततेसत्यएवत्वां
प्रतिजातः त्वयानर्थकरएवज्ञातइत्यर्थः ९७ शौंडीर्यमानिनावीरमानिना ९८ कातर्यंकातरत्वंपक्कलक्षणं पक्कस्यआसन्नविनाश

प्रवादःसत्यएवायंत्वांप्रतिप्रायशोत्वय पतिव्रतानांनाकस्मात्पतंत्यश्रूणिभूतले ९७ क
र्यंचनासमेतेराजन्लोकानाक्रम्यतेजसा नारीचौर्यमिदंक्षुद्रंकृतंशौंडीर्यमानिना ९८
अपनीयाश्रमाद्रामंयत्त्वगाक्ष्मनात्वया आनीतारामपत्नीसाअपनीयचलक्ष्मणं ९९
कातर्यंचनतेयुद्धेकदाचित्संस्मराम्यहं तत्रभाग्यविपर्यासात्त्वनेनपक्कलक्षणाम् १०
प्रत्तोतानागतानाथेत्तोवर्तमानोविचक्षणः मैथिलीमाहृतेनाहंदृष्ट्वाध्यानिश्वस्यवचापतं ०१
समवाक्यमहावाहोदेवरोमेयदब्रवीत् अयंरात्क्षसमुख्यानांविनाशःसमुपस्थितः ०२
कामक्रोधसमुत्थेनव्यसनेनप्रसंगिना निहृतस्त्वत्कृतेनार्थःसोयंमूलहरोमहान् ०३
त्वयाकृतमिदंसर्वमनाथरात्क्षसंकुले नहित्वंशोचितव्योमेप्रख्यातबलपौरुषः ०४

स्यलक्षणमित्यर्थः ०० मेदेवरोविभीषणोराक्षसानांविनाशआगतइतिपदब्रवीत्तदागतमितिशेषः ०२ व्यसनेनस्त्रीप्रस
कुलक्षणेनप्रसंगिनाप्रसक्तिनात्वत्कृतेनार्थोशेषेश्वर्यंलक्षणोनिहृतनष्टःसोयंपरस्त्रीप्रसक्तिरूपोमूलहरोनर्थःइतिशेषः ०३

यसेनेनस्त्रीप्रसक्तलक्षणेनप्रसंगिनाप्रसक्तिमतात्वत्कृतेनार्थाशेषैश्वर्यलक्षणोनिहृतःयतःसोयंपरस्त्रीप्रसक्तिरूपोमलहृदोनर्थः२
तिशेषः २३ दुःखितांसंप्राप्तदुःखोस्त्रमद्दोमारीचादीनां २८ प्रहारेणसोस्म हेत्वर्थयुक्तंहेतुप्रयोजनाभ्यांसहितंदेतंममक
त्वयाकृतमिदंसर्वमनार्यंरावणसङ्कलं नहित्वंशोचितव्योमेप्राप्तोनवलपौरुषः २४
स्त्रीस्वभावानमेबुद्धिःकारुण्यपरिवर्तते सकृतंदुःकृतंचत्वंरटहीत्वास्वांगतिंगतः २५
आत्मानंमनुशोचामित्वद्विनाशेनदुःखिता सहृदांहितकामानांनकृतंवचनंत्वया २६
भ्रातृणांचैवकात्स्न्येनहितमुक्तंदशानन हेत्वर्थयुक्तंविधिवच्छ्रेयस्करमदारुणं २७
विभीषणेनाभिहितंनकृतंहेतुमत्त्वया मारीचकुंभकर्णाभ्यांवाक्यंममपितस्तथा २८
नकृतंवीर्यमत्तेनतस्येदंफलमीदृशं नीलजीमूतसंकाशपीतांबरशुभांगद २९ स्वगा
त्राणिविनिक्षिप्यकिंशेषेरुधिराप्लुतः प्रसुप्तइवशोकार्तांकिंमांनप्रतिभाषसे ३० म
हावीर्यस्यदक्षस्यसंयुगेष्वपलायिनः यातुधानस्यदौहित्रींकिंमांनप्रतिभाषसे ३१ उत्ति
ष्ठोत्तिष्ठकिंशेषेनवपराभवेकृते अद्यवैनिर्भयालंकांप्रविष्टाःसूर्यरश्मयः ३२ येनसूद
यसेशत्रूनसमरेसूर्यवर्चसा वज्रोवज्रधरस्येवसोयंतेसततार्चितः ३३ रणेवहुशत्रोहेम
तंकलवज्रोउत्तिष्ठतमितिशेषः २ मारीचकुंभकर्णाभ्यामभिहितमितिशेषः ३ विनिक्षिप्यभूतलेइतिशेषः २९ यातुधानस्यसुमा

फलतेस्फुरति ८५ कथमलेपुंजीसमापीडिता ८७ दशाविभागस्यपुराणपरिपाकदशाविशेषस्युपर्यायेविनाशेराज्ञांवैच॰

702 प्रियामिवोपसंगृह्यकिंशेषेरणमेदिनी अप्रियामिवकस्माच्चमानेच्छस्यभिभाषितं ८४

धिगस्तुहृदयंयस्याममेदंनसहस्रधा त्वयियंचत्वमापन्नेफलतेशोकपीडितं ८५

इत्येवंविलपंतीसावाष्पपर्याकुलेक्षणा स्नेहोपस्कन्नहृदयातदामोहमुपागमत् ८६

कथपलाभिहतासम्यावभौसारावणोरसि सध्यात्रकेजलदेदीप्ताविद्युदिवोज्वला ८७

तथागतांसमुत्थाप्यसपत्न्यस्तांभृशातुरा: पर्यवस्थापयामासुरुदंत्योरुदतीभृशं ८८

किंतेनविदितादेविलोकानांस्थितिरध्रुवा दशाविभागपर्यायेराज्ञांवैचंचला:श्रिय:

इत्येवमुच्यमानासासशब्दंप्ररुरोदह स्नपयंतीतदास्त्रेणस्तनौवक्त्रंसुनिर्मलं ९० एत

स्मिन्नंतरेरामोविभीषणमुवाचह संस्कार:क्रियतांभ्रातु:स्त्रीगण:परिसांत्व्यतां ९१

तमुवाचततोधीमान्विभीषणइदंवच: विमृश्यबुद्ध्याप्रश्रितंधर्मार्थसहितंहितं ९२

त्यक्तधर्मव्रतंक्रूरंनृशंसमनृतंतथा नाहमर्होस्मिसंस्कर्तुंपरदाराभिमर्शनम् ९३

ला:श्रियस्तेनविदिता:किंएवलोकानांस्थितिरध्रुवावांचचलेसपितेकिंनविदितं ८९ अश्रितंराममनोज्ञरूलंयथारामप्रसवा

गुरुगौरववानन्ज्येष्ठोपि उक्तदोषात्मतः शत्रुर्नार्हतेनार्हतीति १४ हेराम सर्वे मनुजाः पूर्वं भ्रातरं संस्कारश्रवणान्मां नृशंस इति वदंति
पश्चात्तस्य गुणान् श्रुत्वा पुनः सुकृतं सम्यक्कृतमिति एव वदिष्यंति १५ १६ नवापीति सुग्रीवस्य वनवासे प्रियराज्याभिषे।

703

भ्राता हृष्यो हि मे शत्रुर्वेष सर्वाहितेरतः रावणो नार्हते शत्रुर्ज्येष्ठोपि गुरुगौरववान् १४
न्नृशंस इति मां राम वक्ष्यंति मनुजा भुवि श्रुत्वा तस्य गुणान् सर्वे वक्ष्यंति सुकृतं पुनः १५
तच्छ्रुत्वा परमप्रीतो रामो धर्मभृतां वरः विभीषणमुवाचेदं वाक्यज्ञं वाक्यकोविदः १६
नवापि मे प्रियं कार्यं त्वत्प्रभावान्मयाजितं अवश्यं तत्क्षमं वाच्यो मया त्वं राक्षसेश्वर १७
अधर्मानृतसंयुक्तः काममेष निशाचरः तेजस्वी बलवाञ्छूरः संग्रामेषु च नित्यशः १८
शतक्रतुमुखैर्देवैः श्रूयते न पराजितः महात्मा बलसंपन्नो रावणो लोकरावणः १९

कुलस्त्राणं मया कार्यं कर्तव्यं हि प्रियं त्वत्प्रभावान्मयाजितं तस्मादवश्यं क्षमं अभिषेकसंपादनयोग्यं यत्कर्म संप्रेतनिर्हारलक्ष।
णं तन्मया त्वं वाच्यः १७ यद्यप्ययं त्वदुक्तदोषवान् तथापि गुणवान् अल्पात्संस्कार्यं एवेत्याह अधर्मेत्यादि १८ १९ 

704

तच्छ्रुत्वा रावणसंस्कारार्थं विचेत्तचार मरणान्तानीति नः सात्विकानामस्माकं प्रयोजनं वैरनिर्यातनरूपं निवृत्तं संपन्नमतः परं वैरप्रयो
जनमस्ति यदेवमतोऽस्य संस्कारः क्रियतामिति एष यथा तव भ्राता संस्कारादिना तवानुग्राह्यः तथा ममाप्यनुग्राह्य एव वृत्तः
विधिपूर्वकमिति शेषः कापि नाम्यतत्कृतविस्मृताण्डित्राणः शिष्यो विस्मयमिमेवेन मनस्य भूतदर्शनत्वेपि श्रेनगयपराधीननयाज्ञान

मरणान्तानि वैराणि निवृत्तं नः प्रयोजनं क्रियतामस्य संस्कारो ममाप्येष यथा तव १०
त्वत्सकाशान्महाबाहो संस्कारं विधिपूर्वकं क्षिप्रमर्हति धर्मज्ञ त्वं यशोभाग्भविष्य
सि १ राघवस्य वचः श्रुत्वा त्वरमाणो विभीषणः संस्कारयितुमारेभे भ्रातरं रावणं हतं २
स प्रविश्य पुरीं लंकां राक्षसेन्द्रो विभीषणः रावणस्याग्निहोत्रं तु निर्यापयति सत्वरं ३ शक
टान्दारुपात्राणि अग्नीन्वै याजकांस्तथा तथा चन्दनकाष्ठानि काष्ठानि विविधानि च ४

कीमस्मा समकृचेतसो दाशरथिमपदर्शितमेवासीत न्ता यमस्मुतश्मा सक्ति विपद्यते ततः करणस्य सानुग्रबुद्धिरेवकेवलमभूदिति
श्रतएव रावणकुम्भकर्णयोः शिशुपालदन्तवक्त्ररूपेणानन्तरं भूयो नदिभगवन्तालोक्य शामघोरपि जन्म भवति किं नत्वप्रलाण
सहमत्किरेवेति सिद्धान्तः ११ यशोभागिति राममवाक्येनमक्कवैरो भ्रातरं संस्कृतवानिति ख्यातिरेव भविष्यतीत्यर्थः १२ निर्याप

४ द्विजा राक्षसद्विजाः स्तुवद्भिः वंदीजनैः अभिनंदितामिव तां रावणस्य शिबिकामारोप्य द्विजा ययुरिति शेषः ६ पताकादिभिश्चित्रि
तां शिबिकां वाहकैः उत्क्षिप्य विभीषणादयः ७ काष्ठानि गृहीत्वा दक्षिणाभिमुखाः श्मशानमार्गं भेजिरे ८ शरणाभिगताः

अग्न्युद्धृत्य सर्वाणि निर्गंधांश्च सर्वभीक्ष्णशः मणिमुक्ताप्रवालानि निर्यापयत राक्षसः ४
आजगाम मुहूर्तेन राक्षसैः परिवारितः ततो माल्यवता सार्धं क्रियामेव चकार सः
सौवर्णीं शिबिकां दिव्यामारोप्य क्षौमवाससं ५ रावणं राक्षसाधीशमश्रुपूर्णमुखा द्वि
जाः तूर्यघोषैश्च विविधैः स्तुवद्भिश्चाभिनंदितं ६ पताकाभिश्च चित्राभिः सुमनोभिश्च चित्रितां
उत्क्षिप्य शिबिकां तां तु विभीषणपुरोगमाः ७ दक्षिणाभिमुखाः सर्वे गृह्य काष्ठानि भेजिरे
अग्नयो दीप्यमानास्ते तदाध्वर्युसमीरिताः ८ शरणाभिगताः सर्वे पुरस्तात्तस्य ते ययुः
अंतःपुराणि सर्वाणि रुदमानानि सत्वरं ९ पृष्ठतोऽनुययुस्तानि प्लवमानानि सर्वतः रा
वणं प्रयते देशे स्थाप्य ते भृशदुःखिताः १० चितां चंदनकाष्ठैश्च पद्मकोशीरचंदनैः ब्रा

आधास्यानुकूल्यं ऽस्या ९ प्लवमानानि चलनाभ्यासाभावात्त्वरया प्लवमानानीव १० पद्मकोशं यथा स्यात्तथा वेदमार्गानु
गतक्रियया रंकुः कृष्णसारमृगास्तत्त्वचर्यांकवेनेनास्तरणेनाहृतां चितां संवर्तयामासुः चक्रुः ११ ॥

पितृमेधंपितृमेधविहितंकर्मप्रचक्रुः तत्प्रकारः वेदिंवेसादिदक्षिणप्राचीविज्ञायादक्षिणप्राक्देशोन्नतर्थः यथास्थानंपावकंच
प्रचक्रुः दक्षिणश्चवेदिदेशआहवनीयनिदधानिउत्तरपश्चिमेगार्हपत्यंदक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्निमितिसूत्रोक्तस्थानमनतिक्रम्येत्य
र्थः १२ पृषदाज्येनसदध्याज्येनसंपूर्णान्नोपलक्षितान्स्रुवस्कंधेस्कंधदेशेषुविदधुः यच्चपितृमेधिकेस्रुवाभिमापस्त्वेवेनोक्तंतथा
पिसूत्रांतरात्स्कंधेपिनिक्षेपःस्रुवस्यबोध्यः तथापादयोःशकटंकुर्वीकल्लूखलमितिसूत्रांतरादेवबोध्यं १३ दारुपात्रादिस

प्रचक्रुर्यातसेंद्रस्यपितृमेधमनुत्तमम् वेदिंचदक्षिणप्राचींयथास्थानंचचावकं १२
पृषदाज्येनसंपूर्णान्स्रुवस्कंधेविविधान्दधुः पादयोःशकटंप्रादुर्वंशोलूखलंतदा १३
दारुपात्राणिसर्वाणिअरणीचोत्तरारणिं प्रददुर्मुसलंचान्यद्यथास्थानंविचक्रमुः १४
शास्त्रदृष्टेनविधिनामहर्षिविहितेनच तत्रमेध्यंपशुंहत्वाराजसाः ——— १५
परिस्तरणिकांराज्ञोहृनाज्ञांसमवेशयत् ॥१५ ॥

र्वैसूत्रोक्ततत्तस्थानेदत्वाअरण्यंमुसलंचान्यत्मुसलेचयथास्थानंदत्वाविचक्रमुः पितृमेधंचक्रुः १४ शास्त्रदृष्टेनकृतिदृष्टेनमह
र्षिविहितेनकल्पसूत्रकृद्दृष्टिविहितेनपरिस्तीर्यतेअत्रमध्येतिपरिस्तरणिकावपाता राजसेंद्रस्यसमवेशयत् वपास्थानेस्रुवाः
श्रेणीनीतिसूत्रात् तीर्थंस्तनमनुस्तरणिकीराज्ञ इतिपदिस्वात्स्तरणिकीराजगवींतामालभ्यतद्धर्मणायजमानस्त्वतवंतश्च
र्थः स्तनायानुस्तरणीग्रंतीतिश्रुतेरित्याह ॥१५ ॥

रावा त्वैत्रैश्चेति अलंकृत्येत्यनुकर्षः १९ विधिपूर्वकं प्रदापयित्वा इति शेषः न उभिहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा नन्दत्सुलं महाभा।
युटी गं च भूतानि रावणपारीक्ष्यात्तोस्य मांसरुधिरमेव वनेषु तेमासनिदेग्धा नच भस्मापद्य इत्येतन्निमद्भारतेउ।
२५४ 707

गंधैर्माल्यैरलंकृत्य रावणं दीनमानसाः विभीषणसहायास्ते वस्त्रैश्च विविधैरपि ला
जैरवकिरंतिस्म बाष्पपूर्णमुखास्तथा १७ स ददौ पावकं तस्य विधियुक्तं विभीषणः
स्नात्वा चैवार्द्रवस्त्रेण तिलान्दर्भविमिश्रितान् उदकेन च संमिश्रान्प्रदाय विधिपूर्वकं ता
स्त्रियोनुनयामास सांत्वयित्वा पुनः पुनः १८ गम्यतामिति ताः सर्वा विविशुर्नगरं ततः
प्रविष्टासु पुरीं स्त्रीषु गतासु सेऽशो विभीषणः रामपार्श्वमुपागम्य समतिष्ठद्विनीतवत् १९
रामोपि सह सैन्येन ससुग्रीवः सहलक्ष्मणः हर्षं लेभे रिपुं हत्वा वृत्रं वज्रधरो यथा २० ततो
विमुच्य तच्चापशरं शरासनं महेंद्रदत्तं कवचं स तन्महत् विमुच्य रोषं रिपुनिग्रहात्ततो रा
मः स सौम्यत्वमुपागतोरिहा २१ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे ऽथ यादशाधिकशततमः सर्गः ११२

कत्वेन कस्य वाल्मीकिना श्मशानानयनं पूर्वके दाह उक्त इति वेमनसस्य रामवाणतेजोवर्णन विषये भुक्तं लंकारपक्ष्वात इति वदंति १८
गम्यतामिति उवाचेत्यर्थः रावणपत्नीरिति शेषः १९ अयं संस्कारो नवम्यामेव साध्य कं १७ इत्यार्षरामायुद्ध त्रयोदशाधि ११२ २५४

तेरावणेति १ सुग्रीवस्य मंत्रितं सेनासंमेलनसीतान्वेषणादिसर्वकार्यसाधकं मंत्रसामर्थ्यं २ मारुतिलक्ष्मणयोरामे च रागं वीर्यं च ३ इंद्रदत्तं इंद्रप्रेषितं अनुज्ञाप्य रथेन यथा सातोदेता ४ यद्यपि भारते सीताया आगमनीत्तरं रथादवतरणं भगवता अकृतं तथापि तत्र पो।

708

तेरावणवधंदृष्ट्वादेवगांधर्वदानवाः जग्मुःस्वैस्वैर्विमानस्तेकथयंतःशुभाःकथाः १
रावणस्यवधंघोरंराघवस्यपराक्रमं सुयुद्धंवानराणांचसुग्रीवस्यचमंत्रितम् २ अ
नुरागंचवीर्यंचमारुतेर्लक्ष्मणस्यच पतिव्रतात्वंसीतायाहनूमतिपराक्रमम् ३
कथयंतोमहाभागाजग्मुर्हृष्टायथागतं राघवस्तुरथंदिव्यमिंद्रदत्तंशिखिप्रभम्
अनुज्ञाप्यमहाबाहुर्मातलिंप्रत्यपूजयत् ४ राघवेणाभ्यनुज्ञातोमातलिःशक्रसारथिः
दिव्यंतंरथमास्थायदिवमेवासपात ह ५ तस्मिंस्तुदिवमारूढेसरथेरथिनांवरः राघ
वःपरमःप्रीतःसुग्रीवंपरिषस्वजे ६ परिष्वज्यचसुग्रीवंलक्ष्मणेनाभिवादितः पूजि
मानोहरिगणैराजगामबलालयम् ७ ॥

वीपर्यंक्रमेतासयाभावान्नदति ६ लक्ष्मणेनाभिवादितोराघवःबलालयंसेनानिवेशस्थानं ७ ॥

रा॰वा॰ अथ त्रिभिर्दिनैः दशरात्रैकादशाहपर्यन्तकर्तव्यक्रियासमाप्तौ वक्तव्यैरनीमर्थः नात्र दशाहमाशौचमिति प्रमितत्वं उपपत्तेनाहवेषा सेः तत्र
युद्ध॰ धर्मस्तनस्य च संवः संनिहितेन यज्ञत्वप्याशौचमिति स्थितिरिति मन्तव्यः ७ लङ्कामभिषेचय रावणसिंहासने स्थापयेति शेषः ९
३५५ 709 अथोवाच स काकुत्स्थः समीपपरिवर्तिनं सौमित्रिं मित्रसंपन्नं लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ८
विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय अनुरक्तं च भक्तं च तथा पूर्वोपकारिणम् ९
एष मे परमः कामो यदिमं रावणानुजं लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् १०
एवमुक्तस्तु सौमित्री राघवेण महात्मना तथेत्युक्त्वा सुसंहृष्टः सौवर्णं घटमाददे ११
तं घटं वानरेन्द्राणां हस्ते दत्त्वा मनोजवान् आदिदेश महासत्त्वान् समुद्रसलिलं तदा १२
अतिशीघ्रं ततो गत्वा वानरास्ते मनोजवाः आगतास्तु जलं गृह्य समुद्राद्वानरोत्तमाः १३
ततस्त्वेकं घटं गृह्य संस्थाप्य परमासने घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् १४
लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् विधिना मन्त्रदृष्टेन सुहृद्गणसमावृतः १५

१०॥ ११ त्वेवं घटं हस्ते इति ज्ञातव्यैकवचने मनोजवान्वानरान्वादिदेश समुद्रसलिलं तदानयने १२ समुद्रात् चतः समुद्रेभ्यो इ
त्यर्थः १३ परमासने विभीषणं संस्थाप्य तमभ्यषिञ्चत् १४ मन्त्रदृष्टेन वेददृष्टेन १५ ३५५

भक्ताःयेचास्यविभीषणस्यामात्यास्तिष्ठंतिभक्तास्तेपीसर्वः १६ प्रकृतयः प्रकृतीःस्वपुरराष्ट्रप्रजाः १७ पौरास्तस्मैविभीषणाया
710 जग्मुःरामसमीपगमनवेलायामितिशेषः तान्युपहृतानर्थान् १९ लक्ष्मणायचसमवेदयत्प्रतिकाम्याइच्छा २० ततःअभि

अभ्यषिंचंस्तदासर्वेराज्ञस्तावानरास्तथा प्रहर्षमतुलंगत्वाहृष्टभूराममेवहि १६ त
स्यामात्याजहृषिरेभक्तायेचास्यराक्षसाः दृष्ट्वाभिषिक्तंलंकायांराक्षसेंद्रंविभीषणम् १७
राघवःपरमांप्रीतिंजगामसहलक्ष्मणः सांत्वयित्वाप्रकृतीस्ततोरामपार्श्वमुपागमत् १८
दध्यक्षतान्मोदकांश्चलाजाःसुमनसस्तथा आजह्रुरथसंहृष्टाःपौरास्तस्मैनिशाचराः १९
सतान्गृहीत्वादुर्धर्षोराघवायन्यवेदयत् मांगल्यंमंगलंसर्वंलक्ष्मणायचवीर्यवान् २०
कृतकार्यंसमृद्धार्थंदृष्ट्वारामोविभीषणम् प्रतिजग्राहतत्सर्वंतस्यैवप्रतिकाम्यया २१
ततःशैलोपमंवीरंप्रांजलिंप्रणतंस्थितं उवाचेदंवचोरामोहनूमंतंप्लवंगमम् २२

षेकोत्तरंदिनद्वयेनसप्रजासांत्वनोत्तरंरामप्रजार्थमागतेविभीषणेनतत्संज्ञांकृत्वानगरंगतेसतिसप्तमेदिनेश्सर्गः २२

अनुज्ञाप्यपराधिपतिवाक्यर्थेर्थेतदनुज्ञापेक्षाणं आदौ सीता प्रतिकूलमशमतः स्वकुशलनिवेदनं २३ संदेशो वैदेह्याः प्रतिसं
देशमिमर्थः २४ क १५ इत्यार्षे युद्धकांडे चतुर्दशोत्तरशततमः सर्गः ११४ इति प्रतीति सीता प्रतिसमादिष्टस्पष्टः १ २

अनुज्ञाप्यमहाराजमिमंसौम्यविभीषणं प्रविश्यनगरींलंकांकौशलंब्रूहिमैथिलीं
वैदेह्यामांचकुशलंसुग्रीवंचसलक्ष्मणं आचक्ष्ववदतांश्रेष्ठरावणंचहतंरणे २३
प्रियमेतदिहाख्याहिवैदेह्यास्त्वंहरीश्वरः प्रतिगृह्यतुसंदेशमुपावर्तितुमर्हसि २४
इत्यार्षेचतुर्दशोत्तरशततः ११४ इतिप्रतिसमादिष्टोहनूमान्मारुतात्मजः प्रविवेशपुरींलंकां
पूज्यमानोनिशाचरैः १ प्रविश्यचपुरींलंकामनुज्ञाप्यविभीषणं ततस्तेनाभ्यनुज्ञातो
हनूमान्वृक्षवाटिकां २ संप्रविश्ययथान्यायंसीतयाविदितोहरिः ददर्शमृजयाहीनां
सातंकांरोहिणीमिव वृक्षमूलेनिरानंदांराक्षसीभिःपरीवृतां निभृतःप्रणतःप्रह्वःसो
भिगम्याभिवाद्यच दृष्ट्वातमागतंदेवीहनूमंतंमहाबलं तूष्णीमास्ततदादृष्ट्वास्मृत्वा
हृष्टाभवत्तदा सौम्यंतंस्याश्रुवदृष्ट्वाहनूमान्प्लवगोत्तमः रामस्यवचनंसर्वमाख्यातु
मृजया स्नानादिसंस्कारेणसातंकांग्रहपीडासहितां ३ निभृतोति मुपचक्रमे वैदेहिकुशलीरामःसुग्रीवःस
सलक्ष्मणःश्रीभिरघवस्थितश्शेषः ७ कुशलंत्वानामाहेमर्षः १

712

कोसौसंदेशस्तत्राह प्रियमिति हे देवि ते प्रियमाख्यामि त्वां भूयः सभाजये प्रीणयामि तव प्रभावात् तव पातिव्रत्यवैभवात् संयुगे रा
मेणायं महाविजयो लब्धः ९ तव निर्जये शत्रोरिति शेषः धृतेन कृतनिश्चयेन एषा प्रतिज्ञा शत्रुं हत्वा सीतां प्राप्स्यामीत्येवंरूपा ॥

विभीषणसहायेन रामेण हरिभिः सह निहतो रावणो देवि लक्ष्मणेन च वीर्यवान् ८
प्रियमाख्यामि ते देवि भूयश्च त्वां सभाजये तव प्रभावाद्धर्मज्ञे महान् रामेण संयुगे ९
लब्धोयं विजयः सीते स्वस्था भव गतज्वरा रावणश्च हतः शत्रुर्लङ्का चैव वशीकृता १० म
या ह्यलब्धनिद्रेण धृतेन तव निर्जये प्रतिज्ञैषा विनिस्तीर्णा बद्ध्वा सेतुं महोदधौ ११ सं
भ्रमश्च न कर्तव्यो वर्तन्त्या रावणालये विभीषणविधेयं हि लङ्कैश्वर्यमिदं कृतं १२ तदा
श्वसिहि विश्वस्ता स्वगृहे परिवर्तसे अयं चाभ्येति संहृष्टस्त्वद्दर्शनसमुत्सुकः १३ एवमु
क्ता समुत्पत्य सीता शशिनिभानना प्रहर्षेणावरुद्धा सा व्याहर्तुं न शशाक ह १४ ततो
ऽब्रवीद्धरिवरः सीतामप्रतिजल्पतीं किं त्वं चिन्तयसे देवि किं च मां नाभिभाषसे १५

संभ्रमो भयं वर्तन्त्या वर्तमानया यतो विभीषणविधेयं लङ्कैश्वर्यं कृतं तस्मात्स्वगृह एव परिवर्तसे अतस्त्वमाश्वसिहि १२ अ
यं चाभ्येति संहृष्ट इति पाठः अयं विभीषणः १३ १४ १५ ॥

रा. वा.
यु. टी.
३५०

713

त्वयांतरंक्षणं रूपकालावकाशमात्रं १७ नकेवलंहर्षवशादेवनिर्वाक्या किंतुप्रियाख्यानस्तवतत्सदृशादेयवस्त्वभावादपीत्याह
नहीतिप्रत्यभिनंदनंदेयंवस्तु आख्यानकस्यत्वत्कृतप्रियाख्यानस्यसदृशंनास्तीत्यर्थः स्वार्थेकः १८ उक्तमेवानंदवशान्नरा
ह नचेति सदृशंप्रियाख्यानेयत्तस्यसदृशंसमंतवदातुंयोग्यं पृथिव्यामपिनपश्यामि १९ एतद्भाषितंत्वदुक्तंप्रत्यभिनंदनत्वे

एवमुक्ताद्धनूमतासीताधर्मपथेस्थिता अब्रवीत्परमप्रीताबाष्पगद्गदयागिरा १६
प्रियमेतदुपश्रुत्यभर्तुर्विजयसंश्रितं प्रहर्षवशमापन्नानिर्वाक्यास्मिक्षणांतरं १७
नहिपश्यामिसदृशंचिंतयंतीप्लवंगम आख्यानकस्यभवतोदातुंप्रत्यभिनंदनं १८
नचपश्यामिसदृशंपृथिव्यामपिकिंचन सदृशंयत्प्रियाख्यानेतवदत्वाभवेत्सुखं १९
हिरण्यंवासुवर्णंवारत्नानिविविधानिच राज्यंवात्रिषुलोकेषुनैतदर्हतिभाषितं २०
एवमुक्तस्तुवैदेह्याप्रत्युवाचप्लवंगमः प्रगृहीतांजलिर्हर्षात्सीतायाःप्रमुखेस्थितः २१
भर्तुःप्रियहितेयुक्तेभर्तुर्विजयकांक्षिणि स्निग्धमेवंविधंवाक्यंत्वमेवार्हसिनंदिनि २२

नहिरण्यादिकंनार्हतीति अतएवतत्प्रियवचनदेयंवस्तुलोकेनास्तीत्यर्थः २०-२१ स्निग्धंस्नेहोपेतंमेवंविधंअशक्यप्रीतिदानमित्येव
रूपं त्वमेवभाषितमर्हसिनान्या अतस्त्वयासर्वोत्तरंयदिदं वचनमुक्तंतदेवपरमंप्रत्यभिनंदनमितिशेषः २२ ३५०

714 एतदुक्तमर्थं तेनैव हनूमन्निमित्यादिश्लोकद्वयं प्रक्षिप्तमिति कतकः अनिलक्षणसंपन्नं आकांक्षायोग्यतादिलक्षणसंपन्नं आकारणसंप।
न्नं वा माधुर्यं श्रवणमात्रेणानंदजनकत्वं तद्रूपगुणएव भूषणं यस्य तत् अष्टांगयो शुश्रूषाश्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा ऊहा

अनिलक्षणसंपन्नं माधुर्यगुणभूषणा बुधाय ह्यष्टांगयायुक्तं त्वमेवार्हसि भाषितुम् २३
श्लाघनीयोनिलस्य त्वं सुतः परमधार्मिकः बलं शौर्यं श्रुतं सत्वं विक्रमो दाक्ष्यमुत्तमं २४
तेजः क्षमा धृतिः स्थैर्यं विनीतत्वं न संशयः एते चान्ये च बहवो गुणास्त्वय्येव शोभनाः २५ अथो
वाच पुनः सीतामसंभ्रान्तो विनीतवत् अभिवाद्य प्रांजलिर्भूत्वा सीतायाः प्रमुखे स्थितः २६ इ
मास्तु खलु राक्षस्यो यदि त्वमनुमन्यसे हन्तुमिच्छामि ताः सर्वा याभिस्त्वं तर्जिता पुरा २७
क्लिश्यन्तीं पतिदेवां त्वामशोकवनिकां गतां घोररूपसमाचाराः क्रूराः क्रूरतरेक्षणाः २८
इह श्रुता मया देवि राक्षस्यो विकृताननाः असकृत्परुषैर्वाक्यैर्वदन्त्यो रावणाज्ञया २९
विकृता विकृताकाराः क्रूराः क्रूरकचेक्षणाः इच्छामि विविधैर्घातैर्हन्तुमेताः सदारुणाः ३०

पोहोर्थविज्ञानं तत्त्वज्ञानं च धीगुणाः इत्युक्ताष्टांगबुध्यायुक्ते २३ बलं मायासमहितम् नाशौर्यं युद्धोत्साहः सत्वं शारीरःसारः २४ ते
जः पराभिभवसामर्थ्यमेवमाद्यो बहवो गुणास्त्वय्येवं सन्तिनामत्र: २५ असंभ्रान्तः स्वभावविकृतचित्तः विनीतवत् विनीताहे २६२०

रावा पुहंस्वपकारीराक्षसीगणवधरूपं ३१ ३२ ३३ राजसंश्रयादेवराजवश्यानां पराज्ञया कुर्वतीनां श्च भवेत् दोषः ३५ पुरस्ताद्दुष्क
युटी तेनम र्वंकृतेनेन दुष्कृतेनेत्यर्थः ३८ रावणस्य दासीभिर्नोऽमनर्जनादिके दर्पणायोगात्कर्मपरिपाककालसंबंधात्प्राप्तमिति
२५८ 715

राक्षस्यो दारुणाः कथा वरमेतत्प्रयच्छ मे मुष्टिभिः पाणिघातैश्च विशालैश्चैव बाहुभिः ३१
जंघाजानुप्रहारैश्च दन्तानां चैव पीडनैः भक्षणैः कर्णनासानां केशानां लुंचनैस्तथा ३२
निपात्य हन्तुमिच्छामि तव विप्रियकारिणीः एवंप्रहारैर्बहुभिः संप्रहार्य यशस्विनि ३३
घातये तीव्ररूपाभिर्याभिस्त्वं तर्जिता पुरा इत्युक्ता सा हनुमता कृपणा दीनवत्सला ३४
हनुमन्तमुवाचेदं चिन्तयित्वा विमृश्य च राजसंश्रयवश्यानां कुर्वतीनां पराज्ञया ३५
विधेयानां च दासीनां कः कुप्येद्वानरोत्तम भाग्यवैषम्यदोषेण पुरस्ताद्दुष्कृतेन च ३६
मयैतत्प्राप्यते सर्वं स्वकृतं ह्युपभुज्यते मैवं वद महाबाहो दैवी ह्येषा परा गतिः ३७
प्राप्तव्यं तु दशायोगान्मयैतदिति निश्चितं दासीनां रावणस्याहं मर्षयामीह दुर्बला ३०
आज्ञप्ता राक्षसेनेह राक्षस्यस्तर्जयन्ति माम् हते तस्मिन्न कुर्वन्ति तर्जनं मारुतात्मज ३९
मया निश्चितं अतस्तत्कालसंबंधादेव दुर्बलेवाहं तन्मर्षयामीत्यर्थः ३० राक्षसैस्तर्जनी राज्ञानो मत्तत्वयच्छ्रतिरेकाभ्यां दर्शयति २५८

716

ऽहंदोषविषयेत्तमैवोवितेति इति दासमन्त्रेनाह अयमिति ४४ श्लोकमेवाहनपरइति कश्चिदरंरपिव्याघ्रात्रुतः कश्चिद्वाथोऽकृत्वाहंट्व
त्माकृतहृतमलगश्वव्याघ्रोवृतस्यकृत्त्वस्थानात्स्याकंशङ्कमनुव्याथद्दतामातयेमब्रवीत् एवमुक्तोऽऋक्षः स्वावस्थानयतमेनना।
यानयिष्यामितथाव्यथमेदाति: स्वादिमस्त्रमपरुमऽऋक्षतपातयेतिव्याघ्रनोदितोव्याधोऽऋक्षमपावयत्सऋक्षोभ्यासबलेनशा
खांतरमवलंब्यनापतततदनंतरंकृतापराधमेनंपातयेतिपुनर्व्याघ्रेणाक्तोपिऋक्षोवक्ष्याः कृतापराधमप्येनंनभ्यनदास्या

अयंव्याघ्रसमीपेतु भ्रूणोधर्मसंहितः ऋक्षेणगीतः श्लोकोस्तितंनिवोधप्लवंगम ४४
नपरः पापमादत्तेपरेषांपापकर्मणाम् समयोरक्षितव्यस्तुसंतश्चारित्रभूषणाः ४५ पापानां
वाशुभानांवावधार्हाणामथापिवा कार्यंकारुण्यमार्येणनकश्चिन्नापराध्यति ४६

मीतमभियास्त्वदेतिपौराणिकीगाथेतितीर्थस्त्वत्रसोयंश्लोकः परेषांपापकर्मणांपरानुद्दिश्यपापंकुर्वतांपरः प्राज्ञः पुरुषः पापे
प्रमपकारहूपनादत्तेनकरोतिसमयः अपकारेष्वपिप्रमस्यकाग्वर्जनरोपश्चावाशेरक्षितव्यस्तुरक्षितव्यएवहियतः संतश्चारित्रभू
षणाः ४५ पापानांवाशुभानांवेतिशुभेष्विवपापेषुवधार्हेष्वपिआर्येणकारुण्यंकार्यंकतेव्वेश्तरोवापाहृौवाक्याल्लकारे।
नतुस्वापराधेष्वपरंपरः कार्योनत्राह नकश्चिदितिकश्चिदपिनापराध्यतीतिनसर्वोप्यपराध्येवेमर्थः तस्मात्सर्वेत्रदये।

रा वा
युद्धी 717
३५४

रात्समानां पश्य हिंसैव भावश्च मतोपि न वध्या रस्माह लोकेति ग्रंथे शोभनं दंडनं ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ क० १०९ ११५
लोकहिंसाविहाराणां क्रूराणां पापकर्मणां कुर्वतामपि पापानि नैव कार्यमशोभनं ४२
एवमुक्तस्तु हनुमान्सीतया वाक्यकोविदः प्रत्युवाच ततः सीतां रामपत्नीमनिंदितां ४ ३
युक्ता रामस्य भवती धर्मपत्नी गुणान्विता प्रतिसंदिश मां देवि गमिष्ये यत्र राघवः ४ ४
एवमुक्ता हनुमता वैदेही जनकात्मजा साब्रवीद्द्रष्टुमिच्छामि भर्तारं भक्तवत्सलं ४५
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा हनूमान्मारुतात्मजः हर्षयन्मैथिलीं वाक्यमुवाचेदं महामतिः ४ ६
पूर्णचंद्रमुखं रामं द्रक्ष्यस्यद्य सलक्ष्मणं स्थिरमित्रं हतामित्रं शचीवेंद्रं सुरेश्वरं ४ ७
तामेवमुक्त्वा भ्राजंतीं सीतां साक्षादिव श्रियं आजगाम महातेजा हनूमान्यत्र राघवः ४८
सपदि हरिवरस्ततो हनूमान्प्रतिवचनं जनकेश्वरात्मजायाः कथितमथ यथाक्रमेण
त्रिदशवरप्रतिमाय राघवाय ४९ इत्यार्षे रामायणे यु० पंचदशाधिकशततमः सर्गः ११५
तमुवाच महाप्राज्ञः सोभिवाद्य प्लवंगमः रामं कमलपत्राक्षं वरं सर्वधनुष्मतां १

इति श्रीरामाभिरामे श्रीरामायणतिलके वाल्मीकीये युद्धकांडे पंचदशाधिकशततमः सर्गः ११५ तमुवाचेति १ ३५९

718 प्रारंभउद्योगः कर्मणांसेतवंथरावणवधादीनांपः फलोदयः फलद्रूपः २ ३ पूर्वकाममयातसंदेशकादात्मीयोयमितिविश्वासात भर्तारंद्रष्टुमिच्छामीमदमुक्तस्ततः पर्याकुलेक्षणाप्रासीदितिशेषः ४ ध्यानमागच्छत् पश्चद्दोषितायशिद्देमहान्तोका

यत्रिमित्तोयमारंभः कर्मणांपः फलोदयः तांदेवीशोकसंतप्तांद्रष्टुमर्हसिमैथिली २ साहिशोक समाविष्टावाष्पपर्याकुलेक्षणा मैथिलीविजयश्रुत्वाद्रष्टुंत्वामभिकांक्षति पूर्वकात्समयाद्धा दमुक्तोविश्वस्तपात्तया द्रष्टुमिच्छामिभर्तारमितिपर्याकुलेक्षणा ४ एवमुक्तोहनूमताराघोथ मंगुतोवर मैगच्छत्सहसाध्यानमीषद्वाष्पपरिप्लुतः ५ सदीर्घमभिनिश्वस्यजगतीमवलोकयन् उवाचमेघसंकाशंविभीषणमुपस्थितं ६ दिव्यांगरागांवैदेहींदिव्याभरणभूषितां इहसीतांशि रःस्नातामुपस्थापयमाचिरं ७ एवमुक्तस्तरामेणत्वरमाणोविभीषणः प्रविश्यांतःपुरंसीतां ८

एवंविदः निर्दोषायाः परित्यागेवमहान्दोषः इतिकार्यदोस्यात्किंकर्तव्यमितिचिंतयामासेत्यर्थः वस्तुतोमत्प्राप्तिमीतालाभाउग्रे: । कथंस्यादितिचिंतात्र ५ दिव्यांगरागामितिनैतत्स्यांतूपायिकामित्युक्तोर्ईदृशेणर्णःश्यमेउवमयतिसर्वन्तापयितमेवंवारः । ८

रावा ततःस्वसीमांततसमीपगमनानंतरं ९ १० अस्तात्वादष्टुमिच्छामिभर्त्रातांविनापिस्नानमकृत्वैवद्रष्टुमिच्छामीत्यर्थः ॥ तस्यास्त
युटी द्वचनं स्नानापनेगीकारवचनंयथारामआह तथाकर्तुमर्हसि तांदृष्ट्वावाक्सर्वांगीयानस्याशोककर्शितांमलोपचितत
३९ 719

ततःसीतांमहाभागांदृष्ट्वोवाचविभीषणः मूर्ध्निबद्धांजलिःश्रीमान्विनीतोराक्षसेश्वरः
९ दिव्यांगरागावैदेहिदिव्याभरणभूषिता: यानमारोहभद्रंतेभर्तात्वांद्रष्टुमिच्छति १०
एवमुक्तातुवैदेहीप्रत्युवाचविभीषणं अस्नात्वाद्रष्टुमिच्छामिभर्तारंराक्षसेश्वर ११ त-
स्यास्तद्वचनंश्रुत्वाप्रत्युवाचविभीषणः यथाहरामोभर्तातेतत्तथाकर्तुमर्हसि १२ ।
तस्यतद्वचनंश्रुत्वामैथिलीपतिदेवता भर्तृभक्त्यावृतासाध्वीतथेतिप्रत्यभाषत १३
ततःसीतांशिरःस्नातांसंयुक्तांप्रतिकर्मणा महार्हाभरणोपेतांमहार्हांवरधारिणीं १४
आरोप्यशिबिकांसीतांराक्षसैर्बहुभिर्वृतां रक्षितांराक्षसैर्घोरैर्निनायाथविभीषणः १५

वांगीजटिलांकृत्स्नवाससंउवाचरामोवैदेहीपरामर्शाविशंकितःइतिभावःतेनमलोपचितेत्यर्थेएवमितिशेषः १२ भर्तृभक्त्या
आवृतात्रायन्विता १३ १४ स्रीयुक्तवाङ्नवङ्नवद्धनोचितैःपरीदितैरित्यर्थः १५ ॥ ३९

ज्ञात्वापिविभीषणागमनंज्ञात्वापिध्यानमास्थितंअतःपरंकिंवक्तव्यंकिंकर्तव्यमितिचिंतामुक्तमित्यर्थः १८ शेषंसर्वानर्थमूलया:
720 नयाकिलममदुःखकेनेदंदुःखमनुभूतमितिशेषः यद्वारावणगृहविशेषितत्वनिमित्तकआरोपितोरोषाभावविशापध्याय।

सोपिरामस्यमहात्मानंज्ञात्वापिध्यानमास्थितं श्रुत्वातस्यप्रहृष्टश्रुप्रणामंसीतांन्यवेदयत् १९ तांसा-
गतानुपश्रुत्यरक्तोभटविशेषितां शेषंहृष्टेचवैसेचराघवःश्रापपाठुदा २० ततोयानगतांसीतांस
विमर्षाविचारयेत् विभीषणमिदंवाक्यंप्रहृष्टोराघवोब्रवीत् १९ राक्षसाधिपतेसौम्यनित्यंमद्वि
जयेरत वैदेहीमेतिकर्षमेक्षिप्रंसमभिगच्छतु १९ तस्यतद्वचनंश्रुत्वाराघवस्यविभीषणः तूर्ण
मुत्सारणंतत्रकारयामासधर्मवित् २० केचुकोष्णीषिणस्तत्रवेत्रझर्झरपाणयः उत्सारयंतस्ता
न्योधान्समंतान्समरिवक्रमः २१ ॥

योगी चिरविप्रकृत्याश्रयदर्शनमितिदर्षः चिरकालेमस्थतीत्तयानुयावडुःखमनुभूतमितिदैन्यं २० श्रुतिष्टः उक्तयमित्र:
याक्रांतत्वात्मकरदर्षशद्दिनः १८ १९ उत्सारणंजनस्येतिशेषः २० वेत्रैर्वेत्रग्रस्यैसर्जरास्तारशाशष्टवंतःपारणयोयेषां २१

रावा टी गमस्त्वुःअस्माय जगमुः २१ २२ दाक्षिण्यात्स्वभक्तवानसेनासदाक्षिण्यात्कृपाविशेषात्तदमर्षीनमदात्तोविनोत्सारयतीतिवि
भीषणोऽमर्षः २४ ससमानक्रोधात् २५ पन्मुद्वेगंनिवर्तयास्वजनस्येतिशेषः कथमेवंभूमेततत्राहजनोयमितिस्वजनः भ्रात्रा
३९१ दिस्वजनसदृशपगव २६ किंचवधोयंजनायसरणप्रयासश्मादाणीनिग्टद्वाद्विर्येतिरस्क्रिया आवरणं ईदृशा जनापसर

णं त्वाणांवावराणां वृणात्सानांचसर्वशः हंदाग्रुत्सार्यमाणाविहरमुत्तस्वरंततः २२ ते
षामुत्सार्यमाणानांनिःस्वनःस्वमहाननभूत् वायुनेवाहूयमानस्यसागरस्येवनिस्वनः २३
उत्सार्यमाणानदृष्ट्वायजनगमोजातसंभ्रमान् दाक्षिण्यात्तदमर्षाच्चवारयामासराघवः २४
ससंभ्रमाश्चाब्रवीद्रामस्त्वराशब्दसमिव विभीषणंमहाप्राज्ञंसोपालंभमिदंवचः २५ कि
मर्थंमामनादृत्यक्लिश्यतेयंत्वयाजनः निवर्तयेनमुद्वेगंजनोयंस्वजनोमम २६ नगर
हाणिनवस्त्राणिप्राकारस्तिरस्क्रिया नेदृशाराजसत्काराहवृत्तमावरणंस्त्रियाः २७
व्यसनेषुनकृच्छ्रेषुनयुद्धेषुस्वयंवरे नक्रतौनाविवाहेवादर्शनंदुष्यतेस्त्रियः २८

णादिव्यापारानस्त्रियाआवरणं किंनराजसत्कारापवकेवलंछत्रचामरादिवत् किंतर्ह्यावरणंतत्राह वृत्तमेवावरणमिति
२७ अपिवेदानींदर्शनमपिनास्यादोषायेत्याह व्यसनेष्विति व्यसनंविपत्तिकालःकृच्छ्रंपीडा २८ ॥ ३९१

722

प्रकृतेदर्शनस्यादोषत्वमाथकंथ ममादृश्येति २९ पश्यंत्वैवैदेहीमित्यनुकर्षः ३० सविमर्शः एवंवादादस्याशयेनाभियानोना।

स्ति जितृताचनास्तियदितोस्मात्तदा राजपत्न्युचितमुपचारमनुमन्येतैवेति विनाशमक्षरसार्थः ३१ अनयैव बुध्या लक्ष्मणादेः पिङ्गथा ३२

सैषा विपद्गता चैव कृच्छ्रेण च समन्विता दर्शने नास्ति दोषोस्या मत्समीपे विशेषतः २९ विसृज्य शि

विकां तस्मात्पद्भ्यामेवापसर्प्यंतु समीपे मम वैदेही पश्यंत्वेते वनौकसः ३० एवमुक्तस्तु रामेण सवि-

मर्षो विभीषणः रामस्योपानयत्सीतां संनिकर्षं विनीतवत् ३१ ततो लक्ष्मणसुग्रीवौ हनूमांश्च प्लव

गमः निशम्य वाक्यं रामस्य बभूवुर्व्यथिता भृशम् ३२ लज्जया त्ववलीयंती स्वेषु गात्रेषु मैथिली विभीष

णेनानुगता भर्तारं साभ्यवर्तत ३३ विस्मयाच्च प्रहर्षाच्च स्नेहाच्च पतिदेवता उदैक्षत मुखं भर्तुः सौम्यं

सौम्यतरानना ३४ समपनुदन्मनः क्लमं सा सुचिरमदृष्टमुदीक्ष्य वै प्रियस्य वदनमुदितपूर्णचंद्रकांतवि

मलशशांकनिभानना तदासीत् ३५ इत्यार्षे युद्धकांडे षोडशाधिकशततमः सर्गः ११६

लज्जयावलीयंते जनसमर्दे भर्तृसमीपे स्थितिरित्यत्र लज्जयावलीयंती संकोचं गच्छंती ३२ विस्मयादिति बहुमित्रपरिवारसंपत्तिदर्शने

नो विस्मयः प्रियदर्शनजो हर्षः ३४ समपनुदत् समपानुदत् ३५ क० १०२ ११६ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे षोडशाधिकशततमः ११६

रा॰वा॰
युद्ध
३६२

तोस्त्विति एषातेशत्रुजितानिर्जिताशत्रोःप्रमादतःपौरुषात्पुरुषयत्नात् २ अमर्षस्यक्रोधस्यांतंगतः धर्षणात्वत्कृतस्वदारहरण
लक्षणाभिभव ३ अद्यमेपौरुषंदृष्टंलोकैरितिशेषः तीर्णप्रतिज्ञः तीर्णसवर्णवधविषयाप्रतिज्ञायेनसः ४ मयाविरहितायाा

तांतपार्श्वस्थितांप्रह्वांरामःसंप्रेक्ष्यमैथिलीं हृदयांतर्गतंभावंव्याहर्तुमुपचक्रमे १ एषा
सिनिर्जिताभद्रेशत्रुंजित्वारणाजिरे पौरुषाद्यदनुष्ठेयंमयैतदुपपादितं २ गतोस्म्यंतमम
र्षस्यधर्षणासंप्रमार्जिता अवमानश्चशत्रुश्चयुगपन्निहतोमया ३ अद्यमेपौरुषंदृष्टमद्य
मेसफलःश्रमः अद्यतीर्णप्रतिज्ञोहंप्रभवाम्यद्यचात्मनः ४ यात्वंविरहितानीताचलचित्ते
नरक्षसा दैवसंपादितोदोषोमानुषेणमयाजितः ५ संप्राप्तमवमानंयस्तेजसानप्रमार्ज
ति कस्तस्यपौरुषेणार्थोमहताप्यल्पचेतसः ६ लंघनंचसमुद्रस्यलंकायाश्चापिमर्द
नं सफलंतस्यचश्लाघ्यमद्यकर्महनूमतः ७ ॥

त्वंचलचित्तेनरक्षसानीताअसौदैवसंपादितस्त्वद्दोषःमानुषेणमनुष्यसाध्यपराक्रमेणमयाजितोपनीत ५ अद्यसफलमित्यन्वयः ७

724

इत्येवं वदतः इति ग्रथितं त्वया मे प्रयोजनं नास्तीति प्रतिफलनात् दुःखेनाश्रुपरिप्लुता बभूव १० तद्दर्शनाद् अंगीकारबुद्धिः जनवादभयात् सा

युद्धे विक्रमतश्चैव हितं मंत्रयतस्तथा सुग्रीवस्य ससैन्यस्य सफलोऽद्य परिश्रमः ८ विभीषणस्य च त
था सफलोऽद्य परिश्रमः विगुणं भ्रातरं त्यक्त्वा यो मां स्वयमुपस्थितः ९ इत्येवं वदतः श्रुत्वा सीता रामस्य त
द्वचः मृगीवोत्फुल्लनयना बभूवाश्रुपरिप्लुता १० पश्यतस्तां तु रामस्य समीपे हृदयप्रियां जनवाद
भयाद्राज्ञो बभूव हृदयं द्विधा ११ सीतामुत्पलपत्राक्षीं नीलकुंचितमूर्धजां अवदद्वै वरारोहां मध्ये
वानररक्षसां १२ यत्कर्तव्यं मनुष्येण धर्षणां प्रतिमार्जता तत्कृतं रावणं हत्वा मयेदं मानकांक्षिणा १३
निर्जिता जीवलोकस्य तपसा भावितात्मना अगस्त्येन दुराधर्षा मुनिना दक्षिणेव दिक् १४ विदितश्चा
स्तु भद्रं ते योऽयं रणपरिश्रमः सुतीर्णः सुहृदां वीर्यान्न त्वदर्थं मया कृतः १५ ॥

रागबुद्धिः भावसंस्थिरत्व ११ जीवलोकस्य दुराधर्षेत्यन्वयः इल्वलवातापिभयादिति भावः रावणभयात् मानितामातृदुराधर्षा यद्वेन नि

३ ६ हि

725

अपवादं स्वदारापहारिणं हंतुं नाशक्रोदित्यपवादे परिमार्जना न्यंगं नीचत्वं परिमार्जितेदं कृतमिति शेषः १६ नेत्रातुरस्य नेत्ररोगिणः १७ १८
सुहृल्लोभेन सुहृत्त्वचिरकालस्थित्योतिलोभो जिह्वातायस्य तेन १९ रावणस्य दुष्टेन चक्षुषा कामो यस्य तेन नेत्रेण दृष्टां पश्चाद्विवि

रक्षता तु मया वृत्तमपवादं च सर्वतः प्रख्यातस्यात्मवंशस्य न्यंगं च परिमार्जता १६
प्राप्तचारित्रसंदेहा मम प्रतिमुखे स्थिता दीपो नेत्रातुरस्येव प्रतिकूलासि मे दृढा १७
तद्गच्छ त्वानुजानेद्य यथेष्टं जनकात्मजे एता दश दिशो भद्रे कार्यमस्ति न मे त्वया १८
कः पुमांस्तु कुले जातः स्त्रियं परगृहोषितां तेजस्वी पुनरादद्यात्सुहृल्लोभेन चेतसा १९
रावणांकपरिक्लिष्टां दृष्टां दुष्टेन चक्षुषा कथं त्वां पुनरादद्यां कुलं व्यपदिशन्महत् २० य॰
दर्थं निर्जिता मे त्वं सोयमासादितो मया नास्ति मे त्वय्यभिष्वंगो यथेष्टं गम्यतामिति २१
तदद्य व्याहृतं भद्रे मयैतत्कृतबुद्धिना लक्ष्मणे वाथ भरते कुरु बुद्धिं यथासुखं २२
शत्रुघ्ने वाथ सुग्रीवे राक्षसे वा विभीषणे निवेशय मनः सीते यथा वा सुखमात्मनः २३

धात्रवदगास्यमित्यर्थः २१ कृतबुद्धिना निश्चितबुद्धिना अस्मदीयेषु पत्रकृआपि तिष्ठ माद लक्ष्मणादिस्मादि २२ यथासुखं स्वमातृपितृकुले १६३

सर्वलोकस्य मम च त्वयि वृत्तसंदेहदोषनिवारणसमर्थं हित्वा मिमादि २४ प्रियार्हश्रवणा प्रियश्रवणार्हे समर्थः गजेंद्रहस्ताभिहताव
726 लतेव यथा बाष्पं मुमोचेत्यर्थः २५ क॰ १९ ११७ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ११७ एवमिति १ जने

न हि त्वां रावणो दृष्ट्वा दिव्यरूपां मनोरमां मर्षयत चिरं सीते स्वगृहे पर्यवस्थितां २४ ततः प्रियार्हश्रव
णा तदप्रियं प्रियादुपश्रुत्य चिरस्य मानिनी मुमोच बाष्पं रुदती तदा भृशं गजेंद्रहस्ताभिहतेव वल्ल
री २५ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे सप्तदशाधिकशततमः सर्गः ११७ एवमुक्ता तु वैदेही परुषं रो
महर्षणं राघवेण सरोषेण श्रुत्वा प्रव्यथिताभवत् १ सा तदाश्रुतपूर्वं हि जने महति मैथिली श्रु
त्वा भर्तुर्वचो घोरं लज्जया वनताभवत् २ प्रविशंतीव गात्राणि स्वानि सा जनकात्मजा वाक्शरैस्तैः
सशल्येव भृशमश्रूण्यवर्तयत ३ ततो बाष्पपरिक्लिन्नं प्रमार्जंती स्वमाननं शनैर्गद्गदया वाचा भर्ता
रमिदमब्रवीत् ४ किं मामसदृशं वाक्यमीदृशं श्रोत्रदारुणं रूक्षं श्रावयसे वीर प्राकृतः प्राकृ

महति महाजनसंनिधावित्यर्थः २ असदृशं त्वया वक्तुं मया श्रोतुं चायोग्यं रूक्षं परुषमत एव श्रोत्रदारुणं श्रवणकटु ५ ॥

गवा
युटी
२६४

यथावमवगच्छसिद्वेष्यमितितथानास्मिस्वेनचारित्रेणापातिव्रमलस्पणेनतेशापयेनतवप्रसमसंपादयिष्यततोमेप्रसमयंगच्छ ९ इय
कस्त्रीणांप्रावारणाच्चरित्रदर्शनेनदेहेननाजानिपरिशाकमेद्दष्टामममसेरदमनुचितमितिशेषः यदितेत्वयाहंपरीक्षितातदेमा।
शाकामसन ७ ननुकातेपरीक्षारतोंगस्पर्शयास्तत्राह यदहमितिविवशाःस्वाधीनासतीगात्रस्पर्शेगतास्मितत्रमेकामकारो
नेच्छापूर्वंकृततात तत्रबलात्स्पर्शेदैववापराध्यतिमयराधकारितवत दैवमेवात्रकारणंनमत्रायराधइतिभावः ८ स्वतो

727

नतयामहाबाहोयथामामवगच्छसि प्रसमयंगच्छमेस्वेनचारित्रेणैवतेशपे ६ इय
कस्त्रीणांप्रचारेणजानीत्वंपरिशंकसे परित्यजेनांशंकांनयदितेहंपरीक्षिता ७ य
दहंगात्रसंस्पर्शंगतास्मिविवशाप्रभो कामकारोनमेतत्रदैवंतत्रापराध्यति ८ म
दधीनंतुयतन्मेहृदयंत्वयिवर्तते पराधीनेषुगात्रेषुकिंकरिष्याम्यनीश्वरी ९ सहस
वृद्धभावेनसंसर्गेणचमानद यदितेहंनविज्ञातानाहतातेनास्मिशाश्वतं १०

दोषत्रनकेकर्मतन्मेनास्तीत्याहमदधीनमिति परैर्गृहीतमशाक्यमित्यर्थः पराधीनेषु परिगृहीतेषुगात्रेषु दैवाधीनेषुचयस्पाःच्छा
यास्मिनदधीनानीगात्राणितयेतदर्थमेवैषानिर्माणान्तर्हृदयंतत्तदीयममेवाशापीतिभावः ९ सहसयुगपत्संवृद्धोभावःप
रस्परागलक्षणस्तेन संसर्गेणाचिरकालंसहवासेनचयद्यहंतेत्वयागुणवत्वेननविज्ञातानेनत्वदज्ञानेनहेतुनाहंशाश्वतंहताचि २६५

728 अवलोककः अवलोकितुमन्वेष्टुमित्यर्थः तदा किं न त्वया विसर्जिता अनंगीकाराभीवं किमिति न भाविता ॥१॥ तदोक्तौ के विशेष
स्तत्राह प्रसन्नमिति एवं च दैवजीवस्य गोपतावसर्पितं मद्दत्ती त्वद्वियोगव्यथा न स्यादिति भावः ॥२॥ जीवितसंशये मम स्यगुहेतयस्य
संदिग्धत्वात्संशये प्रतिष्ठाय्ययोये ष्टव्याश्रमः कृतः स न कृते यः स्यात् तथा विफलः सर्वजनपरिक्लेशः अनन्तकृते यो भवेत् ॥३॥

प्रेषितस्ते महावीरो हनूमान्वलोककः लंकास्थाहं त्वयानीतं न किं तदा न विसर्जिता ॥१॥ प्रस-
न्नेवानरस्यास्य तद्वाक्यसमनन्तरं त्वया मे सक्र्या वीरमस्याक्जीवितं मया ॥२॥ न वृथा-
तेऽश्रमोऽयं स्यात्संशयेस्य जीवितं स्वहृज्जनपरिक्लेशो न चायं विफलस्तव ॥३॥ त्वया तत्रप
शार्दूलरोषमेवानुवर्तता लघुनेव मनुष्येण स्त्रीत्वमेव पुरस्कृतम् ॥४॥ अपदेशेन जनकान्नो-
त्पत्तिर्वसुधातलात् ममवृत्तेन वृत्तेन बहुतेन पुरस्कृतम् ॥५॥

स्त्रीत्वमेव प्राकृतसाधारणस्त्रीजातिरेव पुरस्कृतं चिंतिता ॥४॥ मेऽपदेशो वैदेहीत्यादिव्यवहारो जनकात् जनकयज्ञभूमिसंबंधमा
त्रात् नोत्पत्तिर्जनकादिमनुकर्षः किंतु स्त्रीसंस्कारात् वसुधातलात् एवं मनुष्यधर्मानुमतिरप्राकृतस्त्रीत्वोपधादिको मा
तथा मे बहुमानार्हं च चारित्रं च तत्त्वयानपुरस्कृतं अपरिमागे देतत्त्वेन न विचारितं ॥५॥

रावा किंचबाल्येकृतेधर्मप्रजोद्देशपकंपाणिग्रहणमपित्वयाःप्रतिमागेनप्रमाणीकृतं १९ । २० । १९ गुणैरप्रीतेनभर्त्राजनसंसदिसकृत्पायाया
घुटी गतिःत्वमानागतिंगदत्वमवादनप्रवेशो प्रीतस्यगुणैर्भर्त्रारितिपाठान्तरंनत्रापिपोपेषष्ठी १९ २१ मनस्छदमनोभिमायश्च
३९५ 729 नप्रमाणीकृतःपाणिर्बालेममनिपीडितः ममभक्तिश्चशीलंचसर्वंतेहृष्टतःकृतं १९ ३
तिश्रुवतीरुदतीवाष्पगाद्गदभाषिणी उवाचलक्ष्मणंसीतादीनंध्यानपरायणं १७ चिं
तामेकुरुसौमित्रेव्यसनस्यास्यभेषजं मिथ्यापवादोपहतानाहंजीवितुमुत्सहे १८ अप्रीं
तेनगुणैर्भर्त्रापरित्यक्तायाजनसंसदि यात्वमामेगतिर्गंतंप्रवेष्टुंहव्यवाहनं १९ एवमुक्त
स्तुवैदेह्यालक्ष्मणःपरवीरहा अमर्षवशमापन्नोराघवंसमुदैक्षत २० सविज्ञायमनश्छंद
रामस्याकारसूचितं चितांचकारसौमित्रिर्मतेरामस्यवीर्यवान् २१ नहिरामंतदाकश्चि
त्कालांतकयमोपमं अनुनेतमथोवक्तुंद्रष्टुंवाप्यशकत्सुहृत् २२ अधोमुखंस्थितंरा
मंततःकृत्वाप्रदक्षिणं उपावर्तततवैदेहीदीप्यमानंहुताशनं २३ प्रणम्यदैवतेभ्यश्च
ब्राह्मणेभ्यश्चमैथिली बद्धांजलिपुटाचेदमुवाचाग्निसमीपतः २४ यथामेहृदयंनित्यं
रस्तवितंप्रभंगाथाकाम्यविमं २१ २५ नापसर्पतिराघवात् तथालोकस्यसाक्षीमांसर्वतःपातुपा २९४

राघवः शुद्धचारित्रामदृष्टामेवमोपदिदृष्टांजानाति अद्यंतथाचेत् अदृष्टाचेमावकोमांसर्वतः पातकेभ्यो वरादिक्रमपिमाधा
दीदिसंधः २९ ३० २८ मातमेमादि एतदर्थमेवस्नातायाअलंकारयुतायाज्ञानयनंकोरितं २९ सर्वाणिरूपाणिसर्वाणिभूतानि

यथामांशुद्धचारित्रांदृष्टांजानातिराघवः तथालोकस्यसाक्षीमांसर्वतःपातपावकः २९ एवमु
क्त्वावैदेहीपरिक्रम्यहुताशनं विवेशज्वलनंदीप्तंनिःशंकेनांतरात्मना २० ततस्सुमहदाक्र
न्दबालवृद्धःसमाकुलः ददृशुर्मैथिलीदीप्तांप्रविशंतींहुताशनं २८ सातप्तनवहेमाभातप्तकां
चनभूषणा पपातज्वलनेदीप्तेसर्वलोकस्यसन्निधौ २९ ददृशुस्तांविशालाक्षींपतंतींहव्यवाह
ने सीतांसर्वाणिरूपाणिरुक्मवेदिनिभांतदा ३० ददृशुस्तांमहाभागांप्रविशंतींहुताशनं
ऋषयोदेवगंधर्वायज्ञेपूर्णाहुतीमिव ३१ प्रचुक्रुशुस्स्त्रियःसर्वास्तांदृष्ट्वाहव्यवाहने पतंतींदिव
स्कृतांमंत्रैर्वसोर्धारामिवाध्वरे ३२ ददृशुस्तांत्रयोलोकादेवगंधर्वदानवाः शप्तांपतंतींनिर

सर्वाणिरूपाणिविलक्षणिधीरस्मादीतल्लोकतयाप्रसिद्धोभूपशाद्वः ३० ३१ वसोर्धारांसंततांधृतधारां ३२ शापाच्छापयोग्य
मामतएवत्रिदिवान्निरयेमनुष्ययामादीपतंती ३३ ॥

रावा अद्भुतोपमः अद्भुतार्थमित्युपमातानंयस्यअद्भुतोसः २४ क. १४९ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे अष्टाधिकशततमः सर्गः ११८ ततो हीति
पुरी एवं वदतां हाहेति वदतां सर्वेषामार्ता गिरः श्रुत्वा ततो हि ततएव दुर्मना खिन्नचित्तो रामो बाष्पव्याकुललोचनः प्राकृतस्येव
२६६ सीतापतनदुःखितहृदयो गतो बाष्पव्याकुललोचनो भूत्वा मुहूर्तं दध्यौ किं भूतं किं कृतं किं चातः परं कर्तव्यमिति चिंतापरो बभूव
अत्रावसरे दिक्पालसहितो ब्रह्मा हिरण्यगर्भस्त्रीरामानुग्रहाय समागतइत्याह २ षडर्धनयनस्त्रिनेत्र ३ अग्रयः सर्वलोक
731

तस्यामग्निं विशन्त्यां तु हाहेति विपुलः स्वनः रक्षसां वानराणां च संबभूवाद्भुतोपमः २४
इत्यार्षे युद्धकांडे अष्टादशाधिकशततमः ११८ ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां वरः द
ध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः १ ततो वैश्रवणो राजा यमश्च पितृभिः सह
सहस्राक्षश्च देवेशो वरुणश्च जलेश्वरः २ षडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः क
र्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ३

स्य ब्रह्मलोकपर्यंतं सर्वलोकर्ता पदानां स्रष्टा ब्रह्मविदां
वरः तत्रैव प्रजापतिविश्वदेवजनादि दिक्पालव सिष्टाश्रयिंतत्संतानजब्राह्मणादस्तेषां वरः ज्येष्ठो हिरण्यगर्भः यो वै ब्रह्मा
णं विदधाति पूर्वं यो वेदांश्च महिमो तितनस्मै कृते हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे इति श्रुतेश्च ३ ॥ २६६

एते सर्वे विमानैर्लङ्कामागम्य राघवमभिजग्मुः ४ प्रगृह्य उद्यम्य भारते त्वग्निप्रवेशं सीताया ज्ञात्वा रामस्य चारित्रसंदेहे सीतायाः
732 स्वविशुद्धावाधाग्निवरुणादयस्तैरेव सीतायां कारुण्यत आगतोऽग्निप्रवेशो मध्ये दृश्यते स्पष्टः पाद्येत सा तेन गर्हिता साध्वी विवेश
ज्वलनं तदेवाह ५ कर्त्ता सर्वस्येति मनुष्यदेहे राघवे सर्वलोककर्त्तृत्वाद्यशक्तिमूलस्वरूपाभिप्रायेण ज्ञानविदां श्रेष्ठोपनिषद्ज्ञा

एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसंनिभैः आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवं ४ ततः स
हस्ताभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान् अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठा राघवं प्राञ्जलिं स्थितं ५ कर्त्ता सर्वस्य
लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानविदां विभुः उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ६ कथं देवगणश्रेष्ठमा
त्मानं नावबुध्यसे ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां च प्रजापतिः त्रयाणामपि लोकानामादिक
र्त्ता स्वयंप्रभुः ७ रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि पञ्चमः अश्विनौ कर्णौ ते सूर्यचन्द्रम
सौ दृशौ ८ ॥

नवतां ६ देवगणानामिन्द्रादयस्तेषां श्रेष्ठं विश्वरूपाख्यं वैदेवा इति श्रुतेः ऋतधामेत्यादि श्लोकत्रयं कनकासमन्तोमीर्थस्त्वेवं व्या
चष्टे पूर्वं पूर्वस्मिन्कल्पे सृष्टेः पूर्वं वा वसूनां मध्ये ऋतधामनामा वसुः आदिकर्त्ता ब्रह्मा ऽधिपतिरूपादिसृष्टिकर्त्ता स्वयं
प्रभुः स्वतन्त्रो नियामकः ७ अष्टमो रुद्रो महादेवः साध्यानामपि पञ्चमः वीर्यवान्नामा ७ विराड्रूपं वर्णयति अश्विनौ चेत्यादि ८

रावा
युद्धो
१८७
733

यंतेवादौचेत्यनेन सर्वं भूतत्वमेवेति स्पष्टमिति ९ लोकपालैरिंद्रादिभिर्ब्रह्मांतैः सर्वैकैः लोकस्य भूलोकस्येदानीं साक्षात्स्वामी राघवः ब
बुकुलजः १० अथ ब्रह्मानुग्रहाद्देवब्रह्मविद्योन्माख्यस्य क्रमादिसिद्धतया नदीन्म ख्यस्यात्मानंनावबुध्यसे इति ब्रह्मणोवकृत
त्वात्तज्जिज्ञासुरिव स्वीयानां स्वस्वरूपबोधनाय ब्रह्माणं गुरुमत्तत्वोपासदादिसाहात्मानमिति अहमात्मानमात्मस्वरूपा
मामात्मनोहंत्वेन प्रतीयमानं दशरथपुत्रं रामनामकं मनुष्यजातीयपिरमेवमन्ये नतुततोतिरिक्तं केचिद्देहमिव द्विरष्णुके

अंतेचादौ च मध्ये च दृश्यसे च परंतप उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ९ इत्युक्तो
लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान् रामो धर्मभृतां वरः १०
आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजं सोहं यश्च यतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ११ इति
ब्रुवाणं काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदांवरः अब्रवीच्छृणु मे वाक्यं सत्यं सत्यपराक्रम १२ ॥

स्वात्मानंनावबुध्यसे इति पर्यंचसोहमेवंभूतोहं बुद्धिमान् यश्चपरमार्थतोपतत्वः यतश्चयत्प्रकृतिकस्ततत्सर्वं भगवान्सर्वज्ञः
परमगुरुर्मे मयमजायत्तिज्ञास वेब्रवीतूपदिशतु अथमेव ब्रह्मविद्योपदेशमार्गः सर्वत्र श्रुतिस्मृतिसिद्धं ११ इति ब्रुवाणं
जिज्ञासवे मत्यं ब्रवीत्विति ब्रुवाणं वाक्यं देहदेहितत्त्वोपदेशरूपं १२ १८७

तवप्रभवावधिन जानंतिकोभवानितिचदंतयावजानंति सार्वात्म्येनसौतिदृश्यसइति सर्वभूतेषुगोब्राह्मणादिजंगमचेतनेष्वपी
734 मध्ये: दृश्यसैतंयामितयादृश्यसे २० अचेतनमचेतनेष्वपिवमंतर्यामीस्मदादितिति २१ तमेवसहस्रचरणत्वादिविशिष्टान्
तद्रूपोभूत्वा पृथिव्यादीन्तद्वर्तिभूतानिचधारयसि तथांते अहंकृते पृथिव्याउपरिवर्तिनिसलिलेत्वमहोरगशायनोदृश्यसोपव
चपृथिव्याअथउपरिवर्तितिष्ठितस्वशक्तिस्वामिरूक २२ हेरामत्रीन्लोकान्धारयतंत्वमहोरगणोसीमर्थः एतेनयतस्मादहं

प्रभवंनिधनंचापिनोविदुःकोभवानिति दृश्यसेसर्वभूतेषुगोषुचब्राह्मणेषुच २० दि
क्षुसर्वासुगगनेपर्वतेषुनदीषुच सहस्रचरणःश्रीमान्शतशीर्षःसहस्रदृक् २१ त्वं
धारयसिभूतानिपृथिवीसर्वपर्वतान् अंतेपृथिव्याःसलिलेदृश्यसेत्वमहोरगः २२
त्रीन्लोकान्धारयन्रामदेवगंधर्वदानवान् अहंतेहृदयंरामजिह्वादेवीसरस्वती २३
देवारोमाणिगात्रेषुब्रह्मणानिर्मिताःप्रभो निमेषस्तेस्मृतारात्रिरुन्मेषोदिवसस्तथा २४

सइतिब्रह्मस्योक्तंइदं एवंदेहत्वमपदिश्यदेहिमाति अहंतेनत्यैदमिति हेरामतेरामोपग्रहस्मृतवहृदयंसर्वधारभूतमा
तंत्वदात्मदमेवत्तानःस्वरूपः महाकाशश्ववदाकाशस्य तवजिह्वामन्निर्मितावाग्देवीसरस्वती २३ देवाइंद्रियदेवाहिग्वाता
कीदयस्तवगात्रेषुश्रोत्रादिषुब्रह्मणामयानिर्मिताःरोमाणिवनिर्मितान्योषधिवनस्पत्यादिनेतिशेषः निमेषोन्मेषोवरात्रि

रावा संस्काराः संस्क्रियंते बोध्यंत एभिर्लोका इति संस्काराः प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रबोधकाः नैतदस्तीति त्वयाविनाएतदस्ति न किमपि नेत्यर्थः
स्तुटी कार्यकारणरूपं सर्वं जगत्ते शरीरं स्थैर्यं सशेषप्रजानिसंधारणसामर्थ्यं वसुधातलं शेषतलमेव २५ ते कोपोऽग्निः त्वत्प्रसादः सोमः
३९८ त्वया वामनात्मना तीर्णेन पुरा स्वैस्त्रिभिर्विक्रमैस्त्रयो लोका भूर्भुवः स्वरूपाः क्रान्ताः २६ बलिं बध्वा महेन्द्रश्च राजा कृतः सीता
 लक्ष्मीः प्रसिद्ध विष्णुपत्न्योरभिन्नत्वात् योऽयं विष्णुः स भवान् देवः प्रकाशरूपः कृष्णः कृष्णवर्णः प्रजापतिस्तदभिन्नत्वः २७ सप्त

संस्कारास्त्वभवन्वेदा नैतदस्ति त्वया विना जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलं २५ अ
ग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षण त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुरा स्वैर्विक्रमैस्त्रिभिः
महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बध्वा सुदारुणं सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः
वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुं तदिदं नस्त्वया कार्यं कृतं धर्मभृतां वर २८ निह
तो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम अमोघं देव वीर्यं ते न ते मोघाः पराक्रमाः २९ ॥

कृत्वे रावणस्य वधाय मानुषीं तनुं प्रविष्टोसि मा पेति शेषः एवं तत्वेन त्वया तदिदं रावणवधरूपं नः सर्वेषां देवानां कार्यं कृ
तं २८ अष्टतान्नुष्ठानानवादश्वेवनिष्पमाणकर्तव्यसाद निहत इति रावणान्निहतः एवं चावतारकार्यं निहतमतः
परमादारामेनां किंचित्कालं प्रहृष्टः सन् दिवं परनाकाख्यं ब्रह्मलोकमाक्रम समाश्रय एवं सिद्धकार्यत्वात्ते वीर्यं बलममोघं
तत्फलाः पराक्रमास्त्वन्मोघा न निष्फलाः अपि तु सफला एवेत्यर्थः २९ ॥ ३९८

अथरामस्यसर्वोपास्यत्वंसर्वाभीष्टसिद्धिप्रदत्वंचाहामोघमितिहेरामतेदर्शनमेवंमत्तैस्तैर्दर्शनेसुग्रीवादीनाममोघं एवंकालांतरेऽक

736 त्वाचिंतनादृष्टानाममप्यमोघंपरिकामुष्मिकसकलफलसाधनेनतवसंस्तवः रामनारायणोस्येवंरूपोमोघःसकलेश्वरःएवंत्वयिभ

क्तिमंतःसोहमेवेतिगोपालसमालवदुपासकास्त्वदाद्मितिवायासकालेप्पमोपसंसारमार्गमतिक्रांताःसत्यसंकल्पत्वादिमंतःसंतो

मलोकगामिरूपामोघफलाभविष्यंतिकिंपुनर्येसर्वात्मनात्वदभेदध्यानवंतस्समर्थाः १ अकर्मर्थ्यमुपसंहरति दार्ढ्यायपेत्वामिति २१

अमोघंदर्शनंरामअमोघस्तवसंस्तव अमोघास्तेभविष्यंतिभक्तिमंतोनराभुवि १ ये

त्वांदेवंध्रुवंभक्ताःपुराणंपुरुषोत्तम प्राप्नुवंतितथाकामानिहलोकेपरत्रच २ इमा

मार्षंस्तवंदिव्यमितिहासंपुरातनं येनराःकीर्तयिष्यंतिनास्तितेषांपराभव ३ इ

र्षेरामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेएकोनविंशोत्तरशततमःसर्गः ११९ ॥

इदानींतत्सर्गेतत्स्तोत्रपाठफलमुपदिशति इममितिऋषिर्वेदस्तदुक्तसगुणनिर्गुणब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वादार्षः स्तवो

सौस्तवस्वेमार्षस्तवंस्तुत एवदिव्यंपुराहृतप्रतिपादकं इतिहासंपुनरादिसिद्धपुरातनंब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वात् ए

वंभूतंब्रह्मविद्यास्तवंयेकीर्तयिष्यंतितेषांपराभवःपरैरिहामुत्रलोकशत्रुभिःउपद्रवादिभिःपापैश्चाभिभवश्चाक्र

मणंनास्तिनभविष्यतिच ३२ क॰ ११॰ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेएकोनविंशोत्तरशततमःसर्गः ११९ ॥

रा॰ वा॰ एतदिति पितामहसमीरितं शुभं परमशोभनं निजब्रह्मत्वप्रतिपादकं वाक्यं श्रुत्वा ध्यात्वा च ससीतपावकस्य ग्रहणकाले इति शेषः
युद्धी अंकेनादाय स्वपितुश्चरणार्थमुत्पपातेत्यर्थः । ... मूर्तिमान स्वकल्याणादि विग्रहवान् जनक
२६९ तिपुत्रिकः २३ अक्लिष्टेति अग्निसंबन्धेपीति शेषः तथारूपा पूर्वानुभूतशोभायुक्ता ४ तदा तस्मिन्समये लोकस्य मनोवाक्

एतत्श्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितं अंकेनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः १
विधूयाथ चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजां २
तरुणादित्यसंकाशां तप्तकांचनभूषणां रक्ताम्बरधरां बालां नीलकुंचितमूर्द्धजां ३ अक्लि
ष्टमाल्याभरणां तथारूपामनिंदितां ददौ रामाय वैदेहीमंके कृत्वा विभावसुः ४ अब्रवी
त्तु तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः एषा ते राम वैदेही पापमस्यां न विद्यते नैव वाचा
न मनसा नैव बुद्ध्या न चक्षुषा सुवृत्ता वृत्तशौंडीर्यं न त्वामत्यचरच्छुभा रावणेनापनीतैषा

कायैः लोककृतपुण्यपापकर्मणां साक्षी साक्षाद्द्रष्टा सर्वदेहान्तर्वैश्वानरात्मना निम्नप्रतिष्ठितत्वादिति भावः एषा या मयि राव
णकाले प्रविष्टा सैषा एवं ह्युक्रमेण पुराणानुसारेण व्याख्यातं तच्छशकनिरूपिते पापं रावणस्पर्शरूपमपि ५ सुवृत्ता वृत्तशौं
डीर्यं त्वां मनआदिभिः अमेकसंपदि तेभ्यः नातिचरत् एषा या इदानीमपि प्रविष्टा ८ ॥ २६९

रुद्धामिरुद्धस्त्वच्छंदगमनादि अवद्धारागमापरित्यक्तस्वजनदर्शनात्वच्चितात्वयिच्चिंतायस्याः सा अतएवत्वत्परायणात्वद्गतिः ७ ८
738 नटदासीनाचिंतयतःतामणपत ऋद्देतरंनरात्मनस्तद्गतत्वं एवंचयस्मातिविवशाप्येवमवस्यातोऽवश्यहत्वंकिंवक्तव्यमितिध्वनि
विशुद्धभावाविशुद्धांतरा अतएवनिष्पापानकिंचिदितिमतियोगानंतरंशतिग्राह्यानवेतिसंदेहोनहन्मीतिनिषेधश्चनकर्ते

त्वयाविरहितादीनाविवशानिर्जनेसती रुद्धाचांतःपुरेगुप्तात्वच्चितात्वत्परायणा ७शलि
ताताडसीभिक्षुवेषाभिर्घोररूपाभिः प्रलोभ्यमानाविविधंतर्ज्यमानाचमैथिली ८ ना
चिंतयततदहतत्त्वद्गतेनांतरात्मना विशुद्धभावानिष्पापाप्रतिगृह्णीष्वमैथिली ९ न
किंचिदभिधातव्याअहमाज्ञापयामिते ९ ततःप्रीतमनारामःश्रुत्वैवंवदतांवरः दध्यौ
मुहूर्तंधर्मात्माहर्षव्याकुललोचनः ९ एवमुक्तोमहातेजाधृतिमान्दृढविक्रमः उवाच
त्रिदशश्रेष्ठंरामोधर्मभृतांवरः ॥ अवश्यंचापिलोकेषुसीतापावनमर्हति दीर्घका
लोषिताह्येयंरावणांतःपुरेशुभा १२॥

अश्मर्थःकृतएवंतत्राहाज्ञापयामितेइति एवमुक्तिस्तुरामेणास्वस्वरूपाज्ञाननाटनान्नदनुसारेणरुद्रमतेर्भगवतोग्नेरपीति
मंतव्यं ९ दध्यौकिमिदानींवक्तव्यमितिध्यानंवानितिशेषः ९ पावनंस्वार्थेरायंतात्भावेल्यट्शुद्धिमित्यर्थः १२ ॥

रावा जानकीमविशोध्यग्राहिणीं मां रावणान्तःपुरे दीर्घकालोषितां नां दशरथात्मजो यत्नगृहीतवान् तत्सकामात्मा कामपरतन्त्रचित्तः बा
युटी लिशोऽल्पलोकज्ञवदाशापरित्यागवतात् इति लोको मां वक्ष्यति ततः शुद्ध्यर्थमग्निप्रवेशो मयानुमत इति शेषः ११ इयं शुद्धेति हृदये
१२० ज्ञातां स्ववेश्मादानमेवेति मच्चित्तपरिवर्तिनीं मद्गतचित्तत्वेनात्मनो दोषपरिहरणशीलां १२ स्वेन तेजसा पातिव्रत्येन १४
739

बालिशो बत कामात्मा रामो दशरथात्मजः इति वक्ष्यति मां लोको जानकीमविशोध्य हि
११ अनन्यहृदयां सीतां मच्चित्तपरिवर्तिनीं अहमप्यवगच्छामि मैथिलीं जनकात्मजां १
१२ इमामपि विशालाक्षीं रक्षितां स्वेन तेजसा रावणो नातिवर्तेत वेलामिव महोदधिः १४
नवशक्तः सदुष्टात्मा मनसापि हि मैथिलीं प्रधर्षयितुमप्राप्यां दीप्तामग्निशिखामिव १५
नेयमर्हति वैक्लब्यं रावणान्तःपुरे सती अनन्या हि मया सीता भास्करस्य प्रभा यथा १६ ।
विशुद्धा त्रिषु लोकेषु मैथिली जनकात्मजा न विहातुं मया शक्या कीर्तिरात्मवता यथा १७

प्रधर्षयितुं न शक्तः अत एवाप्राप्यां अशक्यग्रहणां तत्र निदर्शनं दीप्तामिति १५ वैक्लब्ये कातर्ये पीडां अनन्या हीति अर्थो वाप्
वश्यात्मनोपपत्तीति शक्तेः शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्व अनेनाग्निदत्ताया रावणस्पर्शाद्यभावः स्पष्टमेवोक्तः १६ १७ १२०

सर्वेषांचोवचःसीताग्रहणविषयंमेहितंमयावश्यंकार्यंकर्त्तव्योगणेस्त्रियानामपिस्नेहवतांलोकमान्यानामशेषजगत्स्वामिनां
740 सर्वोक्तप्रकारेणहितंवदतां १८ १९ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेविंशोत्तरशततमः १२० एतद्वाक्यंश्रुत्वाशुभदात्तथासीताम
गीकरोम्येवेसमेकवाक्यंश्रुत्वा ततःसीताग्रहण नियोगानुष्ठानानंतरंमहाबलःइमहोरस्कः २ नमोऽङ्गःएव ३ श्राध्यास्येति
श्रुतश्चैवमयाकार्यंसर्वेषांवोवचोहितं स्त्रियानांलोकनाथानामेवंचवदतांहितं १८
इत्येवमुक्त्वाविजयीमहाबलःप्रशस्यमानःस्वकृतेनकर्मणा समेत्यरामःप्रिययामहायशा
स्तुतोवभूवाहोनुवभूवराघवः १९ इत्यार्षेयुद्धकांडेविंशोत्तरशततमःसर्गः १२० एतच्छ्रुत्वा
शुभंवाक्यंराघवेणानुभाषितं ततःशुभतरंवाक्यंव्याजहारमहेश्वरः १ पुष्कराक्षमहा
बाहोमहावक्षःपरंतप दिष्ट्याकृतमिदंकर्मत्वयाधर्मभृतांवर २ दिष्ट्यासर्वस्यलोकस्यप्रवृ
द्धंदारुणंतमः अपावृत्तंत्वयासंख्येरामरावणजंभयं ३ आश्वास्यभरतंदीनंकोसल्यांचयश
स्विनीं कैकेयींचसुमित्रांचदृष्ट्वालक्ष्मणमातरं ४ प्राप्यराज्यमयोध्यायांनंदयित्वासुहृज्ज
नं इक्ष्वाकूणांकुलेवंशंस्थापयित्वामहाबलः ५ ॥
अयोध्यायांगत्वेतिशेषः ४ कुलेकुलपरिपालननिमित्तं वंशंसंतानं दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशतानिच वत्स्यामिमान्
षेलोकइतिश्रवतामासर्वंप्रतिश्रुत्वाप्राप्यराज्यमित्यादिश्लोकं ५ ॥ ॐनमःसरस्वत्यैः

रा॰वा॰ तस्याश्वमेधेनेष्टाभगवंतंप्रजापतिमितिशेषः अक्षतमेयपोमहत्वयाश्वमादिकंप्रजापतिनाम तस्यनामहयशाइतिश्रुतेः अश्वमेध-
युद्धे फलंचततस्मिन्निरेवप्रजापतिंवाएषईप्सतियोश्वमेधेनयजतइतिश्रुतेरितिकतकः त्रिदिवंभूःस्वःपदापेक्षयातृतीयंदि
१०१ 741

इष्ट्वातुरगमेधेनप्राप्यचानुत्तमंयशः ब्राह्मणेभ्योधनंदत्वात्रिदिवंगंतमर्हसि ६ एष
राजादशरथोविमानस्थःपितातव काकुत्स्थमानुषेलोकेगुरुस्तवमहायशाः ७
इंद्रःलोकंगतःश्रीमानत्वयापुत्रेणतारितः लक्ष्मणेनसहभ्रात्रात्वमेनमभिवादय ८
महादेववचःश्रुत्वाराघवःसहलक्ष्मणः विमानशिखरस्थस्यप्रणाममकरोत्पितुः ९
दीप्यमानंस्वयालक्ष्म्याविरजोंबरधारिणं लक्ष्मणेनसहभ्रात्राददर्शपितरंप्रभुः १०
हर्षेणमहताविष्टोविमानस्थोमहीपतिः प्राणैःप्रियतरंदृष्ट्वापुत्रंदशरथस्तदा ११
आरोप्यांकेमहाबाहुर्वरासनगतःप्रभुः बाहुभ्यांसंपरिष्वज्यततोवाक्यंसमाददे १२

वैब्रह्मलोकं ६ एषइतिपरःस्थापिदेवदेहपरिग्रहेणातायमानतयोपलक्ष्यानिर्देशः ७ ८ विमानशिखरस्थस्यविमानोपरि
प्रतिष्ठितस्य ९ १० ११ १२ ॥ १०१

सुरर्षभैःसमानोपिस्वर्गोनबहुमतः १३ १४ १५ १६ अष्टावक्रपिताकहोलनामर्षिःपुत्रेणास्यधर्मेणतारितइतिपौराणिकीकथा १९

नमेस्वर्गोबहुमतःसमानश्चसुरर्षभैः त्वयारामविहीनस्यसत्यंप्रतिशृणोमिते १३ कै
केय्यायानिचोक्तानिवाक्यानिवदतांवर तवप्रव्राजनार्थानिस्थितानिहृदयेमम १४
त्वांतुदृष्ट्वाकुशलिनंपरिष्वज्यसलक्ष्मणं अद्यदुःखाद्विमुक्तोस्मिनीहारादिवभास्करः १५
तारितोहंत्वयापुत्रसुपुत्रेणमहात्मना अष्टावक्रेणधर्मात्माकहोलोब्राह्मणोयथा १६ इ
दानींचविजानामियथासौम्यसुरेश्वरैः वधार्थंरावणस्येहविहितंपुरुषोत्तमम् १७ सि
द्धार्थाखलुकौसल्यायात्वांरामगृहंगतं वनान्निवृत्तंसंहृष्टाद्रक्ष्यतेशत्रुसूदनम् १८ सि
द्धार्थाःखलुतेरामनरायेत्वांपुरींगतं राज्येचैवाभिषिक्तंचद्रक्ष्यन्तिवसुधाधिप १९ अनुरक्ते
नबलिनाशुचिनाधर्मचारिणा इच्छेयंत्वामहंद्रष्टुंभरतेनसमागतम् २० चतुर्दशसमाः
सौम्यवनेनिर्यापितास्त्वया वसतासीतयासार्द्धंमत्प्रीत्यालक्ष्मणेनच २१ निवृत्तवनवा
सोसिप्रतिज्ञासफलाकृता रावणंचरणेहत्वादेवताःपरितोषिताः २२

पिहितंपुरुषोत्तमंमयाच्छादितंममममन्वेनेतिशेषः १७ १८ १९ इष्टमिच्छेयंत्वलोकस्यपवमस्त्वितिशेषः २० २१ २२

रावा ११ २४ हीरःसशापःसपुत्रांकैकेयींयथानाभ्यनोनयाप्रसादंकुरु २५ २६ स्वर्गेमहिमानंचप्राप्यसीत्यनुकर्षः २७ २८ २९
गुटी एतद्रामरूपंवस्तुतज्जानीहीतिशेषः यत्तदेवानांहृदयमुक्तं देवानांहृदयंब्रह्मान्वविद्दितिश्रुत्यादेवहृदयत्वेनोपदिष्टं तत्।

१७२ 743 कृतंकर्मयशःश्लाघ्यंप्राप्तंतेशत्रुसूदन भ्रातृभिःसहराज्यस्थोदीर्घमायुरवाप्नुहि २३
इतिब्रुवाणंराजानंरामःप्रांजलिरब्रवीत् कुरुप्रसादंधर्मज्ञकैकेय्याभरतस्यच २४
सपुत्रांत्वांत्यजामीतियदुक्ताकैकयीत्वया सशापःकैकयींघोरःसपुत्रांनस्पृशेत्प्रभो २५
तथेतिसमहाराजोराममुक्ताकृतांजलिं लक्ष्मणंचपरिष्वज्यपुनर्वाक्यमुवाचह २६ थ
मेप्राप्स्यसिधर्मंचयशश्चविपुलंभुवि रामेप्रसन्नेस्वर्गंचमहिमानंतथोत्तमम् २७ रा
मशुश्रूषभद्रंतेसुमित्रानंदवर्द्धन रामःसर्वस्यलोकस्यहितेष्वभिरतःसदा २८ प
एतेसेंद्रास्त्रयोलोकाःसिद्धाश्चपरमर्षयः अभिवाद्यमहात्मानमर्चंतिपुरुषोत्तमम् २९
एतत्तदुक्तमव्यक्तमक्षरंब्रह्मसंमितं देवानांहृदयंसौम्यगुह्यंरामःपरंतप ३० ॥

यादेवांगुह्यंएतद्वैमहोपनिषदं देवानांगुह्यमितिश्रुत्वादेवगुह्यत्वेनोपदिष्टं ब्रह्मसंमितं ब्रह्मणाश्रुतरस्मिन्निमेलोकाइत्यादि।
श्रुत्याप्रतिपादितं प्रत्नस्यशेषजगत्कारणत्वयानितो यद्ब्रह्मास्तिब्रह्मशब्दितंतत् ३० ॥ १७२

यतएवंभूतोरामोवत्सादिभिस्त्वत्तमम्त्तमेवोक्तोतएवंतेशुश्रूषतात्वयासर्वेधर्मेवरणेप्रामेवत्सत्तथर्मेमर्वेधर्मातिभावस्सर्वेवर्ग
विद्यायाम्भ्यक्तत्वादितिभावः २१ २२ इमेमागेशति यथेष्टंगम्यतामित्युक्तरूपं २३ २४ यद्यपिभर्तृशुश्रूषाप्रतित्वनसमाधेयान

744 प्रवाणंधर्मंचरणोयशश्चविपुलंत्वया एवंशुश्रूषताव्यग्रंवैदेह्यासहसीतया २१ इत्यु
क्तोलक्ष्मणोराजास्नुषांवृद्धांजलिस्थितां पुत्रीमाभाष्यमधुरंशनैर्वाक्यमुवाचह २२ कर्त
व्योनतुवैदेहिमन्युस्त्यागमिमंप्रति रामेणत्वद्विशुद्ध्यर्थंकृतमेतद्धितैषिणा २३ सुदु
श्चरमिदंपुत्रिनवचारित्रलक्षणं कृतंयत्तेन्यनारीणांयशोह्यभिभविष्यति २४ नत्वका
मसमाधेयाभर्तृशुश्रूषणंप्रति प्रवक्तव्यमयावाच्यमेषतेदैवतंपरं २५ इतिप्रतिस
मादिश्यपुत्रौसीतांचराघवः इंद्रलोकंविमानेनययौदशरथोनृपः २६ विमानमा
स्थायमहानुभावःश्रियाचसंहृष्टतनुर्नृपोत्तमः आमंत्र्यपुत्रौसहसीतयाचजगाम
देवप्रवरस्यलोकं २७ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेएकविंशाधिकशततमःसर्गः १२१

प्रार्थनापूर्वंनियोज्या तत्रतेस्वतःप्रवृत्तिसत्वात् यद्यपिमयागुरुत्वादवश्यवाच्यंतदेवाहतदैवतंपरमिति २५
२६ २७ क० १२१ १२१ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेएकविंशततमःसर्गः १२१

रा॰वा॰ काकुत्स्थेदशग्रीवमहेन्द्रस्तत्सहितोब्रह्मादिसमर्थः ममसंकल्पस्यतस्मिन्नेवप्रसिद्धेः वानराणांसंकल्पमात्रेणोत्थानस्यवदसमाप्तत्वात्
युद्धे भारतेपितत्रस्त्रैब्रह्मणाशोकेनयेतिवचनेनतदासमुत्तस्थुर्मदाराजवानरालब्धचेतसः इत्यत्र पाठ्येपिपितामहवरात्प्राणजीवयामा

१७३ 745

प्रतिप्रयातेकाकुत्स्थेमहेन्द्रःपाकशासनः अब्रवीत्परमप्रीतोराघवंप्राञ्जलिंस्थितं १ अ
मोघंदर्शनंरामतवास्माकंनरर्षभ प्रीतियुक्ताःस्मतेनत्वंब्रूहियन्मनसेप्सितम् २ ए
वमुक्तोमहेन्द्रेणप्रसन्नेनमहात्मना सुप्रसन्नमनाहृष्टोवचनंप्राहराघवः ३ यदिप्रीतिः
समुत्पन्नामयितेविबुधेश्वर वक्ष्यामिकुरुमेसत्यवचनंवदतांवरः ४ ममहेतोःपराक्रा
न्तायेगतायमसादनं तेसर्वेजीवितंप्राप्यसमुत्तिष्ठन्तुवानराः ५ मत्कृतेविप्रयुक्तायेपुत्रैः
दारैश्चवानराः तान्प्रीतमनसःसर्वान्द्रष्टुमिच्छामिमानद ६ विक्रान्ताश्चापिशूराश्चनमृ
त्युंगणयन्तिच कृतयत्नाविपन्नाश्चजीवयैतान्पुरंदर ७

सतान्दृष्ट्वेति प्राञ्जलिंस्थितं राघवंप्रतीतिशे
षः १ अस्माकंदर्शनंकृतोपकारस्यतवामोघंप्रत्युपकारेणचरितार्थंभवत्वितिशेषः तेनयः प्रीतियुक्तास्तेनत्वमर्थः २।३
यद्वचनंवक्ष्यामितत्सत्यंकुरु ४ पराक्रान्ताःकृतपराक्रमाः ५ विप्रयुक्ताःजीवितनाशेनेतिभावः ६।७ १७३

मत्प्रियेषु मत्प्रियकर्मेषु त्वत्प्रसादात्समेयुः स्वजनैरिति शेषः ८ १ अपितानोसर्वदासुलभाय वक्तीति अकालेचापीति

746 मत्प्रियेष्वभिरक्ताश्च न मृत्युं गणयंति ये त्वत्प्रसादात्समेयुस्ते वरमेतमहं वृणे ८ नी॰
रुजान्निर्व्रणांश्चैव संपन्नबलपौरुषान् गोलांगूलांस्तथैवर्क्षान्द्रष्टुमिच्छामि मानद ९
अकाले चापि पुष्पाणि मूलानि च फलानि च नद्यश्च विमलास्तत्र तिष्ठेयुर्यत्र वानराः १०
श्रुत्वा तु वचनं तस्य राघवस्य महात्मनः महेंद्रः प्रत्युवाचेदं वचनं प्रीतिसंयुतं ११ म
हानयं वरस्तात त्वयोक्तो रघुनंदन द्विर्मया नोक्तपूर्वं च तस्मादेतद्भविष्यति १२ स॰
मुत्तिष्ठंतु ते सर्वे हता ये युधि राक्षसैः ऋक्षाश्च सह गोपुच्छैर्निकृत्ताननबाहवः १३
नीरुजा निर्व्रणाश्चैव संपन्नबलपौरुषाः समुत्थास्यंति हरयः सुप्ता निद्राक्षये यथा १४
सुहृद्भिर्बांधवैश्चैव ज्ञातिभिः स्वजनेन च सर्व एव समेष्यंति संयुक्ताः परया मुदा १५
अकाले पुष्पशबला फलवंतश्च पादपा भविष्यंति महेष्वास नद्यश्च सलिलायुताः १६

१० ११ महानिति एकस्य मृतस्य पुनरुज्जीवनं दुष्करमपरिमितमृतजीवनं तु महदतिरिक्ता शक्यमिति भावः १२ १३ १४ १५ १६

रा॰वा॰
युटी
२०४

ततःसमुत्थिताःदेवराजस्यानुग्रहरूपमेकस्यानंतरं १० २२ वासमाज्ञापयत यथार्हंमाज्ञापयदित्यर्थः २३ २३

सत्त्वणैःप्रथमंगात्रैर्विज्ञानीनिर्व्रणैःसमैः ततःसमुत्थिताःसर्वेसुप्तेवहरिसत्तमाः १८
बभूवुर्वानराःसर्वेकिंन्वेतदितिविस्मिताः काकुत्स्थंपरिपूर्णार्थंदृष्ट्वासर्वेसुरोत्तमाः १९
ऊचुस्तत्परमप्रीताःस्तुत्वारामंसलक्ष्मणं गच्छायोध्यामितोराजन्विसर्जयचवानरान् १९
मैथिलींसान्त्वयस्वैनामनुरक्तांयशस्विनी भ्रातरंभरतंपश्यत्वच्छोकाद्व्रतचारिणं २०
शत्रुघ्नंचमहात्मानंमातॄःसर्वाःपरंतप अभिषेचयचात्मानंपौरान्गत्वाप्रहर्षय २१
एवमुक्त्वासहस्राक्षोरामंसौमित्रिणासह विमानैःसूर्यसंकाशैर्ययौहृष्टःसुरैःसह २२
अभिवाद्यचकाकुत्स्थःसर्वांस्तान्त्रिदशोत्तमान लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावासमाज्ञापयत्तदा २३ २०४

वद्यपि रामेणापीच्छामात्रेणैतत्कर्तुं तथापि गृहीतमानुषदेहत्वात्तद्रूपगोपनाय मैंद्रवलदारानयाकृतमितिध्येयं येप्यस्त
748 तद्दृष्टांतेन सर्वे समुत्थाप्यानेन कृतमितिवदंति तन्मतेपि रावणसंस्कारदिने सर्वे रक्षसां दाहादिसंस्कारश्च तेषां भस्मनः समुद्रे
प्रक्षेपात्तत एतस्यान्यथानुपपत्तेः पूर्वं युद्धकाले एव मृतानां समुद्रे प्रक्षेप इति मूलपद्यस्य सर्वस्य कृतत्वाच्च अस्य तस्य श्लोकस्याधुनिक
प्रक्षिप्तः न ह्यौषधिगंधमात्रेण सर्वेषां विशल्यता किंतु चूर्णीकृत्य तत्प्रदानेनेति प्रागेवोक्तं तस्माच्च तदभावात् तेषां वि

ततस्तस्मा लक्ष्मणरामपालिता महाचमूर्हृष्टजना यशस्विनी श्रिया ज्वलंती विरराज सर्वतो
निशा प्रणीतेव हि शीतरश्मिना २४ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे द्वाविंशाधिकशततमः सर्गः १२२
तां रात्रिमुषितं रामं सुखोदितमरिंदमं अब्रवीत्प्रांजलिर्वाक्यं जयं पृष्ट्वा विभीषणः १ स्ना
नानि चांगरागाणि वस्त्राण्याभरणानि च चंदनानि च माल्यानि दिव्यानि विविधानि च २

शल्यास्तेनां तेषां घ्राणाभावाच्च रावणस्य तदानीतायाः प्रस्रवणाच्चेत्याहुः २५ कः ११२ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे द्वाविंशा-
धिकशततमः सर्गः १२२ तां रात्रिमिति यत्र दिने ब्रह्मादयो जग्मुस्तस्यैव पश्चिमायां रात्रावित्यर्थः सुखोदितं सुखप्रबुद्धं
जयं पृष्ट्वा जयशब्दं प्रयुज्य १ स्नानानि स्नानसाधनसुगंधतैलादीनि २ ॥

रावा युटी १२४ 749

अलंकारविदः अलंकरणक्रियासमर्थाः ३ प्रतिगच्छामीति लोट् ७ त्वदर्थं पालितं चेदं तिष्ठतीति इदं तेपि रावणेनेति शेषः १० तदि

अलंकारविदश्चैताः नार्य्यः पद्मनिभेक्षणाः उपस्थितास्त्वां विधिवत्स्नापयिष्यन्ति राघव ३
एवमुक्तस्तु काकुत्स्थः प्रत्युवाच विभीषणं हरीन्सुग्रीवमुख्यांस्त्वं स्नानेनोपमंत्रय ४ सत्यं
ताम्यति धर्मात्मा मम हेतोः सुखोचितः सुकुमारो महाबाहुर्भरतः सत्यसंश्रयः ५
तं विना कैकयीपुत्रं भरतं धर्मचारिणं न मे स्नानं बहुमतं वस्त्राण्याभरणानि च ६ ए
तत्पश्य यथा क्षिप्रं प्रतिगच्छामि तां पुरीं अयोध्यामागच्छतो ह्येष पन्थाः परमदुर्गमः ७ एव
मुक्तस्तु काकुत्स्थं प्रत्युवाच विभीषणः अह्ना त्वां प्रापयिष्यामि तां पुरीं पार्थिवात्मज ८
पुष्पकं नाम भद्रं ते विमानं सूर्यसंनिभं मम भ्रातुः कुबेरस्य रावणेन बलीयसा ९ हृ
तं निर्जित्य संग्रामे कामगं दिव्यमुत्तमं त्वदर्थं पालितं चैव तिष्ठत्यतुलविक्रम १० तदिदं
मेघसंकाशं विमानमिह तिष्ठति तेन यास्यसि यानेन त्वमयोध्यां गतज्वरः ११ ॥

दमिति लंकायां वर्तमानस्यापि पुष्पकस्यात्र तत्तयाशिविरस्थैरपि दृश्यमानत्वादिदमिति प्रत्यक्षवन्निर्देशः इह लंकायां ॥२०५

750

नारंजीवसमूहोऽयनंस्थानंयस्यसविराड्रूपोनारायणपदवाच्यायःसत्वमसिदेवःस्वप्रकाशःविराड्विग्रहमाह चक्रेति इदंशोत्वगदा·
देरप्युपलक्षणं एकशृंगोवराहएकदंष्ट्रोथनीवराहः अयंविराड्विलग्नस्तेभेदः भूतेभव्यसपत्नजित् भूतभव्यकालरूपोयःसपत्नो
जनिस्तस्मिन्हतवान्जयतिसः नित्यइतियावत् १३ तदेवाह अक्षरमिति यदक्षरंमध्येचांतेचवादादौचसत्यमक्षुतस्वतत्वंयत्ब्र
ह्मतद्देवत्वमसीतिशेषः लोकानांधर्माधिकृतप्राणिनांत्वमेवपरमोधर्मः यज्ञोवैविष्णुरित्यादिश्रुतेरयमेवधर्मस्त्वमेव
विष्वक्सेनः सर्वगताःसेनानिपामकगणायस्य चतुर्भुजःशत्रुनिरसनदक्षभुजचतुष्टयवान् १४ शार्ङ्गधन्वाकालरूपंशार्ङ्गंध

भवान्नारायणोदेवःश्रीमांश्चक्रायुधःप्रभुः एकशृंगोवराहस्त्वंभूतभव्यसपत्नजित् १३ अ
क्षरंब्रह्मसत्यंचमध्येचांतेचराघवः लोकानांत्वंपरोधर्मोविष्वक्सेनश्चतुर्भुजः १४ शार्ङ्ग
धन्वाहृषीकेशःपुरुषःपुरुषोत्तमः अजितःखड्गधृग्विष्णुःकृष्णश्चैवबृहद्बलः १५

नुर्यस्यहृषीकेशइतिहृषीकाणामिंद्रियाणामीशोनियंतापुरुषइति पुराणिफलानिसनोतिददातिसपुरुषः पुरिहृद·
यपुंडरीकेशेतइतिवा पूर्णत्वाद्वापुरुषः तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वमितिश्रुतेः पुरुषोत्तमः यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि·
चोत्तमः अतोस्मिलोकेवेदेचप्रथितःपुरुषोत्तमःइतिस्मृतेः अजितःपाप्मनादिभिरपराजितःखड्गधृक् विद्याख्यनंदनखड्ग
धृक्विष्णुःसर्वव्यापकःकृष्णःसदर्णःबृहद्बलइति अशेषब्रह्मांडस्यलीलाकंदुकवद्धारणेनोत्तममहद्बलः १५

गीता सेनानीराज्ञासेनापतिः ग्रामणीर्मंत्री सर्वं त्वं जगन्नमेव बुद्धिर्निश्चयात्मिका त्वं क्षमा भक्तापराधसहिष्णुता दमः इंद्रियनिग्रहः तद्धर्म
टी कत्वात्तदात्मकत्वव्यपदेशः प्रभवाप्ययौ सृष्टिप्रलयौ तत्कारणत्वात्तद्व्यपदेशः उपेंद्रादयस्त्वेव मूर्तिभेदाः १६ प्रजापतिरिंद्रम
३२९ सृजत्येवं कृते इंद्रः कर्मं सृष्टिर्यस्य स इंद्रकर्मा महेंद्रः सकेशिता पद्मं वै राजन्नाभौ यस्य सः रणांतकृत् रणे शत्रूणां नाशक
751 नो शरण्यः शरणागतेन त्वमाप्यः शरणं रक्षकं च त्वामेवाहुः परित्राणाय साधूनामित्यादौ १७ सहस्रशृंगोऽनेकशाखामयश्च

सेनानीः ग्रामणीः सर्वं त्वं बुद्धिस्त्वं क्षमा दमः प्रभवश्चाव्ययश्च त्वमुपेंद्रो मधुसूदनः १६ इं
द्रकर्मा महेंद्रस्त्वं पद्मनाभो रणांतकृत शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः १७ स
हस्रशृंगो वेदात्मा शतशीर्षो महर्षभः त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्त्ता स्वयंप्रभुः १८
सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः परात्परः
१९

गवान् वेदात्मा वेदस्वरूपः शतशीर्षोऽनेकविधिमयशिरोयुक्तः महर्षभः श्रेष्ठतमः शिशुमारप्रजापतिरूपश्च
यं इति कतकः त्रयाणां लोकानां सर्वोपन्नानामित्यर्थः स्वयंप्रभुः अनन्याश्रयः सिद्धानां पूर्णानां साध्यानामारुरुक्षू
णामाश्रयः प्राप्यः पूर्वजश्चासि अहमस्मि प्रथमजा ऋतस्येत्यादिश्रुते १९ ॥ ३०६

वसतावदिहेतिएकदिवसमितिशेषः १३ विहिताशास्त्रविहितांमयोपक्रान्तांमेमनः १४ नखल्वाज्ञापयामितेअत्रहेतुःप्रेक्ष्यो
752 ह्यमिति १५ १६ साचिव्यंमंत्रसाहाय्यं सर्वात्मनाचचेष्टाभिरिति कायवाङ्मनोभिःकृतगुह्यचेष्टाभिःपरेणोत्तमेन सौहार्दे

अहंतेयदिनग्राह्योयदिस्मरसिमेगुणान् वसतावदिहप्राज्ञयद्यस्तिमयिसौहृदम् १३
लक्ष्मणेनसहभ्रात्रावैदेह्याभार्ययासह अर्चितःसर्वकामैस्त्वंततोरामगमिष्यसि १४
प्रीतियुक्तस्यविहिताससैन्यःससुहृद्गणः सत्क्रियाराममेतावद्गृहाणत्वंमयोद्यताम् १५
प्रणयाद्बहुमानाच्चसौहार्देनचराघव प्रसादयामिप्रेष्योऽहंनखल्वाज्ञापयामिते १६ एव
मुक्तस्ततोरामःप्रत्युवाचविभीषणं रक्षसांवानराणांचसर्वेषामेवशृण्वतां १७ पूजितो
ऽस्मित्वयावीरसाचिव्येनपरेणच सर्वात्मनाचचेष्टाभिःसौहार्देनपरेणच १८ नखल्वेतन्
नकुर्यांतेवचनंराक्षसेश्वर तंतुमेभ्रातरंद्रष्टुंभरतंत्वरतेमनः १९

नोत्तमेनचेमेवंक्कविमर्दः १८ अथाप्येतत्तत्रस्थित्वात्वत्सत्कारंनकुर्यामितिनविपरीष्यमर्थमेवपरंत्वत्स्वीकारेहेतुमाह।
तेन्विति यस्यवचनंमयाकृतंतेनेत्विति योजना २० ॥

रा॰ सहृदं हृष्टैवतेमन अनुषंगः २० अनुमानये कृतानुमतिकोयथाभवसितथाप्रार्थये इत्यर्थः २१ २२ एवमुक्त इति राघव
यु॰टी॰ स्यवचः कृत्वा राक्षसेंद्रो विभीषणः नहिमानं समादायतत्पर्णं इति निवर्ततेति कविमाह: २३ कूटागारैः शालागृहैः २४
३०७ मो निवर्तयितुं योसौ चित्रकूटमुपागतः । शिरसा याचतो यस्य वचनं न कृतं मया १९
753
कौसल्यांच सुमित्रांच कैकेयींच यशस्विनी गुहंच ससुहृदं चैव पौरान् जानपदैः सह २०
अनुजानीहि मां सौम्य पूजितोस्मि विभीषण मन्युर्न खलु कर्तव्यः सखे त्वां चानुमानये २१
उपस्थापय मे शीघ्रं विमानं राक्षसेश्वर कृतकार्यस्य मे वासः कथं स्यादिह संमतः २२
एवमुक्तस्तु रामेण राक्षसेंद्रो विभीषणः विमानं सूर्यसंकाशमाजुहाव त्वरान्वितः २३
ततः कांचनचित्रांगं वैडूर्यमणिवेदिकं कूटागारैः परिक्षिप्तं सर्वतो रजतप्रभम् २४ पां
डुराभिः पताकाभिर्ध्वजैश्च समलंकृतं कांचनैः कांचनैर्हर्म्यैर्हेमपद्मविभूषितैः २५
प्रकीर्णं किंकिणीजालैर्मुक्तामणिगवाक्षकं घंटाजालैः परिक्षिप्तं सर्वतो मधुरस्वनं २६
तन्मेरुशिखराकारं निर्मितं विश्वकर्मणा बृहद्भिर्भूषितं हर्म्यैर्मुक्तारजतशोभितैः २७
पताकाः सत्सु ध्वजाः हेमकृतपद्मप्रभूषितैः कांचनैः कांचनमयमिव २५ मुक्तामणिभिः कृतागवाक्षायस्मिन्तत् २६ २२
३०७

२८ उपस्थितविमानंनिवेदयित्वाविज्ञाप्य २९ ३० कं० ११४ इत्यार्षेयुद्धकांडेत्रयोविंशाधिकशततमःसर्गः १२३ अविदूरेस्थितत्वा
754 दिविशेषणोविभीषणःपुष्पकमुपस्थितमासन्नंकृत्वारामभिमुवाच १ कथेमवाचेसतःअब्रवीदिति २ तंकिंकरोमीत्यु।

तलैःस्फटिकचित्रांगैर्वैदूर्यैश्चवरासनैः महार्हास्तरणोपेतैरुपपन्नंमहाधनैः २८ उपस्थितमना
धृष्यंतद्विमानमनोजवं निवेदयित्वारामायतस्थौतत्रविभीषणः २९ तमुच्चकंकामगमंविमानं।
मुपस्थितंभूधरसंनिकाशं दृष्ट्वातदाविस्मयमाजगामरामःससौमित्रिरुदारसत्त्वः ३० इत्यार्षे
रामायणेयुद्धकांडेत्रयोविंशाधिकशततमःसर्गः १२३ उपस्थितंतंकृत्वापुष्पकंपुष्पभूषितं अ
विदूरेस्थितोराममित्युवाचविभीषणः १ सतुबद्धांजलिपुटोविनीतोराक्षसेश्वरः अब्रवीत्त्वरयो।
पेतःकिंकरोमीतिराघवं २ तमब्रवीन्महातेजालक्ष्मणस्योपशृण्वतः विमृश्यराघवोवाक्यमि
दंस्नेहपुरस्कृतं ३ कृतप्रयत्नकर्माणःसर्वएववनौकसः रत्नैरर्थैश्चविविधैःसंपूज्यंतांविभी।
षण ४ सहामीभिस्त्वयालंकानिर्जितारक्षसेश्वर हृष्टैःप्राणभयंत्यक्त्वासंग्रामेष्वनिवर्तिभिः ५
त्कंवंतउपशृण्वतोलक्ष्मणस्यअग्रेश्तिशेषः ३ कृतंप्रयत्नेनकर्मयुद्धकर्मयैस्तेः अर्थैःविचित्राम्रपानवस्त्रादिभिः ४ अमीभिः
सहलंकानिर्जितेत्यनेनतवलंकाप्राप्तिर्वानपराक्रमादेवेतिउक्तं प्राणभयंत्यक्त्वाहृष्टैर्युद्धोन्मादवद्भिः ५ ॥

रा॰वा॰ यथावद्यामार्यं त्वया कृतज्ञेन नंद्यमाना निर्वृतास्तु तिष्ठंतो भविष्यंति ७ तोतन्नसत्कारसमर्थनेषां च सत्कारप्रियत्वेन तावैव त्वं तत्सत्कृ
युद्धी॰ रेति युज इत्याह त्यागिनमिति उचितविषये इति शेषः संग्रहीतारं यथाकालं यथायथं वा आदरेति शेषः ८ सर्वैरतिगुणैर्हीनमाना
१२८ दिल्लद सेनारमणगुणैर्हीनं नृप्यैवादवे ९ भिंदतां रचातयेतेल्पतिं विग्रा सेनादेनेश्वर संसजति सजतोप वप्रतोदानादिना सत्का ।

755

तदस्मै कृतकर्माणः सर्व एव वनौकसः धनरत्नप्रदानैश्च कर्मैषां सफलं कुरु ६ एवं संमानिताश्चैते नंद्यमाना यथा त्वया भविष्यंति कृतज्ञेन निर्वृता हरियूथपाः ७ त्यागिनं संग्रहीतारं सानुक्रोशं जितेंद्रियं सर्वे त्वामभिगच्छंति ततः संबोधयामि ते ८ हीनं रतिगुणैः सर्वैरभिहंतारमाहवे सेनाभजति संविग्नान्नृपतिं नरेश्वर ९ एवमुक्तस्तु रामेण वानरोत्तमान्विभीषणः रत्नार्थसंविभागेन सर्वानेवाभ्यपूजयत् १० ॥

योपवेतिभावः ९ रत्नार्थैः रत्नैरर्थैर्धनैश्च संविभागेन यथार्हमंशकल्पनेनेत्यर्थः सर्ववानरपूजार्थं दिनद्वयेवासु भारते
पितनतत्स्ली रेसमरस्म पत्रशिर पेपस पार्थिवः ततैवोवासधर्मात्मा सहितस्तत्रवानरैः श्रुत्वैवान्वानरान्हृष्टास्समास्मस्त्वाभि
सन्याच विसर्जयामास तदा रत्नैः संतोष्य सर्वेष्येति उक्त १० ॥ १२८

११ १२ १३ १४ अथर्मभीरुणेतिच्छेदः १५ सेन्द्रादिवौकसोपिनत्वांशक्ताममप्रसादादितिभावः तेभ्यएवकिलराक्षसानांभयं १६ १७ १८ ॥

756 ततस्तान्पूजितान्दृष्ट्वारत्नार्थैर्हरियूथपान् आरुरोहततोरामस्तद्विमानमनुत्तमं ॥ अंकेनादायवै
देहींलज्जमानांमनस्विनीं लक्ष्मणेनसहभ्रात्राविक्रान्तेनधनुष्मता १२ अब्रवीत्सविमानस्थःपूजयन्स
र्वानरान् सुग्रीवंचमहावीर्यंकाकुत्स्थःसविभीषणं १३ मित्रकार्यंकृतमिदंभवद्भिर्वानरर्ष
भाः अनुज्ञाताःमयासर्वेयथेष्टंप्रतिगच्छ १४ यत्तुकार्यंवयस्येनस्निग्धेनचहितेनच कृतं
सुग्रीवतत्सर्वंभवताधर्मभीरुणा १५ किष्किंधांप्रतियाह्याशुस्वसैन्येनाभिसंवृतः स्वराज्येवस
लंकायांमयादत्तेविभीषण १६ नत्वांधर्षयितुंशक्ताःसेन्द्राअपिदिवौकसः अयोध्यांप्रतियास्या
मिराजधानींपितुर्मम १७ अभ्यनुज्ञातमिच्छामिसर्वानामंत्रयामिव एवमुक्तास्तुरामेणहरीन्द्रा
हरयस्तथा १८ ऊचुःप्रांजलयःसर्वेराक्षसश्चविभीषणः अयोध्यांगंतुमिच्छामःसर्वान्नयतुनो
भवान् १९ मयुक्ताविचरिष्यामोवनान्युपवनानिच दृष्ट्वात्वामभिषेकार्द्रंकौसल्यामभिवाद्य
चच २० ॥

मयुक्ताःहर्षयुताः १९ अभिषेकार्द्रंनारदृष्ट्वातवेवसर्वेषामस्माकंमातरंकौसल्यामभिवांद्यच २०

रा॰वा॰ २१ प्रियात्प्रियतरं श्रेयः मतः कृतकृत्यस्यापि अयोध्याप्रवेशनमेव प्रियं तत्रापि सुहृद्भिर्वृद्धिः सहितो भरतादिभिः सह प्रीतिं लप्स्ये राज्याभिषे
युद्धे कसंतोषं लप्स्ये इत्यर्थः २२ २४ परमासनं उत्पपात २५ हंसयुक्तेनेति हंसाष्टकादकत्वाकारेण निर्मितेनेत्यर्थः प्रतिमाउच्यत

१२४ 757 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा वानरैः सविभीषणैः ॥ अब्रवीद्वानरान्रामः ससुग्रीवविभीषणाः २१ प्रि
यात्प्रियतरं लब्धं यदहं ससुहृज्जनः सर्वैर्भवद्भिः सहितैः प्रीतिं लप्स्ये पुरीं गतः २२ क्षिप्रमा
रोह सुग्रीव विमानं सह वानरैः त्वमप्यारोह सामात्यो राक्षसेंद्र विभीषणः २३ ततः स पुष्प
कं दिव्यं सुग्रीवः सह वानरैः आरुरोह मुदा युक्तः सामात्यश्च विभीषणः २४ तेष्वारूढेषु सर्वे
षु कौबेरं परमासनं राघवेणाभ्यनुज्ञातमुत्पपात विहायसं २५ खगतेन विमानेन हंस
युक्ते विभास्वता प्रहृष्टश्च प्रतीतश्च बभौ रामः कुबेरवत् २६ ते सर्वे वानरा हृष्टा राक्षसाश्च म
हाबला यथासुखमसंबाधं दिव्ये तस्मिन्नुपाविशन् २७ इत्यार्षे रामायणे युद्धकांडे चतुर्विंशा
धिकशततमः सर्गः १२४ ॥

इति व्याख्यातारः प्रहृष्टरोमा प्रतीतः सम्प्रहृष्टः विभः २६ असंबाधमित्यनेन विमानस्य वैपुल्यमुक्तं २७ क॰ १ ॥
इति श्रीरामायणे वाल्मीकीये युद्धकांडे चतुर्विंशाधिकशततमः सर्गः १२४

758

अनुज्ञातमिति १ पातयित्वांसचार्ये २३ आयोधनं युद्धभूमिं महद्विशसनं वधमाथनभूतं ४ प्रमाथी प्रमथनशीलः एवं इतिनदाह

भूमिप्रदर्शनं अग्रेपि सर्वत्र तत्र युद्धभूमिप्रदर्शनमेव प्रत्यक्षस्यत्वाद्विमानस्य सर्वयुद्धभूमिप्रसंगात्प्रगवत ५ ६ ७ अंगदेनविक

अनुज्ञातं तु रामेण तद्विमानमनुत्तमं हंसयुक्तं महानादमुत्पपात विहायसं १ सपातयित्वा त
तः सर्वतो रघुनंदनः अब्रवीन्मैथिलीं सीतां रामः शशिनिभाननां २ कैलासशिखराकारे
त्रिकूटशिखरे स्थितां लंकामीक्षस्व वैदेहि निर्मितां विश्वकर्मणा ३ एतदायोधनं पश्य मांस
शोणितकर्दमं हरीणां राक्षसानां च सीते विशसनं महत् ४ एष दत्तवरः शेते प्रमाथी राक्षसे
श्वरः तव हेतोर्विशालाक्षि रावणो निहतो मया ५ कुंभकर्णोत्र निहतः प्रहस्तश्च निशाच
रः धूम्राक्षश्चात्र निहतो वानरेण हनूमता ६ विद्युन्माली हतश्चात्र सुषेणेन महात्मना
लक्ष्मणेनेंद्रजि— च्चात्र रावणिर्निहतो रणे ७ अंगदेनात्र निहतो विकटो नाम राक्षसः विरू
पाक्षश्च दुःप्रेक्ष्यो महापार्श्वमहोदरौ ८ अकंपनश्च निहतो बलिनोन्ये च राक्षसाः त्रिशिरा
श्चातिकायश्च देवांतकनरांतकौ ९ युद्धोन्मत्तश्च मत्तश्च राक्षसप्रवरावुभौ निकुंभश्चैव कुं

रोहतश्चत्ववादपिनामितिबोध्यं ८ ९ ९

रावा
युटी
३८
759

वलीवलिनौरं हनामाकश्चित्प्रगुवादात् ११ १२ १४ साग्रेणसहस्रादप्याधिकमुक्तेन तीर्थमवतारः यत्रावतारेतांरात्रिंसमुद्रोत्तर
णदिवसमरात्रि १५ नलसेतमेविश्वकर्मनलकृतः सेतनेलकृतः सङ्कस्तदतिरिक्तेनेतिभावः १८ अथवरुणालयत्वादिविशे
वमुद्रंदृष्ट्वस्वदेहं स्ववदृवोगात्साहनाः सकरालस्वरूद्वेषामयाग्रुपितिपातितः ११ अकंपनश्चनि
हतःशोणिताक्षस्ववीर्यवान् यूपाक्षश्चप्रजंघश्चनिहतौतौमहाहवे १२ विद्युज्जिह्वोत्रनिहतो
राक्षसोभीमदर्शनः यज्ञशत्रुश्चविहतः सुप्तघ्नश्चमहाबलः १३ सूर्यशत्रुश्चनिहतोब्रह्मशत्रु
स्तथापरः अत्रमंदोदरीनामभार्यांतपर्यदेवयत् १४ सपत्नीनांसहस्रेणसाग्रेणपरिवा
रिता एतत्तदृश्यतेतीर्थंसमुद्रस्यवरानने यत्रसागरमुत्तीर्यतांरात्रिमुषितावयं १५ एषसेतु
र्मयाबद्धः सागरेलवणार्णवे तवहेतोर्विशालाक्षि नलसेतुःसुदुष्करः १६ पश्यसागरम
क्षोभ्यंवैदेहिवरुणालयं अपारमिवगर्जंतं शंखशुक्तिसमाकुलं १७ हिरण्यनाभंशैलेंद्रंका
चनंपश्यमैथिलि विश्रमार्थंहनुमतोभित्वासागरमुत्थितं एतत्कुक्षौसमुद्रस्यस्कंधावार
णसागरपक्ष १७ अथसागरमध्यप्रदेशा निवेशनं अत्रपूर्वंमहादेवःप्रसादमकरोद्विभुः १८ ॥
गमनकालेमैनाकदर्शयति हिरण्यनाभमिति कांचनकांचनप्रचुरंतद्दाणिच एतत्मैनाकपर्वतस्वरूपंसमुद्रस्यकुक्षौवर्ति
नेतन्निशेषः एतद्दिग्भावर्तेनेएतत्स्कंधावारनिवेशनंसेनानिवेशनेसङ्ग्रामरंगतीरस्थामितिशेषः १८ ३८

अत्र सर्वमिति अत्र सेतुमूले पूर्वं सेतुबंधनात् सर्वविभुर्महादेवो मम रामस्य प्रसादमकरोत् मत्स्थापितत्वेनात्र स्थितो भूत् सेतो
760 र्निर्विघ्नतासिध्यै समुद्रप्रसादानंतरं शिवस्थापनं रामेण कृतमिति गम्यते अत्र अस्य स्थले महात्मनः सागरतीर्थं सेतुनिर्माणस्
त्प्रदेशत्वात् सेतुबंध इति ख्यातं भविष्यतीति शेषः तथा त्रैलोक्ये पूजितं चाभविष्यति १९ एतत्पवित्रं दर्शनात्सर्वपापवि-
शोधनं विशिष्य महापातकस्यापि नाशनं सेतुं दृष्ट्वा समुद्रस्य ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति तिस्रस्ततः कूर्मपुराणे आपत्तरितं तत्र

एतत्तु दृश्यते तीर्थं सागरस्य महात्मनः सेतुबंध इति ख्यातं त्रैलोक्येन च पूजितम् १९
एतत्पवित्रं परमं महापातकनाशनं अत्र राक्षसराजोयमाजगाम विभीषणः २०
एषास्माद्दृश्यते सीते किष्किंधा चित्रकानना सुग्रीवस्य पुरी रम्या यत्र वाली मया हतः २१

अस्याने स्पष्टमेव लिंगस्थापनमुक्तं तत्स्थापितलिंगदर्शनेन ब्रह्महत्यादिपापक्षयो भविष्यतीति महादेववरदानं च
स्पष्टमेवोक्तं तत एवावधार्यं शर्वं महादेवप्रसादमकरोत् ततः सेतुबंधनं जातमित्युत्तरार्थः अत्र राक्षसराज आजगाम अ-
त्र सेतुबंध इत्यर्थः २० चित्रकानना मधुवनादिदिव्यकाननोपेता या दृश्यते एषा सुग्रीवस्य पुरी किष्किंधा २१ ॥
॥ ॥

रा॰वा प्रणयसाध्वसं प्रणयः साध्वसं च भर्तृस्नेहप्रवर्त्तनेन निमित्तं यस्याः सा २२ ताराप्रमुखतः ताराप्रमुखाभिः सुग्रीवस्य प्रियाभिर्भार्याभिः प॰
बुटी रिवृता गंतुमिच्छे इच्छामि अत्रैतदर्थमेकदिनवासः अत एव भारतेऽगदस्यैवावान्याभिषेकोऽप्युक्तविनेनुक्त २३ २४ एवमस्त्वि
२९१
अथापश्यत्पुरीं सीता किष्किंधां वालिपालितां अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रामं प्रणयसाध्वसा २२ सुग्रीवप्रि
यभार्याभिस्ताराप्रमुखतो नृप अन्येषां वानरेंद्राणां स्त्रीभिः परिवृता ह्यहं २३ गंतुमिच्छे सहायोध्यां
राजधानीं त्वया सह एवमुक्तोऽथ वैदेह्या राघवः प्रत्युवाच तां २४ एवमस्त्विति किष्किंधां प्राप्य सं॰
स्थाप्य राघवः विमानं प्रेक्ष्य सुग्रीवं वाक्यमेतदुवाच ह २५ ब्रूहि वानरशार्दूल सर्वान्वानरपुंग॰
वान् स्त्रीभिः परिवृताः सर्वे ह्ययोध्यां यांतु सीतया २६ तथा त्वमेभिः सर्वाभिः स्त्रीभिः सह महा
बल अभित्वरय सुग्रीव गच्छामः प्लवगाधिप २७ एवमुक्तस्तु सुग्रीवो रामेणामिततेजसा
वानराधिपतिः श्रीमांस्तैश्च सर्वैः समावृतः २८ प्रविश्यांतःपुरं शीघ्रं तारामुद्वीक्ष्य सोऽब्रवी
त् प्रिये त्वं सह नारीणां वानराणां महात्मनः २९
तिवत्युक्त्वा किष्किंधां प्राप्य तत्र विमानं संस्थाप्य सुग्रीवं प्रेक्ष्य पतदुक्षमाणमुवाच २५ तदेवाह ब्रूहीति २६ अभित्वरय
गतमितिशेषः २७ २८ वानराणां सहतानामिः सहेत्यर्थः आर्षीषष्ठी २९ ॥ २९१

वानरयोषितोः गृहीत्वा गंतुं त्वरां कुरु सर्वाभिः सह गच्छामः तासामयोध्यां दर्शयिष्यामः १० ११ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता यूयं सर्वैर्वानरैः स्वस्वभर्तृभिः सह मंतुं त्वरयते निशेषः किं च भवतीनिर्भिरयोध्यादर्शनेन ममापि प्रियं कार्यं तद्दर्शनेन ममापि प्रियमिति भावः १

762

राघवेणाभ्यनुज्ञाता मैथिलीप्रियकाम्यया त्वरत्वमभिगच्छामो गृह्य वानरयोषितः १० सु।
योध्यां दर्शयिष्यामो सर्वा दशरथस्त्रियः सुग्रीवस्य वचः श्रुत्वा तारा सर्वांगशोभना ११ सुग्रा
ह्य चाब्रवीत् सर्वा वानराणां तु योषितः १ सुग्रीवेणाभ्यनुज्ञाता गंतुं सर्वैश्च वानरैः मम चापि
प्रियं कार्यं अयोध्यादर्शनेन च १२ प्रवेशं चैव रामस्य पौरजानपदैः सह विभूतिं चैव सर्वासां।
स्त्रीणां दशरथस्य च १३ तारया चाभ्यनुज्ञाताः सर्वा वानरयोषितः नेपथ्यविधिपूर्वं तु कृत्वा।
चापि प्रदक्षिणं अध्यारोहन्त विमानं तत्सीतादर्शनकांक्षया ताभिः सहोत्थितं शीघ्रं विमानं प्रे।
क्ष्य राघवः ऋष्यमूकसमीपे तु वैदेहीं पुनरब्रवीत् दृश्यते ऽसौ महान्सीते सविद्युदिव तोयदः
१८ ऋष्यमूको गिरिश्रेष्ठः —— चैनं धातुभिर्वृतः अत्राहं वानरेंद्रेण सुग्रीवेण समागतः १०

प्रवेशं चेति पश्याम इति शेषः दशरथस्त्रीणां भूतिमैश्वर्यं च पश्यामः १३ नेपथ्यविधिरलंकारविधिः प्रदक्षिणकरणं विमान।
स्य अत्र ताभिः सहोत्थितमित्यनेनास्मिन् वर्त्मनि किष्किंधायामुषित्वा पुष्पकेनातः प्रस्थानमिति गम्यते अपि पुष्पकमाभरद्वाजाश्रम

रावा ३८ अस्यास्तीरे पंपायास्तीरे ३९ अत्रायं योत्तरदेशो वनस्पतिः जटायोर्गावासन्यग्रोधः ४० एतत्तदाश्रमपदं पंचवट्याश्रमस्थानं
युद्धी मित्यर्थः ४२ यत्रयस्या पर्णशालायां ४३ अगस्त्यस्याश्रमो दृश्यते पतत्समीपप्रवशाज्ञपदिष्टः स्वाश्रमः ४४ एतेनेतापसाः स
१८२ समयश्चकृतः सीते वधार्थं वालिनो मया एषा सा दृश्यते पंपा नलिनी चित्रकानना ३८ त्वया
763
विहीनो यत्राहं विललाप सुदुःखितः अस्यास्तीरे मया दृष्टा शबरी धर्मचारिणी अत्र योजन
बाहुश्च कबंधो निहतो मया दृश्यते सौ जनस्थाने श्रीमान्सीते वनस्पतिः ४० जटायुश्च महा
तेजास्तव हेतोर्विलासिनि रावणेन हतो यत्र पक्षिणां प्रवरो बली ४१ एतत्तदाश्रमपदमस्माकं
वरवर्णिनि पर्णशाला तथा चित्रा दृश्यते शुभदर्शने ४२ यत्र त्वं राक्षसेंद्रेण रावणेन हृता ब
लात् एषा गोदावरी रम्या प्रसन्नसलिला शुभा ४३ अगस्त्यस्याश्रमश्चैव दृश्यते कदलीवृतः
दृश्यते चैव वैदेहि शरभंगाश्रमो महान् ४४ उपयातः सहस्राक्षो यत्र शक्रः पुरंदरः एते ते ताप
सा देवि दृश्यंते तनुमध्यमे ४५ अत्रिः कुलपतिर्यत्र सूर्यवैश्वानरोपमः अस्मिन्देशे महा
कायो विराधो निहतो मया ४६ अत्र सीते त्वया दृष्टा तापसी धर्मचारिणी असौ सुतनु शैलेंद्र
चित्रकूटः प्रकाशते ४७
वीतुभूतास्मर्थः ४५ कुलपतिराश्रमस्वामी कुलमन्वयसंज्ञातग्रहोमसामश्रमेषु चेतज

४८ ४९ यत्रममसखागुहस्तच्छृंगवेरपुरमेतद्दृश्यतेइतिशेषः यथासाममपितूराजधानीअयोध्यादृश्यतेगंगातीरवर्त्तिभरद्वाजाश्र-
मप्रदेशगेविमानेनस्यात्तत्रतयोःप्रदेशाह्लन्निवादयोध्यादिदर्शनं अयोध्यांप्रतिप्रणाममकुरु ५० ५१ विशालकक्षांविविशालक्ष

764

अत्रमांकेकयीपुत्रःप्रसादयितुमागतः यथासायमुनारम्यादृश्यतेचित्रकानना ४८ भरद्वाजा
श्रमःश्रीमानदृश्यतेचैषमैथिलि इयंचदृश्यतेगंगापुण्यात्रिपथगानदी ४९ शृंगवेरपुरंचैतत
गुहोयत्रसखामम यथासादृश्यतेसीतेराजधानीपितुर्मम अयोध्यांकुरुवैदेहिप्रणामंपु
नरागता ५० ततस्तेवानराःसर्वेराक्षसाःसविभीषणाः उत्पत्योत्पत्यसंहृष्टास्तांपुरींददृशुस्त
दा ५१ ततस्तुतांपाण्डुरहर्म्यमालिनींविशालकक्षांगजवाजिभिर्वृतां पुरीमपश्यन्प्लवगाः
सराक्षसाःपुरींमहेन्द्रस्ययथामरावतीं ५२ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेपंचविंशत्यधिकशततः
मःसर्गः १२५ पूर्णेचतुर्दशेवर्षेपंचम्यांलक्ष्मणाग्रजः भरद्वाजाश्रमंप्राप्यववंदेनियतोमु
मः १

थ्यां ५२ क० १९ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकाण्डेपंचविंशत्यधिकशततमःसर्गः १२५ पूर्णेइति पंचम्यां
चतुर्दशेवर्षेसतिनन्दितेभरद्वाजाश्रमंप्राप्यमुनिंभरद्वाजंववंदे १ ॥

रावा पुरेः सोऽप्यं यो सभीतं वा नाम यं व समिता नाम यं समितममसमर्हिः ग्रनो मयं स्याद्रोगं श्रुणोषि कुविन शिष्यादि सविनेति शे
युटी षः २ स भरतो युक्तः प्रजापालने समाहितः तस्यार्थः स्मितपूर्वं सर्वज्ञोऽपि भगवान् जानन्नपि सोऽपृच्छदिति स्मितकरणं प्रत्युष्टव
१८१

765

सोऽपृच्छदभिवाद्यैनं भरद्वाजं तपोधनं श्रृणोषि कच्चिद्भगवन्सुभिक्षानामयं पुरे २ कच्चित्स
युक्तो भरतो जीवत्यपि च मातरः एवमुक्तस्तु रामेण भरद्वाजो महामुनिः प्रत्युवाच रघुश्रेष्ठं
स्मितपूर्वं प्रहृष्टवत् ३ आज्ञावशत्वे भरतो जटिलस्त्वां प्रतीक्षते पादुके ते पुरस्कृत्य सर्वं च
कुशलं गृहे ४ त्वां पुरा चीरवसनं प्रविशन्तं महावने स्त्रीतृतीयं च्युतं राज्याद्धर्मकामं च केवलं
५ पदातिं त्यक्तसर्वस्वं पितृनिर्देशकारिणं सर्वभोगैः परित्यक्तं स्वर्गच्युतमिवामरं ६ दृष्ट्वा तु
करुणा पूर्वं ममासीत्समितिंजय कैकेयीवचने युक्तं वन्यमूलफलाशनं ७ सांप्रतं त्वं समृ
द्धार्थं समित्रगणबान्धवम् समीक्ष्य विजितारिं च ममाभूत्प्रीतिरुत्तमा ८

तत्प्रहृष्टवदिति ३ ते पादुके पुरस्कृत्य सर्वं कुशलं गृहे च संपादयन् भरतस्त्वां प्रतीक्षते ४ ५ ६ उच्यमाननिषेधणं त्वां दृष्ट्वा
ममप्राक्करुणादेममासीत् ७ सांप्रतं तु समृद्धत्वादिगुणं समीक्ष्य मम उत्तमा प्रीतिरभूज्जातेत्यर्थः ८ ॥ १८१

सर्वं ते सुखदुःखं विदितमित्येतत्प्रकाशयति चदर्शनेरावणस्य सीतापहारार्थमिति शेषः सीतोन्मथनं सीतायाः पाशात्समीभिर्लंकायां
क्लेशनं ११ वातात्मजस्य कर्म समुद्रलंघनादिलंकादहनं १२ प्रहृष्टैर्हरियूथपैर्लंकादीपितेतियत्तद्वन्निहत्यानंतरमुक्तं तच्चविदितं १३

766

सर्वं च सुखदुःखं ते विदितं मम राघव यत्त्वया विपुलं प्राप्तं जनस्थाननिवासिना ९ ब्राह्मणार्थे
नियुक्तस्य रक्षतः सर्वतापसान् रावणेन हृता भार्या बभूवेयमनिंदिता १० मारीचदर्शनं चैव सीतो
न्मथनमेव च कबंधदर्शनं चैव पंपाभिगमनं तथा ११ सुग्रीवेण च ते सख्यं यच्च वाली हतस्त्वया
मार्गणं चैव वैदेह्याः कर्म वातात्मजस्य च १२ विदितायां च वैदेह्यां नलसेतुर्यथा कृतः यथा चादी
पिता लंका प्रहृष्टैर्हरियूथपैः १३ सपुत्रबांधवामात्यः सबलः सहवाहनः यथा निहतः संख्ये
रावणो बलदर्पितः १४ यथा च निहते तस्मिन् रावणे देवकंटके समागमस्त्रिदशैर्यथा दत्त
श्च ते वरः १५ सर्वं ममैतद्विदितं तपसा धर्मवत्सल संपतंति च मे शिष्याः प्रवृत्ताख्याः पुरी
मितः १६ अहमप्यत्र ते दद्मि वरं शस्त्रभृतां वर शस्त्रं प्रतिगृहाणेदं मया सौम्य गमिष्यसि १७

इतो मदाश्रमात्मे शिष्याः प्रवृत्ताख्याः तव प्रवृत्तिमर्दनमावदंते प्रवृत्ताख्यास्तथा भूताः संतस्तथा भूताः संतस्तव पुरीमयोध्यां संतपंति
सुतस्त्वत्सरीहृतांतोपि ज्ञायत इति शेषः १६ अहमपीति विदत्वाद्देवेतिभावः दद्मि ददामि शस्त्रं प्रतिगृहाण मया दानेन शतं वातस्य वा स्व

रावा वारमिमेवप्रतिग्रह्येतिशेषः १८ वरमाद्दकालेति १९ अयोध्यांप्रतिगच्छतोममममार्गेएवंवृक्षादयोभवंत्ववानराणांविश्र

युटी माथमितिशेषः २० २१ २२ जयतीनिर्जितःस्वर्गःस्वजितःस्वर्गोजितनइवमदान्वितास्तेसमासिद्धावानराः कामायथेष्टमपाश्न

३८४

767

तस्यतद्विरमावाक्यंप्रतिगृह्यहरपात्मजः वारहमिमेवंसंहृष्टः श्रीमान्वरमयाचत १८ अकाल

फलिनोवृक्षाःसर्वेचापिमधुस्रवाः फलान्यमृतगंधीनिबहूनिविविधानिच १९ भवंतुमार्गे

भगवन्नयोध्यांप्रतिगच्छतः तथेतिचप्रतिज्ञातेवचनात्समनंतरं २० अभवंमादयास्तत्रव

गेपादपसन्निभा निःफलाःफलिनश्चासन्विपुष्पाःपुष्पशालिनः २१ शुष्काःसमग्रपत्रास्तेनगा

गाश्चैवमधुस्रवाः सर्वतोयोजनास्तिस्रोगच्छतामभवंस्तदा २२ ततःप्रहृष्टाःप्लवगर्षभा

स्तेबहूनिदिव्यानिफलानिचैव कामाद्दपाश्नंतिसहस्रशस्ते मुदान्विताःस्वर्गजितास्तदेवा २३

इत्यार्षेश्रीरामीयेश्रीरामाभिरामेरामायणतिलकेयुद्धकांडेषड्विंशाधिकशततमःसर्गः

१२६

तिस्रः २३ कनकसर्गः १२६ इतिश्रीरामाभिरामीयेश्रीरामायणतिलकेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेषड्विंशाधिकशततमः ३८४

768 पंचम्यां चतुर्दशवर्षस्य पूर्णत्वात्तद्दिने च भरद्वाजाश्रमे विलंबस्याशास्त्रत्वात् चतुर्दशसमासौम्य यदि त्वां न पश्यामि तदा हुताशनं प्रवेक्ष्या-
मीति भरतोक्तेः भरतस्य स्वागमननिवेदनाय हनूमत्प्रेषणं कृतवानित्याह अयोध्यां त्विति समालोक्य भरद्वाजाश्रमे विमानादवतर-
णसमये इति भावः सुग्रीवादीनां सम्यक्शिष्टाचारकरणाय स्वहृष्टरूपतदाकारस्तानाचष्टे वैहनूमत्प्रेषणं अतएवाग्रे पंचम्या-
मेव विसृष्टहनूमत्प्रवेशसमये भरतवाणीमेवं कृतघ्नप्रवेशे सोयोगं कालेमात्तरनागमात् प्रवेदयतदात्तसैश्रीरामारामनो

अयोध्यां तु समालोक्य चिंतयामास राघवः प्रियकामः प्रियं रामस्ततस्त्वरितविक्रमः १ चिंतयित्वा
ततो दृष्टिं वानरेषु न्यपातयत् उवाच धीमांस्तेजस्वी हनूमंतं प्लवगर्षभं २ अयोध्यां त्वरितो गच्छ शी-
घ्रं प्लवगसत्तम जानीहि कच्चित्कुशली जनो नृपतिमंदिरे ३ शृंगवेरपुरं प्राप्य गुहं गहनगोच-
रं निषादाधिपतिं ब्रूहि कुशलं वचनान्मम ४ श्रुत्वा तु मां कुशलिनमरोगं विगतज्वरं भ-
विष्यति गुहः प्रीतः स ममात्मसमः सखा ५ ॥ सुग्रीवादीनां प्रियकामः ।

त्सवमिति किंच प्रियकाम इति

अयोध्यायां सर्वजनस्य प्रियश्रवणकामस्तेषां प्रियं यथा भवति तथा चिंतयामास कर्तव्यजातमिति शेषः १ २ यथा त्विति अ-
योध्यां प्राप्य त्वं तथा त्वरितः सन् यथा यो ध्यां गच्छ नृपतिमंदिरे वर्तमानः सर्वोपि जनः कुशलीति जानीहि ३ गहनं कानने गोच-
रो देशो यस्य तं मम कुशलं मद्वचनाद्ब्रूहि ४ आत्मसमः स्वसदृशसत्त्ववत्तानत्वात् ५ ॥

रावा ९ सिद्धार्थेनिर्वेदपितृवचनपरिपालनरूपप्रयोजनं ७८८ यथात्वयाधिगताप्रस्खलितव्रताय यथादृष्टेसर्थः ९ उपयाने।
युद्धे पुनःस्वयमस्मत्समीपागमं वानरसेनयासमुद्रतीरगमनंवासागरस्यस्वरूपेणप्रसन्नतोदर्शनंदर्शनदानं १० महेन्द्रादि
३८५
769
सुग्रीवोध्यापायस्वतेमार्गेप्रभृतिंभरतस्यत्व निवेदयिष्यतिप्रीतोनिषादाधिपतिर्गुहः ९ भरतस्त्व
त्वयावाच्यःकुशलंवचनान्मम सिद्धार्थेशंसमानस्येसभार्यसहलक्ष्मण ७ हरणंचापिवैदेह्या
रावणेनवलीयसा सुग्रीवेण संवादंवालिनश्चवधंरणे ८ मैथिल्यन्वेषणंचैवयथाचाधि
गतात्वया लंघयित्वामहातोयमापगापतिमव्ययं ९ उपयानंसमुद्रस्यसागरस्यचदर्शनं
यथाचकारितःसेतूरावणश्चयथाहतः १० वरदानंमहेन्द्रेणब्रह्मणावरुणेनच महादेवप्रसा
दाचपित्रामममसमागम ११ उपयानंचमांसौम्यभरतायनिवेदय सहराक्षसराजेनहरीणां
मीश्वरेणच १२ जित्वाशत्रुगणान्रामःप्राप्यचानुत्तमंयशः उपयातिसमृद्धार्थःसहमित्रैर्म
हाबलैः १३
कर्तृकंवरदानंवानरसमुत्थानरूपाप्रत्रब्रह्मवरुणयोरपिवरदानकर्तृत्वोक्तेःशर्वेमहेन्द्रसहितोवस्तीतिव्याख्यागतम ॥
उपयातंनगरसमीपमागतम १२ १२ ॥
३८५

एतच्छ्रुत्वा एवंप्रकारं महागमनं श्रुत्वा यमाकारं स्वप्नाकारः पश्चादपि भरतस्य मां मनिकर्तव्यं तत्र वेदितव्यं १४ तदेवाह ज्ञेयाः इति सुखेव
770 र्णेन श्रीतिविद्वेषोचितविकासकोसवाचाकारेणोमुखः तत्वेन यथार्थेन ज्ञाता ज्ञेयाः इत्यन्वयः १५ नत्रनाहृशो मोहं रवतिभरते कोलथा
शाकायाः प्रसभं तत्राह सकामे तमादिपित्र्यैतामहं तत्क्रमेणागतेनावर्तयत नापकर्षयेत ग्रनेनाभ्रातरपवेशकाः इति लोकान्वाय

एतत् श्रुत्वा यमाकारं भजते भरतस्ततः स च ते वेदितव्यः स्यात्सर्वं यच्चापि मां प्रति १४ ज्ञेयाः सर्वे
वृत्तान्ताः भरतस्येंगितानि च तत्वेन मुखवर्णेन दृष्ट्या व्याभाषितेन च १५ सर्वकामसमृद्धं हि
हस्त्यश्वरथसंकुलं पितृपैतामहं राज्यं कस्य नावर्तयेन्मनः १६ संगत्या भरतः श्रीमान्राज्येना
र्थी स्वयं भवेत् प्रशास्तु वसुधां सर्वामखिलां रघुनंदनः १७ तस्य बुद्धिं च विज्ञाय व्यवसायं च
वानर यावन्न यातास्मः क्षिप्रमागंतुमर्हसि १८ इति प्रतिसमादिष्टो हनुमान्मारुतात्मजः
मानुषं धारयन्रूपमयोध्यां त्वरितो ययौ १९ अथोत्पपात वेगेन हनुमान्मारुतात्मजः गरुत्मानि

यति १६ तस्य राज्ञः कांक्षोबालिंकिकरिष्यसीत्याशंक्याह पवराज्यप्रशास्त्रिविसाह संगत्याचिरकालपरिचयेन कैकेयीसंगत्या वा यदि कैकयी
वचनं स्वयमपि राज्येनार्थी भवेत् तर्हि स एव वसुधां शास्तु वयं यत्र क्वापि तपसा कालं नेष्याम इति शेषः १७ यावत् अस्मादाश्रमाद्दूरं यातानस्मः श्र।
योध्याया अति समीपेन श्राम्याः स्म इति यावत्तावत् क्षिप्रमागंतुमर्हसि तावदिति शेषः १८ मानुषमित्यर्थं संक्षेपः १९ तस्यैव शंपच उत्पपातेत्यादि २

रा.का. पितृपथं वा सुमार्गमंतरिक्षमित्यर्थः तद्विशेषं विहगेंद्रालयं श्रेष्ठं विहगानां संचारस्थानं २१ अद्य पंचमीं पंचमीं संवेष्टिनीं रजनीमु
पुटी षित्वाश्राश्रमे स्थित्वा श्वो गमिष्यसीति भरद्वाजानुज्ञातो राघवं शः प्रातरेव द्रक्ष्यसि २४ सम्प्रहृष्टतनूरुहः जगदानंदरामसेवकल्प
१८९ लंघयित्वा पितृपथं विहगेंद्रालयं शुभं गंगायमुनयोर्भीमं समतोमसमागमे २१ शृंगवेर
771 पुरं प्राप्य गुहमासाद्य वीर्यवान् स वाचा शुभया हृष्टो हनूमानिदमब्रवीत् २२ सखातुत—
काकुत्स्थो रामः सत्यपराक्रमः ससीतः सह सौमित्रिः स त्वां कुशलमब्रवीत् २३ पंचमीमद्य र
जनीमुषित्वा वचनान्मुनेः भरद्वाजाभ्यनुज्ञातं द्रक्ष्यस्यद्यैव राघवं २४ एवमुक्त्वा महातेजाः
सम्प्रहृष्टतनूरुहः उत्पपात महावेगो वेगवानविचारयन् २५ सोऽपश्यद्रामतीर्थं च नदीं वा
लुकिनीं तथा वरूथीं गोमतीं चैव भीमं सालवनं तथा २६ प्रजाश्च बहुसाहस्रीः स्फीता
जनपदानपि स गत्वा दूरमध्वानं त्वरितः कपिकुञ्जरः २७ आससाद द्रुमान्फुल्लान्नंदि
ग्रामसमीपगान् सुराधिपस्योपवने यथा चैत्ररथे द्रुमान् २८

लाभेनेति भावः अविचारयन् अध्वश्रममिति शेषः २५ रामतीर्थं परशुरामतीर्थं वालुकिनी नदाख्यो सालवने शालह्र
दवनं २६ २७ सुराधिपस्योपवनेन नंदनाख्ये चैत्ररथे कुबेरोद्याने चात्र द्रष्टव्यः २८ ॥ १८९

772

स्वलंकृतैरममाणैः पुत्रैः पौत्रैः सहिताभिः स्त्रीभिरिच्यमाणापुष्पानितिष्ठमविशेषणं २९ भावितात्मानं ध्यातपरमात्मानं ब्रह्मपवत्वा
त्वर्षिसमतेजसं ३२ चातुर्वर्ण्यस्यलोकस्य स्वार्थेष्यञ्चतुर्वर्णरूपस्यलोकस्य ३३ बलमुख्यैर्बलाध्यक्षैः युक्तैः काषायाम्बरधारिभिः

स्त्रीभिः सपुत्रैः पौत्रैश्च रममाणैः स्वलंकृतैः कोशमात्रे ततो ऽयोध्यायाश्चीरकृष्णाजिनाम्बरं २९
ददर्श भरतं दीनं कृशमाश्रमवासिनं जटिलं मलदिग्धांगं भ्रातृव्यसनकर्शितं ३०
फलमूलाशिनं दान्तं तापसं धर्मचारिणं समुन्नतजटाभारं वल्कलाजिनवाससं ३१ नि
यतं भावितात्मानं ब्रह्मर्षिसमतेजसं पादुके ते पुरस्कृत्य प्रशासन्तं वसुंधरां ३२ चातुर्वर्ण्य
स्य लोकस्य त्रातारं सर्वतोभयात् उपस्थितममात्यैश्च शुचिभिश्च पुरोहितैः ३३ बलमु
ख्यैश्च युक्तैश्च काषायाम्बरधारिभिः न हि ते राजपुत्रं तं चीरकृष्णाजिनाम्बरं ३४ परिभोक्तुं व्य
वस्यन्ति पौरा वै धर्मवत्सलाः तं धर्ममिव धर्मज्ञं देहवन्तमिवापरं ३५ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं
हनूमान्मारुतात्मजः वसन्तं दण्डकारण्ये यं त्वं चीरजटाधरं अनुशोचसि काकुत्स्थं स त्वां
कौशलमब्रवीत् प्रियमाख्यामि ते शोकस्य जन्त्रदारुणं ३७ अस्मिन्मुहूर्ते भ्राता त्वां रामेण

पौराजानपदाश्चेति न्यायातनदेवाह नहि ते इति ३४ परिभोक्तुं हितीयश्च व शष्ठेवाक्यालंकारे देहेनैवकत्रपादः देहवन्तं मत्तं देहसंबंध

रावा ४१ अकटहर्षोपिचिंतनैवंवश्यदेतदितिकृत्वापपातेत्यादि ४० अशोकजैर्हर्षजैरित्यश्रुभिरित्यनेनान्वितं ४२ अनुक्रोशत्कृपया आख्या
युटी नस्यकर्तेरित्युक्तंप्रियाख्यानकर्तुः नकिंचित्प्रियंददामिप्रतिप्रियाख्यानसमं नकिंचित्पश्यामीतिभावः ४३ ४४ ४५ निशम्य

१०८ सुपाययान्तिसंप्रहृष्टाः सहमित्रैर्महाबलैः लक्ष्मणश्चमहातेजावैदेहीचयशस्विनी सी
तासमग्रारामेणमहेन्द्रेणशचीयथा ३९ एवमाख्यायमानेतुभरतः कैकयीसुतः पपात
सहसाहृष्टोहर्षान्मोहमुपागमत् ४० ततोमुहूर्तादुत्थायप्रत्याश्वस्यचराघवः हनूमन्तम
वाचभरतः प्रियवादिनं ४१ अशोकजैः प्रीतिमयैः कपिमालिंग्यसंभ्रमात् सिषेचभरतः
श्रीमान्विपुलैरश्रुबिंदुभिः ४२ देवोवामानुषोवात्वमनुक्रोशादिहागतः प्रियाख्यानस्य
तेसौम्यददामिब्रुवतः प्रियं ४३ गवांशतसहस्रंचग्रामाणांचशतंपरं सकुंडलाशुभाचारा
भार्याः कन्यास्तुषोडश ४४ हेमवर्णाः सुनासोरूः शशिसौम्याननाः स्त्रियः सर्वाभरण
संपन्नाः संपन्नाः कुलजातिभिः ४५ निशम्यरामागमनंनृपात्मजः कपिप्रवीरस्यतदाद्भु
तोपमं प्रहर्षितोरामदिदृक्षयाभवत्पुनश्चहर्षादिदमब्रवीद्वचः ४६ इत्यार्षेसप्तविंशाधिकः १२७

प्रहर्षितोरामदिदृक्षयायुक्तोभवदितिशेषः ४६ कतकसर्गः ११८ इत्यार्षेश्रीरामायणेवाल्मीकीटीकायांयुद्धकांडेस
प्तविंशाधिकः १२७ १०८

774 बहूनि वर्षाणि सुमहद्वनं गतस्य मम नाथस्य कीर्तनं शृणोम्यहं १ अतश्चेयं लौकिकी गाथा कल्याणीति मां प्रतिभाति हर्षेतां गाथा
माह एतीति २ सह मित्रैरित्यस्य सुग्रीवादिमित्रसहितैरित्यर्थः तत्त्वमाख्याहि पृच्छतो राघवस्येति किमाश्रित्य किंनिमित्तमा

बहूनि नाम वर्षाणि गतस्य सुमहद्वने शृणोम्यहं प्रीतिकरं मम नाथस्य कीर्तनं १ कल्याणी बत
गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मा एति जीवन्तमानन्दो नरं वर्षशतादपि २ राघवस्य हरीणां च कथमा
सीत्समागमः कस्मिन्देशे किमाश्रित्य तत्त्वमाख्याहि पृच्छतः ३ स पृष्टो राजपुत्रेण बृस्यां समुपवे
शितः आचचक्षे ततः सर्वं रामस्य चरितं वने ४ यथा प्रव्राजितो रामो मातुर्दत्तौ वरौ तव यथा च
पुत्रशोकेन राजा दशरथो मृतः ५ यथा हूतैस्त्वमानीतस्तूर्णं राजगृहात्प्रभो त्वया यथाऽप्रविष्टेन य
था राज्यं न चेप्सितं ६ चित्रकूटगिरिं गत्वा राज्येनामित्रकर्शनः निमंत्रितस्त्वया भ्राता धर्ममाच
रता सतां ७ स्थितेन राज्ञो वचने यथा राज्यं विसर्जितं आर्यस्य पादुके गृह्य यथासि पुनरागतः
८

माश्रित्येत्यर्थः ३ बृस्यां तापसासने ४ यथा दूतानीतत्वेनानुभवसिद्धं तथेत्यर्थः मातुः राज्ञा वरौ दत्तौ ततः एव राज्ञा रामः प्रव्राजि
तश्चेति ५ यथा नवानुभवसिद्धमित्यर्थः एवमग्रेऽपि राजगृहादाख्यात्केकयपुरात् ६ ७ विसर्जितं रामेणेति शेषः ८ ॥

रावा
युटी
३८८
775

९ परिछन्नेपरिक्षीणंपीडितमितियावत् १० ततस्त्वंतरे ११ १२ निखातेगर्तेप्रक्षिप्तेतिस्मप्रतिमंवनाविमर्थेः १३ अन्तस्वनर्थो

सर्वमेतन्महाबाहोयथावद्विहितंतव त्वयिप्रतिप्रयातेतुयद्वृत्तंतन्निबोधमे ९ अप्रा
प्तेत्वयितदाश्रमस्तुभ्रातृमृगाद्विजे परिछन्नमिदाश्रमंयत्नेनसमवेघ्नत १० तद्धास्मिन्दिनतो
रसिंहव्याघ्रमृगाकुलं प्रविवेशाथविजनंसमहद्दण्डकावनं ११ तेषांपुरस्ताद्बलवानग
छतांगहनेवने विनदन्सुमहानादंविराधःप्रत्यदृश्यत १२ तमुत्क्षिप्यमहाना— मूर्ध्व
बाहुमधोमुखं निखानेप्रक्षिप्तेतिस्मनदन्तमिवकुञ्जरं १३ तत्कृतोबुद्धकौरकमेभ्रातरौरा
मलक्ष्मणौ मायाह्रेपन्भङ्गस्यरम्यमाश्रममीयतुः १४ शरभङ्गोदिवंप्राप्तेरामःसत्यपरा
क्रमः अभिवाद्यमुनीन्सर्वानजनस्थानमुपागमत् १५ चतुर्दशसहस्राणिजनस्थान
निवासिनां हतानिवसतातत्रराघवेणमहात्मनः १६ एकेनसहसंगम्यरामेणरणमूर्ध
नि अग्नेस्त्रतयभागेननिःशेषाराक्षसाःकृताः १७ ॥

भागेनरदंचराक्षसदर्पानग्रहसंनादसीताग्रहाग्रेषणादिसर्वव्यापाराप्रेक्षयाग्रहकालस्वर्थाधिकमुहूर्तेनराक्षसाएकोनेत्यर्थः १७ ३८८

न्तरं तत्सा च वध्येको देवस्तस्माद पश्चादिति जनस्थानोपागमानंतरमित्यर्थः वर्णनामेति छेदनतत्क्षणे इति चतुर्दशी सहसा बला
776 त्सा वधश्च इति शेषः २० ततः स्वरादिवदानंतेरं तेन लक्ष्मणेन पूर्वं मर्दिता सा बाला मत्स्वो रावणाग्रे पागमन् २१ २२ मृगमिति शेषः

पश्चात् स्वरूपेण त्वानाम रामपार्श्वमुपागता ततो रामेण संदिष्टो लक्ष्मणः सहसोत्थितः १९ प्रगृह्य
खड्गं चिच्छेद कर्णनासे महाबलः ततस्तेनार्दिता बाला रावणं समुपागता २१ रावणानुचरो घो
रो मारीचो नाम राक्षसः लोभयामास वैदेहीं भूत्वा रत्नमयो मृगः २२ सा रामम् अब्रवीद्दृष्ट्वा वैदेही गृह
ह्यतामिति अयं मनोहरः कान्त आश्रमो नो भविष्यति २३ ततो रामो धनुष्पाणिर्मृगं तम् अनुधावति
मनं जघानथावंतं शरेणानतपर्वणा २४ अथ सौम्य दशग्रीवो मृगं याते तु राघवे लक्ष्मणे चापि
निष्क्रान्ते प्रविवेशाश्रमं तदा २५ जग्राह तरसा सीतां ग्रहः खे रोहिणीमिव त्रातुकामं ततो युद्धे हत्वा
गृध्रं जटायुषं २६ प्रगृह्य सहसा सीतां जगामाशु स राक्षसः ततस्त्वद्भुतसंकाशाः स्थिता पर्वतमू
र्धनि २७ सीतां गृहीत्वा गच्छन्तं वानराः पर्वतोपमाः ददृशुर्विस्मिताकारा रावणं राक्षसाधिपं २८

दृष्ट्वा राममब्रवीत् तदेवाह अयं मृगो गृहीतेनानेन आश्रमो मनोहरो भविष्यति अनुधावते अनुधावति स्म २४ २५ २६ सहं
सा बलात्कारेण २७ विस्मिता ददृशुः सुग्रीवादय इति भावः २८ ॥

रावा
युटी
३९९
777

ततइति अनेनमार्गेणकश्चित्स्थापितंशुभदेशोआसीत्स्मृतिमात्रेणवातद्रूपमस्थानेवोध्यं २९ त्वात्ततइत्यर्थः सुवर्णपरिष्कारेसुव
र्णप्राकारे ३० ३१ त्वणवदचिंतयंतीअगणयंती ३२ ३३ ३४ कवंधवचनात्तन्निहतदग्धकवंधवचनादित्यर्थः ३५ तयोःपूर्वपर

ततःशीघ्रतरंगत्वातद्विमानंमनोजवं आरुह्यसहवैदेह्यापुष्पकंसमहाबलः २९ प्रवि
वेशतदालंकांरावणोराक्षसेश्वरः तांसुवर्णपरिष्कारेशुभेमहतिवेश्मनि ३० प्रवेश्यमै
थिलींवाक्यैःसांत्वयामासरावणः त्वणवद्भाषितंतस्यतंचनैकंनपुंगवम् ३१ अचिंतयं
तीवैदेहीह्यशोकवनिकांगता न्यवर्ततततोरामोमृगंहत्वातदावने ३२ निवर्तमानः
काकुत्स्थोदृष्ट्वागृध्रंसविव्यथे मृतंहतंततोदग्ध्वारामःप्रियसखंपितुः ३३ मार्गमाणस्तु
वैदेहींराघवःसहलक्ष्मणः गोदावरीमनुचरन्वनोद्देशांश्चपुष्पितान् ३४ आसेदतुर्म
हारण्येकवंधनामराक्षसं ततःकवंधवचनाद्रामःसत्यपराक्रमः ३५ ऋष्यमूकगिरिं
गत्वासुग्रीवेणसमागतः ततःसमागतःपूर्वंप्रीत्याहार्दोव्यजायत भ्रात्रानिरस्तःक्रुद्धे
स्मरसांनिध्यात्पूर्वंरामस्यश्रवणेनसुग्रीवहर्षदर्शनेनहार्दः नसुग्रीवोवालिनापुरा ३६
समागमःमानससखंजातमित्यर्थः तत्रहेतुमाहभ्रदिति ३९ ॥ ॐनमोभगवतेवासुदेवाय ॥ ३८५

ऽन्तस्तयोः परस्परसंवादात्प्रगाढः प्रणयोऽभवत् ३९ ३९ रामायेति स्वक्रमोन विवक्षितः आदिष्टाः नियुक्ताः ४२ विप्रनष्टानां विल
प्रवेशानन्तरं मार्गणे मासे मज्ञानतां विशङ्कितानां मितिपादे अतीतकालानामित्यर्थः ४ ज्ञातिनामित्यत्र दीर्घाभावश्चार्षः ४२

इतरेतरसंवादात्प्रगाढः प्रणयस्तयोः रामः स्वबाहुवीर्येण स्वराज्यं प्रत्यपादयत् ४० वालिनं स
मरे हत्वा महाकायं महाबलं सुग्रीवः स्थापितो राज्ये सहितः सर्ववानरैः रामाय प्रतिज्ञानीतो वा
नरपुङ्गवास्तु मार्गेण आदिष्टा वानरेन्द्रेण सुग्रीवेण महात्मना दशकोट्यः प्लवगानां सर्वाः प्रस्था
पिता दिशः ४१ तेषां नो विप्रनष्टानां विन्ध्ये पर्वतसत्तमे भृशं शोकाभितप्तानां महान्कालोऽत्यवर्तत ४.
भ्राता तु गृध्रराजस्य संपातिर्नाम वीर्यवान् समाख्याति स्म वसतीं सीतां रावणमन्दिरे ४२ सो
ऽहं दुःखपरीतानां दुःखं तज्ज्ञातिनां नुदन् आत्मवीर्यं समास्थाय योजनानां शतं प्लुतः ४२ तत्राह।
मेकामद्राक्षमशोकवनिकां गताम् कौशेयवस्त्रां मलिनां निरानन्दां दृढव्रताम् तया समेत्य वि
धिवत्पृष्ट्वा सर्वमनिन्दिताम् अभिज्ञानं मणिं लब्ध्वा चरितार्थोऽहमागतः मया च पुनरागम्य रामस्या
क्लिष्टकर्मणः अभिज्ञानं मया दत्तमर्चिष्मान्स महामणिः ४९

४४ मणिं सीतासकाशाद्गृहीत्वा मणिं लब्ध्वेत्यर्थः ४५ ४९

रावा ४७ अयुध्यतेजयोनेनेति उद्योगं वलं तद् उद्योजयिष्यन् प्रोत्साहयिष्यन् ४८ मुनिसंनि- वधवसेतेश्वोद्रष्टुमर्हसि आश्विनशुक्लचत
युद्धी र्दश्यामस्तिनीतहर्षेद्वितिपहयोपुष्पस्यसंभवः शृणिमायातशिम्यमपिपकर्त्तत्तपेणवा ५४ कृताञ्जलिः रामेस्वरेतितिशेषः
३९ 779 कृत्वातांमैथिलींरामस्त्वाशंचजीविते जीवितान्तमनुप्राप्तःपीत्वामृतमिवातुरः ४७
उद्योजयिष्यनुद्योगंदध्येलंकावधेमनः जिघांसुरिवलोकान्तेसर्वांल्लोकान्विभावसुः ४८
ततःसमुद्रमासाद्यनलसेतुमकारयत् अतरत्कपिवीराणांवाहिनीतेनसेतुना ४९ प्रह
स्तमवधीन्नीलःकुंभकर्णन्तुराघवः लक्ष्मणोरावणसुतंस्वयंरामस्तुरावणं ५० सशक्रे
णसमागम्ययमेनवरुणेनच महेश्वरस्वयंभूभ्यांतथादशरथेनच ५१ तैश्चदत्तवरःश्री
मानृषिभिश्चसमागतैः सुरर्षिभिश्चकाकुत्स्थोवरांल्लेभेपरंतपः ५२ सतुदत्तवरःप्री
त्यावानरैश्चसमागतः पुष्पकेनविमानेनकिष्किंधामभ्युपागमत् ५३ तांगांपुनरासा
द्यवसेनेमुनिसंनिधौ अविघ्नंपुष्ययोगेनश्वोरामंद्रष्टुमर्हसि ५४ ततःसवाक्यैर्मधुरैर्ह
नूमतोनिशम्यहृष्टोभरतःकृताञ्जलिः उवाचवाणींमनसःप्रहर्षिणींचिरस्यपूर्णःखलु
मेमनोरथः ५५
मेमनोरथः पूर्णःखल्विमवाच ५५ ॥ ३९

780 इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेअष्टाविंशाधिकशततमः १२८ परमानंदंतत्करंवचइतिशेषः १ दैवतानिकुलदैवतानिनगरस्यचैत्या
निसाधारणदेवायतनानि अर्चंतुअर्चयंतु २ स्तुतिपुराणज्ञाइतिसूतलक्षणानुवादनविशेषणं वैतालिकाः वंशावलीकीर्त
काः ३ राजदारामातरःसैन्याःराजभवनाइतिमंतोभ्यंतराः सेनागणाःआढ्यविकांतसेनाभेदाःसर्वांगश्रेणीनानाजातीयसंघः ४५

इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेअष्टाविंशाधिकशततमः १२८ श्रुत्वातुपरमानंदंभरतःसत्यविक्रमः
हृष्टमाज्ञापयामासशत्रुघ्नंपरवीरहा १ दैवतानिचसर्वाणिचैत्यानिनगरस्यच सुगंधमाल्यैर्वादि
त्रैरर्चंतुशुचयोनराः २ सूताःस्तुतिपुराणज्ञाःसर्वेवैतालिकास्तथा सर्वेवादित्रकुशलाःगणि
काश्चैवसर्वशः ३ राजदारास्तथामात्यासैन्याःसेनांगनागणाः ब्राह्मणाश्चसराजन्याःश्रे
णिमुख्यास्तथागणाः अभिनिर्यांतुरामस्यद्रष्टुंशशिनिभंमुखं भरतस्यवचःश्रुत्वाशत्रुघ्नः
परवीरहा ५ विष्टीरनेकसाहस्रीश्चोदयामासभागशः समीकुरुतनिम्नानिविषमाणिस
मानिच ६ स्थानानिचनिरस्यंतांनंदिग्रामादितःपरं संचंतुपृथिवींकृत्स्नांहिमशीतेनवा
रिणा ७

विष्टीर्भृतिकरान्भागशोविभज्येतिशेषःविषमाणिस्थलानिश्रमसमनदेशाःसमानिनिरस्यंतां अग्रेभेदो
निराक्रियतांसर्वंसमंक्रियतामितियावत् ६ इतोनंदिग्रामात्परंयावदयोध्यातावत्पर्वगंतव्यदेशत्वादितिभावः ७

गवा समुच्छ्रितपताकारथ्याक्रमे ८ सूर्योदयनेप्रतिस्वःसूर्योदयकालेयथासर्वेस्वजनेभवतितथाकृतेसत्यर्थः विरलपुष्पर्वथाःप्रस

युटी नः निविड्पुष्पर्वंथदामसुक्तपुष्पाणिवंथरहितानिपुष्पानिपुष्पविशेषणंसवर्णैरितिपंचवर्णकैःपंचवर्णकस्मितैरलंकारैः ११

३९१ 781 ततोभ्यवकिरंस्त्वसेलाजैःपुष्पैश्चसर्वतः समुच्छ्रितपताकास्तरथ्याःपुरवरोत्तमे ८ शो

भयंतश्चवेश्मानिसूर्यस्योदयनंप्रति सवदामसुक्तपुष्पैश्चसुवर्णैःपंचवर्णकैः ९

राजमार्गमसंवाधंकिरंतशतशोनराः ततस्तच्छासनंश्रुत्वाशत्रुघ्नस्मुदान्विताः १० धृष्टि

र्जयंतोविजयःसिद्धार्थश्चार्थसाधकः अशोकोमंत्रपालश्चसुमंत्रश्चापिनिर्ययुः ११ मत्ते

र्नागसहस्रैश्चसध्वजैःसुविभूषितैः अपरेहेमकक्ष्याभिःसगजाभिःकरेणुभिः १२ निर्य

युस्तुरगाक्रांतारथैश्चसुमहारथाः शक्त्यृष्टिपाशहस्तानांसध्वजानांपताकिनी १३ तुर

गाणांसहस्रैश्चमुख्यैर्मुख्यतरान्वितैः पदातीनांसहस्रैश्चवीराःपरिवृतायथुः १४ ततोया

नान्युपारूढाःसर्वादशरथस्त्रियः कौसल्याप्रमुखाकृत्वासुमित्रांचापिनिर्ययुः १५ द्विजा

तिमुख्यैर्धर्मात्माश्रेणीमुख्यैःसनैगमैः माल्यमोदकहस्तैश्चमंत्रिभिर्भरतोवृतः १६

धृष्ट्यादयोष्टमंत्रिणानिर्ययुःअदयास्तेंयथोक्तंराजमार्गसत्कारंकृत्वाशत्रुनिर्मपुरिस्यर्थः ११ नैगमाःवणिजःवैदेहिकःसार्थवा ३९१

782 आर्यपादौ श्रीरामपादुके १७ उपवासकृश इत्यनेन रामादेशप्रतीक्षिकालमुपवासोनमेयः तत्सर्वं श्रीरामागमनश्रवणपूर्वकं १९ या
वन्नहरयातो क्षिप्रमागतमहं सीतिहनूमंतं प्रति रामोक्ते भरतेसर्वां कथामुक्त्वा पुनारामसमीपंगत्वा रामंप्रतिभरतवृ॰

शंखभेरीनिनादैश्च वंदिभिश्चाभिनंदितः आर्यपादौ गृहीत्वा तु शिरसा धर्मकोविदः १७ पां
डुरं छत्रमादाय शुक्लमाल्योपशोभितं शुक्ले च वालव्यजने राजार्हे हेमभूषिते १८ उपवास॰
कृशो दीनश्चीरकृष्णाजिनांबरः भ्रातरामं मनः श्रुत्वा तत्सर्वं हर्षमागतः १९ प्रत्युद्ययौ तदा
रामं महात्मा सचिवैः सह अश्वानां खुरशब्दैश्च रथनेमिस्वनेन च २० शंखदुंदुभिनादेन संच॰
चालेव मेदिनी गजानां बृंहितैश्चापि शंखदुंदुभिनिःस्वनैः २१ कृत्स्नं तु नगरं तत्तु नंदिग्राम॰
मुपागमत् समीक्ष्य भरतो वाक्यमुवाच पवनात्मजं २२ कच्चिन्न खलु कापेयी सेव्यते चल॰
चित्तता नहि पश्यामि काकुत्स्थं राममार्यं परंतप २३ कच्चिन्न चात्र दृश्यंते कपयः कामरू
पिणः अथैवमुक्ते वचने हनूमानिदमब्रवीत् २४ ॥

तांतंनिवेद्य पुनर्नंदिग्रामं प्रति रामाज्ञया गतेपतद्भरतवचस्तं प्रतीतिबोध्यं काकायेयीकपिस्वभावप्रयुक्ताचलचित्तता न॰
सेव्यतेनोतत्वीयतेक्वचित् मिथ्यानोच्यतेकच्चिदित्यर्थः अत एवं शंकातत्राह नहीति २३ २४ ॥

रावा एवंमिथ्यावादित्वशंकायांतांनिहृत्यवेःप्र्ष्टिमर्याद्यनपेनंविज्ञापयन्निदमब्रवीत् सदाफलत्वादिविशिष्टान्वृक्षान्प्राप्यप्रहृष्टानां
युद्धे वनौकसांभूमौनिस्वनःश्रूयतेःतस्यप्रयाहीतिशेषः २५ वृक्षाणांतथाविधत्वंकुतस्तत्राह भरद्वाजप्रसादेनेति तेनापिकथमेवं
१५२ प्राकृतत्राहः तस्यचेतिभरद्वाजस्यचेत्यर्थः वामदेवेनेतिततपः प्रसादितेनेत्यर्थः यदेवमतः ससैन्यसेनवरासस्यचभर
783

अर्घ्यंविज्ञापयन्नेवंभवंतेसत्यविक्रमे सदाफलान्कुसुमितान्वृक्षान्प्राप्यमधुस्रवान् २५
भरद्वाजप्रसादेनमत्तभ्रमरनादितान् तस्यैवंवदतोवामदेवेनपरंतप २६ सेनाया
स्यतदातिथ्यंकृतंसर्वगुणान्वितं निस्वनःश्रूयतेभीमःप्रहृष्टानांवनौकसां २७ सेने
वानरसेनायांनदींतरंतिगोमतीं रजोवर्षंसमुद्भूतंपश्यशालवनंप्रति २८ सेनेसालव
नेरम्यलोलयंतिप्लवंगमाः तदेतद्दृश्यतेदूराद्विमानंचंद्रसन्निभम् २९ विमानंपुष्पकं
दिव्यंमनसाब्रह्मनिर्मितं रावणंबांधवैःसार्धंहत्वालब्धंमहात्मना ३० ॥ ॥ ॥

द्वाजेनसर्वगुणान्वितमातिथ्यंकृतं २७ यतोध्वनिःश्रूयतेतस्मात्सेनागोमतींतरतीतिसन्येवालकीतिपाठांतरं तदानंतरमाह
रजोवर्षमिति २८ तदनंतरमाहतदेतदिति २९ मनसाब्रह्मनिर्मितंब्रह्मणःसंकल्पमात्राद्विश्वकर्मणानिर्मितम् ३० १५२

784

एतद्दिव्यंमनोजवंविमानंप्रसादेनब्रह्मणःप्रसादेनधनदस्यभवतीतिशेषःपूर्वेणानपसालेभेयकुवेरः पितामहादितिसंदर।
कांडोक्तेः ३१ एतस्मिन्विमानेराघवौसुग्रीवोविभीषणश्चतिष्ठतीतिशेषः ३२ ३३ ततश्चासन्नेभरतादयस्तंददृशुरित्याहदद

तरुणादित्यसंकाशंविमानंरामवाहनं धनदस्यप्रसादेनदिव्यमेतन्मनोजवं ३१ एत
स्मिन्भ्रातरौवीरौवैदेह्यासहराघवौ सुग्रीवश्चमहातेजाराक्षसश्चविभीषणः ३२ त
तोहर्षसमुद्भूतोनिःस्वनोदिवमस्प्रशत स्त्रीबालयुववृद्धानांरामोयमितिकीर्तिते ३३
रथकुंजरवाजिभ्यस्तेवतीर्यमहींगताः ददृशुस्तंविमानस्थंनराःसोममिवांबरे ३४ प्रांज
लिर्भरतोभूत्वाप्रहृष्टोराघवोन्मुखः यथार्थेनार्घ्यपाद्याद्यैस्ततोराममपूजयत ३५ मनसा
ब्रह्मणासृष्टेविमानेभरताग्रजः रराजपृथुदीर्घाक्षोवज्रपाणिरिवामरः ३६ ततोवि
मानाग्रगतंभरतोभ्रातरंतदा ववंदेप्रणतोराममेरुस्थमिवभास्करं ३७ ततोरामाभ्यनु
ज्ञातंतद्विमानमनुत्तमं हंसयुक्तंमहावेगंनिपपातमहीतले ३८ आरोपितोविमानंतद्भर
तःसत्यविक्रमः राममासाद्य मुदितःपुनरेवाभ्यवादयत ३९

दृशुरिति ३४ यथार्थेनस्वागतेनअसमर्थेनस्वागतेत्यर्थः यस्यागमनेपरमकल्याणंतत्स्वागतमित्यर्थोऽनुगतिमतेत्यर्थः ३५ ब्र

भ्यवादयत्अभ्यवंददित्यर्थः ३९

रा॰वा॰ ४॰ लक्ष्मणमासाद्य वैदेहीमानेन लक्ष्मणं परिष्वंगादिना संभाष्य अभेद्यः पांचजन्यात्मा कैकेय्यां भरतोभवत् तदंशेषु सुमित्रायामनंता
युद्ध त्माच लक्ष्मणः सुदर्शनात्मा शत्रुघ्नो हि जातो गुरुपस्थितेऽस्मिन्पाद्येरिति वाक्यैः वैदेहीमभ्यवादयत् अभ्यवदत् ४॰ ४१ ४२ ४३

३१३ ते समुत्थाय काकुत्स्थः सुचिरस्याक्षिगोचरं अंके भरतमारोप्य मुदितः परिषस्वजे ४॰ ततो लक्ष्म
णमासाद्य वैदेहीं च परंतपः अभ्यवादयत्प्रीतो भरतो नाम चाब्रवीत् ४१ सुग्रीवं कैकयीपुत्रो
जांबवंतमथांगदं मैंदं च द्विविदं नीलमृषभं चैव सस्वजे ४२ सुषेणं च नलं चैव गवाक्षं गंधमा
दनं शरभं पनसं चैव परितः परिषस्वजे ४३ ते कृत्वा मानुषं रूपं वानराः कामरूपिणः कुश
लं पर्यपृच्छंस्ते प्रहृष्टा भरतं तदा ४४ अथाब्रवीद्राजपुत्रः सुग्रीवं वानरर्षभं परिष्वज्य महातेजा
भरतो धर्मिणां वरः ४५ त्वमस्माकं चतुर्णां वै भ्राता सुग्रीव पंचमः सौहृदाज्जायते मित्रमप
कारोऽरिलक्षणं ४६ विभीषणं च भरतः सान्त्ववाक्यमथाब्रवीत् दिष्ट्या त्वया सहायेन कृतं क
र्म सुदुष्करं ४७ शत्रुघ्नश्च तदा राममभिवाद्य सलक्ष्मणं सीतायाश्चरणौ वीरो विनयादभ्यवा
दयत् ४८ रामो मातरमासाद्य विवर्णां शोककर्शितां जग्राह प्रणतः पादौ मनो मातुः प्रसा

४४ ४५ पंचमो भ्राता भ्रातृविषयकपंचत्वसंख्यापूरणः सौहृदात् तत्सर्वं कोपकारात् ४६ ४७ ४८ ४९ दयन् ४९ ३१३

785

786

कैकेयीचयशस्विनी अस्यामनोदीर्घेनराज्ञानरकान्नारितः देवाब्रह्मर्षयश्चपरमेमहर्षयमाः रामस्यवयशोजातमतएषायुषा।
स्विमेव ५० ५१ व्याकाशानिविकसितानि ५२ एतत्एतावत्कालमयारक्षितमासभूतेमयिस्थितेराज्यमयातेनियातितेतम्भत्रे

ग्रभिवाद्यसमित्राचकैकेयीचयशस्विनी समाहृष्टततःसर्वाःपुरोहितमुपागमत् ५० स्वा
गतंतेमहाबाहोकौसल्यानंदवर्द्धन इतिप्रांजलयःसर्वेनागराराममब्रुवन् ५१ तान्यंजलिसहस्र
राणिप्रगृहीतानिनागरैः व्याकोशानीवपद्मानिददर्शभरताग्रज ५२ पादुकेतेतुरामस्यगृ
हीत्वाभरतःस्वयं चरणाभ्यांनरेंद्रस्ययोजयामासधर्मवित् ५३ अब्रवीच्चतदारामंभरतः
सकृतांजलिः एततेसकलंराज्यंन्यासंनिर्यातितंमया ५४ अद्यजन्मकृतार्थंमेसंवृत्तश्चम
नोरथः यत्त्वांपश्यामिराजानमयोध्यांपुनरागतं ५५ अवेक्षतांभवान्कोशंकोष्ठागारं
गृहंबलं भवतस्तेजसासर्वंकृतंदशगुणंमया ५६ तथाब्रुवाणंभरतंदृष्ट्वातंभ्रातृवत्स
लं मुमुचुर्वानरावाष्पंरा——सविभीषणाः ५७ ततःप्रहर्षाद्भरतमंकमारोप्यराघवः
ययौतेनविमानेनससैन्योभरताश्रमं ५८ भरताश्रममासाद्यससैन्योराघवस्तदा अवती

वेदितं ५७ विभीषणाश्चवाष्पममोच ईदृशाअपिभ्रातरःसंतीत्यानंदेनत्वस्मात्कैपरीत्यजशोकेनव ५० ५८ ५९

रा॰वा॰
युटी
३५४

787

९॰ पुरोहितस्यात्मसमस्येति वसिष्ठपुत्रस्य सुयज्ञस्येत्यर्थः आत्मसमस्येतिपाठांतरेब्रह्मज्ञत्वादितिभावः वसिष्ठस्येत्यर्थः।
इतितीर्थः ९३ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेएकोनत्रिंशततमःसर्गः १२९ शिरसीतिः १ त्वयामामिकामातापूजितानतूक्तः।

अब्रवीत्तुतदारामस्तद्विमानमनुत्तमं वहवैश्रवणंदेवमनुजानामिगम्यतां ९०
ततोरामभ्यनुज्ञातंतद्विमानमनुत्तमं उत्तरांदिशमुद्दिश्यजगामधनदालयं ९१
विमानंपुष्पकंदिव्यंसंगृहीतंतुरक्षसा अगमद्धनदंवेगाद्रामवाक्यप्रचोदितं ९२
पुरोहितस्यात्मसमस्यराघवोबृहस्पतेःशक्रइवामराधिपः निपीड्यपादौपृथगा-
सनेशुभेसहैवतेनोपविवेशवीर्यवान् ९३ इत्यार्षेयुद्धकांडेएकोनत्रिंशाधिकशततमः
शिरस्यंजलिमादायकैकेयीनंदवर्धनः बभाषेभरतोज्येष्ठंरामंसत्यपराक्रमं १
पूजितामामिकामातादत्तंराज्यमिदंमम तद्ददामिपुनस्तुभ्यंयथात्वमददामम २

वनवासानुष्ठानात् मयाचित्रकूटेतवसमर्पितमिदंराज्यंत्वंपुनश्चित्रकूटएवममदत्तवान् तन्मन्नस्तुभ्यमहंददामि न
नुकथंदत्तस्यपुनर्दानंतत्राह यथेति यथात्वमदत्तराज्यंमह्यमददास्तथामयापितद्दत्तंतुभ्यंदीयतेइत्यर्थः २

788 नत्वत्तरत्नरात्यभोगमहंकरिष्यामिरामं तत्त्वपालये मत्राह पुरमिति पूर्वकाकिनास्वमान पूर्वं द्रवलीवर्देनतरदितेन वलीयसा वृषेण
वलीवर्देन मस्तो दत्तिमां किशोरवत् पार्श्ववर्तिवत्सवालवत्सोयत्सोयथा वोढुं नोत्सहे तेन तथा गुरुरात्यस्य भारं वोढुं नाहमुत्सहे ३
नोत्सहे इत्यत्र हेतुमाह वारीति महता वारिवेगेन भिन्नः दत्स्कंतं यथा सेतुर्निवंधो वहुमशक्यः एवमसंवृतमशक्यं संवरणं राज्यछिद्रं

पुरैकाकिनाप्यस्मां वृषभेण वलीयसा किशोरवत् गुरुं भारं न वोढुमहमुत्सहे ३ वारिवेगेन महता
भिन्नः सेतुरिव स्रवन् दुर्बंधनमिदं मन्ये राज्यछिद्रमसंवृतं ४ गतिं खरश्वाश्वस्यहंसस्येव च वायसः
नान्वेतुमुत्सहे वीर तव मार्गमरिंदमः ५ यथा चारोपितो वृक्षो जातश्चांतर्निवेशने महानपि दुरारोहो
महास्कंधः प्रशाखवान् ६ शीर्येत पुष्पितो भूत्वा न फलानि प्रदर्शयन् तस्य नानुभवेदर्थं यस्य हेतोः
स रोपितः ७ ॥

दुर्वारादिनिवंधनं दुर्निवंधं नेवधुमशक्यमितिवंमन्ये इमितिशेषः ४ तवमार्गं खराणीयखराणवातुर्यं ५ अंतर्निवेशने गृहारामेक
स्मिन् दत्स्यारोपितः समहत्वादिगुणविशिष्टश्च जातस्ततः स पुष्पितो भूत्वा फलान्यप्रदर्शयन् यदि विशीर्येत विशीर्णपुष्पो वा स्वनूपे
तो विशीर्णो वा भवति तितोयस्य मूलस्य हेतोर्येन रोपितः स तदारोपणादि क्लेशरूपमर्थं फलं नानुभवेदिसयथा वृथा प्रयासः ६ ॥

रावा
युद्धे
३१५
789

एषोपमा त्वद्धे महाबाहो यदि त्वमक्रान्तभूमानस्मान्नपाधित ह्रितिशेषः त्वमर्थं त्वं वेत्तुमर्हसि अस्यापदेशवचनार्थमिममर्थः राज्ञा प्रजा।
पालनार्थं महता यत्नेनोत्पाद्य संवर्द्धितेन त्वया प्रजापालनं सम्पादनीयं तदकरणेन त्वनादृशात्वज्ञानं तत्स्वत्वमिति भावः ८ यद्येवम।
तो जगदद्येत्यादि तूर्यघोषादिभी राज्ञोपचारैः प्रतिबुध्यस्व शेषेवत्यर्थः ॥ चक्रं ज्योतिश्चक्रं यावदावर्तते अनेन कालावधि

एषोपमा महाबाहो त्वमर्थं वेत्तुमर्हसि एवमस्मान्मनुजेन्द्र त्वं भर्ताश्रमात्रयाधिहि ८ जगदद्याभिषिक्तं
त्वामनुपश्यतु राघव प्रतपन्तमिवादित्यं मध्याह्ने दीप्ततेजसम् ९ तूर्यसंघातनिर्घोषैः काञ्चीनूपुरनिस्वनैः
मधुरैर्गीतशब्दैश्च प्रतिबुध्यस्व शेष्व च १० यावदावर्तते चक्रं यावती च वसुंधरा तावत्त्वमिह लोकस्य
स्वामित्वमनुवर्तय ११ भरतस्य वचः श्रुत्वा रामः परपुरंजयः तथेति प्रतिजग्राह निषसादासने शुभे १२
ततः शत्रुघ्नवचनान्निपुणाः श्मश्रुवर्द्धनाः सुखहस्ताः सुशीघ्राश्च राघवं पर्युपासत १३ पूर्वं तु भरते
स्नाते लक्ष्मणे च महाबले सुग्रीवे वानरेन्द्रे च राक्षसेन्द्रे विभीषणे १४ ॥

रुध्यते यावती च वसुंधरेति देशावधिरुच्यते ॥ प्रतिजग्राह भरतस्य वचः इति शेषः १२ श्मश्रुवर्द्धनाः छेदकाः नापिता इत्यर्थः
वर्धनं छेदनेऽप्येव आनन्दनसमभाजनं इत्यमरः १३ पूर्वं त्विति अत्र भरतलक्ष्मणयोः स्नानाद्यभिधानकाले शत्रुघ्नस्यानभि
धानं तत्र स्नानकारयितृत्वात् उपलक्षणं वा १४ ॥ ३१५

१४ इक्ष्वाकुलक्ष्मिवर्द्धनः शत्रुघ्नः १६ प्रतिकर्मालंकरणं आत्मनैव न सैरंध्रीभिस्तेनेमर्दः १७ शोभमलंकरणं १८ अभिचक्राम समी
790 पमाजगाम १९ २० दिव्यनिभैर्दिव्यकान्तिभिः वस्त्रैर्युक्तौ जग्मतुः रथस्थं राममनुजग्मतुरित्यर्थः २१ २२ अयोध्यायाश्चेति तस्मि

विशोधितजटः स्नातश्चित्रमाल्यानुलेपनः महार्हवसनोपेतस्तस्थौ तत्र श्रिया ज्वलन् १५ प्रति
कर्म च रामस्य कारयामास वीर्यवान् लक्ष्मणस्य च लक्ष्मीवान् इक्ष्वाकुकुलवर्धनः १६ प्रतिक
र्म च सीतायाः सर्वा दशरथस्त्रियः आत्मनैव तदा चक्रुर्मनस्विन्यो मनोहरं १७ ततो वानरप
त्नीनां सर्वासामेव शोभनं चकार यत्नात्कौसल्या प्रहृष्टा पुत्रवत्सला १८ ततः शत्रुघ्नवच
नात्सुमन्त्रो नाम सारथिः योजयित्वाभिचक्राम रथं सर्वांगशोभनं १९ अर्कमण्डलसंका
शं दिव्यं दृष्ट्वा रथमास्थितः आरुरोह महाबाहू रामः परपुरंजयः २० सुग्रीवो हनुमांश्चैव महेन्द्र
सदृशद्युती स्नातौ दिव्यनिभैर्वस्त्रैर्जग्मतुः शुभकुण्डली २१ सर्वाभरणजुष्टाश्च ययुस्ताः शुभ
कुण्डलाः सुग्रीवपत्न्यः सीता च द्रष्टुं नगरमुत्सुकाः २२ अयोध्यायां च सचिवा राज्ञो दशरथ
स्य च पुरोहितं पुरस्कृत्य मन्त्रयामासुरर्थवत् २३ ॥

न्त्रं तेरस्यादिः पुरोहितं वसिष्ठं अर्थवत् प्रयोजनोत्तमवत् रामाभिषेकोपयुक्तमशेषविचारं चक्रुरित्यर्थः २३ राम ॥

रा.वा. तदेवाह अशोक इत्यादि अशोकादयोरामहर्म्यस्थेनगरस्यचहर्म्यस्थेसंगताः मंत्रयन्तमंत्रयन् २४ तदेवाह सर्वमेवेतिकर्तुमर्हथेति
उ.टी. अस्मानस्मत्क्रिः २५ मंत्रिणःपुरोहितंवसिष्ठंचसंदिश्यनिर्ययुः २६ २७ लक्ष्मणोव्यजनेनालंकृतमभूत् २८ अपरंश्वेतंवालव्यजनंवि

२९९ अशोकोविजयश्चैवसिद्धार्थश्चसमाहिताः मंत्रयन्नामहर्म्यस्थेहर्म्यस्थेनगरस्यच २४ सर्वमेवाभिषेका-
791 र्थंजयार्हस्यमहात्मनः कर्तुमर्हथरामस्यपद्मान्मंगलपूर्वकं २५ इतितेमंत्रिणःसर्वेसंदिश्यचपुरोहितं
नगरान्निर्ययुस्तूर्णंरामदर्शनबुद्धयः २६ हरियुक्तंसहस्राक्षोरथमिंद्रइवानघः प्रययौरथमास्थायरामो
नगरमुत्तमं २७ जग्राहभरतोरश्मीञ्छत्रंछत्रमादते लक्ष्मणोव्यजनंतस्यमूर्ध्निसंवीजयंस्तदा २८
श्वेतंचवालव्यजनंजगृहेपरितःस्थितः अपरंचंद्रसंकाशंराक्षसेंद्रोविभीषणः २९ ऋषिसंघैस्तदा-
काशेदेवैश्चसमरुद्गणैः स्तूयमानस्यरामस्यशुश्रुवेमधुरध्वनिः ३० ततःशत्रुंजयंनामकुंजरंपर्वतोपमं
आरुरोहमहातेजाःसुग्रीवःप्लवगर्षभः ३१ नवनागसहस्राणिययुरास्थायवानराः मानुषंविग्रहं
कृत्वासर्वाभरणभूषिताः ३२ ॥

भीषणोजगृहे २९ ३० ३१ नवनागसहस्राणिनवसहस्रसंख्याकगजानित्यर्थः ३२ ॥ ॥ ॥ २९९

792 शंखशब्दप्रणादैः शंखशब्दैः जनानां हर्षप्रणादैश्चेत्यर्थः तदुक्तं पाद्मे आगतो रावणं हत्वा कुंभकर्णं च रांतकः प्रतिकार्यैर्द्विजिह्वे
नामदर्षिजनरक्षकः समस्तदेवताकार्यः सीतेशो लक्ष्मणाग्रजः सत्यैकनिरतः शास्ता परदारसहोदरः सुग्रीवराज्यदो धन्यो
रावणानुजराज्यदः शरणागतसंत्राता धर्मसंस्थापनतत्परः रामो दाशरथिः श्रीमान् भगवान्भरताग्रजः शरणं रामस्त्र

शंखशब्दप्रणादैश्च दुंदुभीनां च निस्वनैः प्रययौ पुरुषव्याघ्रस्तां पुरीं हर्म्यमालिनीम् २३
ददृशुस्ते समायांतं राघवं सपुरःसरं विराजमानं वपुषा रथेनातिरथं तदा २४ ते वर्द्ध
यित्वा काकुत्स्थं रामेण प्रतिनंदिता अनुजग्मुर्महात्मानं भ्रातृभिः परिवारितम् २५ अ
मात्यैर्ब्राह्मणैश्चैव तथा प्रकृतिभिर्वृतः श्रिया विरुरुचे रामो नक्षत्रैरिव चंद्रमा २६ स।
पुरोगामिभिस्तूर्यैस्तालस्वस्तिकपाणिभिः प्रव्याहरद्भिर्मुदितैर्मंगलाभिर्वृतो ययौ २७
अक्षतं जातरूपं च गावः कन्याः सहद्विजाः नरा मोदकहस्ताश्च रामस्य पुरतो ययुः २८

सेवं भ्रुकुटेकार्यं हलधुनिरिति २३ तेनागराः २४ तेनागराः ते वर्द्धयित्वा आशीर्भिरिति शेषः २५ २६ तूर्यैस्तूर्यवादकैः
स्वस्तिकस्तालवद्द्वकरतलव्यापारः मंगलानि प्रव्याहरद्भिरित्यन्वयः २७ अक्षतादिकं मंगलार्थं जातरूपमक्षतं।
संपादितहरिद्रावर्णविशेषमित्यर्थः अक्षतादीनां पुरतो यानं तत्तद्दिपुरुषद्वारा २८ ॥

गावा
शुद्दी
२९०

३९ ४० ४१ अभ्युच्छ्रयनगाभ्युदयन ४२ ४३ पितुर्भवनमासाद्य तत्र महात्मनः सुग्रीवादीन् प्रवेश्य कौशल्याद्याश्चाभिवादयः वानरैरवि
नियोषः इति भरतमब्रवीदिति संबंधः तत्र एवं सुग्रीवं दिप्रवेशावीनशुक्लेपाद्ये स्वंश्रीमदवनं रामो भक्तपादाज्ञेरणाभिः स्वहीकर्त्तमना

संदिदेश रामः सुग्रीवेश्वभावं वानिलात्मजे वानराणां च तत्क्षणात्तमानोचतद्दले ३८ कृत्वा च विस्मयं
नस्थोयोध्यापुरवासिनः वानराणां च तत्क्षणात् चचतेश्चमत्रिणा ३९ द्युतिमानेतदाख्याय रामो वान
रसंवृतः हृष्टपुष्टजनाकीर्णामयोध्यां प्रविवेश सः ४० ततो ह्यभ्युच्छ्रयत्पौराः पताकाश्च गृहे गृहे पे
क्ष्याकाध्युषितं रम्यमासमाद पितुर्गृहं ४२ अथाब्रवीद्राजपुत्रो भरतं धर्मिणां वरं अर्थोपहितया वाचा म
धुरं रघुनंदनः ४३ पितुर्भवनमासाद्य प्रविश्य च महात्मनः कौशल्यां च सुमित्रां च कैकेयीमभिवादयः
तच्च मद्भवनं श्रेष्ठं साशोकवनिकं महत् मुक्तावैदूर्यसंकीर्णं सुग्रीवाय निवेदय ४५ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा
भरतः सत्यविक्रमः हस्ते गृहीत्वा सुग्रीवं प्रविवेश तमालयं ४६ ॥

रामो हनूमंतं कल्प्यं विभीषणं च सुग्रीवं गृहं प्रवेशयतीदेति आपाततस्तु कौशल्यादिप्रणामकरणे फलमिति भाति आंतरं तु ख्ये
तपाद्यमर्के वोध्यं सर्वं तु रामेण पर्कोतपवनहदनेकृतेनेव सर्वसमन्त्रमितिरामस्ते ४४ ४५ ४६ ॥ २९०

794 ततःशत्रुघ्नेनप्रचोदितागजभवनरत्नकाश्रभंतंरमदेशप्रदर्शनार्थंतैलप्रदीपान्गृहीत्वाभरतःसुग्रीवयोःपुरतःप्रविविशुः ४७
उवाचेतिरामभवनप्रदर्शनानंतरमितिशेषः राघवानुजःभरतः ४८ चतुर्णांचतुःसागरगामिनांजांववादादीनां ४९ चतु

ततस्तैलप्रदीपांश्चपर्यंकास्तरणानिच गृहीत्वाविविशुःक्षिप्रंशत्रुघ्नेनप्रचोदिताः ४७
उवाचचमहातेजाःसुग्रीवंराघवानुजः अभिषेकायरामस्यदूतानाज्ञापयप्रभो ४८
सौवर्णान्वानरेंद्राणांचतुर्णांचतुरोघटान् ददौक्षिप्रंससुग्रीवःसर्वरत्नविभूषितान् ४९
यथाप्रत्यूषसमयेचतुर्णांसागरांभसां पूर्णैर्घटैःप्रतीक्षध्वंतथाकुरुतवानराः ५० ए
वमुक्तामहात्मानोवानरावारणोपमाः उत्पेतुर्गगनंशीघ्रंगरुडाइवशीघ्रगाः ५१ जां
ववांश्चहनुमांश्चवेगदर्शीचवानरः ऋषभश्चैवकलशान्जलपूर्णानथानयन् ५२ न
दीशतानांपंचानांजलंकुंभैरुपाहरन् पूर्वात्समुद्रात्कलशंजलपूर्णमथानयन् ५३ सु
षेणःसत्वसंपन्नःसर्वरत्नविभूषितं ऋषभोदक्षिणात्तूर्णंसमुद्राज्जलमानयत् ५४ र
क्तचंदनकर्पूरैःसंवृतंकांचनंघटम् गवयःपश्चिमात्तोयमाजहारमहार्णवात् ५५ ॥

र्णांसागरांभसांतैःपूर्णैर्घटैःसहिताप्रत्यूषसमयेयथाऽस्मान्प्रतीक्षध्वंतथाकुरुतेतियोजनाः ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५

रा०वा० ५६ आनिलो हनूमान् तस्य सिंहं नदी तीर्थं सागराणां जले ५७ श्रेष्ठाय पुरोहिताय वसिष्ठाय ५८ प्रयतप्रयत्नवान् रत्नमये पीठे रत्न
युद्धे सिंहासने ससीतं सीतासहितं ५९ प्रसन्नेन निर्मलेन सकलवैदिकमंत्रमंत्रितत्वादतिपवित्रेण च सलिलेन नरव्याघ्रमभ्यषिंचन् ६०
१९८

795

रत्नकुंभेन महता शीतं तोयं मारुतविक्रमः उत्तराच्च जलं शीघ्रं गरुडानिलविक्रमः ५६ आजहार स धर्मात्मा
नलः सर्वगुणान्वितः ततस्तैर्वानरश्रेष्ठैरानीतं प्रेक्ष्य तज्जलं ५७ अभिषेकाय रामस्य शत्रुघ्नः सचिवैः सह
पुरोहिताय श्रेष्ठाय सुहृद्भ्यश्च न्यवेदयत् ५८ ततः स प्रयतो वृद्धो वसिष्ठो ब्राह्मणैः सह रामं रत्नमये पीठे स
सीतं संन्यवेशयत् ५९ वसिष्ठो विजयश्चैव जाबालिरथ काश्यपः कात्यायनो गौतमश्च वामदेवस्तथैव च
अभिषिंचन्नरव्याघ्रं प्रसन्नेन सुगंधिना सलिलेन सहस्राक्षं वसवो वासवं यथा ६० ऋत्विग्भिर्ब्राह्मणैः
पूर्वं कन्याभिर्मंत्रिभिस्तथा योधैश्चैवाभ्यषिंचंस्ते संप्रहृष्टैः सनैगमैः ६१ सर्वौषधिरसैश्चापि दैवतै
र्नभसि स्थितैः चतुर्भिर्लोकपालैश्च सर्वैर्देवैश्च संगतैः ६२ ॥

ऋत्विग्भिरित्यादि ऋत्विग्वसिष्ठादयः प्रयोजककर्तारः कन्याभिः षोडशसंख्याभिः अभ्यषिंचन् अभ्यषेचयन् तेन वसिष्ठादयः नै
गमा वणिजः ६१ नभसि स्थितैः सर्वदेवसहितैर्लोकपालदेवतैः सर्वौषधिरसैरभ्यषेचयन् वसिष्ठादयः ६२ ॥ १९८

९४ अन्ववायोवेशः येनकिरीटेतमनुरभिषिक्तोयुक्तः येनवसिष्ठेनतद्वंशोराजाउच्चपानगुणायांसभायामभिषेविता ९५ तस्यां
सभायांपीठेदीप्ततेजसरामंकल्पयित्वोपवेश्ययथाविध्यभिषिच्य ९६ पश्चादभिषेकानंतरंतेनकिरीटेनतेनवसिष्ठेनराघवः

ब्रह्मणानिर्मितंपूर्वंकिरीटंरत्नशोभितं अभिषिक्तःपुरायेनमनुस्तंदीप्ततेजसं ९४ तस्यान्ववाये
राजानःक्रमाद्येनाभिषेचिताः सभायांहेमक्लृप्तायांशोभितायांमहाधनैः ९५ रत्नैर्नानाविधै
श्चैवचित्रितायांसुशोभनैः नानारत्नमयेपीठेकल्पयित्वायथाविधि ९६ किरीटेनततःपश्चाद्व
सिष्ठेनमहात्मना ऋत्विग्भिर्भूषणैश्चैवसमयोक्ष्यतराघवः ९७ छत्रंतस्यचजग्राहशत्रुघ्नःपांडु
रंशुभं श्वेतंचवालव्यजनंसुग्रीवोवानरेश्वरः ९८ अपरंचंद्रसंकाशंराक्षसेंद्रोविभीषणः मालां
ज्वलंतींचवपुषाकांचनींशतपुष्करां राघवायददौवायुर्वासवेनप्रचोदितः ९९ सर्वरत्नसमायुक्तं
मणिभिश्चविभूषितं मुक्ताहारंनरेंद्रायददौशक्रप्रचोदितः १०० प्रजगुर्देवगंधर्वानन्तृतुश्चाप्सरोग

समयोक्ष्यतसंयुक्तःकृतःऋत्विग्भिश्चभूषणैःसंयुक्तःकृतःआर्षोलृङ् ९७ शतपुष्करांशतपद्मनिर्मितां ९९ शक्रप्रचोदितइतिवायु
रित्यनुकृष्यते वायुदत्तादिव्यांसौवर्णींकांचनमालांमुक्ताहारंचभगवान्महेशोददाविसर्थः १०० तदर्हस्यदेवगीतनृत्ताचर्हस्य अ

रा॰वा॰ सहस्रशतं सहस्रं धेनूनां गवां नवप्रसूतानां वा मितर्थः शतशृङ्गानेतत्वाचीवा ७३ पूर्वं गवादिदानानिकृत्वा तदनंतरं भूयस्त्रीत्वेनत्रिं
युद्धे शत्कोटीर्हिरण्यं ददौ ७४ अवेक्षमाणानकृत्नमुपकारं चिंतयंती प्रददौ प्रदातमिषेमर्थः ७८ आत्मनः कंठाद्धारमवमुच्यादित्स
३५५

भूमिः सस्यवती चैव फलवंतस्य पादपाः गंधवंति च पुष्पाणि वभूवू राघवोत्सवे ७२ सहस्रशतमश्वानां
धेनूनां च गवां तथा ददौ शतं वृषान्पूर्वं द्विजेभ्यो मनुजर्षभः ७३ त्रिंशत्कोटीर्हिरण्यस्य ब्राह्मणेभ्यो ददौ
पुनः नानाभरणवस्त्राणि महार्हाणि च राघवः ७४ अर्करश्मिप्रतीकाशां कांचनीं मणिविग्रहां
सुग्रीवाय स्रजं दिव्यां प्रायच्छन्मनुजाधिपः ७५ वैडूर्यमणिचित्रे च वज्ररश्मिविभूषिते वालिपुत्राय धृ
तिमानंगदायांगदे ददौ ७६ मणिप्रवरजुष्टं च मुक्ताहारमनुत्तमं सीतायै प्रददौ रामश्चंद्ररश्मिसमप्र
भं ७७ अरजे वाससी दिव्ये शुभान्याभरणानि च अवेक्षमाणा वैदेही प्रददौ वायुसूनवे ७८ अवमु
च्यात्मनः कंठाद्धारं जनकनंदिनी अवैक्षत हरीन्सर्वान्भर्तारं च मुहुर्मुहुः ७९ तामिंगितज्ञः संप्रेक्ष्य
बभाषे जनकात्मजां प्रदेहि सुभगे हारं यस्य तुष्टासि भामिनि ८० अथ सा वायुपुत्राय तं हारमसिते।
क्षणा ८ ।

पाभर्त्रनुमतये भर्त्रास्मवेक्षत ७९ ८० अथ भर्त्रैवेत्रेनमस्य नंतरं सा वायुपुत्राय ददावितिशेषः ८१ ॥ ३५५

798

तत्रहेतुःपौरुषादिस्वयत्रहनूमतिनित्यदानिसं श्रावीदाप्रस्थः ८२ कामैस्सकरदंगंनपानाद्यैः ८९ वीक्ष्यमैंदद्विविदनीलानृहष्ट्वानभ्यो
सर्वान्कामगुणान्सुसन्नमानराज्ञादीन्ददौ ८०.८१ लब्ध्वाकुलधनमिति स्वकुलधनेलंकाराज्यमित्यर्थः यतइक्ष्वाकुकुलदैवतंरंगे

तेजोधृतिर्यशोदाक्ष्यंसामर्थ्यंविनयोनयः पौरुषंविक्रमोबुद्धिर्यस्मिन्नेतानिनित्यदा ८२ हनूमांस्ते-
नहारेणशुशुभेवानरर्षभः चंद्रांशुचयगौरेणश्वेताभ्रेणयथाचल ८३ सर्वेवानरवृद्धाश्चयेचान्ये-
वानरोत्तमाः वासोभिर्भूषणैश्चैवयथार्हंप्रतिपूजिताः ८४ विभीषणोथसुग्रीवोहनूमान्जाम्बवा-
स्तथा सर्वेवानरमुख्याश्चरामेणाक्लिष्टकर्मणा ८५ यथार्हंपूजिताःसर्वेकामैरत्नैश्चपुष्कलैः प्रहृ-
ष्टमनसःसर्वेजग्मुरेवयथागतं ८६ ततोद्विविदमैंदाभ्यांनीलायचपरंतपः सर्वान्कामगुणान्वीक्ष्य प्र-
ददौ वसुधाधिपः ८७ दृष्ट्वासर्वेमहात्मानस्ततस्तेवानरर्षभाः विसृष्टाःपार्थिवेंद्रेणकिष्किंधा-
मुपागमन् ८८ सुग्रीवोवानरश्रेष्ठोदृष्ट्वारामाभिषेचनं पूजितश्चैवरामेणकिष्किंधांप्राविशत्पुरीं
८९ विभीषणोपिधर्मात्मासहतैर्नैरृतर्षभैः लब्ध्वाकुलधनंराजालंकांप्रायान्महायशाः ९०

विमानमितितत्रपाश्चेवतारसमाप्तिसमयेनदानस्योक्तत्वात् नयावत्तत्रविभीषणेप्रतिरामवचनेपावचेद्दस्वपावनिष्ठतिमेदिनी
तावदस्मद्वरामस्यःकालेममपदेवन श्वत्काष्टदोतस्मैस्वविशेषासहितसवे श्रीरंगस्वामिनोइक्ष्वाकुकुलदैवतंरंगविमानमादाय

रा०वा प्रशासंकुर्वन्शशासपालयामास ९१ बलेनचतुरंगबलेनसहपूर्वराजाध्युषितामिमांगांमयासहातिष्ठपूर्वंमज्ञामत्वादयस्तैरध्युषि
युटी तांपालितांकीदृशामस्यानेमयाभवःकर्तव्यतासदेमत्राह तुल्यमित्यादिप्रसिद्धात्महाराज्याभिषेकात्पूर्वैःपितृभिःस्वपितृभिस्तस
५॥ यथाभवतितथात्वंयौवराज्येधृतानांधुरमुद्वहस्व आत्मनासहवनवासेदुःखानुभवाद्राज्येसहसुखानुभवार्थंलक्ष्मणंप्रति॰

सराज्यमखिलंशासन्निहतारिर्महायशाः राघवःपरमोदारोशशासपरयामुदा उवाचलक्ष्मणंरामो
धर्मज्ञंधर्मवत्सलः ९१ आतिष्ठधर्मज्ञमयासहेमांगांपूर्वराजाध्युषितांबलेन तुल्यंयथात्वंपितृभिं
धृतस्तांयौवराज्येधुरमुद्वहस्व ९२ सर्वात्मनापर्यनुनीयमानोयदानसौमित्रिरुपैतियोगं नियु॰
ज्यमानोभुवियौवराज्येततोभ्यषिंचद्भरतंमहात्मा ९३ ॥

यौवराज्यप्राप्त्यर्थंनैतिभावः ९२ सर्वात्मनापर्यनुनीयमानःज्येष्ठेभरतेविद्यमानेऽहंयौवराज्यमानर्हइतिनिषेधेक्रियमाणेपिपुनः पुन
रनुनीयमानश्चार्थः नियुज्यमानोपीति न्यायमाम्नस्वीययौवराज्येनभरतेनानुनीयमानोपियोगंयौवराज्यसंसर्गंनोपैति ने॰
छेतिततोभरतंयौवराज्येभ्यषेचयत् ९३ ॥ ५॥

पौंडरीकाश्वमेधेत्यादिग्रन्थकारार्थसंक्षेपः पौंडरीकाश्वमेधाभ्यामितिश्लोकमसंक्रान्तनैवविशेषमाह वाजिमेधेनवासकृदिति

800

पौंडरीकाश्वमेधाभ्यां वाजिमेधेन चासकृत् अन्यैश्च विविधैर्यज्ञैरयजत्पार्थिवात्मजः ९४ राज्यं
दशसहस्राणि प्राप्य वर्षाणि राघवः दशाश्वमेधानाजह्रे सदश्वान्भूरिदक्षिणान् ९५ आजानुलं-
बबाहुः समहावक्षाः प्रतापवान् लक्ष्मणानुचरो रामः शशास पृथिवीमिमां ९६ राघवश्चापि धर्मात्मा
प्राप्य राज्यमनुत्तमं ईजे बहुविधैर्यज्ञैः ससुतभ्रातृबान्धवः ९७ न पर्यदेवन्विधवा न च व्यालकृतं भयं न व्या-
धिजं भयं वासीद्रामे राज्यं प्रशासति ९८ निर्दस्युरभवल्लोको नानर्थं कश्चिदस्पृशत् न च स्म वृद्धा बा-
लानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ९९ सर्वं मुदितमेवासीत्सर्वो धर्मपरोभवत् राममेवानुपश्यंतो नाभ्यहिंस-
न्परस्परं १०० आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः निरामया विशोकाश्च रामे राज्यं प्रशासति १
नित्यमूला नित्यफलास्तरवस्तत्र पुष्पिताः कामवर्षी च पर्जन्यः सुखस्पर्शश्च मारुतः २ स्वकर्मसु
प्रवर्तंते तुष्टाः स्वैरेव कर्मभिः आसन्प्रजा धर्मपरा रामे शासति नानृताः ३ सर्वे लक्षणसंपन्नाः
सर्वे धर्मपरायणाः दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत् ४ ॥

९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १०० वर्षसहस्राणि आसन् जना इति शेषः १०१ १०२ १०३ १०४ ॥

रा॰वा॰ प्राचंकृपिवैदस्तत्मंवेधिवेदोपवृंहणमितियावत् पुराणातने ५ रामाभिषेचनेनदवधिकमिमर्थः विश्लयिष्ठितिनान्विजयतेश।
युद्धी
धा॰१ 801

धर्म्यंयशस्यमायुष्यंराज्ञांचविजयावहं आदिकाव्यमिदंचार्षंपुरावाल्मीकिनाकृतं ५ यःशृणोतिसदा
लोकेनरःपापात्प्रमुच्यते पुत्रकामस्यपुत्रान्वैधनकामोधनानिच ६ लभतेमनुजोलोके[illegible]रामा
भिषेचनं महींविजयतेराजारिपूंश्चाप्यधितिष्ठति ७ राघवेणयथामातासुमित्रालक्ष्मणेनच भर
तेनचकैकेयीजीवपुत्रास्तथास्त्रियः ८ श्रुत्वारामायणमिदंदीर्घमायुश्चविंदति रामस्यविजयं
चैमंसर्वमक्लिष्टकर्मणः ९ शृणोतियइदंकाव्यंपुरावाल्मीकिनाकृतं श्रद्दधानोजितक्रोधोदुर्गा
ण्यतितरत्यसौ १० समागम्यप्रवासांतेरमंतेसहबांधवैः शृण्वंतियइदंकाव्यंपुरावाल्मीकिनाकृतं ॥
तेप्रार्थितान्वरान्सर्वान्प्राप्नुवंतीहराघवात् श्रवणेनसुराःसर्वेप्रीयंतेपरिशृण्वतां १२ विनाय
काश्चशाम्यंतिगृहेतिष्ठतियस्यवै विजयेतमहींराजाप्रवासीस्वस्तिमान्भवेत् १३ स्त्रियोरज
स्वलाःश्रुत्वापुत्रान्सूयुरनुत्तमान् पूजयंश्चपठंश्चैवमितिहासंपुरातनं १४ ॥ ॥ ॥

मर्थः ११ संप्रशृण्वतामितिपाठः १२ विनायकाःविघ्नकारिणोदेवगणविशेषाः १३ स्त्रियोरजस्वलाःशुद्धस्नानानंतरं। धा॰१

802

११ सदसनेनकाव्रयेपीस्मर्थः १९ येऋषिणाकृतांमुनिनाकृतांरामस्यसंहितांरामायणमिसमर्थः लिखंतिच वातश्रावंतिविविष्टा
येब्रह्मलोके शृण्वनरामायणंभक्त्यायःपादंपादमेववापपतिब्रह्मणःस्थानेब्रह्मणाश्चमतेसहेतिवचनात अत्र फलश्रुतिश्लोकाः
सर्वपापैःप्रमुच्येतदीर्घमायुरवाप्नुयात् शरण्यपितरस्तानिमंश्रोतव्यंदत्तविप्रैर्हिजात १५ ऐश्वर्यंपुत्रलाभं
भविष्यतिनसंशयः रामायणमिदंकृत्स्नंशृण्वतःपठतःसदा १६ प्रीयतेसततंरामःसहिविष्णुः
सनातनः आदिदेवोमहाबाहुर्हरिर्नारायणःप्रभुः १७ एवमेतत्पुरावृत्तमाख्यानंभद्रमस्तुवः प्रव्या
हरतविस्रब्धंबलंविष्णोःप्रवर्द्धतां १८ देवाश्चसर्वेतुष्यंतिग्रहणाच्छ्रवणात्तथा रामायणस्यश्रवणात्त
ष्यंतिपितरःसदा १९ भक्त्यारामस्ययेचेमांसंहितांऋषिणाकृतां येलिखंतीहचनरास्तेषांवासस्त्रिवि
ष्टपे २० कुटुंबवृद्धिंधनधान्यवृद्धिंस्त्रियश्चमुख्याःसुखमुत्तमंसदा रामस्यशृण्वन्स्त्रमितिमहात्मनःश्चा
प्नोतिवार्थीनिहचार्थसिद्धिं २१ आयुष्यमारोग्यकरंयशस्यंसौभ्रात्रकंबुद्धिकरंशुभंच श्रोतव्य
मेतन्नियमेनसद्भिराख्यानमोजस्करमृद्धिकामैः २२ इत्यार्षेरामायणेवाल्मीकीयेयुद्धकांडेचतुर्विंश
त्सहस्रिकायांसंहितायांसर्वजनपरिवृतस्यराजाधिराजस्यश्रीरामभद्रस्यपट्टाभिषेकभद्राख्यानंनाम
कृतकथाख्यानेनोपलंभंते १९ २१ इत्यार्षेरामायणेयुद्धकांडेत्रिंशदधिकशततमःसर्गः १३० त्रिंशादधिकशततमःसर्गः १२६ सं:

रावा
युटी
पं.२

803

निर्मलंकनकतोदादपिरामायणार्णवे प्रसंतनिर्मलंचक्रेरामःस्वमतिवासमा १ भटनागेशपुत्रेणतेनसेतुःश्रीरामशर्म॰

इतिश्रीगोमतीतीरनैमिषारण्याश्वमेधसमनंतनवाटगतमुनींद्रद्विजेंद्रादिवस्त्रथायिपेंद्र।
परिवृतस्यमुनिवृंदवंद्यमानकोरकाकारचरणयुगलस्यसहस्रान्सन्मत्रिसहितस्यसो।
केनप्रवराधीशस्यदीनानांदेमहरणउदीर्णवीर्यैस्त्रिकरावणावधार्थदेवैः प्रार्थितस्य
रघुकुलतिलकसंभूतस्यश्रीसीताविशेषस्यलक्ष्मीपतेःसांम्याशस्यलक्ष्मीवतोराजाधि
राजस्यलोकाभिरामस्यनिकटोक्तयोः श्रीरामात्मजयोरादिकवेःशिष्ययोरादिकवेःशि
ष्ययोःकुशलवयोर्गायानेश्रीमद्वाल्मिकीयेआदिकाव्येश्रीमद्रामायणेचतुर्विंशत्सह
स्रिकायांश्रीमद्युद्धकांडेपंचविंशतिवर्तमानकथाप्रसंगःसमाप्तः युद्धकांडमिदं

समाप्तम् ॥ ॥

णाकृतसर्वोपकृतयेश्रीमद्रामायणं ——— त्रुथौ २ युद्धेदत्तोदशग्रीवःसगर्वोवीत
कल्मषः पयपनरामात्मकंविश्वंस्वयंरामोबभूवह २ तर्कवर्गीकृतवर्ग ९ : ३८ ॥ ॥ ॥

युधकांड ६
पत्रे ४०२ ॥